

Сестри Річинські (книга перша)

Ірина Вільде

СЕСТРИ РІЧИНСЬКІ
КНИГА ПЕРША

Історія діє ґрунтовно і проходить через багато фаз, коли несе в могилу застарілу форму життя. Остання фаза всесвітньої історичної форми — її комедія. Нащо так рухається історія? Для того, щоб людство, сміючись, розлучалося з своїм минулим.

КАРЛ МАРКС.

Багато людей було тієї думки, що опікуни Ладиків силоміць випхнули Олену за богослова Річинського. Але то не було так. Вони, правда, намовляли її до цього шлюбу й щиро раділи за Олену, бо ніколи не сподівалися, що вона, сирота, матиме аж таке щастя. Найбільше, на що розраховували Ладиків, — це на фінансового службовця або помічника учителя. До того ж в околиці ні для кого не було секретом, що вихованка Ладиків — наслідок романтичного кохання студента медицини і сільської дівчини з-під Заліщик.

З Аркадієм Річинським Олена познайомилася на весіллі у племінниці Ладиків — Рузі. Річинський танцював з нею майже до ранку, бо Орест Білинський весь вечір сперечався з ксьондзами у суміжних кімнатах про "йорчик"[1].

Тоді Олена ще не розуміла суті цих суперечок. Тому відчувала навіть не жаль чи претензію до Ореста Білинського, а заздрість. Так була впевнена, що він уже належить їй, а вона — йому.

В Річинського пітніли руки навіть крізь рукавички, але пригортав Олену міцно, і це робило їх танок сміливим.

— Ну, котрий тобі подобається? — спитав Ладик уже напідпитку.

— Той високий, — відповіла наївно, маючи на думці Ореста Білинського.

— Пане богослове, та то ж ви! — вигукнув хтось не зовсім тверезо.

Річинський почервонів і наблизився до Олени, а в неї не стало сміливості заперечити. Почувала, що цим заподіяла б прикрість своєму названому батькові. Аркадій милувався їй збентеженням. Рудий, з ластовинням на вузькому обличчі, він хвилину пронизував її розумними очима.

Олена стояла перед ним, зняковіла й тендітна, як травинка. У білій сукенці, тонесенька в талії, під хвилями буйного волосся, скидалася на велику ромашку. Аркадій так і назвав її.

— Ромашко, — сказав Аркадій ще того самого вечора, — за три тижні я заберу вас.

— Та ні, — заперечила несміливо.

Але він додав з глибоким переконанням:

— Ніколи не пошкодуєте, запевняю вас!

І не шкодувала. Можна сказати, що не шкодувала, хоч все її співжиття з Аркадієм, оті довгі двадцять п'ять років, були самою тимчасовістю, самим очікуванням. Багато в чому Олена залишилася молоденькою сімнадцятирічною дівчиною, що танцює вальс з високим рудим богословом, а за стіною гомонить вимріяний Орест Білінський.

Незважаючи на свої сорок два роки та п'ятеро дорослих дочок, була вона ще зовсім невижитою, такою незайманою, такою сповненою чекання чогось... Молодість своїх дочок переживала як не другу, а першу свою весну.

Часом відчувала, що зуміла б разом з ними пустувати, захоплюватися, сміятися з такої дурниці, як крайчик білого мережива з-під сукенки. Материнська гордість тоді спліталася в неї з тонким уколом заздрощів.

Перші місяці після одруження Олена ще мріяла. Мріяла, наприклад, мати білу батистову сукенку в шовкову гратку того самого кольору. В кожній гратці мала бути одна польова рожечка. Мріяла також — ой боженьку, як дуже того хотіла! — хоч раз пройти в турі вальсу з Орестом Білінським.

Уявляла собі фасон тієї сукенки і руку Ореста Білінського на своєму стані.

У такі хвилини Аркадій, немов навмисне, часто запитував її:

— Скажи мені, пташко, що ти хотіла б мати? Може, маєш якісь бажання, про які я й не догадуюся? Скажи!

Олена заперечувала не дуже впевнено. Щоправда, була одна справа, про яку слід би поговорити з ним, але на розмову про це ніколи б не зважилася.

В перший час після одруження Аркадій не міг приборкати своєї пристрасті, що каламутила кров. Її дитяче, незаймане, безвільне тіло паморочило його до того, що забував про все і не щадив її. З закритими очима, з затиснутими устами, перелякана, Олена падала в те все, немов у прірву. Не боронилася навіть, бо хто б міг прийти з допомогою? Потім, з часом, коли була вже на світі третя дочка, Олена відчула, що в ній поволі прокидається жінка. Але ще не позбулася стидливості, соромилася виявляти свою волю, свій голос. Треба було порозумітися з чоловіком, погодити дещо, найзвичайнісінько домовитись. Але, власне, цього Олена й соромилася. Ні жестом, ні словом не вміла висловити своєї волі, і так воно все в ній задерев'яніло.

Заспокоївши свою першу жагу, Аркадій з літами ставав до Олени все ніжнішим, але ніжність його виявлялася саме тоді, коли це найменше було їй потрібно. Отак народила вона на світ п'ятеро дочок.

Інколи Олені спадала шалена думка, що, може, краще зробила б, віддавшись за отого канадця, який колись сватав її. Якщо не судилося їй бути за Орестом Білінським, то однаково, хто зробив би її зовсім нещасливою.

Ах, Орест, Орест!

У хвилини печальних роздумувань їй починало здаватися, чи той Орест Білінський випадково не витвір її осамітненої душі? Навіть не пригадувала собі добре, як він виглядав. З роками його образ розвіявся, і Олена завжди носила в собі неприємний страх, що, зустрівши випадково на вулиці, не пізнала б його.

Орест Білінський існував як ідея, як ненормальна, нездорова надія. Треба було змарнувати молодість, родити дітей і зносити пестоші Аркадія, бо десь там, у минулому, яке, дивним чином перенесене в часі, згодом опинилося попереду Олени і вже існувало в майбутньому, там був він, Орест Білінський.

Олена залюбки оповідала про часи й обставини, зв'язані з Орестом Білінським, але про нього самого майже не згадувала. Від особи Ореста Білінського падала позолота на час і місце її ранньої молодості, й Олена підсвідомо ідеалізувала у своїх розповідях і Ліски, і життя в лісництві, й обох Ладиків, хоч, правда, вони були до неї завжди добрі.

Першим виразним спомином з Олениного дитинства був образ, який пізніше виявився недійсним. Великий, з сирі лозини, зелено-брунатний кіш, повнісінький помідорів. Вона сидить на високому столі й гоїдає ногами. Вуйко Ладик хоче одягти їй на ноги вузькі сині панчохи. Пізніше, коли піросла й оповіла цю сцену Ладиковій, та висміяла Олену. На лісництві ніколи не було так багато помідорів. То була, мабуть, румунська кукурудза "чінкантине". Напевно. Так само ніколи вуйко Ладик не міг одягати Олені сині панчохи, бо завжди носила білі або чорні.

Все інше відповідало дійсності. Коли Олена закінчила восьмий клас (ах, ті уроки в Максимовича, як же любила їх!), то за порадою Ладиків написала про це маминому братові, своєму вуйкові. Оповідали, що на похороні мами він хотів забрати її, маленьку, до себе, хоч мав своїх троє дітей. Це раз назавжди схилило Оленине серце до нього.

Відповіді на свій лист Олена не дістала, але через три місяці по жнивах до лісництва приїхала тітка. Не повідомила про свій приїзд і двадцять три кілометри йшла пішки з повними тайстрами. Трохи грушок, що встигли по дорозі погнити, трохи меду і два білих, як проскурне тісто, калачі.

— Кланяються тобі, Олено, вуйки і вуйни та їх діти, твої вуєчні брати й сестри, та просять, щоб приїхала до них.

— Тобто як? — спитала вражена Ладикова.

Вуйна з Сенькова заспокоїла її:

— Не відберемо в вас Олени, але наші цікаві подивитися, як виглядає та на яку панну виросла.

Треба було справити нову сукенку. Власне, не дуже-то й треба було, та Ладикова вперлася: Олена поїде до своїх обов'язково в чомусь новому.

На городі саме збирали мак, тож за покупкою мусив поїхати сам Ладик. Сукенку привіз важку, зимову, жовту, в зелену клітку. Ладикова мало що не плакала спересердя, але сукенку Олені запакувала.

— Може, задощить, то й одягнеш, тільки ти не барися там, бо знаєш, що вуйко без тебе місця собі не знайде.

Про себе Ладикова не говорила, проте само собою розумілося, що вона тужитиме за своєю Оленкою.

* * *

Ніяково почула себе Олена серед своїх родичів. Дивувалася, що люди в цій стороні садять так багато кукурудзи, а жінки замилені густими чорними вишивками.

З ранку до вечора приходили до тітки Марії цікаві оглядати Олену. Дарма вона шукала в своєму серці до них якогось теплішого відголосу, якоїсь згадки про маму, але не знаходила нічого, що могло б її поєднати з ними.

Молоді й старі, всі в білих, чорним вишиваних сорочках були схожі одне на одного, як житні колоски на лані, але для неї залишились чужими.

В неділю вибралася вона разом з ними до церкви. Хоч воліла триматися біля своїх, люди розступилися перед нею так, що вона зайшла аж під вівтар між пани. Священик, молодий, нежонатий, звернув на неї увагу.

Після відправи її знову обступили свояки. Пополудні почали сходитись до тітки Марії дальші родичі з околичних сіл і односельці.

Не наслідувались говорити їй "ти". Всі вживали смішної для Олени безособової форми.

— Ми вже думали, що то забулося про своїх. Такі роки... гей-гей... Нічого не писалося... ніколи не давалося про себе знати...

"Боже, — думала з гіркістю Олена, — стільки їх, а дали мамі марно загинути".

Дівки їхнього роду пахли любистком. Натиралися ним під пахвами, затикали за пояс. Спати пішли всі під оборіг на сіно, а її залишили у святково затишній, задушливій кімнаті. Під стелею висів ряд засмучених чорних святих. Від них теж несло любистком і засушеним чебрецем.

Олена не могла заснути. Намагалася відчинити вікно, але воно трималося міцно, по-господарському.

Задихалася від важкого повітря і власних думок.

Хоча б скоріше почало світати! Коли здавалося, що вже не засне, до неї прийшла покійна мати.

"Ти мусиш їх полюбити, — сказала мати, — бо вони — це я. Чи ти й до мене була б такою чужою та неприступною?"

"До вас — ні, — навіть у думці викала мамі Олена, — до вас, мам, я такою не була б, але ви більше любили тата, як мене, і за це маю жаль на вас".

Мама зробилася мала, як польовий коник. Сіла на скриню в її головах і бубоніла:

"Ти говориш так тому, що не знаєш свого батька. Якби ти знала, який він був! Може, й ти колись отак любитимеш, але я не ганитиму тебе за це".

Потім мама танцювала у весільному вінку, і така курява збилася, що не було чим дихати.

На другу ніч упросилася спати разом з усіма в stodолі й стала ще мовчазнішою. Подушки були вишивані грубим настеленим візерунком. Вранці Олена встала з відбитком тих квітів на обличчі.

— До тебе, Оленю, прийдуть гості. Приберися ладно! — сказала одного вечора вуйна і посміхнулася так, що Олені стало соромно за вуйнине сиве волосся. Проте, привичаена до послуху, скорилася.

Гостями був сусід, що повернувся з Канади і тепер ставив у селі хати під бляхою. Ходив по селі і чванився тим, що з шістьох односельчан, які з латками поїхали в

еміграцію, він один повернувся з грішми.

Був ні гарний, ні поганий, ні старий, ні молодий. На Олену справив враження людини, яка живиться сирим м'ясом. Такий був червоний. Не знявши капелюха з голови, міцно потиснув він Олені руку й з першого слова почав нарікати на сільські взаємини, на свою самотність, на простацтво тутешніх людей.

Хотів, наприклад, купити собі авто, але хіба тут є відповідні шляхи для цього? Тепер має нову журу: треба йому на гвалт женитися, бо ж для кого ставить хати? Там не хотів женитися, хоч не одна міс пішла б за нього з підстрибом. Але то не для нього. Признатися щиро, тамтешні жінки не вміють борщу зварити. У своєму селі так само не бачить підхожої для себе жінки.

Не ганяється він за маєтком, як хтось собі думав би. Ні. Слава богу, може взяти собі жінку в одній сорочці, але мусить бути відповідна, бо ж і хати (вперто притримувався множини), які ставить, — теж відповідні.

Олена з чемності притакувала. Приходив отак ще кілька вечорів. Бентежило Олену й те, що свої нишком зникали із світлиці, як тільки він появлявся на порозі. При тому вони поводитися так, ніби робили це, погодивши з нею. "Мамо, мамо! — плакала вночі Олена. — Ви знали таке велике кохання, — мене ж хочуть зіпхнути з берега в прірву. Ви бачите, мамо, що діється, і нічого не кажете на те".

Та мама вже не являлася. Одного разу почулося Олені серед ночі сюрчання польового коника. Схвильована, звелася на лікоть і прислухалася до пільми. Дарма. Були то лише слухові галюцинації.

Канадець приходив тепер пізніше, а виходив десь близько півночі. Від нього тхнуло гаром доморобного тютюну і терпким чоловічим потом.

— Чого панна так стидається мене, ге? — самовпевнено хихотів він, коли Олена, не витримуючи його настирливого погляду, відвертала голову. — А як панна та вийде заміж і треба буде спати з мужем під одною периною, то що тоді, ге? Але це нічого... нічого... — заспокоював її. — Я люблю, коли жінка соромиться. Так мусить бути...

Одного вечора приніс з собою пляшку вина й півлітра горілки.

Це був останній і найстрашніший для Олени вечір у маминої родини. Не тільки тому, що напосілися на неї, неначе вороння на безборонне курча, але головне через те, що з уст того неотеси почула такі речі про свою маму, про які ніколи не повинна була знати.

Лежала у своїй кімнатці вже вдома, а тітка Ладикова сиділа на краєчку ліжка й випитувала:

— А все ж таки, що там сталося у твоєму роду? Ачей же повинна ти мені розповісти.

Олена розплакалася і сховала обличчя в подушки. То не були сльози гіркого жалю чи невигоєної кривди, як могла припустити Ладикова. Околиці з нивами споловілої кукурудзи, люди в білих сорочках, хати під бляхою, навіть брутальні зальоти канадця — все це було на сто миль від неї. Наче поганий сон. Але плачу, що впав на неї, немов раптова злива, Олена не могла стримати. Миготливо-солодке й водночас болюче

передчуття нового, незнаного, що неухильно ось-ось мало прийти, навістило Олену і зневолило її.

Воно так і сталося. Ще тієї самої осені познайомилася вона з Орестом Білинським.

Одного осіннього надвечір'я просто не можна було обігнатися від мух. Тільки котра вжалила, то відразу лишала по собі кривавий слід. Тітка Ладикова казала, що мухи так казяться перед близькими приморозками.

Олена сиділа з Ладиковою під хатою і лушила квасолю "ясьок". Хвірткою з городу надійшов Ладик і поставив перед Оленою два кошики, один більший, другий менший, прикриті листям папороті.

— А це що? — запитали в один голос Ладикова й Олена.

— А-а... — передражнявав Ладик Олену. Його сиві, пожовклі від тютюнового диму вуса смикалися від сміху.

— А, забула панна, забула! А ожини для пана Максимовича? А то так: як ти мені був потрібен, то я пам'ятала про тебе, а тепер, коли вивів мене в люди, то бувай здоров?

Стало вже традицією, що Олена кожного року носила своєму вчителеві перший збір лісових ягід.

— Ой-йо-йой! Аж такі кошища?

Тітка Ладикова:

— А причешися там! Та, може би-сь, сукенку переодягла?

Вуйко Ладик:

— Гай-гай! Ще має час чепуритися! А втім, вона й без того файна!

До цього образу долучається ще одне, чисто звукове враження: дзижчання мух, що з роками перетворилося в одну з мелодій, які оповили її короткий весняний ранок.

А було так. Заохочена розпитами Максимовички (та жінка вміла спонукати інших до балакучості), Олена розговорилася і все своє перебування у рідних почала змальовувати комічними фарбами. Не обминула й сватання.

— Панно Оленко, та що я чую!

Тоді відчинилися двері, й Орест Білинський, чи то приваблений сміхом, чи просто так, увійшов до кімнати, де вони обидві реготалися. Олена не могла добре бачити його обличчя, бо єдине віконце було напівзатулене листям дикого винограду. Крім того, поява незнайомої людини так заскочила її, що вона і язика забула в роті.

Максимовичка, здається, сама була незадоволена, що урвалася така весела розмова.

— Це наш сестринок[2], а це панна Оленка, вуйкова учениця.

Орест Білинський був у сандалях на босоніж, і це зовсім збентежило Олену. Але коли він проводив її додому (так хотіла Максимовичка), високий, з невиразними рисами обличчя, у полотняному, трохи недбалому одязі, Олена зовсім освоїлася з ним. Порівняла свою буденну волохату сукенку з обвислими лацканами льняного піджака і з кожною хвилиною почувала себе певніше в його товаристві.

Орест Білинський говорив тихим, байдужим голосом, ніби переповідав не свої, а чужі думки.

— А що ви читаєте? — запитав знічев'я, і погляд його став настороженим.

Не знала, як і що відповісти. Нічого не читала. Відчувала велику прикрість, хоча причина була їй не зовсім ясною.

— Приходять до вас якісь газети? — запитав за хвилинку ще тихше. Відчула, що він хоче допомогти їй виборсатись з неприємної ситуації, і тепла вдячність заповонила її.

— Так, — і назвала один реакційний тижневик, що приходив до Ладиків аж з-за кордону, — там є такі гарні оповідання...

Відповіла квапливо, бо хотілося їй похвали з його уст, але Орест Білинський наче погас.

— І це вам так подобається? — В його голосі бринів неприхований глум.

Оленка образилася й не відповідала.

— А "Кобзаря" Шевченка не читали? — трохи помовчавши, спитав з незрозумілим для Олени виразом в голосі.

— Малоросійський поет, — відповіла недбало, все ще ображена, але горда за вислів, яким вуйко Ладик користувався тільки в політичних дискусіях.

— Український, — поправив її спокійно Орест Білинський. — А що ви читали в цього поета?

Олена переклала кошики в ліву руку, начеб хотіла відгородитись ними від Ореста. Їй тепер здавалося, що він навмисне хоче дошкулити їй. Хоч мала чим захищатися, забракло відваги. Могла, наприклад, відповісти цьому розумникові, що в її домі взагалі не читають книжок, писаних хлопською мовою. Могла пояснити, що її опікун вважав би непристойним, коли б вона захоплювалася творами мужицького поета. Могла, наприклад... Але нічого не сказала.

Ішла побіч нього, навмисне мовчазна, з похнюпленою головою, сердита на Максимовичку, що накинула їй це товариство.

— Як же тут гарно! — вихопилося в Ореста, і він зупинився на хвилину. — Погляньте, як сонячні промені пронизують крони дерев. При землі вже ніби вечір, холодна вогкість, а там, угорі, — яка симфонія світла і барв!

Подивилася в той бік і побачила рій золотих мушок, що вилися навколо високої рожевої квітки, яку на селі називали "бузьковий вогонь". "Гарно, — подумала про себе. — Але як це сталося, що я досі не помічала цього?"

— Тут, мабуть, чудово навесні, — говорив далі Орест Білинський, немовби чекаючи на її відповідь.

Вона й на цей раз не мала що сказати.

Весна означала тут працю на лісових ділянках, вибухи люті вуйка Ладика (щороку мусило щось трапитись в шкілках лісових саджанців), роботу на грядках, від якої ввечері не можна було випростати спину, виснажливе порання в кухні біля обідів для сапальників, війну з квочками, що унаджувалися з малими в город, білення курників і хлівів, — от така тут була весна!

Ранки й вечори, якими так захоплюється Орест Білинський, минають тут за поливанням городини, за годівлею свійської птиці та рогатого молодняка, за

прибиранням посуду з столів після робітників, що ранком вирушали з хати, а ввечері, заболочені, з обвітреними губами, поверталися назад. Чим же було тут захоплюватись?

Можливо, дуже можливо, що, якби в Олені було більше часу, якби відпав цей безугавний поспіх, який ущував тільки в неділю, якби зникла тривога перед сліпою залежністю від химер природи, якби вуйко Ладик міг перестріляти всіх ворон, що видзьобують кукурудзу, а потім на очах нахабно плюндрують черешні і ячмінь, коли б знайшлася сила, що за одним махом умертвила б усіх кротів, які завдають шкоди на грядках і сіножатях, коли б можна було за один день знищити всіх метеликів-капустяників, — може, й так, чому би ні! — і вони, сільські люди, мали б інше око і вухо для краси природи.

Коло хвіртки Орест подав Олені руку, але не квапився випускати її долоню з своєї.

— Шевченкового "Кобзаря" ви таки прочитаєте, добре?

Це "добре" прозвучало тепер м'яко, як сердечна просьба. Тому Олена не бунтувалася.

— Добре, — притакнула, засоромлена і по-своєму задоволена.

Була майже певна, що він завтра потай принесе їй цього "Кобзаря". Хіба ж не пішла на змову з ним?

Але минув день, другий, третій, а Орест Білинський не приходив.

Від наймички Ладиків Олена почула, що він збирає хлопців і дівчат за вигоном і вчить їх співати.

Як же шкодувала тоді, що її виховали на паню, як же хотіла бути простою мужичкою, щоб мати право учитися співу в нього!

А коли це вже неможливо, то хотіла б хоч ще раз, єдиний раз зустрітися з ним! Мала йому сказати щось дуже-дуже важливе: сама ось роздобула "Кобзаря" й прочитала "Катерину" та "Наймичку"... І ще багато дечого іншого.

Правда, були тут речі, які вона не зовсім розуміла, але коли б він схотів ці незрозумілі рядки прочитати разом з нею, то, напевне, сталося б те саме, що з "бузьковим вогнем" в ореолі золотистих мушок в отому лісі: все відразу стало б зрозумілим і набрало б незнанної до того краси й блиску.

Таємниця, що спершу приємно непокоїла її, згодом почала невимовно тяжіти. Входила Олена в новий світ сама, навромацки, і навіть не було з ким поділитися своїми враженнями.

Просипаючись серед ночі, схоплювалася, накидала на плечі покривало, відчиняла вікно, прислухалася до шелесту ясенів біля воріт лісництва. Місяць світив крізь віти високих дерев, — це теж нагадувало їй Ореста Білинського.

На світанку витягала з-під подушки "Кобзаря", і знову Орест Білинський, мов живий, ставав перед очима.

Чи ми ще зійдемося знову?

Чи вже навіки розійшлись?

Вірші зворушували її тепер до сліз. Плакала над нещасним Шевченковим коханням і нітрохи не дивувалася, що Шевченко теж нагадував їй Ореста Білинського.

Одного вечора, почувши розмову Ладика з дружиною, Олена, на превелику свою прикрість, дізналася, що Орест Білинський не зовсім певна людина.

— Таж він академік[3], — необачно стала Олена в його оборону і цим викликала гнів опікуна.

Якщо Оленка не розуміє справи, то хай краще не тиче свого носа, куди не слід.

"Академік"! "Академік"! Що з того, що він академік, коли попав між лихі люди, які скоро його занапастять...

Гей-гей, до чого воно доходить! Таж ті обірванці важаться навіть на короновані голови!

І Олені були піднесені історії замахів на короновані голови з такою докладністю, ніби вуйко Ладик брав участь у тому. Втіхою було хіба те, що, хоч змовники вживають різних хитрощів, їх завжди викривають і заслужено карають.

— Ет, старий, плетеш, сам не знаєш що!.. Хіба дім Максимовичів — то що? Та цей же, Білинський, рідний син сестри Максимовички!

Вуйна поплескала чоловіка по плечу і мовби ненароком доторкнулася до нього своїми повними грудьми. Вуйко Ладик зразу розтанув.

Може, той Білинський і справді ще не з тих, найгірших... Може, він тільки радикал? Та хіба до церкви не ходити, народ проти влади бунтувати, безбожні книжки читати — це щось добре?

Першим порухом Олени було бігти, попередити, захистити, але не побігла й не остерегла.

...Зустрілися випадково. Чи зовсім уже випадково? Носила кисляк косарям у поле і, скоряючись якомусь передчуттю, поверталася не шляхом, а стежкою через молодий лісок.

Стежкою було далі і досить незручно. Увійшла в ліс, у якому навіть повітря здавалося зеленим. Як не роздивлялася обабіч себе, таки пройшла мимо Ореста Білинського, не помітивши його під деревом, осторонь стежки.

Він дав трохи пройти, а потім окликнув. Хоч і не гадала зустріти його саме тут, проте не здивувалася, тільки зраділа дуже.

Вернулася, а Орест підвівся їй назустіч.

— Нарешті! — промовив просто і простягнув їй обидві руки.

Стояла збентежена й щаслива, не знала, що сказати.

Орест Білинський, ніжно посміхнувшись до неї, розгубленої, міцно пригорнув її до себе.

Не пручалася, сіла поруч. Раптом стало соромно, аж гаряче, за свої босі ноги. Була вже замужем, коли зазнала того сорому ще раз уві сні: бігла начебто кудись містом і дуже журилася, що не мала черевиків на ногах.

Орест почав її розпитувати: де була, що робила, куди ходила, як минають її дні, вечори, що їй сниться, про що мріє.

І під цей спокійний, прихильний голос Олену сповила дивна, блаженна дрімота. Віти дерев легенько тремтіли, і від цього трепету зайнялося і небо, і сонячне сяйво, і

трави. Весь час чарівний барвистий світ мінився і прозорився, як плесо озера.

Божа коровка лізла по стеблинці й зупинилася на Оленчиній руці. Вона посміхнулася до комахки, а Орест Білинський, подумавши, що то до нього, поклав свою руку на її коси, і Олена піддалася цим пестошам.

Та знічев'я, мов негода, пригадалися Олені слова Ладика, і плече само відхилилося від Ореста.

— Що сталося? — спитав він лагідно, не розуміючи, що сталося.

Вона затулила долонями очі й мовчала. А коли він почав благодіяти й настоювати, Олена, перемагаючи прикрість, яку завдавала тими словами собі і йому, розповіла все, що чула про нього і про таких, як він.

Ніколи не гадала Олена, що з його горла можуть вихопитись такі срібні звуки. Сміявся довго і щиро, аж раптом урвав сміх. Пригорнув її обережно до себе і отим своїм тихим, прихильним голосом почав говорити Олені дивні-предивні речі. Казав, що весь світ, який ще за хвилину до того видавався Олені єдиним барвистим рухом, чудовою музикою, дуже несправедливо побудований.

То лише таким молодим і невинним очам, як Оленчині, видається світ барвистим і мінливим, а справді він поділяється на дві основні частини: на гнобителів і гноблених. Гіркий жарт у тому, що гноблених незрівнянно більше, ніж гнобителів, а проте — як це не дивно і протиприродно — жменька гнобителів їде на спинах гноблених, і ця дивовижна мандрівка триває тисячоліття.

Раптом Оленка засумувала, й Орест помітив це одразу.

Ще більше притишивши голос, він почав змальовувати Олені новий, прийдешній лад на землі. Говорив про велике, справжнє, нелукаве братерство народів, про затишні будинки для стариків, про великі сонячні санаторії, де лікуватимуться всі, без винятку, хворі діти, про муровані школи по селах.

Але все це станеться лише тоді, коли народи кинуть ворогувати поміж собою, а вістря своєї ненависті обернуть проти тих, хто їх визискує. Чи Оленка знає, що на озброєння держави витрачаються мільйони крон? А що за ці гроші можна було б побудувати!

Олені хотілося довести, що вона здавна, хоч, може, й несвідомо, жила в атмосфері його ідей, і тому сказала:

— Вуйко Ладик завжди говорить, що колись цар завоює всіх слов'ян і на світі запанує тільки одна руська мова і тільки одна православна віра.

Білинський не дав їй докінчити. Це не те! Ідеться про братерство між народами, а не про те, щоб сильніший народ підкоряв собі слабші. Це не братерство, а насильство! От він наведе приклад, який Олену переконає повністю: чи можлива дружба між наймитом і паном, який жорстоко визискує того наймита? Дружити можуть тільки рівні з рівними. Чи Оленка розуміє його?

Притакнула, хоч те, що він говорив, розуміла інакше. Вона уявляла собі, наприклад, дружбу народів на землі, немов якийсь єдиний великий прекрасний квітник. У квітнику тому безліч клумб різних форм і кольорів, а що клумба — то й народ. Малоросійський

народ (ще важко було їй звикнути до слова "український") створив би клумбу у вигляді серця, засіяну незабудками.

За якусь хвилину Олена зрозуміла, що Орест Білинський промовляв уже не тільки до неї. Мабуть, бачить перед собою море слухачів, бо схопився на ноги і говорить з простягнутою рукою, аж кулаком погрожує комусь.

Додому йшли мовчки. Здавалося, що обоє вони перебували ще в країні мрій і не мали охоти повертатись до дійсності.

Орест Білинський не пішов з Оленою аж у лісництво, як за першим разом. Знав уже, що там йому не раді, і не хотів завдавати дівчині зайвої прикрості. Прощаючись біля дзвіниці, запитав Олену:

— Будете на весіллі в Зеленій?

Зраділа, аж рум'янцем спалахнула. По-перше, мало не зойкнула від радості, що він також буде на тому весіллі, а по-друге, не знала, на яку ступити з гордощів, що він... Орест Білинський... такий... такий... апостол прийдешнього (справді в тій хвилині ця назва видавалася їй найвідповіднішою) умовляється з нею про зустріч.

— Звичайно, буду! — проспівала захоплено. Була певна, що він умовився з нею й про те, щоб жодного вальса не віддати комусь іншому. Проте повернулася Олена з весілля як неофіційна наречена Аркадія Річинського.

* * *

Олена була переконана, що Аркадій до всіх п'яти дочок ставиться з однаковою батьківською ласкою. А насправді він мав свої симпатії навіть серед рідних дітей.

Перше місце у своєму серці віддавав найстаршій, Катерині, хоч зі всіх дочок вона була найменш вродлива. Власне кажучи, Катерина була обличчям зовсім подібна до Аркадія. Різниця полягала в тому, що ті самі гострі, наче з каменю карбовані, риси додавали Аркадієві як чоловікові мужності, а Катерину як жінку спотворювали. Якби не жіноча постать, то можна було б прийняти її за чоловіка в дамському вбранні. До того ж буйне руде волосся, яке в Аркадія гармоніювало з рожевою шкірою, при Катерининому анемічному обличчі втрачало весь блиск своєї відносної краси.

Зате Катерина, як жодна з її гарненьких сестричок, мала проникливий Аркадіїв розум і небуденну здібність швидко орієнтуватись у кожній ситуації. Саме завдяки цим рисам і була вона на видному місці серед своїх близьких.

— Катруся, — сміявся отець Нестор Річинський, двоюрідний брат Аркадія, колишній гусар, — як пляшка риб'ячого жиру. Хто її вип'є до дна, пане добродію, безперечно, матиме користь. Страшно лише зважитись на той перший ковток... Хе-хе-хе...

Свою другу дочку Річинські назвали Софією, тобто мудрістю. Дитина ця була явно небажаним гостем, до того ж досить-таки неспокійним. Аркадій не раз ночував з подушкою на голові.

Третя дитина мала бути хлопцем. Але знову на світ прийшла дівчина. Батьки дали їй непретензійне ім'я — Ольга. Вагітність Олени в дев'ятсот п'ятнадцятому році була тією безпосередньою причиною, що унеможливила Аркадієві втечу від москалів до

голодного Відня. З острахом, який отець Річинський старанно маскував перед своєю дружиною, він очікував приходу російської армії.

Про російську армію, зокрема про її кавказькі кінні частини, австрійські жандарми розпускали між народом неймовірні історії: мало, що за найменший опір саджають чоловіків на палі, ніби глечики, але й жінкам вирізують груди та годують ними мисливських собак. Не щадять навіть дітей. Укладають їх у трикутники й стріляють в них, як у мішень. Серед селян такі вісті викликали скоріше цікавість, ніж острах. Хтось з досвідчених сільських бувальців порадив Аркадієві запустити бороду, щоб бодай зовні скидатись на православного батюшку.

Отець Річинський послухався ради, але борода росла туго, до того ж засіялась таким шафрановим сходом, що могла більше дратувати, ніж заспокоювати тих дикунів зі сходу.

Найближча сусідка Річинських, вдова Маріола, сміялася у вічі з Аркадієвих побоювань:

— Ви гадаєте, отче, що багаті бояться за своїх жінок чи дівок? Бігме, ні! Вони потерпають за свині, корови та коні... А я чого маю боятись? Будуть різати жінкам груди? Мені вже давно їх нужда вирізала. Що бідному боятися когось? Агі!..

— Прикусіть язика, Маріоло, та не забувайтеся, з ким говорите. А то за війну розпустилися всі... аж стидно за вас!

Проте виявилася правою Маріола, а не він. Увійшовши в село, перші піхотні частини, крім води, нічого для себе не вимагали. Води... води... води... Одні пили її відразу по чверть відра, інші поливали голову або похапцем обливалися до пояса.

Люди — мале й старе — естафетою постачали солдатам воду, а надвечір тим, що залишились на ніч у селі, нанесли стільки яблук, грушок і свіжих огірків, що гостям не залишалось нічого іншого, як у свою чергу частувати хазяїв пресмачною гречаною кашею з шкварками, а дітвору — цукром.

На думку Аркадія, його з біди виручила не так борода, як вагітна матушка. Солдати з такою шанобливою увагою поставилися до вагітної Олени, що Аркадій мимоволі змінив свою думку щодо їх варварства.

На приходстві зайняв кімнату полковник. Познайомившись ближче, Григорій Васильович виявив себе ще й досвідченим філологом і неабияким скрипалем.

Декламував Шеллі і Гете в оригіналі так, що Аркадієві аж незручно було за Олену, яка мало розуміла німецьку і зовсім не знала англійської мови.

Аркадій мусив визнати, що давно у своєму домі не приймав такої висококультурної людини.

Правда, був такий випадок, що примусив Аркадія Річинського дещо змінити думку щодо гуманізму блакитноокого полковника. Повертаючись якимось з ранньої служби божої, отець Аркадій думав, чи не використати б, завдяки своїм дружнім стосункам з Григорієм Васильовичем, безплатно солдатів при польових роботах. За кільканадцять кроків від приходства побачив Річинський таку сцену: без кітеля, в одній сорочці, полковник лупцював стеком солдата. Кров стікала з носа на гімнастюрку. З кожним

ударом солдат хитався, але не смів, видно, навіть захиститися, бо стояв струнко.

Побачивши Річинського, полковник засоромився і дав коротку команду. Два солдати виступили з ряду і повели закривавленого до річки.

Григорій Васильович, застібаючи на ходу поданий денщиком кітель, підійшов до Річинського:

— Неприємне в нашій службі, панотче, те, що іноді мусимо вдаватись і до таких засобів.

— Виступ проти субординації? — козирнув Річинський військовим терміном.

— О, — мило посміхнувся Григорій Васильович, — з такими проявами, як виступ проти субординації, ми розправляємося більш радикально. Ви розумієте? Тут інша справа... Я був би ніколи не дозволив собі цього на вашому подвір'ї, але мені сказали, що ви поїхали у Наше.

— То тільки дружина поїхала.

— Ах, так! Пробачте. Все ж така "операція" залишає неприємний осадок. Кажу, що в нашій службі мусиш іноді вдаватись і до таких засобів.

— Нічого, нічого, — торкнувся Аркадій рукава його кітеля, — на вашому місці я, либонь, поступив би так само.

На прохання Григорія Васильовича Річинські пили з російськими офіцерами на відкритій веранді вечірній чай (до тієї пори вдома домінувала кава). З самовара летіли іскорки у відкрите небо, а полковник з таким почуттям співав "Вечерний звон", що Олена не могла втриматись від сліз. Щоб не звертати на себе увагу, не насмілювалась підносити до очей хустинку, лише відвертала лице в тінь, аби сльози не блищали проти місяця.

І офіцери, і Річинські уникали дискусій на політичні теми, інтуїтивно відчуваючи, що це — підводні скелі, об які могла б надщербитись їхня приязнь. Раз тільки, перебравши меду, полковник почав запевняти матушку, що весною буде вже по війні. Тоді він попросить Річинських обов'язково, але то обов'язково, відвідати його в родовому маєтку під Петербургом, Все одно тут і там буде одна Російська імперія.

На селі тим часом ішло таке безпосереднє братання між біднотою і російськими солдатами, що на Аркадієві шкіра терпла від самої думки, що то буде, коли повернуться австрійці. Багатші гадзи, наче авансом виправдуючись перед Аркадієм, пояснювали приязнь з російським військом тим, що, мовляв, чешуть дідька зрідка, щоб не був кострубатий. Іншими словами, так вони ніби оберігають себе від незаконних поставок (читай: грабежу худоби, збіжжя та паші).

Голота ж не вважала за потрібне витлумачувати перед кимсь свої вчинки. Відпасалася на м'ясному борщі та солдатських хлібах і поводитася так, начеб не ворог, а давно очікуваний брат ступив у країну. Ба, ще більше! Ота бідняцька голота добровільно зголошувалась у наводчики російським солдатам. Показувала їм таємні схови, де багаті газди переховували вгодованих, призначених на заріз свиней.

Злодії були позбавлені елементарного почуття такту. Вночі витягали свиню за вуха, анітрохи не турбуючись тим, що та верещала на ціле село. Такий вереск будив,

звичайно, не тільки хазяїв у хаті, але й собак у всьому куті. Грабіжники дбали тільки про те, щоб не залишати слід по собі. На дорозі чекали сани, вистелені соломною, а в умовленому місці кипів уже казан води, щоб забиту штуку попарити, поки ще тепла.

На скарги господарів про ці неподобства в селі Григорій Васильович зводив свої вівсяні брови і обіцяв суворо покарати злодіїв, але при умові, що покривджені назовуть винних. Господарі, правду кажучи, якраз того й не хотіли робити, бо солдати заодно з бідняцькою голотою, так що помсти б їм не минути.

Такі речі, отець Аркадій це розумів, не могли обійтися безкарно. Повернутися наші і в першу чергу спитають його, душпастиря, про те, що тут творилося за їхньої відсутності...

І спитали. Першого ж дня, як тільки в селі затаборився австрійський штаб, Річинського попросив до себе начальник штабу, оберст фон Рідке. Високий, з запалими щоками пруссак блиснув на Аркадія скельцями пенсне і ніби ножами прошив його.

Не витрачаючи зайвих слів, фон Рідке запитав пфарера[4] Річинського лаконічним військовим стилем (при тому хлист звивався в його пальцях, мов гадюка), в чому причина, що місцеве населення так недружелюбно ставиться до союзної прусської армії. Між іншим, оберст попереджає пфарера Річинського, що до вечора сьогоднішнього дня всі кінні частини повинні бути забезпечені вівсом і сіном бодай на три дні.

Він, оберст фон Рідке, має деякі дані про надто приятельські стосунки пфарера Річинського з російським полковником.

Чи гер пфарер не вважає, що ця обставина могла деморалізує подіяти на селян? З кого парафіянам було брати приклад, як не з свого душпастиря?

Щоб виправити становище, пфареру Річинському дається двадцять чотири години на роздум.

Аркадій зрозумів, що його поставили перед альтернативою: або самому встромити голову в петлю, або вказати на когось, кому ту петлю накинути довкола шії. Одне залишається незаперечним: "ферретер"[5] мусить бути знайдений і покараний!

Нелегка річ — серед п'ятисот непричетних до справи вказати на одного як на винного. Тим більше, що в цьому випадку не йшлося про гауптвахту, а про шибеницю.

Було, було в селі кілька вічних опозиціонерів церкви і її політиці, але здоровий глузд наказував Аркадієві саме їх не чіпати. Коли б повиснув на вербі котрийсь з Мартинчуків чи Загайчиків, то й дитина вказала б пальцем на Аркадія як морального призвідцю злочину.

Проте до дев'ятої ранку наступного дня фон Рідке мусить мати на письмі прізвище "зрадника" з фактичними даними про його злочин.

Аркадій попросив Олену постелити йому на цю ніч в кабінеті. Назбиралося чимало канцелярської роботи, то доведеться посидіти допізна.

Але навіть не притулив голови до подушки. Вранці Олена застала Аркадія в кріслі: він спав, припавши грудьми до столу. Все ж таки ранок Аркадій зустрів вже більш-менш врівноваженим.

Отець Річинський переконав себе, що при вирішенні цього питання не має права поступати легковажно. Совість наказувала зважити всі "за" і "проти" з точністю аптечних терезів. Коли над ранок остаточно зважився призначити кандидата у вішалники, то совість його до такої міри заспокоїлася, що Аркадія зламало на сон.

А й справді! Не назвав ані батька малих дітей, ані людину, яка могла б чим-небудь бути корисною громаді. Навпаки, в своєму рапорті, як офіційно казав йому Рідке назвати донос, написав прізвище бродяги без роду і племені, мандрівного старця за професією, який протягом кількох років обирав собі на зимівлю їхнє село.

Яка різниця такому індивідуумові, вмре він завтра чи на двадцять років пізніше? І що суспільство втратить з його смертю? Навпаки, виграє тим, що позбудеться дармоїда, розповсюдника вошей і пошесних хвороб.

На думку Аркадія, він, з погляду суспільної етики, не те що не чинить нічого поганого, але, навпаки, ще й робить добро громаді; а раз громаді, то, значить, і народові; а народові, то й батьківщині, а бонум патріє — супрема лекс[6].

З погляду моралі католицької церкви він теж робить благородно. Щоб дати бродязі можливість померти смертю мученика й тим самим крізь чистилище перескочити відразу у рай, він засуджує на вічні муки власну душу. Чи може бути яскравіший прояв любові до ближнього, ніж віддати душу за друзі своя?

Оберст прийняв Річинського ласкавіше, ніж першого разу. Можливо, на зміну настрою у Рідке вплинув рапорт, який йому подали ще перед сніданком: коні забезпечені фуражем принаймні на сім днів.

Оберст простягнув Аркадієві портсигар:

— Курите? Вдалося вам, гер пфарер, встановити, хто по-ферретерськи підбурював село проти наших солдатів?

— Так, — Аркадій по-церковному склонив голову, — мені це вдалося, гер оберст.

— А хто ж він такий? — потер долоні пруссак.

Аркадій назвав ім'я і прізвище волоцюги.

— А-а, — знетерпеливився фон Рідке, вдаривши тростиною по халяві лакованого чобота, — мені не держаться в голові ці ваші прокляті слов'янські прізвища! Хто він за соціальним станом?

— Гезіндель, гер оберст![7]

— Ха-ха-ха... — неприємно зареготався німець, — це мені подобається! Хитро й дешево! Що, гер пфарер? Я боюся, що ви повірили у безглузду теорійку, начебто пруссаки — це самі тупоголовці! Запевняю вас, що воно далеко не так! Ви хочете відкараскатись від нас шматком смердючого м'яса? Гезіндель, гер пфарер, може бути тільки додатком до чиеїсь солідної голови. — Він подивився на Аркадія так, що той відчув біль під черепом. — Мене може спитати генерал, а що я йому відповім? Скажу, що впіймали якогось гологузника і повісили на вербі, як ферретера? З нами так не можна, гер пфарер. Ми, військовий народ, не дуже розуміємося на жартах! А тому, хто наговорив вам, що пруссаки — це тупоголовці, то наплюйте йому в лице! Я хочу, щоб ви зрозуміли мене. Того матеріалу, що я маю на вас, цілком вистачає... І коли я дозволю

собі зайве зволікання, то (довга томлива пауза) ви повинні зрозуміти, що вам роблять ласку. Прошу, зайдіть у сусідню кімнату і подумайте!

Кімната, на яку вказав йому Рідке, тільки називалась кімнатою. По суті, це було щось на зразок комори з одним загратованим віконцем вгорі. Єдиними меблями в цьому приміщенні були тапчан з солом'яним сінником та крісло. На столі — коробка сірників і заяложений, обкапаний воском ліхтар з недогарком свічки.

"Камера смерті", — стукнуло у мізку Річинського, і тільки тепер він відчув страшенну жагу життя. Вперше за свій вік чітко усвідомив, що в ім'я життя він здатний на все: на зраду, на святотатство, на кривоприсягу, на вбивство, на людоїдство!

Не тільки від думки, а навіть уявивши на мить, що його, Аркадія Річинського, можуть вести закутого поміж шпалерами злорадно тріумфуючої голоти, відчував запаморочення в голові.

Страшно, дуже страшно прирікати на смерть невинну людину, але, господи великий, куди страшніше вмирати самому!

Коли отак напружено перебирав у пам'яті з-поміж своїх парафіян, кому б можна пришити "зраду найяснішому монархові", Річинському згадалася одна жанрова сценка на вигоні корчми: п'яний Ілько Савицький цілувався з теж нетверезими російськими солдатами, запевняючи при тому всіх і вся, що вони — його рідні брати, бо одна руська мати їх родила, і в нього, і в них пливе та сама, руська кров.

Еврика!

Аркадій не ждав, поки його покличуть, а сам постукав у двері кабінету оберста.

— Я пригадав собі ще одного зрадника, гер оберст.

— Хто він такий? Впливовий?

— В селі прислухаються до його голосу.

— І що він таке зробив? — Рідке з презирливо-іронічною посмішкою розглядав свої нігті.

— Він бунтував людей проти монарха... закликав до об'єднання з російським царем...

— Гевіс[8], гевіс, якщо так, то він великий злочинець. Прошу, сядьте ось тут і напишіть рапорт...

Скінчивши писати, Аркадій нишком витер долоню об полу ряси. Спітнів увесь.

Фон Рідке простягнув йому руку:

— Гратулюю[9] вас! Ви зробили не тільки як патріот, але і як айн гешайтер менш![10] В наш час монарх потребує... розумних людей! Ви — вільні!

Аркадій вклонився так низько, наче збирався поцілувати простягнену руку.

Опинившись за огорожею будинку з камерою смерті, Аркадій оглянувся, немов хотів переконатись, чи немає за ним погоні, відійшов ще кількадесят кроків, а потім зупинився, зняв капелюха і глибоко зітхнув. Він дякував богові, сонцю і землі за збереження життя.

По-новому глянув на толоку, всіяну рожево-білими "гусячими" квітками та кротовими купинами, на чашу неба, обведену по берегах вузькими смужками білих

ниткуватих хмарин, на гребінь лісу, що чітко виділявся на блідому небі, на хатини, приліплені до горбка, які в перспективі здавалися особливо мальовничими, на розкішний голубувато-сизий клубок перекотиполя біля його ніг і ще раз впевнився в тому, що це — не сон, а дійсність: він живе!

Він живе!!

Ось сьогодні, завтра, післязавтра і багато, до безконечності багато днів він буде милуватися сонцем, силуетами дерев, запахом повітря, відгуком власних твердих кроків по землі.

Задивившись на круту доріжку, що вилася поміж хатами, затканими садками, Аркадій стрепенувся і обернув голову у протилежний бік на оголені стерні.

Десь при тій доріжці хата того... Річинському стало моторошно: чоловік, можливо наспівуючи, клепає косу, чи майструє сани на зиму, чи, може, голубить дитину, не знаючи, не передчуваючи того, що він приречений на смерть.

В Аркадієві несміливо заговорила совість, але він тут же вдарив по ній логікою аргументу, і вона, пхикнувши, як дитина, на яку прикрикнули, замовкла.

"В чому ж справа? Адже питання стояло руба: або я, або Ілько, чи інший там Грицько, чи Гаврило. Я ж не цілувався прилюдно з російськими солдатами, а він цілувався, то чому я, а не він? Зрештою, яка може взагалі бути паралель між моїм і його життям? Життя — це перш за все ласка природи, неоціненний дарунок всевишнього. А хіба він чи будь-хто з йому подібних уміють обходитися з таким скарбом, як життя?"

Життя для того — це низка тяжких, грубих, тупих обов'язків, для мене ж — азартна гра, прецікаві кінські скачки, нарешті, бокал старого вина, яким я насолоджуюсь ковток за ковтком, не витираючи губів, щоб не губити аромату. А крім всього іншого, я створений для життя, а не для смерті. Кожна людина приходить на світ з своєю долею. Мені суджене життя. Як же я можу іти проти вироку долі?"

Не хотів бути в селі в той час, як прийдуть за тим. Не хотів мати абсолютно нічого спільного з тією справою. Завжди, як треба буде, зможе довести, що в той час навіть не був у селі.

Перейшов дорогу і завернув у поле. Голі загони рябіли щетиною стерні, тільки де-не-де видніли скособочені від вітру полукіпки. Війна і тут дала себе знати: збіжжя зжате наоспіх, нерівно, то високо, то попри самий корінь. Через воєнні дії пастухи не виганяли худоби в поле. Павутиця, молочінь, осот, пирій, що їх не випасала худоба, розросталися одне поперед одного.

"Скільки паші, скільки літрів молока пропадає дарма?" — подумав по-хазяйськи.

Над лісом, що майорів півколом, небо здавалося бліднішим. Ліс починав спроквола втрачати свою одностаїну зелень. Жовтаво-червоні відтінки на верхів'ї дерев, що були ніби рефlekсами сонця над заходом, свідчили про прив'ядання в природі.

Аркадій Річинський вийшов з лану і подався стежиною поміж картоплями. Межа, хоч і широка й утоптана посередині, з боків так заросла травою і бур'яном (і тут війна була причиною), що Аркадій весь час спотикався. Липник і падиволос чіплялися до

його рясю й заважали ході. Він підняв рясю. Падиволос почав колоти йому литки. Тоді він знову опустив рясю, незважаючи вже ні на що.

Думка, від якої тікав у поле, і тут присікалася до нього. Надав їй голосу, а потім сперечався, як з живою людиною: яке ж може бути вагання, коли немає вибору? Адже справа стояла ясно: або він — або я. Про що може бути мова, коли терціум нон датур[11]: або він — або я?

Сонце вже зайшло за обрій, коли Річинський, запорошений, обліплений липником і будяками, червоний, повернувся в село.

Дружина, угледівши його через вікно, вибігла назустріч з дитиною на руках.

— Що сталося? — спитав, вдавши здивованого. — Чого ти така схвильована?

— Ілька Савицького забрали.

— Хто забрав? Як "забрали"? — випитував, обіймаючи її та пригортаючи до себе (рух цей знову збудив у ньому гостре відчуття свідомості життя).

— Солдати забрали. Кажуть, що щось недобре... аби не повісили, не дай боже. Жінка прибігала двічі сюди... а тебе нема й нема. Може, підеш... дізнаєшся... поговориш з оберстом, чого вони хочуть від того Ілька...

— Я не знаю, про кого ти говориш...

— Таж про Ілька Савицького. Того, що криницю копав у нас, сина старого Федора...

— Ага, знаю... знаю... Але ж, дитино, це справа політична, а наша церква стоїть осторонь всякої політики. У кожній іншій справі, ти ж знаєш, я завжди готовий обстати за своїми парафіянами, але в цьому випадку — не можу, бо це означало б піти проти церкви... Все в господніх руках... матимемо надію, що він буде милостивий і для бідного Ілька...

Не встиг отець Аркадій умитись, як з села прийшла делегація. Річинський вислухав її з виразом глибокого смутку на лиці і відповів їм те саме, що й Олені.

Жінку Савицького не допустили до нього, і вона зомліла перед ганком.

Повечерявши, правда, без особливого апетиту, отець Аркадій знову забрався в кабінет. Хоч перемагала втома, взявся за книги. У писаннях святих отців церкви шукав філософського витлумачення п'ятої заповіді божої. Гортав сторінку за сторінкою (папір від старості втратив еластичність і чіплявся до пальців, як вата), аж нарешті знайшов те, чого шукав: не вбивай задля грабунку, не вбивай з ревнощів, не вбивай із зазвисті, не вбивай з надмірного честолюбства, але коли на тебе підніметься ніж у руці твого ворога, то відверни направлену на тебе руку і поверни ніж у груди того, хто намірився встромити його у твоє серце, бо ж один господь дав життя і один він має право забирати його в тебе.

А хіба на нього, раба божого, не намірився ворог з ножем, щоб відібрати життя, дане йому з ласки всевишнього? А як сказано у святому евангелії від Матфія V, 4? "Царство небесне терпить насильство, й насильники здобувають його". Хіба це не моральна підпора для нього, Аркадія?

Про Ілька Аркадій намагається не думати (все ж таки скільки в нього дітей: двоє чи троє?).

Нещасний у цьому випадку — тільки знаряддя в руках вищої сили. В ту ніч отець Аркадій вірив, що свята католицька церква по волі господи бога давала йому доказ своєї материнської опіки. Привела його край безодні, щоб заглянув у запаморочливу глибіню, і відвела у безпечне місце. Шезли десь Рідке і камера смерті, тільки хлист звивався перед очима Аркадія, як гадина, полискуючи зловіщим зеленим світлом. Потім хлист перевтілювався в довгу, тонку рибу.

Прокинувся Аркадій від того, що ліва рука затерпла і боліла, начеб хто її голками колов.

В кімнаті вже сіріло. Поглянув на годинник: доходило до третьої. Навшпиньках, щоб не розбудити служниці, яка спала у кухні, Аркадій вийшов у ванькирчик, що служив за ванну, обмився холодною водою, прополоскав рота, перехрестився і, очищений, наче наново охрещений, ліг на тапчан поруч ліжка, на якому спала Олена.

Проте заснути відразу не міг. Очищення від гріха бриніло в ньому кількома голосами і не давало спати.

"...Догми, — філософствував. — Що таке догми? Коли позбавити їх еластичності пристосування, то вони стануть нестерпними кайданами. Заслуга католицької церкви саме в тому, що вона дає догмам філософське тлумачення, знімаючи з них тим самим статичність і підкоряючи практичним вимогам життя..."

Лежачи горілиць, Аркадій уявляв собі вчення католицької церкви графічно, як трикутник, що основою спирається об землю, а гострим вістрям у небо. Щось схоже на костюл в готичному стилі. Це навело його на іншу думку: готика, а не куполи Візантії. Рим, а не Москва! Рим! Рома етерна![12] Хвала тобі, хвала!..

* * *

Ісусе Христе, сине божий, газда, газда не прийшов до хати ночувати! А де ж він? Де чоловік жінці, де тато дітям? Чи забарився в дорозі? Чи, може, до млина поїхав на цілу ніч? А може, коней вигнав на ніч? Може, в корчмі п'є? Чи в любаски ночує? Чи, може, при постелі конаючого тата чи брата улюбленого?

Гей, люди добрі, що сталося, що газда не прийшов на ніч додому?

Як тільки взяли Ілька (навіщо то було руки в'язати, хіба не пішов би й так, хіба опирався б, хіба пробував би втікати, хіба не знав, що куля скоріша від людських ніг?), вона в ту хвилину полетіла до панотця. Не вимагала нічого більше, тільки щоб священник по-німецькому пояснив панам, що її чоловік ні в чому не винний.

Огривався, сама знає, огривався, що набридли йому вже ті форшпани[13]. А кому вони не набридли? І хто не огривався?

Але не крав, не купував крадених речей у солдатів. Війт погрожував людям у неділю біля церкви, щоб повідносили крадені речі у поміщицький будинок, бо буде зле. А вони з Ільком і не думали відносити, бо не брали нічого. На очі, на діти присягне вона не раз, а десять, що, крім кількох околотів, не взяли вони нічого з панського будинку, ні з лану. І гверів не закопував Ілько. Це вона напевно знає. Чому мав би закопувати? Хлопчак він, чи що? Газда ж, слава богу, тато дітям, а не фирчик якийсь там.

За першим, за другим разом не застала вона священника. Таке нещастя скоїлося в

селі, а його носить кудись, прости господи, безвістями. За третім разом піп наказав своїм церковним браттям, щоб не допускали її до нього, бо він не вмішується в політику. Що за політика, яка політика, Христе, сине божий? Та де ж її Ілько визнається на тій політиці, бодай вона згоріла? Де ж у нього голова, де ж у нього час до політики? Господи боже, і нема кому розтовкти отим панам, що її чоловік — простий мужик, який ледве підписатись уміє, і жодна політика не чіпляється до його голови. Може, його взяли за кого іншого? То хай перевірять добре. Хай поспитають у людей. Як треба, вона може метрики принести. Хай почитають, а тоді переконаються, що її Ілько простий, ну, зовсім простий мужик.

Коли б отак хотів хтось пояснити панам по-їхньому, то Ілька випустили б зовсім напевно. В селі ніхто не знає по-німецькому, крім одного отця духовного.

— Пустіть мене до отця! Як, не вийде до мене? Чому не вийде? Там чоловік лежить десь зв'язаний, лицем до землі, а він не вийде до мене? Ануко, уступіться, попробую, чи не вийде! Ти, мой там, не дуже з руками, бо як Ілько прийде, то... — чи вдарив її хто по голові, чи таки так зомліла, не пам'ятає вже. Знає, що опритомніла на призьбі під своєю хатою. Лише відчула, що може триматися на ногах, — не дивилася, що ніч надходить, побігла до поміщицької садиби, до старшого.

Крізь діру у плоті дісталася у парк, звідтіль перед ганок будинку. Тут її побачили. Спочатку прийняли за якусь пусту, що сама прибігла до солдатів, але як придивилися, що перед ними немолода, заплакана жінка, відступились від неї. Тільки вартовий усе питав одне й те саме: "Куди?"

"Куди", "куди", "куди"? До найстаршого з панів офіцерів, ось куди їй треба!

— Ти, жінко, п'яна чи з глузду з'їхала?

Не п'яна, краплі в роті не мала, і розум, слава богу, ще добрий в неї, але газду забрали в неї, і треба, щоб найстарший дав наказ пустити його додому.

— Якщо забрали чоловіка, то, видно, був такий наказ пана оберста, а наказ є наказ. Як ти цього не розумієш, жінко? Наказ є наказ, — каже ще раз солдат, — і тобі нічого тут більше шукати.

Як то нічого їй тут шукати? А вона то що, за чужим прийшла? Газду віддайте їй, і вона піде собі.

— Іди, жінко, доки я добрий, а то побачить цугс-фюрер[14] мене з тобою і подумає бозна-що, а я, бачиш сама, — на варті.

А що їй до тої варті? Горе, біда пригнали її сюди. Треба пояснити найстаршому, що сталася помилка. Солдати забрали її чоловіка за політику, а він, присяй-бо, ніц-а-ніц з тією політикою не має.

— Іди, жінко, додому, до дітей, якщо їх маєш, а до панів офіцерів тебе ніхто не допустить, бо пани офіцери в карти грають.

В карти грають? А що ж то карти — служба божа, що їх не можна перервати? То чоловікові десь там кайдани руки муляють, а вони собі в карти грають? Стогни, Ільку, не бійся нічого, стогни вголос, може, відхочеться їм у карти грати!

Мабуть, кричала, коли вчули її голос аж у покоях. З будинку вийшов якийсь

військовий, може, навіть офіцер, але не з тих, не з найстарших.

— Що тут за галас? — і зараз щось пошварготів по-німецьки до вартового. Тоді до неї: — Хто вас сюди допустив? Якого чоловіка? Ага! Так от. Забирайтеся звідсіль! Тут штаб. Сюди стороннім не можна. Зрозуміло? Вранці скажете, чого вам потрібно.

— Та мені, паночку, нічого не потрібно. Я лише хочу, щоб мені газду до хати пустили. Я хочу сказати за нього...

— Не треба. Ваш газда сам скаже за себе.

— Та як же ж він розмовиться з панамі, коли він по-німецьки не знає?

— А ви знаєте по-німецьки?

— Та й я не знаю, але, богу дякувати, натрапила на вас та хочу просити, щоб ви бодай переказали найстаршому офіцерові, що мій чоловік...

— Ви чули, що я вам сказав? Ваш чоловік сам за себе скаже.

— Та як же ж, падоньку ти мій, він скаже, таж він мови не знає?

— Я тлумачитиму панові оберсту. Зрозуміла?

— Зрозуміла, паночку, зрозуміла, аякже ж! Дай вам боже, паночку, аби-сьте здорові та цілі, — вона падає йому до ніг, але він не хоче аж такої подяки від неї і наказує вартовому підвести її, — здорові та цілі повернулися до своїх діток і жінки, аби-сьте...

— Досить, досить! Ідіть додому, а то ще натрапите на кого...

— Іду, паночку, іду... Тільки прошу ласки панської не забути сказати, що то простий мужик... що він на політиці ніц-а-ніц не розуміється... І хай гречні пани не тримають його до ранку... Як закінчать карти...

— Іди, жінко, доки мені не увірвався терпець, — і знову щось по-німецьки кричить до вартового.

Іде дорогою і аж сама собі не вірить, яким впевненим став її крок. Заспокоїлася трохи. Те, найстрашніше, що Ілько не зможе довести панам свою невинність, відлетіло від неї. Тепер, коли той добрий пан (господоньку, подай йому з роси та з води!) взявся заступитись за її чоловіка, нічого їй тремтіти за Ілька. Найважливіше, щоб пани розуміли, що Ілько говоритиме. Він же не дитина, скаже: політикою не займаюся, гверів не закопував, панські маетки не розносив, жінка в мене і двоє дітей, — чого панам треба від мене? А завтра вона й не будитиме його. Хай собі спить хоч до полудня. Ще й горілки йому поставить, як прокинеться!

Сама не лягала спати. Поправила тільки подушки дітям, вдягла на себе кожушину і вийшла на призьбу чекати чоловіка. Воно навіть якось неладно було б, щоб він застав її у постелі. Міг би по праву сказати: "То я там у кайданах мучився, а ти собі тут висипляєшся?"

Проте не помітила, як задрімала. Коли прокинулася, сонце вже викотилось на небо. Сонце сходить! Люди до роботи будяться, худоба непокоїться в стайні... А де ж газда? Де ж моє сонце?

Вибігла за ворота, бо причулися їй чийсь кроки за парканом. Це сусід, мабуть, вибирався у місто. Хотіла гукнути йому навздогін, щоб передав Ількові, якщо зустрине,

аби поспішав додому...

Десь заскрипів журавель, а її стиснуло за серце: боженьку, таж йому там, певно, ніхто й ложки води не подав! І так його, бідаку, спрага змучила, що не може витримати, аби з власної криниці напиться води.

Собака голосно позіхнув і насторожено повернув голову в бік вулиці, він чує, що газда йде.

Ніхто не чує, а він вже чує. Зараз, Білику, прийде газда, аякже, прийде! А ти аби-сь не вив з радощів, бо ще дітей побудиш і дістанеш прутом від газдині!

А гембіль цілу ніч був під повіткою. От тобі й на! Роса впала на нього, ще заржавіє. Витирає запаскою інструмент і раптом бачить, як до її воріт біжать люди. Ніби сажа посипалася перед очима: "Люди добрі, рятуйте, хто в бога вірує, мені чоловіка закатували!"

Вбігла з криком в хату, почала термосити дітей:

— Ой Дмитрику!.. Оленко!.. Вставайте, бо нашого татка нема!..

Розчинила вікна й заголосила на ціле подвір'я:

— Газдо мій, приятелю мій дорогий, таточку наш рідний, на кого ти нас залишив?!

Звідки за одну хвилину набралася повна хата й подвір'я людей? Жінки голосили вголос разом з нею, діти пищали, а вона билася головою об одвірок, повторюючи без віддиху: "За що? За що?"

Газди заговорили поміж собою:

— Виведіть її, хай подивиться востаннє на нього... Може, дітям щось перекаже...

Встала. З нелюдською силою відкинула тих, що збиралися її вести, й рвонулася у ворота. Побігла трохи, потім впала. Стала навколішки й почала повзти, а потім вже не повзла, а котилася в чорну яму. На неї сипалася земля, і тому їй ставало щораз важче... щораз важче, аж забракло в грудях, і все увірвалося.

* * *

Фон Рідке розпорядився, щоб страта ферретера через повішення відбулася прилюдно. Десятники дістали наказ зігнати на толоку, де за ніч встигла вже вирости шибениця, всіх мешканців села. Аркадій Річинський вдосвіта відвіз Олену з дитиною (об'їжджаючи толоку з шибеницею) в сусіднє село до свого приятеля о. Метелиці. Домовилися, що вона пробуде там тиждень, а тоді дружина о. Метелиці гостюватиме у Річинських. Аркадій умовив Олену, що їй після родів треба трохи опам'ятатись, а вдома при її хатніх обов'язках це неможливо.

Коли Річинський повернувся додому, на нього вже чекав посланець від Рідке. Він сповістив гера пфарера, що той мусить бути присутнім при страті. Така воля гера оберста.

Річинський зрозумів ситуацію.

— Прощу передати від мене геру оберсту, що коли б навіть не було цього наказу, то я й так був би присутнім. З обов'язку. Нещасний належить до моєї парафії, і мій обов'язок, як душпастиря, підготувати його в останню дорогу...

Офіцерик, відкозирявши, пішов, а о. Аркадій призадумався, як краще підкріпити

нерви для зустрічі з смертником: помолитись чи випити натуральної кави?

Вирішив, що останнє більш надійне.

Коли, зодягнений в траурні ризи, з найсвятішими дарами в руках, продирався крізь натовп, радий був, що роль його дозволяє не дивитись на людей.

Вдавав, що молиться, повторюючи до безглуздя два перших речення оченашу.

Нарешті солдати привели засудженого. Аркадій гадав, що в народі здійсметься гамір, але юрба скам'яніла. Тільки звідкись зірвався вітер, і серед цієї напруженої тиші було чути, як лопотять рукави його ряс.

Аркадій не міг втриматись, щоб не глянути на Савицького. Із скуйовдженою головою, весь вивалений у пилюці, той робив крок тільки тоді, коли діставав штовханця в плечі. Обличчя в нього стало якесь коричнево-землисте. Очі підпухли так, що втратили симетрію. І саме ця деталь до неможливості спотворила його вигляд. Військовий в офіцерському плащі без відзнак став на підвищення й голосно відчеканив присуд військового трибуналу, згідно з яким Іллю Савицького за зраду його маєстатові цісарю і королю засуджується на смерть через повішення.

Молоденький перекладач з чорними вусиками мелодійним голосом повторив присуд по-українськи.

Понад натовпом прокотився ледь вловимий шелест. Аркадій заховав обличчя за чашу з найсвятішими дарами. Він розумів, що означає ця тиха хвиля людського шепоту: це сиплються тихі, але довгопам'ятні мужицькі прокльони на голову того, хто видав нещасну жертву.

— Що ви там возитеся з ним? — шепнув Аркадієві ад'ютант Рідке. — Кінчайте, бо вся ця церемонія вже надто затягнулася.

— Сину мій, — наблизився Аркадій до Ілька, боячись, щоб у тих божевільних очах раптом не блиснув вогник свідомості, — тобі треба поєднатися з богом.

Людина з опухлим лицем розтулила уста і злизала язиком рожеву піну, що точилася з кутиків рота. По рухові гортані видно було, як вона проковтнула ту піну.

— Стань, сину мій, на коліна перед господом богом...

Чоловік стояв, наче стовп.

Аркадій кинув одним оком у бік фон Рідке. Начальник штабу нетерпеливився, вдаряючи раз по раз хлистом по халяві чобота.

Аркадій пучками зробив у повітрі знак хреста, пробубонів в обличчя нещасному два перших речення з оченашу і, взявши тремтячою рукою кришку змоченої вином проскури, підніс ложку до уст засудженого.

Ілько мотнув головою, і вино розіллялося по підборіддю.

Річинський ще раз перехрестив Савицького. Солдати взяли його попідруки. Нещасний посміхнувся широкою, ніяковою усмішкою божевільного.

Отець Аркадій помітив, що один з солдатів запихає йому для чогось у рот ганчірку.

Раптом зойкнув високий жіночий голос, і тоді, як за командою, піднявся рев натовпу.

— Наша роль закінчена, — сказав голосно Рідке.

Аркадій, що замикав похід військового трибуналу, раптом похитнувся, бо в нього потемніло в очах. Хтось з старших церковних братів підбіг до нього і притримав за руку. Аркадій опам'ятався.

— Нічого, нічого, — відмахнувся він від допомоги. — Зі мною таке часто трапляється.

"Яке величезне значення має зовнішня обстановка, — думав Аркадій, прямуючи до групи офіцерів, в колі яких стояв Рідке. — Шибениця... Істеричні вигуки баб... комедія з причастям... Оця зовнішня бутафорія може позбавити рівноваги й людину з найміцнішими нервами. На війні десять смертей підряд не зробили б такого враження. Цей — теж жертва війни. Не було б війни, не було б російської окупації, і він надалі продовжував би своє буденне життя. Я ж, Аркадій Річинський, тут ні при чому. Іншого виходу не було: або я — або він... Ну, слава богу, що вже по всьому. А під осінь треба буде послати вдові з корець кукурудзи та трохи картоплі..."

Побачивши Річинського, фон Рідке розсміявся:

— Чого це ви так зблідли, гер пфарер? Від незвички? Ха — ха-ха!.. Ібунг махт ден майстер[15] запам'ятайте це собі, гер пфарер! Чи не мали б ви часом охоти випити чарочку коньяку?

— О, з охотою! — прийняв пропозицію Аркадій.

Це була єдина щира фраза, яка прорвалася крізь його уста за цілу добу.

* * *

Розпад Австрії і визвольний рух уярмлених нею народів жартівник Нестор Річинський змальовував так: Австрія — це поміщиця, майно якої зайнялося пожежею. Всі, кого вона до того часу тримала за морду (їмосці морщились від цього вульгарного слова), кинулись тепер грабувати. Хто спритніший, хто відважніший, в кого міцніші кулаки, той більше винесе з вогню. Хто плохіший, м'якший, слабший, той менше візьме. Та пожежа не триватиме довго. За поміщицею обстануть її сусіди. Допоможуть їй погасити вогонь. Але, начебто допомагаючи покривдженій поміщиці, сусіди стануть відбирати у людей пограбоване, щоб самим його загарбати. І тут же повториться попередня картина: спритніший той, хто зуміє краще приховати награбоване, а той, хто м'якший, дурніший, віддасть усе, що взяв, ще свого власного не вдержить.

Це вульгарне тлумачення історичного процесу знайшло до деякої міри, на думку Аркадія, своє підтвердження і в житті. Наприклад, чехи, визволяючись з-під австрійської монархії, не забули при тому прихопити й шмат Закарпаття.

Аркадій, який завжди вважав себе за доброго політика, ніколи не припускав, що революція в Росії відіб'ється в світі таким широким відгомном.

Цей відгомін теж наробив чимало вітру і по галицьких селах.

Аркадій добре запам'ятав присмак того часу. Всі політичні програми, концепції, вся, здавалося, донедавна така заплутана політиканська боротьба на селі зводилася тепер до простої формули: "за" чи "проти"? Село різко поділилося на два табори: одні — за революцію, бо хотіли землі (ширше їх політичний горизонт не сягав!), другі не хотіли революції, бо боялися, що вона позбавить їх землі.

Ті, що боялися втратити, виявляли більшу активність від тих, що сподівались набути.

Аркадій не може забути одного діалога, випадковим свідком якого довелося йому бути. Дискусія велася між заможним газдою Курочкою і колишнім панським форналем[16] що повернувся з російського полону, чи, як казав, "плону", Василем Загайчиком.

Загайчик. Що я буду з вами говорити? Що я не скажу, для вас все те лише агітація... Ніби мені більшовики дали торбу золота і за це я їх хвалю...

Курочка. А ти гадаєш, що я дуже вірив у ту самостійну, вірив?

Загайчик. Польща вас теж по голівці не погладить.

Курочка. І що з того? Я знаю наперед, що поляк буде припікати мене податком, буде називати мене кабаном, але землі-то він у мене не відбере? А твій більшовик забере в мене мою земельку і роздасть поміж таких голодранців, як ти... І тому я сто разів волю ляха, ніж твоїх "товаришів"...

Загайчик. Ціле щстя, що таких, як ви, все ж таки меншість і як дійде до чого, то перетягнемо — ми!

Курочка. Що це — погроза?

Загайчик. Ще ні... бо погрожувати, а не вдарити — то все одно, що проти вітру плювати.

Бунтарське насіння розперезалося до того, що почало вибирати з-поміж себе таємні революційні комітети і складати плани розподілу церковних та поміщицьких земель. Докотилося до Аркадія, що комітет збирається звернутися до нього з проханням, щоб дав спокій з нищівною вирубкою церковного лісу, бо ліс — то всенародне добро.

Хоч бунтарі самі визнавали, що вони ще ослабі, щоб ударити, все ж таки часи були дуже непевні.

Були такі ночі, що Аркадій для безпеки не ночував дома.

І так воно якось вийшло, що він навіть не мав часу придивитися до Олечки. Звернув пильнішу увагу на неї вже тоді, коли підросла й була подібна до херувимчика: золотоволоса, кучерява, з ямочками на щічках і ліктиках.

Четвертій з черги дитині, Нелі, сповнився рочок, коли армія Будьонного підступила під Львів. Та Аркадій боявся не так їх, як своїх доморослих комісарів, різних мартинчуків і загайчиків, які й уві сні марили розподілом панської і попівської землі. Закривав очі і бачив, як, обвішані патронташами з червоними стрічками на шапках, з гарапниками в руках, гасають по кімнатах, пивницях і спіжарнях[17] попівства. Від такої картини в нього холонули душа й тіло.

Дійсно, хлоп, особливо бідняцька голота, по війні став не тим, яким був колись.

На чому будувала в цій ситуації свій авторитет свята церква? На синівському послуху, на страху перед караючою господньою десницею, на рабській покорі (сказано ж у святому письмі: "Аз раб божий"), на сліпій вірі (бо вимагати доказів — це сумніватись, а сумніватись — це недовіряти, а недовіряти — це те саме, що

заперечувати надприродну божу силу, а заперечувати цю силу — значить, попадати у смертельний гріх без відпущення його на цьому і на тому світі), на беззастережній відданості мирян. А сьогодні?..

Сьогодні Аркадій переконався на власній практиці, що цього роду моральні категорії вже не модні. Вони пережили свою епоху, як одяг, що його надягають простаки або ті, які не мають нічого іншого одягнути на себе.

Конкретно це виявилось в історії з хрестинами у Петра Мартинчука. Скільки разів пожалкував Аркадій, що не видав його на шибеницю, замість невинного Ілька Савицького!

Аркадій добре знав, що не побожність змусила Петра хрестити дитину, а формальна необхідність: без акту хрещення новий громадянин не може бути занесений у метричні книги, а тим самим отримати метрики. "Таки прийшла коза до воза!" — зловтішався Аркадій.

Коли куми готували дитину до хреста, увійшов паламар і, як завжди у таких випадках, сказав:

— Хто з курками, то йдіть на кухню, а калачі віддайте мені.

Віками водився звичай, що за хрест, крім грошової оплати (такса залежала від маєткового стану батьків дитини, а ще частіше — і хрещених батьків), священник отримував ще від кумів дві курки й два пшеничних калачі.

Аркадій помітив, як куми переглянулись поміж собою, і насторожився.

Дурний паламар повторив свою вимогу.

Тоді Василь Загайчик (Мартинчук знав, кого собі в куми дібрати!) відкашлявся, махнув великим пальцем сюди-туди по молодім чорнім вусі й сказав, ніби з написаного відчитав:

— За труд ми вам заплатили, а кури й калачі вже як-небудь самі з'їмо.

Паламар подивився на Річинського такими цап'ячими очима, що Аркадієві аж закортіло плюнути в них. Замість змовчати до бісової матері, той старий дурень втретє зажадав курок і калачів.

Газди перештовхнулись поміж собою, а Загайчик виступив наперед:

— Нема такого закону, щоб, крім грошей, за хрест платили курми й калачами. Трохи ми цікавилися цією справою і щось ніде не вчитали про такий закон. Теж не могли ми ніде вчитати, щоб Ісус Христос за хрест казав собі давати курки й калачі...

Газди поштиво посміхнулись.

Аркадій був схильний думати, що Мартинчук для того і дитину постарався собі, щоб його одностудець мав нагоду вчитати мораль парохів. Хоч всередині Аркадія трясло, але зовні він зберіг цілковитий спокій.

— Звичайно, закону такого нема. І ніхто не говорить, що це — закон. Це народний, прадідівський звичай, який не ми з вами встановили... І... — хотів додати: "Не нам з вами ламати його", але вважав, що це буде недипломатично, і закінчив: — Немає теж закону, щоб запрошені на весілля несли курей, калачі та ще й горілку, — а звичай такий є, і люди притримуються його... І ми з вами теж ламати його не будемо...

Загайчик послинив палець і знову розгладив ним вуса:

— Та цього закону ми ламати й не збираємося, бо воно так: сьогодні принесли до мене на весілля, а завтра я понесу до нього... сьогодні п'ємо в мене, а завтра в нього. А ви нас, отче, до себе не запросите, а якби й запрошували-сьте, то хто знає, чи ми пішли б...

— Ваша воля, — перебив його сухо Аркадій і взявся за ритуал.

Щоб помститися бунтівникам, він записав у метричних книгах не "Марія", як просили куми, а неподибване в тих околицях жіноче ім'я "Йосафата", яким звичайно п'ятнував байстрюків.

Дівчина виростала Марічкою, а помста ця дорого обійшлася не тільки одному Аркадієві.

Цей, здавалося б, приватний випадок порушив віками усталений порядок взаємовідносин між парохом і парафіянами. Фетиш втратив свою силу. Немоżliве перетворилося у можливе тільки тому, що його стягли з неба й поставили на землю. До вечора вже все село знало, що куми не принесли до хреста курок і калачів. Проте піп (вже не отець) мусив охрестити дитину, бо немає такого права, щоб за хрест доплачувати ще й натурою. Такого закону ніде нема, а відкрив це Петро Мартинчук. Аркадій щойно тепер усвідомив, що авторитет церкви, а за ним і благополуччя священників і їх родин — це, по суті, функція ставлення до цих справ мирян. Не абсолютна величина, а функція! Вистачило одного хуліганського вискоку Мартинчука, як і авторитет церкви, і релігійні традиції народу стали раптом умовними речами!

Та ядро зла було не в самому факті відхилення від норми, а в тому, що факт цей в силу об'єктивних обставин мусив залишитись безкарним, а ще більше тому, що зерно зла впало на вдячний ґрунт.

Отець Річинський незабаром дістав можливість переконатися, до якої міри цей ґрунт підготовлений під подібний посів.

Від незапам'ятних часів у тих околицях було заведено, що двічі на рік — на водохрещі і перед Великоднем — священник з дяком і паламарем ходив по хатах з молитвами. За ними на пристойній віддалі йшов маленький гуцульський коник, запряжений у відповідний до свого росту віз. Від кожного нумера священник отримував чотири повісма і піврешета, а в багатших — повне решето збіжжя. А коли кінчався обхід, конячка добре напружувала сили, щоб завезти замолене добро під комору на приходстві.

Випадок з Мартинчуковими хрестинами стався у половині квітня, а на початку травня випало Аркадієві ходити по хатах з кропилом з приводу великодня.

Почали, як завжди, з Василевого кута. Сьомою з черги була хата Мартинчука. Аркадій завагався. Не знав, як бути. Обминути це обійстя — значило б визнати себе ображеним людиною, яка надто вже низько стоїть у суспільній ієрархії для того, щоб образити його, Аркадія Річинського. Зайти ж у подвір'я цього розбійника — значить, наразити себе на можливу образу не тільки своєї персони, але й дати тому антихристові нагоду підняти на глум церковний обряд.

Заки Аркадій вирішував, паламар підтюпцем перший вбіг на подвір'я. Завертати було вже ніяк.

Насторожений, весь внутрішньо мобілізований вступив Аркадій у стіни хати безбожника, і — о чудо! — назустріч вийшла усміхнена широкоброва молодиця з повним решетом червоної, як мідь, пшениці і з двома повісками через плече.

Аркадій так розчулився, що нізащо в світі не хотів прийняти повного решета. Молодиця з свого боку теж не хотіла поступитися. Вовтузилися якийсь час з решетом, поки вся пшениця не опинилася у мішку на возі.

"Це найбільша моя перемога за останні роки", — подумав Аркадій, наближаючись до обійстя Маріolinoї невістки, теж удови. Анна була молода, до біса вродлива, але язиката баба.

Аркадій знав, що Анна не дуже додержується шостої заповіді[18]. Жінки в селі ненавиділи її, а чоловіки, навпаки, тихцем хвалили Анну, приповідаючи, що добрий бог нікого не обминув, кожного наділив якимсь талантом.

Угледівши ксьондза, Анна відчинила двері, кланяючись так низько, що довга, до пояса, пазуха відслонила всю природну принаду її грудей. Аркадій, відчуваючи на собі дошкульний погляд паламаря, пройшов повз хазяйку хати, начебто не помічаючи її.

Річинський благословив замисник, лави, святі образи, неприбрану постіль з двома добре-таки прим'ятими подушками, припічок, двері...

Анна стояла біля печі, лукаво посміхаючись.

Паламареві, старому, засушеному чоловічкові, не подобалася поведінка Анни:

— Нема чого тут посміхатися і затримувати нас... Диви на неї! Не виділи! Давай збіжжя і повісмо, — дивись — часу нема!

Тоді Анна взялася під боки, зробила плавний круг, ніби в танці, і, повівши поциганськи плечем, стала поруч з Аркадієм.

— А отець, — вискалила білі, як ріпа, зуби, — допоможуть мені збіжжя молотити? Чи, може, тоді, як стемніє?.. Ха-ха-ха!..

Аркадій, забувши навіть перехрестити хату, поквапно пустився з цього триклятого подвір'я. У вухах його лящав диявольський сміх розпусниці.

Від Анни почавши, за винятком багачів, ніхто більше не виносив ні збіжжя, ні повісма.

Аркадієві стало ясно, що тут йдеться про організовану змову, а історія з Мартинчуком так само, як і з Анною, не була випадковою. Ініціатор змови так хитро сховався за спину Анни, що Аркадій, хоч і бачив його, не міг вказати на нього пальцем.

Ні наступного різдва, ні на водохрещті Аркадій не вийшов у село з свяченою водою. На різдво, правда, багаті газди вислали по нього встелені периною та вкриті килимами сани, але Аркадій подякував за увагу і відмовився від честі, посилаючись на застуду. Розумів, що такий парад (піп з кропилом на санях, вистелених перинами) зробив би його смішним в очах мирян.

Крім того, Аркадій був переконаний, що дуки вислали по нього коні не з прив'язаності до звичаю, а наперекір бідняцькій голоті.

Випадок цей з швидкістю вітру рознісся по всіх навколишніх селах. Зібравшись на соборчику, священники вирішили, щоб не спричинити більшого зла, не вимагати вже за посвячення збіжжя і повісма. А то бували випадки, що священник заставав замкнені двері з написом; "Нас нема вдома", а тим часом в кожній шибці стирчала голова, як образ.

* * *

П'ята з черги дитина мала бути хлопцем. Олена теж була твердо переконана, що буде хлопець. Мала певні, стократ життям перевірені підстави сподіватись, що цим разом буде так, як вони з Аркадієм бажають. Коли раніше обличчя Олени покривалося плямами, то за цим разом лице її нагадувало пелюсток чайної рожі. Досвідчені жінки-селянки говорили, що це певний знак, що народиться хлопець. Олена гаряче молила бога, щоб нарешті послав їм хлопця. Хай би був розбишака, хай би в школі погано вчився, хай би дер черевики, хай би доводилося платити людям за шиби, аби тільки був, аби Аркадій заспокоївся, що родове прізвище не загине. Всупереч забобонові, навіть наперед вибрали синові ім'я. Мав називатися Ярослав.

Коли народилася п'ята дочка, Аркадій не витримав і заляв уголос. До того ж, як на лихо, Слава в дитинстві була дуже негарна. Широкий рот, вилицювате лице і ненормально худа довга шия робили її зовнішність неприємною для ока. Згодом дитина, як то кажуть, виладніла і, на радість Аркадієві, скидалася більше на хлопця, ніж на дівчинку. За бажанням Аркадія, до сьомого року життя дитина мала підстрижену по-хлоп'ячому голову і ходила в хлоп'ячих штанях.

Була рухлива і воліла товаришувати з хлопцями, ніж з дівчатками.

Аркадій хвилинами забував, що перед ним переодягнене дівча, і під такий настрій згоден був віддати все на світі за свого "сина". На жаль, ілюзорні видіння зникали, і дійсність виринала такою, якою вона була: був батьком п'яти дівчат, які в свою чергу вимагали для себе раніше чи пізніше п'ятьох добре забезпечених чоловіків. А звідки взяти тих п'ять зятів, коли молодь стала в опозиції до Польської держави і, замість здобувати дипломи, а затим становище, оголосила бойкот польському університету. (Правда, той бойкот тривав недовго, і згодом склалася така ситуація, що частина української молоді вже стала чемною, хотіла вчитись, але не всю її приймали до вищих шкіл).

Аркадій міг би "повипихати" своїх дочок за богословів, але, коли бути щирим, не хотів для них долі їмосці. Боротьба за целібат[19] яку з такою ревністю розпочав станіславський владика, породжувала думки, що доля останніх їмосцей не буде солодкою.

Коли Аркадій закривав іноді очі перед своїми гарненькими, здоровими, нарядженими, як лялечки, дочками, щоб уявити собі їх уже дорослими, то дуже часто, замість образу мадонни з дитям на руках, ввижалася йому засушена стара діва, яку він возить з балу на бал і ніде "продати" не може.

Коли б у нього був капітал, то він повидавав би своїх дочок за людей з тітель оне мітель[20], аби лише голова була на карку в майбутніх зятеньків, і створив би таку

промислову аристократію, що загумінковим патріотам аж в носі закрутило б... Якби!

На жаль, всі мрії зводились тільки до фатаморганних видінь. Була, треба сказати, в Річинського одна ідея, яка могла б обернутися в золотий потік, коли б він мав діло з розумними людьми, а не з чередою баранів, як його миряни.

У селі Вишня, трохи вбік від хат, були три гарячих джерела, що взимку куріли парою, як ватри. Громада звела ті джерела до спільного русла, обвела їх невисокою підмуровкою у вигляді підкови. Біля воріт лежав ряд кам'яних плит, на яких жінки прали білизну як улітку, так і взимку. В селі існувало переконання, що вода з прала помагає проти ревматизму. Влітку сюди приходили хворі з відрами і цеберками, мочили ноги й руки в лікувальній воді, сушилися на сонці і знову обливалися водою. Опинившись у скрутному матеріальному становищі (особливо відколи батько переїхав з Поділля на Покуття і перестав привозити "діткам на горішки" запечатані конверти з банкнотами), Аркадій подумав про вишнянські теплі води.

Про яку-небудь містерію з чудодійною силою божою не могло бути й мови. Не ті часи настали, не ті й люди. Не містику, а науку треба запрягти у свій ридван. Щоб не відстати від часу, Аркадій вирішив побудувати у Вишні український санаторій. Перший український санаторій на галицькій землі, у повному розумінні слова "санаторій".

Звідки взяти капітал на побудову санаторію, Аркадій поки що не думав. В розмаху його планів це питання було другорядним. Аркадій Річинський вважав, що основне — це ідея. А ідея була ось яка: відкупити у громади на довголітні рати[21] теплі джерела. Ставши юридичним власником джерел, заснувати акційну спілку і на внесені паї поставити фундамент під новий санаторій. Маючи парцелю з фундаментом, одержати позичку у Крайовім господарському банку і закінчити будівлю.

Джерельна вода й грязі, що їх Аркадій послав до Львова на аналіз, виявилися придатними для лікування.

Аркадій, не вважаючи за доцільне наперед розголошувати свій задум, спершу поділився проектом з своїм двоюрідним братом, отцем Нестором Річинським. Аркадій знав, що Нестор не тільки не боїться ризику, а, навпаки, охоче гониться до будь-якого азарту.

Нестор загорівся Аркадієвою ідеєю, як віхоть сухої соломи.

— Не ідея, а чисте золото, пане добродію! Якщо митрополит може мати власну друкарню, то чому не можуть брати Річинські мати власний санаторій?

Як мати мріє про зачату у своїй утробі дитину, уявляючи її перед очима, так брати Річинські часто за карафкою порічняка мріяли і уявляли собі той майбутній санаторій.

Перш за все треба, пане добродію, дібрати влучну назву, скажім... скажім, "Українська Мацеста" або щось на той зразок. Головною пружиною цього бізнесу мусить бути, як у всьому світі водиться, реклама. Реклама, реклама і ще раз реклама! Треба невпинно, пане добродію, бити по національних почуттях, а за їх посередництвом — і по кишнях галицьких ботокудів[22]. Майбутній санаторій треба рекламувати таким чином: народжується новий бастион українізму на цих землях — український санаторій.

Побудований він на українській землі, руками українського робітника з метою уможливити українцям всіх суспільних верств без винятку, — по доступній ціні, звичайно, — підлікувати своє здоров'я.

"Свій до свого!"

Хто хоче весело й здорово відпочити та підлікувати своє здоров'я, спішіть замовити собі місце в "Українській Мацесті".

Очевидно, очевидно, пане добродію, все це буде літературно краще оброблено, це поки що, так би мовити, тільки ескізи до реклами.

Будинок, само собою, мусить бути теж побудований в українському гуцульському стилі: рублені стіни, покрівля з гонти, різні там традиційні ганки та різьблені віконниці. В середині кімнати будуть прибрані гуцульськими домотканнями, гуцульською керамікою, косівськими ліжниками й килимами.

Ординатором в санаторії буде молодий (що згодом стане зятем отця Річинського) лікар, в якого з-під білого халата виглядатиме рубчик вишиваної сорочки. До столу подаватимуть дівчата у вишиваних кофтах, а під час обіду гостям приграватиме капела, складена з народних інструментів і... музик в постолах та червоних гачах[23]. Перед вікнами санаторію цвістимуть марунка й купчики — для народного українського колориту.

Клієнти, що з'їжджаються до санаторію з цілої Польщі (на цьому етапі розвою бізнесу лозунг "свій до свого!" буде тільки парадною вівіскою), залишатимуть сотки, сотки злотих у місцевого населення за ягоди, гриби, молочні продукти, різьбярські та керамічні вироби, килими та вишивки.

Коли Аркадій дивився на себе з цього боку, то бачив себе добродієм свого народу, ім'я якого повинно бути вписане золотими літерами якщо не в історію Галичини, то бодай Покуття. Йому здавалося, що на цьому золотому інтересі виграють всі: держава — через те, що отримуватиме додатковий прибутковий податок, громада (під цим словом Аркадій розумів навколишнє селянство) — тому, що в її руках залишатимуться сотки, сотки злотих за гриби, малину, кераміку і т. д., врешті, він, Аркадій, ошчаслививши державу і довколишніх селян, при допомозі такого джерела зможе не лише пристойно по видавати заміж своїх дочок, але й забезпечити спокійну старість їм і їхнім дітям.

Проте вийшло зовсім інакше. Перш за все громада (чого Річинський ніколи не сподівався!) відмовилася продати прало. Спочатку Аркадій думав, що селяни, охоплені духом кооперації, не хочуть віддати лікувальних джерел у приватні руки, бо самі задумують будувати кооперативний санаторій. Але нічого подібного! Ситуація була такою, що громада (читай: чоловіки, підбурені своїми жінками) не хотіла позбутися прала заради власної вигоди. Селу вигідно мати власні теплиці — чи то для поїння худоби зимою, чи для прання білизни. Всі довколишні села заздять Вишні. Чому ж вони мають добровільно зректися такого добра?

— Люди, парафіяни мої, — хвилювався Аркадій, аж повіка лівого ока починала дрижати, — зрозумійте, що в побудові санаторію перш за все ваш, а не мій інтерес. У

Вишні буде український санаторій! Ви тільки подумайте собі: в нашому глухому, забитому селі буде санаторій з електричним світлом!

Петро Мартинчук чвиркнув крізь зуби якомсь так незручно, що мало не вцілив на черевик Аркадієві. Аркадій відсторонив ногу, а Мартинчук, помітивши це, усміхнувся у вуса й сказав:

— Не таке вже, егомосць, наше село затуркане і глухе, яким ви його хочете зробити...

Аркадій зволив подивитись на нього, і тільки.

— В селі, мої дорогі парафіяни, буде постійний лікар. Подумайте, коли у Вишні був постійний лікар?

— Але задармо лікувати він нікого не буде?

Аркадій не розібрав, хто це сказав — Мартинчук чи Мартинчуків компаньйон і кум Загайчик. Зрештою, це не мало значення.

— Для лікування буде санаторій...

— А хто буде користатись тим санаторієм?

Це начебто наївне питання було провокацією чистої води. Аркадієві так і хотілося сказати: "Я мав вас, Петре, за більш дотепного", але не зробив цього тільки тому, що в гурті стояли й старі селяни, які не зрозуміли б його відповіді. Аркадій мусив прийняти бій з тим напасником, якщо не хотів в очах мирян визнати себе переможеним:

— Бачите, Мартинчук, санаторій у наших умовах — це теж один з видів промисловості. Коли б у нас об'явилася відповідна глина і хтось, скажім я, почав би виробляти цеглу, то ви всі пішли б на роботу... були б раді, що є де заробити, й не допитувалися б, хто житиме в тих домах, що їх побудують з тієї цегли... Мої дорогі, з чого ж буде жити лікар, коли він лікуватиме всіх задармо? Адже він не має державної платні, так чи ні? Коли трапиться наглий нещасливий випадок в селі і є лікар зараз же на місці, під рукою, — то це велика справа, Мартинчук. Коли б три роки тому Вишня мала свого лікаря, то Іван Проців не вмер би від гангрени, ані невістка Куйбишечки не сконала б від упливу крові... Ви це прекрасно розумієте. А ви, Мартинчук, і ви, Загайчик, розумієте більше від інших, але вам хочеться пустити парохів шпильку під бік, і все! "Хто буде користатися з санаторію?" Ви хочете, щоб я згарячу відповів: "Всякий, хто потребуватиме санаторійного лікування". Ні, мої дорогі. Не всякий. Поки що, Мартинчук, не всякий, а тільки той, хто може оплатити лікаря, харчі, прислугу, приміщення... В нас же немає, як у вас там, за Збручем, державних санаторіїв... а за все треба платити з приватної кишені. Я ось змилюсь над якимось бідняком і лікуватиму його задармо, але панове з податкового уряду не змилюються наді мною, а запишуть мені того безплатного курортника у мій прибуток і вимагатимуть за нього податок. Я хотів би, мої дорогі, — Аркадій зробив жест рукою, який мав означати, щоб народ тісніше згуртувався біля нього, начеб те, що він хотів сказати, мало бути секретом, — щоб ви що інше взяли під увагу. До нашого санаторію будуть щоліта з'їжджатися гості з усієї Польщі. Ви врахуйте: протягом літа за ягоди та гриби, що їх вам назбирають дітиська, ви вторгуєте стільки, що зможете купити кілька корців хліба

на зиму...

— Та ми, прошу егомосця, вже по гуцулах бачимо, яке їм добро привезли пани з Варшави. Не знати, чи то правда, але кажуть, що в Жаб'ї, наприклад, священик навіть шлюбу не може дати без лікарської посвідки... Яюсь жили-сьмо, отченьку, дотепер, проживемо й відтепер... А теплиць позбуватись громада й не гадає...

Оця невдала затія з санаторієм ще більше загострила відносини між Аркадієм і парафіянами, вона й була тією безпосередньою причиною, через що в двадцять третьому році Річинські переїхали до міста.

Сьомого грудня тридцять шостого року Катерині минало двадцять три роки. Олена звернулася до Аркадія з напівпросьбою:

— Не треба в цьому році справляти Катрусі гучних іменин. Може, люди призабудуть день її уродин і скільки дівчині вже років...

Аркадій розсміявся:

— Люди забудуть, що у Річинських на святої Катерини прийом! Що ж це ти, дорогенька?

Олена ще раз повторила своє прохання:

— А мені все ж таки здається, що не треба розголошувати, що дівчині двадцять четвертий піде... — і тут же, відвівши очі, спитала саму себе: невже ж двадцять п'ять років минуло з того літа, коли вона востаннє бачила Ореста Білинського?

— Навпаки, навпаки, дорогенька! Треба цього року Катрусі влаштувати гучні іменини, бо це будуть її останні дівочі... Ти думаєш що? Я навмисне не хотів, щоб вона рано заміж виходила. Кому це потрібне? Ні одну з них не дам заміж раніше! Які б не були лакомі ягідки, то зрілий овоч смакує найкраще...

Олена почервоніла. Якщо Аркадій тепер, після двадцяти п'яти років співжиття, жалкує, що взяв її, недозрілу, то чи це її вина? Але тут же злякалася власних думок. Тяжко грішила, нарікаючи на Аркадія. За ким ще могла почувати себе такою безпечною, як не за Аркадієм? Ішла крізь життя, як за запоною, що охороняла її перед всякими неприємними випадковостями.

От хвилину тому готова була сприймати день народження Катрусі як злочасну межу у віці найстаршої дочки, а Аркадій кількома словами зумів переконати її, що майбутнє її дітей — це ні в якому разі не гра сліпого випадку. Їх долею керує розумна, передбачлива батьківська рука.

Ще того самого вечора Аркадій послав по маклера.

Рафаїл Суліман, значно молодший за Аркадія, був своєю людиною в домі Річинських.

Історія зв'язків Суліманів і Річинських мала глибше коріння.

Сорок літ тому батько Аркадія, покійний о. Августин Річинський, був парохом в селі Морниця на Поділлі. Відзначалася ця місцевість від інших подільських сіл перш за все тим, що була з трьох боків оперезана річкою, за якою тягнулись ліси — велика рідкість у тих краях. У місці, де річка Бистра (хоч вона насправді ледве рухалася) робила коліно, було чудодійне джерело. За переказом, який ревно підтримувала церква, з цього

джерела колись виринула божа мати, і саме тому вода в ньому набрала цілющої сили. Безперечно, води мусили мати природні лікувальні якості, але тому, що джерело знаходилося на території церковного масиву, спритні духовні отці вирішили використати його для своїх прибутків.

Отак незначне джерельце і стало справжнім магнітом для прочан всієї Галичини. Починаючи від ранньої весни, десь від св. Юрія, аж до покрови, тобто до половини жовтня, до Морниці збиралися тисячі селян з Поділля, Бойківщини, ба навіть з далекого Покуття та Гуцульщини.

Люди приїздили сюди з різних потреб. Більшість, особливо молодь, вбачала в поїздці до Морниці веселу розвагу. Односельчани вибиралися на відпуст до Морниці численними групами, і тут же, за селом, старі відділялись від молодих. Коли перші співали до захрипу побожні пісні, то молодь переплітала їх світськими, часто не зовсім пристойними коломийками, за якими слідували сміхи та хихи. А ще більшою спокусою були для молодих принагідні нічліги, які часто-густо ставали причиною того, що на тацу біля церкви сипались щедріші, ніж звичайно, датки. Сказано-бо, що каяття без діла мертво єсть.

Багато людей приїздило до Морниці з надією вилікувати свої застарілі недуги. Такі повзли до джерела або їх вели попід руки, вмивалися та пили цілющу водичку і обов'язково набирали у пляшку з собою. Були справді випадки, що вода декого виліковувала. І хоч такий випадок траплявся один на п'ять тисяч, звістка про чудо блискавично облітала село за селом, і наступної весни число прочан зростало.

Немало приїздило сюди з чисто побожних побуджень. Для них Морниця була тим, чим Мекка для правовірного мусульманина. Вони не мали перед собою іншої мети, як раз на рік побувати на відпусті у Морниці.

В неділі й свята на майдані перед церквою юрмилися непроглядні маси народу.

В дитинстві Аркадій не міг зрозуміти, чому паніматка так сердилася, а то й суворо карала, коли він пропадав серед прочан. Особливо забороняла йому появлятися на майдані смерком. Наймички, наслідуючи приклад їмосці, страшили малого Аркадія, що ввечері серед прочан з'являються цигани з величезними міхами і забирають дітей, які швендяють без батьків. Хлопчина вірив і не вірив.

Коли підріс, вирішив нарешті дізнатися правди. Одної ночі викрався через вікно своєї спальні і чкурнув у темінь, орієнтуючись на людські шепоти.

Те, що побачив, жахнуло його не тим, що воно відбувалося взагалі (давно уже знав, що і до чого), а тим, що відбувалося майже прилюдно, близько від церкви, під оком матері божої.

Згодом, коли вже вчився у духовній академії, зрозумів, що священники навмисне не втручаються у світські справи прочан. Сам розсудок диктує, що чим тяжчий гріх, тим глибше каяття, тим щедріші жертви на потреби церкви.

Тут же, під боком церкви (тінь від куполів падала на його город, тому там ніколи не достигала квасоля), мав свою крамничку мішаних товарів сліпий на одно око Мордко Суліман, батько Рафаїла.

Торгував він шміром, мидлом і повидлом. Одне слово, всім, починаючи від оселедців і кінчаючи чотками.

Селяни, йдучи, на відпуст, купували в Мордка незмірну кількість пшеничного хліба на парастас[24], штучні квіти і свічки. Пізнім вечором наймити о. Річинського лантухами зношували парастасний хліб на плебанію[25], звідки його знову забирав Мордка. Були випадки, коли один і той же товар Мордка з Річинським продавали по чотири, а то й по шість разів.

Служба божа, особливо у відпустові дні, відправлялась тут при вишуканій обстановці. Вже о четвертій рано на балкончики з чотирьох боків церкви виходили трубачі й на всі чотири сторони світу відтрублювали "на добридень" матці божій. Пізнім вечором ці ж фанфари грали божій матері "на добраніч".

Ефект був непоганий, бо навколишньому священству доходи пливли рікою. Спритніші з-поміж священників скуповували будинки або землю, а о. Августин задовольнявся тим, що жив на ширшу ногу, ніж морницький поміщик, якому о. Августин любив втерти носа. Коли в поміщика для виїзду була пара англів чистої раси, то старий Річинський подбав, щоб і в нього теж були англів, але не пара, а четвірка.

Коли поміщик справив собі нову карету, то й у Річинського з'явилася карета, але ще й позолочена.

На цьому ґрунті виник гострий конфлікт між Річинським і поміщиком, графом Кудельським, який постарався, щоб консисторія перевела Річинського з Морниці в якесь глухе сільце Покуття.

Поміщик не хотів бачити в селі й Мордка. На новому місці Мордка торгував збіжжям, скуповував худобу, а перед смертю взявся орендувати сади. Та, проте, синові не залишив нічого, крім паршивенького будиночка на Кінській вулиці у повітовому місті і заповіту: "Тримайся Річинських". Правда, говорили, що Рафаїл погорів на девальвації і якби не це, то він вважався б одним з найбагатших євреїв у всій Галичині.

Переїхавши у двадцять третьому році в місто, Аркадій втратив контакт з Рафаїлом.

Рафаїл якось автоматично виринув на поверхню, коли Аркадієві треба було позичити грошей. Аркадій саме тільки починав фінансову кар'єру і більша сума грошей була кондіціо сіне ква нон[26].

Рафаїл змінився: змужнів і наче підріс. Про його юнацьку вроду свідчили тільки очі. Подовгасті, бездоганно чисті, темно-коричневі, з золотими іскорками, вони не дивились на людину, а гладили її.

Рафаїл Суліман мав звичку насторожуватись, доки ще йому поставили питання:

— З чого ти живеш, Рафаїле? Чим торгуєш?

Суліман меланхолійно похитав головою:

— А чому я мушу торгувати? Я собі живу... І дай боже, щоб ви так жили, пане Аркадію...

Суліман ніколи не говорив йому "отче". Навіть при людях старався так будувати речення, щоб обминати це слово.

Тепер, коли Олена пригадала Аркадієві, що Катерині час заміж, він, не гаючи часу, послав по Сулімана. Коли з'явився Суліман, Аркадій на цілу годину замкнувся з ним в кабінеті. Коли Суліман пішов, навинулася Зоня.

— Тепер, коли вийде заміж Катруся, ти підеш у світ...

У Зоні заіскрилися очі:

— А за кого?

— А за кого, на твою думку, повинна вийти Катруся? Ну, по-твоєму, яка професія найкраща партія для панен Річинських?

Зоня задумалася. Це питання торкалося не тільки однієї Катерини.

— Я думаю... доктор...

— От і правильно, — задоволено поплескав її по щоці Аркадій. — Віддамо Катрусю заміж за доктора...

* * *

Теофіл Безбородько став доктором медицини не відразу. Був час, коли Філько Безбородько був лише сином заможного міщанина і кандидатом у кравці. Щоправда, у роді Безбородьків не було чоловіків-кравців, але коли померла остання і найстарша дочка Анельця і залишила по собі новісіньку швейну машину "Зінгер" (яка раніше призначалася для середущої Каролінки), то думка вивчити Філька на кравця виникла якось сама по собі. Знайдено сто і одну перевагу кравецького фаху над іншими. Найперше, робота в хаті. Чи сльота, чи спека, чи стужа — кравцеві байдуже. Далі: робота чиста. Кравецька робота не псує ні рук, ні одягу, і завжди можна при ній скидатися на людину, а це багато значить. По-третє, робота, так би мовити, інтелігентна, бо з ким кравець має справу, як не з самими панами? Лапсердак не шие собі у кравця. Четверте, і це найголовніше, кравецька робота не виснажлива. Говорім сюди, говорім туди, махати на машинці ногою — не те, що гатити молотом по ковадлі. До того ж добрий кравець непогано заробляє. І тут, мов на замовлення, знайдено всіх живих і померлих кравців, яким добре жилося. І, напевно, була б здійснена батькова мрія, якби не трапилося таке непередбачене нещастя, як нагла його смерть.

Мати — така покірна й безвольна за життя батька, що, здавалося, була приречена лише варити їсти, родити дітей і в означений час проводити їх одне за одним за цвинтарну браму, — тепер збунтувалася, як ошаліла.

Причиною всього горя, що впало на її нещасну голову, була та проклята швейна машина! Чому не послухала Каролінки, коли та в сльозах, навколішках просила її:

— Мамо, не треба мені машинки. Я скоро вийду заміж за Юзика, і не будете мати клопоту зі мною. Рятуйте Дозика, він на очах нидіє...

Чому не продала машини пізніше, коли Анельцю треба було вислати в гори і годувати маслом та сирими яйцями? Чи ще не досить божої перестороги? Вважала, що досить. Вона продала машину відразу ж після похорону чоловіка, і, можна сказати, добре продала, а синові сказала:

— Коли б наш тато жив, то він порадив би, що з тобою робити. А так, що я знаю? Куди я, бідна вдова, маю вдатись? Хіба запишу тебе до тієї гімназії, бо маю там

знайомого двірника і він не дасть тобі кривди зробити...

Таким чином, Філько на тринадцятому році життя опинився в першому класі гімназії. Мати згодом переїхала на село до брата, а Філько пішов квартирувати до того двірника, що мав опікуватись ним. Машина "Зінгер" при маминій мозольній праці вистачило на два перших роки. У четвертому класі Філько вчив уже товариша. До п'ятого класу мама щотижня приносила йому з села в традиційній кобьяльці[27] хліб та дещо до хліба. З п'ятого класу Філько змінив квартиру, і мама перестала ходити до нього з напханим кошиком.

Але зовсім не тому, що материна допомога стала зайвою. Хоч прибутки у нього зросли (давав він уже тепер два уроки, один з них — синові викладача латині), але й витрати з'являлися щоразу нові й зовсім не передбачені.

Філько почав добирати собі товаришів. Він добре знав, з ким йому було б вигідно дружити. Та знав і те, що свого становища не окупить ні винятковими здібностями (бо таких не мав), ані кулаком, що теж не був міцним. Єдиним фактором, на який він міг покладатись, були гроші. Частував потрібних товаришів цигарками, запрошував на свій кошт до кіно, театру, шинку, будинку розпусти, і це створило йому популярність серед товаришів.

Тепер він сам їздив під неділю по харчі додому. Бувало таке, що мама, умовившись з ним задалегідь, приїжджала до міста. Але вже не заходила на його нову квартиру, тим більше до гімназії, як раніше.

Мама серцем відчувала зміни в поведінці сина, про які не хотіла говорити. Він був безмежно вдячний матері за її чуйність і самовідданість. Приїздив додому завжди в гарному убранні, навіть чепурний, злегка чванькуватий, але до матері, коли залишались удвох, був нелукаво ніжним і добрим.

Чи того вистачало їй? Синочок умовляв себе, що так. Мати померла від виснаження якраз під час тих канікул, коли він склав іспит зрілості. Філько затримався на селі, щоб впорядкувати свої спадкові справи. Йшлося про те, щоб опікун допоміг йому продати городець, який мама купила, позбувшись хатини у місті.

До Відня Філько виїхав, маючи в кишені всього-на-всього двісті доларів. Проте віз з собою щось більше, ніж гроші. Віз глибоку віру у свою щасливу зірку, у своє виняткове місце серед людського муравлища.

Середній, якщо не низький, на зріст, опецькуватий, з великими та круглими, як у ляльки, очима і кучим, як для чоловіка, носом, говіркий всезнайка, спочатку він був серед студентів "фігура коміка".

Згодом його становище в студентській громаді почало набирати іншого характеру. Два чи три виступи на студентських зборах, до яких Філько готувався з дійсно демосфенівською упертістю, створили йому славу доброго промовця. Потім наспіла доповідь про взаємовідносини філософії і природничих наук — тема, над якою два роки працював один швейцарець німецького походження, що жив з Безбородьком в одній квартирі і не знав української мови. Далі дружба з професором Адлером, яка, власне, зводилася до того, що Безбородько ходив до професора на квартиру й допомагав йому

при складанні німецько-латинського медичного словника.

Все це і зумовило славу Безбородька серед українського студентства у Відні. Дійшло до того, що на студентських вечірках дівчата вважали за свого роду успіх протанцювати тур вальсу з Безбородьком. Повернувшись у рідне містечко з закордонним дипломом, він вважався персоною грата серед вершків місцевого суспільства.

З Катериною Річинською Безбородько познайомився на балу в клубі "Бесіда". Ще в день балу Безбородько не думав, що буде на ньому. Знав, що такі бали — не що інше, як прилюдні торги на дівчат. Не заперечував того, що і йому колись доведеться вибиратись на такий ярмарок з метою купити і продатись за можливо найвищу ціну, але поки що відкладав цю справу.

По секрету сказати, саме в цей час його увагу займала молоденька сестра-практикантка, що недавно оце з'явилася в лікарні, де він працював.

Маючи відомості про те, що Валя саме цієї ночі чергує, Безбородько вибрався до лікарні нібито екстрено відвідати одного важкохворого, який з доручення директора знаходився під його особистим наглядом.

Біля своєї брами побачив маклера. Міг би пройти повз нього, як повз неживий предмет. Суліман не приступив би до нього, коли б вичитав з його обличчя, що пан доктор бажають собі цього, але Безбородька заїла цікавість: що він тут хоче? Суліман колись посередничав Безбородькові у справі однієї чималої грошової позички, і доктор вирішив, що на майбутнє може бути вигідним помітити зараз приліплену до брами постать.

— Що там нового, Сулімане?

Маклер, за звичкою, запитав і собі:

— Пан доктор не йдуть на бал?

— То й ви знаєте, що сьогодні бал? — зіронізував Безбородько.

Суліман відкинув голову і подивився на Безбородька так, як дивляться на картину.

— Що за питання, пане докторе? Ціле місто знає, що сьогодні бал у "Бесіді", а чому Суліман не мав би того знати?

— Я теж вибираюся цієї ночі "на бал", — захихотів по-парубоцькому Безбородько.

Суліман не здивувався:

— Такі "бали" не втечуть від пана доктора. Пан доктор, слава богу, тільки набирають соків. А цей бал пан доктор можуть втратити, а потім жалкуватимуть, такий рік на мене...

— А що на балу може бути цікавого для мене, Сулімане? Га?

Безбородько остаточно впевнився, що зустріч з Суліманом не випадкова.

— Що пан доктор таке питають? Багато дечого може бути цікавого. Наприклад, на балу буде отець Річинський з своєю дочкою...

— Та в нього, кажуть, щось дуже багато тих дочок...

— Найстарша завжди має першість, пане докторе.

— Я застарий горобець, пане Суліман, щоб впіймати мене на полову...

— А чого "на полове"? Там не полове, а чисте золото. Аби я такий здоровий був!

Безбородько махнув рукою і пішов у місто. Тим більше, що занавіска у вікні його хазяйки підозріло заворушилася. Підкусив його чорт ставати на теревені з маклером під самими вікнами пані Бровко!

Та в міру того як наближався до лікарні, притуплювалася гострота бажання побачити Валечку. Думка, що Суліман є безпосереднім посланцем такої фінансової величини, як Річинський, закружила голову Безбородькові. Відчув гарячий приплив любові до себе. І, як кожний щасливо закоханий, бажав, щоб і інші обожнювали предмет його любові.

Хап сивий, він покажеться на балу, а Валечка, слушно зауважив Суліман, не втече від нього.

Коли Безбородько повернувся на квартиру, пані Бровко вже гріла йому воду на купіль. Пропадає бабище за плітками, але другої такої хазяйки не знайти йому за жодні скарби світу. Факт!

Заки скупався, заки поголився, заки хазяйка накрохмалила йому перед сорочки, заки дібрав краватку, минуло майже три години. До того ж Безбородько навмисне зволікав і запізнювався.

Коли з'явився в залі, нагладжений, рожевий ще від гарячої купелі, поважний, до всіх стримано ввічливий, у смокінгу, що лежав на ньому, як його друга шкіра, відразу звернув на себе увагу.

Два пани з бального комітету приступили до нього і попросили почувати себе як дома.

Танці були в розпалі. Панни виглядали метеликами, крильця яких не втратили ще природного пилку: локони, бантики, рюшики на платтях, пудра на носиках, ба навіть живі, бездоганно свіжі квіти у косах.

Безбородько намагався відгадати, котра з тих вертихвісток — дочка о. Річинського, про якого жартома говорили, що то галицький Рокфеллер.

На руду, з чоловічими рисами обличчя дівчину в салатівому платті з чорним мереживом, що поглядала на свого партнера оком королеви на пажа, звернув увагу тільки тому, що поведінка її здалася йому надто нахабною.

По півночі приступив до нього один з бального комітету і делікатними словами, підкреслюючи ту обставину, що пан доктор новий у нашому місті, дав зрозуміти Безбородькові, що годилося б йому потанцювати хоч один тур вальсу з дочкою шановного всіма нами отця каноніка Річинського.

Катерина так не сподобалась Безбородькові, що вирішив всупереч всьому таки не просити її до танцю. Та на світанку, коли придивився, як у буфеті кавалери позичали гроші один у одного, він згадав про власні борги і попросив панну Річинську до білого вальсу.

Це, власне, було образою для панни Річинської, коли зважити, що за всю ніч не танцював з нею жодного туру. Катерина, вдаючи наївність, не відмовила, проте поклала собі за мету помститися нахабі.

Доктор Безбородько був обережний. На дипломатичні запитання він відповів дипломатичним викрутасом. Та само життя підсунуло Катерині нагоду.

До містечка одного разу заїхав німецький журналіст, про якого пішла чутка, що він впливовий і до того ж приятель української справи. Само собою, що гостюватиме в о. Річинського.

Катерина, за вказівкою батька, використала нагоду і запросила Безбородька. Треба, мовляв, щоб для пропаганди української справи був хтось довірений, що добре володіє німецькою мовою і ну... І взагалі, щоб виглядав імпрезентно.

Натрапила на струну, якої шукала, і від того часу під умілим керівництвом татка не блукала вже у своїй тактиці щодо доктора Безбородька.

Прийом у Річинських був дійсно аристократичний — з шампанським та солоним мигдалем. Безбородькові подавали страви відразу ж після впливового гостя, і це теж не залишилося без наслідку.

Після вечері в салоні появилися ще три дочки Річинського: Зоня, Оля і Неля. Побачивши Нелю, Безбородько збентежився до непристойності. Такого чуда у природі він ще не бачив. Стояв як зачарований і пив дівчину очима. Отець Аркадій помітив враження, яке справила на Безбородька його дочка-красуня. Частуючи доктора єгипетськими цигарками, він сказав ніби між іншим:

— Неля в мене четверта з черги. Наймолодша Слава — дітвак[28] ще.

Безбородько затагнувся димом і не сказав нічого. Він зрозумів натяк отця Аркадія так, як і слід було розуміти.

З того часу Безбородько частіше заходив до Річинських, а в містечку почали плескати, що доктор Безбородько буває в домі отця каноніка.

Річинські за тих часів аж двічі на рік їздили до Львова в оперу чи на концерти відомих приїжджих музикантів.

Робилося це показово, з пристойним марнотратством. До театру під'їжджали автомобілем. В антрактах батько приносив матері та дочкам бонбоньєрки з цукерками і помаранчі. Дівчата були одягнені за першою вимогою моди. Катерина, як найстарша і перша на черзі, мала навіть пелерину із справжніх горностаїв.

Безбородькові імпував такий стиль прилюдних виступів. Запрошений о. Аркадієм, він теж їздив з Річинськими до Львова. У ложі вмощувався так, щоб сидіти поміж Катериною і Нелею, і своїми зауваженнями, звичайно, ділився з Нелею. Люди в партері, не обізнані з родинними справами Річинських, могли говорити, що ота зеленоока красуня належить йому.

Та хоч Безбородькові і подобався стиль такого прилюдного показу, однак він швидко зорієнтувався, що це і йому коштуватиме чимало.

Навіть коли отець Річинський запрошував до театру, то дорогу до Львова (про готель не будемо говорити, він, дякуючи знайомим, обходився без нього), бонбоньєрки, квіти, помаранчі доводилося з пристойністю оплачувати йому, кавалерові.

Заробіток лікарського практиканта був невеличкий і зовсім не достатній для нових життєвих вимог Безбородька.

Треба було собі якось зарадити. Безбородько прекрасно знав, що, з'являючись прилюдно з Катериною, він зможе робити боргів, скільки влізе. Батенько Річинський і так заплатить все ще до вінчання. Певний був, що в цілому місті не знайдеться жодної фірми, яка б відмовила тепер йому в кредиті. Але Безбородько хотів тут не поступитися власним гонором. Хай би промисловці і купці першими прийшли до нього! Хай би для стороннього ока здавалося, що він їм ласку чинить, беручи в борг!

Безбородько знав, чого хоче, тільки не знав, як досягти бажаного.

Рафаїл Суліман виручив його:

— Знають пан доктор що? Ходять чутки, що пан доктор бувають у каноніка Річинського. (Так, начеб він сам не зустрічав його у Річинських!) Ну-ну, дай боже щастя! Що пан доктор думають?

— А ви що думаете? — заскочив маклера Безбородько.

Суліман посміхнувся з фальшивою покорою:

— Що я думаю? Що ж я можу думати? Але як пан доктор питають про мою думку, то я скажу, — чому би не сказати? Родина панства Річинських — то якраз щось для пана доктора. Панові доктору потрібні не тільки долари, але й пані, ну, — лукаво повів очима маклер, — такої пані, щоб уміла панею бути. Що пан доктор собі думають? Річинські — це ваша українська аристократія! Такий рік на мене!

Безбородько заглянув Рафаїлові Суліману прямо у вічі. Той трохи здивовано витримав його погляд. Тоді Безбородько поклав йому руку на плече і сказав з щирістю, яку за хвилину не міг простити собі:

— Я, напевно, оженюся в отця Річинського, пане Суліман... Не знаю ще тільки — з котрою...

Суліман поклав два пальці до вуст, ніби збирався послати комусь поцілунок.

— Я вас розумію, пане докторе. Я дуже добре розумію пана доктора, — проказав з меланхолією, яка здивувала Безбородька. — Гарна дівчина — то велика біда, то великий клопіт у житті чоловіка, якому потрібні гроші... Пан доктор знають? Я сам думав не раз, звідки в Річинських взялася ця Нелька? Така краса... ци... ци... така краса! Вона — як наша біблійна Руф... Але що робити? Що робити, коли долари одержить Катруся, а не Нелька? Нельці не потрібно доларів, бо вона сама як мільйон доларів. Такий рік на мене! А панові докторові таки клопіт...

— Не будемо про це говорити, — жорстко перервав Безбородько, лихий на своє панібратство з маклером. — Факт, що женюся в Річинських, і кінець!

— Саме це я хотів знати! — відразу спіймав його на слові Суліман.

Безбородько критично подивився на нього і відчув неясний страх перед цією людиною. Чи був це давно знайомий маклер, чи хтось інший, кого Безбородько ще не знав. Все одно, ким би не був той чоловік, він волів не мати з ним нічого спільного.

— Ви скажіть мені одне, Сулімане...

Але Суліман не дав йому закінчити:

— Тут не треба багато балакати, тут треба діяти, пане докторе. А коли пан доктор хочуть знати мою думку, то я скажу: хай пан доктор кують залізо, поки гаряче...

Незабаром після цієї розмови, нібито зовсім випадково, прийшов до Безбородька представник однієї великої фірми й запропонував панові докторові радіоприймач на виплату. Згодом інший місцевий купець майже силоміць упхав йому пальто, підбите куницями.

— Бійтеся бога, пане Кальман, це ж ціле майно! Звідки я візьму стільки грошей?

Купець відповів з філософським спокоєм:

— Чи я питаю у вас гроші? Я даю вам хутро, а ви носіть собі його на здоров'я... Про гроші маємо час балакати...

Відтепер Безбородько не міг обігнатися від агентів. Погодився ще на один візитний костюм, на тридцять два томи лікарської енциклопедії, на апарат рентген, на лампу "солюкс". Саме відбувалися переговори про купівлю мотоцикла марки "Фіат", коли трапився отой прикрий випадок з отцем Річинським.

Перед Безбородьком постали примари, перед якими він заплющував очі і весь здригався: сплата за радіоприймач... за лікарські прилади... за хутро... за костюми... сплата за енциклопедію (на біса вона йому здалась!).

Сплати. Сплати. Сплати.

Безбородько розраховував, що заплатить один, ну, два перші внески, а решту боргів, замість весільного подарунка, покриє тесть. Про посаг нареченої волів мріяти, як про непорушність.

А як же тепер бути?

Перспектива року обов'язкової жалоби на випадок смерті голови родини, яка виключає одруження кого-небудь з членів цієї родини, анітрохи не всміхалася по вуха заборгованому пану докторові.

Чотири дні й чотири ночі чекав Аркадій Сулімана. Він не кликав його, але Суліман повинен сам прийти. Сталася така подія у фінансовому світі, що маклер не може не прийти. Але чому не йде?

Аркадій настільки очуняв від першого удару (лікар заявив йому по секрету від дружини і дітей, що при його прогресуючому склерозі ще один такий випадок — і станеться катастрофа!), що повірив у своє банкрутство.

Незбагненним залишився тільки факт банкрутства нафтопромислової компанії Лінде, пайщиком якої був він, Річинський.

Це було щось неймовірне! Щось подібне до того, як би дволітня дитина підняла сокиру і зарубала нею дорослого чоловіка.

Тринадцять років Аркадій скуповував акції фірми Лінде. Промисел розростався з кожним роком (за винятком двох з половиною років кризи). Аркадій Річинський з бухгалтерською точністю наприкінці кожного ділового року отримував свої дивіденди. Це заохочувало його спекулювати на акціях фірми і чужим капіталом. Зібрав чималий капітальчик від різних людей, переважно від удів і старих дівиць, що хотіли свій капітальчик помножити трохи на чорну годину, і теж вклав у інтерес Лінде. І зробив наче непогано. Прибуток від чужого капіталу ділив на три частини: одну віддавав, тобто віддавав не буквально, а дописував до капіталу своїх спільників, а дві клав собі в

кишеню на дрібні видатки.

Досі все йшло якнайкраще: ні звіт надвірної ради, ні ревізійні комісії не давали приводу для тривоги чи бодай обережності.

І раптом Аркадій дізнається з газет (якесь чудо, що в нього не потріскалися жили в мозку), що фірма Лінде оголосила "невиплацальность", а сам Лінде позбавив себе життя у Львові в готелі "Жорж". Бульварні газети, які люблять смакувати такі деталі, описували, як небіжчик відкотив рожевий персидський килим на підлозі, щоб не оббризкати його кров'ю.

Але в чому справа кінець кінцем?

Якась американська фірма проковтнула Лінде.

Як? Роззявила рот, схопила у свої зуби Лінде й відразу ж проковтнула? Як же можна за одним ковтком поглинути такий великий шмат? А от проковтнула — і все!

Коли б Аркадій отримав ці відомості на чотири дні раніше, то він, можливо, врятував би частину свого капіталу, а тепер, — він це добре знав, — усе пропало.

Тим більше — коли вірити тим газетним ганчіркам, що полюють тільки на сенсацію, — не тільки фінансові справи спонукали Лінде до самовбивства. Коротко кажучи, дружина Лінде, прекрасна пані Малгожата, начебто втекла за кордон з "правою рукою" шефа. Само собою, що "рука" ота не пустилася в подорож голіруч.

Чи вмер Данило, чи його болячка задавила — Аркадій втратив не тільки весь власний капітал, але й довірені йому ощадності чужих людей.

Звичайно, коли з ним поступили так безоглядно жорстоко, то він теж мав повне право так само поставитись і до своїх спільників. Тим більше, що яким він культурним і м'яким не показав би себе, обставина ця не поверне нещасним їхніх заощаджень.

Та справа була не у вдовах і старих дівах, а в його власній дитині. Перед одруженням Катерини ніхто не повинен знати, що Річинський погорів на акціях Лінде, бо інакше не бачити Катрусі Безбородька. Хто оженився з голою й босою, до того ж невродливою дівчиною, маючи вибір між нею і Нелею?

Отут без допомоги Сулімана може провалитися вся справа. Пустить Суліман поголоску поміж маклерами на біржі, що отець канонік зумів свій капітал вицофати[29] з компанії Лінде за кілька днів перед катастрофою, — Катруся буде панею докторовою. Інакше — жодна сила не примусить Безбородька одружитися з нею.

Суліман з'явився аж шостого дня.

— Ти чого так пізно? — з порога гримнув на нього Річинський, щоб той і на мить не подумав собі, що нещастя зламало його.

Суліман не повірив, що Річинського не зламало нещастя.

— Пане Аркадію, не надривайте собі голос... Скільки ми вже з вами знаємося? Ми вже можемо мовчати і прекрасно розуміти один одного. Скажете, що ні? Я знаю, чого вам треба від мене... я все знаю... Ви спите, а я знаю, що вам сниться...

— Е, ти вже занадто, Рафаїле...

— Я хочу сказати, що я знаю, що ви хочете, щоб вам приснилося...

Річинський здався.

— Ти ж знаєш моє нещастя, — сказав зламаним, майже плаксивим голосом.

Суліман зайнявся радістю і відразу аж помолодів. Становище Річинського підсувало йому, Рафаїлу Суліману, нагоду виявити свою начебто безкорисливу доброзичливість до цієї родини.

— А чому я не мав би знати, пане Аркадію? Я знаю, що Безбородько не візьме Катрусі з акціями Лінде... Ша... ша... нас ніхто не підслуховує. Але для чого існує син сліпого Мордка? Ви покладіться на мене. Ви не вірите Рафаїлові, Аркадію, — прорвався в нього теплий тон, і він підсвідомо перейшов на "ти", — ти не віриш Рафаїлові? Я зроблю так, що Безбородько візьме Катерину. Тільки — ша! Ні півслова нікому... Але отцеві канонікові Річинському треба не тільки видати заміж найстаршу дочку за доктора, але йому ще й треба, щоб у нього дома все лишалося так, як було досі... Ой, біда, пане, Аркадію, біда, коли людина привикне до вигоди, до розкоші. Бо пізніше вона без того — як каліка... Такий рік на мене!

— Я тебе не розумію, — промимрив Річинський. Надія, якій він боявся повірити, відібрала в нього силу. — Рафаїл, за віщо ти для мене... такий? Якої плати захочеш пізніше?

Суліман нахилив до нього голову так, що їх чола майже торкнулися:

— Що можна знати наперед, пане Аркадію? Може, зовсім нічого не схочу, а може, попрошу у вас такої нагороди, що ви мені межі очі плюнете... Найдурніше зі всіх створінь — це все ж таки людина, Аркадію. Щоб я такий здоровий був! Коли б кожний з тих усіх дуже поважаних, дуже шанованих добродіїв з золотими ланцюжками на черевах хотіли розповісти всі ті дурні думки, що чіпляються їх дуже поважних, дуже шановних голів... Ой, то весела комедія вийшла б із того! Простий народ реготався б, аж рачки повзав би, Аркадію. Ви заговорили про нагороду... Я мав би охоту випити склянку доброго вина...

Аркадій поворухнувся у кріслі. Суліман притримав його за руку:

— Хай не Мариня внесе його. У вас багато дочок... Доручіть Нелі...

Аркадій гнівно смикнув руку. Суліман знову вчепився за неї:

— Спокійно, пане Аркадію, спокійно... Я ж вам говорю, що людина — найдурніше з усіх створінь на світі... Можете мені вірити...

Аркадій покликав Нелю.

Увійшла і відразу освітила своєю красою кімнату.

Все було прекрасне в цій дівчині: і лінії бездоганної чистоти личка, і пропорції тіла, й гармонія кольорів. До каштанового з мідяними переливами волосся личили саме такі трав'янисто-зелені очі, які мала Неля. Навіть її блідо-рожеві уста гармоніювали із злегка смуглою шкірою її лица і рук.

— Нелюсь, візьми у Марині ключі і принеси нам вина. Як увійдеш у пивницю, то праворуч, на другій полиці, будуть три пляшки... ти візьми середню... Тільки вважай, бо пляшка може бути з павутинням...

Неля довго не поверталася. Суліман втрачав терпець, наче мав бозна-яку справу.

Увійшла Неля з нахмуреними бровами. Була чимось незадоволена.

— Тепер ще бокали подай нам.

— І ще налейте нам, — попросив Суліман, підставляючи свій бокал першим.

Неля неухважно перехилила пляшку. Вино перелилося через вінця.

— Це від серця, так? — спитав Суліман начебто жартома, але Аркадієві, очевидно, це не сподобалося. Він досить жорстко наказав Нелі залишити їх самих.

Суліман зітхнув, потім підніс бокал, цокнувся з Аркадієм і одним духом перехилив його в рот, як горілку.

— Я думав, що ти розумніший, — тикнув його по-єврейському пальцем під бік Аркадій.

— Я ж казав вам, що найдурніше створіння — це людина... Ну, ша... досить про це. Будемо мати війну з німцями, пане Аркадію. Такий рік на мене... Ви ж читаете газети, ви бачите, як Польща зачіпається з Гітлером?

— Німець добрий господар. Прийде сюди і допоможе нам схопити хлопа за морду, а то розперезався, що далі нікуди...

— Але ви на тому не виграєте, якщо німець виграє!

— А чому ти так думаєш?

— Бо Гітлер не любить католиків. Католики слухають папу римського, а він хоче, аби я такий здоровий, щоб весь світ тільки його слухав...

Аркадія розсмішило таке формулювання питання.

— От тобі й на! А я не знав цього! Ти за нас не турбуйся. Ми підемо за дольметчера[30] до Гітлера, слава богу, знаємо трохи німецьку мову, але що ти зробиш з собою, сину сліпого Мордка? Гітлер, кажуть, не дуже долюблює євреїв.

— Пане Аркадію, коли ріжуть курку, то насамперед підсипають їй зерно, а потім щойно хватають за крило. Син Мордка не буде чекати, щоб його впіймали за крило. Гітлер не любить євреїв? Яких євреїв, пане Аркадію? Ту пейзаю бідноту? А за що їх любити? Я б сам видавив їх, як тарганів, щоб не плутались попід ногами... Ви думаете, що війна — це тільки розбій? У війні відчиняються ще й кордони... А поїзди і кораблі... ци... ци... ци... Скільки безплатних пасажирів везуть вони сюди й туди!

— Ти думаєш про Америку?

— А хто заможніший з нашої віри не думає про Америку? Там, — це можна сказати, — наші-таки при владі... Але і Гітлер, і Америка ще дуже далеко... А що буде, пане Аркадію, як Англія і Франція допоможуть Польщі набити Гітлера? Це сила, що?

— Польща од можа до можа? А чому не соборна самостійна — від Сану до Дону?

— Де ви бачили, пане Аркадію, та ще в політиці, такого дурного, щоб давав щонебудь задурно? Ви чекаєте, що Гітлер дасть вам самостійну Україну? Я нічого проти того не маю... але, як ви гадаєте, що він за те схоче для себе?

— Дістане хліб і сало, а дасть нам машини.

— Ай, пане Аркадію, збираєтеся у дольметчери до Гітлера, а не читаете праць свого хазяїна. Ви навіть у руках не мали "Майн кампф". Стидно, пане Аркадію, стидно для такого освіченого пана, як ви... Адольфу Гітлеру потрібні не тільки хліб і сало, але ще й лебенсраум...[31] Як ви собі уявляєте: коли на Україні буде жити ваш зять і шурин

Гітлера, то хто в кого буде служити?

— А я не мав би нічого проти — хай би й мій зять послужив трохи. У доброго господаря, по собі знаєш, — поплескав його Аркадій по плечу, — можна багато дечого навчитися... Хе-хе-хе... А втім, русини звикли до наймів...

— А як Польща виграє?

— Я тебе теж запитаю: а як Польща виграє?

Суліман налив собі вина, пригубив і відставив бокал.

— Як Польща виграє, — почухався за вухом, — то мені здається, що вона насамперед перестане панькатися з вами... Так мені здається, пане Аркадію.

— Панькатися? — аж встав з крісла Аркадій. Так його вразили ці слова, що аж по хаті заходив. — Панькатися? То, по-твоєму, Складковський панькається з нами?

Суліман стежив за його рухами напіввідкритими очима.

— Чи він з вами панькається? Він з вами дуже панькається, пане Аркадію. Коли б він хотів один процент того, що він видає на провокаторів і шпиків, покласти в свою кишеню, то йому не потрібно було б бути маршалом. Такий рік на мене! Він сидів би собі в Монте-Карло й грав у рулетку... І не потребував би собі сушити голови політикою! Ви читали у газеті, як шляхціц з патріотизму добровільно жертвує землю під ще один концтабір... під нову Березу Картузьку... А чому він не має жертвувати? Він бачить, куди іде політика уряду, а крім того, він не криється з тим, йому прокладуть асфальтовану дорогу по мочарах, і він не помиляється. У болотах кластимуть дороги... В ротах носитимуть воду і осушуватимуть мочари... Тоді вже не треба буде ні провокаторів, ні конфедентів...[32] пощадять тільки перевірених... на сто процентів лояльних... випробуваних війною...

— Слухай, Сулімане, а як чорт пожартує з мене: я піду битись за Польщу, а вона візьме і програє війну? Що мені скажуть тоді ті, що виграють?

Суліман прискулив око:

— Менший ризик, ніж ви будете нелояльні до Польщі, а вона — виграє. Чим ви ризикуєте, якщо будете віддані Польщі? Припустім, що Польщі на цих землях не буде... що буде якась інша держава, то що? Кожна порядна держава любить лояльних і не любить бунтарів... Вона знає, що коли ви були лояльні до Польщі, то будете лояльні і до неї...

Аркадій заперечливо похитав головою.

— Є одна держава, яка не визнає цієї тактики... а, навпаки... підтримує бунтарів...

— Я знаю, кого ви маєте на думці. Ви маєте на думці Радянський Союз... Хай собі не визнає. Ми його, як ви сказали, тактики теж не визнаємо!

Суліман встав.

— І що далі? — спитав Річинський, якому вже набридла ця політична філософія. Його пекло знати, з чим конкретно прийшов до нього маклер.

— Що далі? — Суліман ні з того ні з сього засміявся. — Далі те, що поки ще та війна... вам уже потрібні гроші. Добре я кажу? Ой пане Аркадію, ви навіть самі не знаєте, як вам потрібні тепер гроші!

— Ну, далі... далі...

— Ой, як ви не можете спокійно слухати саме слово "гроші"! Ну, що далі? Далі те, що вам... з вашою головою, Аркадію, було б непогано бути... я так, для прикладу... скажім... завідуючим єпископськими лісами...

— Не вважай мене за простачка, Сулімане, — заговорив Річинський повільним голосом, аби не зрадити свого хвилювання. — Преосвященний не буде радитись з тобою, кого йому брати у завідуючі...

— Ну, преосвященний! Що ви, пане Аркадію, смієтеся? Де б він хотів з таким зашмарканим жидом, як я, ставати на розмову? Ви маєте рацію... преосвященний призначає завідуючого лісами, але пропонує кандидатуру, ви знаєте, як то буває поміж друзями, Другий відділ...

Аркадій відчув, як у нього холонуть кінчики пальців.

— А ти... ти?... — не міг дібрати слова.

Тепер Рафаїл поплескав його по плечу:

— Ви колись спитали мене, чим я торгую... То я тепер вам скажу: золотом і ще дечим рівновартним... Вам, як священникові, це не подобається? А чому ви думаєте, що тільки одна церква мусить мати монополію на гендель душами? Жарти, пане Аркадію, жарти: куди мені, бідному, затурканому євреєві, рівнятись до вас? Чого ви так дивитесь на мене? Кожний шукає легшого хліба... Вам теж вигідніше було б управляти лісами єпископа, ніж...

Річинський нетерпеливо затарабанив пальцями по столу.

— Кинь своє філософування, Рафаїле! Ти скажи мені краще ось що, — не діти ж ми з тобою, — чого вимагатимуть від мене за цю посаду?

— Нічого непристойного, пане Аркадію. Ай, я бачу по вас, що ви подумали собі щось непристойне. Навіщо це? Навіщо заздальгідь псувати собі нерви? Коли вже вам Рафаїл радить щось, то ви повинні бути певні, що він вам тільки добра бажає. Такий рік на мене! Аркадію, у вас ораторський хист. Ой, який у вас хист! Я б з таким талантом не йшов учитися на ксьондза... Якби в мене був такий талант... ци... ци... то я пішов би у театр і показував людям, як треба грати драми...

— Далі, Сулімане, далі...

— Ну, що значить "далі"? Куди далі? Тут вже стоп, а ви хочете далі? Я вам скажу секрет, про який всі знають... польський уряд хоче приборкати українське хлопство... Уряд хоче українсько-польської згоди... Навіщо старому професорові Мосціцькому[33] неполадків у хаті, коли поза хатою заноситься на таку бурю? А ви... ну, ви... повинні допомогти урядові в цьому. І все! Ну, не варта ця дрібничка місця управителя єпископськими лісами?

— А з інтелігенцією твій уряд не хоче згоди?

— Ви, пане Аркадію, смієтеся з мене, чи що? Яку інтелігенцію ви маєте на думці? Ту, що влаштувала антифашистський конгрес в минулому році, — тої жодний чорт не купить, а решта... частина вже куплена, а частині — підсипати трохи золотої пшенички, і клюне, як має бути...

— Може, не вся, Сулімане, кляне...

— Може, не вся, пане Аркадію, але, як кажуть, один в полі не воїн. Я знаю серед української інтелігенції таких божевільних патріотів, що ще у двадцятих роках відмовлялись від державної служби, бо не хотіли складати вірнопідданчої присяги Польщі... А що тим довели? Що виграли? Польща собі як була, так і далі є, а вони ходять старцями і живуть з подачок... А тепер вони, може б, вже хотіли присягти, але Польща не хоче посади давати... І жалкують, що такі дурні були...

— Є такі принципіальні, що не жалкують!

— Ну?.. Втратити таку нагоду і не жалкувати, то треба вже зовсім мішігене[34] бути...

— А з робочим класом Польща не хоче примирення?

— Хай той робочий клас шляк трафить — скільки він мені здоров'я коштує! В мене починає голова боліти, як тільки хтось згадає мені про нього. Ф-фу!

— А послі, Сулімане? Чому послі[35] не беруться за цю справу?

Аркадій вже пристав на пропозицію Сулімана. Ціна, яку вимагали від нього, видалася йому до смішного низькою. Відразу повернувся добрий настрій, як завжди, коли вдавалося дешево купити або дорого продати. Дальша розмова з Суліманом нагадувала йому розповідь про нещасний випадок з щасливим закінченням.

— Ну, що послі? Ундівські послі давно вже подали голос за польсько-українську згоду... Але тепер треба, такий час настав, пане Аркадію, щоб і низи цього захотіли...

— А панове послі не ласкаві нагнутись до низів?

— Що ви? — сердито засміявся Суліман. — Ви говорите, як хлопчик, що поняття не має про політику! Хіба на селі уже всі вірять ундівським чи радикальним послам? Я вам скажу, що тепер їм навіть не дуже безпечно показуватись по селах... засиплять гнилими покладками, що жодний одеколон не допоможе їм...

— Ти хочеш сказати, що по селах комуністи підносять голову?

— А чому їм у такій обстановці не підносити голови?

— І панове послі побоюються їх?

— А чому їх не бояться? Мало неприємностей вони зазнали від них?

— А ти думаєш, що комуністи попів люблять?

— А ви їдете в такі села, де менше страху...

— Рафаїл... — обійняв його Річинський і повернув обличчям до себе. — З цим... завідуванням лісів — це реальна... конкретна справа?

— Аркадію, — вдруге забувся Суліман і перейшов на фамільярний тон, — чи Рафаїл пропонував тобі коли-небудь нереальну справу? Ви подумайте, пане Аркадію, — засоромився він свого панібратства, — а я тим часом піду собі.

Суліман вийшов з кімнати, але Аркадій не чув його кроків по сходах. Хотів відчинити двері і для цікавості подивитись, що його затримало у передпокої, аж тут через вікно побачив Нелю і Славу, що поверталися з саду.

Неля тримала високо в руках, як свічку, в'язанку лілей, а Слава йшла поперед неї, стрижуци повітря великими садовими ножицями.

Суліман зійшов сходами вниз. Побачивши його, Слава підбігла і жестом запропонувала йому понюхати лілеї. Мабуть, у нього на носі залишився жовтий пилок, бо Слава розреготалася, а Неля, як видно з гримаси, незадоволена витівкою сестри, показувала Суліману, де йому треба витерти хустинкою.

"Цієї плати не отримати тобі, старий собако", — подумав Аркадій і тут же вирішив від сьогодні повести свої справи з Суліманом так, щоб той якомога менше бував у його домі.

Але неприємне, аж гидке враження, що на хвилину оволоділо отцем Річинським, зникло, коли відвернувся від вікна. Недопите вино на столі нагадало йому щойну розмову з Суліманом.

Аркадій хвацько вихилив решту вина просто з пляшки, сів у глибоке м'яке крісло і, закуривши, весь віддався мріям про майбутнє.

Він так виразно уявив собі двоповерховий будинок з різьбленими балконами і віконницями, шпалером рожевих мальв перед вікнами і величезним квадратом пасіки на задньому плані, аж здалося йому, наче в кімнату разом з надвечірнім вітерцем занесло й запах живиці.

Це буде його літня резиденція, а житиме він постійно у місті... Шикарні, на широку ногу, полювання з спеціально замовленим кухарем і камерним оркестром увечері обженуть бали у містечку. Його дівчата будуть на таких прийомах поза конкуренцією хіба тільки тому, що він не дурень запрошувати на них будь-кого з жінок, крім власних дочок.

Уявив собі на мить "свого синочка" Славу на чатах, у спортивному мисливському одязі, з рушницею через плече, у зеленому капелюшку з пір'ячком, — і серце його сповнилося батьківської гордості... Немає в околиці серед української інтелігенції другої дівчини, яка б рівнялась його Славі складністю фігури й гармонією рухів. "Спорт, спорт, пане добродію", — як каже Нестор.

Дочки як приходили на світ одна за одною, так тепер одна за одною виходитимуть заміж.

Слава богу, що Катруся, найважчий калібр у цьому арсеналі, буде вже за Безбородьком.

На прийомах він завжди саджатиме Філька поруч пана повітового старости, а може, ще, чого доброго, воеводи, щоб його розчарування з приводу неодержаного посагу не видалося бідакові таким гірким...

Маючи такі можливості, він, Аркадій, звичайно, не стане забавлятися у патріотизм. Замість видати дочку за якогось голоштанька з "тітель оне мітель", він радше віддасть її полякові з добрим становищем.

Хай тоді від злості зі шкури лізуть оті доморослі патріоти. Хай! Побісяться, побісяться — і перестануть, а для нього таке подружжя було б скріпленням його позиції, а тим самим — підсиленням його особистого авторитету.

Легше звільнити з роботи отця каноніка Річинського, ніж ксьондза Річинського, свата воеводи чи міністра. В його домі відтепер пануватиме не тільки лояльний, але й

сердечний дух до Польщі як до держави.

Поруч Шевченка знайдеться місце і для Сенкевича, аякже!

Аркадій поволі приходиться до переконання, що його неприязнь до поляків походила, правду сказати, лише від того, що польський уряд ущемляв матеріальні інтереси його родини.

Еге ж, прагнув зміни, прагнув української, а не польської держави, бо в українській державі при тому самому суспільному укладі його дочки могли б повиходити заміж за впливових службовців, за високих військових чинів.

Але тепер, коли це дає Польща, то на біса йому здалася ота Україна!

При Польщі як-не-як хлоп маленький, а у своїй державі, не бійся, підніс би голову! Вважав би: раз має свою державу, то тим самим настала й пора для його хлопської правди та волі. Хіба в 1919 році в короткий період існування Західноукраїнської Народної Республіки не знайшлися серед отих хлопів мудрагелі, що почали вимагати законів про розподіл землі й націоналізацію лісів? І коли дивитись на справу з перспективи часу, хто знає, чи не є спасінням для Галичини той факт, що вона опинилася в межах Речі Посполитої?

Слушно, зовсім слушно поступає Другий відділ[36] що хоче на постах управляючих лісами мати надійних людей. На цій ділянці господарства доводиться мати справу з армією лісорубів, отими прихвоснями робочого класу!

Дасть їм Аркадій Річинський "робочий клас", аж в очах їм потемніє від того!

Го-го, він примусить їх танцювати під його дудочку, аж любо буде глянути! Головне — вміти витримати. Ліс, слава богу, це не лан пшениці, що погрожує осипанням зерна, через що поміщик рад не рад, а інколи йде на переговори із збунтованою голотою. Ліс може почекати.

Але Аркадій хоче бачити, як довго їх животи зможуть чекати. Про ліс є приповідка, що пан спить, а ліс росте. Це раз. По-друге, Аркадій докладе всіх зусиль, застосує всі засоби дипломатії, використає весь свій ораторський талант для того, щоб переконати преосвященного, що й на тартаках, і в лісі потрібна новітня техніка.

Новітня техніка, зрозуміло, скоротить живу людську силу бодай на п'ятдесят, а то й більше процентів. Машини обслуговуватимуть певні люди, свої люди! Аркадій забезпечить їм пристойне існування. Зробить з них робітничу аристократію, елемент, на який можна з довір'ям опертись на випадок будь-яких непередбачених заворушень в країні. А державі, урядові хіба не потрібні такі опорні пункти серед цього політичного трясовиння? Звичайно, що потрібні, а звідсіль — логічний висновок: чим більше він, Аркадій Річинський, створюватиме таких опорних пунктів, тим більшими будуть його заслуги перед польським урядом і тим більше вдячності йому з боку того уряду...

І Олена оживе в лісі, — знову зійшов він на ідилію. Часто відчував наче докір по відношенню до неї за те, що відірвав її від лісу, природи і замкнув у міських мурах. Тепер вона зможе жити в лісі від травня до жовтня. І тут же уявив собі її з опущеною косою, босоніж, у світлому платті: з почепленим на шиї ситом, вона зриває в садочку рожу для варення. Такою, якою він уперше побачив її у лісництві. І Катруся зможе

кожного літа приїздити туди з дітьми...

— Так! — стукнув енергійно долонею по столу. — Буде діло!

* * *

Вишнянський кооператив міститься у нововідремонтованому будинку на горбку проти школи. Від дороги до крамниці ведуть глиняні, вирубані в землі сходи. Перед кооперативом росте кілька акацій. Влітку вони дають приємну тінь для тих, хто не хоче чекати на свою чергу у приміщенні. Стіни будинку сліплять очі білизною (не пошкодували рук жінки — члени, чи, як кажуть у Вишні, членкині, кооперативу!), а червоні віконниці з вирізаними сердечками здалека привертають до себе увагу.

Всередині цього чепурного домика ще краще: скляні шафи, набиті розмаїтим товаром, скидаються на іконостас. Прилавок, пофарбований у темно-червоний колір, пахне містом. Світло-жовта підлога ще відгонить живицею. Така чистота довкола, що аж сам собі видаєшся брудним. В кутку рукомийник і біла плювальниця. Цього досі ще не було в жодній сільській крамниці. Куток між прилавком і дверима завалений лантухами з білим борошном, цукром, крупами. Є навіть і риж. В протилежнім кутку стоїть бочка з гасом, лежать пачки з свічками, воском, жиром, милом, дьогтем.

На жердці над прилавком висять (мало що не заслоняючи очей крамареві) жіночі хустки, дорогі, шалінові, і дешеві, перкалеві, дитячі вбрання, стрічки різного кольору й ширини, панчохи, шнурки, дівочі прикраси. Зовсім як на ярмарку.

Проте вишняни не зовсім задоволені таким добробутом кооперативу. З заснуванням кооперативу у Вишні вийшло невеличке непорозуміння.

Справа в тому, що коли панове делегати приїздили з міста закладати у Вишні кооператив, вони запевняли народ, що кооперація виведе бідняків з нужди і битим шляхом поведе простісінько до добробуту. А для того, щоб так сталося, кожному селянинові треба внести пай, тобто стати членом кооперативу. Що більше буде членів кооперативу, говорили ті панове, тим скоріше прийде у Вишню добробут.

А що у Вишні чимало таких, що їм у печінки в'їлися щорічні голодні переднівки, то можна сказати: всеньке село рушило записуватись в члени кооперативу.

Та незабаром виявилось, що отой добробут прийде не так скоро, як декому здавалося. Насамперед кооператив мусить сплатити борги, що їх потягнув за собою ремонт приміщення та обладнання. А оскільки в кооперативі відповідають всі за одного, а один за всіх, то нові члени в додаток до рожевих мрій отримали ще й по юридичній пайці боргу.

Зрозуміло, такий нежданий поворот викликав обурення серед новоявлених кооператорів.

Скориставшись з не зовсім прихильних до кооперативної справи настроїв, крамар-приватник скинув півгроша на шматку мила та по грошу на літрі гасу, і менш свідомий елемент знову потягнувся до Мошка.

За жінками пошкандибали й деякі чоловіки, бо Мошко їм скинув по п'ять грошів на літрі горілки. Вони визнавали, що горілка в Мошка гірша, ніж у кооперативі, але тут, мовляв, смачніше п'ється. Сам дух шинкваса додає людині апетиту! А що в

кооперативі? Випити порцію навстоячки — це все одно, що вилляти її за плече.

Такі міркування призвели до того, що актив вирішив на противагу відкрити кооперативну чайну. Поки що, за браком приміщення, чайна містилася б у крамниці за перегородкою. А тим часом, поки кооператив спроможеться на цю перегородку, столики, самовар та дівчину в білому фартусі, декілька прихильників кооперативної справи вирішили покласти початок новому підприємству.

Стіл заступить їм бочка з оселедцями, а ящики з мармеладом, поставлені сторч, і мішки з борошном послужать стільцями.

Це не просто випивка, як комусь малосвідомому може видатись на перший погляд, а закладини кооперативної чайної.

Тільки-но розмістились газди (жінки, які забігли до кооперативу по сіль та гас, здійняли галас, що гидуватимуть пекти з тієї муки, що її хлопці витерли своїми штанами!), коли зирк — східцями піднімається Штефан Курочка. По інших селах і багачі трохи на людей схожі, а вишнянський дука достеменно такий, як малюють його породу в гумористичних журналах: барилко на куценьких ніжках. Підборіддя наче у бідного живіт, а очі — свинячі, запливли жиром, темно-сині, обтикані руськими віями.

Углядів Курочка здалеку білу кучеряву голову Мартинчука і зупинився, ніби відсапуєчись.

Петро Мартинчук (яким був охочим до жартів змолоду, таким і залишився) подав знак, щоб газди відставили чарки.

— Стримайтесь на хвилечку, панове газди, бо щось мені таке здається, що Штефан Курочка як би хотів пристати до нашої кумпанії...

Сказавши це, Мартинчук моргнув своєму кумові Василеві Загайчикові. По гудзуватім обличчі Загайчика поскакала усмішка, як по грудді. Василь, хоч і ровесник Мартинчукові, виглядає значно старішим за свого кума. Від пили на тартаку спина набула вигнутої лінії, і це відразу зробило з чоловіка діда.

— Ідіть геть, куме! — кліпнув Загайчик кумові. — Що ви таке говорите? Що багач, а що свиня — то одна порода. Та Курочка скоріше бика під хвіст поцілує, ніж порядному чоловікові чарку горілки поставить.

В розмову встряває довгий Филिमон, що його за неугавну балакучість прозвали "філософом". Він сидить плечима до дверей, і йому не видно, як Курочка, ніби відпочиваючи, східець за східцем, суне до кооперативу.

— А може, й поставить, — повертає "філософ" своє мале, як кулачок, лице з настовбурченими котячими вусами, мишкуючи за уважним слухачем. — Видите, воно так: людина, дайми-на-то, скупа. А тут раптом от, як плюнути, може на скупого така манорія[37] найти, що й сорочку заставить. Таке, дайми-на-то, може й з Курочкою трапитись...

— Та, може, Курочка й любить почастувати, але свого брата чи свата, а не такого лапсердака, як ми з вами, Филимоне.

— А я вам кажу, — запалюється Филिमон, плює в долоні, розтирає і знову плює, — що Курочка такий чоловік, що, дайми-на-то, як щось ускочить в нього, то може зробити

трактамент[38] і найтяжчому своєму ворогові! Я таких людей знаю... то як чоловіка щось штрикне...

— А я, Филимоне, буду фурт[39] своє говорити: Курочку скоріше нагла кров залле[40], ніж він сів би з не рівним собі!

— А я кажу, що на чоловіка може найти така манорія.

— А я кажу, що неправда ваша.

— Неправда моя? Неправда? Заложімося, коли так!

— Заложімося!

— А на що?

— Та на око[41] горілки! Око горілки! — вигукують газди.

— Про мене хай буде й два ока, бо я знаю, що Филимон програє...

— Хто тут бреше, що Штефан Курочка не любить почастувати? — перевалюється Курочка через поріг кооперативу.

— Мартинчук! Петро Мартинчук таке говорить! — піднімають для сміху шум чоловіки, бо всі знають, як ці двоє "любляться" між собою.

— А шляк би його трафив! — сміється Курочка, поплескуючи себе по животі. — Він звідки знає, що я не люблю викидати грошей в болото? Але цим разом, ади, угощу всіх вас до ноги, аби та холера програла заклад. А ви дивіться, мой, на нього! Дідько вже понад п'ятдесят років має, а я присягнув би, що в нього ще й одного червивого зуба нема!

— Таки аби-сь знав, що нема! То вже так від бога, бо він знає, що і всіх моїх маєтків не вистачить на золоті зуби.

— Ти що, у мій город, може, камінці кидаєш? Ніби того, що моя жінка вклала собі золоті зуби? Гадаєш, не почастую? Бігме, ну, почастую! А тебе, — шпигає Курочка великим пальцем Мартинчука під ребро, — почастую ще колись окремо. Гей, крамарю, давай газдам око горілки і що там маєш до закуски! І ти, псявіро, на мій рахунок! А тебе, Мартинчуку, ще так колись пригощу, що пам'ятатимеш до гробової дошки!

Петро шкірить до нього свої здорові, гострі, як у kota, зуби.

— Якщо ти мене угостиш, то мій гонор не дозволить не віддячити. Але коли вже почуватиму себе в силах віддячувати тобі... то вже з процентами, Штефанику! Гей, мужики, зробіть місце панові Курочці! А ти, довгонога гадино, зігни коліно, щоб панові Штефанові було легше на бочку сідати! Видиш сам, який вони тягар поперед себе двигаютъ. Крамарю, не маєш там якого паперу застелити бочку, щоб пан Курочка не поваляли собі багацького задка?

Газди засміялися хором. Усміхнувся півгубою і Курочка:

— А я до тебе п'ю, Петре! Дай боже, аби-сьмо живі були, аби хліба родилися!

— Та насамперед треба мати на чому той хліб засіяти...

— Аби, — не хоче нічого чути Курочка, — аби люди любилися, аби згода поміж народом запанувала.

— Не відбирай хліба отцеві Річинському, Штефане!

— Або що?

— Та нічого... Кажуть, що отець Річинський новий фах придбав собі. Їздить по селах та просить людей, щоб пробачили жондові[42] пацифікацію[43]. Скоро, кажуть, будуть по державних установах до мужиків по-нашому говорити.

— Ей, ба ци?

— Аякже! Замість бидло, будуть нас називати по-українському... худобою...

Газди знову засміялися. Курочці не сподобався цей жарт.

— Ти, мой, Мартинчуку, маєш себе за розумного, а сам не дуже... той... Поляки, як той казав, слов'янський народ, коли хочеш знати, і нам треба з ними вкупі жити...

— Та ти, Штефанику, і тепер живеш вкупі з постерунком і паном жондцою[44].

— Брешеш! Я лише виконую те, що мені належить. Я такий чоловік, що люблю жити у згоді з владою. І отця Річинського хвалю за це.

— Шкода, що Річинський не почує твоїх похвал.

— Мой, а то чому?

— Та тому, що отець Аркадій не приїде до Вишні.

— Не приїде? А чому?

— Та тому, що тут люди неделікатні. Можуть йому сучі діти пригадати шістнадцятий рік. Приходила тоді — пам'ятаєш? — делегація до нього просити, аби заступився за нещасного Ілька. А що відповів нам тоді наш парох? Казав, що він би "з радою душею", але церква забороняє йому втручатись у політику... Тепер, видно, попустила ксьондзам церква.

— А ти не сунь своє рило до святої церкви! Програв заклад, то став тут зараз же око горілки, і півкіло ковбаси, і два хліба, і гірчицю, як належить!

Мартинчук чуває за вухом. Дорого йому обійдеться витівка з Курочкою! Коли жінка дізнається, три дні спокою в хаті не буде.

В кооператив увійшов босий чоловік з пляшкою на мотузці довкола шийки. До стола не пхався (та й ніхто не запрошував), але перекинутись словечком хоч би здалека все ж таки кортить. За це гроші не платять.

— А якби був Річинський той санаторій збудував, що задумував у двадцятім році, то ниньки, може, й не так тісно було б у селі. А то нема де подітись, а місто не приймає...

Мартинчук обернувся на голос.

А, Василь Пшеничний! Пишне прізвище аж ніяк не пасувало до худорлявої постаті з запалими, давно не голеними щоками.

— Ходи, Василю, сідай з нами.

Пшеничний, зніяковіло посміхаючись, підняв на мотузці пляшку:

— Дякую красно, я за гасом.

— Але порцію горілки випити можеш? Пий, брате, то за мої гроші!

Василь поставив пляшку у кутку коло бочки з гасом, витер руки об штани, понюхав пальці, ще раз витер і підступив до бочки, зберігаючи пристойну відстань. Курочка незадоволено став колупати в носі.

— Сідай, Василю, — звільнив йому місце біля себе Загайчик.

— Красно дякую, я постою. Я — за гасом.

— Тебе не приймає місто? — питає Курочка не перестаючи колупати в носі. — А чого Загайчикова сина прийняло місто? Ади, його син вчиться на друкаря. Правду я говорю, Загайчику? Навчиться синок складати файно літери, а потім буде вибивати всякі плакати проти попів та куркулів... хе-хе... Синок буде друкувати, а тато буде розліплювати по людських парканах. Мой, Загайчику, ти чого так нахмурилась, як би-м тобі межу переорав?

Замість Загайчика відповідає його кум Мартинчук:

— Не чіпай його, Штефане, бо він ладен з твого носа зробити плакат! Ото було б що читати!

— Ти, мой, не пускай мені шпильок під бік, бо колись, ади, як вже того буде забагато, візьму і скручу тобі голову, як курчаті.

Петро Мартинчук обмацує свою шию, навіть не посміхнувшись.

— Жилава, до дідьчої матері! Боюсь, Штефанику, що не так легко тобі буде скрутити її! Та й руки в мене геть-чисто дурні! Такі дурні, кажу тобі, що можуть забути і полізти до твоєї шиї...

Курочка думає щось. З відкритого рота поточилася тоненька цівочка слини. Витер її рукавом, і знову наливає чарки, і знову до Мартинчука:

— А може, погодимось, Петрику, га? Аби так у злагоді, поки світа та сонця, що?

— Хотів би-м, Штефанику, та рука не піднімається. Ади, як би спаралізувало що її... Диво, чуєте, люди добрі, рука до чарки не піднімається!

Широке лице Курочки наливається буряковою, синьо-червоною фарбою, а очі непевні, як у дикого kota.

— То ти, мой, не бажаєш собі злагоди зі мною? Аби-сь запам'ятав собі сьогоднішній день і годину! Ти не думай, мой, що зі мною так легко! Ти мене страшиш своїми дурними руками? Ти не рівняйся, Петрику, на мене! Навіть у цьому ділі не рівняйся! Ти мене лише пальцем торкнеш, то зогниєш у криміналі!

— А ти такий певний, що мені захочеться тобою руки каляти? Ти, може, й хотів би, щоб я тебе діткнув пальцем, але нема дурних!

— Ф'ю! Як захочу, то й без твого пальця згладжу тебе з світу.

— А що ти мені зробиш, мой, дуко?

— Що зробию? Що захочу, те й зробию! Візьму й ударю тебе так, що кісточки не позбираєш!

— Е, Штефанику, ти не забувай, що в нашої держави все ж таки якась конституція є. Аби тобі запроторити мене до криміналу, то мусить бути бодай стілець, бодай з макове зерно гріха за мною. А як же ж ти будеш мене до криміналу саджати, коли я поводитимусь чемно та гречно, гей той школяр? Файно тобі дякую, що попередив мене. Відтепер буду я обминати постерунок на дві милі. Пілсудського буду клясти так, аби ніхто не чув. Паркани буду білити перед кожним дощем, ганок буде в мене розмальований, як голубник. Дорогу коло своїх воріт буду підмітати кожного дня, а під державні свята ще й лайном[45] скроплювати. Нумер буде висіти в мене на хаті, гей образ! Псові привіщу на шию медаль більшу, як віртуті мілітарі[46]. На шарварок[47]

приходитиму останнім, а уходитиму першим. Не то пана, а панське лайно обминатиму здалека, ніби колючку на стежці. З котрого боку причепишся ти до мене, коли я буду таким чемним та гречним? Як же ж ти саджатимеш мене до Іванової хати, коли я буду складаний, гей ножик?

Курочку вдаряє у піт. Хустина, що нею витер обличчя, мокра, як фляк.

— Ой Мартинчуку, Мартинчуку! Ти ще дотанцюєшся! Попадеш ти мені в руки, аби я такий здоровий був, що попадеш! Ади, зближаються жнива. Де ж ти всидиш, мой, спокійно? Чорт тебе знову спокусить з тими рільничими страйками і сам без принуки попадеш мені до рук. А я лише цок — і проковтну тебе, як пес муху!

— Цок то цок, а я за тебе боюся, Штефанику.

В кооперативі збирається щораз більше народу. Хто вже зайшов той не поспішає виходити. Хіба яка жінка, що посадила хліб у піч чи дитину залишила без догляду, вишмигне надвір. Задні витягують шиї, щоб не пропустити жодного словечка з цієї розмови. Цікаво тільки, чим вона закінчиться.

— Мой, ти за мене боїшся? За... з-за... мене? — допитується п'яно Курочка. — За мене боїшся? Ти... з-за... за мене?

— Боюсь, Штефанику! Побий мене сила божа, боюсь! Боюсь, що як станеш мене ковтати, то мої кісточки застрягнуть тобі в горлі, й ти подавишся ними. А шкода тебе! Тобі лише б жити! Є на чому та кому робити на тебе! А от якби мені прийшло дурне до голови: проковтнути тебе, то мені вже легше пішло б. Ти такий гладесенький, такий маснесенький, що сам крізь горло пролізеш. Мені б аби тільки тебе на зуб схопити, а решта піде як по маслі!

— А ти... ти, мой, за що ковтав би... мене? — вилуплює на нього Штефан свої свинячі бульки. — То... н-не досить, що... Польща нас гно-гнобить, то ще... м-ми між собою будемо гризтись? Ти гадаєш... Мар... Мар-ртинчуку, що як я... той... заступник солтиса, то вже мені н-не болить серце... за ту... нашу Україну?!

— А, за вашу Україну, вірю тобі, що може тобі серце боліти! Недовго тривала ота ваша Україна... від листопада до липня, а пани міністри встигли вже покупити собі села...

— Мой, а що я купив?

— Е, бо тебе ніхто міністром не робив! Але ти, Штефанику, не плач, бо тобі теж пощастило. Ти собі поміркуй: якби у двадцятім році Франція й Англія не сунули свого носа, то ми б уже сімнадцять років мали в себе Радянську владу. А ти ще питаєш, що ти купив? Та ти насамперед купив те, що й по сьогоднішній день на тебе півсела працює.

Курочка заперскав, начеб хто йому гірчиці сипнув під ніс.

— Що ти мені, мой... з тими більшовицькими словечками виїздиш! Пфе! Я на тому ніц не розуміюся... І... І... не хочу розумітись! Н-не хочу розумітись — і що... ти, лапсердаку, зробиш мені? Ти... ти хочеш сказати, що я... не працюю? Н-не... товчуся від ранку до вечора... як... як... найгірший наймитюга?

Мартинчук сміється. Коли виставляє отак у сміху ті свої гострі білі зуби, скидає з себе бодай десять років.

— Та ти товчешся, Штефанику, бо нікому не віриш. Ти мусиш кожному сам на пальці дивитись, бо в тебе всі злодії.

— А... а... може, скажеш, що... що... не злодії? Гаддя сорокате. Краде, де... де тільки може...

— А ти годуй краще, то й красти менше будуть. В тебе свині ситіше їдять, ніж люди.

— А я з тим не криюся! Знайшов де мені латку при... пришити! З свині я матиму сало, а що я матиму з злодія? Ти гадаєш, мой, що мені велика приемність схоплюватись посеред ночі і в морози, у сніги... шляк би їх трафив... Іти перевіряти, чи лайдак дав коням вівса, а чи, може... Ти знаєш, які вони, га? Зарився десь у сні й хропе, як свиня.

— А ти йому ще й перини з сіна жалкуєш? Та в тебе не один наймит повідморожував собі п'яти.

— А ти хотів би, щоб жодної різниці не було між газдою й наймитом?

— А певно, що різниця мусить бути між бідним й багатим. То ти, Штефанику, не хочеш бачити тієї різниці, коли кажеш, що всі українці рівні...

— А... а... то по... по... політика... а це наймити. Це моя хатня справа, розумієш, мой?

— Аякже, розумію! А що то було, політика чи хатня справа куркулів, коли тоді, коло читальні — пригадуєш собі! — на стрітення — твої кумпани побили Миколу Івана Лісного, що треба було аж до шпиталю везти?!

— А я теж дав півзлогого... мой. Таж за півзлогого в мене парубчак цілий день картоплю збирає... Маю свідків, мой, — хто бачив, як Штефан Курочка давав півзлогого на шпиталь Миколі Івана Лісного?

— Ти мені не заговорюй зуби своїм півзлотим.

Мартинчук, що досі вів розмову у жартівливому тоні, різко підвищив голос. Хотів був сплюнути спересердя, але, глянувши на лантухи з мукою, відштовхнув тільки від себе ковбасу, за яку заплатив Курочка.

Ти вже й свідками обклався, але тих п'ятдесят грошів не врятують тебе! Це я тобі кажу, і нічого не допоможуть тобі й твої свідки. Нічого... нічого... Щораз то краще... Дотепер мали-сьмо польську пацифікацію, а тепер маємо вже свою, українську... Аякже, пане Курочко, свій до свого по... свої буки. Дасть бог надію, що незадовго діждемося і своєї, української, Берези Картузької...

Курочка вже п'яний. Його раз по раз клонить до сну. Голова падає то на власні груди, то на плече сусіда. Та слова "Берега Картузька" зразу ж протверезують його:

— Я не хочу, мой, Берези Картузької! Я не хочу комуни, а чого ті шмаркачі хочуть? Га, ти не скажеш? Комуни завести? Поле в мене відібрати? Іти проти... проти уряду? Ха-ха-ха... То така глупота, Мартинчуку, ти чуєш, Мартинчуку, то така глупота, як би я, мой, збирався плечима хату розвалити. Ти скажи їм, мой, що Штефан Курочка казав, що їх комуна — глупота. Скажи... ха-ха... що Курочка сміється з них... най знають. Скажи: Штефан казав, що ви дурні... а ваша комуна... ха-ха-ха... дуренство...

— Та най тобі буде дуренство! Але я б хотів, щоб ти відповів мені тільки на одне питання: що це таке, що тим дуренством зацікавився весь світ? Міг дехто в нашому селі

здуріти... Не дивно було б... люди ми, рахувати, темні й малоосвічені. Але ж бо такі дурні знайшлися і у Львові, й у Варшаві... І у Кракові... Та коби хоч самі лапсердаки, але поміж тими, що здуріли, є й учені люди... Ну, хай би Польща... Але, як читаємо по газетах, голос подають комуністи і в Італії, і у Франції, і в Іспанії, і десь аж у Індії... І десь аж на тій, біс його знає де, аж на Кубі... То як? Можливо таке, щоб весь світ здурів? Що ти мені скажеш на це?

Курочка лупнув оком, ляснув язиком, ніби хотів щось сказати, а вкінці махнув рукою, дурнувато засміявшись:

— А ти що? Піп, аби я тобі всю правду казав? А як мені не хочеться тобі відповідати? То що тут — суд? А язик у тебе, мой, гострий... але то нічого... він тебе однаково не врятує від шибениці... А заки... заки ще повиснеш — ти чуєш, що Штефан Курочка говорить? — заки повиснеш — ти видів, як висів Ілько? — то я тобі скажу: двом нам... завузько в одному селі... Або ти... або я... або я... або ти, а обом нам завузько!

— А що робити, Штефанику? Ти не залишиш своїх моргів і не виїдеш з села, та бо й я не гадаю через тебе покидати Вишні. І як нам бути?

— А я... я... підтинатиму тобі коріння... от так, от так! Доти буду цюкати під тобою, доти цюкати, доки не всохнеш, як скошений будяк...

— А я перемінюся у пирій, Штефанику. Ти присічеш мене в одному місці, а я запусу коріння в іншому і тобі на злість зазеленію ще буйніше.

— Га-га... пирій! Пирій! Добре ти, мой, сказав! А... а не діждеш, гадино, зеленіти! Я візьму і придумаю на тебе таку мотику, таку мотику, що як тебе тільки раз цюкну, то вже фертіг[48] по тобі! Я... я хотів згоди з тобою. Правда, люди, що хотів? А ти, шляк би тебе трафив, не хотів! А тепер аби-сь не плакав на свій дурний розум. А може, ти роздумався і хочеш миру зі мною? Кажі, може, хочеш?

— Мир з тобою? Та якби ми з тобою помирились, то світ скам'янів би й став на одному місці, а йому треба рухатись вперед, Курочко! Дивись, земля не хоче ні одного дня стояти на місці.

— А-а? — виривається хриплий стогін з грудей Курочки. — То ти таки ані раз не хочеш миру зі мною? Тоді знай, ади при свідках кажу: відтепер на що ти скажеш біле, я скажу чорне, на кого ти скажеш: бреше, я скажу: сам ти злодій... Хто твій заклятий ворог, а ти ворогів маєш більше, ніж я волосся, то той відтепер мій сердечний приятель... Аби-сь знав, гадино! Відтепер війна поміж нами на кожному кроці, на кожному слові.

— А я скажу тобі... — Мартинчук раптом встав з ящика з мармеладом і подався до гурту людей біля дверей, звідкіль продиралась до нього його дочка Марічка. Хто не знав, що то його дитина, той, глянувши на батька, відразу вгадав би: такий самий обрізаний ніс, те ж відкрите чоло і ті ж вузькі очі.

— Ідіть, тату, додому, бо чогось мама вас потребують.

— Додому? До... дому? — піднімаються п'яні голоси. — Дивіться, який наставник знайшовся! Скажи, дівча, мамі, що як їй потрібно тата, то хай адвокатів не посилає, а сама іде.

— А як... як тебе звать? — тягнеться до дівчини Курочка. Старий собака плямкає губами і перебирає пальцями, щоб досягти дівчину.

— Іди, Марічко, додому і скажи мамі, що я зараз прийду.

— Та... та чекай-но, — белькоче Курочка, — чекай, не йди, випий мед з нами.

Він з бідю підвівся, схопив дівчину за спідницю, але дівчина шарпнулась, і рука його впала.

Мартинчук почервонів, але стримав себе.

— Дай спокій, Штефане, — озвався зло, випхнувши дочку за двері.

— Та дівка вже посватана. — Довгий Филимон хотів усе обернути в жарт, щоб не розбилася забава. — Спізналися ви, Штефане!

— А... а за... за кого посватана?

Мартинчук не витримав. Плюнув убік, незважаючи на мішки з мукою:

— Тьху! А тобі навіщо знати? Перебити хочеш? Де як де, але тут уже не твоя сила, Штефане Курочко!

— Н-не... не моя сила, кажеш?!

* * *

Розмова ця велась у кооперативі в суботу, а у вівторок увечері ступив Курочка на подвір'я вдови Ілька Повішеного. Ільчиха як побачила дуку на своєму подвір'ї, так і похолола відразу, йой, а цей чого?

Похапцем позасувала під хустину розвіяне за роботою волосся, пішла йому назустріч, як своїй смерті. Губи побіліли, немов ось-ось жінка мала зомліти.

— Слава Йсу, Ільчихо!

— Слава навіки...

— Ти, небого, гейби чогось перестрашена? Чей же не мене ти настрашилася?

Що може відповісти на таке бідна жінка? Посміхається лише безкровними устами, та й тільки.

— Та хто лякався б вас, пане Курочко!

— А ти знаєш, чого я до тебе прийшов?

— А звідки мені знати? Скажете — буду знати. Не скажете — не здогадаюся ніяк. Прошу, сідайте, — відсуває квасолиння з призьби, звільняє йому місце. Та він навіть не дивиться в той бік, а валить просто у двері.

— Що це ти, мой, навіть до хати не хочеш мене запросити?

І як же ж його, дідька, у хату просити, коли не встигла навіть горшків перемити? Як поснідали вранці з Дмитром, як склала миски одну на одну, як прикрила утиральником, так і лежать досі.

Ой боже ти мій, боже! Миски непомиті, хата незаметена, мухи гудуть, як бджоли в саду, а тут запрошуй багачиська в хату! Щойно прибігла з лану, не знає, до чого найперше кидатись: чи миски мити, чи курам їсти давати, чи свинці бур'яну нарвати, а тут тобі — гості!

— Та я з радості душі попросила б вас у хату, коли б в мене у великій хаті було як у людей! А то, знаєте, вдовині статки. Тримаємо там трохи околотів, бо повітка

розвалилася, трохи прядива, трохи не молоченого ще бобу... Як же ж вас просити туди?

— Як не хочеш, то я сам запрошуюся! — преться в сїни, а з сїней у малу хатчину та просто за стіл. Струшує крихти з стола, відсуває від себе кружок з холодною мамалигою і розсїдається під образами, як у себе дома. Виймає з торбини пляшку горїлки, ясний, як боже сонце, хлїб, шмат солонини, дві чарки (гейби знав, що в Савицьких і наравду чарок немає!), відв'язує від пояса нїж, щоб добру раду давати.

Ільчиха не знає, що на таке їй казати.

— Тепер, — ще їй підморгує їй дука, — вже здогадуєшся, чого я до тебе прийшов?

Звідкіль може знати вона, бідна вдова, що за напасть валиться їй на голову? Проти її волі ввійшов у хату, розсївся, як господар, а вона стоїть біля припїчка та тїльки плечима здвигає.

— Нїяк не можу знати, пане Курочка...

А Штефанові Курочці весело від того, що вона не здогадується. Напевно, випив по дорозі, доки сюди прийшов. Вийшов з-за столу, а що проходжуватись нема де, то став перед Ільчихою і притопує перед нею, як у танці.

— Як то? Солонина на столі, горїлка перед тобою, нїж у хлїбі, а ти ще не здогадуєшся, чого я до тебе прийшов? А, знаю, знаю! Це тому така недогадлива, що ще не випила! Вип'ємо, небого, вип'ємо, то тобі відразу стане ясно в голові.

Та чого це вона буде пити з чужим чоловіком? Де ж таке видано, де ж таке чувано, щоб без всякої оказії вдова з жонатим чоловіком сам на сам, та ще їй у будній день, пиятику заводила? Ще ввійде хто з сусїдів у хату чи хтось з сусїдських дїтлашиських вбїжить — що тоді люди подумають про неї? Хата неметена, посуд немитий, а вона сидить та горїлку п'є!..

Та чарка вже налита. Куці, товсті пальці Курочки не дуже впевнено держать чарку в руці, тож горїлка в нїй хлюпочеться і ллється через вїнця. А то грїх, бо ж то не вода, а людська праця.

— На, мой, пий, небого! Пий, доки я добрий!

— Йой, якось-таки не можу...

Курочка підсуває Ільчисі чарку просто до рота.

— Пий, а то виллю тобі за пазуху!

Торкнулася пальцями чарки. Чарка затремтіла в руці, горїлка потекла по підборїддю, але все ж таки вчула її, пекучу, Ільчиха в горлянці. Проковтнула, закашлялась, вхопила шматок хлїба, затулила ним нїс, аж тоді витерла рукавом губи і підборїддя.

І в ту хвилину відчула, як горїлка зогріла їй кров.

— От тепер, мой, можемо вже їй говорити з тобою! Сїдай собі, небого, отут біля мене!

— Та дякую красно, — відпрошується Ільчиха, наче не він у неї, а вона в нього гостем була, — я собі отутечки на крайчику присяду.

— Так от, слухай, небого, прийшов я до тебе не за пустим, а, можна сказати, у свати.

Багач наївся, напився та й глузує собі з бідної вдовиці! Він сміється з неї, а вона підтакує, бо ж сказано: чия пляшка на столі, того правда в селі!

— Хліба-солі не цураюся, — сміється Ільчиха вимушено, — але не знаю, за кого ви гадаєте мене сватати? Сина у вас немає, та й замолода була б для нього. Жінка ваша, коби здорові були, ще жива...

Курочка починає колупати в носі. Він незадоволений такою балаканиною. Спересердя випиває ще порцію горілки.

— Ти собі гадаєш, що я не маю нічого іншого робити, як тут жартувати з тобою? Я на правду, Ільчихо. Що тут багато говорити? В тебе є син, в мене є донька.

Руки Ільчихи як лежали на столі, так поволеньки осунулися на коліна.

Боженьку ласкавий, чи не причулося їй часом? Ще повірить здуру й виставить себе на сміх, що пізніше в сімох водах не обмиється? Але як же ж їй бути? Ану ж Курочка не жартує? Що робити, щоб він ще раз повторив сказане?

— Жартуйте собі здорові, Штефане, — ніби посміхається, а вся аж горить. — Такого ще не було, щоб газда сам приходив свою дочку за наймита сватати.

Сказала отаке, та чи добре зробила? Холодна роса виступила на чолі.

— Ти, мой, не вчи мене, бо я й сам знаю, що такого не бувало. А тепер, чуєш, Курочка покаже, що він може те дозволити собі, чого не бувало. Я роблю те, що хочу, бо я маю силу, бо я перший багач у селі, зрозуміла? Пий, небого, пий, свахо, бо тепер ми вже всі свої! Бачиш, дітей у мене вже більше не буде. Одна Доцька в мене, та й та плохого здоров'я. Ади, говорю правду, як воно є, ніц не затаюю. Але це нічо, мой, що в неї небагато здоров'я, зате в неї багато поля. І тому я хотів би, щоб вона мала того, кого любить. Можу я за свої гроші зробити своїй дитині таку приємність чи не можу? А кому це не рехт[49] то хай поцілує Курочку в те місце, звідки ноги виростають. Гага! Мені поля не треба! Мені треба газди до поля, а не поля! А твій Дмитро мені до вподоби. Файний хлопець, потульний[50], акуратний. Хто мені має наказувати, кого в приймаки брати? Кого хочу, того й візьму!.. А ти чого мовчиш? Роззявила рот і мовчиш? А до мене — не хочеш ближче? Ануко ходи сюди, най придивлюся до тебе! Та ти ще й не така стара будеш, як виглядаєш! Скільки тобі буде? На покрову сорок вісім? Га-га! Але ти таки на правду ніби боїшся мене... Скажи, скажи, нарешті, й своє слово на те, що тут чула. Ти ж, як не є, мама якась своєму парубкові.

Її слово? Ільчисі й досі здається, що це не про неї мова, а ніби хтось розповідає їй свій сон, бо такого чуда в житті не буває. Треба й собі щось сказати, хоч від його слів і горілки шумить у голові, як у млині.

— Та то, Штефане, не корову на ярмарку купувати.

— Ти хочеш тим сказати, що твій Дмитро може не захотіти моєї Доцьки? Його право. Як з нашим не влад, то й ми з своїм назад, гей той казав.

Куди назад? Не питає словами, а чіпляється за його рукав Ільчиха, мало що притомна з страху. Куди назад? Таке багатство, таке щастя її дитині — і назад?

— Свате Штефанику, — белькоче, заглядаючи дучі у вічі, — якщо не так сказала, як треба, то будьте вибачні до темної баби. Влад нам з вами, пане Курочко, влад.

— А то уважай, бо я вже собі подумав, — смикає він облізлими бровами, — що я з таким товаром місця на ярмарку не застою, ха-ха-ха... Я знаю, можеш мені про це не говорити, що твій Дмитро засватав дівку в того драба Мартинчука. Це йому можна, а якже! А ти подумай, з ким тобі краще бути у фамілії: чи з родом Курочків, чи Мартинчуків? По Новім році, може, від когось вже чула, приступаю до будови парового млина на Вишнянці. Я ніц більше не кажу, але я хотів би, щоб тим млином орудував уже мій зять. А ти зваж і подумай.

А як же ж тут думати, коли в голові так шумить? А може, не треба було стільки пити, бідна голівонько? А то випила, не закусила, горілка вдарила їй у голову, перемішала все геть-чисто в тій голові, і тепер здається Ільчисі все навиворіт. Страх перед Штефаном змінився на велику прихильність до нього, боязкість поступилась сміливістю, якої Ільчиха не знала ніколи і за молодих років.

Перше сиділа на краю ослінчика, ближче до дверей, далше від Курочки, а тепер пересіла на лаву під образи, плече до плеча з своїм майбутнім сватом.

Він обіймає її за плечі, а вона не дуже-то й сторониться. Не чужі вони тепер, а свати, рахувати. Спершу оте сватання видалося їй казкою, а тепер Ільчиха вже бачить себе за весільним столом, на самому покуті, бо ж вона, так сказати, неабихто, а сваха самого Штефана Курочки.

— П'яна, свате, така п'яна, що п'яна, — хилиться Ільчиха то в один, то в другий бік, а все попадає головою Курочці на плече. Та хоч і п'яна, але думка одним боком працює тверезо. — А чого це ви, свате, угляділи собі якраз мого сина? Чому якраз мій Дмитро припав до вподоби, га?

— Дурна ти, свахо, як мій чобіт! Та тому, що служив у мене, то я пізнав його і вподобав собі. Та й Доцька моя взялася за ним.

Горілка робить своє. Ільчиха каже, що по-тверезому ніколи не сказала б:

— Та Доцька ваша не за одним бралася.

Може, по-тверезому і Курочка інакше сприйняв би ці слова, але тепер під впливом горілки він може багато дечого простити своїй п'яній свасі.

— Мой, а ти не бралася за хлопами, як була молода? Та я тебе не раз сам пощипував у танці. Забулась, небого? А твій Дмитро... я ж тобі казав, що я маю за потульного, файного парубка. А крім того, ніхто в селі, ну, може, крім самого пана і його жондци, не знається так на конях, як твій Дмитро.

— То ви тому хочете свою Доцьку віддати за нього? Ніби лише через оті коні?

— Мой, що ти взялася сьогодні пилити мене тупою пилою? Про що тобі йдеться? Чого ти така цікава, як та Єва, га? А може, мені ваше прізвище сподобалося? Савицький, Савицький! Ти знаєш, яке ти прізвище носиш? Аж шкода для тебе, темної, такого прізвища. Ти знаєш, дурна, що воно може бути й українське, і польське, і російське, а від біди й німецьке. В теперішній час таке прізвище грошей варто. Дивись на мене, багач я, нічого не скажеш, кожний знає, що в селі мені пари немає, а яке прізвище в мене — Курочка... Курочка! Ти гадаєш, що хлопцем мало я натерпівся від цього прізвища? Було, вибіжу з школи, а хлопчиська за мною: "Ко... ко... ко... курочка

сіла... сіла... ко... ко... ко..." А донька в мене вже буде називатись Явдокія Савицька.

— Не гнівайтесь на мене, Штефанику, дурну та п'яну, але мені все-таки здається, що ви щось затіваєте проти мене. Прізвище то прізвище, але чому якраз мого Дмитра ви намітили собі?

— От причепилася баба, як реп'ях кожуха! Ти мене, небого, попід бороду не гладь, бо як я розохочусь і задумаю тебе деінде погладити, то бідна будеш! Ади, дурна, вже настрашилася і відсувається! Чого тобі ще треба від мене? Хочеш видоїти з мене всю правду, як молоко з ялової корови? А якби я хотів, мой, для прикладу, засватати твого Дмитра за свою дівку на злість тому збуєві Петрові Мартинчукові, то що, може-сь би, перечила-сь? Перечила, говори?

Чи перечила б? Та яка ж мама не хотіла б щастя своїй дитині?!

— Давай, небого, вип'ємо ще по одній, і нема про що більше говорити. Хай твій парубок таки завтра посилає старостів, бо на часі не стоїть, а мені треба управляючого до млина.

Курочка вийшов від Ільчихи, коли в селі вже в деяких вікнах почало спалахувати світло.

Як скоро засвічувалося в людських хатах, так скоро й погасало. Люди заощаджували гас і світили тільки для того, щоб газдиня могла перемити миски й підмести на ніч хату (щоб янголам було ладно проходжуватись по ній).

Ільчиха провела Курочку аж за ворота.

Він завернув направо, а вона постояла ще якийсь час у воротах, а потім, не заходячи до хати, сіла на призьбі дожидатись Дмитра.

На свіжому повітрі горілка поволі вивітрювалася з голови, а попередній хвацький настрій став уступати тужливому смуткові.

Дмитро прийшов пізно. Видко, боявся, щоб хвіртка не зарипіла і мама часом в хаті не почула, коли він повертається додому, бо зайшов на подвір'я городами. Від ранньої весни ночував під оборогом ніби тому, що в хаті задуха.

— Дмитре, агов, Дмитре! — тихо позвала Ільчиха. Чула, як неохоче зіскочив з драбини. Бубонів щось під ніс про тих, що самі не сплять та й іншим не дають спати.

— Чого вам треба? Чого досі не спите?

— Ходи-но сюди, маю тобі щось сказати.

— Або то немає днини для розмови? Я спати хочу, а то вранці збудите.

— Ходи, кажу, Курочка приходив.

Зашарудів лопух під ногами. Прийшов і став напроти матері, соковито позіхнувши кілька разів підряд. Місяць світив йому просто на голову. Проміння, що падало згори скісним струменем, розбивалося об кучері на іскорки, і кожний кучер грав зокрема. Стояв її син у сріблі місяця такий красний, такий делікатний з лица, що в мами серце защеміло.

Десь недалеко по-нічному пахла м'ята. І той місяць там високо, і ті синюваті зорі, що ніби розбігалися по небі, а потім знову збивались купками, і той любовний запах м'яти, і крони дерев у холодному сріблі, і та росаю надихана ніч — все воно створено

для любові. То вже господь так дав, щоб старина, утомившись на полі, спала кам'яним сном, а молодь, що хоч удвоє жвавіше звивалася з серпом, вночі приймала нову силу в себе, і безсонниця їй тільки здоров'я додавала.

Дмитрові набридло стояти, він сідає на призьбі біля мами.

— А чого Курочці треба від мене, не казав? Я вам наперед кажу, що не піду більше до його коней! Так, як він обходиться з наймитами, то хай іде до нього служити той, що в болоті водиться! Це я вам кажу, мамо...

— Не найняти він тебе хоче, а в зяті, Дмитрику.

— Мамо, — підскочив його голос, — ви впилися? — Дмитро нахиляється до неї, щоб схопити її за руки, але тут же подається назад. — Що з вами, мамо? Від вас і правда горілкою тхне...

Ільчисі соромно перед сином. Воліла б під землю заpastися, вогнем згоріти, ніж син її мав би про неї щось неладне подумати.

— Не п'яна я, — картає його самим голосом, — не п'яна, а випила тільки, як годиться з такої okazji...

Тепер Дмитро сміється.

— А чим же ви, мамо, приймали такого дуку в нашій хаті? Мали-сьте бодай під рукою кілька картоплин у мундирі та хоч півлітра діжкового квасу?

— Ти смієшся, а то не жарти, Дмитре. Казав старий, що можеш завтра старостів посилати.

— Мамо, аби золота, аби діамантова була ота його слинява Доцька, то не взяв би її! Аби озолотити мали мене від ніг до голови! Аби давали мені за нею втричі більше, ніж мають, то я однаково не схотів би її. Тьфу!

— Ой синку, як мені слухати таке?

— Як хочете, так і слухайте, тільки я вам кажу, як воно буде...

Він не говорить матері, що якби оженився, то відсувався б на край постелі, аби не доторкнутись її. Лишень говорить про те, що Марічці слово дав. Як собі мати гадають? Давати слово, а потім ламати його, самому собі в лице плювати? Два роки буде, як він дівчину водить, а тепер як? Залишити її на посміх людям?

— Та я навіть таке слухати не хочу! Пустіть мене, мамо, не тримайте!

Він зривається, хоче втекти від неї, але вона вчепилася обіруч за нього і примушує сісти поруч себе. Ільчиха знає, що коли він тепер вирветься з її рук, то, можливо, й тиждень, а то й більше до хати не повернеться. Тоді все пропаде. Розійдеться по селу чутка, що Курочка сам приходив сватати її сина за Доцьку, дука образиться і сподіване щастя, що його, може, покійний Ілько виблагав для її сина, розвіється, як туман по долині.

— А ти подумай, Дмитрику, подумай, синку.

— Мамо, якщо ви будете таке говорити, то я заткаю собі долонями вуха, а ви говоріть хоч до самого ранку, хай вас слухають оті дерева. Якщо ви випили, мамо, то йдіть проспійтеся, а завтра вам інакше стане в голові. Ви що — втопити наважились мене? Та я навіть не хочу сну марно тратити на таку пусту балачку!

Він знову хоче вирватись, але вона держиться його, як гріх душі.

— Ти мусиш мене вислухати, що я тобі говорю, бо я тобі мама, а ти кров моя. Сину, чи ти гадаєш, що я тобі ворог? Чи ти гадаєш, як я вже стара, то геть-чисто забула, що таке любов? Любов, дитино, то діамант на росі, що доти світиться, доки сонечко не припече. То пушок кульбаби, що доти радує око, доки вітрець повіє... Тобі здається, що коли ти тепер молодий та дужий та гориш любов'ю до Марічки, то завжди так буде? То тільки до полудня так, синку ти мій дорогий, а з полудня підуть сварки та злигодні, що сам себе проклинатимеш, що мами не послухав. Що ти собі гадаєш, синку? Любов — то така пані, сину, що любить достатки, добру страву, та пухову постіль, та багату одягу, та пошану поміж людьми. А хто сьогодні бідного шанує? А ти дивись, як у нас. Хати тобі не запишу, бо на хату маєш сестру. Старий Мартинчук теж тобі хати не дасть, бо на ту хату ще в нього не одна Марічка, а четверо їх. Від мене дістанеш осьмину городу і чвертку поля по моїй смерті, та і їй більше не дасть тато. З чого тут починати? Ні двора, ні кола, ні миски, ні ложки. А діти, Дмитрику? А діти? Ти ж знаєш, що чим більша бідність, тим більше дітей. Ти згадай, як я з вами намучилася. Чи знала я, що таке неділя-відпочинок? Люди повбираються файно та йдуть у церкву в неділю, а я вдаю, що в мене болить зуб, — підв'язуюся хустиною, бо в мої чоботи взулася Олена. Я про це ніколи не згадувала, ніколи не поминала вам, але дуже-дуже важко доводилося мені ростити вас! А ти подумай: мені ж і двадцяти семи ще не було, як пруссаки повісили тата. Може, і в мене могло пuste в голові бути, але я ні... Я всю свою силу, все своє здоров'я, всі свої молоді роки віддала вам, своїм дітям. Може, й мені тепер, бодай на старість, належить щось від дітей. А тобі хіба не було б веселіше, коли б твоя мама на старість бодай не потребувала гарувати, як ота шкапа?

— Мамо, — нахилиється син до потрісканих материних рук, — я вас люблю і шаную. Я вас ще більше шаную і люблю за те, що ви залишилися з нами, малими, і дали собі раду та вивели нас у люди. Я на все згодний для вас. Все просіть у мене, але в тім однім не можу послухати вас, мамо! Вірте мені, мамко моя рідна, якби міг, то послухав би вас, але так зайшло, що не можу. Вмерти за вас можу, а послухати вас у цьому не можу.

— Синку ти мій, — обмацує Ільчиха його лице, — а якби я могла, то теж не вимагала б цього від тебе. Але знаю, що ти на старість, а ще не дай бог старість з довгою лежею, кісточки мої проклянеш у гробі, що не зуміла намовити тебе, коли ти ще був молодий та дурний. Подумай, синку, добре подумай...

— Йой мамо, що тут є думати?

Якби не про Марічку йшлося, а про когось іншого, то, може, й поступився б. Втопив би свою долю, аби тільки мамі було легше.

— Таж то Марічка, мамо! Я ж присягав їй до місяця, що не покину її, а вона повірила мені. Як же ж ви можете хотіти тепер від мене, щоб я ламав присягу?

Присяга? Ільчиха боїться кривоприсяги, як смерті. Фальшива присяга, кажуть, аж до третього коліна карає. Присяга... Та раптом її розум освітлює здорова думка: а чого їй боятися? Хіба дійсна та присяга, що складає її парубок дівці десь у вербах при

місяці? Якби так кожна присяга, що її парубок дає дівчині, мала мститись, то всі чоловіки ходили б з повикручуваними ногами й руками.

— Ти навіть не говори таке слово — присяга, бо то не присяга. Аби присяга була дійсна, потрібно свічок та розп'яття. Вибий собі з голови присягу при місяці. Це ніц-а-ніц не варте!

— Мамо, не про присягу тут ідеться, а про моє слово. Мамо, — припадає він лицем до її плеча, як у дитинстві, — мені соромно вам про це говорити, але мушу тепер сказати... ми вже близькі з Марічкою... Яка совість була б у мене, якби я тепер покинув дівчину? Зіпсувати, забрати честь дівочу й покинути?

Ільчисі здається, що земля захиталася під нею. От тобі й маєш! Не дівка Мартинчука обходить її, а її кров, її внук зачатий. Аби її кров мала валятись десь попід людськими плотами, а дітиська мали б його байстрюком дражнити?

— Коли має родити?

— Мамо, — притискається він лицем до її плеча, — це не те, що ви гадаєте. Вона не тяжка, але я вінок забрав у неї.

Ільчиха з полегшенням зітхає. Дмитро чує, як здіймаються і опадають мамині груди.

— Не вона перша, не вона остання, синку...

— Мамо, як ви можете таке говорити! Марічка — чесна дівчина, вона до мене нікого не знала й мене знати не хотіла, а я ходив за нею та скиглив, як той пес паршивий. А тепер що вона своєму чоловікові скаже? Він буде обзивати її останніми словами, а чим вона буде виправдовуватись перед ним? Мамко мої солодкі! — падає він перед нею на коліна в пилюку. — Робіть зі мною, що хочете. Хоч живим залишайте, хоч на шматки рубайте, хоч при собі тримайте, а хоч з хати проганяйте, я вас у всьому послухаю, але в цім однім не можу. Мій гонор, мій характер, моя совість не дозволяють мені робити таке з дівчиною. Це я вам кажу, і цілую вам коліна, і прошу вас: змилосердіться наді мною.

Ще перед часинкою зухвалий, він тепер лагідний, як покривджена дитина. Голос його не просить, а стелиться барвінком матері під ноги. Ільчисі обпікає серце кров'ю. Сліпий її син! Любов заступила йому очі, він не бачить далі, ніж від вечора до вечора. Але не треба цьому дивуватись. Треба тільки твердо настоювати на своєму та робити, як задумала.

— Синку, не приймай собі так до серця тугу за дівчиною... а за вінок заплатиш їй. Буде з чого...

— Мамо! Встидалися б, та встидалися б, мамо, коли вже не маєте бога в серці! — Стоїть перед матір'ю, злий, з розкуйовдженим волоссям, задиханий від обурення. — Зараз піду собі, тільки й бачитимете мене! Це я вам правду кажу, а тоді любуйтеся багацькими статками, раз вам так уже їх закортіло! Але потім аби-сьте не жалували та не банували за мною...

Ільчиха і собі встає. Зводиться поволі, грізно, ніби з землі виростає. Стає на ноги й ступає до Дмитра. Той стоїть як вкопаний.

— Підеш? — сичить до нього. — Більше не буду тебе бачити? Так знай: ти за ворота — і я за ворота! Отут присягаюся тобі, — тремтливими пальцями здіймає з шиї хрестик, що блищить до місяця, — на оцей хрест присягаюсь тобі: якщо ти підеш, я іду під ту вербу, де пруссаки повісили тата, і там повішуся на оцій крайці, що на мені.

— Мамо, візьміть свої слова назад!

— Не візьму, бо не можу. Бо як нагадаю, що хтось інший міг би на тому багатстві сидіти замість тебе, то почуваю, що можу з розуму вийти. Такі статки, такі статки!..

— Мамо, я ще раз вас прошу, — він знову біля її рук, біля її колін, — ще раз вас прошу, візьміть назад ці страшні слова! Ви хочете, щоб я життя собі відібрав?

— Роби, як знаєш, а я зроблю, як сказала...

Про що тут іще говорити? Похолодніло раптом. Може, це від того, що починає вже дніти?

— Іди, синку, під оборіг, засни трохи, а то село скоро пробудиться, і люди будуть дивуватись, чого це ми стоїмо з тобою, наче бездомні якісь.

Іде Дмитро, слухає матері, та йде, як п'яний. Заточується, хоч і краплини трунку не мав у роті. Не почуває в собі сили лізти по драбинці і падає тут же на землю, на суху кропиву, яку Ільчиха припасав на зиму для корівки.

"Спи", — просить його в думці мама, хоч добре знає, що не засне він уже до самого сходу сонця.

Сама відчиняє двері у хату. Дух горілки вдаряє їй у ніздрі Ільчиха іде просто перед образи і опускається на коліна.

— Слава тобі, господи, слава тобі!..

Прочитала сім оченашів і сім богородиць, щедро хреститься і тричі вибиває поклони, цілуючи запорошену землю.

Потім збирається до себе на постіль. З богом у неї порахунки закінчені.

Звичайні людські сльози заливають їй обличчя. Ільчиха дає їм волю. Плаче з великого щастя, що зустріло її дитину. Плаче з великого горя, що впало на її сина. Не може впоратись з тягарем, що звалився на її удовині плечі, тому розмовляє з покійним чоловіком, як з живим:

— Випросив ти, Ілечку, в бога такі достатки для нашої дитини, попроси ще, щоб наш Дмитрик забув свою любов і бодай терпіти міг біля себе ту, що йому сам господь посилав за жону. Зроби так, Ілечку, тату наш, щоб йому постіль з Доцею була мила, щоб Марічка втопила свій жаль до нього у глибокій річці, щоб забув її наш син, як забувають сни, а їй щоб послав бог добру долю, бо вона гречна та добра дівчина і не винна в тому, що ми бідні...

Цілувала в думках Марічку і плакала над нею та просила пробачення. Не один, а сто разів просила, щоб дівчина простила її. Не могла інакше. Господь бачить, що не могла. Могла взяти гріх на душу і життя собі відібрати, але таких статків, такого багатства випустити з рук не могла.

Бронко Завадка прокинувся від того, що промінь місяця впав раптово йому в очі. Хтось по той бік вікна відхилив фіранку.

Перша думка була, що це Сташка. Останніми часами Бронко намагався уникати дівчини. На біса йому здались оте неприємне тиснення у скронях і дурні сни по ночах! Це, мабуть, і було причиною, що Сташка стала проявляти особливу турботу до його особи. Сташка, напевно, звечора чекала на нього, а не діждавшись, побігла під вікно перевірити, чи ночує він дома.

Вистромивши голову з-поміж вазонів мирта, Бронко спитав не дуже-то ласкавим шепотом:

— Хто там?

— То я, — так само пошепки відповів чоловічий голос. — Вийди, Бронку, надвір!

Бронко чимало здивувався, почувши за вікном голос Олекси Загайчика.

— Зажди, я лише штани надіну.

Одягаючись, Завадка ламав голову, звідкіль узявся Олекса. О цій порі він мав би спати під оборогом у батьківській господі у Вишні.

Олекса, що працював з Бронком у друкарні Філіпчука, кожної суботи їздив до батьків на село по харчі. Оскільки цієї неділі нашівський канонік отець Аркадій Річинський скликав віче у сусідньому селі Калиниці, товариші доручили Олексі побувати на тому мітингу.

Хоч як тихо відізався Бронко, мати прокинулась. Спираючись на лікоть і постогнуючи від ревматичного болю, звелася і сіла в ліжку. Нахилила голову, прислухаючись. Неприкрита хустиною шия у світлі місяця здавалась неприємно довгою і тонкою.

З того часу як поліція, затарабанивши серед ночі у вікна, забрала Бронка, у матері наче виникло додаткове відчуття. Вона могла чути крізь сон. Знаменне те, що мама чула тільки голос сина або його ім'я. Було так, що півень вбіг у хату, заспівав на всю горлянку, а мама лише пробурмотіла крізь сон, але не прокидалася. Та досить було її синові заговорити хоча б пошепки, вона відразу прокидалася, готова до оборони.

— Хто там, Бронку?

— Спіть, мамо, то Олекса Загайчик чогось хоче від мене.

Олекса? Павліні цей хлопець знайомий. Він учить в друкарні Філіпчука, де її син уже третій рік працює складачем. Та чи добре вона знає його? Павліна знає тільки отого трохи вайлуватого, по-сільському несміливого ясноволосого хлопця, що приходить до її сина по неділях грати в шахи, але не оцього, що швендяє по ночах, тривожить мирних людей і не знати куди витягає з хати її дитину.

— Днини вам не вистачає?

— Спи, стара, — кашлянув батько.

— Що то за нічні секрети, щоб людям не давати спокою?

— Спи вже, нарешті, стара!

Мати вмовкла, але по нервовому рипінню ліжка, по протяжному стогону, що виривається з її грудей, можна здогадатися, що вона не заспокоїлась.

Бронко застає Олексу коло дверей. Схопившись за штахети хвіртки, яку старий Завадка пристосував для того, щоб кури не забігали до сіней, Олекса важко дихав

ротом. Зеленкувате від місячного сяйва обличчя з темними ямами очей і дірою відкритого рота нагадало Бронкові опудало з гарбуза.

— Ти, що сталося?

— Вмираю, так хочу води! Де тут у вас криниця?

Криниця недалеко, ось за бузиною, але Бронко не витягає йому свіжої води. Журавель може заскрипіти в нічній тиші й зрадити їхню присутність. Ось залишилося у відрі трохи перестояної води, бери, Олексю, пий!

Чути, як вода з булькотінням цідиться в горлянку. Лесть чутно запахло іржею. Олексю витирає рота долонею, широко, по-селянськи.

— Ти, не стіймо тут, — бере його Бронко за плечі й повертає півколом. Сорочка на плечах мокріє від поту. Бронко здогадується, що сталося: молодчики з ОУН, скориставшись з присутності в залі кількох комуністів, спровокували сутичку, щоб пізніше мати черговий привід нацькувати польську поліцію на наших хлопців.

Нерозумно, що Олексю, замість замести сліди за собою, наводить поліцію просто на хату Завадків. Дурень! Коли б хто не знав його так добре, як знає Бронко, міг би запідозрити провокацію!

У прихатку, куди заводить Бронко Олексю, відгонить зів'ялою травою і кролячим послідом. Мацаючи ногами й руками, Бронко вмощує Загайчика на притрушені вологою травою дошки.

Око ще не звикло до темряви. Олексю необережно зачіпає ногою якусь бляху. Нічна тиша потроє брязкіт.

— Цс-с!

Бронко нахилиє голову, — достеменно так само, як перед тим його мама, — наслуховує.

Якби надійшли з вулиці, то їх кроки було б чути вже на розі, звідкіль починається тротуар.

Та на вулиці тихо.

Можуть, сучі сини, підповзти й городами. На трави впала роса, можна й не почути шелесту.

І з цього боку тиша. Яблуко чи груша м'яко впало з дерева.

— Ну, говори, але до речі...

— Я, — Олексю припадає лицем до вологої трави, — відправив на той світ Річинського...

— Ти, кинь вар'ята грати, а говори толком, що сталося!

— Я не можу толком... Ти не міг би принести ще води?

— Пізніше. Не вмреш без води. Ти був на вічі?

— Саме звідтіля іду.

— І що далі?

— Вийшов Річинський і почав крутити гітару про угоду з польським урядом... Ніби тому, що слов'яни...

— А ти не втерпів і гаратнув його каменюкою по маківці?

— Н-ні... ні... Я сказав лише, що за Збручем живе великий слов'янський народ. То, може, з ним ліпше приступити до згоди. Бронку, пити хочу!

— І більше нічого? — не зважає на останнє Бронко.

— Ще вигукнув я, щоб крутив гітару своїй попаді під периною.

— І що далі?

Олекса холодить губи холодною вологою трави.

— Я не пам'ятаю, що було далі. Я лише побачив, як він посинів і почав хапати руками повітря... А потім знявся крик і лемент, що помер...

— І все? І тому ти прибіг сюди, як очманілий?

Чути у темряві, як Бронко хруснув пальцями. Ех, навчились люди гартувати сталь — коби ще винайшов хто спосіб, як гартувати боягузів!

А тут, як навмисне, кілька днів тому Бронко якраз ставив у приклад Олексу Загайчика, доводячи товаришеві Каминецькому, що він — міщух[51] і просто-напросто упереджений щодо революційного гарту нашої сільської молоді. Мало що не в очі сказав йому це Бронко, коли Каминецький намагався довести, що у більшості хлопців з села бракує розуміння для організаційної і внутрішньої дисципліни, що навіть у своїх революційних виступах вони більш стихійні, ніж свідомі. І от тобі маєш, Гандзю, книш! У попа, напевно, була вада серця чи склероз мозкових судин, а цей зразу ж визнав себе за вбивцю. Роби з Таким революцію! А якби ситуація вимагала ліквідувати гада, провокатора, то такий "герой", напевно, й у штани наробив би!

— І чого ти так злякався, хлопе?

— А я не злякався... Але знаєш, був би ти на моїм місці... Як зчинився лемент, як підняли: "держіть убивцю..."

— То ти з місця почав тікати, щоб усі бачили, що ти вбивця? От ще раз... Я не знав, що ти такий...

Бронко нишпорить по кишенях за цигаркою. Цигарка знайшлася, але сірника — бог дасть. Нема — то обійдеться і без цигарки. Потримає лише її трохи насухо в зубах для заспокоєння. Розстроїв його той Олекса.

— Я не тікав. Хтось узяв мене за плечі і випхав з того місця, де я стояв, потім зчинився заколот...

— Ти, і ти нічого не здогадуєшся? Напевно, хтось з наших був біля тебе. "Заколот", "заколот"! Тебе рятували, дурний!

Бронкові стає жаль хлопця. Злість, що кипіла в ньому на Олексу, поволі остигає. Як ненавидить він у собі ці спалахи, а побороти їх не може! "Говоримо, до бісової матері, багато, лише говоримо про роботу серед селянських мас, а що конкретно я, Бронко Завадка, зробив для того, щоб підтягти ті маси до рівня свідомості робітничого класу?"

— Ходи в хату. Ляжемо на моє ліжко і ще трохи передрімаємо до ранку.

Тільки-но Бронко торкнувся клямки, як мама відізвалася з свого високого ліжка:

— То ти, Бронку?

— Спіть, мамо. Олекса ляже зі мною...

На це мама відповіла стогоном. Незадоволена вона гостем у таку пору. Весь цей

візит здається Павлині Завадковій дуже підозрілим. Ох, не любить вона, коли Бронко приводить когось на ніч чи сам заночовує бозна-де. Чи сьак, чи так, а добром не пахне.

О господи, коли вже настане мир на цьому світі, а з ним і спокійні ночі для чесних людей?

А неспокій на світі, метикує вона далі, від того, що люди неспокійні. Не будемо далеко шукати. Візьмемо для прикладу її сина. Чи їй, матері, чи батькові, може, треба було, щоб серед ночі до хати вдиралась поліція й виводила його на "остро", як бандита якого? Пустили. Потримали кілька днів і пустили, а скільки це здоров'я коштувало? І чого шукає її син? Жив би собі мирно та працював, як інші людські діти. Яку працю має, така є, але, слава богу, не вистоює на ринку серед безробітних. І чого він хоче? Головою мур пробити? Мур міцніший за людські голови, дитино, хоч би тих голів не знати скільки зібралось б до купи.

А може, коли б одружився, то покинула б його ота політика, яка до добра не доведе. Ой, не доведе, чує її материнське серце!..

І з ким йому одружуватись? Чей же не з Сташкою Кукурбівною?

І вже відлітає від матері турбота про сина з приводу цих незрозумілих для її розуму недобрих справ і звільняє місце новій гризоті: Сташка Кукурбівна — не пара її синові. Не тому, що він має чотири класи гімназії, а вона заледве чотири класи народної школи. Жінці освіта — як перо до капелюха: може бути, а може й не бути, капелюх від цього не набагато зміниться. І навіть не тому, — хоч трохи і це має значення, — що Сташка, крім половини тієї хатчини, нічого більше не дістане від матері. А Бронко, що правда, то правда, міг би оженитися з такою, що кам'яницю має. Що ж, дівчина не має великого приданого, зате має фах у руках. З чотирнадцяти років працює у ткальні Гольдштрама, — це теж щось важить. Справа навіть не в тому, що в дівчини трохи ноги колесом і тих веснянок на носі, хоч лопатою згортай. І це байка! Павлина сама не грішила красою, а ось якого чоловіка дістала!

Все можна було б стерпіти, якби не те, що дівка, кажуть, надто вже падка до чоловіків! Кажуть, що їй — тьху, раз плюнути, намітити собі хлопця, залюбити його в себе, покрутити ним, а потім кинути та полювати за новим! А хлопці, кажуть, геть-чисто тратять голову через цю веснянкувату. І що в ній такого? У меді купана, чи яка біда? От як вона і Бронкові закрутила голову, а тепер він, неборак, і радий би відв'язатись від неї, та не в силі. Такої невістки не бажає собі Павлина.

— Чого ви зітхаєте, мамо? Спить...

— А я й сплю. О, вже сплю...

Вдає, що спить. Плямкає губами, наче уві сні, аби тільки Бронко заспокоївся і заснув.

Та Бронкові не спиться. Олекса лежить біля нього випростаний, нерухомий, хоч у труну клади. І він не спить. Батько теж не спить. Всі не сплять і думають про одне й те ж, тільки кожний по-своєму.

Невеличка кімната набивається думками по стелю. Ще трохи — і будуть, як мати, один за одним вдавати, що засипають, поки їх наравду не здолає сон.

* * *

Коли Нестор і ще якийсь незнайомий чоловік втягли розкуйовдженого Аркадія в розхристаній на грудях рясі, то всі дома, не виключаючи Олени, були певні, що він п'яний.

Олена якнайскоріше подбала про те, щоб за дівчатами замкнулися двері їх кімнат. Вважала немислимою річчю, щоб діти бачили батька в такому вигляді.

Олена знала, що Аркадій ніколи не зловживав алкоголем. Відколи лікар заявив, що це йому шкідливо, Аркадій перестав уживати спиртних напоїв, крім чистого виноградного вина, яким причащав мирян у церкві.

Це штучки того чорта Нестора. Він витяг його з хати, він і довів до того, що Аркадій втратив людську подобу.

Олена розпорядилася, щоб Мариня зварила свіжої натуральної кави. Пам'ятала, що колись цим способом тітка Ладикова протверезувала свого чоловіка. Тим часом Нестор гримнув на Мариню, щоб якнайскоріше стелила постіль. Мариня з того всього стала посеред хати і розкричалася, що не може роздертися на дві половини.

Олена затиснула долонями вуха і сама пішла готувати каву. До того ж не могла дозволити, щоб сторонні люди стягали в її присутності штани з мужчини, навіть коли той мужчина був її чоловіком. Не минуло й п'яти хвилин, коли по кімнатах запахло кавою. Несучи склянку, вдихала Олена в себе, як озон, аромат кави. Олена думала при тому, що доля ні в чому не пощадила її.

Через вузьку кімнату, що служила Аркадієві за кабінет, з простягнутими наперед себе руками, як сліпець, ішов Нестор. Був так мало подібний до себе, що Олена аж звернула вбік.

— Негайно лікаря! — пробелькотів він і тут же, як мішок, звалився на найближчий диван. — Цієї ж хвилини лікаря!

Оля чи Слава намагалися пояснити Олені:

— Татко захворів... ні... ні... о господи, не п'яний, а захворів...

Слова відбивалися від вух Олени, не зачіпаючи порога її свідомості. Ніяк не могла погодитися з тим, що Аркадій, який вийшов з дому в прекрасному настрої, міг так раптово захворіти. Тут щось приховують від неї. Так, ні з того ні з сього, не захворюють. Можна раптово захворіти від каменя в печінці, від приступу мігрені, від серцевого припадку, але отак захворіти невідомо на що?

Крім того, неможливо, щоб хвороба могла так звалити Аркадія. За двадцять п'ять років свого співжиття з ним Олена не пам'ятає жодного випадку, щоб Аркадій пролежав у ліжку довше, ніж п'ять днів. Ба навіть у постелі, з температурою, давав розпорядження по господарству та знаходив засоби перевіряти, чи виконується його воля.

Все ще не певна, чи Нестор не обдурив її, Олена підступила ближче до ліжка і схилилася над Аркадієм. Лежав спокійно, але обличчя видалося їй якимсь зміненим. Не могла, власне, з'ясувати, чим саме, начеб злегка перекошеним, а може, він тільки так затиснув один бік губи? Ліве почервоніле око сльозило.

— Що з тобою? — з співчуттям запитала Олена. Заспокоїлася, бо зрозуміла, що він не п'яний.

Око почервоніло, і сльоза покотилася по скроні. Око, яке сльозило, заплющилося. Друге залишилося відкритим, але без будь-якого прояву життя. Блищало в чорній ямі, наче скляне.

— Аркадію!

Серце в Олені забилося так шалено, що їй аж боляче стало дихати.

— Аркадію! — не витримала й заридала, опустившись на коліна та припадаючи до постелі. — Ти впізнаєш мене? Це я... Олена.

Живе око відкрилося, але сльоза залила його. Правий кутик губ засмикався. Губа полізла на губу:

— М-м-м-а-ма.

— Мариню, — вигукнула Олена до наймички, відчуваючи, що їй теж паралізує шию. — Отець паралізований!

Мариня, яка, очевидно, знала про все, затулила Олені уста долонею:

— Хай їмосць будуть тихо... отець, здається, чують. Не треба гармидеру робити. Я зараз побіжу по п'явки, і все минеться...

Та не довелося Марині бігти по п'явки, бо лікар, якого привів Нестор, захопив з собою і баночку з п'явками. Олена відвернулася, коли лікар прикладав Аркадієві чорні слизькі потвори за вуха.

Далі лікар вийняв шприц, наповнив його рідиною з ампули й зробив Аркадієві укол в ліву руку. Це було вже в очах Олені медициною, якій вона повірила більше, ніж десятьом п'явкам.

— Т-так, — зітхнув лікар, шукаючи очима мило і миску з водою. Олена тримала на руках, як на вішалці, рушник для лікаря.

— Прошу пана доктора, а коли чоловік зможе встати?

Лікареві пальці, що м'яли рушник, на мить зупинилися.

— Встати? Пані добродійка мають на думці отця каноніка? Сьогодні я не можу нічого певного сказати.

Покинувши витирати руки, він схопив капелюха і вибіг з кімнати. Нестор сунув йому гонорар буквально на ходу.

Поведінка лікаря породила в Олені недобрі підозріння. Вона затягла Нестора у ванькирик і, тримаючи його за гудзик ряс, настирливо, крізь сльози випитувала:

— Ти... ти... мусиш розповісти мені, як це сталося. Як це сталося, Несторе, я питаю, як це сталося? Ти забрав з хати здорового чоловіка. А якого привіз?

Можна було б подумати, що йдеться не про людину, а про річ, яку Нестор забрав з дому цілою, а повернув попсованою.

Нестор не виправдувався. Пригортаючи Олену до себе й погладжуючи її рукою по спині, лише розгублено приговорював:

— Спокійно... спокійно... спокійно...

Увійшла Зоня. Батькове захворювання її зовсім позбавило рівноваги. Зуби нерво

цокотіли, вузьке лице стало подібним до долоні. Від страху шкіра стяглася, як від морозу.

— Мамо, треба негайно професора зі Львова... Я цим партачам не вірю. Мамо, тільки професора зі Львова! — Вона вибігла з кімнати і за дверима все ще повторювала: — Негайно, негайно професора зі Львова.

Олена вхопилася за цю думку, як потопаючий за соломинку. Як за хвилину перед тим в укол, так тепер вона відразу повірила, що життя Аркадієві може врятувати тільки професор зі Львова. Вхопився за цю думку і Нестор. Він радий був вітати кожну нагоду, яка хоча б на годину вирвала його з цієї атмосфери смерті. Сам запропонував бігти на телеграф, щоб послати професорові телеграму, а якщо вдасться, переговорити з ним по телефону. Небезпека смерті, яка ще хвилину тому ломилася у двері їхнього дому, тепер трохи відступилася. Вона ще тривала, та Олена не бачила вже безпосередньої загрози.

— Треба підготовляти Філька, — зашипіла Катерина, але Олена так і не здогадалася, що саме вона мала на думці. В якому розумінні треба підготовляти Безбородька, офіційно чужу для їх сім'ї людину?

Мати і дочки з години на годину чекали приїзду професора зі Львова. Катерина просила родичів, які вже були втаємничені у захворювання Аркадія, поки що тримати язика за зубами:

— Не треба, щоб вороги передчасно раділи з нашого горя.

Безбородько, якого Катерина сама підготувала до того, що сталося, стурбувався і зовсім засумував, коли сам оглянув хворого.

Олена, хоч це якоюсь мірою й було бальзамом для її душі, просто дивувалася, що Безбородько, який офіційно ще не належав до їх родини, так близько сприймає їхнє нещастя.

— Бачить Мариня, — шептала служниці, рада за свою найстаршу дочку, — яке чуле серце в пана доктора. Коли видужають, розповімо їм, як за ними побивався пан доктор. Я аж дивуюся, га, Мариню?

Мариня теж дивувалася, тільки не з Безбородька, а з Олени.

— Їмосць, бігме, як дитина. Пан доктор в'ються, як впійманий в'юн, бо не знають, як і що далі буде...

— Що Мариня має на думці?

— Нічого, прошу їмосць, нічого, — нахилилася наймичка до Олениних рук, — язик мій — ворог мій. Будуть їмосць доброго зятя мати.

Олена вирішила, тільки-но Аркадій зведеться на ноги, виїхати з ним на відпочинок у Карпати. Протягом двадцяти чотирьох років кожного літа просив він Олену виїхати з ним хоч на тиждень у гори. Говорив не раз, що його гризе совість за неї. Адже він вирвав її з природи і замкнув у мурах.

Олена під різними приводами відхиляла його прохання.

Здавалося їй, що, коли б знову побачила ліс, але вже без Ладиків і Ореста Білинського, у неї б розірвалося серце.

А тепер... Хто його знає? Може, нещастя, що спало на їх сім'ю, — кара господня за

те, що вона, законна дружина і мати п'ятьох дітей, ховала у своєму серці спогади про того чужого чоловіка?!

Професор зі Львова (приїхав аж на другий день увечері) навіть не завдав собі труда як слід оглянути хворого. Малий, бочкуватий, в немодних черевиках на гудзиках, він послухав пульс Аркадія, заглянув йому під повіки і преспокійно заявив, що стан хворого безнадійний. Місцевий колега правильно визначив діагноз: крововилив у мозок. Власне кажучи, йому і нічого було їхати сюди. Катастрофи треба сподіватись щогодини.

Коли ці слова, сказані преспокійним, тихим голосом, відгукнулися лементом домашніх, Олена навдивовижу зберегла душевну рівновагу. Вона була певна, що професор просто хотів налякати її. Відома річ, що всі оті славнозвісні професори люблять залякувати людей. Це ж неможлива річ, щоб Аркадій міг умерти. Не може статися такої несправедливості, щоб він залишив її саме тепер, коли вона, нарешті, серцем об'єдналася з ним, зареклася ніколи вже не повертатися думками до минулого, тепер, коли дочки, може, найбільше потребують батьківської опіки й поради.

Вона скоріше повірить у можливість чуда, ніж у смерть такої життєрадісної, такої міцної тілом і душею людини, як Аркадій.

Хоч славнозвісний професор передбачав смерть у найближчі години, Аркадій промучився майже п'ять днів.

Дочки кожна по-своєму сприйняли це нещастя. Ольга плакала день і ніч. Сльози залишали мутні смужки по її круглоovidому лиці. З підпухлими повіками вона здавалася ще повнішою. Проте лице її від безсонних ночей не втратило свого яблуновоцвітного кольору.

Ольга плакала тільки з причини батькової близької смерті. Плакала тому, що не встигла висловити батькові свого великого почуття до нього. Її глибока любов так і залишилася непоміченою ним. Плакала, що іноді свідомо не була з ним досить ніжною, а він не знав про це й завжди вважав її своєю доброю дитиною.

Було так, що Ольга почувала себе ображеною на батька, що він мало звертав на неї уваги. З Зонею возився тому, що та завжди була примхливою. Нелю боготворив за її вроду. Славу пестив, як наймолодшу. Катериною ж гордився, бо була подібною до нього... а для неї, Олі, не ставало вже ні часу, ні місця.

Тепер Ольга не могла дарувати собі, що сміла ображатися на батька. Раз було навіть так, що вона помстилася татові, хоч він, вона зрозуміла це лише тепер, до всіх своїх дочок був однаково ласкавий, однаково добрий. Якось прийшов батько втомлений і почав шукати свої домашні туфлі. Ольга сиділа в кріслі, бачила, як батько став на коліна, щоб витягти туфлі з-під ліжка (Мариня, прибираючи, заштовхала їх під саму стіну), і зловтішалася: "А я тобі не допоможу. Хай твої улюблені дочечки подають тобі туфлі!"

Це було давно, ще в ранньому дитинстві.

І хоч Ольга безліч разів розкалася у своїй недобрій поведінці, факт цей повернувся до неї свіжим і викликав новий приступ гіркого жалю.

Слава замкнулася в собі, як тюльпан з заходом сонця. Ні до кого не обзивається, не помітно, щоб плакала, снується тільки по кімнатах, бліда як привид. На Нелю, яка завжди мала слабкі нерви, напав якийсь незрозумілий страх. Вона стала лякатись присмерку, не може спокійно дивитись на гру тіней, боїться найменшого руху повітря в кімнаті. Здрігається від будь-якого шелесту.

— Нелюся боїться здибатися з смертю, — каже Мариня. — Вона знає, що смерть хоч ніби й невидима, а завжди, не бійся, дає знати про себе, коли приходиться по душу.

Зоня знаходить у собі силу репрезентувати на людях родину Річинських. Вона одягається з таким самим, якщо не з підвищеним шиком, з такою ж старанністю, як і раніше, закручує локони, ходить в кіно, затримується біля вітрин з галантереєю чи фотовиставкою.

Коли хто з знайомих запитує її, як здоров'я отця каноніка, вона зводить свої дугасті каштанові брови і питає в свою чергу, ніби не розуміючи, в чому справа:

— А що мало б бути з татковим здоров'ям?

Така відповідь може збентежити будь-кого.

— Та, — починає ніяковіти й виправдуватись цікавий, не радий сам, що пошився у дурні, — говорили люди, ніби отець канонік важко захворів, мало що не при смерті. Хтось казав, що ніби й професора викликали з Львова...

Зоня морщиться зневажливо. Плітки це все!

— Так, — додає, щоб не викликати недовір'я в правдивості своїх слів, — тому кілька днів на вічу в Калиниці татові справді стало погано з-за браку свіжого повітря у приміщенні, але більше нічого. Дійсно, мама з першого переляку викликала навіть професора зі Львова. Професор оглянув татка і сказав, що даремно родина робила такі видатки.

— А, таки викликали лікаря зі Львова. Це, виходить, люди таки правду говорили?

— Це правда, і що з того? Що надзвичайного в тому, що викликали професора? Це тільки в нашому обивательському містечку люди такі провінціали, що за їх поняттям професора викликають тільки у смертельних випадках. А тепер татові вже зовсім добре, і татко вибирається на курорт. Невідомо лише, що обере він для себе: Заліщики чи Косів.

— Слава богу, що отець канонік здоровий! Слава богу! А то люди вже бозна-що плескали язиками. І як почуватимуть себе ті, що плескали такі нісенітниці, коли зустрінуться колись віч-на-віч з отцем каноніком? Ех, люди, люди!..

Катерина як найстарша з сестер обрала собі найважчу пайку в загальному обов'язку: вартування біля хворого по ночах. Приляже на годинку-дві вдень, іноді здрімне й звечора, а від півночі вже до самого ранку сидить одна-однісінька біля хворого.

Десь біля другої години, коли вже зовсім певна, що всі сплять, починає Катерина свою щоденну розмову з Аркадієм:

— Татку, де ключі від каси? Дайте, татку, дайте мені ключі від каси.

Здорове око дивиться непорушно перед собою, а здорова рука Аркадія стискається

в кулак, аж білють кісточки.

— Татку, я знаю, ви все розумієте, що я до вас говорю. Я вас прошу, я вас благаю, татку, дайте мені ключі від каси. Де ви заховали ключі?

Здорове око починає сльозити від напруженого погляду в одну точку, але залишається непорушним.

Катерина присідає біля хворого, тримаючи наготові олівець. Бере Аркадієву здорову руку і встромлює поміж пальці олівець. Пальці розчепірюються, і олівець падає на постіль.

Катерина знову всуває його поміж пальці, силоміць пригинаючи їх, як дроти. Потім підсовує йому на твердій підставці клаптик паперу.

— Татку, прошу вас, напишіть, де знаходяться ключі. Я держатиму олівець, а ви тільки водить злегка моєю рукою.

Пальці випростовуються, і олівець стирчить між ними, як ввіткнутий.

— Татку, якщо вам важко писати, то стукайте олівцем у боковицю ліжка. Я торкатимусь кожного предмета в хаті. Якщо так, стукніть три рази, якщо не потраплятиму, стукніть раз. Ви розумієте мене, татку? Дивіться, я іду до шафи з книжками. Якщо ключі тут, то стукніть олівцем три рази...

Пальці відкидають олівець. Око від перевтоми закривається. Хворий втрачає контакт з оточуючим світом. Іноді вдає, що спить. Катерина знає, що батько тільки прикидається сонним. Вона сідає у нього в головах, нахиляється над лицем, делікатно підважує повіку на здоровому оці, змушуючи дивитись на себе.

— Татку, я знаю, що ви не спите. Мене не треба обманювати. Ви хочете мамі передати гроші, правда? Мама пустить нас з торбами, татку! Ви боїтесь, щоб я мамі не зробила кривди? Так, татку? Присягаюся вам, — вона хреститься перед розп'яттям над ліжком, а потім цілує батькову холодну, спітнілу руку, — присягаюся вам своїм щастям, щоб мені так ніколи дружиною Філька не бути, що я мамі не зроблю кривди. Як вам ще поклястись, татку? Татку, згляньтеся на мене! Подивіться мені у вічі, татку, де ключі від каси? Татку, татку, ви мені казали, що з усіх дітей любите мене найбільше, а тепер боїтеся мені касу свою довірити? То така любов, татку? Подивіться мені ще раз у вічі, де ключі від каси? Якщо вам важко вистукувати олівцем, то кліпніть оком. Ключі у шафі з одягом, так?

Око починає плакати. Великі круглі сльози розпливаються по скроні.

— Чого ж ви плачете, татку? Я знаю, що вам важко, що я вас мучу. Але хто тому винний? Чому не хочете признатись, де ключі? Правда, ви вже передумали, татку? Ось олівець, візьміть його в пальці, татку, візьміть. Я водитиму вашою рукою.

Несподівано здорова половина лица починає смикатись, наливається кров'ю, губа лізе на губу, око мало що не вилазить з орбіти, рука конвульсивно стискає і розтискає кулак.

Татко чогось домагається. Татко мучиться, що його не розуміють.

Катерина нахиляє вухо до його губ:

— Ви хочете щось сказати, татку? Я слухаю вас...

— М-м-м-ма-м-м-а...

— Маму покликати, так? Ви хочете при мамі віддати ключі? Хай буде ваша воля, приведу вам маму.

Катерина справді іде по Олену. По дорозі думає: ключі я мамі покажу, але з своїх рук не випущу. І за віщо він її так любить? Невже ж він не помічав ніколи її недоліків? А може, тато любив маму саме за її недоліки? Може, йому, такому вольовому, такому енергійному, їй подобалося таке полохливе, безвільне створіння, як наша мама?

— Мамо, татко хоче вам щось сказати.

— Сказати? Сказати, кажеш? — Олена починає плакати і сміятися з радощів, приплескуючи в долоні, як несповна розуму. Та Катерина тут же вбиває всякі ілюзії:

— Мамцю, прошу взяти себе в руки. Мені здається, що це полегшення перед смертю.

Ольгу, яка йшла тут же за матір'ю, Катерина не впустила до кімнати хворого.

— Татко хоче поговорити з мамою без свідків.

І тут же, переступивши за Оленою поріг, обернула ключ у дверях.

Коли Олена ввійшла, Аркадій підвів голову, наче збирався сісти. Стримуючи ридання, Олена підбігла, всунула руки під подушку і підвела його в напівсидяче положення. Здорова Аркадієва рука (як же вона схудла за цих п'ять днів!) з невимовною ніжністю ковзнула по обличчі Олени.

Катерина стоїть за спиною Олени і знаками питає Аркадія: "Де? Де, — показує жестом, — ключі?"

Аркадій, щасливий присутністю Олени, не реагує на ці знаки. Катерина не може більше опановувати себе. Обіймає Олену за плечі і тут же шепоче їй:

— Мамцю, десь пропали ключі від каси. Прошу спитати татка, де татко ключі діли.

Олена припадає до грудей хворого, кладучи його на постіль, сама падає лицем йому на груди:

— Татко відходить від нас, а їй... Їй ключі в голові. Аркадію, з ким ти мене залишаєш? Аркадію, я боюся сама, візьми мене з собою!..

Хворий складає пальці, як для благословення, і понад спиною Олени робить знак хреста у повітрі.

— У посуді з кропилом? — вмить якось інстинктом відгадує Катерина. — Так, татку? Здорове око з-за Олениних кіс кліпає раз і вдруге.

Катерина мало що не спотикається об скулену Оленину постать. Посуд з кропилом стоїть на шафі. Катерина присуває до шафи крісло, всуває руку в посуд, і пальці її намагаються метал. Обережно, щоб ключі не брязнули, затискує їх у кулаці і кладе до кишені халата.

Чи помітили що-небудь батько з матір'ю? Навряд. Вони так зайняті собою! Аркадієві, здається, зовсім полегшало. Він вільно орудує рукою. Навіть белькоче щось Олені на вухо. Катерина сама вже ладна повірити, що з батьком сталося чудо. Аркадій починає подавати знаки Катерині, щоб залишила його самого з Оленою. Прикладає пальці до вуст. Треба розуміти, що він гаряче молить виконати його бажання. Катерині

жаль батька. У неї набігають сльози на очі, але при всіх своїх добрих почуттях до нього вона не може задовольнити його бажання. Мусить без свідків узнати, що є в касі.

— Мамо, — бере вона Олену за плече і насильно відводить від Аркадія, — татко просить, щоб ви вийшли з кімнати, щоб не дивились на його муки.

Олена хоче попрощатись з умираючим чоловіком, але Катерина не дає їй знову наблизитись до хворого. Ставши, як стіна, поміж Аркадієм і Оленою, вона злегка підштовхує матір до дверей і виводить з кімнати.

— Іду, іду... не штовхай мене, — схлипує Олена. Сльози потоком заливають їй обличчя, і від цього воно здається ще марнішим.

Тепер Катерина сам на сам з батьком. Перечекавши хвилину, вона поволі замикає двері. Ключі в кулаці. Почуває себе недобре. Відраза, що йде аж з глибини душі, отрує всю насолоду виграшу. Почуває себе так, начеб збиралася пограбувати труп.

Власне кажучи, з присутністю батька можна й не рахуватися. Проте не наслідуюється відкривати каси на його очах. Бере крісло з високою спинкою і відгороджує ним Аркадія. Так і треба. Очі не бачитимуть, серце не болітиме.

Катерина чує власне дихання, коли з усієї в'язки ключів вибирає той, що, на її думку, повинен би підходити до каси. Не підійшов! Ні цей, ні другий, ні третій, ні четвертий, а всіх ключів у в'язці шість. На п'ятому ключі Катерина раптом усвідомлює, що в касі комбінований замок.

Лише знаючи комбінацію цифр і відповідно до їх числа натискаючи кнопку, можна відчинити дверцята.

Та яка, яка ж це цифра? Чи знає її ще хтось, крім Аркадія? Більш ніж певна, що ні. Та як видобути в батька секрет, коли він заплющив око і навіть дивитись не хоче на Катерину? Чи не гнівається, що вона відірвала від нього Олену? А якщо вона перепробує всі комбінації чотиризначної цифри. Подумала так і зразу ж зрозуміла, що це безглуздя. Така робота могла б коштувати їй усього життя і не увінчатися успіхом. Та хоч розуміла, що це наївно, проте розраховувала на щасливий випадок. Не переставала пробувати, по-різному добираючи цифри. Упріла до того, що сорочка прилипла до плечей, і все дарма! Немає іншої ради. Доведеться позвати слюсаря — спеціаліста по вогнетривких касах, а тоді вміст каси перестане бути секретом навіть для сторонньої людини. Більш злісного жарту не могла їй втяти доля.

Катерина, не усвідомлюючи, що робить, обгризає ніготь за нігтем. Ану, ще раз попробує щастя. І коли напружувала думку над черговим добором чисел, погляд її ковзнув по стертій гравіровці кільця, на яке були надіті ключі.

Цифра! Два, сім (або вісім), п'ять і три, або знову п'ять. Тремтливими пальцями спробувала перший варіант, і замок відскочив, як від чародійного "сезам".

Грошові банкноти, якісь папери, стоси акцій — все це злилося перед її очима в одну строкату пляму, що переливалася, як рідина.

Втомлена від надлюдського душевного напруження, Катерина, стуливши повіки, припала головою до паперів, як до плеча коханої людини. Запах банкнотів, що перейшли не через одну тисячу людських пальців, зовсім одурманив Катерину. Який це

дурень сказав, що гроші без запаху? Гроші мають, стверджує Катерина, своєрідний, непідмінний запах.

В касі (дарма що в першу хвилину здалося все пливучою рідиною) був ідеальний порядок. Банкноти перев'язані паперовою смужкою, на якій дрібним почерком виписана цифра "тисяча вісімсот". Смужка, очевидно, обгортала колись більшу суму, бо лежала на грошах зовсім вільно. Цифри на ній теж мінялись. Спочатку було чотири тисячі, потім перекреслено, залишилося три тисячі п'ятсот, потім і ця цифра закреслена, нарешті, дійшло до останньої суми — тисяча вісімсот. Акцій, чи, як їх у фінансовому світі називають, вартісних паперів, було рівно на п'ятдесят сім тисяч.

Катерина, не довіряючи дійсності, бере з купки акцій один папірець і розглядає його з усіх боків, як банкнот, на який є підозріння, що він фальшивий. Чи не бутафорне часом її щастя?

Здається, все в порядку. П'ятдесят сім тисяч злотих, тільки в іншому вигляді.

Ось її майбутнє. Ось передумова її щастя, її виняткового становища в суспільстві, зрештою, передумова її спокійної старості. А вінцем усього буде її одруження з доктором Безбородьком. Десятки арканів наставлялися на Філька, а він підійде до неї однієї і добровільно віддасть себе в руки.

Купа паперів перевтілюється в очах Катерини в реальні сцени її майбутнього життя, що з'являються і зникають, як на екрані.

Ось спальня в їхньому з Фільком домі. Кімната тоне у фіалково-золотистих спокійних тонах. Важкі полоси добротного натурального шовку тріумфальною дугою драпірують вікна і двері. Вони стушують надто яскраві тони світла й звуків ззовні. Всю середину кімнати займає подружнє ліжко. Широке, низьке, вистелене пухкими матрацами. На ньому можна не тільки спати, але й качатися з кінця в кінець.

На її руці — голова Філька. Та голова пролежала на її руці всю ніч, може з відпочинками пролежати і цілий день, і нікому ніякого діла до того, що творять муж і жона у спальні.

Ось у неділю вранці виходить Катерина з церкви поряд з учорашніми своїми подружками (хоч, по правді, в Катерини немає подруг, є лише широке коло знайомих). Всі вони свіженькі, рум'яненькі, з природи чи від фарби, зграбненькі, як гірські кози, а вона спотворена передродовими плямами, обреза, неповоротка, суне перед собою живіт, як барабан. А проте її, а не будь-яку з них, веде під руку доктор Безбородько. І то ще як веде! Підтримує за лікоть і попереджає перед кожним видолинком на тротуарі, перед кожним камінчиком на вулиці. Ось приміщення товариства "Союз українок", вщерть набите жінками, але збори не розпочинаються, бо обіцяла прийти й затрималася член правління — пані докторова Безбородькова. Пані докторова може запізнитись і на півгодини, і на годину — збори без неї однаково не розпочнуться. Ніхто з членів правління не захоче псувати добрих взаємин з докторством Безбородьками.

Де та, що не позаздрила б Катерині?

А сестри?.. Хіба їм не належить що-небудь з батькової каси? Належить, Катерина не заперечує, а проте не отримують нічого. Досить з них того, що вона дасть їм притулок у

власному домі, доки не повиходять заміж або не повлаштовуються десь на роботу. А якщо котра з них не зможе досягти ні того, ні другого, то залишиться при Катерині бавити дітей та наглядати за куховаркою, щоб менше крала (Мариню Катерина відправить).

А совість? Совість Катеринина буде спокійною, як сон здорової дитини. Її сестрички мають те, в чому їй так скривдила природа: вроду. Кожна з них досить приваблива для того, щоб задурманити чоловіка, аби повів її, "голу", у церкву. Навіть Слава з своїми монгольськими вилицями і широким ротом знайде дурня, який полакомиться на неї.

Зрештою утримання салону (хай би й провінціальних масштабів!), де дівчата матимуть нагоду заводити знайомства з кавалерами, теж вимагатиме коштів. Це й буде їх часткою батьківської спадщини.

Коли б батько сам був спроможний вирішувати це питання, він, безперечно, призначив би Катерині найбільшу суму. Колись недвозначно натякнув про це Безбородькові у присутності самої Катерини.

Ні, вона, Катерина, діє розсудливо, а раз розсудливо, то й чесно.

Стоп, стоп! Але ж бо ці п'ятдесят тисяч не тільки таткова власність. В цій сумі, напевно, і чужі капітали. Досить татові закрити очі, як почнуть з'являтися люди з фінансовими претензіями. Можливо, що з цих п'ятдесяти семи тисяч на її долю перепаде тільки сім? Ні, не бути цьому! На долю Катерини перепаде рівно п'ятдесят сім тисяч. За меншу Ціну не купити їй Безбородька. Про якісь чужі капітали вона й чути не хоче. Всіх жаліти — самому загинути. Кожний з вкладників, хто б він не був, не помре від того, що його капіталець залишиться у Катерини. Погорює, поскандалить, може, навіть дехто відхворіє, але все ж таки залишиться живим, а для неї втрата Філька рівнозначна фізичній смерті. Просто не пережила б, якби він дістався іншій. Якби була такою вродливою, як Неля, то сміялася б з того, що її Безбородько покинув. Завжди могла б запевнити, що це вона перша порвала з ним, і ніхто не сумнівався б у цьому. В її ж становищі вийти заміж за Філька — це виграти у долі всі номери лотереї підряд, а не вийти — програти останній гріш.

Катерина любить Безбородька. Це її перше і, напевно, останнє кохання. А проте фактор цей у поєдинку з світом не грає першої ролі. Любов, кажуть, вміє йти на жертви. Вміє любити для самої любові, нічого в заміну не вимагаючи для себе. Але любов — сліпа, а сліпий потребує проводиря. В її любові проводирем є амбіція, істинний гонор Річинських, небезпечний, безжальний до кожного, хто наступить на нього. І насамперед цей гонор наказує Катерині за всяку ціну одружити на собі Безбородька. Одружуючись з Безбородьком, вона покаже язика всім отим лялям з фарфоровими очима, які йшли об заклад (і це донесли Катерині!), що Безбородько тоді оженився з найстаршою з Річинських, коли рак свисне. Послухають тепер вони самі ракової музики.

Сльози, прокльони покривджених вкладників? Слава богу, батько навчив її розцінювати сльози інших не інакше як істерію, в кращому випадку, нестриманість погано вихованих людей.

Єдине, чого Катерина дійсно боїться, — скандалу. Це такий бич, перед яким вона ладна на коліна впасти. В жодному разі не можна тепер допускати скандалу. Скривджені не скривджені, доки не стане офіційною дружиною Безбородька, мусять мовчати, як мертві. Не час тепер думати про способи, як Катерина заткне їм роти. Головне, що і прилюдного скандалу не буде, і гроші залишаться у Катерини.

А поки що треба забрати з каси акції і сховати їх у надійне місце. У футляр від скрипки! Кому спаде на думку заглянути в нього, коли всі знають, що там скрипка з однією струною?

Гроші Катерина залишить в касі. Зрештою, вони будуть потрібні на похорон.

Впоравшись з футляром, Катерина відсуває крісло від Аркадієвого ліжка. Тепер, коли її щастя замкнено у футляр, як пташка в клітці, Катерина відчуває приплив жалості і вдячності до немічного батька. Око, що кілька хвилин тому світило життям і любов'ю, тепер помутніло, як у неживої риби. Обличчя хворого вкрилося фіолетовими плямами, ніби хто облив його чорнилом.

— Татку! — починає трясти його Катерина, наче смерть застрягла у нього в горлі, як кістка. — Татку, що ви робите, татку?

У відповідь почулося харчання вмираючого.

— Мамо, — шарпнула Катерина за клямку, забувши про замкнені двері, — мамо, татко вмирає!

Коли Олена з криком ввірвалась у кімнату, тіло було ще тепле, але серце уже не билось.

* * *

Вірити не хочеться, скільки біганини по установах, мороки з різними сторонніми людьми, руху і коштів вимагає мертва людина в хаті. І злим жартом здавалося те, що тією мертвою людиною був саме Аркадій, який у таких випадках приймав на себе команду і давав усьому лад.

Щастя, що Катерина не втратила рівноваги і відразу ж послала Мариню по двоюрідну сестру Аркадія, тітку Клавду. Клавда, хоч їй ішов шістдесят перший і вона віддавна хворіла ревматизмом, мала в собі ще енергії за трьох молодих.

Останні роки тітка Клавда, так би мовити, відреклася жіночої статі, підладжуючись під мужський фасон. Обстригла а-ля гарсон свої ще пишні, між іншим, як і в усіх Річинських, білі, як молоко, коси, придбала люлечку, стала носити до англійських спортивних блузок мужські галстуки, засвоїла вульгарні вислови і, слухаючи солоні анекдоти, плескала себе по стегнах, як жокей.

Колись тітка Клавда була красивою брюнеткою, з великими очима й зграбним, з аристократичною горбинкою носиком. Її грація, витончена постать будили загальний подив. Дехто в родині вважає, що найбільш подібна до тітки наймолодша з Річинських — Слава, що, звичайно, не зовсім так.

Коли увійшла Клавда і без голосіння та ламання рук твердим басовим голосом почала давати розпорядження, всі відразу відчули, що нарешті буде порядок і вся ота біганина та рипання дверима наберуть якоїсь цілеспрямованості.

Отже, з наказу тітки Клавди Катерина піде замовити в похороннім закладі труну і все інше. Під цим "іншим" малися на увазі чорні шпалери, свічники та декоративна зелень. В похоронному закладі треба буде поторгуватись, бо ті хватайдухи не мають преїскуранта, а лише чигають, скільки з кого можна здерти. Для Клавди ясно, що вони вже п'ять днів гострять зуби на похорон у Річинських. Мають вони, будьте певні, своїх агентів, що полюють за трупами, мов ті гієни.

Слава піде на пошту і подасть телеграми родичам. Ось зразок тексту. Треба пам'ятати, Славуню, що кома й крапка — це теж знаки, за які платять, як і за слово.

Зоня піде до модистки замовити жалобні серпанки і капелюхи для всіх дочок і дружини покійного. На серпанки не треба брати траурного крепу, а звичайний чорний жоржет. Після строку жалоби з цих серпанків можна буде понашивати візитні плаття, але, само собою, скомбінувати з якимсь веселим матеріалом.

Зоня приймає наказ тітки Клавди, але не поспішає виконувати його. Її в цю хвилину займає щось інше. Вона вештається з блокнотом і олівцем у руках по кімнатах, неначе збирається списувати меблі. Зоня заздалегідь відмічає у блокноті, скільки орієнтовно буде на похороні вінків.

Минулого року, коли помер доктор Фільварочний, то перед катафалком несли сімнадцять вінків від родини, друзів і організацій. В Річинських на похороні не повинно бути менше двадцяти п'яти. Від дружини й дочок — один, від тітки Клавди — два, від Несторів — три, від Ілаковичів — чотири, від Гука — приятеля родини — п'ять, від церковного братства — шість, від "Просвіти", від "Рідної школи", від "Бесіди", де татко був членом, від... від... Цифра доходила до вісімнадцяти й далі ніяк не зрушувалася.

До того ж Зоні захотілося, щоб вінки були дорогі, елегантні, стильні. Тому й боялася, що родичі з села посплітають вінки з жоржин і циній, понатикують туди рож, і вийдуть не вінки, а компрометація!

Інша справа, коли б селяни принесли саме такі вінки з жоржин, м'яти, рож та дубового листя... Взагалі треба якось подумати, щоб село з'явилося на похорон організованим порядком, з вінками й хоругвами.

— Та паннунця щойно казали, що бояться сільських вінків, а тепер хочуть, щоб люди з села прийшли з такими вінками, — не втерпіла Мариня, щоб не висловити своєї думки.

— Мариня нічого не розуміє, а завжди мусить і своє слово докинути. Я ж казала, що боюся, коли б священники з села не приїхали з простими вінками, а селянин... якраз... А втім, що я толкую з Маринею про ці справи? Мариня так розуміється на цих речах, як вовк на зірках!..

Коли приїхав Нестор з дружиною (Несторова відразу ж звалилася з ніг, від головного болю її почало канудити), Зоня причепилася до нього: коли помер доктор Фільварочний, то труну везли на санях, хоч був липень, так, як і тепер. Таткові, може, й не треба саней. Фільварочний був хлопський адвокат, а татко як-не-як — священник, і пара білих, як молоко, коней у чорних сітках з пухнатими високими плюмажами на головах, що запряжені у катафалк, куди елегантніше від волів у санях. Але делегації з

села повинні бути на татковім похороні. Тепер надзвичайно модною стала участь селян при різних okazіях — стрийко[52] хіба не знає про це?

Нестор плямкнув язиком, бо не знав, що відповісти племінниці.

— Я не знаю, пане добродію, як ти собі уявляєш ту делегацію з села? Хлоп, гадина, має довгу пам'ять тільки на помсту.

Зоня цілком згодна з стрийком, що та худоба давно вже забула про добродійства, що їх зазнавала від татка, але стрийко погодиться й з нею, що без делегацій з села в нинішню хвилину аж ніяк не можна обійтися. Невже ж стрийко не розуміє, що це просто шик? Обов'язково треба когось послати у Вишню, щоб організував там вінки й делегацію. Якщо інакше не можна, то хай пообіцяє тим хамам за страчену днину ситий обід, по вісімдесят сотиків чоловікам, а по п'ятдесят жінкам, бо ж похорон татка, що б там не було, мусить мати всенародний характер.

— А кошти, пане добродію, а кошти?

— Ключі від каси у Катрусі.

* * *

Тітка Клавда, підпираючись паличкою (ревматизм мучить її, незважаючи на спеку), дає не тільки команду, але й, за звичаєм Річинських, перевіряє, як виконується доручення. Заглянула вона й на кухню.

— Мариню, тризна мусить бути пишніша, ніж весілля панни Катрусі, яке, маємо надію, не забариться. Я пришлю сюди куховарку. Таку, розуміє Мариня, що готує у поміщиків на полюваннях. Хай Мариня слухається її в усьому й не викидає своїх коників. Мариня мене зрозуміла? Чує Мариня?

— Та чую! Слава богу, ще не позакладало. Я не знаю лише, навіщо-то непотрібних витрат з тими преславними куховарками... Слава богу, не такі забави справлялись у цьому домі, але куховарок ніхто з сторони не наймав. Але як панні (Клавду й досі називали в родині "панною", бо не була замужем) захотілося куховарки, то хай буде. Я лише хочу сказати, що гусарської печені не дам нікому партачити. Це я кажу для того, щоб пізніше непорозумінь не було, бо я того не люблю.

— Хай Мариня стулить писок. Мариня робитиме те, що Марині скажуть.

Мариня обвела Клавду поглядом, ніби обручем.

— Ого! Тої самої! Той, хто мав найперше право наказувати в цьому домі, лежить он на столі. А інших можу слухати, але не мушу... ого!

Клавда, яка тримала в себе тільки слухняних і рабськи покірних робітниць, з цікавістю придивлялася до Марині.

Понад чотирнадцять років знає вона цю дівчину, а щойно сьогодні пізнала її. "Екземплярчик! — подумала з задоволенням, яке завжди відчувала в присутності сильних людей. — Цікаво, як дає собі раду з нею той слимак Олена. Екземплярчик!"

Ольга має йти до друкарні замовити клепсидри[53]. Ось зразок. Треба тільки нагадати Філіпчукові, щоб усі картки були на однаковому папері, а то злодії випустять перший десяток на доброякісному, а там можуть підпхати й на газетному.

Ольга не може відразу згадати, де міститься українська друкарня Філіпчука.

Нестор узявся пояснювати їй. Виявилось, що друкарня — по вулиці Круля Яна, куди Ольга дванадцять років з дня на день ходила до школи.

Вулиця Круля Яна перетинає все Наше навпіл, поділяючи його на Старе і Нове місто. Старе місто, що обсіло лівий берег Пруту, цілком відповідало своїй назві. Старі низькі, але довгі будинки з запалими покрівлями й перекошеними вікнами, біля яких часто теліпалися віконниці, інколи відрізнялися між собою тільки кольором стін. Деякі з цих будинків нагадували певний гатунок жінок: що більше трухлявіли й западалися в землю, то в більш яскравий колір вимальовувались їхні щоки-стіни. Лише де-не-де вискакував з-поміж них спокійним тоном мурований дім, що наче мав за мету свого існування дратувати сусідів, у всьому, як на злість, відрізняючись від них.

Якщо в старих будинках були малі віконечка, то нові кам'яниці обов'язково пишалися широкими "варшавськими" вікнами, розміром іноді рівним дверям. Якщо старі будинки мали гострі, високі покрівлі, то їхні суперники відзначалися плоскими дахами. Якщо старі будинки були обведені дерев'яними огорожами, то нові пишалися дротяними сітками, пофарбованими у спокійний сталевий колір.

Нове місто було з каменю й цегли, хоч і тут стояли різні щодо віку будинки. Старіші відзначалися непростим в наш час марнотратством щодо площі. Кімнати — наче амбари, розраховані на неповороткі, об'ємисті меблі. Дім розділяли широкі сіни, що тяглися на всю його довжину. Від вулиці сіни переходили у масивний ганок під скляним балдахіном на товстих цегляних колонах.

Новіші будинки були пристосовані до духу часу. Їх власники з ощадності купували невеличкі шматки землі і виганяли вгору довгі коробки, які, здавалося, звалились би від першої бурі, якби не підпора сусідів, саме отих масивних, присадкуватих будинків, з колонами на фасаді. Замість архітектурних балконів з амурчиками та іншими прикрасами, новітні будинки мали стандартні, неестетичні залізні балкончики, розраховані на те, щоб можна було поставити поруч два крісла. Великі просторі кімнати тут заміняли кількадеметрові клітки, бо плата за мешкання в той час начислялася не від кількості квадратних метрів житлової площі, а від кількості покоїв.

Будинки, що народились уже в післявоєнну епоху, самим своїм виглядом говорили про те, що сучасна людина заощаджує, поспішає і до хати навідується, аби лише поїсти і переспати. А для цієї функції вистачить і клітки замість кімнати нормальних розмірів.

Вулиця, якою йшла Ольга, була курна. Праворуч їхали вози, тягнулась за возами худоба, зрідка показувалась, знявши хмари пилюки, машина і тут же зникала в куряві, шмигали велосипеди. Підводи були навантажені мішками, кошиками, клітками з птицею. Жінки виглядали на тих фірах, як індички на яйцях.

Вулиця, будинки, повітря — все попелясте від пилюки. На листі молоденьких придорожніх лип пилюка осіла товстим мохом. У великому палісаднику бургомістерської садиби земля потріскалася від засухи, повивертавши на поверхню корінці й без того ледве живих айстр.

Сонце випило всю свіжість землі, й вона стала сіра, наче попіл.

"Може, якби не ця спека, то й з татком не сталося б того нещастя? Боже, пошли

зливу!.. А навіщо? Таткові й так нічого вже не допоможе..."

Змучені безсонницею і плачем очі печуть на сонці. Треба взяти себе в руки. Не треба плакати на вулиці. За цих п'ять днів так безконечно багато прикладалась хусточка до очей, що на повіках відчуються вже болючі місця.

Ось і будинок, куди Олі треба зайти. Друкарня Філіпчука міститься в старій, напевно вже столітній, кам'яниці з обов'язковими чотирма колонами спереду.

Піднявшись східцями, Ольга увійшла в широкі, довгі, відчинені навстіж сіни. На дверях праворуч прибіта табличка з свіжовидруківаним написом "Канцелярія". Очевидно, сюди й треба звернути. В канцелярії, невеличкій кімнаті з одним столом, двома чи трьома стільцями і шафами під стінами, Ольга нікого не застала.

Перечекавши хвилину (серце чогось товклося так, ніби з розуму сходило), Ольга вже без стукоту прочинила двері праворуч, звідки долинав ритмічний стукіт, наче там хтось ткав на верстаті.

Велике приміщення було заставлене вузькими похилими столами з проходом посередині. На столах лежали скриньки з безліччю клітинок. Очевидно, то були окремі комірочки для літер. Ользі лише незрозуміло, чому тих клітинок так багато, коли в українському алфавіті всього тридцять дві літери, а в латинському — ще менше. Чорні засмальцьовані постаті клювали букви і втулювали їх у дощечки на долоні. Робили це так вправно, що здавалося, немов ті люди лузають насіння.

Поки Ольга розмірковувала, хто тут поміж них старший, від пюпітра біля вікна відійшов чоловік у чорному і попрямував їй назустріч.

Ольга не помітила, який він з себе. Його обличчя хиталося в неї перед очима, як відбиток на поверхні води. Згадала, чого сюди прийшла, і сльози заслали їй світ. Залишилося одне враження, що тамтой був високий і худорлявий.

— Я хочу замовити траурні повідомлення. До кого тут звернутись?

— Прощу до канцелярії, — сказав той і пішов поперед Ольги, витираючи по дорозі руки промасленою, брудною ганчіркою.

"Які вони все ж таки неохайні!" — подумала Ольга, намагаючись триматись подалі від тієї заяложеної спецівки.

Оформлюючи замовлення, Ольга не знайшла тексту. В маминій чорній парадній сумці не було нічого, крім старого гребінчика і якогось рецепта. Так і є, текст, що його склала тітка Клавда, Ольга забула вдома на роялі, коли збиралася перекласти його з своєї сумки в мамину. Зоня настояла, щоб вона з приводу жалоби в домі пішла до міста обов'язково з чорною сумкою. І от тепер...

— Я забула текст, — мусила нарешті признатись Ольга, почувавши, як сама себе ставить у незручне становище. — Зараз піду і принесу, — говорила вона, продовжуючи заклопотано нишпорити у сумці, хоч знала зовсім певно, що папірець забула вдома. Інстинктивно шукаючи порятунку з незручного становища, Ольга звела на чоловіка очі. Щойно тепер побачила перед собою вузьке смагляве обличчя, з якого вдарили перш за все чорно-білі веселі очі в довгих рідких віях.

— А який текст?

— Так. Мій тато, — сльози знову затуманили їй світ, — канонік Річинський... сьогодні...

— То вам не треба вертатись додому. У нас є зразки... Можете вибрати, який вам сподобається.

Цей купецький тон, а головне жест, яким він виклав перед Ольгою зразки карток, до такої міри образив і протверезив Ольгу, що десь подівся біль.

— Хай буде цей, — вказала на перший скраю, щоб скоріше покінчити справу.

Бажаючи продемонструвати перед клієнтом добротність паперу, він професійним рухом провів великим і вказівним пальцями вздовж краю траурної картки якогось каноніка Ліпецького. На папері залишились масні відбитки пальців.

Ольга поморщилась і попросила замінити обраний нею зразок.

— Тут поставимо, — він великим столярським олівцем закреслив прізвище "Ліпецький" і написав "Річинський", — прізвище вашого тата. А дату ставити сьогоднішню? Тепер подивіться, чи сходяться титули, щоб часом вашому татові не пропустити якого звання...

Ольга раз і вдруге пробігла очима текст, напружено порівнюючи в думці його зміст з тим, що їй дала тітка Клавда.

Коли підвела очі, їй здалося, ніби той чоловік весь час дивиться на неї.

"В чому справа?" — немов питала його очима, але, зустрівшись з його поглядом, вичитала в ньому стільки іронії, що в ту ж хвилину зрозуміла все і зненавиділа цього "типа", як тут же охрестила його.

На мурах Нашого з'явилися великі, з виразною чорною обвідкою і чорним хрестом посередині, клепсидри, які сповіщали, що отець Аркадій Річинський, канонік[54] таємний радник і крилошанин[55] станіславської дієцезії[56], проживши п'ятдесят один рік, "по недовгих і тяжких терпіннях упокоївся в бозі" шостого липня тисяча дев'ятсот тридцять сьомого року.

Незвичайні за своїм розміром оповіщення привертають увагу цікавих. Навіть ті, що не вміють читати, зупиняються і розпитують: хто це такий помер? Молочниці, що в цю пору дня повертаються вже на села, і собі зупиняються, приваблені гуртом людей: хто це, чуєте, помер, що виписано такими великими буквами?

Літній чолов'яга у теплій жилетці, без піджака, з великими, несучасними вусами, що закривають йому губи, від чого рот скидається на діру, просмикану у гущині волосся, метикує, коли ж це міг померти отець Річинський? Хіба вночі або сьогодні вранці, й то раптово, від серця, не інакше. Не далі як учора зустрів він панну Річинську, дочку отця Річинського, і вона сама йому говорила, не те щоб йому там хтось передавав, а сама панна Річинська говорила, що отцеві покращало. Згадувала панночка, між іншим, і про те, що отець збираються поїхати кудись відпочивати, не можуть лише вирішити куди: до Заліщик чи у Косів. Ще вчора мав таку розмову з панною Річинською, не те щоб хтось там йому передавав, а сам на власні вуха чув, як панна казала, що отцеві зовсім добре, вибирається на відпочинок, а сьогодні, ти дивись, уже й повідомлення по місту. Не інакше як мусив покійник померти від розриву серця.

— Отець Річинський помер від серця? — гугняво, крізь ніс сміється високий молодий, але вже з черевцем, чоловік в ясно-бежевому костюмі, сам весь рожево-світлий беж, як і його костюм.

— Річинського, коли хочете знати... — багатомовна пауза, — зігнали з світу комуністи!

Комуністи?! Вбили комуністи?

Маленька, немолода, зі змученим лицем жінка у вузькому, сірому по бідності платті відступає, щоб краще придивитися до людини, що говорить такі страшні речі.

Ясно-бежева істота стає відразу центром уваги. Звідусіль сиплються на неї запитання: як комуністи вбили отця Річинського? Стріляли в нього? Може, підстерегли де його з колом? Слухайте, а може, просто загнали ніж у спину — і по всьому?

Чоловік-беж не поспішає давати відповіді. Товстими пальцями, порослими бежевими волосинками, поправляє галстук у рожево-зелених плямах. Він зволікає час, явно смакуючи зацікавлення, що викликала його особа.

— Отець Річинський, коли хочете знати, був скінчений ще в неділю. Так, так. На вічі у Калиниці підскочив до нього один з тих обірванців і вдарив покійного в лице. Так, так, по обличчю. Цей прилюдний ляпас так подіяв на отця, що його тут же паралізувало. Помучився ще п'ять днів, і вічна пам'ять...

Чоловік у жилетці намагається довести правдивість своїх слів: повірте, люди, що вчора, ну ще вчора, сам розмовляв з панною Річинською. Не те щоб йому хтось там передавав, а він сам...

Але мало кого цікавить, про що він говорив з панною Річинською.

Якась жінка в солом'яному капелюсі з китичкою блискучо-червоних черешень, таких несумісних з її вже прив'ялим, хоч ще й алебастрово-білим обличчям, кричить, вимахуючи парасолькою, що в католицькій державі б'ють священиків по обличчю і ніхто на це не реагує. Коли так далі піде, то в порядних людей стрілятимуть на вулицях серед білого дня, як у зайців.

— А де панюся бачила зайців у Нашому? — запитує чоловічий голос, і всім, крім панюсі і мужчини-беж, стає смішно.

— Куди поліція дивиться? — гарячиться пані, від образи вже рожева, як рожа. — Що роблять наші послі?

Чому громадськість не реагує на це? Чи бодай злочинець впійманий?

Вона запитує: вбивця впійманий?

Нема кому відповісти їй, бо вісник цієї новини — мужчина-беж відсторонився, очевидно, теж ображений за той дружний вибух сміху. З такою аудиторією він нічого спільного не хоче мати. Відійшовши вбік, він дбайливо вирівнює канти на штанах. Ще ось запалить цигарку і піде по своїх справах. Стане він мудрувати з тією голотою!

— Все це провокація, — каже чоловік з засмаглим обличчям, судячи по одягу і руках, — робітник. — Попа ніхто й пальцем не торкнув.

— Ей? "Не торкнув"? То отець ні з того ні з сього померли у розквіті сил? Так? — войовничо запитує дама з парасолькою.

— Вмер, бо йому смерть прийшла, а вам конче хочеться, щоб його "комуністи вбили". Недарма кажуть, коби свиня роги мала...

— Що він сказав? Я питаю, що він сказав?

Дама прикидається наївною чи глухуватою, але ніхто й не збирається їй відповідати, бо люди починають розходитись.

Червонощока перекупка квітів, яка так пристосувалась, що з своєї позиції на ринку одна з перших завжди помічає свіжі повідомлення на церковному мурі, залишає гурт і біжить до своїх кошиків з квітами, що при її комплекції не так легко дається. Треба, доки ще не похопились конкуренти, дати синам знати, щоб винесли на ринок весь запас квітів, а потім хай би погнались у ліс по зелень. У таких okazіях зелень — нарозхват.

Стара жебрачка зі сходів кафедрального собору не розпитує про причину смерті каноніка. Бог дав — бог узяв. Сказано ж бо у св. евангелії від св. Матфія: "Будьмо готові, бо часу кінця світу ніхто не знає". Бабка прискорює ходу, наскільки це дозволяють її ревматизмом покручені ноги, щоб одній з перших зайняти призначене для старців місце біля труни. Бо кого з молящих родина запам'ятає у себе в хаті, того й на кладовищі обдаровує щедріше.

Візник, що зліз з козла, щоб купити собі цигарок, помітив прізвище "Річинський" на повідомленні і зразу ж збагнув, що йому треба робити. Схопив відро і підтюпцем побіг до колонки з водою. Заки відновить зіц[57] заки почистить коня, він тим часом освіжить водою колеса. Ксьондзи, а ще родина Річинських, — то не купчики з Отинії. Панство полюбляють фасон. А який це фасон з заболоченими колесами? Треба коневі підкинути кілька жмень вівса, щоб, бестія, держав голову веселіше. Якби господь посилав бідним людям такі похорони бодай раз у місяць, то ще можна було б якось звести кінці з кінцями.

Вздovж вулиці Круля Яна в напрямі мосту іде повз мур польської плебанії середніх літ жінка в чорному мережаному шарфі з молитовником у руках. Жінку цю, здається, ніщо не обходить. Дрібним крочком запобігливої людини порівнялася вона з гуртом, що зібрався біля повідомлення. Вона у своїй скромності хоче обминути чоловіків, але раптом зупиняється. Очі її поширюються, кліпає повіками, як людина, що хоче відігнати привид.

— Ох! — стогне жінка, міняючись на обличчі. — Коли це сталося? А мої гроші?

І, не чекаючи відповіді, стогнучи й бідкаючись, спішить униз вулицею Круля Яна в напрямі дому Річинських.

— Хто це? Хто вона така? Родичка Річинських? — чути навздогін шепіт.

— Яка там родичка? — обурюється дама в шовковому платті сталюого кольору, з грудьми, як сідло. Більшість пізнає в ній дружину нашівського священика. — Таж то міщанка! Просто смішно, родичка Річинських...

— А якщо не родичка, — піднялися жіночі голоси, — то чого так зблідла? Чому побігла, чого так застогнала, коли дізналася, що отець умер?

Чоловіків не дуже цікавить це питання. Вони розходяться один по одному: і так

витратили чимало часу на оте переливання з пустого в порожнє!

Між ними і друкар-пенсіонер Йосиф Завадка. Він охоче залишився б послухати, що люди говорять про смерть Річинського, але саме йому не треба звертати на себе увагу. Ось як Леон Зілінський тлумачив тут: "Комунисти докотилися до краю", "Комунисти вбили"! Та від ляпаса по лиці (хоч і в того ляпаса не дуже-то хочеться вірити Завадці) ще ніколи ніхто не вмер! А це вже "комунисти прикінчили"! Добре, що хоч є на кого зіпхнути! З комунистами в нас достеменно так, як з тією невісткою: "Хто з'їв? Невістка!" Один собака дзвякне, другий "розумний" повторить, а третій вже присягатиметься, що на власні очі бачив, як комунисти мордували ксьондза. Вигукувала ж ота набілена фльондра, що поліція та посли попускають комунистам. І піде та дурна поголоска з вух до вух, а ти, чоловіче, спробуй пізніше завернути її тією самою дорогою. "Але мій син, — борониться Йосиф Завадка від уявних напастей, — знає тільки одну дорогу: з дому на роботу, а з роботи додому. І не буває такого, — борониться далі Завадка, — щоб пізно додому приходив чи взагалі дома не ночував". Про ніч, коли Бронко вдосвіта шкрябнув у шибу умовним способом, Завадка забув, бо такого "ніколи не було". Ніхто не приходив до його сина, й він сам ніде не буває. Коли-не-коли, та й то тільки у неділю, заходить до нього товариш з друкарні. Хлопці грають собі в шахи в садочку, тут же, на очах батька.

Йосиф готує відповіді на питання, які можуть йому ставити в комісаріаті поліції: син його не належить до жодної організації. Так, не належить. Він, як батько, свідчить і стверджує це. То сусіди з помсти розпустили про нього поголос, що він — комунист. Жодних нелегальних книг син його не читає. Він навіть не знає, що такі існують. Батько й це може посвідчити. Він читає — що правда, то правда — різні наукові книги про виникнення нашої планети і тому подібне.

— Так, як говорять про це комунистичні вчені? — може запитати комісар, а Йосиф, вдаючи дурника, відповідає:

— Ні, прошу пана комісара, як у книжці написано...

Над такими "вченими" книгами син його може просидіти й до ранку, а з політикою він не має нічого спільного. Шмаркатий він ще до політики, той його син! А комунистом він ніколи не був і не є, це тільки злі сусіди розпускають такі плітки про нього.

А про себе подумає Завадка:

"Дурний ти, пане, хоч і зробили тебе комісаром поліції! А ким сьогодні бідній людині бути, як не комунистом? В тебе комунист тільки той, хто до партії належить? Смішний ти, хоч і гімназію, напевно, кінчав. Людина мусить комусь вірити. А кому вірити, коли кожний тільки й чигає на тебе, щоб обскубити тебе, як попарену курку?"

Майже тридцять років Йосиф Завадка чесно вірив, що можна побудувати соціалізм без революції. Почав він будувати той мирний соціалізм ще батьком Леона Зілінського і виграв на цьому, як той Заблоцкі на мидлі[58].

Щоб наблизитись хоч одним боком до того вимріяного соціалізму, зорганізували вони ще до імперіалістичної війни кооперативну друкарню — підприємство на рівних паях при рівному вкладі праці та рівному розподілі чистого прибутку. Все було

організовано за прописами теоретиків, але оті прекрасні миролюбні теоретичні гасла на практиці набрали зовсім іншого вигляду. Почалося з того, що рівновагу ідеальної рівності між членами кооперативу зруйнувала та обставина, що Тадей Зілінський скористався з скрутних обставин одного пайовика і відкупив у нього пай. Ставши таким чином подвійним пайщиком, він не тільки при розподілі чистого прибутку отримував удвоє більшу суму, але й у вирішенні всяких організаційно-фінансових справ мав два голоси, замість одного, і вправно маніпулював цією перевагою на свою користь.

Йосифа Завадка це дуже непокоїло. Не заздрив підвищеному прибуткові Зілінського, але боліло йому серце, що навіть поміж своїх, у зовсім вузькій організації, топчуть високі лозунги братерства й рівності. Якось після роботи за склянкою пива поділився Завадка своїми невеселими думками з одним пайовиком, молодим, але на той час дуже начитаним парубком. А Микола... От прізвище вилетіло з голови! Микола, вислухавши сумніви Завадки, відповів однією фразою:

— Все це — утопічний соціалізм.

Завадка не зрозумів слова "утопічний" і признався в цьому Миколі. Микола пояснив, що десь там, в Англії, жив собі такий Роберт Оуен. Він-то й думав так, як і Йосиф Завадка, що соціалістичний лад можна побудувати без революції.

— Та це добре, що я не один так думаю! — вигукнув Йосиф.

Але, розчарував його Микола, Роберт Оуен думав неправильно. Правильно подумав щойно Карл Маркс, який вважав, що без пролетарської революції всі оті теорії про соціалістичне суспільство торби січки не варті.

Пролетарські революції? Двадцять п'ять років тому Йосиф Завадка не хотів революції. Він мав жінку і троє дітей. Йому треба було мирного життя і мирної праці, а не революції. Звичайно, Йосиф Завадка не перечитав стільки книг, як Микола, а проте й він дещо лизнув з історії французької революції і теж трохи знає, що означають такі слова, як "барикади", "Марсельеза", "гільйотина"... Та зажити мирним життям так і не довелося Йосифові Завадці. У дев'ятсот чотирнадцятому році його покликали на війну в перший же день загальної мобілізації. Пішли на війну — хто скоріше, хто пізніше — майже всі члени їхнього кооперативу. Бідолаха Микола загинув у перших боях на австрійсько-російському кордоні.

Не покликали в армію лише одного Тадея Зілінського. Одні говорили, що від гвинтівки врятувала його плоскостопість, інші запевняли, що протекція десь угорі. Так чи інакше — у воєнні роки Тадей Зілінський залишився єдиним представником кооперативу "Згода", де в той час працювали лише жінки та підлітки.

Війна, як кожна війна, тягла за собою пожежі, хвороби, каліцтва й смерть. І коли більшість людей думала про те, щоб вийти з біди цілим, Зілінський задумав, скориставшись з світової завірюхи, забагатіти.

Маючи вже деякий практичний досвід, він розвинув гарячкову діяльність і почав правдами й неправдами видурювати в жінок кооперативні паї їхніх чоловіків. Були це часи голодовки. Хліб, пополам з тирсою, видавали по карточках по триста грамів на дорослого. Зрозуміло, що коли під таку пору в хату заходила людина й доброзичливо, з

співчуттям до голодуючих дітей, пропонувала замінити клаптик нікому не потрібного папірця на сало й дрова, то хіба була б безсердечною та нерозумною та мама, що не погодилася б на таку міньбу?

А навіть коли їй приходило котрій жінці в голову, що, можливо, за тією чистосердечністю криється якийсь обман, то їй та зрештою махала рукою: обман був би тоді, коли б мука виявилася попелом, а сало — поліном, а так — який це обман, коли за папір дають продукти?

Павлина Завадкова мала в цій справі більше тверезого розуму від інших. Вона не хотіла ні продавати, ні міняти пай чоловіка, а погоджувалась лише віддати його Зілінському у застав. Повернеться з війни чоловік і викупить пай чи то грішми, чи натурою. Вирішила жінка добре, але не вистачило їй лише практичного досвіду, щоб взяти від Зілінського розписку про те, що він узяв у неї пай під заставу.

Таким чином Тадей Зілінський став єдиним власником колись кооперативної друкарні.

Було це звичайне шахрайство, і члени кооперативу, безперечно, спробували б судом домогтися своїх прав, якби не розпад австро-угорської монархії. А далі розгорнулися події, що далеко на задній план відсунули всякі особисті справи.

Коли під Львів підступила кіннота Будьонного, коли Дрогобиччина оголосила в себе владу Рад, то ясно, що ні Йосифові Завадці, ні іншим членам було не до кооперативу. Люди думали про створення власної держави, а не про реставрацію якогось там мізерного підприємства, яке, зрештою, й так мало стати державним.

Пізніше, коли Польща окупувала західноукраїнські землі, перехрестивши Східну Галичину на Малопольщу, виявилось, що справа паїв юридично за давнина. Крім того, виник ще один фактор, який раніше не брався до уваги: суд Речі Посполитої був польський, і Зілінський був поляк.

Проте колектив кооперативу все ж таки отримав деяку перемогу над шахраєм. Після війни Тадей Зілінський до того знахабнів, що відмовився платити кваліфікованим робітникам (колишнім пайовикам) згідно з тарифом, передбаченим колективним договором між профспілкою друкарів і Товариством власників друкарень.

Товариші не пішли до суду, а вдалися до президії об'єднаних профспілок, і там справу було вирішено на їхню користь. Спираючись на договір між обома організаціями, правління профспілок поставило перед Зілінським вибір: або вийти з Товариства власників, або додержуватись пунктів договору. Зрозуміло, Зілінський не дурень і обрав останнє.

Оця перемога над принципалом, а пізніше пенсія, яку профспілка стала ретельно виплачувати Йосифові з того часу, коли він покинув працю, знову зміцнила в Завадці віру у мирний соціалізм, яку, треба щиро сказати, сильно схитнув своїм нечесним вчинком Тадей Зілінський.

Двадцять п'ять років пропрацювати на друкарській роботі — то не двадцять п'ять разів плюнути. Не кожний організм витримає таке навантаження. Свинець дістається не тільки до легенів, але й відкладається в усіх органах і суглобах та отруює кров.

Завадка сам бачив товаришів, отруєних свинцем.

Проте коли Бронко закінчив четвертий клас народної початкової школи, батько не захотів, щоб він ішов його слідами, а віддав сина до гімназії.

Перед канікулами двадцять п'ятого року Бронко блискуче витримав вступний екзамен до першого класу української державної гімназії в Нашім. Завадка дав змогу синові два місяці погуляти та покупатись досхочу у Пруті, а першого вересня, перед тим як вирядити хлопця в школу, зняв з вішалки ремінь і повісив його в кухні на виднім місці, на спеціально для того прибитім цвяху.

— Ти не думай, паничику, що мені так легко буде тебе вчити в гімназії, — сказав до сина. — Та пам'ятай, що тобі треба вчитись. Бо я лише раз пригадаю тобі, а за другим разом пригадає вже він, — багатозначно кивнув Завадка в бік ременя. — Зрозумів?

— Зрозумів!

Бронко надто добре знав батька, щоб сумніватися в тому, що він дотримає погрози. На Бронкове і батькове щастя, він провисів на стіні півроку без руху, а після першого семестру мати відважилася й зняла ремінь з стіни. Батько тактовно вдав, що не помітив зміни.

Зрозуміло, Йосиф Завадка огризнувся б, а може, навіть і образився, коли б йому хтось сказав, що він пропадає за сином. Він, напевно, намагався б довести протилежне. Він пропадає? За ким? За тим швайкалом, за тим гицлем? Навпаки, він сам часто сварить дружину за те, що розводить хлопчиська, як циганську пугу, в той час як для такого кавалера найкращим вихователем є он той, що на стіні висить.

Павлина знала, що в дійсності не так, але, за звичкою, не заперечувала чоловікові. Вона зразу не могла додуматися, чого це Йосиф не шукає собі тепер заняття у подвір'ї, як це любив колись, під повіткою, де містилася його майстерня, чи в садку, а сидить по обіді без діла в хаті, попихкуючи люлькою. Згодом Павлина збагнула, в чому справа, — Йосиф знаходив насолоду, прислухаючись, як син учить латинські слова: аква, акве, амо, амас, ата...

У двадцять дев'ятому році Бронкові сповнилося шістнадцять років, і він перейшов з нижчої гімназії до вищої, тобто у п'ятий клас.

Саме під час тих канікул його батько витримав велику душевну боротьбу. Боляче змагалися розум і честолюбство. Переміг здоровий глузд: Йосиф Завадка остаточно вирішив забрати сина з гімназії.

Наставали страшні часи, яких навряд чи знала дотепер ця земля: люди з дипломами й науковими ступенями не могли знайти собі будь-якої праці.

До фабричок, які в Нашому називались виробнями, майстерень, ба навіть до друкарні Зілінського щораз частіше заглядали інженери, всілякі магістри, агрономи, люди з дипломами учителів, питаючи будь-якої роботи. Більшість з них була навіть не з околиць Нашого. Їх пригнала сюди біда з великих міст. Люди останнє витрачали на дорогу в надії, що на периферії їм легше вдасться знайти працю, а нашівські магістри та інженери з периферії їхали у Львів, Познань, Катовіци, Бельськ з тією ж самою надією.

Такі люди заходили, наприклад, у друкарню і питали непевним голосом: може, потрібний коректор? Може, комівояжер? Може, агент? А може — посильний? Дехто з них таки влаштувався. Були це здебільшого комівояжери та агенти-реklamники. Захлинаючись словами, вони з нахабністю ярмаркового фокусника пропонували товари своєї фірми до кольору і вибору публіки: чоловічі ультрамодерні галстуки, китайські шовки, приладдя для автоматичного ліплення вареників, японські фарфорові вироби, книги найрізноманітнішого формату й змісту, рідину для виведення плям, косметику, меблі на виплату, ортопедичне взуття тощо.

Менш спритних, яким не вдалося захопити місце агента фірми, можна було зустріти на рогах вулиць, обвішаних шнурками, дамською шовковою білизною, заплоччю, шовковими сітками, іспанськими гребенями, дитячими іграшками, дзеркальцями з портретами кінозірок на зворотній стороні.

Бронкові треба було вчитись ще чотири роки в гімназії і ще чотири — в університеті. Іншими словами, ще вісім років мусив би хлопець сушити голову різними "аквами" і "вітами" для того, щоб пізніше ходити від хати до хати й продавати дамські рейтузи та підв'язки від грижі.

До того хлопець щораз більше звикатиме до думки, що після закінчення його чекатиме панство. Павлина, коби здорова, втовкмачувала йому ці дурущі, відколи поступив у гімназію. Отже, після меду полин здаватиметься ще гіркішим.

Не радячись в цій справі з дружиною: виховання дочки належало б матері, а виховання сина — батькові, Завадка вирішив послати Бронка вчитись до друкарні, де сам колись проходив науку, — до друкарні Зілінського, де тепер вів справи його син Леон.

В глибині душі Завадки, крім сентименту, жила ще й давня кривда, проте ні сентимент, ні кривда, а міркування чисто практичного характеру вирішили, чому саме в цю друкарню задумав Завадка віддати сина на навчання. Справа в тому, що Леон Зілінський був членом організації власників друкарень, що договором зв'язана з профспілкою друкарів. Працювати в цій друкарні могли лише члени профспілки, отже, вони були якоюсь мірою гарантовані від визиску і самовільного звільнення з роботи принципалом. А крім того, що найважливіше, члена профспілки на старості літ чекала пенсія, в чому Йосиф Завадка переконався на власному досвіді.

Ця пенсія була чи не найбільшою гордістю Йосифа. Був гордий за свою організацію, як бувають горді діти за своїх батьків. Він, між іншим, розцінював цю пенсію і як нагороду за вірність своїй організації.

Яка ж інша недержавна установа гарантуватиме пенсію його синові? Жодна! Отже, вирішено остаточно, що син піде слідами свого батька.

Давненько не був Йосиф у друкарні Леона Зілінського. По-перше, не заходив туди, бо й досі не переставала муляти серце стара кривда. Коли б не ота проклята війна, то друкарня так і залишилася б кооперативною. Скільки б разів не доводилося Завадці проходити повз будинок друкарні, у нього завжди лишалося враження, ніби проходить повз батьківський дім, який неправдою попав у чужі руки.

По-друге, не тягло Завадку до друкарні Зілінського ще й тому, що тепер там майже нікого не було з колишньої ферайни[59]. Дехто не повернувся з війни, як от хоч би Микола. Ще дехто зовсім виїхав з Нашого, двоє пішло на пенсію, як і Завадка.

Йосиф застав Леона в конторі, де він, як личило принципалові, розглядав якісь папери. Завадка здивувався зміні, яка відбулася в Леонові. Несміливий хлопчисько, який соромився навіть свого надмірного росту і тому в юності трохи сутулився, перетворився у гладкого рожевощого чоловіку з статечним голосом і поважною походою.

Помітивши у дверях контори колишнього робітника свого батька, молодий принципал підвівся йому назустріч. Ця дрібничка відразу якось прихильно настроїла Йосифа до сина Тадея Зілінського.

"Якщо в нього є совість хоч на макове зерно, то він займеться Бронком, щоб трохи спокутувати гріх свого тата".

Після короткого обміну привітаннями і взаємних гречних запитань про здоров'я Леон, наче здогадавшись, з якою метою відвідав його Завадка, відразу ж запропонував йому оглянути друкарню.

Дійсно, чимало змін сталося тут з того часу, відколи Йосиф Завадка покинув своє місце за реалом. Перш за все друкарня розрослася територіально за рахунок двох квартир, де за часів Завадки жили осілі ковалі-цигани з родинами. Тепер стіна, що відділяла друкарню від цих квартир, була розібрана і в новому приміщенні розташовано набірний та палітурний цехи.

Між цехами у малому присінку був обладнаний душ, якого раніше теж не було. Тут, очевидно, колись містилася господарська комора. Приміщення було без вікон, каналізація працювала погано, бо з душевої несло, як з клозета. Мабуть, хлопці забігали сюди не тільки щоб помитись.

— Гігієна! — хотів поглузувати Завадка, але Леон, засліплений досягненнями свого господарства, не вловив іронічного тону свого гостя.

— Так, так, гігієна! А хай пан, пане Завадка, зверне увагу на вентилятор, що?

Вентилятор висів на стіні в найближчому цеху, як ікона, і, незважаючи на нестерпну задуху, не працював. Леон зауважив, що Завадка приглядається до недіючого вентилятора, і покvapливо пояснив:

— Він електричний. Багато, пся крив, з'їдає електрики. Але хай пан, кохани пане Юзеф, не подумає випадково, боронь боже, що це бутафорія! Проше бардзо!

Він включив штепсель, і вентилятор справді запрацював.

— То, проше пана, у кооперативній друкарні могло бути повітря, хоч сокиру вішай, а що стосується приватника, то тут, проше пана, вже й інспектор праці, довірена особа профспілки, і чорт, і диявол. Так, так, пане Завадка, завидувати не доводиться.

Найбільшою новиною, звичайно, була друкарська машина, яка працювала без допомоги накладача.

— Цо пан на то пове, пане Завадка? Га, яка це полегкість в роботі, цо?

Завадці навинулося на язик гірке слово, але він так і не випустив його з рота.

Хотілося сказати тому чванькові, що його нова машина так сердечно виручає накладчиць, що аж безробітними їх робить.

Грайфери в новій машині працювали з такою швидкістю, що миготіли перед очима, ніби телефонні стовпи під час їзди поїздом.

— Техніка! — вже без іронії видушує з себе Завадка.

Хоч Йосиф не подавав виду, але його вразив факт, що така технічно досконала машина взагалі є в задрипаному Нашому. Це свідчило про те, що за той час, поки він забавлявся конструюванням замків та ключів у своїй майстерні під повіткою, життя галопом помчало вперед. З другого боку, в його серці зароджувалося щось подібне до гордошів за сина, який працюватиме вже в більш технічно досконалому підприємстві, ніж його батько.

— Техніка... — ще раз повторив Завадка.

Леон гугняво засміявся. Завадка подивився на нього. Перед ним стояла людина, яка переступала вже межу першої молодості. Навколо очей ще не було зморщок, але повіки вже втратили свою юнацьку пружність.

— А ще прошу заглянути у ці двері...

У невеличкій кімнаті, очевидно, переробленій з кухні, бо в куточку приліпилася плита, а з стіни стирчав водопровідний кран, посередині стояла примітивна прес-машина і кам'яний столик. Решту обстановки доповнювали важкі полиці довкола стін, на яких на зразок книжок стояли понумеровані кам'яні плити. Ці плити нагадали Йосифові єврейське кладовище, попри яке саме проходив по дорозі сюди.

У приміщенні відсвіжуюче пахло скипидаром.

Йосиф Завадка не дуже розумівся на літографії, бо якось не доводилося займатись цією справою.

За кам'яним столом на низькому стільчику сидів молодий вузькоплечий хлопець і жирною тушшю переносив рисунок на камінь. Рівне темне волосся спадало косичками на чоло й ніс, і він раз у раз хвацько закидав його.

Леон продемонстрував перед Завадкою цілу серію божих угодників, відбитих на цьому ось верстатіку.

Завадка схвально прицмокнув. Нічого не скажеш: з технічного боку робота була майже бездоганна.

Зілінський невтомно гугнявив йому над вухом, наче зіпсований грамофон: його літографський заклад ("оця кімнатка і вже — заклад"?) отримує замовлення мало не з усієї Східної Малопольщі. Леон щодо продукції має тільки одного серйозного конкурента в особі літографії монашого ордену отців василіян у Жовкві. Але це, проше пана, так би мовити, тільки технічна конкуренція, бо відносно ринку збуту отці василіяни йому не конкуренти. Братчики переважно промишляють світськими картинами, а він вирішив триматися святих. Так, так, святих. Він би хотів, щоб у шановного пана Завадки було стільки удач у житті, скільки на цьому верстаті відбито святих Миколаїв і Варвар.

Йосиф Завадка слухає цю балаканину тільки одним вухом. Вся його увага

зосередилася на одній думці, що раптово виникла, коли побачив хлопця над рисунком: таж такі самі штуки міг би втинати і його Бронко, якби трохи підучити його! При тих здібностях до малювання, які мав Бронко, бахур[60] міг би вибитися в неабиякі майстри цієї справи. А крім того, це теж не менш важливе, професія літографа куди краща для здоров'я, ніж праця складача.

Якщо Леон не пустодзвін, не хвалько і підприємство його справді так розвивається, як він тут наплескав, то йому, мабуть, скоро доведеться поширити виробництво. Згодом можна б декому подумати якщо не про крамничку на ринку, то бодай про рундук з святими образами, які, напевно б, мали збут під час ярмарків та відпустів.

Друкар-пенсіонер, якому лікар і так рекомендує перебувати якомога більше на свіжому повітрі, міг би знайти для себе приємне заняття, торгуючи образами.

З Йосифом Завадкою сталося щось, чого з ним майже не бувало. Він до того замріявся, що не помітив, коли Леон перестав торохкотіти. Зілінський поглядав на нього з усмішкою, повною золотих зубів.

— Файно! — схаменувся Завадка, уже сердечно схильний до Леона, який перестав бути для нього сином шахрая й зрадника ідей робітничого класу, а перетворився в когось, хто міг допомогти йому вивести його дитину в люди. — Файно, Леоне! Ніколи б я не подумав, що по смерті батька ти так витягнеш підприємство! Це, слухай мене, варто того, щоб випити гальбу пива! Підемо, Леоне, до Рузі! Я частую!

Леон запротестував, метушливо хапаючи Йосифа за обидві руки, начеб він вже тут, у друкарні, збирався розплачуватись за оте пиво. Ні, ні, ні! Він просить пробачення у коханого пана Юзефа, але він тут господар, і угощення — це його обов'язок. Якщо він прийде у гості до пана Юзефа на вулицю Черешневу, тоді, проше бардзо, він, Леон, сидітиме за столом, а пан Юзеф буде його угощати. Так, так, проше пана.

Стара пивна не набагато змінилася з того часу, як Завадка перестав тут бувати. В приміщенні, як і колись, пахло сумішшю пригорілого жиру і прокислого пива. Було так само вогко, брудно, як і шість років тому. За шинквасом сиділа та сама шинкарка Рузя. Лише на ній деякою мірою позначився біг часу. Хоч ніби й залишились її чорні з рудагим полиском кучері та густа червона фарба на лиці, проте щоки вже здрябляли й обвисли. Колись бездоганний овал їх був непоправно попсований.

На стіні, як і шість років тому, висіли засиджені мухами промислове свідоцтво та портрет Пілсудського у рамках без скла. Справи у буфеті теж лишилися незмінними: той же полумисок з пересмаженою, аж чорною індичкою, той же оселедець з гарніром із засушеної, пожовтілої, як солома, цибулі, навіть та сама плитка шоколаду "Бранка" з відбитками масних пальців на обгортці й бляшана коробка з червоно-зеленими змокрілими леденцями.

І за столиками сиділа та сама за своїм соціальним станом публіка: купці, маклери, робітники з друкарні Зілінського, перекупки, сторожі, шевці.

Завадка, який вийшов з хати, не пообідавши, вже перший кухоль пива відчув не тільки в шлунку, але й у ногах.

— Я хотів би, Леоне, ти слухай мене, віддати до тебе в науку свого сина. Ти що — не

знаєш, що в мене син — гімназист? Ні, слухай мене, ти дійсно не знаєш, що мій син закінчив нижчу гімназію з добрим свідоцтвом? Що ти мене поздоровляєш? Що тут поздоровляти, коли ти щойно дізнався, що в мене син — гімназист. Чотири роки вчився мій Бронко в гімназії. Розумієш? Амо, амас, амат — чув?

Леон просить вибачення в пана Юзефа. Чомусь йому завжди здавалося, що в пана Юзефа вже одружені діти.

— Як це — одружені діти? Коли ж ті діти мали одружитись? Та я ж оженився тільки в десятому році! Що то я мав собі дітей, ти слухай мене, авансом настарати, чи як? А ти ж не знаєш, Леоне, як я женився? Хочеш, я тобі розповім цю історію?

Було воно так: повернувшись у Наше після відбуття військової служби, Йосиф Завадка не застав матері в живих. Не стало тієї, що варила йому їсти, прибирала хату, прала білизну, гладила й латала одяг, заварювала чай з ялівцю, коли у нього боліло всередині, й ставила банки, коли простуджувався. Не стало тієї, що оживляла хату, яка стала без матері глухою й непривітною.

Хтось із знайомих порадив йому одружитись з Павлиною. Сусіди-свашки підхопили цю думку й зайнялися цією справою. Павлина, приговорювали, дівчина порядна, не хворовита, бо це, Леоне, багато важить, коли жінка не хворіє, працювита, ощадна. Заробила собі трохи грошенят і, кажуть, ніби носить з думкою придбати собі місечко під хатину, щоб мати де на старість голову прихилити.

Йосиф зацікавився. Не тому, Леоне, що він такий уже ласий був на оті зароблені гроші, а просто йому, хоч ти гинь, потрібно було працювитої, ощадної, господарної жінки в хаті.

Коли представили йому Павлину, то він, признатися щиро, хоч воно, може, й не годиться говорити таке про шлюбну жінку, зробив кислу міну. Дівчина була, ніде правди діти, негарна: вища від нього, що на той час зачіпало його мужську гідність, з надто довгим лицем і товстими губами, ходила, — тепер уже ні, але в молодості, коли ще мала багато неவிжитої сили, — чисто по-чоловічому.

Павлина відразу відчула, що не сподобалася женихові. Інша на її місці засмутилася б, засоромилася, зникла б з очей і більше не показувалася б, а вона ні. І за це Йосиф хвалить сьогодні свою жінку. Авжеж! Вміла дівка поборотись за своє щастя.

Зрозумівши, що як жінка вона програла, підійшла Павлина до нього з іншого боку. Ніяковіючи й червоніючи, вона сказала йому:

— Я знаю, яка я, але й те знаю, що красу на тарілці не крають і що досі ніхто води з неї не напився. Я хочу, щоб ви побачили, що я вмію і можу. Дайте я наведу порядок у вашій хаті, а потім уже будете судити, яка з мене господиня. Як зварю вам, виперу, попракую, тоді вже знатимете, що мені відповісти.

Йосиф Завадка й досі не знає, чи Павлина, коли просилася в хату робити порядок, мала на думці тільки справність своїх рук, чи ще щось.

У всякому разі, того дня, коли Павлина увійшла в хату, він не ночував удома. Завадка правду говорить, бо який був би сенс, Леоне, по стількох роках говорити неправду?

Саме в цей час нагодилась okazія у справах друкарні поїхати до Львова. А друкарня в той час була ще кооперативною. Ех, Леоне, Леоне, хай господь гріха не пам'ятає твоєму батькові!

"Я від'їжджаю на три дні з дому, — сказав він Павлині, — а ти господарюй. Коли повернуся, поговоримо. Якщо б не прийшли до згоди, то я тобі заплачу за страчений час і роботу. Не бійся, сирітської кривди не захочу".

Павлина була трохи наче розчарована. Але що він міг їй сказати? Обіцяти, що оженився з нею? Якщо обіцяти, значить треба було б дотримати слова, а звідки він міг знати наперед, як воно буде?

Такий уже дурний характер у нього, Леоне, що коли раз дасть слово, то якби навіть здоров'ям заплатити, — мусить додержати. Такий уже дурний характер у нього.

Залишив він Павлині на мило, вапно, на їжу тощо, а сам виїхав до Львова.

Коли ж повернувся (треба сказати, що, замість трьох днів, він пробув там майже шість), то став перед власною хатою, наче теля перед мальованими ворітьми. Коли її помазали, побілили, вікна помили, то стара хата наче випросталась і піднялась. Стежка від хвіртки до дверей була не тільки очищена від кропиви, лободи та лопухів, але ще й золотим пісочком посипана.

В палісаднику, замість бур'янів, цвіли — аби я такий здоровий був, Леоне, що цвіли, — жовто-фіалкові братки. На вікнах красувалися білі фіранки, і відразу стало видно, що в тій хаті орудує жіноча рука. Шибки у вікнах, Леоне, були такі чисті, такі виглянцьовані, що можна було зачісуватись перед ними, як перед дзеркалом.

Коли Йосиф наблизився до дверей, то перше, що впало йому у вічі й розчулило, — як ти думаєш, Леоне, що? — рік цілий думатимеш й не вгадаєш, хлопче! — це була витирачка для ніг. Розумієш, Леоне, така витирачка була ще за життя мами, а потім її не стало, а тепер вона знову з'явилася. Що це за знак, га?

Побілені стіни зробили те, що не тільки в хаті стало світліше, але й саме лице Павлини видалось йому тепер менш землистим.

Стіл у кімнаті, як у велике свято, був застелений сніжно-білою скатертиною, а на бильці крісла висів вичищений, вигладжений його святковий костюм.

У кухні, яку тепер сміливо можна було прийняти й за кімнату, так було чисто та чепурно, пахло голубцями і підливою з грибів. Слухай мене, Леоне, звідки вона могла здогадатись, що саме голубці з отією підливою — це його улюблена страва? Ота підлива, можна сказати, остаточно й вирішила все. Йосиф хоч і надалі не зраджував перед дівчиною своїх дійсних намірів, бо, як то кажуть, Леоне, коневі не вір ззаду, псові спереду, а жінці ні ззаду ні спереду, проте скартав самого себе: "І якого дідька ще треба тобі?"

Коли після вечері скочив по пиво, Павлина помила посуд, попробирила в хаті і з вузликом у руці чекала на нього. Хотіла чи, може, прикидалася, що хотіла піти. Тоді, Леоне, він сказав своє тверде слово:

"Ти залишишся тут!"

Павлина не допитувалась багато, залишилась, а через три тижні була вже його

законною дружиною. Отак він і оженився, Леоне, і не жалкує. Бог йому свідок, що не жалкує!

— Були в мене ще діти, Леоне. Була Ольдзя і Левко, але дизентерія з'їла їх. Жінка, сам знаєш, — мама, хотіла врятувати їх від смерті і от тоді заставила мій пай у твого тата.

— Даймо спокій, пане Юзефе, небіжчикам у гробі. Хай спочивають собі з паном богом. Пан, пане Завадка, мав якусь справу до мене чи, може, просто так, я пшепрашам, прийшов відвідати сина старого друга?

— Друга, як друга, Леоне, лишім старі історії на боці. Я ще не скінчив тобі про свого Бронка. Хлопець закінчив з добрим свідоцтвом чотири класи гімназії. Не віриш?

— А чому мав би я не вірити?

— Ну, бо як не віриш, то я міг би показати тобі свідоцтво. Чотири класи гімназії, слухай мене, це щось вже значить? Але я придумав собі: на біса мені ота гімназія! Тепер, слухай мене, українській інтелігенції всюди замкнута дорога. Міг би ще на попа вчитись. Але попам тепер, кажуть, заборонили женитись, а я, слухай мене, не маю бажання на старість байстрюків бавити. Жарти набік, Леоне, але я хотів би віддати до тебе в науку свого Бронка. Скажу тобі щиро, дуже вже мені сподобалася твоя літографія. Мій хлопець, знаєш, якби так трохи підучити його, міг би, о, багато зміг би в тому ділі! Здібний, бестія, до малювання, кажу тобі, як не знаю що. З ним не мав би ти мороки. Це точно, Леоне. Ти знаєш мене, я хвалитися не вмю.

— Так, так, — притакує Зілінський, акуратно обрізуючи ножом і притримуючи виделкою шматочок голландського сиру.

— Я знав тебе, Леоне, ще хлопчиськом...

— Так, так...

— Негарно поступив твій тато з нами. Ти повинен, слухай мене, хоч трохи направити гріх тата...

— Говорім про живих, пане Завадка.

— То я й веду для того, щоб заговорити про живих. Як же буде з моїм Бронком? Візьми його, слухай мене, до своєї літографії, хай би й він трохи погрівся коло святих. Ну що ж, Леоне, візьмеш його чи ні?

— Так, так...

— Алло, панно Рузю, — гукає заохочений Завадка, — прошу на мій рахуночок пляшку шабашівки!

— Пане Юзефе, я трунків мішати не буду...

— То прошу, панно Рузю, по пляшці портеру і півкілограма маслин з бриндзою. Нема маслин? Якщо нема, то хай панна Рузю зробить так, щоб вони були, а більше мене нічого не обходить... Прошу, Леоне, за твоє здоров'я! А що ти скажеш на це, що у хлопця чотири класи гімназійні?

— Так, так, мені потрібно інтелігентного хлопця! Літографія, коханий пане Юзефе, то вже інтелігентне заняття... Так, так...

— Давай, панно, ще по шматкові індички, але вибирай, котрий менше

пересмажений. Слухай мене, Леоне, я знаю, що там треба інтелігентних хлопців, таких, наприклад, як мій Бронко... Ще по одній пляшці, панно Рузю...

Леон бере Завадка за лікоть.

— Не поспішайте так, пане Завадка. Так, так, могорич вас і так не мине. Тут ще одна маленька формальність. Так, так, зовсім маленька формальність.

— А, слухаю тебе, Леоне, слухаю...

— Відзі пан, кохани пане Юзефе, — Леон гладить рукою своє коліно, ніби собачку, — тут ще одна маленька формальність. Так, так, зовсім маленька. Я знаю, що ви старий соціаліст...

— Ти це добре знаєш, Леоне.

— До церкви ви не ходите...

— Як тобі сказати? Коли ховають когось з моїх знайомих, то завжди іду на панахиду, а так, з власної потреби, — не заходжу в церкву. Що ні — то ні! Хіба раз на Великдень та раз на різдво, і то для святого спокою, в догоду жінці, але до кінця не добуваю ніколи. Я лише те, що люблю пошанувати прадідівські традиції, — розумієш мене, Леоне? От на Великдень чи різдво одягаю святкове вбрання і в ті дні, скажу тобі, не працюю важко.

— Не сповідаєтесь...

— Оце що ні, то вже ні. Останній раз був я на сповіді, як женився. І то з примусу, бо ксьондз не хотів інакше повінчати.

— Так, так, я знаю, що ви людина прогресивна і для вас, як каже німець, релігія шпільт кайне роле[61].

Коли Леон сказав це, Йосифа щось наче сіпнуло:

— Слухай мене, Леоне, ти часом не натякаєш на те, щоб Бронко... перейшов на польське?

Леон почав шморгати носом, як людина, якій треба знайти час для відповіді.

— Відзі пан, пане Завадка, пан трохи не так висловлюється. Тут ідеться про звичайну формальність. Панскі син — греко-католик, а треба, щоб він став римокатоликом, і по всій параді! Ніхто не вимагає від нього, щоб він перейшов на Мойсееве віросповідання, правда? Він залишається католиком, як і був, тільки ота мала формальність...

Завадка відчув, як у нього холодніє обличчя.

— Що ж ти, Леоне, граєш вар'ята? Ти ж знаєш, що в наш час перейти на римокатолицьке — це те саме, що з копитами перейти на польське, і то ще на яке польське! На оте, слухай мене, що то скачи, враже, як пан каже... І ти, чоловіче, наважуєшся з цим звертатись до мене?

Завадка мусить потягти ковток пива, так йому висохло в горлі. Неприємне відчуття, ніби обпарив чимсь горло.

— Поговоримо, пане Юзефе, по-мужському. Прошу зрозуміти: те, що стосується релігії, — абсолютна формальність. В душі, між нами кажучи, ваш син може залишатися, ким йому подобається, а що стосується офіційного документа, то так

треба. Пан мене розуміє, пане колего?

— Який я тобі до біса колега! — фиркнув Завадка. Він настільки не хоче нічого спільного мати з тим, що сидить проти нього, аж крихти від свого хліба згортає на окрему купку.

"Щеня ти миршаве! І як ти собі думаєш переходити на польське? Сьогодні на польське, а завтра, як треба буде, то на німецьке, а там ще на турецьке? Що ж то, собако, національність — то тобі спідниця чи штани, що їх можна міняти в кожную погоду? Ти мені припікаєш соціалізмом. Так, гівнюху, так, я старий соціаліст. Я завжди був далекий від тих українських патріотів, що по-польськи відзивались тільки до собак... І богові я ніколи не набридав своїми молитвами та постами, але, падлюко, я не з тих, що торгують своєю національністю. Я завжди, щеня ти миршаве, був і залишуся тим, ким мене мати родила. А ще тепер, у ці страшні часи, коли тюрми тріщать від наших людей, тепер цуратись свого народу, — то краще шнурок на шию і повіситись на сухій вербі..."

— Слухай мене, Леоне, — починає вголос думати Завадка, — ти або зовсім сп'янів, або шуя[62], яких світ не бачив. Ти знаєш, те, що ти мені пропонуєш, — це в сто разів гірше від того, що зробив з нами твій тато. В сенаті, слухай мене, — ти ж знаєш, читаєш же газети, — обговорюють проект нової Берези Картузької, бо стара... вже не вміщає ув'язнених... А ти, тварюко, береш на себе сміливість пропонувати мені... ух! Панно Рузю, ще пляшку пива, але холодного, з льоду, якщо можна...

Лід, — подає з-за прилавка голос панна Рузя, — щойно вийшов, але в цю хвилину вона велить внести відро свіжої води, і зараз на столі буде пиво, як з самого льоду.

Зілінський, який за прикладом Завадки замовив і собі пляшку пива, довго й акуратно скручує цигарку.

Завадка дивиться на його підпухлі опущені повіки й думає:

"Не може, падлюка, дивитись у вічі чесним людям. Ух ти! Йому здається, що як воно на чужій кривді долізло До власної друкарні, то вже бога за бороду спіймало. Забуває, шуя, що за такими, як Йосиф Завадка, стоїть ще його профспілка. Історія з старим нічого не навчила його..." — Слухай мене, Леоне, ти дай мені на письмі, розумієш, на письмі, що ти не приймаєш мого сина тому, що він українець, а я вже знатиму, що мені далі робити. Твій тато теж був дуже сиромудрий і думав, що його не стосується договір з нашою організацією, а вийшло, що ні... Довелось-таки старому послухатись профспілки. Добре то кажуть, коби свиня роги мала...

— Як бога кохам, пан смішний, пане Юзефе! Що пан порівнює тамті часи до сьогоднішніх?

— Ти що цим хочеш сказати?.. Панно Рузю, як там з тим холодним пивом?

— А що стосується того, що я хочу сказати, то я зараз виясню. Пан, пане Юзефе, зовсім відстав від життя. Так, так, відстав від життя. Пан хоче скаржитися на мене? Перед ким, якщо можна запитати шановного пана? Панові Юзефові Завадці не подобається мій політичний принцип. Це панське[63] право. Так, так. Але прошу пам'ятати тільки те, шановний пане Юзефе, що не я видумав той принцип. Я не маю

голови... хи-хи-хи... до політичних принципів. Є настанова пана старости — може, я не повинен цього говорити, бо це була чисто довірочна нарада, — але є, проше пана, настанова пана старости до ремесла приймати тільки поляків або таких, що хочуть стати поляками. Так, так, хочуть стати поляками.

— А наша профспілка не підчиняється твоєму панові старости. Зрозумів?

— А пан Завадка впевнений у цьому?

Йосиф подивився Леонові у вічі довгим колючим поглядом.

— Падлюка ти, Леоне, от що я тобі скажу! Слухай мене, тобі хочеться, щоб я, старий профспілчанин, зневірився у своїй організації? Цього тобі хочеться? А дулі з маком тобі не хочеться? Таж тебе, пущьверінку, ще на світі не було, як я носив уже профспілковий квиток на грудях. А може, в тебе, слухай мене, спеціальне завдання від пана старости розпалювати зневіру у провід серед членів профспілки? Від такої тварюки, як ти, можна всього чекати...

Рузя ставить на стіл льодове пиво. Завадка прикладається до кухля і за одним подихом спорожняє його до половини.

Зілінський змочує губи і відразу ж витирає їх білосніжною з ясно-голубими краєчками, акуратно вчетверо складеною хустиною.

— Пан Юзеф погарячився і незаслужено наніс мені образу. Так, так, велику образу. А в нас, поляків, що стосується образи, то кажуть, що зневага — крві вимага. Та я — людина потульна. Так, так, потульна. Пан, пане Завадка, знову відстав від життя. Так, так, відстав від життя. Ну, припустімо: пан піде скажитись до своєї профспілки і дійде аж до президії професійних спілок. Вище нема вже куди, це пан і сам прекрасно знає. І що ж? Там пана товариші вислухають, овшім[64] вислухають чемно, попросять сісти, може, навіть почастують цигаркою, але правди панові все одно не скажуть. Так, так, правди від них пан не почує, пане Завадка. Товариші почнуть доводити панові, що профспілка зобов'язана регулювати наплив робітників до друкарень, щоб запобігти безробіттю. Чим не аргумент? Або скажуть панові, що не можуть "найближчим часом" улаштувати панського сина на роботу, бо саме тепер створилася перепродукція друкарських учнів. Вони, ті панські товариші, пане Завадка, будуть всіляко співчувати панові як старому членові профспілки, але що ж вони можуть? Може, скажуть панові, що вони влаштовують тільки таких учнів, на яких є попит. Ваш син українець? Добре, хай собі буде українцем, але "тимчасово" немає попиту на учнів української національності, — а при чому тут президія спілок? Так, так, пане Завадка, пан не хоче того бачити, що я пораджу, якщо пан навмисне не хоче бачити, що верхівка ваших профспілок — це самі видні лідери ППС. А ППС, — невже ж, пане Юзефе, пан не знає цього? — ППС відкрито веде проурядову політику, а політика уряду тепер така, що Польща — для поляка, і я, бардзо пшепрашам, не вбачаю в цьому абсолютно нічого поганого!.. Може, вип'ємо ще по кухликові?

Завадка підвівся. Він не мав наміру, як подумав Леон, кинутись на нього з кулаками чи шпурнути кріслом. Боронь боже! Він тільки встав, щоб краще прицілитись і плюнути в пику цьому щеняті. Це так. Такий намір був у Йосифа Завадки. Але цієї хвилини

сталося щось незрозуміле: Йосиф Завадка начеб відчув на своїм плечі важку руку Павлини, яка посадила його на місце. Дарма Зілінський зірвався з місця, заслонившись спинкою крісла. Йосиф Завадка вже заспокоївся. Він уже відчуває себе таким спокійним, таким спокійним, аж важким від того крижаного спокою в собі.

До нього остаточно дійшло, що як це не дико, а Леон має рацію, бо воно в дійсності так і є, а він, Йосиф Завадка, виставив себе на посміх. Він в очах цього молокососа, напевно, подібний до людини, що поначіпляла собі на груди допотопні військові відзнаки і парадує в них людям на глум.

Так, Йосифе, двадцять п'ять років марширував ти на Першотравневих демонстраціях під селянсько-робітничим прапором пліч-о-пліч з своїми товаришами — поляками, євреями, німцями — і вірив, що служиш великій справі побудови соціалізму. І, можливо, вмер би з цим переконанням, якби не оця справа з Бронком. Потрібний був саме цей випадок, щоб якийсь сопляк, сміття, яке не варто й ногою копнути, на життєвих фактах довів тобі, що ти хоч і старий, та дурень.

Гов, гов, — гамує себе Йосиф, — спокійніше! Припустімо, що він старий, хворий, зарився у свої хатні справи, як хробак у хрін, і дійсно відстав від життя.

Могло таке трапитися. Але ж не всі члени профспілки старі, хворі, відсталі? А ті, молоді, дуже прогресивні, — то що? Вони теж схвалюють політику керівництва? Ні, Леоне, тут щось не так.

— Слухай мене, Леоне, чого стоїш? Сідай! Я трохи той... погарячився, але ти пробач. Сідай, сідай, я хотів тебе щось запитати.

Леон сідає вже з деякою обережністю. Глузлива, зловтішна усмішка не сходить з його губ.

— Слухай мене, моя організація виплачує мені щомісяця, розумієш, акуратно щомісяця сто злотих, і ти хочеш, щоб я повірив, що в тій організації сидять самі запроданці робітничої справи? Та я скоріше повірю в те, що кури дояться, ніж у щось подібне. Якщо у всіх профспілках запроданці й зрадники робітничого класу, тоді — хто я? Бо якщо всі, то й я. Так чи не так? Слухай мене, відповідай: так?

— Що ви, пане Завадка, мене так до муру притискаєте... хи-хи-хи... А що стосується того, що пепеесівці[65] й ваші профспілкові ватажки ведуть проурядову політику, то таки-так, пане Юзефе. На жаль, мова поки що йде про верхівку. Так, так, на жаль, у лавах ППС бракує партійної єдності й солідарності. А пан, пане Завадка, напевно, останнім часом перестав бувати на робітничих зборах, бо інакше панові було б відомо, яке йде заворушення в робітничих колах. Так, так, заворушення і боротьба між лівими і правими фракціями не тільки в ППС, але й у профспілках. Іноді доходить, як бога кохам, навіть до мордобою! Так, так, буквально до мордобою! А пан, пане Юзефе, ніби новонароджене дзяцко... В якому столітті живе пан, кохани пане Юзефе? А пан чув, що у Львові утворилася нова, так-так, нова друкарська організація, яка поборює вашу, профспілкову? Чув пан про таке?

— Чував, аби-сь знав, що чував!

Завадка сказав неправду. Про якусь нову організацію почув він оце вперше. Але той

факт, що вона народилася, як ідейна противага профспілці, заправилами якої стали праві запроданці з ППС, прихилив його симпатії на бік новоутвореної організації.

— Та-а-ак? А може, ще пан збирається записати туди свого сина?

— Як треба буде, то запишу й не питаю дозволу в тебе!

— Ах, так? Пан запише туди свого Бронка? То в такому разі можна привітати пана. Вітаю, вітаю! — він схопився і почав по-блазенськи термосити руку розгубленого Завадки. — Вітаю! Я не знав, що пан, що пане Завадка, перекочував у табір комуністів. Ха-ха-ха... Відколи, якщо можна знати? Ха-ха-ха...

Зілінський видавав з себе якісь гугняві звуки, наче давився галушками, вдаючи, що він аж падає з ніг зо сміху.

Йосиф зрозумів, що пошився в дурні. Не був і не думав бути комуністом. Комуністи хочуть революції, а він, дайте йому спокій, добрі люди, був наскрізь мирною людиною.

Він не хотів мати діла ні з заколотами, ні з барикадами. Прагнув лише спокійного життя і праці для сина. Найскромніші вимоги, які людина може мати, а виходить, і на них він не має права.

— Слухай мене, Леоне, що я тобі скажу. Сьогодні — твоє зверху. Такий лайдацький час настав, але час цей — не вічний. Аби я з цього місця не рушив, що не вічний. А щодо мого сина, то я тобі скажу, що він і друкарем буде, і зрадником не стане. А ти, коли хочеш знати, — Завадка знизив голос, бо вже з сусідніх столиків стали поглядати на них, — ти ще гірша проститутка, як твій старий був. Ти, ти, — не стискай кулаки, бо я тебе не дуже хочу боятись. Так! Що я ще хотів сказати? Ага! Панно Рузю, попрошу для мене окремо зготовити рахуночок.

На вулицю вийшов Йосиф Завадка хворим. Ніщо йому не боліло, але відчував себе таким ослабленим, що ледве волочив ноги. Зламала його не так Бронкова кривда, як великий біль від розчарування у справі, якій він служив і беззастережно вірив двадцять п'ять років.

* * *

І треба було цієї прикрості з Бронком, щоб Йосиф Завадка на дев'ятнадцятому році подружнього співжиття усвідомив собі, що в нього не жінка, а щире золото. Плентаючись додому після тієї розмови з Зілінським, Йосиф Завадка не збирався ділитися з Павлиною невдачею, що його спіткала. Не тому лише, що не мав звичаю втаємничувати жінку у свої чоловічі справи, але перш за все тому, що йому було соромно. Просто соромився, що він, старий, дав себе пошити у дурні.

Та Павлина, хоча й не питала, куди він іде, здогадалася відразу, з чим повернувся. Не спитала, що його гнітить, тільки подивилася на нього такими материнськими очима і стільки було в очах співчуття і німого прохання дозволити їй допомогти йому, що Йосиф поламав всі свої нерозумні принципи й все розповів. Чекав, між нами кажучи, що дружина, вислухавши його, почне дорікати та лементувати, що зламав дитині життя, що забрав з гімназії, а на навчання у друкарні не влаштував і так далі, і так далі. І що ж? І мусив би мовчати, бо жінка мала б рацію. А вона тим часом, оте золото — не жінка, штовхнула його в плече, наче хотіла збудити зі сну, і сказала:

— Е, було б чим гризтися! Хіба тільки світу, що у вікні? А хіба ми неспроможні послати дитину вчитись до Львова? На Зілінському світ клином не зійшовся! А я ламаю голову, а я ламаю голову, що сталося, що ти ввійшов у хату наче з хреста знятий... Не мав би ти чим журитись! Хай хлопець відпочине зо два місяці, бо ж дитина вчилася й канікули йому належать, а потім поїдеш до Львова і примістиш десь дитину. Хіба у Львові мало українських друкарень?

Це говорить Павлина, яка вже відхворіла те, що він забрав сина з гімназії.

Йосиф поглянув на ті згорблені роками, хоч ще не старі плечі, на ті губи, що стільки років не забувались і не розтулялись тоді, коли не треба, на ті натруджені руки, які не раз, може, хотіли простягнутися до нього, але не насмілювались, і лише подумав: "Свиня ти, Йосифе, і більш нічого. Зате жінка в тебе: не жінка — щире золото".

* * *

Про біль, що йому завдало розчарування у своїй профспілці, Завадка і не натякнув Павліні. Він знав, що навіть при найщирішому бажанні розділити з ним хоч частково тягар, що його давив, вона однаково не зрозуміла б цього.

Поки Йосиф з Павлиною, відтепер тільки з Павлиною, роздумували, куди краще послати сина, до Львова чи Перемишля, все несподівано змінилося.

Наприкінці канікул, отак десь підвечір, зайшов на подвір'я Завадків Костик Філіпчук, син Івана Філіпчука, заможного нашівського міщанина, що здавна займався посередництвом у куплі-продажі будинків і будівельних ділянок. Це все, що знав Завадка про батька, а про сина міг ще менше сказати, бо, власне кажучи, Костик на довгий час виїхав був з Нашого і десь тільки перед минулим роком повернувся до рідного міста. Атлетичного складу молодий чоловік, одягнений за останніми химерами моди, що навіть трохи вражало на фоні сіризни Нашого, він не міг не привернути до себе уваги. Тим паче, що його невелика, чепурна голова брюнета з колоди гральних карт абсолютно не пасувала до корпусу атлета. По містечку скоро розійшлася чутка, що Костик сидів у Львові за політику. За яку саме політику сидів отой елегантний юнак, нашівці не дуже й допитувались. Для них досить було факту, що сидів він не за крадіж, не за хуліганство, а за ідею. Оцей ореол мученика за ідею став для молодого Філіпчука наче перепусткою в різні президії, у члени правління всіляких спортивних та культурно-освітніх товариств, у різного роду комісії та арбітражі, давав йому право шельмувати непатріотів, висувати та провалювати кандидатури у члени правління різних організацій.

Тим-то й велике було здивування Завадки, коли він дізнався, що молодий Філіпчук зайшов до нього не більше не менше, як запропонувати йому взяти на себе ідейне керівництво (звичайно, безплатне!) над запроектованою в Нашому українською друкарнею. Ця звістка була для Завадки рівнозначною золотому талюру для жебрака. Йому аж спазми здушили горло.

— Українська... друкарня... в Нашому? Слухайте мене, може, ще й кооперативна?

Костик лягнув пальцями, наче батогом. Це означало, що йому не дуже сподобалося запитання Завадки.

— А яка різниця, чи друкарня кооперативна, чи приватна? Досить того, що вона буде українська. Українська, пане Завадко!

Він почав з висока пояснювати Завадці, що українська економіка розвивається двома шляхами: кооперативним і приватним, при обопільній згоді не конкурувати між собою. Для конкуренції вистачить польських і єврейських фірм. Ясно вам, пане Завадко?

Таж це скандал, що такий україножер, як Зілінський, держить у своїх руках, прошу вас, монополію постачання святих образів на все Покуття і Гуцульщину! Ганьба, що у такого польського шовініста друкується українська газета, і ще раз ганьба! А як реагують на це українські патріоти, прошу я вас? Добре, що знайшовся Філіпчук, який щось думає... Який думає не тільки про наживу, але й про справу, га? Нам треба боротись за гідне місце українське, прошу я вас, не словами, як наші славні патріоти звикли, не квилінням, не дурацькими, недостойними нації, петиціями до парламенту, а ділами! Ділами, прошу я вас, бо інакше історія зітре нас на порох!

Йосифові відразу якось не сподобалося, як цей молокосос став повчати його, наче якогось невігласа. Незвичним видався йому крикливий, розв'язний спосіб вислову молодого Філіпчука, але він подумав, що молодь взагалі стала тепер іншою. Колись молоді люди були скромні й поважали старших від себе, бодай за їхній життєвий досвід, а тепер підліток починає повчати тебе, сивого, — а яка рада на це?

Одне певно, що молоді дозволено літати попід хмарами, а зрілій людині треба дивитись на справу розсудливо.

— А що друкуватиме та нова друкарня? Я хотів би знати, слухайте мене, чи матиме вона достатню клієнтуру, щоб утриматись?

Філіпчук злостиво усміхнувся.

— Забавний ви, пане Завадко, перепрошую, що я так висловився! Що друкуватиме та українська друкарня?

Вам цікаво знати що? Все, що виходитиме друком на українській мові в Нашому і його околиці...

— То що... є вже така домовленість?

Кость нахабно розреготався Завадці у вічі.

— Що ви, на правду ніби з місяця звалилися? Та хіба ж українській друкарні треба домовлятись, щоб українські видавництва давали їй замовлення? Файно би це виглядало! Хай би спробували надрукувати бодай одну летючку в поляка чи єврея, коли вже буде моя друкарня, то-о! — він підняв до висоти носа Завадки палюгу з закрученою кавулею, — то ще того самого дня могли б замовляти собі шкляра...

Завадці ця балаканина здавалася вже не дивною, а просто-таки дикою. Він хоч сам ніколи не був власником друкарні, та з досвіду своїх принципалів[66] знав, що коло клієнта ходили, як коло розбитого яєчка. Конкуренція існувала завжди. Коли, скажім, за панування Австрії менше було друкарень, то й наполовину менше друкувалося всякої продукції. Клієнта завжди треба було брати то неперевершеною, дійсно безконкуренційною якістю виконання, то терплячим чеканням оплати; але щоб клієнта

палюгою заганяти у друкарню — щось подібне чув Завадка вперше.

Філіпчук прочитав вагання на обличчі Завадки, бо поспішив з поясненням:

— Минулися, прошу я вас, часи євангельської покори, що хто тебе вдарить у праву щоку, то ти підстав йому ліву. Тепер, прошу я вас, такий принцип: ти мені око, я тобі обидва, ти мені зуб, я тобі всю щелепу. Подивімся на інші народи. Чим вони завоювали собі своє становище у світі? Покорою, слізьми, молитвами? Нічого подібного! Лише сміливість, рішучість, самовпевненість дали їм віру у свої сили, а за цим, прошу я вас, і перемогу! А наш русин, прошу я вас, від колиски звик тільки кланятись, плазувати й чекати панського милосердя, чорт би його побрав! Як говорить Ніцше: хто плазує черв'яком, той хай не нарікає, що його розчавлять.

Йосиф Завадка не знав, хто такий Ніцше і що він ще казав, але з цим його висловом Завадка був цілком згодний. От хоч би взяти його історію з Леоном. Він, Йосиф Завадка, лише збирався плюнути в лице тій падлюці, але наміру свого так і не виконав. Говорім сюди, говорім туди, але якась часточка рації таки є в тому, що меле язиком син Івана Філіпчука.

З дальшої розмови вияснилося, що сам Костик був кваліфікованим друкарським робітником, і це щиро порадувало Завадку.

— І коли це ви встигли, хотів би я знати? Колись ваш тато говорив, що ви ніби вчитесь на якихось курсах у Львові...

— Та що ви старого слухаєте? Курси! Ха-ха-ха... Мій старий на пункті мого викшталценя[67] має заскок, прошу я вас. Він навмисне розпускав чутки, що його син вчиться на пана у Львові, щоб ніхто не знав, що я в тюрмі сидів... А мені що? Я що — за крадіж сидів? За ідею сидів і не соромлюсь цього, а, навпаки, прошу я вас, горджуся цим! Я, правда, був на бухгалтерських курсах, але звідтіля мене вигнали за антидержавну діяльність, розумієте? Так що свої "курси" закінчував я вже у Бригідках. Вийшов я з тюрми, розглянувся сюди-туди, а тут знову почала мені поліція наступати на п'яти. Приїхав старий, набрався страху й ублагав, щоб я під приводом навчання приховався на якийсь час у Жовківському монастирі. А там, як знаєте, є велика друкарня... І от я, можна сказати, з нудьги і навчився тієї штуки. Не святі горшки ліплять, прошу я вас! Я не говорю, може, українська друкарня — це не такий вже рентабельний інтерес[68], але, прошу я вас, друкарня ця повинна стати забралом проти полонізації західних повітів Галичини! В таких випадках свої шкурницькі інтереси треба ставити на другому місці...

Завадка почухав за вухом.

— Все це дуже добре, пане Філіпчуку, але все ж таки я хотів би звернути вашу увагу на те, що таке підприємство, як друкарня, потребує неабиякого вкладу. А крім того...

Але Філіпчук не дав йому скінчити:

— Що ви, прошу вас, тягнете мене назад? У всякому починанні, щоб ви знали, роль відіграє не стільки матеріальна база, скільки моральні якості особи, яка береться за справу. Розумієте? Воля до перемоги, стремління до дії, вперед, концентрація і екстаз духовних сил людини — от що важливе! Ми з вами, прошу я вас, можемо померти, але

мусимо світові довести, що друкарня в Нашому таки буде і буде вона не остання, а перша, — зрозуміли ви мене?

Йосиф Завадка звик до звичайної, простої мови, і йому довелося-таки добре напружувати думку, щоб зрозуміти сенс Костикової балаканини. Зрозумів його так, що така українська друкарня повинна втерти носа Леонові Зілінському, ну, а більш... — більше Йосифові Завадці й не треба було. Це його так прихилило до свого майбутнього спільника й Бронкового принципала, що він, з натури замкнута людина, зразу ж поділився з Костиком про свою поразку в Зілінського.

Філіпчук, не вислухавши Завадку до кінця, так розійшовся, що аж почав слиною порскати. Був до краю обурений, але не на Зілінського, а на Завадку.

— Так і треба нашим русинам, прошу я вас! Били їх поляки під час пацифікації, але замало, бігме, що замало били! Поляк може собі бути, прошу я вас, і соціаліст, і ендек, і червоний такий, що з нього аж капати буде, і католик, але в душі він завжди, при всіх обставинах, буде перш за все поляком. У цьому їм треба віддати належне, хоч вони й наші вороги! І цього, прошу я вас, не завадило б і нашим навчитися у них! А наш русин-воjak? Чоловіка може шляк трафити, що це за темний народ! Ну що, може, ні? Нема, прошу я вас, моральної єдності між нашими українцями. От що? Один — до біса, другий — до ліса. Поляки, прошу я вас, мають свою державу, так? Але один за одного дасть собі око виколоти, хоч за них всіх дбає їхнє паньство[69]. А в нас? В нас збереться троє українців — і вже маєш партію, яка стоїть в опозиції до десятиох існуючих... Десять партій на сім мільйонів населення! Я вже враховую до цих сімох мільйонів українців і тамтейших, з Полісся. Це що, не ганьба для нас, га? Щоб у наших галичменів збудити нарешті свідомість, треба бодай ще трьох таких пацифікацій. Тоді, може, відкрилися б нарешті очі темному русинові...

Завадка терпеливо перечекав, поки Кость Філіпчук до кінця викричиться, злиже язиком слину з губ і закурить. Щойно тоді він заговорив:

— Я вам признаюся, пане Філіпчук, що до тієї історії з Зілінським я трохи інакше дивився на ці справи. За своїми політичними переконаннями я був соціаліст, признаюся вам...

— Власне, в наших людей, прошу я вас, широке серце до любові. Наш русин в ім'я всесвітнього братерства ладен і рідної матері відцуратись. А потім, коли від "братів" добре дістане по спині, то тоді до свого лізе плакати в жилетку...

— Прошу пробачення, пане Філіпчук, але ви до мене прийшли, а не я до вас. Це раз. По-друге, я вас не перебивав, коли ви говорили. А по-третє, я збрехав би, коли б запевняв когось, що я вже зовсім, як той каже... Знаєте, коли людина тридцять п'ять років у щось вірила, то пізніше... Одним словом, слухайте мене, це такі справи, що треба ще добре подумати над ними. Я не можу сказати, що ви не маєте де в чому рації, але... ну, та відкладім цю політичну дискусію, як той казав, бо тепер нас діло обходить. В мене є син, як знаєте. Бронко мій закінчив чотири класи гімназії, і я хочу вам сказати, що я допомагатиму новій друкарні, чим зможу, що буде в моїх силах, але з однією умовою: що там вчитиметься мій син, а коли вивчиться, то в цій же друкарні

дістане роботу. От і все. Ви, може, закинете мені, що мною керує шкурницький інтерес, але скажу вам: ідея ідеєю, а їсти треба, і то кожного дня. А який був би з мене батько, коли б я не забезпечив своїй дитині шматок хліба?

— Розуміється, розуміється, — підхопив Кость, — мета нового підприємства — з одного боку, вирощувати українські кадри спеціалістів, а з другого, прошу я вас, дати працю українському робітникові. Народ у такому становищі, як ми, українці, під Польщею, мусить бути готовий до того, щоб у слушний історичний момент замінити всі пости державно-адміністративного апарату. А ким, прошу я вас? Багато українських інтелігентів, крім Кості Філіпчука, ламає собі голову над цією проблемою? Але що практичного вигадали до цього часу?! А ще горлають, бездари, про свою любов до України!

Йосиф Завадка не розумів, навіщо людина витрачає стільки слів, коли на його питання можна було відповісти одним "так" або "ні". Ну, та гаразд. Треба звикати до того, що майбутній принципал Бронка — балакучий чоловік.

— А як там, слухайте мене, з літографським відділом? Я гадаю, що треба його... Мій Бронко, бестія, має непересічні здібності до малювання, це не те, щоб я хвалився Якби його трохи так підучити, то міг би вийти з нього неабиякий майстер, я гадаю...

На жаль, ця не існуюча ще посада вже зайнята. Брат дружини Костя, хоч і не має спеціальних здібностей, повинен посісти це місце. Так треба, пане Завадко! Інтерес — це свого роду дипломатія, прошу я вас! Під секретом кажучи, тесть тільки під цією умовою фінансуватиме молоде підприємство. Ясно?

Завадка мусив міцно взяти себе в руки, щоб не виявити свого розчарування. Так запав Йосифові в пам'ять той хлопчисько з хвацькою чуприною у літографії Зілінського, що Йосифові не раз ввижався Бронко замість нього, а тут ось воно як!

Та коли інакше не можна, то хай буде так, як є. Бронко піде слідами свого батька, а це теж непогано.

На другий день пішов Йосиф оглянути оту нову друкарню. Те, що побачив, не розчарувало його, а просто налякало. Йосиф, який все ще перебував під враженням оглядин друкарні в Зілінського, жахнувся з того, що застав у майбутньому підприємстві Філіпчука. Власне кажучи, друкарні ще не було.

В одній половині напіврозваленого будинку, яку Філіпчук гордо називав цехом, містилася розмонтована друкарська машина. На руйновищах другої половини цвіли здичавілі соняшники.

Коли Йосиф удвох з Філіпчуком взялися складати машину, виявилось, що деяких деталей зовсім бракує, а деякі непридатні за розміром або остаточно з'їдені іржею. Треба було їх замінити новими, що в умовах Нашого — не так легко.

Завадка так захопився роботою, що забув про свої болі у суглобах і працював з Бронком від світанку до зорі. Правда, сам хазяїн теж не покладав рук. При своїй ведмежій силі він працював за батька й сина, разом взятих. Приходив на роботу, як завжди, елегантно вдягнений, переодягався тут у латані штани та сорочку і кидався на роботу з таким завзяттям, начеб вона мала бути його останнім рятунком.

Найгірше почував себе Бронко. Непризвичаєний до фізичної роботи, він у перші дні, особливо вранці, коли доводилось йому схоплюватись з ліжка, не міг зігнути спини. Мамі, аби тато не чув, скаржився, що йому так повитягувало руки, що вони, здається, стали нижче колін. Йосиф раз випадково підслухав, як мати, голублячи сина, радила йому побільше маркувати на роботі, за що їй дісталось по добрій пайці богу, матері й синові.

Подумаєш, паничик який, мамин синок, руки йому повитягувало! Йосиф у його віці гатив молотком по ковадлі, що аж іскри розприскувались. Нічого, нічого, звикнеш до роботи, мамин синку, а колись, може, ще й "дякую" татові скажеш за неї.

І справді, Бронко дуже скоро звик, а що дивніше, на очах навіть поправлялись став. Не те щоб набирати сала, але почав мужніти хлопець. Апетит, що з'явився після такої примусової фізичної зарядки, і здоровий сон після всього робили своє.

За весь час роботи були вони на харчах Філіпчука. Коли першого дня роботи принесла Філіпчукова жінка обід (Завадка подумав, що хоч він і старий, але з таким "нещастям" таки не оженився б), Кость відповідним тоном нагадав їй, щоб на другий день не забула взяти з собою ще пару ложок і вилок.

Гей, гей, їда з спільного горщика! Що ж може більш зріднити людей? Оці обіди з спільної миски нагадали Йосифові військові походи по скелястих горах Боснії та тамтешніх чорнооких, тонконосих дівчат. Ех, як ненавиділи ті боснячки австрійський блакитний мундир і як гаряче вміли вони любити хлопців, що носили його!..

Оцей спільний труд багато де в чому спричинився до того, що Йосиф Завадка змінив свою, породжену першими враженнями, думку про Костя. Він і надалі дотримувався думки, що молодий Філіпчук — надто галасливий, що немає в нього скромності й на зламаний шеляг, що та його самовпевненість іноді стає просто блазнівською, але все оце — шумилиха на качані кукурудзи, під якою все ж таки криється здорове зерно.

Слова — полова, діло — диво, робити діло Кость умів, дай боже кожному так! Не минуло й три місяці (останній місяць, правда, Філіпчук прийняв чоловіка), а друкарська машина вже стояла готова до експлуатації. Звичайно друкарні Філіпчука, якщо можна вжити цього гучного слова, було далеко до того, що мав у себе Леон Зілінський. Та коли зважити, що друкарня постала не людською кривдою, не шахрайством і що це була перша українська друкарня в Нашому з часу його існування, то ясно, що не могло бути й порівняння між одним і другим підприємством.

Настав день, коли Бронко був прийнятий друкарським учнем у першу українську друкарню у Нашому.

При цій нагоді зворушений Філіпчук сказав ось які пам'ятні слова:

— При людях і для людей я Бронкові принципал, а він — мій підлеглий, інакше воно й не може бути, прошу я вас. Але я був би останньою свинею, якщо б коли-небудь забув, скільки ви з сином вклали безкоштовної праці в те, щоб поставити підприємство на ноги. Але мало того, що підприємство "стало на ноги", воно ще мусить "іти", а щоб піти — для цього потрібні йому гроші. Ви, пане Завадко, скажу вам в очі, — розумний

чоловік. Це дуже fajно, прошу я вас, з вашого боку, що ви не настоюєте, щоб я платив учневі. Ви ж знаєте, що поки що, але це, — згадаєте моє слово, — тільки поки що! — єдиним моїм "прибутком" є проценти, які я мушу платити за борги.

— А ваш тесть? — натякнув Завадка на одну розмову поміж ними.

— Мій тесть? Ого, мій тесть — стріляний птах! Він доти обіцяв золоті гори, доки я не зав'язав собі світ з його дочкою, а тепер... тепер він відмовляється. Але не думайте собі, він дасть, що обіцяв, але він хоче насамперед побачити, в що він має вкладати капітал. Хитрий, старий лис! "Ти, Костю, бийся, як риба об лід, постав підприємство на ноги, пусти його в рух, а коли вже все буде гаразд, прошу я вас, коли вже не буде жодного ризику, — я тобі допоможу!" Але я маю надію, що за ті чотири роки, що Бронко вчитиметься в мене, я підтягну друкарню, а там старий розщедриться, підкине грошенят, і все буде ол райт, прошу я вас! Все ж таки, пане Завадко, як то кажуть, брат братом, а бриндза за гроші! Я вам говорю заздальгідь, що так платити Бронкові, як оплачує робітників Зілінський, я не зможу.

— Я це знаю, пане Філіпчук...

— Ви то тепер знаєте, — грубо перебив його Кость, — а потім будете говорити, що я вам дитину експлуатую! Ви беріть, прошу я вас, під увагу, яку клієнтуру має Зілінський, а яку матиму я... У Зілінського, проше пана, друкуються всі державні видання. Так чи ні? Газета польська, щоденник, прошу я вас, друкується в нього! А скільки за рік він видруковує візитних карток, шлюбних повідомлень, запрошень, афіш, анкет? А крім того, прошу я вас, хоч то друкарня нібито приватна, але пан староста завжди знайде спосіб, щоб хоч під Новий рік підкинути якусь дотаційку. А хто мені підкине допомогу?.. Я вже не говорю про клієнтуру, яка перепаде мені...

Завадка подумав про себе, що Філіпчук говорить тепер про ці самі справи значно пониженням тоном, ніж чотири місяці тому, коли тільки закладалася друкарня. Тоді пан принципал літав у хмарах, а тепер життя примусило його ходити пішечком по землі, тому й заспівав інакше.

— Ви мені, може, нагадаєте, що у Нашому виходять аж дві українські газети. Але яким тиражем? Вони обидві разом становлять, прошу я вас, одну третину тиражу нашівського польського щоденника. А щодо іншого, то що? Дуже наші русини замовляють собі візитні карточки? І що він напише на ній? Хіба "безробітний"? Підприємство підприємством, а на ці справи, прошу я вас, треба дивитись реально.

Завадка скося зиркнув на нього, а про себе подумав: "Що ж ти, небораче, повчаєш мене моїми ж власними словами? А якщо ти знав, що справи стоять так кепсько, то навіщо було заварювати цю кашу взагалі?"

Кость зрозумів, що його слова справили прикре враження на Завадку.

— Але нам, — продовжував він, — прошу я вас, не треба падати духом! Не ридати, а здобувати! — такий наш девіз. Правда? А на старого, скажу вам, я не гніваюся за те, що не дає мені тепер грошей. Він знає, що робить. Не читав Донцова, а знає, прошу я вас, що ніщо так не гартує характеру, ніщо так не виробляє... ну... ну... вольові якості у людини, як саме боротьба з перешкодами. А ви, пане Завадко, киньте лихом об землю!

Коли я сказав, що друкарня буде, то — буде! А щодо вашого Бронка, то ось що я вам скажу: коли він стане в мене на роботу, то я платитиму йому не по цінникові, а по совісті. Влаштує це вас? Вірите мені?

— Вірю, — сказав зворушений до глибини серця Завадка і міцно стиснув простягнуту йому руку.

Влаштувавши сина, Завадка наче тягар скинув з пліч. Тепер міг відкласти турботи про долю сина, як добре виконану роботу, до якої вже не треба повертатись. Він сам відчув, що його роль опікуна в житті хлопця скінчена. Внутрішнім життям сина він не те щоб не цікавився, а взагалі не визнавав його. Від природи не обдарований жвавішою уявою, він міряв Бронка на свій масштаб, коли йому було п'ятнадцять років.

Чого прагнув він у цьому віці?

Працював тоді вже помічником коваля і як про недосяжне щастя мріяв стати друкарем. Син його отримав це недосяжне щастя, — чого йому ще треба?

На те, що Бронко має свої хлоп'ячі секрети від батька-матері, Йосифа наводили інколи зовсім незначні дрібниці. Якось, коли Бронко скидав штани, в кишені закалатала коробка з сірниками. Певно, бахур брався курити. Біда! Трохи рано взявся він за це діло. "А в скільки років я почав курити?" — запитав себе Завадка і згадав, що це сталося на два роки раніше, ніж у Бронка.

А все ж таки оця коробка сірників скаламутила тієї ночі сон Йосифові. Лежав непорушно горілиць, щоб не тривожити старої, яка спала під боком, і міркував, що за першою цигаркою піде перший кухоль пива, перший поцілунок десь у вербах, а там, поп'яному, — перший грішок з продажною дівкою. Недобре, щоб те все прийшло завчасно. А де та сила, яка б допомогла зробити так, щоб прийшло воно своєчасно, а дещо — щоб зовсім оминуло його сина?

Дедалі більше став Завадка помічати, що Бронко вечорами пізно повертається додому. Йосиф став пред'являти претензії не синові, а матері: де волочиться, куди його носить поночі?

Павлина, яка, напевно, сама турбувалася цим, для чоловіка завжди знаходила слово заспокоєння:

— А куди ж йому волочитись? Затримався з хлопцями на вулиці, от і все... А ти, як був молодий, не робив те саме?

В цьому випадку Павлина не зовсім влучно трапляла, бо Завадка замолоду, відверто кажучи, дуже мало волочився. Найкращий доказ цього те, що навіть жінку мусили йому підібрати сусіди.

Та сказати, що він тепер, під старість, дуже радий чи гордий з того, що не вишумів за молодості, — не можна. Часом навіть ставало шкода, що вже надто статечно вів себе у молодості. Мав би тепер чоловік бодай що згадувати на старість!

Відлетіла від Йосифа журба про долю Бронка, але не опускала його турбота про долю друкарні. Там діялися якісь, на думку Завадки, несамовиті речі. А оскільки та друкарня мала стати джерелом заробітку для його сина і оскільки сам Йосиф почував себе її хрещеним батьком, то, зрозуміло, він не міг залишатися байдужим до того, що

там творилося. Страхіття починалися з того, що борги, в які заліз Філіпчук заради обладнання друкарні, потягли за собою нові борги, бо час спливав і треба було сплачувати проценти від боргів. Далі треба було сплачувати проценти за несплату процентів. А оскільки тесть Костя все ще продовжував виховувати у своєму зятеві вольові якості, то створився якийсь запаморочливий коловорот: в одному місці позичалися гроші для того, щоб віддати їх у другому, а в третьому позичалися гроші для того, щоб віддати проценти в першому, а потім знову бралася позичка в першому джерелі — і так ланцюжком, ланцюжком без кінця.

Бронко, незважаючи на свій молодий вік, став довіреною особою принципала у всіх фінансових операціях. Хоч Завадка радий був би й не знати про всі оці фінансові перипетії на підприємстві, щоб не додавати собі зайвої години безсонниці, проте йому імпонувало те, що Філіпчук у грошових справах довірився саме його синові. Були ж у друкарні досвідченіші, старші за Бронка робітники, але принципал з усіх вибрав його. Крім того, з боку Філіпчука це було незаперечним доказом відкритої гри по відношенню до Завадки.

Підприємство животіло під вічною загрозою векселів, які щохвилини могли бути опротестовані і тим самим потягти у безодню банкрутства все підприємство.

Після трьох років цієї біганини з векселями й гонитви за грошем, коли здавалося, що підприємство, щасливо перебравшись через вовчі ями, з котрих кожна загрозувала продажею з молотка, вибралося на битий шлях, Філіпчукові в голову стрельнула нова ідея. Він задумав не більше не менше, як перенести друкарню з вулиці Мокрої у нове шикарне приміщення в центрі міста по вулиці Круля Яна.

Коли Завадка дізнався від Бронка про цю новину, він буквально схопився за голову. Досі Йосиф хоч із зубовим скреготом, але все ж таки мовчки спостерігав витівки того, з дозволу сказати, Бронкового принципала. Тепер же настав час активно втрутитись у справу. Не може ж він спокійно дивитись, як людина розганяється з берега, щоб кинутись у безодню, і у відповідний момент не притримати божевільного за полу. Повинен, що б там не стало, поговорити з тим пуголовком. Довести йому, що його ідея — це не що інше, як певний і остаточний зашморг на шию не тільки підприємству, але всім тим, що зв'язані з ним. Нагадати тому божевільному його власні слова про те, що основна мета підприємства — готувати кадри й дати заробіток українському робітникові. Як же ж він гадає давати заробіток тому робітникові, коли сам ріже підприємство, пхаючи його у нові борги, з яких йому ніколи не вилізти?

Коли Завадка з'явився перед Філіпчуком, то вся його лють, весь його арсенал слухних аргументів, весь запас його логіки розбився об ще більшу лють, об ще більш слухні аргументи і, на жаль, об ще незаперечнішу правду Філіпчука.

Кость Філіпчук, який до цього часу вислуховував батьківські поради Завадки з поблажливою усмішкою, цим разом став на диби:

— Я хотів би знати, хто тут власник — ви чи я, прошу я вас? Що б ви сказали мені, якби я вдерся на ваше подвір'я і став би там командувати? А по-друге, коли я борювався з фінансовими труднощами, коли здавалося: ось-ось кінець підприємству, то

що ви тоді робили? Спішили, може, мені на допомогу? Ні! Філіпчук, прошу я вас, плив серед розбурханого моря на дірявім човнику, можна сказати, а ви, прошу я вас, ходили собі по березі і робили собі спортивну розвагу з мене: врятується чи не врятується? А якби так ви були запропонували мені у скрутний час позику, то що? Не говоріть, я знаю, що при вашій пенсії маєте заощадження. Але ви побоялись ризикувати... Хай ризикує шалений Філіпчук. А тепер, прошу я вас, непрошені приходите з своїми яловими порадами... Чого ви боїтесь? Заріжу підприємство? А що буде, як не заріжу, а штовхну вперед на десять років? Молодь, прошу я вас, не може не ризикувати, бо це притаманне їй духові. Ви хочете мене вчити? Красно дякую вам. Для мене вистачить моєї власної голови. Ще до цього часу вона якось ні разу не підвела мене. А зрештою, як то вас так турбує, то скажу вам, що в мене є реальні підстави для того, щоб перенести друкарню.

— А можна б узнати, які це підстави?

Завадка змушений був спитати ще раз про це саме, бо Філіпчук не поспішав звіряти перед ним свої плани.

— Я, прошу вас, іншому не сказав би, але вам скажу: Накльовується, власне, не накльовується, а вже вирішено відкрити у Нашому велике українське видавництво. Тільки, слухайте, нікому про це ані слова. Будемо друкувати, прошу я вас, книжки тисячними тиражами... Розмах, прошу я вас, якого так бракує нашим галицьким ботокудам! Мало того, що я переношу друкарню, мені треба буде у найкоротший час подбати про нові машини. Раз бодай утнемо щось у Нашому на європейський масштаб! Я боюся, що вашому Зілінському від зависті печінка трісне... га-га!.. Я б хотів, пане Завадко, щоб ви подивилися... га-га!.. тепер на свою міну...

Вираз обличчя у Завадки, очевидно, був не дуже розумний, бо він усе ще не впевнений, що той шалапут не глузує з нього. Насувались питання, на які важко було відповісти: чому оте велике видавництво для свого перебування саме обрало паршивеньке Наше? Хто той таємний видавець і що він гадає видавати таке, щоб безробітний український інтелігент відірвав собі від рота, а купив його книгу?

— По-перше, прошу я вас, не всі інтелігенти безробітні. Людина з головою на карку завжди знайде собі працю, бо чим більша криза, тим скоріш доб'ється чогось спритний чоловік. Ви не бачите, як на базарі? Сидять дві баби з однаковим сортом грушок. В однієї будуть розхапувати, а другої ніхто й не питає, чого на базар вийшла. А втім, пане Завадко, омнія мутантур ет нос мутамур ін іліс, — і, захопившись, що Завадка не розуміє його, пояснив: — Все змінюється, прошу я вас, і ми теж змінюємося. Ви знали такого пана Михайла Ковалишина?

"Михайла Ковалишина? Пана? З Нашого?"

— Слухайте мене, а ви часом не про Міська Ковалишина?

— Не знаю ніякого Міська. Знаю, прошу я вас, редактора і видавця "Цікавої книги" пана Михайла Ковалишина, і все!

— Хто? Місько — редактор? Слухайте мене, ви що, дурня з мене робите? Та як уже Місько має поставити підприємство на ноги, то я жити не хочу... Слухайте мене, хай я

вам скажу, хто такий Місько Ковалишин...

— Мене не цікавить біографія мого клієнта!

— Як то не цікавить? Слухайте мене, то якесь непорозуміння, я боюся, щоб тут не було якогось шарлатанства. Ви знаєте, що той Місько Ковалишин, може, яких двадцять років тому був першим курокрадом на нашій вулиці. Ні, слухайте мене, я мушу вам розповісти одну історію, і тоді ви побачите... Одного разу впіймала його наша сусідка на гарячому, стягла штани з нього, обжалила понижче спини кропивою, правду кажу, на голову насипала йому гусячого пуху і в такому параді вела його через усю вулицю. Потім Місько кудись зник з Нашого. Я думав, що він притулився десь у майстерні якогось шевця чи кравця, а він — диви — у редактори вийшов! Ні, слухайте мене, це щось не так... тут щось криється...

— Нічого не криється! А просто, запам'ятайте одне, — попав у свій повчальний тон Кость, — що у переломні часи завжди впливають на поверхню спритніші, більш життєздатні одиниці.

— Та який там, до дідька, сприт у Міська Ковалишина? — розсердився Завадка. — В нього був лише один сприт — лазити по чужих курниках.

Філіпчук нервово постукав цигаркою об срібний портсигар.

— Пане Завадко, — промовив він бундючним тоном. — Я прошу вас висловлюватись про мого клієнта з належною пошаною! А "Цікава книга" потягне наше підприємство так, що вам і не снилося. А взагалі-то я просив би вас менше втручатись не в свої справи. Скільки разів ви вже хоронили мою друкарню, га? А вона, прошу я вас, живе й розквітає вам на злість. Як Філіпчук говорить, так воно й станеться. Запам'ятайте це раз назавжди! А тепер, перепрошую вас, будьте здорові, бо мені ніколи!

І як воно не неймовірно, а правда виявилася на боці Костя Філіпчука.

Друкарня в новому приміщенні (але й приміщення-бо, хай сховається Зілінський перед ним!) розрослася, наче верба, пересаджена у вологий ґрунт. Місько (Завадка ніяк не міг примусити себе титулувати його редактором) завалив друкарню рукописами так, що Філіпчук прийняв ще одного робітника і двох учнів.

Ясно й сліпому, що коли підприємство набирає нових робітників, то це говорить не про занепад, а навпаки — про його процвітання. Завадка був певний, що тесть Філіпчука нарешті додержав слова і видав зятеві придане, давно обіцяне за дочкою, бо нічим іншим не міг собі пояснити цього нового розмаху в Костя. За дуже приблизними підрахунками Йосифа, оті переносини й нове поповнення в обладнанні мусило коштувати не менше трьох тисяч злотих.

А втім, чи тесть дав, чи Кость роздобув цю суму яким-небудь іншим способом, факт той, що підприємство серед загальної кризи розцвіло, і Завадка мусив визнати, що сьогоднішня молодь куди спритніша й заповзятливіша, ніж колись.

Та коли б він, Йосиф, затіяв був отаке діло, то зійшов би зі світу від самої лише безсонниці, а той собі пиво попиває та на бороду плює, як то кажуть. Говоріть, що хочете, а таки є якась рація у словах Філіпчука, коли він говорить, що самовпевненість і сміливість — це вже половина успіху.

День, коли Бронко з учнів перейшов на самостійну роботу, був для Йосифа першим усміхом долі за багато понурих днів.

— Сьогоднішній день, — сказав він Павлині, з якою став щораз частіше ділитись своїми думками, — в мене, жінко, вартий сто тисяч. Слухай мене, хіба не варте сто тисяч те, що я показав тому гицлеві Зілінському, що мій син і друкарським майстром став, і честі своєї не запродав? Видиш, я раніше якось так не відчував цього, а тепер життя мене навчило, що свій як не заплаче, то бодай скривиться. Який той Філіпчук не є, але кривди нашій дитині не робив, і якби не він, — та що тут говорити! У Нашому не було б ні української друкарні, ні видавництва. Бо то, слухай мене, стараннями Філіпчука Ковалишин саме в Нашому осівся з своїм видавництвом.

Тепер Завадка навіть поза очі не називав більше редактора видавництва зневажливим — Місько. Правда, слово "редактор" й досі не пролізало йому крізь горло, але, у всякому разі, називав його бодай по прізвищу.

І в цьому випадку мав рацію Філіпчук. Справді. Все на світі змінюється, і ми самі не стоїмо на місці серед тієї загальної метелиці. Був Ковалишин у юності курокрадом, але — невідомо, що його призвело до цього, — тепер це всіма шанована людина, — і яке кому діло до його минулого?

Це достеменно так, як буває з дівчатами (говорив про себе Завадка). Гуляє дівчина в молодості, не жалкуючи собі того медку. Сусідоньки, коби здорові, всіх здохлих собак перевішають на ній, десятого застерігають, щоб, боронь боже, не оженився на такій, а вийде наперекір усім дівка заміж, і дивись — з гулящої виходить мати і господиня що називається!

На скромній вечері у ресторанчику, яку Завадка зафундував з цієї нагоди для принципала, членів комісії і ще Декількох товаришів, Бронко вперше закурив та випив при батькові. Та по тому, як він скручував цигарку, як затягувався димом, як вправно перехилив келишок, можна було зміркувати, що і те і друге йому не першинка.

Хоч Бронко вже з півроку працював самостійно і навіть дещо одержував "на пиво" від принципала, проте згідно з вимогою закону треба було скласти договір між власником Костем Філіпчуком і друкарським кваліфікованим робітником Броніславом Завадкою.

За тих стосунків, які були між одним і другим, договір цей був чистою формальністю, якої годі було уникнути, зважаючи хоч би на інспектора праці. Завадка з власного немалою досвіду знав, що в такому договорі за взаємним порозумінням часто визначається нижча ціна тижневого заробітку — для замилювання очей податковому апаратові.

Завадка пам'ятав сказані Філіпчуком чотири роки тому слова, що він платитиме Бронкові не по цінникові, а по совісті, і тепер з вдячності за колись проявлену щирість перший запропонував Філіпчукові внести в договір фіктивну суму.

— Напишіть, пане Філіпчуку, п'ятнадцять злотих на тиждень.

Філіпчукові ця сума видалась підозріло малою. Пани з податкового апарату навряд чи повірять в неї. Хай буде двадцять злотих.

— Хай буде й двадцять. Яка різниця?

Бронко з німим запитанням глянув на матір. Просто не зрозумів, чого це батько сердиться і яка його вина в тому.

Павлина відразу збагнула ситуацію. Заступилася за хлопця, але так, щоб не образити чоловіка:

— Скільки йому дали, стільки він і приніс. Правда, синку?

Бронко кивнув головою. Сльози від незаслуженої образи здавили йому горло. Йосиф, хоч бачив, що діється з хлопцем, таки ще раз перепитав його:

— Це все, що він тобі виплатив?

— Все.

Тепер щойно зрозумів Йосиф, що він став жертвою підлого обману з боку Бронкового принципала: той платив Бронкові стільки, скільки було зазначено в договорі, і до того ж Йосиф сам, сам визначив цю суму!

Двадцять злотих на тиждень кваліфікованому друкареві, до того ж такому здібному, такому меткому, як його Бронко, — це не лише визиск, але й глум серед білого дня!

І як той лайдак по-зміїному улесливо підповз до нього. Так запаморочив йому голову тим своїм дурним базіканням, як чемерицею, що він, Йосиф, і не опам'ятався, як сам вклав руки в кайдани.

Двадцять злотих на тиждень тоді, коли йому Зілінський у час найбільш напружених взаємин між ними платив по сімдесят п'ять! Ні, слухайте мене, від такого може чоловіка на місці нагла кров залляти.

Павлина хоч і мовчить, як і годиться розумній жінці у таку хвилину, але від нього не відступає й на крок. Чи, може, побоюється, що він вирветься з хати, допаде там-того і ще більшого клопоту стягне на свою голову? Вона так довго крутиться перед ним, доки він таки не заглянув їй у вічі й не вичитав у них те, що вона хотіла йому сказати. А хотіла вона йому сказати, що криком, лайкою, кулаками ще ніхто у світі не дійшов до порозуміння. І навіть коли б Йосифові було не п'ятдесят три, а тридцять, то вона однаково не допустила б, щоб він зопалу пішов на розправу з тим-о. Хто так робить? Треба найперше переспати свої нерви і щойно на другий, чи третій, чи котрий там день, коли вже зовсім охолоне людина, йти шукати правди.

Послухав Завадка жінки. Звичайно, не сказав цього просто: "Хай буде по-твоєму", сіле з того, як звів мову на інше, як запропонував іти пити чай, Павлина зрозуміла, що її взяла.

До Філіпчука вибрався він рівно через тиждень.

Філіпчук, який зміркував, чого до нього прийшов Завадка, не чекаючи, поки його почнуть лаяти, сам пішов у атаку:

— Ви що хочете, щоб я одну суму записував у договір, а іншу виплачував вашому синові, щоб мати мене в руках, а потім першої-ліпшої хвилини продати податковому інспекторові? Я ще, прошу я вас, не впав з третього поверху головою, щоб іти на такі оборудки! А втім, бігме, я не знаю, хто з нас вар'ят? Таж ви самі хотіли, щоб я записав у договір п'ятнадцять злотих на тиждень, а я збільшив на п'ять і тепер, — ну, я не

розумію, чи ви п'яні, чи ви хворі, чи що з вами, — приходите, прошу я вас, і нападаєте на мене у моїй власній хаті й вимагаєте самі не знаєте чого. Я вас питаю: вам щось не подобається, пане Завадко? Вам мало того, що я плачу вашому синові? Ідіть до своїх профспілковців, хай вони заплатять вам більше! Можете забирати свого сина, і з богом, Парасю! Такі наші люди, прошу я вас! Добре кажуть: пусти свиню за стіл, а вона й ноги на стіл! Замість подякувати мені, прошу я вас, що я зробив людину з вашого хлопця, дав йому шматок хліба в руки, то батько, прошу я вас, приходять сюди й влаштовує скандали! Ви... ви... подумали, що робите? Виходить, що за моє жито ще мене й побито! Я вам скажу по щирості, що мені лише прикро, що я так розчарувався у вас... Від кого, від кого, але від вас, пане Завадко, я чекав більшого доказу національної свідомості, прошу я вас, більшої, так би мовити, діловитості, навіть розуму, якщо хочете знати. А тепер, прошу я вас, дискусія скінчена, бо в мене нема часу на дурні балачки.

Він повернувся на п'ятах і зник в дверях, залишивши Йосифа одного посеред сіней.

Ідучи сюди, Йосиф припускав, що Філіпчук буде з ним сперечатися, буде, — широко чи не широко — то інша річ, — доводити, що йому нема звідки більше платити, буде обіцяти, буде просити почекати до кращого часу, буде, зрештою, викручуватись брехнею, але що взагалі не схоче з ним говорити — це йому й на думку не спадало.

Усвідомлення, що такий... такий... шмаркач навіть говорити з ним не хоче, так приголомшило Йосифа, що він став наче напханий тирсою, нездібний ні рухатись, ні думати. Такого зазнав він тільки під час війни, коли його присипало глиною. Тоді теж начебто все бачив і чув, проте ніщо з того не доходило до його свідомості.

"Все! — нарешті сказав сам до себе і тим наче пустив в рух машину, що затримала його думки і ноги. — Все! Це моя друга, але й остання вже наука. Зілінський добре вчив, але не довчив. Цей завершив науку. Тепер ти, старий дурню, до кінця свого життя пам'ятатимеш, що буржуй — свій чи чужий — то одна пара чобіт. Маєш свого! А тепер гризи кулаки та бий себе по дурній довбешці, щоб аж розтріскалася тобі! Ти хотів свого пожаліти, щоб бідак не платив високих податків, і дістав нагороду... Заманив тебе тією Україною, як бахура цукерком, а тепер іди хоч до бога на скаргу... а людям і не розповідай, бо засміють".

Найбільш соромно було йому перед Бронком. Мало того, що власними руками обдер дитину, але, можливо, ще довів до того, що у друкарні тепер сміються з хлопчиська, що такого "розумного" тата має.

Очевидно, якась розмова в друкарні про цю зустріч була, бо Бронко якось буркнув матері так, щоб батько почув:

— Не малий я вже, слава богу, і сам зумію постояти за себе... А татові скажіть, хай більше шанують себе та не заводяться з усяким дрантям...

Завадка змовчав. Змовчав, бо раптом зрозумів, що з них двох Бронко відтепер буде тим, що боронитиме і захищатиме. Відтепер син буде йти першим і захищати його своєю спиною... Колись він сина водив за ручку, а тепер син протоптуватиме йому стежку. Це була гордість за сина, змішана з болем за власне безсилля, нове гнітюче почуття, яким не міг Йосиф поділитись навіть з Павлиною.

Вона при всьому своєму розумінні була тільки жінкою, якій були чужі і незрозумілі мужські амбіції, бо ніколи їх не мала.

Ні батько, а тим більше син не поверталися до цієї історії. Але Завадка серцем відчував, що Бронко не занехав справи. Не такий характер в його сина, щоб дозволити собі наплювати в кашу. Може на хвилину спалахнути, як його мати у молодості, — це правда, але від батька успадкував мурашину впертість, і коли собі щось постановить, то щоб впасти і не піднятися більше — своє докаже.

Коли до Бронка прийшла поліція, Йосиф дізнався, що син у нього комуніст.

Завадку викликали до поліційного комісаріату. Товстий рожевошокий блондин у мундирі комісара спитав його:

— Як це сталося, пане Завадко, що ви, такий порядний, тихий чоловік, виховали сина на комуніста?

Завадка злякався не того, що почув про сина, але від кого почув.

Так як від усякого болю всередині визнавав тільки одні ліки: горілку з перцем, так і в боротьбі з поліцією тримався тільки одного методу: заперечувати.

Син його, прошу пана комісара, не є жодним комуністом. Невже ж він, батько, не знав би про це? Це сусіди, прошу пана комісара, набрехали на нього з помсти, бо з хлопчиськами робить їм шкоду в садах. Хай пан комісар придивляється до нього добре, — хіба такий вигляд має комуніст?

А вже по дорозі додому метикував.

Комуністи за те, щоб знищити цей проклятий суспільний лад, за якого один біситься з жиру, а другий риється по смітниках за кухонними покидьками?

Він, Йосиф Завадка, теж за це!

Комуністи за те, щоб відібрати в тих товстопузих дармоїдів фабрики, заводи, шахти, друкарні й дати в руки трудового народу?

Завадка перший за це!

Комуністи за те, щоб земля належала тим, хто працює на ній? А котра чесна людина буде проти того? Комуністи за справжнє, непідробне братерство між народами? Комуністи за те, щоб не було ні панських, ні хлопських націй? А хіба ж він, Йосиф Завадка, проти цього? Хіба він усе своє життя не був за це?

О, та він ще тридцять років тому мріяв про це саме, лише не знав, яким способом дійти до того. От іменно, яким способом! Тридцять років вірив він у мирний соціалізм, а тепер щораз більше переконується, що все те — не те. Ніколи буржуй з власної волі не віддасть награване. А раз по-доброму не віддасть, то треба силою відібрати.

Випікають йому вороги очі, що син його комуніст. "Комуніст!", "Комуніст!" Син його, слава богу, вже дорослий, батько слідом за ним не ходить. Звідкіль йому, батькові, знати — комуніст його син чи не комуніст?

І треба було того збіговиська коло повідомлення про смерть Річинського, щоб минуле постало перед Йосифом, як на долоні. Не дурний вигадав, що пам'ять — найважчий ворог людині...

Крок Завадки стає щораз повільнішим. Вибрався з хати сьогодні якось нерозумно

одягнений. Не знати навіщо натягнув на себе чорний піджак, а тепер сонце жарить крізь чорне сукно, аж на серці стає млосно.

Смерть Річинського якимось дивним чином заважає Йосифові. Ні на мить не може відірватись думками від цього випадку, бо мури Нашого, навіть на передмісті, обліплені повідомленнями, ніби оповіщеннями в день мобілізації. Куди б не повернув очі, всюди наштовхнеться на чорно-білу плахту.

Хай би помер собі піп, коли вже так суджено йому, повільною смертю, від грипу чи якої там іншої біди, а то, бач, "комуністи вбили". І є хтось, слухайте мене, такий, хто спеціально зацікавлений у тому, щоб підбурювати народ проти комуністів. Яку кару, слухайте мене, треба придумати для тих комуністів, коли вони в білий день "вбивають" священиків, ніби зайців?

На своїй Черешневій вулиці Йосиф зняв піджак, повісив його на палицю і поніс на плечі.

Павлина поралася на подвір'ї. Кидала курчатам зерно й при цьому рахувала їх. Вглядівши чоловіка, відразу кинула роботу і з фартухом, повним зерна, вийшла йому назустріч до самих воріт. По її обличчі Йосиф здогадався, що щось сталося.

— Ти не чув там у місті? Кажуть, ніби Річинський помер не своєю смертю, ніби комуністи...

— А бодай тобі язик поприщило, дурна ти бабо!

Вже аж до його подвір'я докотилася вістка, що Річинського "вбили комуністи!"

А якщо комуністи, то, можливо, і його син, а смерть — за смерть... Холодно раптом стало Йосифові...

Життя сина для нього дорожче від усього. Йосиф знає, читав же різні історії і чувачимало, що є такі великі духом люди, які в ім'я ідеї здатні на такі жертви; але він, це Йосиф признається без фальші, не доріс і, мабуть, ніколи не доросте до них.

Йосиф цілком усвідомлює, що чесній людині сьогодні, будь це українець, чи поляк, чи єврей, тільки комуністом бути. Він теж не раз, а сто разів за комуністів, але він завжди відпекається і заперечить, коли цей комунізм загрожуватиме чим-небудь небезпечним його синові.

Тому, скільки б разів не спитали його у поліції чи хоч би хтось з тих цікавих сусідів, він завжди відповість: син його не є жодний комуніст.

У поліції скаже, що то сусіди з помсти розпускають про нього такі брехні, а сусідам скаже, що то поліція розпускає про Бронка такі провокаційні чутки; сам же дивитиметься одному чи другому у вічі й думатиме собі: "А ким же сьогодні бути чесній людині, як не комуністом, ти, сучий та сучий сину?"

* * *

Ольга не могла дивитись на той балаган, що творився в їхньому домі, і вийшла з хати, хоч і гризла її совість, що там вона потрібна так, як ніколи, і, напевно, всі нетерпляче чекають її. Татова мала господиня покинула дім у найбільш відповідальну для нього хвилину, — куди ж це годиться? Та Ольга відчувала, що неспроможна буде дивитись, як чужі люди в чорному з срібними галунами і в жахливих головних уборах

шарпатимуть і поводитимуться з татовим тілом, ніби з манекеном. Краще прийти тоді, коли вже татко лежатиме у домовині.

Найкоротша дорога за місто веде попри кладовище. Ольга воліла обминути це місце. Стежиною повз паркан міської електростанції, перетявши спортивний майданчик, пройшла вона аж за місто.

Змовницький спокій панував у природі. Немазане колесо, що десь скрипіло поміж вербами, підкреслювало сонну тишу. Листя дерев, трава, очерет, соняшник, картоплиння, сірі від пилюки й сонця, корчилились у муках і передчасно всихали за браком дощу.

Оце страждання в природі заспокійливо вплинуло на Ольгу. Посидівши з півгодини у затінку тернини, вона повернула до міста.

Дома застала Ольга неприємну сцену. В їдальні якась незнайома жінка, стара і, судячи по хустині на голові, з міщан, з криком і плачем домагалася, щоб її допустили до отця каноніка.

Тітка Клавда заступила двері до зали, де споряджали катафалк. Її поза свідчила, що вона приготувалася до оборони. Незнайома намагалася відтиснути тітку Клавду від дверей, але це їй вдавалося лише на коротку мить, бо тітка знову оволодівала попередньою позицією.

Ользі спало на думку, що жінка, мабуть, несповна розуму. Вона весь час істерично викрикувала: "Не чіпайте мене, не чіпайте мене", хоч справді було навпаки. Не її чіпали, а вона сіпала тітку Клавду з усіх боків. Ольга ніяк не могла збагнути, чого тій жінці треба від мертвого татка.

— Не чіпайте мене! Не чіпайте мене! Пустіть мене до нього! Я при ньому скажу... Кажу вам, пустіть, а то виб'ю вікна й кричатиму на весь голос!

Коли незнайома пригрозила, що виб'є вікна, тітка Клавда відразу пришикнула. Проте, не поступаючись, вона запитала голосом, що вже самою своєю інтонацією благав: "Тихше, тихше":

— Скільки вам винний покійник?

Ольга зрозуміла ситуацію. Міщанка не божевільна. Вона прийшла сюди по свої гроші.

— П'ятсот двадцять три. Це разом з процентами, бо я не збираюся комусь дарувати проценти.

У жінки був довгий гострий ніс і глибоко посаджені злі очі.

"Де міг татко познайомитись з цією вульгарною, невродливою жінкою?"

— Свої гроші ви одержите, — сказала тітка Клавда, поклавши праву руку на груди, як на подушечку. — Я за цей борг відповідаю своїм майном. Лише... перестаньте скандалити! Бога в серці не маєте! Людина лежить у труні, а вона репетує тут, немов з неї шкіру обдирають. А тепер, — вигукнула без всякого переходу тітка, — геть звідси, щоб я вас не бачила тут!

Жінка, що вже трохи було заспокоїлася, знову наїжилася:

— Як то — геть? Ви мене можете винести звідси, але я без грошей не вступлюся, і

фертіг! А не дасте по-доброму, то стану у вікні і буду на вулицю кричати.

Тітка Клавда нервово постукує по одвірку:

— Ви чули, що я вам сказала? Гроші поверну вам я! Чого вам ще треба?

— Чого мені треба? Ви, бідненькі, не знаєте, чого мені треба? Моєї кєрвавиці мені треба! Віддайте мені мої гроші, а обіцянки можете затримати для себе. Були вже такі, що запевняли мене, буцім гроші не пропадуть... І теж гарантували це своїм майном. А що вийшло? Я хочу своїх п'ятсот злотих капіталу і двадцять три злотих проценту, бо проценту я нікому не гадаю дарувати.

— Після похорону дістанете свої гроші. Прийдете до мене, і я вам виплачу все, що вам належить. А тепер ідіть... Ідіть собі з богом.

— А при свідках можете це повторити?

— Можу.

Входить у хату свідок, якийсь бородатий з латками на колінах дід. Тітка Клавда ще раз повторює свою обіцянку.

— А може б, папірця? Може, напишете мені це саме на папері? І підпишетесь?

— Не треба, — каже свідок, — я їх знаю. Коли скажуть слово, то будьте певні...

Жінка з свідком виходять, а тітка просить покликати Катерину.

— Слухай, щоб це мені був перший і останній скандал! І не думай собі, що я змилосерджуюся і стану ваші борги сплачувати! Оцеї один я взяла на себе замість служби божої за покійника. Ти щось придумай, дівонько, аби-сь пізніше не кусала собі лікті. Можете говорити, що тітка і сяка і така, — все воно мені до онтого місця. Я лише повторюю, що не збираюся вплутуватися в цю халепу.

— Дякую тіточці за щирість. Я вже подумала, що мені робити...

"Я вже подумала" — означало: "Я вже послала по Сулімана".

Суліман з'явився негайно. Навіть на виклик Аркадія він не міг би прийти скоріше.

Був невдавано пригнічений смертю Аркадія. Хоч і цим разом, просто за звичкою, пробував посміхатись, проте по скорботному виразу його очей видно було, що смерть Аркадія вразила його глибоко.

— Таке нещастя... ай-ай... таке нещастя! Хто був би сподівався? — такими словами привітав Катерину і при цьому зробив рух, начеб збирався потиснути їй руку. Мав право на цю близькість, бо ж у цьому домі був не тільки маклером, але й другом покійника.

Катерина не простягнула своєї руки. Цим вона дала Суліману відчути, хто він і яка його роль у сім'ї Річинських.

— Суліман, мені треба поговорити з вами серйозно і по секрету.

Катерина відчинила двері до кабінету, пропускаючи Сулімана першим. Цим дешевим прийомом хотіла, здається, замазати свій попередній недипломатичний хід.

Проте Суліман з перебільшеною церемонністю пропустив Катерину вперед. Дав зрозуміти, що відгадав її маневр.

В кабінеті Аркадія не тільки предмети, але й повітря було насичене Аркадієвою присутністю.

"Тим краще, — подумала Катерина, — у присутності татка буде більше рахуватися зі мною".

Суліман і справді поведився так, як би за Катерининою спиною стояв Аркадій. Обминувши крісла біля столу, він вибрав місце біля печі. Крісло було низьке, з вилізлими пружинами, "вовчими ямами", так що Суліман відразу наче провалився у нього, аж колінами діткнувся підборіддя. В такій позі він дивно скидався на горбату людину. Катерина надіялась, що Суліман перший почне розмову. Але він охопив голову і мовчав. Мовчав нарочито. Зло. Катерина не могла довше зволікати. Безліч обов'язків чекало ще сьогодні на неї.

— Суліман, ви знаєте, чого я вас покликала?..

Суліман, за звичкою, відповів запитанням:

— А звідки Суліман має знати, що панна Катруся задумала? Файне питання!

Катерина починає досадливо кусати губи. Тепер маклер буде мстити. Буде прикидатись дурником саме тепер, коли дорога кожна хвилина.

— Суліман, — просить допомогти голос Катерини, — щойно одна татова клієнтка вчинила тут скандал...

— Ну і що?

— Суліман, — голос стає ще покірнішим, — ви ж прекрасно знаєте, що в нас поки що немає готівки. Є тільки акції... а скандал у нашій ситуації... Ви розумієте мене?.. Для мене це однаково, що шнурок на шию. Суліман, я прошу в вас поради — як нам бути?

Суліман відводить долоні від лиця. Очі кліпають від сонячного світла, що залило всю кімнату. Суліман дивиться на Катерину і мовчить далі. Від великого нервового напруження у Катерини починають тремтіти повіки. Стоїть, як на розжареному вугіллі. Там чекає її маса невідкладних справ. За стіною хтось тупає важкими чоботищами. Стукають раз по раз у двері. Тітка Клавда лає когось уривчастим, підвищеним голосом. Що там знову сталося? Звідки ця біганина? Чи послали вже по лід? Чи здогадався хтось, що льоду потрібно не тільки під тіло, але й для морозива на тризну?

— Сулімане, — не витримує Катерина і починає ходити по кімнаті, як це робив Аркадій, коли його мучили сумніви (Суліман підсуває ноги під крісло, щоб дати вільну дорогу Катерині), — не будемо з вами гратись у кішку і мишку. Будемо щирі, як два чесні вороги. В мене є гроші... тобто акції, але я хотіла б, і я вас прошу допомогти мені в тому, щоб реалізація цих акцій залишилася у секреті. Ви ж знаєте, — притулила долоні до щік, щоб прикрити рум'янець, що облив її всю, — ви ж знаєте, що доктор Безбородько хоч би й хотів, то не зможе оженитися з... бідною. Чого ж ви мовчите, Сулімане? — спитала здавленим голосом.

Суліман засміявся тихенько, наскільки це дозволяла йому пошана до покійника.

— Хай панна Катруся сяде, бо я боюся, що панна Катруся впаде, як почує щось.

Сталося. Він ще не вдарив, а Катерину вже досяг удар. Була це та сама правда, яку вона передчувала, а водночас боролася проти неї всіма фібрами душі, чекаючи, подібно Олені, чуда. Тільки в першу мить знахідка осліпила її до того, що Катерина забулась і

піддалася оманливим надіям. Хвилину пізніше її вже осіли сумніви. За тих кілька годин, що минули від смерті, Катерина зовсім знемоглася в боротьбі з ними. І ось кінець. Все ясно.

— Ті ваші акції, ті ваші "гроші" можете скласти до купи, проколоти шилом і повісити в одному непристойному місці. Таж акції Лінде...

Скінчилася бита, сонячна доріжка її життя. За нею — страшний, безпросвітний морок.

Язик сохне у роті. Стає неповоротким, тупим, мов чуже тіло. Божевільними замряченими очима вдивляється Катерина в одну точку на Сулімановім обличчі — родимку на лівій щоці.

Суліман з-під напіввідкритих повік спокійно стежить за процесом, що відбувається в Катерині. Вся його поза говорить про те, що він задоволений ситуацією, яка склалася.

— Суліман, Суліман, — скиглить панна Річинська.

Суліман переконаний, що, коли б він цієї хвилини наказав панні впасти перед ним на коліна й помолитись до нього тими словами, якими молиться вона своєму богові, вона вволила б його волю. Та навіщо Рафаїлові Суліману впокорення цієї негарної рудої панни? Він запам'ятає цей момент і використає його для іншої мети.

— Ну, — встав він з крісла, — я ще не сказав свого останнього слова. А в кожному гешефті має значення... останнє слово. Аби такий рік на мене!

В Катерину вселяється надія. Слабка, мало що не смішна, але й та крихітка надії повернула їй волю до життя.

Суліман зауважив це.

— Я бачу, що з панною Катрусєю можна вже говорити. Я скажу панні Катрусі її власними словами, ну, будемо ширі, як два чесні вороги. Чому би ні? Гешефт потребує ясності. Я можу, а коли я кажу, що я щось можу, то воно таки-так є, це панна Катруся добре знає... Я можу зробити так, що доктор Безбородько оженився з панною Катрусєю, хоч йому треба грошей ну... ну... як повітря!

— Суліман, — очі не заплакали, але загорілися таким вогнем, що був вимовніший за сльози. Катерина кинулася з простягнутими руками до Сулімана, але він відсторонив її ліктем:

— Хай панна Катруся держить свої сентименти для свого нареченого... для мене це уцінений товар. Суліман не дурень бавитись у благородність. Я хочу, панно Катрусю, як личить у солідному гешефті, послугу за послугу...

Катерина зблідла, а потім почала жовтіти, смуга за смугою, починаючи від губ.

— Чого ви... вимагаєте від мене, Сулімане?

— Що значить — вимагаю? В гешефті не вимагають, в гешефті домовляються. Від панни Катрусі я для себе нічого не хочу. Я хочу, ви ж самі знаєте, коли послуга за послугу, то ті послуги повинні бути рівні, — бо інакше, що я буду з того мати? Я скажу панні Катрусі коротко й ясно: хай ваша сестра, панна Неля, прийде до мене на квартиру й попросить те, про що ви просите мене. Якщо це станеться, Суліман вам гарантує, що будете панею докторовою.

Катерина гикнула голосно, непристойно.

— Суліман!.. Майте бога в серці!.. В пам'ять покійного татка...

Суліман зробив блазенську, здивовану міну:

— Що ви мені про бога? В моїм серці немає більше пляцу[70] ні для кого. Що ви хочете від мене? Все моє серце окупувала панна Неля... Ваш бог для мене не істотний, а наш бог — не милостивий, панно Річинська!

— Суліман, — простягає Катерина руку, але так і не наслідуюється торкнутися його рукава.

— Ну, чого ще треба панні Катрусі від мене? Я виставляю вам свої пункти умови, а панна Катруся хай їх приймає чи ні...

Суліман прямує до дверей, але не поспішає. Зробив крок і очікує. Може, його партнерка роздумає і скаже своє розумне слово, останнє слово? Тінь від його довгої постаті відбивається карикатурно на стіні з картою Європи. Руки в Катерини воскові, як у мерця.

— Добре, — склад за складом видушує з себе Катерина. Її зовсім залишили сили. Вона хапається бильців крісла за татковим письмовим столом. — Але це, Сулімане, станеться не зараз.

— Ну... ну, я розумію... Таке нещастя в домі... Я почекаю, на таке можна й почекати...

Він не завертає до зали, де лежить покійник, а виходить в коридор, а звідтіль — на подвір'я. Катерина не ображається на маклера, що він не бажає попрощатись з своїм мертвим другом. Вона розуміє його. Сама, якби це було можливо, втекла б від тих жовтих, напівзаплющених повік, від того перекривленого синього рота — з страху, щоб ті повіки раптом не розтулились, а рот той щоб не став проклинати.

Хто-хто, а Катерина розуміє Рафаїла Сулімана.

Після відходу Сулімана їй потрібна якась хвилина, щоб отямитись. Стискує кулаки біля висків, застигає в цій позі. Хвилину пізніше здригається, начеб здрімнула, потирає долонями скроні і рішучим кроком входить у кімнату, де чужі люди кладуть батька в труну.

* * *

В день Іоанна Хрестителя, що припадає на сьоме липня, в селі Вишня сталося чудо: дочка Петра Мартинчука, Марічка, почувши слово боже, прийшла до притомності. Марічка хворіла вже близько трьох тижнів. З того дня, як дізналась, що Дмитро Ілька Повішеного засватав Доцьку Штефана Курочки, щось поробилося з дівчиною.

На щастя, тієї неділі, коли ксьондз оголошував першу оповідь Доцьки й Дмитра, вона не була в церкві, бо тут же, на місці, могла б трупом упасти. Коли отець парох оголосив, що Дмитро Савицький буде брати Явдокію Курочку, то в церкві аж зашуміло від бабських шепотів.

Дівчата, молодиці, ба навіть старі баби перепитували одна одну, бо кожній здавалося, що їй учудилося.

— Сестрички, а що ж тепер Марічка? Кому ж тепер вже вірити, коли навіть у таке

сердечне коханнячко увірвалася зрада?

— Та Дмитро ж, чуйте, проходу не давав дівчині. Якось було посперечалися між собою, то він, чуйте, до самого сходу сонця простирчав під її вікном, як дуплява верба.

— А тепер, скарав би його бог, полакомився на багацькі скрині! А ще, чуйте, говорять, що хотів уже з Марічкою на оповіді нести. Пішов до ксьондза, а той йому каже, що дівка Мартинчуків записана у книгах не Марічка, а Йосафата, а Дмитро як те вчув, як згидилася йому дівка, так і відступив від весілля.

— Ідіть, ідіть, не говоріть дурниць! Через отаке ніхто нікому ще не згидився.

— Багатства захотілося парубкові, та й все! Але оте багатство, чуйте, ще йому боком вилізе. Не буде йому щастя з Доцькою, згадаєте, що не буде. Адже як ото співають:

Впали морози та на тії густі лози,

Поб'ють тебе, мій миленький, мої дрібні сльози...

Поб'ють, бігме, поб'ють, бо ж сльози падають не на камінь, а на чиюсь голову.

Не одна, може, думала собі, що Марічка, коли дізнається про цю страшну вістку, то рватиме на собі волосся, повибиває вікна багацькій суці, випарить очі тому лайдакові, побіжить до ксьондза заперечити шлюб, а вона — нічого. Тільки тиха-тиха стала. Така тиха, що аж ляк брав дивитись на неї.

Ткне їй мати ложку в руку, то вона понесе її до рота, а якщо ні, то й день могла не їсти. Приведе її Петриха до цебра, нахилить голову, то вона підставить долоні, а ні, то й три дні могла ходити не вмивана.

Возив Петро дочку до лікаря.

Нічого розумного не порадив йому той учений лікар. Краще, каже, було б, якби вона плакала, кричала, ба навіть посуд біла. Вона б тоді скоріше видужала.

Старий Мартинчук не схотів навіть до кінця вислухати такі небилиці. Пожалкував тільки, що витратив на пусте робочу днину й дитину безпотрібно потривожив.

Приїхав у село лікар до Петрика Пилипа Мочернюка. Закликав його Петро до своєї Марічки.

Подивився той на неї, запитав щось, побачив, що Марічка не хоче говорити, та й ні з чим і поїхав. Був бодай настільки порядний чоловік, що хоч грошей не зажадав.

— Ваша дочка, — сказав отой лікар Мартинчукові, — має велику травму. Її міг би повернути до здоров'я лише якийсь великий струс. Треба, щоб вона або сильно зраділа, або чимсь дуже засмутилася, чи несподівано налякалася чогось.

Мартинчучка, як учула такі слова, так і заголосила:

— Вже її так стрясло життя, так стрясло, що ледве дихає, а ви ще стрясу хочете на неї?

Питає її, бувало, що-небудь мати, а Марічка подивиться, стисне плечима і мовчить. Іноді кине слово-два, але й те рідко бувало.

— Марічко, — каже мама, — розповідають, помер Петрик Пилипа Мочернюка. Чуєш, як дзвони дзвонять?

— Ага, — каже і посміхається так, що всім, хто в хаті, аж мурашки поза шкірою

бігають.

А якось, розповідає Мартинчучка, заговорила сама, непитана:

— Мамо, ануко, подивіться мені в голову. Мені здається, що в мене на голові гудзь росте.

— Та що ти говориш, дитинко, — бере мама її пальці та водить ними Марічці по голові, — де той гудзь? Нема жодного гудзя. Ади, яка гладенька голівка. Ану, помацай собі голівку. Гладенька, правда? Мама сама своїми руками розчесала тебе, сама кіски заплела. Звідки мав би той, не про нас кажучи, гудзь взятись? Це тобі приснився, Марічко, той гудзь, шез би він! Нема гудзя, донько!

— Нема? То добре, що нема.

І заспокоїться на хвилинку-дві, а там знову мац-мац пальцями: гудзя шукає. Вранці зірветься з постелі і, як мара, не підперезана, в сорочці по землю, біжить перед дзеркало, розплітає коси — гудзя шукає.

А тут ще старий вперся, як віслук: у силу молитви не вірить, у знахарів не вірить, одну медицину подавай йому, а вславлена медицина — безсила!

Мати бачить, що через батькову впертість дитина може з світу зійти, давай потайки кидатись до ворожок і знахарів. Та, на жаль, їх зела, примовки й прикурювання помогли стільки, скільки й краплі та порошки, що їх виписували лікарі. Різниця була хіба в тому, що ворожки вміли вициганювати гроші вправніше від лікарів.

Від знахарів кинулася бідна мати до бога. Продавала, що було ціннішого у скрині, та потай від чоловіка пускала на служби божі й акафісти за здоров'я Марічки.

І от господь почув її молитви. Одужання Марічки наступило саме у церкві. Старий, прости йому боже гріх, не вірить у чудо, що сталося з його дитиною. Це великий гріх з його боку. А що вона може сама проти його чоловічої впертості? Може тільки молитись за нього, грішного, та просити матінку божу, щоб не пам'ятала йому цього великого гріха.

А з Маріччиним одужанням вийшло так: на саме різдво Іоанна Хрестителя повела мама Марічку у церкву. Коли одягла її, причепурила, як годиться дівчині, сказала: "Тепер, Марічко, підемо до церкви", — то по очах дівчини було видно, що вона зрозуміла, чого від неї хочуть. Розуміти розуміла, а в церкві стояла, як фігура[71]. Ані хрестилася, ані ставала навколішки (всі, хто був у церкві, впали навколішки, а вона стоїть, ніби справді та придорожня фігура) і тільки розглядалась по стінах.

Панотець кінчив читати євангеліє, вийшов на амвон, а Марічка хоч би лицем повернулася до нього. Мусила сама Петриха направити її в бік амвона:

— Дивись, донько, на отця! Вони будуть зараз гарну-гарну проповідь говорити, ану, послухай!

Нікому й у гадці не було, яка це буде проповідь. Оскільки неділя припала на різдво Іоанна Хрестителя, то отець парох почитали те місце з євангелія від святого Луки, де Ісус Христос відповідає посланцям Іоанна Хрестителя.

"Ідіть і перекажіть Іоаннові, що ви бачили й чули: сліпі прозрівають, криві починають ходити, стають чистими хворі від прокази, і глухим повертається слух, та

воскресають мертві".

Відколи Петриха пам'ятала, кожна проповідь на Іоанна починалася з цих слів, так що від сімнадцятого року життя знала вона їх уже напам'ять.

— І сьогодні поміж нами, — відклав отець євангеліє, а Мартинчучка штовхнула Марічку ближче вперед, хай би і на її хвору дитину впало слово боже, — є в нашому селі, о дорогі мої парафіяни, сліпі, що не бажають бачити правди, прокажені душею, які не прагнуть очищення своєї совісті, які вперто, свідомо — і це, о дорогі мої браття і сестри, залічується до смертельних гріхів — не бажають, щоб совість їхня випросталась, глухі, які не дають собі відкрити вуха на слово боже. Сумний це, дуже сумний стан, о дорогі мої парафіяни, але я вас питаю: що ти, що він, що вона, що вони, що ми всі разом зробили для їх спасіння? Що зробив, дорогі мої браття і сестри во Христі, той батько, який знає, що його син зачитується безбожними, спрямованими проти святої католицької церкви, книжками? Що зробила, о дорогі мої сестри во Христі, та жона, яка бачить, що її чоловік не ходить до церкви, ба, ще більше, водиться з такими, що явно зневажають святу церкву та нехтують її заповідями, з яких першою є: "Аз єсмь господь бог твій і не будеш мати інших богів, крім мене", що зробила та жона, щоб врятувати душу свого супруга? Сказано ж: хто сіє вітер, той збиратиме бурю! А господарем нив, що породжують бурю, є не хто інший як сам диявол. Він вже, о дорогі мої браття і сестри, не далі як учора зібрав перші жнива! З роздираючим серце смутком мушу повідомити вас, дорогі мої браття і сестри во Христі, що вчора упокоївся в бозі в розквіті своїх сил вірний син католицької церкви й гарячий її оборонець, заслужений діяч на народній ниві, незрівнянний проповідник, великого серця людина, прекрасний батько своїм парафіянам, колишній парох села Вишня, блаженної, незабутньої пам'яті — отець Аркадій Річинський.

І тут сталося чудо. Марічка побіліла, вхопилась руками маминого плеча й вигукнула на весь голос:

— Мамко, я вже не Йосафата!

В церкві зчинилося замішання, люди зашикали на дівку, отець з проповідниці почав давати дякові знаки, щоб вивів хвору надвір, але цього й непотрібно було, бо Марічка більше не відзивалась. Люди розступились, і Петриха спокійно вивела дівчину надвір.

"Привела Мартинчучка дочку додому, але й на думку їй не спало, що з дівчиною сталося чудо й вона видужала.

Стала дома Петриха розповідати чоловікові про свою пригоду у церкві, а Марічка відзивається несподівано преспокійним голосом:

— Нащо ви, мамо, розказуєте татові про це?

— Мамо, — припали молодші діти до матері, — наша Марічка говорить, як усі!

Діти лепечуть, сіпають маму за фартух, за руки, а Петрисі начеб мову відняло. Хочє щось їм відповісти, а через сльози не може. Петро гримає на жінку, щоб напилася холодної води, бо ще люди побачать та придумують собі, що видужала дочка, а захворіла мати.

Ледве заспокоїлася Петриха. Сіла родина обідати, а по обіді нова несподіванка: Марічка заходжується миски мити:

— Відпочиньте собі, мамко, вже доста находились коло мене.

Помила миски, замела хату, зібрала молодших та й гайда в садок. Каже, хоче подивитись, що там діється. Діти забігають перед Марічкою, навперебій показують, де що розцвіло, де що доспіло, ніби вона справді повернулася додому з якоїсь далекої дороги.

— А ви гейби повиростали! — каже вона до своїх молодших сестер, з чого можна зрозуміти, що вона їх зовсім не пам'ятала під час своєї хвороби.

Вишня хоч і досить велике село, але зате скупчене так, що до вечора всі вже знали про чудо, яке сталося з Марічкою Петра Мартинчука.

До господи Мартинчуків посунули люди. Власне, не побігли, не пішли, а посунули повагом, щоб і самого себе не осмішити передчасним поспіхом, і Петра не образити нетерпеливою цікавістю. Чоловіки ідуть собі, попихкуючи люльки, начеб їм попри Мартинчуків двір якраз і дорога, а жінки дрібушечкою-дрібушечкою, та й випереджають чоловіків. Їм можна. Хто докорить бабі за надмірну цікавість?

Покотилася поміж народом поголоска, що Марічка щаслива у бога. Якщо бог обрав її для свого чуда, то, може, й вона сама осяяна чудотворною силою?

Невістка Мафтея Туририкового виривається з хворим немовлям поперед усіх. Дитина, прикрита однією хустиною, випружилась на руках, як трупик. Жінки, глянувши на старече, пожовтіле личко дитини, відвертають голови: котра почуває себе при надії, то ще й плює поза ліве плече, преч би ся казало!

— Олено, Олено, — радять їй жінки по-доброму, — вертайся додому, небого, та дай дитині спокійно померти!

— Пустіть мене до неї, пустіть, — термоситься нещасна. Піна виступила їй з рота, в очах вже ні іскри розуму, а тут немовля закотило очі, скорчило йому ручки — помирає. Силоміць затягли Олену на чуже подвір'я, щоб дитина не по дорозі душу богові віддала. Дехто залишився біля неї, а решта таки посунула, куди прямувала.

З хати вийшов Петро Мартинчук. Його красне, — цісарським колись його замолоду прозивали дівчата із-за вроди, — обличчя зажурене. Просить людей розійтися і не робити публіки з його дочки.

— Ніякого чуда, шановні газди, і ви, жінки, з його дитиною немає. Оце чудо, що сталося з Марічкою, напороочив лікар ще півтора місяця тому. Правду говорю, люди. Можу дати адресу того лікаря, коли мені не вірите. А втім, шановні газди, і ви, жінки, коли б господь захотів знову за чудо братись, то, напевно, для цього обрав би собі якусь побожну бабку, а не такого еретика, як Петро Мартинчук.

Поміж народом покотився сміх. От Петро, здоров був би він нам, не може, аби не сказати чогось смішного! Ану, ану тихо будьте, він зараз же щось смішне прикаже. Та де людині до жартів, коли народ обступив господу, ніби на похороні?

— Я прошу вас гречно, розходьтєся від моїх воріт, бо ще мене через вас поліція оштрафує. Скаже, що нелегальне згромадження роблю. Розходьтєся, прошу вас,

розходьтєся... І ви, жіночки, теж, аякже! А тим, що стрічатимете по дорозі, передавайте, що старий Мартинчук сказився, спустив пса з ланцюга і сам, так скажіть, такий злий, що аж гавкає. А тепер ідіть собі, аби я на вас не потребував пса спускати... — Він замкнув хвіртку на замок і пішов з тим у хату. Люди ще постояли під хвірткою, постояли і почали розходитись. Ішли тепер — чоловіки попереду, а жінки неохоче плентались за ними.

В хаті Мартинчуків сидів кум Загайчик, довгий Филимон і ще дехто з сусідів. Оскільки люди не прийшли з порожніми руками, то й Петрисі не личило не поставити на стіл, чим хата багата: хлібину, миску квашених огірків, часнику, солі та шматок старої солонини, яку тримала для ліків.

Коли вже випили та закусили як слід, каже Загайчик до свого кума:

— Підкріпили-сьмо ся, куме, дай боже здоровля кумі, а тепер гайда в дорогу!

— А то куди?

— А ви нічого не знаєте?

— Та як мені тут знати, коли я, виділи-сьте, мусив за поліцая збіговисько розганяти?

— А то я зараз вам повім. Сьогодні під церквою, потім, як стався той заколот з Марічкою, — ану, діти, біжіть надвір бавитись! — піп став закликати, аби піти на похорон Річинського. Чекайте, куме, я ще не скінчив. А люди, знайте, пам'ятають ще той випадок з Ільком Повішеним і щось не дуже-то радо... Не кажуть, що не підуть, але й охочих щось не видко. Бачить парох, що біда, та й каже: п'ятдесят сотиків на хлопа, а на бабу по сорок та обід у місті в Річинських, але каже, маєте мені організовано маширувати, як те військо.

— Я хотів би подивитись, як те бабське військо машируватиме, — замітив Филимон.

Мартинчук бровою не повім на цей жарт. Був злий.

— Воліли-сьте не розповідати мені, куме, цієї паскудної історії! Чисто зіпсували-сьте ми гумор! Чоловік собі гадає, що біда вже навчила трохи розуму наших людей, що вже, може, прозріли трохи, а вони тобі — за дурного півзлотого і обід з панських недоїдків підуть у свати до самого чорта. Я вам кажу: сьогодні в мене такий день, що воліли-сьте мені того і не казати...

— Тату, — обізвалась Марічка, що сиділа на порозі та жебоніла щось з наймолодшою Гафійкою, — я теж хочу на похорон.

Загайчика аж підкинуло на лаві.

— Такого я вже не сподівався почути в цій хаті. Та ви щойно... — він не докінчив, вихилив, що залишилося в чарці, закусив голіським зубком часнику.

— Куме, — поклав свою руку Петро на його жилаву. — Не думайте так, як ви думаєте, бо кривдите тим мене і мою дитину. Ви слухайте, що я вам буду казати. Видите, я тато її, а тепер щойно узнав, як вона тяжко переживала оту "Йосафату"... Не маю совісті заборонити їй... Хай власними очима подивиться на нього — мертвого. А щодо того, то не була б вона мені дочка, а я їй батько, якби вона сіла за той обід! Марічко, скажи перед вуйком, правду я кажу?

— Правду, тату.

* * *

Орест Білінський не мав наміру брати участь у похороні Річинського. По-перше, був якраз по вуха завантажений всілякими справами, а по-друге, що істотніше, не хотів саме під час похорону поновлювати своє знайомство з удовою небіжчика, якою у свій час був недовго, але щиро захоплений.

Адвокат Білінський відчував трохи докори совісті, що за три місяці перебування свого у Нашому не встиг нанести як годиться візиту Річинським, відкладаючи з дня на день цей товариський обов'язок.

Про смерть каноніка ходило стільки прерізних версій, що Орест Білінський зібрався на похорон, можна сказати, з цікавості. Бажаючи уникнути офіційного висловлювання співчуття вдові померлого, щоб не нагадувати про себе Олені за таких обставин, він вирішив триматись осторонь.

За час свого перебування в Нашому Орест Білінський тільки раз бачив Олену. Був і радий і засмучений тим, що вона не впізнала його. Олена хоч начебто й не дуже змінилася і, незважаючи на вік, зберегла дівочу тендітність, проте нічим не нагадувала те русоволосе дівчатко з лісництва, з яким думав колись поєднати свою долю.

Коли б вона не поспішила вийти за богослова Річинського, можливо, так би воно й було, але чи виграли б вони обое від того — Орест Білінський сьогодні нічого певного не міг сказати.

Орест Білінський не поспішав з нанесенням свого візиту Річинським ще й тому, що відчував перед Оленою, єдиним у цьому новому місті свідком його юнацьких поривів, сором за свою моральну капітуляцію, хоч пані добродійка Річинська цілком певно не помітила б ні капітуляції, ні сорому.

Справа в тому, що змінився не Орест Білінський, а життя висунуло інші вимоги, і він, такий, як колись, на фоні нових вимог життя здавався б уже анахронізмом. Орест Білінський і сьогодні, як і тоді у Лісках, мав відвагу, хоч і не раз платився за неї, на біле (звичайно, не так заяadlo, не так безапеляційно!) не говорити чорне, а на чорне — біле, злодія не вихваляти як чесну людину, насильство не проголошувати справедливістю, шахрайство — правдою. Проте методи, якими він боровся проти зла, настільки застаріли, наскільки змінилося саме поняття цього слова.

Роль і завдання судді мінялися разом з політичним устроєм держави. Уряд Польщі, який в 1926 році, після травневого перевороту Пілсудського, чванькувато став називати себе урядом твердої руки, ввів не тільки адміністративні новини, але й нові методи політичної боротьби, спрямованої насамперед проти національних меншостей. Орест Білінський послухав голосу своєї совісті й пішов з посади судді раніше, ніж його за законом усунули б. З державної служби перейшов на приватну адвокатуру, обманюючи себе тим, що, мовляв, на цьому полі матиме більш вільну руку. Але невдовзі в своїй адвокатській практиці зустрівся він з новим юридичним гачком, оригінальним винаходом молодого Речі Посполитої, який теж входив у комплекс засобів закріплення влади твердої руки. Цей винахід складався тільки з трьох слів, але всеосяжність і

гнучкість його були феноменальні. Ці три чародійні слівця звучали: "Суд має переконання". Це не була ані логіка аргументів, ані пряма мова фактів чи буква закону, а просто — переконання суддів, які нікому не були зобов'язані пояснювати, що саме породило їхнє переконання.

"Суд має переконання, що свідки повністю не говорять правду", "суд має переконання, що підсудний винний у вчиненні злочину" (хоч всі факти можуть суперечити цьому переконанню), "суд має переконання, що свідок робить зізнання під тиском суб'єктивних чинників"...

"Суд має переконання"... А що ж таке переконання? Абстракція, суб'єктивна точка зору, вигідний викрут для суддів.

Остаточне розчарування в об'єктивності закону наступило в Ореста Білинського з чималим запізненням. Уже з дипломом про закінчення юридичного факультету він ще вірив у автоматичний, постійний прогрес, у світло розуму, яке впорядкує хаос, у чудодійну силу взаємного переконання шляхом дипломатичних розмов, у перемогу розумної ідеологічної концепції, яка зуміє переконати противника силою аргументу, в перемогу народних домагань, слухність яких визнає противник тільки тому, що вони переконують його своєю логікою. Вірив колись, що бодай половина кривд бідних людей походить від того, що нікому пояснити бідолахам їхні законні права.

Був час, коли вірив словам Гука Грація, що "держава — це досконалий союз вільних людей для охорони права і для загального добра". Пізніше переконався, що держава — це не тільки, як учили в університеті, територія, населення і публічна влада, але й знаряддя політичного панування однієї частини суспільства над другою, державного народу над національними меншостями; а проте боротись активно з цим злом не мав у собі сил.

Незабаром опинився у таборі патріотів, політична боротьба яких полягала у пасивному опорі польській владі, яку вважали окупаційною.

Орест Білинський часом, коли в думках піддавав критиці свою капітуляцію, виправдувався перед собою тим, що пориви, мовляв, притаманні певному вікові людини, а у нього цей вік уже минув. Йому на зміну виростали три сини, але в синах, — це він вже може сьогодні сказати з певністю, — він розчарувався. Може, тому, що сподівався надто багато. Сам збившись з кроку і не потрапивши в ногу з життям, Білинський мріяв виховати синів за установленим зразком, про який можна б сказати: "Ось людина в повному розумінні цього слова". Та, на жаль, він не бачив серед сучасної української молоді жодного екземпляра, який міг би стати взірцем для його синів.

Реакція польської окупації, розгул пілсудчиків, каральні експедиції по селах, цинічне нехтування елементарних прав громадянина, систематична і послідовна колонізаторська політика, неприхована полонізація народної освіти, законом санкціонований економічний визиск, планове безробіття, відкрите винищування пам'ятників української культури, придушення найменшого прояву волі народу — все це, річ ясна, не могло не викликати протидії серед молодого покоління. Орест Білинський, будучи адвокатом, знав, яких екстравагантних, згубних форм набирала не

раз ота протидія і як використовували цей стихійний протест недосвідченої молоді всякі ворожі інтересам народу елементи. І тому він боявся за своїх хлопців. Щоб забезпечити їх перед політиканством, він заохочував синів до спорту. Не турбувався тим, що вони у навчанні не будуть першими.

І лише коли найстарший син Ростислав склав атестат зрілості, Орест Білинський схаменувся, що перебрав міру, націливши синів на надто односторонні інтереси.

Всі три його сини не мали і не хотіли мати інших інтересів у житті, крім спорту. Це були не просто молоді спортсмени, а якісь звихнуті з розуму фанатики спорту. За обіднім столом, при гостях, на прогулянці з батьками, поміж собою вже в ліжках вони не мали іншої теми для розмови, крім спорту. У них була своя окрема мова, яка склалася з довгого ряду специфічних спортивних словечок, що їх не завжди розумів батько. Їх найменше цікавила політика, бо в них була своя політика спорту. Їх не обходила історія їхнього народу, бо їх голови були забиті датами і прізвищами з історії спорту всієї земної кулі.

Найгірше з усього було те, що дружина, яка мала більше часу й нагоди, щоб розвіяти це надмірне захоплення, сама очманіла і під сорок років почала вчитись ходити на лижах і грати в теніс. Тепер влітку цілими днями вона загоряла на березі Пруту на "шоколад". Орест Білинський і тут капітулював: "Хай роблять, що хочуть!"

Побачивши в гурті нашівських дам зелений бант на капелюсі своєї дружини, відчув зловтіху від того, що жіноча цікавість виявилася настільки непереборною, аж підняла її з пляжу.

На похорон припливла така навала людей, утворилася така тиснява, що Орест, якому здавалося, що він стоїть осторонь, опинився серед самої гущі.

Куди не обертався, жінки — старі чи молоді — перешіптувалися поміж собою на одну й ту ж тему: ожениться доктор Безбородько з найстаршою з панен Річинських чи не ожениться? Якщо під час похорону прилюдно візьме її під руку і поведе за катафалком, то цим признає себе нареченим, якщо ні, то — пиши пропало!

Орестові Білинському стало гидко, і він посторонився в бік чоловіків. Та за спинами чоловіків знову сперечалися жінки. Особливо одна худюща, в чорній мереживній шалі, немолода вже жінка страшенно обурювалась, що Річинського по смерті проголошено банкрутом.

— Це ж чистої води обман, люди добрі! Де ж пак! Ще в небіжчика ноги не застигли, а родинонька в ту ж мить спровадила нотаріуса, а той — галь-паль і офіційно ствердив, що в небіжчика не лишилося жодного ні рухомого, ні нерухомого майна. Як то не залишив жодного рухомого майна? Навіть штанів, пробачте на слові, не залишив? А обстановка? Обстановка належить удові, кажуть. А звідкіль та вдова здобула таку обстановку? Хто вона така? Байстрючка — ось хто вона! Байстрючка, яку з ласки приютили лісничі Ладики. Розповідають, що як умерли, то навіть не було за що їх гідно поховати, а ви кажете: "Лісничі дали їй придане!" Нічого вони їй не дали, і все це обман чистої води! Треба тільки одностайно взятись за ту паразитку, то з усіх цих адвокатських штучок тільки дим залишиться!

— Чекайте, чекайте, кубіто[72] не може такого бути, щоб названі батьки нічого їй не дали у придане. Не такі вони вже й бідні були, якими ви хочете їх зробити тепер!

— Добре, хай буде по-вашому, Ладика могли дати їй у придане щось з меблі й білизни. А столове срібло, клейноди, золото, шуби, килими — то теж вона дістала від своїх опікунів?

— А ви бачили їхні клейноди та золото? — допитувався подібний до дяка у відставці чоловік, що боронив Річинських.

Жінка, в чорній шалі, з довгим, як у дятла, носом, не знайшла потрібним відповідати на це питання. Обтираючи раз по раз рота хустиною, вона вигукувала далі:

— Тільки не здавайтесь, люди добрі. Тільки нічого не даруйте паразитці! Я навіть і процентів не збираюся дарувати! Я так і сказала панні! Я, ого-го, — не дурна! Я не мовчала так, як ви! Я увірвалась у квартиру... А що ви собі гадаєте, буду їм дарувати свою кервавицю? Гарний інтерес! Це так кожний хотів би: обікрасти людей, понакупувувати всього жінці і дітям, взяти собі і вмерти, а по смерті оголосити себе банкрутом! Ви не зважайте на те, що проголосив нотаріус, а подавайте на суд! Суд вище нотаріуса. Тільки не будьте дурні й не даруйте нічого тій паразитці! А то файний інтерес! Та на таке не один пішов би!

Орестові Білинському не важко було здогадатися, в чому справа. Тим більше, що про співучасть Річинського у банкрутстві фірми Лінде чув він серед адвокатів уже раніше.

Подумав про Річинську, яку ніяк не міг в уяві пов'язати з вихованкою Ладиків, як про одну з своїх клієток: повинна зайти до мене й порадитись, бо інакше заключають її ті горласті баби.

У браму організованим порядком з вінками увійшла група селян різного віку. Дівчата, бурякові від спеки, попритуляли вінки до огорожі, а самі повтікали у тінь горіха, хустками розмазуючи пил по пітних обличчях. Чоловіки й хлопці збились у купку, щоб закурити.

Орестові Білинському мимовільно довелося бути свідком їх розмов. Селяни радились між собою, яким би то чином отримати від їмосці Річинської по двадцять грошів надвишки з особи. Потульніші були за те, щоб лише злегка натякнути: мовляв, спека така надворі, а вишнянський парох хоч обіцяв дати підводу під вінки, але слова не дотримав, і от довелося їх самим двигати. Може би, так, з ласки панської, накинути ще по двадцять грошів за піт. І вінків мали замовлених п'ять, а принесли аж сім.

Більш войовничі стояли на тому, щоб зараз-таки заявити комусь з їмосциної фамілії, що або дають по злотому, або вони повертають з вінками у ворота — й гайда додому! Як їм шкода по двадцять грошів на особу, то хай їм буде сором перед усім народом, хай всі люди бачать, як вишняни завернулися з вінками додому.

Остаточно погодилися на тому, що треба когось послати делегатом до їмосці або до когось з фамілії, хто дає облад цілому похороні.

Орест Білинський просунувся під саму огорожу. Був сповнений почуттям огиди і до тих, що найнялися на похорон, і до тих, що організували цю принизливу справу.

"І яке б свинство у нас не робилося, завжди прикривається воно патріотизмом. А потім ще стаємо на диби, коли нам закидають, що українська інтелігенція живе з експлуатації української національної ідеї, тобто промишляє політичним та літературним руйніцтвом... А завтра ж з'явиться у газеті згадка про похорон Річинського, що перетворився в національну маніфестацію, зрозуміло, за співучастю патріотично настроєного довколишнього селянства... І що воно твориться, і куди це заведе?"

З відчинених вікон долинуло жалібне "вічная пам'ять". На порозі з'явився низький, із зморшкуватим обличчям, але якось на дитячий манер підстрижений чоловік з хрестом.

— А ви не знаєте, чому його ховають не з церкви? Священиків же переважно ховають з церкви? — спитала Ореста Білинського якась дівчина-підліток з ротом, забрудненим чорним соняшником.

— Не знаю.

Хор ревував "Со святыми", і процесія рушила до брами. Орест Білинський, за старою звичкою, приєднався до хористів. Перед самою церквою хор порівнявся з ріднею покійника.

За домовиною йшли двома рядами шість жінок, від голови до п'ят оповитих траурним серпанком.

Коли, зосереджені, начеб непричетні до того, що діється, ступили вони по церковних східцях, молитовні бабки почали вгадувати, котра з них — дружина покійного, їх вкрай схвилювало, що жінок не супроводить жодний мужчина.

Олена, найнижча серед цього ансамблю, йшла, як годиться, в середині першого ряду.

Єдине, що відрізняло її від дочок, — це не зовсім струнка вже лінія плечей.

Промови над могилою були нудні і затягнулися. Люди відходили і ставали купками збоку, де-небудь у тіні, чекаючи на останнє "вічная пам'ять".

Чоловіки з родини покійного осторонь радилися відносно візників: котрим уже заплачено, котрим ще треба заплатити, хто з похоронних гостей піде пішки, а кого треба буде відвезти...

Олена, прошептавши молитву, закинула серпанок на голову, щоб востаннє поцілувати плиту на гробниці.

Нахиляючись, мимоволі глянула на людей. Топтали траву на чужих могилках та з гамором продиралися до воріт.

Орестові Білинському здалося, що Річинська, незважаючи на присутність дочок і маси родичів, які товпилися біля неї, відчуває себе не тільки самотньою, але й покинутою. Це й було причиною того, що він став у чергу з іншими, щоб висловити їй своє співчуття з приводу понесеної нею втрати.

І нема нічого дивного, що Олена не впізнала його. Орест Білинський був тепер з бородою, яка майже до очей закривала його обличчя. До того ж і облісів ганебно. Олена зблизька справила на нього враження овоча, що постарів, не дозрівши. Пізніше

впевнився, що перше враження було вірне.

— А це — мої діти, — широко повела вона рукою В чорній рукавичці.

П'ятеро дорослих дівчат кивнули Орестові Білинському головами. Орест Білинський, хоч і раніше вже знав, що в Олені стільки дітей, тепер якось по-новому дивувався, що вона, така тендітна, така крихка, вродила аж п'ятеро отаких здоровенних істот.

В його пам'яті відтворилася картина весілля в Зеленій Невже ж ця бліда, з жовтавим відтінком шкіри і змученими очима жінка — та сама дівчина в білій пірнастій сукенці, така неймовірно вузька в талії, така скромна, що, коли сміялася, відвертала голову вбік, наче соромилася своєї неучтивості?

Олена не так дивувалась, як докоряла, невідомо тільки — собі чи йому:

— Вже три місяці пан меценас у Нашому, а мені ніхто нічого не говорив...

Білинський зрозумів так, що у пережиті нею важкі години їй бракувало вірного приятеля.

Зустріч ця, незважаючи на сумні обставини, оживила Олену. Це, мабуть, помітили й дочки. Напевно, згадалися Олені Ладики, Ліски, лісництво. Олена, не подумавши, запросила Ореста Білинського на тризну. Але він чемно відмовив їй. Зауважив, що на неї чекають священики, а якийсь добродій у старомодному сурдуті не дозволяє їм розходитись.

— Цілую ручки. Бачу — чекають на вас. До побачення!

Олена, ніби звіряючи секрет, приклала до вуст долоню.

— Але я все ж таки прошу зайти колись, бо... — вона запнулась, але довірливо закінчила, — є справа спадщини... Вони тут таке наробили, а я хотіла б, щоб усе чесно... мені страшно, що хтось міг би потерпіти, — пан меценас розуміють? Тому я хотіла б мати когось з свого боку...

— Будь ласка, будь ласка! — погодився Орест без вагання, хоч те "з свого боку" розсмішило його. Легкість, з якою Олена пов'язала час, свідчила лише про те, як мало була вона пристосована до життя.

"Таке виховання, — подумав Орест Білинський, але тут же згадав, що її майже дитиною видали заміж за якогось теолога. — Ах, правда, та це ж той самий рудий Річинський!" І він задумався, поринувши в спогади.

Знову бачив Олену на лісництві у Лісках і думав, якою б вона могла бути за інших обставин і умов.

* * *

З кладовища всі родичі й близькі друзі подалися до будинку по вулиці Куліша "дещо перекусити й розважити сиріт". Такими словами запрошував на тризну Zenko, двоюрідний брат покійного. Високий, з довгою шиєю, на якій голова виглядала, немов капелюх на палиці, в старомодному сюртуку, простоволосий, запобігливий, він підходив до кожного з намічених на тризну гостей, брав за руку чи лацкан піджака і просив, таки дуже просив не відмовитись "дещо перекусити".

Він явно радів, коли йому без труднощів щастило переконати того чи іншого.

Дякував і знову квапився, бо список запрошених був досить великий.

Свої не дивувались, бо знали його як дивака, але чужі занизували плечима і перешіптувались, що тільки десь у глухій провінції ще можуть водитись такі щирі, смішні люди. Але на тризну чекали, можна сказати, ще за життя отця Аркадія, коли стало відомо, що для нього вже лічені дні. Так нудно у містечку, що чоловік вітає кожну нагоду для розваги, а цей дивак ще й запрошує!

— І чого це він не одружився? — спитала Оріся, новопридбана невістка тітки Ілаковичевої, зальотна молодичка, про яку говорили, що розуміється на чоловіках, як дехто на конях. — Замолоду мусив подобатись. Так гарно тримає голову...

— То ти не знаєш? — відповів їй запитанням отець Нестор, що за весь час похорону не відступав від молодой Ілаковички. — Пікантна історійка! Зенко після того, як відвоював за Україну, не мав до чого взятись і пішов на теологію. Був уже на четвертому курсі теології, як, пане добродію, заручився з любові. В той час одруження з любові було серед нашої братії дивиною, пане добродію. За тих часів теологи, кандидати у женихи, користувались шематизмами, тобто, пане добродію, детальними списками всіх попадянок в окрузі з найточнішими даними щодо віку, вроди, посагу, родинних зв'язків дівчини тощо. Теолог, пане добродію, мусив, як знаєш, женитись перед висвяченням. Але коли було підшукати собі пару, якщо нас, теологів, держали дев'ять місяців у мурах?

— То ви, стрійку... оженились по шематизму? — ляпнула Ілаковичка і зайшлася дрібним, таким невідповідним до її огрядної фігури, дражливим смішком. Натяк на погані подружні взаємини між Нестором і його дружиною був досить виразний.

Нестор ковзнув очима по її грудях, що стирчали, як роги:

— А потягну при людях за вухо!

Оріся зиркнула з-під вій на стрійка Нестора й опустила очі. Відчула, як раптом зробилося гаряче.

"Скільки може бути років цьому гусарові? — подумала. — Дивно... Дуже дивно..."

Коли прийшла звістка про смерть вуйка Аркадія, то вона, хоч і була новою людиною в родині Річинських, плакала цілий день, аж ніс припух. Проте, коли почала готувати собі жалобне вбрання до похорону і глянула кілька разів на себе в дзеркало, — ще в школі говорили їй товаришки, що їй, блондинці, личить чорне, — обсіли її непрохані, далекі від цієї трагедії в родині думки. Усвідомила собі, хто вона тепер і що може чекати її за чоловіком, якого не любила, наринули спогади про тамтого. І якось так само собою вийшло, що Оріся стала сприймати смерть Аркадія не тільки як родинне горе. Закортіло їй поїхати, подивитися на людей і себе показати. Тим паче, що це була перша, коли не врахувати післяшлюбних візитів, її поява в чоловічій родині. Оріся заздальегідь вирішила поводитись між Річинськими поважно, як годиться недавно заміжній жінці, про яку, до речі, було стільки балачок в родині перед шлюбом. І треба ж було, щоб якийсь бісик підкинув їй оцього колишнього гусарина. Справді — скільки йому років може бути тепер? Хіба ще не має п'ятдесяти?

І чому воно так, що людина вирішує одне, а пізніше робить щось інше?

Тим часом отець Нестор далі вів про вуйка Зенка:

— Отож, пане добродію, уподобав собі якусь попадянку десь аж у Карпатах і закохався, як то кажуть, з першого погляду. Освідчився і, очевидно, був прийнятий. Одного разу, розповідають, гостював він у нареченої і зовсім випадково підслухав розмову своєї кралі з її мамою. Говорили про нього. Дотепер ніхто не знає змісту тієї розмови, але факт той, пане добродію, що хлоп одразу ж змився, ніби його й не було. Покинув теологію й не одружився. Тепер живе собі на селі й лікує людей та худобу. Навіть, кажуть, зуби рве і ніби непогано. Душа, пане добродію, душа залишилась у нашого Зенка чистою, як у новонародженого. І, я тобі скажу, через оце саме й родинонька вважає його трохи...

Тут Нестор недвозначно покрутив собі пальцем біля лоба.

— Але я, пане добродію, я б його стоптаного черевика не дав за них усіх разом... Слухай, мала, щось твій Славко не вправляється. Коли врешті, пане добродію, гадаєте на хрестини просити?

Несподівано біля них виріс сам вуйко Зенко. На цей раз він умовляв Меланію Річинську з лінії Сильвестрів. Сильвестр Річинський вів свій рід з Волині, і, власне кажучи, Меланія не доводилась жодною своячкою Аркадієві, але все ж родичалася з ним, і це на свій лад імпонувало покійному. Тому й велено запросити Меланію на тризну не так заради неї, як заради пошани до пам'яті небіжчика: нехай на похороні має те, що любив за життя.

В родині не раз дивувались, чим саме Меланія привернула симпатії Аркадія. Вона — деспотична, скупа; чоловік її Михайло — бідний, затурканий, мов сирота в наймах. Що собі вподобав Аркадій в цій парі, один бог знає. Та це — справа Аркадія. справа вже потойбічного порядку.

— Прошу вас, братова, а де ж дівчата? Прошу, панни, ходімо трохи перекусимо!

Меланія Річинська, чорна, наче головешка, худюща дама із старомодною оксамитною стрічкою на шії, неспокійно озиралася на всі боки, ніби чимсь заклопотана. Здавалося, вона не могла вирішити, що їй робити далі. Наче очікувала ще на когось. Вуйко Зенко вже сам не знав, чим її зрушити з місця.

— Будьте ласкаві, братова. Брат Михаїл пішов уже... Я сам бачив, як він сів до брички з каноніками. Боюся, що пізніше не стане фіакра. Братова, ну ж бо, прошу. Прошу, панни, прошу!

Меланія нетерпляче одмахувалася від Зенка і далі тупцювала на місці. Дочки, мов перелякані цесарки, переступали з ноги на ногу, обскубуючи бідолашний кипарисник на чужій могилці.

Меланія зачепила молоду Ілаковичку:

— Прошу тебе, це вже всі гості?

Орися непомітно ворушила блузкою, щоб хоч трохи повіяло поза спиною. Піт струменів поміж лопатками, і це трохи псувало їй настрій.

— Всі. А що, тіточко?

— Як то? — ні з сього ні з того накинулась на неї тітка Меланія. — Не бачу жодного

молодого чоловіка. Що це за обід буде?

Дівчатам стало неприємно. Старша з них озвалася:

— Мамцю, та ми ж приїхали на похорон, а не на забаву.

— Живий живе гадає!

Орися прихильніше глянула на дівчат. Вони, сердешні, були зовсім непоказні і якісь дуже несучасні на вигляд. У старшої, Аврелії, досить гарні коси, але при її блідних, анемічних губах і водянистих очах коси ті втрачали весь ефект. Крім того, дівчина зовсім схожа на батька і має дуже затурканий вигляд.

"Може, вона лунатичка?" — спало на думку Ілаковичці.

Молодша, Маруся, була портретом своєї матері за юних років. Ця трималася досить вільно, хоч, напевно, нечасто доводилося їй бувати в такому великому товаристві.

"При теперішній надпродукції жінок, — міркувала Орися, — навряд чи вдасться їм вловити когось".

Меланія думала про Орисю:

"Могла б трохи скромніше поводитися. Де ж то пасує з старшими від себе так відразу запанібрата? Треба шепнути Олені або Катерині, що навіть під час панахиди хихотіла з Нестором. Хай знають, яке зіллячко прибуло в родину. Бідний Славко! Так утопитись!.. А у мене дві дочки — як фіалки..."

З кладовища Безбородько, який було загубився в натовпі, сів у фіакар, що в ньому їхали Олена, Катерина і Неля. Тобто Нелю він сам затягнув туди майже силоміць.

Олена була мов очманіла — перевтомлена чи сонна: вона не розуміла, що до неї говорять, і через те доводилося повторювати сказане. Неля, яка зразу після того, як поховали Аркадія, заспокоїлася, не зводила з неї очей, вкрай здивована поведінкою матері.

— Не болить у тебе голова? Може, дати верамон? — питав Безбородько в Катерини більше за звичкою, ніж з співчуття. Його непокоїло інше: чи не забуде часом доктор Мажарин заступити його на нічному чергуванні в лікарні?

Катерина з вдячністю заглянула Безбородькові у вічі;

— Дякую, мені нічого...

Вона думала про інше. Не була певна, чи вийняла ключ з шафи з білизною. Пам'ятає тільки, що видавала скатерті тітці Клавді, але чи вийняла ключі — убий, не могла пригадати. Простирано з-під покійника, поплямлене сукровицею, треба було негайно намочити в солоній воді, а Мариня, мабуть, зібгала його і, не просушивши навіть, закинула кудись між брудну білизну. Треба було б також наказати грабарям, щоб відвезли квіти до городника, це ж по дорозі. Напевно, ніхто про це не подумав, і тепер доведеться наймати фіру окремо. Гризло й те, що не сказала тітці Клавді про горілку у череватій сулії за буфетом. То справжня житнівка, і її треба було подати виключно на стіл каноніків.

* * *

Коли гості зайшли в їдальню, в них розбіглися очі. Столи угиналися від срібла, порцеляни і квітів.

Тітка Клавда, в чорній оксамитовій сукні, поважна, старосвітська, стояла на порозі й вітала гостей. Вона добровільно взяла на себе роль господині й виконувала її з усією сумлінністю.

Олені пригадалося чомусь весілля у Зеленій, де вперше побачила Аркадія, і нервові сльози затремтіли на очах. Тоді теж було стільки порцеляни, кришталю, срібла та квітів на столах.

Тільки Орест Білінський не бачив того всього, захоплений не потрібно нікому дискусією.

Дружина отця Нестора, повна блондинка із змученим лицем, збентежена, що той дурнуватий Нестор так упадає біля невістки Ілаковичів, підійшла до Олени й безцеремонно взяла її за плечі.

— Ти чого знову плачеш? — і ледве втрималася, аби не сказати вголос того, що думала про всіх чоловіків без винятку, так розстроїв її своєю поведінкою Нестор. — Скинь капелюх! — і заки Олена піднесла руки, Несторова обережно, щоб не поплутати жалобного крепу, зняла з неї капелюх і посадила Олену на першому кріслі скраю. — Спочинь трохи й не журися! Жодний чоловік, — таки не витримала вона, — не вартий того, щоб плакати за ним. Слава богу, Клавда про все подбала, а далі ми вже самі раду дамо.

Клавда зверталася до гостей, що, мов чорні тіні, заповнили їдальню, припрошуючи їх трохи хрипким, але ласкавим голосом:

— Прошу, дорогі сестри й браття! Прошу, милі гості! Сідайте, де кому вигідно, кому коло кого мило. Перекусимо дещо.

Несторовій аж повіки засмикались від хвилювання. Ох, і дурні запросини! Ох, і анархія! Повинен бути порядок, заздальгідь продуманий порядок, а не "кому коло кого мило"! А де ж той Нестор подівся? Чи каноніки й декани знають, котрий їх стіл? Але де той Нестор? Зовсім ладен хлоп здуріти і дійсно примоститись до тієї невістки Ілаковичів!

Гості посувом наближались до столу і, мов незграбні, ласі комахи, обсідали стільці.

— А руки мити? Ніхто не хоче руки мити? — гукала Неля з коридора. Звідтіль чути було плюскіт води і приємний, холоднуватий продув. Але ті, що вже посідали, не виявляли охоти покидати добре місце.

Орися Ілаковичева вийняла з сумки флакон з одеколоном і скропила собі пальці.

Несторову мовби щось підкинуло. Де ж той Zenko, до біса? Чому бодай він не зробить якийсь лад між гостями?

Та вуйка Zenka схопила вже Катерина:

— Я вас прошу, перемішуйте за столом своїх з чужими. Менше пліток буде!

Меланія з дочками все ще стояла. В її позі було стільки виклику, що ніхто не насмілювався її просити зайняти місце.

Вуйко Михайло, маленький, зів'ялий блондин, що гомонів з священиками, підійшов до дружини й попросив:

— Прошу тебе, не роби комедії, сідай.

— Пішов від мене! Така чудова нагода, такий похорон... Треба було тільки кинутись сюди-туди, і дівчата були б мали кавалерів. Але ти... в тебе нічого в голові, крім карт.

Був безрадний. Витер хустиною піт з чола і попросив ще тихше:

— Та це ж такі діти мої, як і твої. Та чи я не рад був би? Та чи я тому винен, що... що тепер якось так вузько стало з женихами?

Внесли на підносах бутерброди з маслом і ікрою, маринади та мозочок в черепашках до французького тіста. Отець Нестор накладав закуску молодій Ілаковичці. Тітка Несторова попросила собі склянку холодної води.

Тітка Рузя, та сама, що чверть століття тому вінчалась у Зеленій, хоч не стара ще, а вже засіяна мошком, видзьобувала округинки[73] на столі й шепотіла до свого сусіда праворуч, доктора Гука, небіжчикового друга:

— Не знаєте, хто той пан, що підходив до Гелі на цвинтарі?

— Не знаю!

— А може, пан меценас знають, що то за дівчина, що так пхалася до катафалка? Поселянському одягнена так, як десь звідтіль, як Вишня, Калиниця... Я гадаю, що то якась несповна розуму, щоб так пхатись насильно... Хто з панства зауважив?

— Прошу пані, я не оглядався на похороні за дівчатами!

Доктор Гук, адвокат, старий холостяк і дивак, відомий у околиці тим, що в ресторан чи кафе приносив з собою свою ложечку, був тепер не в настрої. Подавали язик у маринаді, і поки він перевіряв, чи вилки його прибору досить акуратно витерті, полумисок обминув його і помандрував далі.

Пся кість! А він так любить язик у маринаді!

— А того пана, що приступив до Гелі на цвинтарі, ви таки не знаєте?

— Я ж уже казав, що не знаю, — відповів роздратовано, не розуміючи, чого до нього прив'язла оця шепелява баба.

— Боюся, не дай боже, — торочила далі Рузя, — щоб це не був хтось із кредиторів. Хоч я не думаю, щоб покійний залишив борги. А як ви думаєте, пане меценасе? Але завжди воно, як то кажуть, береженого бог береже... Геля після тої розмови стала мов не своя. Ви помітили, як вона на кладовищі не могла очей відірвати від нього?

Біля стола, за яким сиділи каноніки і декани, розлігся розкотистий регіт. В ідальні стихло, тільки чути було брязкіт срібла об тарілки.

— А це мені подобається!.. — плескав себе по грудях отець канонік Свійко, товариш покійного ще з гімназії. Він аж синів від сміху. При його огрядності це здавалося не зовсім безпечним.

Хтось із священиків за тим столом розповідав меланхолійним тоном:

— А я їм, прошу панства, поставив ультиматум: або я головою читальні, або вони викинуть ту комуністичну шмату "За народ". Кажу їм по-людськи: ви знаєте мене, а я знаю вас. Три роки головою я у вашій читальні, можу ще три роки проголоувати, але або — або. Я вас не силую, робіть так, як вам ваше громадське сумління наказує. Порадьтеся і за три дні дасте мені відповідь.

— Ну і що? І що? — допитувався отець Свійко, що вже трохи оговтався від сміху.

— І нічого. За три дні приходять до мене делегати і кажуть: "Ви, отче, наш душпастир, і ми маємо до вас довір'я, але не гнівайтесь, віри не маємо. І тому хай таки приходять "За народ", як приходив..."

— О, за таке, то, бігме, заїхав би я по циферблату! — скипів старий отець Олександр, який уже мав судову справу за те, що поривався з палицею на парафіян і когось там махнув нею по голові так, що хлоп аж притомність втратив. Та його зацитькали молоді каноніки. Тихо, тихо! То було колись добре, але не тепер! Тепер хлоп... го-го... мудрагелик!

— Бо то, мої дорогі, — почав елейно-плаксивим голосом парох[74] з села Ставки, як завжди, виглянцьований до полиску, отець Омелян Бобецький, — треба завжди так маневрувати, щоб стадо вірило, що пастор готов і душу за нього дати... В мене... у Ставках... все, слава богу, в порядку, а це тільки тому... що мені вірять парафіяни... довіра, мої дорогі, довіра, от що тепер найважливіше...

— А що ви, отче, думаете про загрозу війни з німцями? — спитав отець Кушнір отця Ілаковича, щоб припинити коментарі з приводу його неприємної пригоди з читальниками.

Отець Ілакович витер серветкою свої пишні губи:

— Я особисто зв'язую великі надії з цією війною для нашого народу.

— Самостійна Україна над Дніпром? — запитав з світського стола сотруди́ник[75] Михайла Річинського, червонощокий отець Голубінка.

— Не тільки це, отче. Не тільки це. Післявоєнна карта Європи відкриє широке поле діяльності перш за все для нас, католицьких священиків. Боротьба з шизмою[76] повинна закінчитись нашою перемогою, бо шизма буде нас вічно в'язати з Москвою...

— А отець канонік воліють Варшаву, — невдало пожартував отець Михайло Річинський.

Отець Ілакович не тільки не усміхнувся на цей нібито дотеп, але ще й погрозово підняв палець догори:

— Не Варшаву, дорогий кузене, не Варшаву, а Рим. Мене не цікавить доля Польщі, я маю на думці справи всесвітнього панування святої католицької церкви. І тому вважаю, що тема ця не зовсім підходить для жартів навіть у такому близькому колі, як оце наше. Ви хотіли ще щось сказати, шановний брате?

Стрийко Михайло приклав три пальці до горла і сухо кашлянув. Свої, які знали, що таким риторичним кашлем він починає кожну проповідь, трохи притихли, не так з пошани, як з жалю до стрійка. Михайло вийняв з задньої кишені хустину і витер піт з чола. Він не почував себе в силі стати до словесного поединку з таким зубром, як Ілакович.

Тітка Меланія кинула вилку на тарілку з таким розгоном, що аж порцеляна задзеленчала. Хустина, якою Михайло витер чоло, була брудна, як онуча. Дома, перед самим від'їздом, пхнула йому дві чисті носові хустини, але забула зажадати від того йолопа уживаної, і от тепер скомпрометував він її перед всіма гостями!

Несторова, дарма що скаржилась на біль голови, переглянулася з Рузею, яка

бридливо, демонстративно приклала до носа батистову напарфумовану хусточку.

— Та скажи щось. Чого стоїш, як стовп! — сіпнула Меланія чоловіка.

Михайло Річинський ще раз приклав пальці до горла і ще раз сухо кашлянув.

— У своїй парафії, прошу я вас, маю кільканадцять скомунізованих родин. Я хотів би знати, як інші отці радять собі з цим лихом...

— Село, отче парох, не родиться скомунізованим, воно поступово стає ним. Поступово, отченьку, поступово. А де ж ви були тоді, коли у вашій парафії була тільки одна скомунізована родина? Що ви зробили для того, щоб зразу, у зародку, вирвати ту заразу, га?

Не всі знали, що отець Свійко жартує. В нього самого у парафії з цим справи кепські. На останніх зборах читальні "Просвіта", незважаючи на всі легальні й не дуже-то легальні заходи з його боку, сельробівці захопили читальню в свої руки. Свійко, побоюючись догани з єпископату, на гвалт шукав заміни парафії, висуваючи як причину те, що по канікулах діти їдуть у школу до міста і йому треба парафії при залізничній станції.

Меланія, що не зносила Свійка, якому, на її думку, надто везло в житті, витягнула свою довгу, як у курки, шию, і, крутнувши нею вліво й вправо, запитала з викликом:

— Я чула, отче парох, що ви шукаєте парафії до заміни. Може, поміняєтесь з нами? Залізнична станція, парафіяльні будинки нові... дві тисячі душ...

— Скомунізованих, прошу пані добродійку, скомунізованих... Це деталь, яку не треба забувати.

Свійко аж ніс пощипував від задоволення, що може дошкулити Меланії, до якої палав антипатією ще з кавалерських часів. Вважав її обмеженою і ніколи не міг пробачити Михасеві його невдалого вибору.

Михася, як більшість знайомих, жалів, а тій відьмі дошкуляв, де тільки міг.

— Тим більша буде заслуга перед церквою і богом, — авторитетно втрутилась в розмову тітка Рузя.

Свійко розреготався.

Меланія глянула боком, наче курка на зерно, на Рузю і, перечекавши зі злою терпеливістю, поки у Свійка минеться напад реготу, почала знову:

— Вас питає Михась (Михайло, як риба, беззвучно розтулив уста й знову стулив їх), що зробили б ви в такому випадку: іде він з процесією святити поле однією дорогою, а якась їх демонстрація з червоною плахою на дрюках іде паралельною дорогою їм назустріч. І раптом, — так воно було, Михасю? — коли зрівнялись, тамті починають щось гукати до людей з процесії, і люди, як заворожені, впоперек полем переходять до тамтих. Залишились тільки ті, що несли хоругви, і кілька статечних газд. Михась просить вас відповісти, отче парох, — правда, Михасю, ти просиш? — що ви зробили б на його місці? Як ви повели б себе в такому випадку?

Замість Свійка, як у гучномовець, загув отець Олександр:

— Го-го-го! А я обернув би хоругов та держакком по хлопіві, та держакком... та по голові, та по плечах...

Отець Олександр щойно подавав до відома цей рецепт, і тому тепер ніхто не реагував на нього. Гості були перевтомлені похоронним обрядом і ситим обідом. Їх піднебіння і мозок могли сприймати лише свіже та гостре.

Отець Мод ест Голубінка через два ряди столів і чотири людські голови припадав до молодшої з дочок Меланії, Марусі. Був, як і всі чоловіки за тим столом, напідпитку і не дуже зважав, у чиєму він товаристві.

Скидалося, що він зовсім не помічав поважних сивих голів деканів та каноніків.

— Панно Марічко, ваше здоровля, моя чічко!

Маруся сховала лице за плече матері. Зробила це не так від ніяковості, як з остраху, аби сторонні не помітили на її обличчі заграви щастя, що опалила її всю.

Недозволені, а тому гріховні зальоти отця Модеста спричинили те, що Маруся з якогось часу ходила, як причинна.

Тітка Ілаковичева, напроти якої сидів отець Голубінка, вловила підозрілі блиски його очей у бік племінниці і почала шептати Несторовій так, щоб чоловіки не почули:

— Ось до чого доходить, коли наші священики висвячуються в целібаті. Я, бігме, не знаю, для чого преосвященні завели целібат. Ти знаєш, — я тобі не говорила? — кажуть, що парох... — вона нахилилася Несторовій до вуха і почала гарячково щось шепотіти.

— Ай! — зойкнула Несторова. — Ай, мовчи! Не розкажуй мені більше того бруду, бо і так... — вона вхопилася за скроні і напівзаплющеними важкими очима повела за Нестором.

Той дурнувятий дивився на невістку Ілаковичів, як на образ матері божої. Жовч може розлитись всередині від такого чоловіка!

Отець Ілакович не чув, що шепотіла дружина кузині. До нього долинули тільки дві перші фрази, але й цього було досить, щоб насторожитись. Бракувало, щоб тепер, коли преосвященний своєю відкритою проримською політикою здобув собі стільки ворогів, почали критикувати єпископа ще й жінки священиків. За світським столом колишній директор школи у Вишні, відомий в околиці дискусант, присікався до безвусого питомця[77], щоб той йому пояснив, що означають ось такі парадокси у святім письмі: в євангелії від Матфія V, 9 говорить: "Блаженні миротворці, бо вони синами божими назвуться", і в цього ж самого євангеліста X, 34 Христос говорить: "Не думайте, що я прийшов принести мир на землю: я прийшов принести не мир, а меч..."

— Як пояснити собі ці парадокси? Як це може бути, щоб цар миру приносив на землю не мир, а меч?

Безвусий теолог крутився у кріслі, як на рожні, шукаючи розпачливими очима допомоги в когось з священиків. Він розумів, що священицька ряса й звання студента духовної академії не дозволяють йому залишити світську людину без відповіді, а що відповісти — не знав.

На його щастя, отець Ілакович, порозумівшись про щось з дружиною місцевого пароха, подзвонив срібною ложечкою об склянку:

— Спокій! Сіленціум! Сіленціум![78]

Безвусий теолог, скориставшись з ситуації, пересів далі від настирливого директора.

Сховавшись за спину кремезного отця Олександра, він зітхнув на повні груди. Престиж студента духовної академії був врятований! Тепер він не дурень попадатись удруге на очі старому дивакові!

Дружина нашівського пароха, елегантна, щупла, що рідко трапляється між їмосцями, дама з дуже нервовим обличчям, жестом попросила налити їй у склянку содової води.

Манірно промочивши горло й націливши свої великі чорні неспокійні очі на гарне лице отця Ілаковича, почала, злегка заїкуючись:

— Я... я, прошу панства, мала щ-щастя бути у ка-като-лицькім домі у Кракові на доповіді доктора Карвовського...

З подальших місць долинув приглушений шепіт: "Хто? Хто це?"

Отець Ілакович відчув обов'язок пояснити необізнаним:

— Доктор Карвовський — це один з дослідників автентичності[79] плащаниці, в яку по своїй смерті був загорнутий Ісус Христос. Власне, пані добродійка деканова була на відчиті доктора Станіслава Карвовського, який, як дослідник і лікар, доказав автентичність плащаниці. Попросимо, отже, пані добродійку поділитись з нами своїми враженнями, за що від імені всіх присутніх складаю сердечну подяку пані добродійці. Сіленціум, прошу!

Останнє зауваження було зайве, бо в залі й так запанувала тиша, як у домовині. Чутно лише дзижчання мухи, що кружляла над полумиском з шинкою, та мляскання язиком тітки Рузі, яка висисала рештки м'якуша з ракових ніжок.

Пані деканова витерла губи батистовою хусточкою:

— Я не знаю, про-прошу панства, чи зумію передати свої враження. То щось таке величне, таке над-над-надзвичайне, що мені аж мурашки поза шкірою пішли, коли я слухала...

— Яка шкода, що господь не створив мене мурашкою, — зітхнув досить голосно п'яний отець Голубінка.

Ніхто, крім Нестора, що хихикнув у потилицю молодій Ілаковичці, не дав пізнати по собі, що помітив цей нетактовний випад. Вдала, що не почула, і сама пані деканова.

Заїкуючись та промочуючи час від часу горло содовою водою, пані деканова викладала уривчастими від хвилювання реченнями приблизно таке: у місті Туріні в Італії знаходиться плащаниця, в яку саме був оповитий Ісус Христос, коли його зняли з хреста.

Доктор Гук попросив дозволу задати одне питання: звідки всі ті дослідники можуть знати, що саме в ту плащаницю був загорнутий Ісус Христос?

Дами голосно обурились на таке провокаційне питання, а пані деканова подякувала кивком голови доктору Гукові.

— Отож, прошу панства, питання доктора Гука дуже доречне. Треба сказати, що до другої половини минулого століття взагалі були тільки здогади щодо автентичності

плащаниці. Плями, які слабо виднілись на плащаниці, не давали чіткої картини. Щойно з винаходом фотографії виявилось, що плями оті на плащаниці — негатив, який на фотографічній плівці дав позитив, де виразно можна розпізнати обличчя і взагалі контури тіла Христа. Ця обставина, що на плащаниці відбитий саме негатив, а не позитив, має надзвичайно важливе значення для дослідників, бо вона виключає будь-яку фальсифікацію. Справа в тому, що до винаходу фотографії жодний художник поняття не мав про які-небудь негативи.

— Якщо так, то маємо діло з чудом?

Доктор Гук піднявся з-за столу, вийняв блокнот, щоб зафіксувати відповідь пані деканової.

Дружини священників знову зашикали на нього: ради бога, як можна бути таким нетактовним?

Та пані деканова і цим разом визнала, що питання доктора Гука дуже доречне. З тріумфуючою усмішкою на своїм нервовім, худорлявім обличчі заявила, що вся суть у тому, що тут немає жодного чуда.

— Так, прошу панства, ніякого чуда, бо відбиток святого тіла на плащаниці стався зовсім природним шляхом. Французькі вчені на дослідах довели, що амоніякові випари, які появляються при розкладі тіла (доктор Карвовський подав навіть хімічну формулу, але деканова, річ ясна, не запам'ятала її), можуть на полотні, насиченому соком з алое, викликати тривалі зміни. Проведено, прошу панства, цілий ряд експериментів, що повністю підтвердили цю теорію.

— То виходить, що зі мною можна б таке саме зробити? — спитав уже безпосередньо деканову Модест Голубінка, а потім звернувся до молодшої з дочок Меланії Річинської: — Панно Марусю, я вам принесу цілий оберемок алоесів, тільки натріться ними та загорніться у простирало, аби я дістав ваш відбиток.

Отець Ілакович гмикнув багатозначно.

— Отче Модесте, попросіть для себе ще одну порцію чорної кави...

— А звідки взяти амоніякових випарів? — запитала по-дурному тітка Рузя, що викликало бурю сміху, такого несумісного з настроєм, який панував у залі.

Доктор Гук знову звівся, щоб запитати щось, але після безтактного виступу своєї сусідки нервово махнув рукою, сховавши блокнот у нагрудну кишеню. Та пані деканова наче вгадала питання, що їй хотів поставити доктор Гук:

— Напрошується сумнів, прошу панства, чи це саме та плащаниця, в яку був загорнутий Ісус Христос, бо... коли — панство розуміють? — відбитка сталася натуральним способом, то не мусив це бути саме Христос, а міг це бути який-небудь інший розп'ятий.

Доктор Гук знову вийняв свій блокнот.

Пані деканова однією рукою сіяла сумнів в серця своїх слухачів, а другою вміло виполювала його.

Натурально, могли б бути такі сумніви, якби не стверджено з лікарсько-судовою точністю і акуратністю, що кількість, величина і розміщення ран, відбитих на

плащаниці, йота в йоту збігаються з тими, які описано у святім письмі.

— А тепер, про-прошу панства, найцікавіше на десерт, — вона відкрила сумку й вийняла звідти фотознімки негатива й позитива плащаниці.

Молодь рушила до столу, при якому сиділа деканова. Деканова крутила знімками на всі боки, як дзеркальцем, але з рук не випускала. Старші священики, які з великою цікавістю слухали розповідь дружини свого колеги (добре їздити тим, що не мають дітей!), тепер зберігали відповідну до віку й становища статечність. Тим паче, що в справі туринської плащаниці церква й досі не зайняла догматичного становища.

Коли трохи заспокоїлись з отими фотографіями, між отцями парохами пішли розмови, як у кого в парафії стоїть справа з селянами. Всі молодші й старші рангом священики сходились на тому, що весь отой селянський рух по селах, всі оті колотнечі й страйки, як, наприклад, страйки рільничих робітників на Снятинщині, на Равщині, в Рудеччині, є, по суті, тільки прямим наслідком політичної бездіяльності католицьких організацій і окремих отців парохів по галицьких містечках та селах.

— Чому, — спитав вуйко Ілакович, підставивши під погляди присутніх своє благородного рисунка, дарма що вже в сивій оправі, вродливе обличчя, — по селах, де як слід діють католицькі організації, де досить численна католицька преса, де отці парохи сумлінно виконують всі вказівки й доручення преосвященного і не стоять осторонь політичної роботи серед парафіян, — чому там не чути ні про яких селянців? Прошу відповісти...

"Добре тобі питати — чому, коли твоє село темне як ніч", — із заздрістю подумав отець Свійко. Він мав дещо відмінний погляд на поширення селянського руху по селах. З своєї власної гіркої практики на цій ниві знав, що Ілакович спрощує справу, коли зростання селянського руху пояснює виключно бездіяльністю католицьких організацій. Проте, не маючи відваги виступити відверто з власними тезами, щоб не викликати підозріння щодо своєї душпастирської діяльності, Свійко запитав в обхід:

— А як ви, отче Сидоре, дивитесь на страйки робітників по фабриках? Що ви скажете про страйк цегельників під Перемишлем чи робітників фабрики скла на Жовківщині? Мені цікаво знати, з якої точки ви дивитесь на ці випадки?

Вдаючи з себе несвідомого, Свійко з облудною уважністю вп'явся очима в пишно викроєні уста Ілаковича.

Ілакович не повірив щирості Свійка. Був майже впевнений, що галган[80] провокує його в присутності деканів. Якусь секунду шукав відповіді. Потім, піднявши вгору руку із складеними як для благословення пальцями, з відповідним акцентом відказав Свійкові і тим, що наставились його послухати:

— Хай ці справи не турбують вас, отче. Смійтеся з цих страйків! Це не українські робітники страйкують, бо українських робітників взагалі нема. Нема, отче!

— Як то нема? — вихопився хтось з молодих, і йому вторував веселий гомін з задніх столів.

— А так, що в нас, — преспокійно погладжуючи хребтом долоні своє гладке підборіддя, промовив вуйко Ілакович, — поки що нема робітничого класу (він

акцентував у слові "класу" тверде "л"), і тому нам нічого сушити собі голову над цими проблемами. — І він переможно оглянув присутніх.

— От і слава богу, — хрипким баском засміялася тітка Клавда. — Хе-хе... А то я все боялася, що прийде такий час, коли робітничий клас може зазіхнути на мою кам'яничку, а тепер... хе-хе... — рівчаками зморщок, наче мініатюрними каналами, по її обличчі спливав піт, — а тепер, коли в нас немає такого класу, то я можу спокійно спати. Бодай ти здоров був, Сидорку!

Тонкошкіре світле обличчя вуйка Ілаковича залилося легким рум'янцем. Іронія Клавди досягла своєї мети.

Доктор Гук остаточно проковтнув шматок індички, що його він довго й акуратно пережовував. Впоравшись з цією важливою операцією, він наче у відповідь отцеві Ілаковичеві почав щось гарячково шукати у своїй записній книжечці. Нарешті знайшов. Тримаючи пальця на тому місці, зажадав слова.

— Мені здається, — і вмовк, здивований тим, що гості продовжували гомоніти на всі лади, не звертаючи уваги на його ораторську позу. — Мені здається, що шановні отці надто спрощують поширення комуністичного руху.

— Якого руху? — визвірився хтось із світського кінця.

— Сельробівського руху, — поправився доктор Гук. — Я хотів би звернути увагу, що справа запустила коріння куди глибше, ніж це здається, і тут не йдеться про поодинокі парафії.

— На мітингу! Скличемо антикомуністичний мітинг, і ви все те розкажете на мітингу, пане добродію, — сміявся Нестор, даючи Гукові знак рукою, щоб той сідав.

Але Гук не здавався. Те, що він мав сказати, гідне того, щоб його вислухали.

— Я дозволю собі, — він справді наче на мітингу підніс голос понад той гамір і сміх, що, як хвиля, котився від стіни до стіни. — Я дозволю собі, шановне панство, прочитати два пункти з резолюцій, прийнятих на мітингу сельробівців відносно загальних зборів товариства "Просвіта". Пункт другий: "Усунути з "Просвіти" весь буржуазний і клерикальний елемент, ворожий культурно-освітнім прагненням селян та робітників..."

В їдальні трохи стихло.

— Я не знала, що він такий нетактовний, — упівголоса відізвався тітка Гликерія, дружина Софрона з волинських Річинських, — клерикальний елемент — це ж наші мужі! Як же ж можна в їхній присутності і... в нашій вичитувати такі пункти? Потім, що за неделікатність — усунути!..

— Просимо далі! Далі, пане меценасе![81] — відізналося кілька голосів нараз.

Гук обвів їдальню переможним поглядом: що, цікаво?

— Пункт п'ятий: "Послати від імені "Просвіти" делегацію на Радянську Україну... щоб вони, делегати, познайомились з досягненнями на культурно-освітнім полі трудящих Радянської України".

— У... ух... ш... — свистінням знявся в їдальні загальний вигук здивування, обурення й іронії.

Аврельця Річинська делікатно доторкнулася ліктя Безбородька, який очима шукав

Нелю:

— Я перепрошую, пане докторе, я хотіла б знати, як ви думаете? Видно, що на Україні все ж таки щось будується, якщо ці... (обминула слово "сельробівці" як непристойне своїм звучанням) хочуть туди посилати делегацію. Я так думаю. А ви, пане докторе?

— Пізніше, пізніше поговоримо на цю тему, панно Аврельцю, — відсторонився від неї рукою Безбородько.

Якийсь целебсина[82] за протилежним столом припрошував Нелю сісти біля себе, а вона чемно відмовлялася.

Отець Ілакович, який пропустив повз вуха перший параграф, тепер з насторожено витягнутою в бік доктора Гука головою вичікував, що той ще щось скаже цікавого. Але доктор Гук сказав уже все, що мав сказати.

— Цікаво, — задумливо промовив наче про себе Ілакович. — Цікаво! Навіть дуже цікаво...

— Отче парох! — знічев'я вигукнув отець Голубінка. — Отченьку парох! — Качуровий чуб розвіявся йому на чолі. Розстебнута на грудях ряса оголювала рожеві, покриті золотим пушком груди. Очі блищали, як дві скляні кульки. — Не будемо собі сушити голови над цими проблемами, отче парох. Ми й так дістали від преосвященного інструкції вислати... вислати бодай... — по скільки то? — ага, бодай по три, — він показав пальцями через столи "три", — делегати на матірній з'їзд, перепрошую дуже, на з'їзд матірнього товариства[83].

Отець Михайло Річинський значуще кашлянув:

— Отче Модест... гм... гм... я вважаю, що про тайні інструкції єпископату... не зовсім доречно прилюдно розповідати... гм... гм...

П'яний Голубінка на зауваження отця Михайла зневажливо махнув рукою.

— Виберемо, — гукнув він до вуйка Ілаковича, — виберемо не по три, а по чотири делегати... своїх делегатів і не дамо слова на зборах тій банді. Не дамо, татку!

— Не дамо! — гримнув кулаком об стіл отець Олександр, аж жінки ахнули. — Не дамо! А тепер вип'ємо за погибель наших ворогів живих і ненароджених — го-го-го! Ну, піднімемося, брати, ану, давайте одногосно: "Згинуть наші воріженьки". А пробачте, ми... на тризні по біднім Аркадію. Ну, нічого... нічого... ми собі надолужимо зате на зборах "Просвіти". А тому бандитові, що довів бідного Аркадія до могили, потрощимо кості. Я перший, го-го, як допаду його своєю палюгою...

— Про це пізніше, отче добродію, пізніше, — з усіх боків почали зацитькувати отця Олександра священики.

Була вказівка з самого єпископського ординаріату, щоб випадок на вічі в Калиниці не розголошувати; крім того, дружина й дочки покійного знали про цей випадок тільки те, що на вічі покійний розхвилювався і це призвело при його прогресуючому склерозі до крововиливу в мозок.

— Отця Олександра вже зовсім знеміг алкоголь, — відізався отець Михаїл.

— Кого це ви збираєтесь знешкоджувати, отче Олександр? — спитав з кривою

посмішкою отець Кушнір. Племянниця Оля, яка саме проходила повз їх столи з кошиком накраяного хліба, стала як вкопана.

— Шановний канонік, як теє... трохи, то завжди збирається трошити комусь кості,
— поспішив пояснити Олі вуйко Ілакович.

Ольга подивилася на нього з виразом такого недовір'я в очах, що той, не знаючи, що робити від збентеження, нахилився до своєї дружини й поправив їй шпильку у волоссі.

За світським столом хтось розповідав анекдот, і при столі деканів спроквола втихомирювалося.

— "А як же вам, Іване, живеться?

— Я тепер не Іван, тільки Джон!

— Про мене хай буде і Джон. А що ви вранці робите?

— Нічого не роблю. Лягаю на веранду й лежу.

— Приємна робота. А що ви, Джоне, ополудні робите?

— Теж нічого не роблю. Лягаю на веранді й газету читаю.

— А що ви, Джоне, ввечері робите?

— Лежу на веранді й слухаю соловейка.

Приходить той чоловік додому, а жінка питається:

— А що там наш брат Іван поробляє?

— Та він, — каже чоловік, — уже не Іван, а Джон.

— Хай буде Джон, — відповідає жінка. — А що там наша братова Варвара?

— То вже, жінко, не Варвара, а Веранда..."

— Вульгарно й примітивно, — скривила губи молода Ілаковичка, а тітка Рузя, до свідомості якої долетіла тільки остання фраза, запитала голосно:

— Чому Веранда? Має бути Барбара.

Ближчі до тітки Рузі вибухнули сміхом. Зчинився веселий гамір. Коментарій тітки Рузі пішов колом. Отець Свійко аж вухо прикладав до столу від сміху.

— Чого вони сміються? — питала тітка Рузя в Гука, що, заглиблено обдивляючись рибу на своїй тарілці, не чув ні дотепу, ні коментаря до нього.

— Не знаю. Запитайте їх!

Але тітка Рузя не мала кого запитати, бо до кого лише зверталась, той знову піднімав регіт.

— Здуріли люди, — спокійно вирішила тітка Рузя і взялася за рибу.

Перед білим м'ясом подали вишняк. Тепер уже ніхто нікого не припрошував. За столом утворились гуртки й напівжартома-напівсерйозно виривали пляшки з рук.

Отець Нестор наспівував на вухо молодій Ілаковичці:

...бодай тебе, бодай мене...

бодай нас обоє...

Яке в тебе, таке в мене

личко рум'яное...

Тітка Несторова відчула мігрень і пішла до ванькира прилягти трохи. Безбородько

спіймав Нелю, що проходила повз його крісло:

— Сідайте трохи. Чужі люди гостяться, а вас жодної, крім пані добродійки, не видно за столом.

— Це наш обов'язок, — відповіла скромно, але присіла між ним і кузиною Аврельцею, бо була справді втомлена й голодна.

Безбородько з сміхом вихопив у когось пляшку з вишняком. Потрясаючи нею на чийсь погрози, він нахилився до Нелі і заговорив якимось незвичним, ніжним голосом:

— Якщо не бридितесь, Нелю, то наллю вам до моєї чарки?

— Знатиму ваші думки.

— Мої думки? — кинувся наче вколений, але миттю приховав своє збентеження сміхом.

Неля спроквола підняла чарку, і тоді на Безбородька війнув запах конвалій, що одурманив його до краю. Гострий запах туалетного мила запаморочив йому голову. Він не бачив нічого, нікого — лише одні Неліні пальці, що тримали ніжку чарки. Аптечно чисті, вузькі, з опуклими, лагідними нігтями, вони в одну хвилину стали для нього символом всього недосяжного в житті.

Про таку красу доктор Безбородько не міг мріяти навіть з титулом доктора.

А проте — він відчув це гостро, до болю в серці — безумно прагнув цієї чарівної краси. Діставши такий скарб до рук, міг би нарешті скинути з себе тавро свого міщанського походження, замилити очі всім цікавим щодо його минулого. Як сказав той Суліман? "Гарна жінка... гарна жінка... то великий клопіт для чоловіка, що потребує грошей..." Нелюся не була б клопотом.

— Що вам, докторе? — спитала Неля, бо видався їй якимось зміненим на обличчі.

— Нічого, Нелюсь, — прошептав і, ніби шукаючи чогось під столом, незручно поцілував її у самі нігті лівої руки.

Тітка Рузя, від пильного ока якої нічого не могло сховатися, помітила цей нескромний поцілунок і запищала високим сопрано:

— Скажіть там, пане докторе, щоб відчинили двері, а то декому душно!

Замість відповіді, Безбородько схопив пляшку й налив собі одну за одною дві чарки.

До голубців подали пиво. Воно не було найкращим, але гості хапливо накинулись на нього. В їдальні дійсно ставало душно, і, незважаючи на протяг, треба було відчинити двері.

Повідкидавши, ніби для рівноваги перевантажених черев, свої туші на спинки стільців, чоловіки, сонні й пересичені, ліниво смоктали пиво. Жінота нишком подрімувала.

— Чи ви чули? — пролунав чийсь на диво тверезий голос від світського столу. — Цей англійський журналіст, що приїздив до Варшави, мав розмову з нашими послами з УНДО. Кажуть, ніби хтось бачив там за сніданком за одним столом з послом Шийкою...

— Та як дурний русин[84] платить, то чому б розумному англійцеві не попоїсти! — добродушно зареготався отець Свійко, а кілька голосів приєдналися до нього.

— Так не можна дивитися на справу, — несподівано для всіх обізвалася молода

Ілаковичка.

Отець Олександр вмонтивав окуляри на ніс і, перехиливши голову, придивився до особи, що подала такий голос.

Орися Ілаковичева підвелась і, стоячи, проказала, як формулу:

— Наша українська справа йде вперед!

— Ну... ну... вже аж ваше бабське військо Україну на ноги поставить... пек та осина!

Тітка Меланія багатозначно закашляла. Грубий вислів отця Олександра видався їй образливим для слуху панночок. Глянула на дочок. Обидві з опущеними дотолу очима дзьобали в тарілках голубці.

Молода Ілаковичка не дала себе збити:

— Так, коли б ми у вісімнадцятому році мали за кордоном таку пропаганду, як тепер, то не програли б кампанії...

— Пане докторе, а хто тепер робить нам пропаганду? — наївно запитала Аврельця Річинська, що знову опинилася коло Безбородька, бо Нелю гукнула кудись Оля.

— Та хіба більшовики! — відповів Безбородько і сам розсміявся з свого дотепу.

Отець Нестор підтримав свою сусідку:

— Такі справи, пане добродію, самі по собі назрівають. Хто до чотирнадцятого року, добре каже Орися, цікавився Україною? А сьогодні? Досить такого прикладу. Оце вчитав я в "Ділі", що в Парижі, в Сорбонні, якийсь професор Лямур, у зв'язку з Бальзаком, пане добродію, говорив майже десять хвилин про Україну...

— Гу-гу... — знічев'я загук басом отець Олександр, що, здавалось, задрімав, — коли вже такий Бальзак інтересується нашою справою, то нема що... наше мусить ще зверху бути!

— Та Бальзак уже сто років тому помер, отче декане!

— Що? Помер? Хай богом спочиває, але слава його живе. А слава не поляже, а розкаже, що діялось у світі!

Торти й вина трохи оживили гостей. Тітка Рузя покvapно набирала на тарілку по шматку з кожного торта.

— Я за солодошами не дуже, але з пошани до господині треба скуштувати кожного...

Вона дробила торт на дрібненькі шматочки і смакувала передніми зубами, ніби мишка.

— Добрий... добрий... тільки як на бісквітний, може, дещо тугий. А до цього, горіхового, то я не дала б горіхової начинки. До горіхового найкраще смакує масляно-кавова начинка... але нічого... нічого... Може, пан меценас скуштують шматочок цього помаранчевого? Добрий, тільки трошечки перестояний. Помаранчевий треба свіжим подавати...

Тітку Меланію не заспокоїли навіть торти. Чоловіки вже нишком готувалися до карт, а вона необачно залишила гроші в свого. Встала з-за столу і чекала на порозі кімнати, щоб при нагоді захопити чоловіка та забрати в нього бодай грубшу готівку.

Надійшла Катерина з французькими тістечками:

— А тітка чому не за столом?

— Вже насиділась! Жалко мені Аврельці й Марусі. Вони, сердешні, мали таку надію на цей похорон, а тут нема до кого й слова заговорити!

Катерина повела очима й побачила, як Безбородько пояснював щось Аврельці.

— Хай тіточка тільки глянуть, як Аврельця фліртує з доктором Безбородьком!

— Ти що? Глузуєш з мене? — нахмурилась тітка Меланія. — Та всі ж знають, що він — твій наречений! А ну ж бо... кинь ці тістечка на стіл та ходи покажи мені свій посаг, поки ще гості не порозлазились по кімнатах.

— Ей, тіточко! Який там посаг! Звичайнісінький!

— Ну, — посміхнулась ущипливо Меланія, — не такий він уже звичайний, коли впіймалась на нього така рибка, як Безбородько.

Катерину трохи вколало таке базікання. Проте поставила на стіл піднос і пішла показувати Меланії заготовлене у шафах.

Мужчини, не кінчаючи обіду, що затягнувся аж надвечір, по одному висувалися з-за столу й зникали в салончику, де чекали на них сигари й карти.

Повернувшись з Катериною, Меланія Річинська вже не застала чоловіка в їдальні. Сидів у салоні за другим столиком і програвав. Меланія одразу зрозуміла це. Як вигравав, то ставав балакучий, наспівував і сипав дотепами, а як програвав, то нервувався, а вуха горіли, мов ліхтарі.

Меланію кинуло в жар. Якби могла, то пальцями роздушила б його, наче комара. Найбільше дошкуляло їй те, що дома такий покірний, такий пантофель[85] можна сказати, при людях завжди любив роги показати. Певний був, що вона, Меланія, надто добре вихована (і за такого неотесу заміж пішла), аби вчинити прилюдно скандал, і грав, лайдацюга, на її почутті особистої гідності і нервах.

Меланія стала на порозі, вся наелектризована, і не зводила з нього очей. Може, він зрозуміє нарешті, в чому річ, і опам'ятається. Та ба! Він навмисне удає, що не помічає її. Меланія робить зусилля, усміхається, підходить до нього, кладе йому руку на плече і каже спокійним, але тільки їм обом відомим тоном:

— Щось маю тобі сказати, Михасю! Перепроси товариство на хвилинку.

— То кажи!

Меланія підходить ще ближче і правою ногою так наступає йому на мізинний палець, що отець Михаїл аж смикнувся.

— Кажу, перепроси товариство і ходи зо мною на хвилинку. Це, що маю тобі сказати, не цікавить нікого, крім нас!

Хотів для святого спокою вже встати і піти за нею, але товариші по картах вчепились за полу його рясини й таки примусили сісти.

— Сідай, Михасю, сідай! Ми знаємо, які секрети може і говорити жінка чоловікові при картах. Їмосць, шкода ваших нервів, бо Михась уже і так зарізався...

— Дай мені гроші, — шепнула тихо, але погрозливо.

— Не маю вже грошей, — може, збрехав, а може, правду сказав отець Михаїл.

— Що-о? — забула про своє добре виховання Меланія і піднесла голос.

Отець Михаїл встав і відвів жінку в куток.

— Не кричи, прошу тебе. Шануй мій сан, коли вже себе не шануєш. Я програв Свйкові шість служб божих... сама знаєш, — докінчив примирливо, — що й так не встигаю всіх відправляти і завжди комусь дарую...

— Гроші дай мені, — простогнала вже благально.

Отець Михаїл безрадно витер піт з чола:

— Бійся бога, дивляться на нас. Потім буде більше посміху, ніж те все варте... Іди собі... Іди... святим Йосафатом клянусь тобі, що не рушу більше готівки.

Меланія відступила, вже трохи заспокоєна. Святий Йосафат, великомученик за унію, був патроном їх церкви, і Михайло з-поміж усіх святих віддавав йому перевагу. Але ще не дійшла до дверей їдальні, як знову сумніви гризонули за серце: може бути, що Михайло не рушить більше готівки, — але скільки ще тієї готівки залишилось?

Безбородько вибачився перед сусідкою і собі встав. Мав таке враження, ніби хтось щораз глибше свердлить йому голову. Втрачав свідомість і водночас відчував це. Було дуже неприємно і навіть боязко.

Дивився на тітку Клавду і хоч знав, що та мала за шістдесят, бачив її молодою дівчиною, достеменно такою, як у неї в салоні на портреті. Не дивувався тепер, що стільки чоловіків, за родинною легендою, втрачало голову із-за неї.

Але куди поділась Неля? Не бачив її. Бачив тільки, як Ольга, товста й червона, поралася з морозивом.

Безбородько підійшов до вікна, щоб відчинити його навстіж, бо тітка Клавда казала повідчиняти тільки кватирки і впустити в кімнату свіжого вечірнього повітря, як зупинився, неприємно вражений.

Стежкою мимо порічок, у напрямі кухонного входу, ішов, за звичкою тримаючи голову в плечах, Суліман. Був ще молодий. Не міг мати більше як тридцять вісім років, але тепер скидався на старого. Згорблений, з довгою, аж за вуста, тінню від носа, з опущеними руками, недбалою ходою, він нагадував прибиту горем людину, а не фінансового володаря, що трусив кишнями містечка.

"Цей чого тут?"

Та відповідь прийшла сама. Гієна занюхала падло й прийшла на жир. Було зрозуміло: якщо Річинські заборгувалися, то тільки Суліманові, а він досить хитрий, щоб зручно використати нагоду, коли зібралася вся ближча і дальша родина.

Безбородько відчув, як холодні краплі лоскочуть йому спину.

Суліман! Суліман!

А що буде з його сплатами? За хутро. За радіоприймач. За рентген. За енциклопедію. За... за... Страшними примарами постали перед очима зобов'язання за предмети, які він ніколи не бачив, якісь векселі, яких він ніколи не підписував.

Все-все забере Суліман, а йому залишиться тільки жмут опротестованих векселів і Катерина.

Чому Катерина, чому не Неля?

Думка ця, хоч муляла мозок Безбородькові від початку хвороби отця Аркадія,

достигла і скристалізувалася за секунду: коли вже все має пропасти, коли вже всім має подавитись отой проклятий Суліман, то хай він, Теофіл Безбородько, бодай цей один, найдорожчий скарб врятує для себе.

Неля!

Де Неля? Попалась йому під руки Зоня, що сварила Мариню за розбиту чашку.

— Де Неля? — спитав таким голосом, що Зоня здивовано глянула на нього.

— Неля? Катруся казала їй почистити срібло. Напевне, десь у ванькирику...

Тітка Клавда стягала зі столів скатерті і, заплямлені вином чи вишняком, відкидала набік. Вона мала свій певний спосіб виводити плями.

Катерина щойно видала вечерю дякам на веранді і, наказавши Марині подати фірманам в кухні позавчорашню рибу, яка вже мала підозрілий зеленкуватий відтінок, повна енергії, легким кроком входила в їдальню, коли перед нею стала Неля.

З розкошланим волоссям, з червоними плямами на шиї і злим блиском в очах, Неля здалася їй дуже підозрілою:

— Іди... Іди... до ванькира... бо там з твоїм Безбородьком щось коїться...

Задихаючись, Катерина влетіла туди, але, на перший погляд, нічого підозрілого не помітила. Безбородько сидів верхи на стільці і, схрестивши руки, затулив ними обличчя.

— Що тобі? — спитала Катерина не так стурбовано, як з підозрою. Думка, яку Катерина ніколи не хотіла допустити до себе, тепер почала боляче виникати у її свідомості. — Питаю, що сталося? — голос загострився. Нахилилась над ним, щоб відвести його руки від обличчя. Вдарив на неї випар алкоголю, і це трохи заспокоїло Катерину. — Що з тобою? — спитала втретє і по-материнськи обняла за голову. Безбородько стомлено притулився до її теплих, повних грудей.

Чи було то кохання? Чи лише вдячність? Чи втеча від самого себе?

За дверима у їдальні чи аж у салоні змагалися чийсь голоси. Чути було, як пересувають столи. Хтось ударив по клавіатурі фортепіано й з грюкотом опустив покришку. Катерині почулося, що хтось гукає її.

За хвилину голос став виразнішим. Хтось кликав її, але вона не могла залишити Безбородька самого: таким здавався безвольним.

Невже ж так знеміг його алкоголь?

Раптом відчинились двері й тітка Клавда, за нею стрийко Нестор і його жінка, тітка Меланія, вуйко Зенко і ще хтось із своїх стали перед порогом ванькира.

Заговорила тітка Клавда:

— Де ти сховалась? Михасі хочуть від'їздити, а ключі від возовні[86] де упряж, у тебе.

Тоді виступив поперед усіх стрийко Нестор:

— Дорогі мої! Послухайте мене! Ми тут, пане добродію, сама родина. Скажіть мені, як довго, пане добродію, ця молода пара має ховатись по кутках із своїм коханням? Хай для всіх нас цей сумний день закінчиться радісною подією. Гелю, ходи-но сюди, Гелю! — звернувся у присмерк їдальні, звідки вже вели збентежену Олену. — Ходи-но сюди і

благослови дітей!

Він був, як і всі присутні, трохи напідпитку і не в жарт закоханий в молоду Ілаковичку. Це збудило в ньому велику щедроту серця. Хотів усіх навколо себе бачити щасливими.

Безбородько підвівся. Каламутними очима повів по всіх, ніби шукав когось.

Катерина підступила ближче і торкнулась його плеча. Він вдячно притулився до неї.

— Пані добродійко, — промовив нарешті до Олени якимось чужим голосом, — пані добродійко...

Але стрийко Нестор перебив його:

— Не треба бавитись у формальності... Ми тут самі свої, одна родина. Брати і сестри, многая літа нареченим!

* * *

Безбородько протверезів, лише вийшовши на веранду. Дяки давно скінчили вечеряти. З подвір'я долинали голосні розмови, переривані сміхом вишнян, які, пообідавши, виряджались у дорогу.

На лавочці під вишнею два дяки п'яними хрипкими голосами критикували болгарський наспів.

Від городів тягло приємною росяною прохолодою. Безбородько вийшов за межі електричного освітлення, що падало з вікна, і тоді помітив, що на небі вже з'явилися зірки.

Він не міг очуняти після того, що допіру сталося. Чиркнув сірника, щоб закурити, і лише тоді у непевному світлі вогника помітив якусь похилену постать, що притулилася з боку веранди.

— Хто там? — обережно запитав, але постать не ворухнулася. Скидалося, ніби той хтось заглядав у віконечко ванькира. Безбородько зійшов зі сходів і попрямував до невиразної постаті.

Суліман!

— Ви що тут робите? — накинувся на нього Безбородько, але, усвідомивши, що саме від маклера може довідатись про те, що його цікавить, стримався і змінив тон. — Що ж, Сулімане, пропали ваші гроші?.. Як знаєте, Річинських проголосили невиконавцями. Що тепер буде? — запитав, тамуючи подих.

Безбородько вдруге засвітив сірник і потримав його на рівні Суліманового обличчя.

Суліман дмухнув на сірник.

— Попечете собі пальці, пане докторе! Пан доктор таке говорять, немов приїхали до нас з Марса або Венери. Де ж пан доктор таке бачили, щоб банкрут оголошував, що він — банкрут! На яке лихо йому треба це робити? Хто оголошує прилюдно, що він банкрут, то значить... ну, то значить, що йому вдалося обдурити дурну публіку

і зробити добрий інтерес. Я дивуюся, що пан доктор такий учений, а цього не розуміють...

Безбородько схопив Сулімана за лацкан, як за вухо, і потягнув за собою у глиб саду.

— Закурите, Сулімане?

— Дякую, пане докторе, я щойно курив.

— Суліман, а якби я вас запитав так просто з мосту: чи мають Річинські гроші, — що ви відповіли б мені?

— Що я відповів би? Я можу сказати, що я відповів би... Я... відповів би, що на таке питання я зможу дати відповідь трохи пізніше...

— Ви не певні, як у панства Річинських справи з грішми?

— Що значить — я не певний? Чому пан доктор не припускають, що мушу... що мені, може, не вигідно тепер говорити правду панові докторові?

Безбородько тихо застогнав.

— Але ж мене заручили! — застогнав він якось безрадно.

Суліман торкнувся його плеча.

— Ну, ну! Заручили — це ще не весілля. Заручини, власне, і є для того, щоб молоді мали час надуматись...

— Суліман, — скартав його Безбородько, — я вас просив би не забуватись. Боюсь, щоб ви не згадали колись цю нашу розмову й не пожалкували.

Суліман не переставав усміхатись.

— Якщо й пожалкує хтось з нас, то... то тим буду не я. Пан доктор на мене ображені, що я ще сьогодні не можу сказати правду? Ну що ж, в кожного свої розрахунки, пане докторе, але щоб так зовсім не бути у боргу перед паном доктором, то одну правду я можу сказати... гроші, якщо вони є, вже забрала й сховала в надійне місце панна Катерина... І тільки панна Катруся дістане їх...

Безбородька вразило, як той маклер читав його думки.

— Суліман, ви чорт! — сказав з признанням.

— Ох, пане докторе, як я хотів би ним бути! Ой, як хотів би...

Безбородькові видалося, що на очах Сулімана блиснули сльози. Ні, не може цього бути. Напевно, йому так видалося. До біса! Не раз випивав більше, але ще ніколи не валило його так з ніг, як сьогодні. Правда, ніколи не мішав так багато різних напоїв!

Перше свідоме враження, що його мала Катерина Річинська, прокинувшись уранці по заручинах, було почуття несмаку.

Від природи позбавлена будь-яких романтичних нахилів і з природженим практичним ставленням до життя, Катерина ніколи не мріяла про нареченого, закоханого до нестями.

Мала ясний, Аркадіїв, розум і проникливі очі, якими бачила не тільки інших, але й себе. Та одного бажала всіма добрими і злими силами своєї душі: бажала, аби з тієї хвилини, коли Теофіл Безбородько попросить її руки, він належав уже їй. Мала то бути хвилинка тріумфу й перемоги в її житті, а вийшла опереткова сцена з п'яним нареченим.

Її наречений не належав їй.

Правда, в очах світу досягла свого. Некрасива, а в порівнянні з своїми сестрами то навіть погана, не юна вже, хоч і не перезріла, з посагом, щодо якого прилюдна опінія не була певна, чи та сума доларів, яку зв'язують з прізвищем "Річинські", означає

капітал чи борги, сирота, пересічна дівчина, вона добилась того, що мала зробити найкращу в містечку й околиці подружню партію.

Та цей формальний успіх далеко не задовольняв Катерину.

Хоч не знала докладно, але мала темні, болючі передчуття, чому Безбородько оженився з нею і чому не оженився б, якби міг цього уникнути.

Була певна, що він не відмовиться від того, що вчора скоїлося, хоч, напевне, не дуже багато пам'ятає з усього, що з ним творилось сночі.

Ні, Теофіл надто тонкий дипломат, щоб іти прямими шляхами. Проте це не означає, що він не знайде іншого, саме дипломатичного способу, щоб з честю розв'язатися з панною, якщо тільки переконається, що його розрахунки на посаг панни були безпідставними. Може, наприклад, зробити, як колишній наречений кузинки Аврельці, який безнадійним зволіканням шлюбу призвів до того, що кузина перша порвала з ним.

"Якось-то буде", — підбадьорює себе Катерина і, одразу протверезівши, діловито вискакує з ліжка, накидає на тепле тіло халат і чимчикує до кухні, щоб наказати Марині, що робити сьогодні.

Мариня стояла навколішках, з ліктями на ліжку, і молилась.

— По великій милостині твоїй... замикайте двері, паннунцю, бо протяг тягне...

В кухні віддавало махоркою по вчорашній гостині фірманів. Через відчинене вікно напливав з городів росистий холодок. На драбину біля винограду вискочив сусідський жовтогарячий півень, залопотів крилами і бадьоро прокукурікав.

Починався день праці.

Мариня скінчила молитву. Здмухнула порох з долівки, статечно підсмикнула спідницю на колінах і збиралася бити поклони.

Катерина глянула на жовті, забруднені п'яти і відчула нехіть до пристаркуватої дівки.

"От клопіт, — беззлобно подумала Катерина, — важко з Маринею, а ще було б важче без неї".

Химерна, як березневе повітря, то готова до самопожертви, то злослива, як горбань, працююча, то знову, під впливом якоїсь хандри, сварлива й лінива, всезнайка, зі всіма безпардонно запанібрата, то знову сповнена удаваної покори вірної слуги, Мариня була трудною у співжитті.

Багато років тому увійшла в дім Річинських з Нелею на руках, яку піймала, здибавши на вулиці, і залишилась уже в ньому.

В хустині кукурудзяного кольору, в червоних відблисках сонячного проміння, що саме залляло веранду, з примруженими кучерявими віями, зарум'янена, з гарненькою дитиною на руках, Мариня справді виглядала надзвичайно.

— Зі шаут ві айне мадонне аус[87]— сказав Аркадій до Олени і не міг досить намилуватися незнайомою дівчиною, хоч, правду сказати, гарною Мариня не була ніколи. Мала добру постать і туге тіло, але широко розставлені вилиці і плескати ніс хіба що трохи псували вигляд.

Захоплений появою української мадонни з дитиною, отець Аркадій під впливом

першого враження, як то в нього часто бувало, запропонував дівчині лишитися за няню. Якось не здивувало нікого, що дівчина з місця погодилася на цю пропозицію і відразу мала стільки відомостей про їх родину. Знала не лише імена всіх дітей, але й примхи кожного з них, ба навіть деякі зовсім дрібні звички дому, як, наприклад, те, що отець Аркадій ніколи не пив на ніч чорної кави.

Загадка, якою, до речі, ніхто серйозно не цікавився, згодом сама по собі розв'язалась.

Мариня, тоді ще Марина, припленталась до міста аж під дім Річинських за слугою Річинських Василюшкою.

Саме з тих часів стрийко Нестор, який дванадцять років тому розпрощався з військовою службою, вступив на теологію і, щоб не ятрити серця неповторними спогадами, подарував свій мундир гусарина Василющі.

Стрункий, пружний у ході, мов хорт, синьоокий, з чорним чубом, в сіро-блакитному однострої, Василюшка виглядав, наче красень з колоди карт.

Та факт, що Мариня закохалась у Василюшку, ще не означав, що Василюшка покохав Мариню. Навпаки, всі докази кохання і прив'язаності з її боку Василюшка сприймав з байдужим парубоцьким засоромленням й очевидною неохотою.

Чи кохав іншу, чи ще не дозрів до справжнього кохання — хто міг знати? Василюшка не любив говорити про ці справи.

Після трьох років праці в Річинських одержала Мариня невеличку спадщину по матері.

— Тепер Василюшка повинен оженитись на Марині, — сказала Олена, хоч у душі не вірила в таку можливість. Олена була переконана, що це тільки вона одна на світі спромоглась на геройство зв'язатися з чоловіком, якого не кохала.

Мариня густо почервоніла, а зненависть, що відбилась на її обличчі, настрашила Олену.

— Він не ожениться — ні зі мною, ні з іншою дівчиною, бо він до їмосці палиться...

— Що Мариня говорить? До кого він?.. — не наважилась Олена повторити сказане Маринею.

— До вас! — вигукнула вже просто Мариня, й Олена побачила, як у дівчини затремтіло підборіддя.

— Мариня п'яна, — проказала, стримуючись, Олена. — Мариня сама не знає, що говорить, — повторила ще раз ту саму думку і простягла руку, наче хотіла долонею погладити дівчину по голові.

Мариня з дикою люттю відсахнулася.

— Хай їмосць не робляться приємні, — просичала низько й брутально.

— Ти припускаєш? — запитала Олена, задихаючись, і зблідла так, наче мала за хвилину впасти непритомна. Вся кров з голови збігла їй у ноги. Ноги затремтіли. Олена чула, як втрачає рівновагу.

Мариня глянула на Олену новим, сповненим радості поглядом і, схиливши голову, мов розкаяна грішниця, вийшла з кімнати.

Олена лягла на диван і, міцно затиснувши повіки, намагалася забутись.

Поволі з великого хаосу почали виникати логічні думки. Перша з них була — побігти до Аркадія і признатися йому, якої смертельної образи зазнала від дівки. Зажадати, щоб побив ту ледащицю і прогнав на сто вітрів з їх дому. Хай разом з нею прожене і Василюшку.

"Хоч за віщо Василюшку?"

Олена гарячково ловила, зв'язувала в один ланцюг поодинокі слова, інтонації голосу, вирази поглядів Василюшки, щоб сплести хоч би якусь підставу для Марининою підозри, але марно, не могла нічого знайти. Василюшка був завжди з нею бездоганно коректний.

Один тільки момент викликав сумнів. Сталося це в самому початку її життя з Аркадієм. Одного разу зіпсувався замок у буфеті в їдальні, і ніяк не можна було його відімкнути. Олена була тоді вагітна Катериною, сама не відаючи про це, а тому надмірно дразлива. Шарпнула ключем раз, другий, третій...

— Василюшко! — заволатала, знервована до сліз з приводу такої дрібнички. Прибіг у ту ж мить, наче чекав під дверима. Покопирсав щось ножиком і вільно відімкнув. Олена захотіла й собі відімкнути химерний замок. І коли так поралась ключем біля замка, а Василюшка, схилений над нею з виглядом учителя, стежив за тією спробою, відчула раптом теплий подих на своїй шиї. Запитливо звела очі і ще встигла помітити рух Василющиної голови, що блискавично відсахнулася.

Виглядало так, ніби Василюшка нишком вдихав запах її тіла. Цей епізод давно вилетів в Олені з голови, і тільки неприємність, яку заподіяла їй Мариня, знову нагадала про це.

Щоправда, снівся раз Олені Василюшка. Був у гусарській формі і танцював з нею вальс.

І хоч Василюшка був точнісінько таким, як наяву, Олена знала чомусь, що то не Василюшка, а Орест Білинський. Олена мала уві сні батистову, у білу ґратку, сукенку, і рука його ніжно голубила її спину.

Не поскаржилась тоді Аркадієві на Мариню. І коли минула перша хвиля образи й Олена трохи заспокоїлась, вона інакшими очима подивилася на цю справу. Мариня теж не згадувала хоч би натяком про той випадок. Тільки її ставлення до Олені відтоді стало уважнішим і разом з тим фамільярнішим. Обидві зрозуміли це, як таємну угоду між собою, що мала тривати до смерті.

За кілька років після цієї пригоди Василюшка заповів одного дня несподіванку.

Пиячив уже тоді і тому насамперед упився, потім побрився, надів на себе святковий чорний костюм і церемонно попросив Мариню стати його дружиною.

На велике здивування всіх домашніх, Мариня відмовилась від такої честі:

— Було дати напитися мені тоді, як я спрагу мала. Тепер дякую вашеці[88].

Без жалю дозволила йому відійти від Річинських. Навіть не попрощалась з ним.

— Помре десь під ліхтарем, і пес не гавкне за ним, — сказала Олені, потім зітхнула смутно, — які ж то хлопці завжди дурні.

Василюшка відійшов, а Мариня залишилась. І нікого це не дивувало, ніби воно й не могло бути інакше.

* * *

Скінчивши молитву, Мариня пополоסקала водою рот і взялася розпалювати плиту.

Катерина мала свій, трохи неприємний спосіб наказувати:

— Хай Мариня видасть снідання і зараз-таки віднесе срібло тітці Клавді...

— Отакої! Панна ще вчора потай забрали своє срібло.

Тітку Клавду челядь ще й досі називала панною.

Катерині не сподобався такий поспіх.

— Хай Мариня подасть сюди наше срібло, — але тільки-но почала лічити, відразу ж помітила брак лопатки для тортів. Лопатка була срібна, зроблена на зразок венеціанського мережива.

— Мариню, а де коронкова лопатка?

Мариня позіхнула на весь рот.

— А... а... а... панна забрали лопатку.

— Як забрали? — гостро спитала Катерина. — Що Мариня мовить?

— Забрали, та й годі! Казали, що то їх лопатка, а ми позичили в них її ще на хрестини Славусі і не віддали більше. А чи я знаю, як то було? Як я прийшла, то Славуся мала вже три рочки...

Катерині пригадувалося, ніби крізь сон, що колись тітка Клавда у приступі сімейного сентименту подарувала ту лопатку чи не Катерині навіть як найстаршій з-поміж сестер, а тепер так, по-зłodійському, відібрала її назад.

Не повинна була цього робити. Тим більше поза Катерининими плечима. Фе!

— Та чого паннунця засумували через ту дурну лопатку? От будемо справляти паннунці весілля, і вже паннунця самі припилюють, щоб лопатка лишилась при паннунці.

Катерину завжди сердило те, як Мариня давала їй свої напучення. Вона навіть злилась на матір, що з однаковою покірною увагою вислуховувала Мариню, як і своїх дочок.

— Хай Мариня свої поуки тримає при собі, — і, щоб покласти край розмові про тітку Клавду чи пак про лопатку, заглянула Катерина в горщик, де саме кипіла кава. — Чого Мариня дає так трішки цикорію до кави?

— Бо їмосць не люблять багато цикорію.

То була неправда. Олена не розумілась на сортах кави. Зате Мариня під рукою Василюшки не тільки навчилася розпізнавати гатунки кави, але й мала свій, запозичений від самої графині рецепт готування цього питва, якого й дотримувалася з непохитною енергією.

— На підвечірок купить Мариня пачку ячмінної кави "Луна", а ту зернисту каву, що є ще в хаті, хай Мариня засипле до пляшки, закоркує щільно, і будемо держати тільки для гостей.

Катерина в душі боялася Марині. Тому вона навмисно виклала свою думку рівним,

упевненим тоном, щоб відразу приголомшити Мариню й не дати їй часу на заперечення.

Мариня аж цмокнула від образи чи здивування:

— А то що знову за новація? Як так, то будуть паннунця хіба самі ту "Луна" варити, бо я не вмю... Скільки років пила в цьому домі людська кава, а тепер зачинають щось вигадувати. Як то кажуть... не стало господаря, то дехто починає вже нові порядки заводити...

Остання фраза була сказана півшепотом, і Катерина була рада з того, що могла вдати, ніби нічого не почула. Мариня, безперечно, мала сьогодні лихий настрій, і Катерина вирішила не дратувати її. По вчорашній тризні була сила праці, боялась просто зноровити дівку.

— Мариня повинна знати, що каву "Луна" виробляє наша українська кооперативна фабрика, і тому нашим обов'язком є підтримувати свій промисел... Навіть коли б та кава була менш смачна від справжньої, зернистої... Хай Мариня бере собі приклад з поляків чи хоч би з євреїв, як вони...

Але Мариня не дала їй докінчити думку.

— Ая, тої самої! Я цікава знати, чи директор "Луни" п'є на сніданок ту ячмінну. Напевно, п'є "Мокко" першої кляси... Ет... що мені паннунця тою кооперативною очі замилує?

Катерина замовкла. Вона інстинктивно вгадувала слова, що тремтіли в Марині на кінчику язика, але не хотіла почути саме з її уст.

Подвір'я перед хатою, таке завжди зразково чисте, було тепер устелене сіном і кінським послідом. Відразу з'явилась згряя горобців, що, розгрібаючи стеблинки, порпалася в смітті.

— Як упорається Мариня на кухні, — лагідно заговорила Катерина, — то треба буде подвір'я замести.

Мариня подивилася на Катерину довгим поглядом:

— Або то моя робота?

Мариня була не на жарт зла. Не розуміла (і це їй найбільш допікало), як то могло статись, як могло дійти до такого стану, щоб у цьому багатому панському домі, де хіба пташиного молока бракувало, раптом не вистачає кількох зайвих злотих у місяць на... порядну каву. Можна, вона це розуміє, і треба буде перестати купувати дорогі капелюхи, треба буде зрестись ложі в театрі й балів, але щоб відмовляти собі в чашці зернистої кави?.. Не розуміла, не могла розібрати, чи їй тоді, за життя покійного (земелька хай буде йому пухом!), увижалось якесь химерне багатство, чи тепер плутається вона в якомусь кошмарному сні...

Помітивши, що Катерина все ж таки чекає на відповідь, буркнула:

— То фірми повинні були зробити порядок за собою...

Катерина пропустила повз вуха і це зауваження. Вирішила твердо не датись дівці спровокувати себе:

— Чи Мариня була при тому, як фірми забирали упряж з возовні? Не

порозтягали вони там нашого сіна?

— Ая, тої самої! Акурат ксьондзівські коні їли б наше торішне стухле сіно! Я, бігме, не знаю, пощо те сіно тримати? Хіба що їмость думають козу купувати... — додала прикро, примруживши свої все ще буйні, закручені догори вії.

Катерина мовчки уклала коси на голові, задивившись через вікно на чужі сади.

Мариня, ніби почувавши, що не виведе сьогодні Катерини з рівноваги, заговорила лагідніше:

— Та сіна не порозтягували, але чугрівський фірман украв наше пужално від фаетона.

Катерину аж струснуло щось.

— Котре? Те парадне від повозу? Як украв? Що значить — украв? А де Мариня була?

Пужално, теж одна з фантазій Аркадія, було дороге, зі шкіри й лаку, щедро інкрустоване сріблом та міддю, справжній мистецький витвір. Власник похоронного бюро, що купив у Річинських коні й фаетон, дуже задивлявся на те пужално. Додавав десятку до загальної суми, проте ні Аркадій, ні Олена не могли зважитись продати ту цяцьку. Була думка, що, може, колись зберуться на коні і фаетон, але на таке пужално, зовсім певно, не спромоглися б ніколи. Катерині аж в очах замерехтіло від такої звістки. Запитала, не знати котрий уже раз:

— А де ж Мариня на той час була?

— Та де ж була? Тримала ліhtar, щоб могли добре виїхати...

— І він на Марининих очах украв? — не могла второпати Катерина.

— Хіба ж я знаю, чи то називається "украв"? — розсердилась і собі Мариня. — Паннунця на мене таким голосом, як би я з ним спілку мала, чи що? А то було так: як уже вмістились на бричці, він витягає пужално з дна брички, вже з батогом, та й каже до стрійка Нестора: "Подивіться-но, егомость, що за пужално я пристарав!" Я зчинила крик, а він — по конях та й поїхав. А стрійко Нестор хоч би йому слово сказали.

— Пужална не подарую, щоб сама мала по нього поїхати, — подумала вголос Катерина. До Марині ж сказала: — Так не може бути, Мариню.

— Правда, я сама кажу, що так не може бути...

— Хай Мариня подасть мені фланель... Скільки разів я говорила Марині, що срібло не можна скидати на купу, а кожну штучку треба фланелею переложити... Мариню, а цей ніж! Хай Мариня подивиться на нього...

— Та що паннунця причепились нині до мене? Срібло чистила не я, а Неля... Хай уже з тією кавою впораюся, бо чую, що панни повставали, зараз снідати схочуть...

В коридорі пролунали кроки людини в сандалях, а вслід за тим почувся плескіт води.

— Зараз по сніданні треба відвезти вазони з квітами до городника... Треба було вчора подумати про те...

Мариня відставила каву набік і спідлоба глянула на Катерину:

— Не розумію... Чи насамперед подвір'я замітати, чи бухшпани[89] відвозити? Чей-

ко не роздерусь надвоє...

— Могла б Мариня трохи делікатніше висловлюватись. Хай Мариня поторгується з візником... Не давати більше як золотого.

— Ая! Тої самої! Всі візники в місті знають, що в нас був похорон... Адже з такої okazji, як похорон чи шлюб, то кожний хоче скористати. Навіть мови нема, щоб котрий поїхав за менше як півтора золотого.

Мариня продовжувала готувати сніданок. Насипала цукру в цукерничку, накраяла булки і тепер уклала кусні в апетитну пірамідку.

— Та навіщо Мариня стільки свіжої булки накраяла? На снідання вистачило б тої, що з вечері лишилась.

— Ей, самі зачерствілі недоїдки! Я то висушу і перемелю на булочну муку. Хотіла-м запитати паннунці: а що на обід буде?

— З м'яса нічого не залишилось?

— Теж запитання!

— Бо то Мариня не шкодувала м'яса фірманам.

— Певно, що ні! Хай бідний хлоп теж скористає з okazji.

— Хай Мариня залишить свою філософію для себе, а краще подумає, що б то на обід приготувати. А як там з голубцями?

— В горщиках нічого не залишилось, хіба те, що з тарілок та з полумисків зібрала-м. Ніби те, що гості не доїли...

Катерина вдруге вдала, що не зрозуміла натяку:

— Хай Мариня зварить борщ на кістці від шинки і підігріє голубців, то й буде обід...

Мариня сплеснула в долоні:

— Та які голубці? Хіба оті недоїдки? Про мене, можу підігріти їх, але я їх не їстиму!

Катерина мала вже досить цієї балаканини. Але відповіла ще спокійно:

— Мариню, по-перше, по тих гостях, що були в нас, можна і недоїдки поїсти, а по-друге, ніхто цілого голубця не брав до рота...

У дверях спальні появилася Ольга з папільйотками на голові:

— Катрусю, що робити з постіллю татка?

Катерина переложила срібло фланелею і все разом віднесла до буфета, ключі від якого завжди носила при собі.

— Мариню! Мари-ню!!

— Я тут! Що знову сталось?

— Та те сталось, що я вчора звечора поклала за буфет літр вишнівки, а сьогодні не бачу її!..

— Та й не будете бачити! Ще вчора забрали її тітка Михасева...

— Як забрала? Що значить — забрала?

Мариня і собі підвищила голос:

— Та що паннунця причепились знову до мене? Хочуть паннунця, аби я сказала, що тітка вкрали, чи як?

— Добре... вже добре... хай Мариня не говорить так багато... але скаже до ладу: як

то сталося?

— Та так сталося, що вчора стрийко Михась якісь гроші програли в карти, а тітці з тої гризоти аж голова розболілась. Прийшли сюди, і почали нипати за цитриною, і знайшли ту вишнівку. Подивились на світло, покалатали, чи добре заткана, і сховали до своєї торби.

— А Мариня стояла як мальована і дивилася спокійно, як працю розносять?

Мариня, за звичкою, креснула в долоні:

— А то що, я мала за барки з тіткою братись, чи як?

Я їм казала, що тепер, як паннунця заручились, то горілка придасться в хаті, бо треба буде пана доктора коли-не-коли похачувати, а тітка Михасева відповіли мені на те, що в них теж дві дочки і що до них теж може наречений приїхати. А я подумала собі, що найгірше, якби хтось захотів притулитись до такої терлиці, як та їх Аврельця...

Катерина махнула рукою, щоб Мариня замовкла.

— Хай Мариня іде до кухні і не плете тут, як з гарячки...

Вчинок Меланії Річинської глибоко обурило Катерину. Літр вишнівки — то не цяця-пужално, в цьому випадку не йдеться про фактичну вартість речі. Катерину взяла за живе сваволя родичів, зокрема Меланії Річинської, яка, по суті, навіть не була їм родичкою.

Що? Не стало голови родини... валиться будинок і... можна кожному, кому до вподоби, розтягувати по цеглині з руйновища? Що?

Попам'ятає Меланія ту вишнівку, не будь вона Катериною Річинською!

І приплив нової, злої енергії зігрів Катерину. Тепер розглядала, здавалося б, дрібний вчинок Меланії Річинської не як нетактовну поведінку злосливої родички, але як підступний виклик світу, що заздрило їй за Безбородька. Чітким солдатським кроком увійшла до їдальні.

— Мариню, — гукнула через коридор, — прошу накрити стіл до сніданку! Мариня, видно, забула, як снідається в нашій домі.

Мариня спантеличено повела очима по столі:

— Така парада, паннунцю, була добра колись.

— Тепер знову буде так, як колись, — різко обірвала Катерина. — Зрозуміла Мариня?

Мариня зіщулила очі і захихотіла в рукав. Бог свідком, що нічого так гаряче не бажала, аби в цьому домі було знову так, як колись...

Щоб знову могла подавати на снідання шоколад з французькими "бабочками" і грейпфрут з цукром на друге.

Хотіла збагнути дійсну вартість Катерининих слів і тому запитала облудно:

— Я хотіла спитати паннунцю, чи тих учорашніх голубців залишити й для пана доктора на вечерю? Бо я мусила б їх до пивниці віднести, щоб не скисли...

Катерина подивилася пильно на Мариню. Надто добре знали одна одну, і тому виключалась поміж ними будь-яка гра.

— Ні. Для пана доктора принесе Мариня від Кремера пачку сардинок, цеглинку

масла і коробку айдамського сирку.

— Тої самої! Нема дурних, — відразу збунтувалася Мариня, — хай іде хтось сміливіший, бо я більше до Кремера не піду! Ми вже стільки наборгували там, що я не маю лиця показатися йому перед очі. Він завжди дивиться на мене такими очима...

— Ет, на Мариню кожний зараз дивиться. По-друге, що то за слово: "наборгували"? Є через хворобу татка, а потім через похорон деякі неврегульовані рахунки, і більше нічого. Дрібничка, яка вирівнюється при першій нагоді, і нема про що стільки говорити. Розуміє Мариня?

Мариня смикнула плечем:

— Що тут не розуміти? Але хай паннунця вже за одним махом урегулюють, чи як то кажеться, і молочарку, бо баба мені дихати не дає.

— Все буде, — з достойністю відповіла Катерина, — все наладнається, лише трохи терпеливості. Як тільки пан меценас Білинський переведе наші цінні папери на гроші, все зразу поліпшиться в нас, побачить Мариня.

— Та коби бог дав, — зітхнула побожно Мариня, — бо видять паннунця самі, що паперів ніхто не хоче... кожному тільки грошей... грошей давай... Такий тепер світ настав. Але як паннунця кажуть, що все буде добре...

Хоч як вірогідно запевнила Катерина Мариню про те, що все буде добре, в глибині душі та не мала переконання, що в цьому домі буде ще колись так, як бувало за життя покійного отця каноніка.

Правда, був такий момент, коли Марині здавалося, що Катерина для якихось невідомих їй цілей приховує перед нею дійсний стан добробуту, маскуючи його бідністю. Але тепер Марині вже все ясно. Зрозуміла нарешті, що вчора ховали вони не самого отця Аркадія, — в кам'яний погріб замурували вони й свою долю... Гай... гай...

Мариня вислизнула за двері, а Катерині раптово зробилося холодно.

Покірність, з якою вийшла Мариня, здалась нещирою. Виникла раптом велика охота скочити ще на хвилинку під ковдру, але перемогла себе і пішла у ванну. Холодний душ стряс тіло, проте Катерина не закрутила крана, а навпаки — ще більше підставила плечі під тугі струмені.

"Треба гартуватись, — подумала, надаючи глибшого, наче символічного змісту цим словам, — треба гартуватись, бо життя, що йде назустріч, коструbate й неласкаве, як батоги цієї холодної води, що ріжуть по плечах".

Після того, як розтерла себе рушником, відчула в собі знову тепло. Сприйняла його, як животворну силу, а найприємніше було те, що сила така мала джерело в ній самій.

* * *

Безбородько чує тривожний стукіт у двері, але неспроможний подати голос, запитати, хто там так настирливо стукає. Не спить, але й не може вхопитися за нитку свідомості, не може зрозуміти найважливіше: де він і що з ним.

— Пане докторе!.. Пан доктор чують мене?

Це голос його господині, пані Бровко.

Ах, правда, він у себе на квартирі. На власному ліжку. Напроти гобелен — жінка-риба, в який він уже кілька хвилин несвідомо вдивляється.

— Я зараз, прошу пані!

Миттю зіскакує з ліжка, поспішно накидає на себе халат, повертає в замку ключ і плигає знову в нагріту постіль. Не звук, не любить неодягненим показуватись людям на очі.

Обережно входить пані Бровко і приносить з собою приємний запах кави. Пані Минодора Бровко нічим не нагадує собою тип господинь старих кавалерів. Вона елегантна, помірковано балакуча, дбайлива, але не нахабна. Любить знати чужі таємниці, але не любить чванитись ними. Одним словом, поважна дама. Як і годиться вдові полковника. Так, вона була вдовою полковника австрійської армії і гордилась цим не менше, як дехто орденом. Поміж кандидатів і квартирантів вибирала людей інтелігентних, якщо не можна було знайти кого-небудь із свого кола.

— Я дуже перепрошую, пане докторе, але недавно приходив якийсь післанець з лікарні й не міг достукатись до пана доктора. Мене занепокоїв такий міцний сон пана доктора, і я вирішила на свою відповідальність спробувати розбудити пана доктора. Я дуже перепрошую. Слава богу, що все в порядку, а то я вже... я вже не знала, що й думати...

Вона стоїть біля дверей, висока, в чорній, з білим блискучим комірчиком, сукні, срібноволоса, з не старим ще, дуже блідим лицем, зі схрещеними, такими ж ненормально білими руками на грудях, і з прихильним заклопотанням чекає відповіді.

— А де ж той післанець?

Пані Бровко схиляється чемно, з відтінком провини.

— Я дуже перепрошую, але він не хотів чекати. Вже дванадцята доходить. Він тільки просив, щоб пан доктор потрудились до лікарні...

Безбородько захотів позіхнути, але вчасно утримався.

— Добре, пані добродійко... Дякую, що ви збудили мене. Це правдоподібно Мажарин турбується про своє чергування. Здається мені, що вчора на тризні у панства Річинських я невдало помішав трунки і прийшов з малим шумом в голові додому...

— Ах, правда, — зітхає пані Бровко, співчуваючи невідомо лише кому: аналогічним подіям у своєму житті чи лихові знайомих Річинських, — вчора був похорон блаженної пам'яті отця каноніка. Бідна пані Річинська... Це страшно — лишитись самій, без пенсійного забезпечення, з п'ятьма дівчатами...

Безбородько насторожується: як розуміти її слова? Незручно попросити пані Бровко докладніше викласти свою думку про маєтковий стан Річинських. Але його пече знати, що саме пані Бровко думає про цю справу... Він вважає, що зі всіх його знайомих вона єдина могла б об'єктивно поставитись до факту його заручин. Безбородько боїться безпосереднім запитанням про фінансові справи Річинських викликати у пані Бровко підозріння, які могли б кинути тінь на його добре виховання.

— Але, — зондує він ґрунт, — з Річинськими добре бодай те, що не лишились без сотика за душею, як то кажуть...

Пані Бровко — дама у всіх відношеннях. Вона нічому не дивується занадто і тепер тільки підносить злегка вгору свої підчорнені брови і питається з поблажливою усмішкою:

— То пан доктор теж належить до тих, що вірять в казочку про маєтність Річинських?

І, ніби нічого не сказавши, бере з етажерки ножички, обтинає висохлі листочки пеларгоній на підвіконні.

Безбородько аж підвівся на ліжку. Що це? Осторога приятеля? Заздрість господині, що втрачає доброго квартиранта? Чи, може... бодай не казати... ревності підстаркуватої жінки? По двох роках, так би мовити, культурної приязні адже має він моральне право вимагати бути з ним щирою, без рукавичок, там, де йдеться про його життєву кар'єру? Вже слину проковтнув, щоб запитати пані Бровко, звідки в неї такі відомості, як перед його очима виник, як привид, Суліман.

Суліман! Як живі постали перед ним вогкі очі маклера. Свердлив учора тими очима душу і намовляв одружитися з Катериною.

Який інтерес міг мати Суліман в тому, аби Безбородько зв'язався з Річинськими? Тільки один посаг Катерини може допомогти Безбородькові виплутатись з грошових зобов'язань перед купцями, яким Суліман ручився за нього. Хто знає, може, саме за порадою Сулімана Річинські дозволяють кружляти таким непевним версіям про свою маєтність.

Пані Бровко продовжує делікатно обтинати сухі бильця пеларгоній.

— Не знаю, чого вони такі мізерні... Сказати б, дим цигарковий шкодить їм, але ні... Пан доктор так рідко коли дома бувають...

— А ще рідше коли курю. Пані добродійко, прошу хвилинку не дивитись...

— Ох, пане докторе! — лякається пані Бровко. — Я можу вийти.

— Ні... ні, прошу тільки хвилинку...

Хвилинки, не більше, потребував Безбородько, аби глянути в дзеркало, натягти штани, всунути ноги в капці, причесати скуйовджену чуприну.

— Вітаю вас, пані добродійко, у своїй хаті, — елегантно підходить Безбородько до пані Бровко, церемоніально цілує в руку і додає, не дивлячись у вічі: — Прошу погратулювати мені.

Пані Бровко, мабуть, подобається така гра, і вона запитує в тон високим голосом:

— О, а то з якої нагоди?

— Я заручився вчора, — відповідає стиха Безбородько.

— Так? — питається якимось дивно пані Бровко, ніби зовсім не вірить. — Так?

— Так, — притакує глухо доктор і по мертвій хвилині додає ще: — З панною Річинською.

Рука пані Бровко безвільно зісковзує з долоні Безбородька. Безбородько відчуває, як між ним і панею Бровко шириться порожнеча. Голос її тепер лунає ніби здаля, такий він безбарвний:

— То неможливе, пане докторе.

— Але ж то факт, пані добродійко, — борониться безрадно Безбородько.

І знову мертва тиша. І знову відчувається, як постає між ними оте, порожнє й чуже.

— Пан доктор дарують... Але я не можу цьому повірити. То неможливе, пане докторе.

— Але чому ж? — втрачає терпець Безбородько. З нього вже досить цієї дипломатії, цієї смішної гри у піжмурки. Він не хоче пам'ятати, що в особі пані Бровко має аристократку, перед якою він понад два роки намагався грати роль людини з бездоганними манерами. Він тепер є таким, яким він є, — безоглядний і до нестями самозакоханий.

— Я хочу нарешті знати, що означають ці натяки!! — Тон його голосу, вираз його обличчя мусили налякати пані Бровко, бо ця врівноважена дама вискочила з кімнати із спритністю дикої кішки, не зачинивши навіть за собою дверей. Безбородько почув тільки клацання ключа у дверях спочивальні пані Бровко.

Замкнулась на ключ від нього! Тепер на Безбородька найшло розслаблення, і він відчув неприємний осадок на серці. Тільки тепер зрозумів, як йому кортіло, щоб пані Бровко поставилась до його заручин прихильно. Був на свій лад забобонний, і її прихильність вважав за добру ознаку для всього свого майбутнього. Носився навіть з думкою попросити її заступити йому на весіллі покійну матір, якої не запросив би навіть, коли б жила. Коли й вагався щодо цього, то тільки зважаючи на Річинських. Не знав, як вони поставилися б до зубожілої аристократки.

Мав найкращі наміри, а тим часом що з цього вийшло... Було так нестерпно на серці, що хвилинами боровся з собою, аби не постукати у двері пані Бровко, не попросити пробачення в неї. Але... за віщо мав пробачатись? Чим, до біса, образив цю чепуруху? Правда, підніс трохи голос, але ж тільки голос, не руку. Треба ж і собі мати якесь почуття власної гідності, хоч ми не з військових, а з простих-таки міщан. Минула ще хвилинка. Безбородько зрозумів — муляє йому не так гнів пані Бровко, як те, що вже нічого від неї не дізнається про фінансові справи Річинських. Хоч звідки вона могла б мати якісь вірогідні відомості, коли ціле містечко ламає голову над цією загадкою і не в силі її розв'язати? Дійсно, єдина людина, що має право голосу в тій справі, — це Суліман.

Суліман хоч і не намовляв його одружитися з Катериною, проте й не відраджував від цього кроку. З незрозумілих для Безбородька причин маклер пообіцяв лише пізніше висловити свою тверду думку в цій справі.

Такі міркування цілком заспокоїли Безбородька. З'їв сніданок, який підсунула йому невидима рука, поголився, викупався, хоч звичайно остерігався брати ванну після їжі, скропився своїми улюбленими "Червоними маками", одягнув новенький, до речі, ще не оплачений перлисто-сірий костюм, туго пов'язав темно-блакитну краватку, велюровий капелюх у руку — і моє поважання!

Не міг досита намилуватись своїм відбитком у дзеркалі. Крутнувся на п'яті, надів капелюх на голову, отак злегка набакир, уклонився галантно своєму двійникові, зробив "перське очко"[90] до того рум'яного красеня напроти і з великого внутрішнього

самовдоволення ніжно, любовно поплескав себе по щоках.

Надто добре почував себе, щоб лякатись примар! Якщо й загрожувала йому будь-яка катастрофа, то неможливо, щоб не відчував того! А поки що мав одне передчуття: успіху й перемоги.

Еластичним кроком вийшов на вулицю. Було в його легкій ході, в самовдоволеному виразі обличчя щось таке привабне, що незнайомі жінки усміхалися йому.

Куди вдатися? Повинен піти до лікарні, але не хотів появлятися там перед третьою. Не хотів, щоб головний лікар дізнався, що вони з Мажариним помінялись чергуванням.

Раптом спала йому щаслива думка зайти до Валі на квартиру. Вона вчора мала теж нічне чергування. Завжди комбінувала так, аби чергувати разом з ним. Отже, сьогодні буде, напевне, вдома!

Валя мешкала на Сніговій вулиці в похмурому, незграбному будинку, який колись, мабуть, служив за готель, про що свідчила й коридорна однокімнатна система.

В тому будинку мешкали різні підозрілі типи, тому Безбородько уникав туди заходити, а коли складалось, що мусив зайти, то фігурував там як "професор Ястремський". Щоразу, коли покидав той будинок, обіцяв собі неодмінно подбати, аби Валя перейшла на іншу квартиру. Сама Валя висміювала його вразливість. Який-бо їй клопіт, хто живе поруч з нею? Вона й так, крім власниці, кравчихи Люсі та манікюрші Мані, ні з ким не знається, ні з ким не сходиться, ні в кого не буває. А її квартирка, він же й сам не заперечує, з вікнами на південь, суха, чистенька.

Валя приїхала півроку тому з Рівного. Закінчила там медично-санітарні курси і тепер відбувала практику в лікарні. Безбородькові вона відразу запала в око.

Немилосердно молоденька (у лікарні жартували з неї молоді лікарі й санітари: мовляв, з Валею небезпечно починати роман, бо її охороняє ще рука прокурора), брюнетка з білим личком і характерним, обіцяючим мошком у кутиках уст, із здоровими вогкими зубами, наївна, по-дитячому безпосередня, щира, як переважно волиняни, Валя до того впливала Безбородькові на нерви, що він свідомо старався уникати її. А вона, як навмисне, сама попадалась йому під руку.

— Ах, докторе, — заводила співучою волинською говіркою, — де ж ви пропадали? Як же ж скучно було! Не було мені прямо життя без вас, немає тут... нема до кого польському заговорити... Скажіть, докторе, чи я справді так погано по-польськи говорю? Чого вони завжди дражнять мене?

— Вони вас люблять, Валюшо, тому й дражнять...

Копилила губи і вдавала ображену:

— Спасибі за таку любов!.. А от ви мене теж любите, правда? А не дражните?..

Не знав, що відповісти на це. Дитина це чи рафінована панянка з тих, ліпших? Не міг розуміти цього навіть він, старий лис.

Пізніше з власного почину завела моду готувати йому другі сніданки. Снідали таки в її кімнатці. Любила сама покряти булку і пальцями класти шматочки йому до рота.

Дратували його невимовно дотики тих рожевих пальчиків. Натякнув якось багатозначно:

— Забери пальці, мале, бо не втримаюсь і вкушу... потім будеш плакатись на мене.

Зарум'янилась аж по комірець шпитального халата. Потім щиро глянула на нього і відповіла з роззброюючою простотою:

— Як буду плакатись, то не на вас...

Був певний, що має справу уже з жінкою, і тієї ж ночі взяв її... А вранці, переляканий, намагався не попадатися їй на очі. Боявся сліз, докорів, а над усе — претензій.

Валя відшукала його сама в кімнаті старшої сестри. Була усміхнена, звичайна, тільки з ледве помітними синцями під очима.

— Що це ви справді, докторе, начебто уникаєте мене? Які ж бо ви... ей-бо! Казала ж я вам, що як укусите, то плакатись не буду, — от і не плачу! Не личить, щоб друзі та гнівались одне на одного!

Безбородько, вдячний, схопив її в обійми і цілував, начеб смакуючи окремо уста, очі, вуха, шию, навіть носик.

І тепер, коли дізналася, що вчора заручився з іншою, так само не мала претензій до нього. Тільки ніби невловима тінь пробігла по обличчі, але Валя опанувала себе:

— Щастя боже, докторе, всього хорошого...

Змила саме голову і закутала її по-турецькому в рушник. Струмочки води сповзали по скронях. Очі під вогкими, збитими у косички віями стали немов ширшими, виразнішими. У гранатовому в білі горошки халатику виглядала якось особливо вузькою в плечах, схожа на хлопчиська.

— Покажіть мені свою наречену, докторе...

— Я не маю її фото, — сказав недбало і скривив глумливо губи.

Подивилась незрозуміло на нього, потім гучно розсміялась:

— Як же ж це так? Хороший з вас наречений! Таж навіть я маю вашу фотокарточку!

— Якщо маєш, то тепер повернеш мені! — сказав з притиском. Не міг пригадати, коли він дав їй свою фотокартку. Як правило, був дуже обережний у таких справах.

Валя заперечливо мотнула головою:

— О, вибачте, на тій фотокартці не ви самі, а весь наш шпитальний персонал... І не від вас вона мені дісталась. Маю її собі на спогад, докторе! Я знаю, — причісувала волосся до сонця у вікні і говорила, не дивлячись на Безбородька, — що ви зовсім не той, за кого я вас уважала, — але що це кому вадить? У всякому разі, постараюся пам'ятати тільки хороше... Може, ви цього, — засміялась, — і не розумієте як слід. Коли я приїхала в лікарню, то спочатку гадала, що не витримаю тут і доби. Чуже місце... чужі люди... чужа мова... а от з'явилися ви, і все змінилось. А крім того... — підняла жмут волосся з чола і, закинувши його назад, подивилась просто у вічі Безбородькові, — але ви не смійтесь з дурної дівчини, крім того, лікар, та й ще лікар-українець... Було для мене чимось недосяжним... І ось ви... були прості зі мною... жаліли мене...

Не міг слухати такої мови.

— Лишім це, Валюшо.

Замовкла слухняно, але по хвилі запитала:

— Коли ваше вінчання? Прийду на вінчання подивитись на вашу наречену.

— Ти не прийдеш на моє вінчання, — відповів таким тоном, що Валя відразу споважніла.

— Чому? — спитала по-дитячому.

— Бо мені соромно... Вона негарна, — признався неохоче.

— Так? — засвітилися очі у Валі. — Так? То, значить, ви не кохаете своєї нареченої? Безбородько дипломатично промовчав.

По хвилині відгукнувся по-менторському:

— Лікар, Валюшо, мусить з багатою женитись, коли сам небагатий.

— Це страшно, — зітхнула співчутливо, — це страшно, докторе: бути приреченим жити з кимось ціле життя і не любити його... То, значить, — спала їй інша думка, й очі знову заясніли, — то, значить, ви любите когось іншого?

— Так, — відповів неохоче, і Неля з'явилась перед ним, але, помітивши, що Валя відносить цю відповідь до себе, сказав, аби порадувати її: — Я мушу з багатою женитись, Валюшо, але у твоїй кімнаті в лікарні... завжди знайдеться місце для мене у... твоєму ліжечку. Правда, зозулько?

Валя подивилась на нього невиразним поглядом, ніби не зрозуміла одразу, що мав на думці. Потім схопилась за скроні і почала машинально потирати їх тоненькими пальчиками:

— Боже... які ви підлі... докторе... Які ви страшенно підлі, і як мені сором... як мені боляче, що не можу відразу викинути вас з пам'яті!..

— Що з тобою, дитино? — запитав сердечно. Її розпач був щирим і саме тому вразив Безбородька.

Валя так енергійно труснула головою, що одна краплина води впала Безбородькові на лице.

— Дурниці! Нічого мені... Ви тільки такий, який ви є... Я до вас ніколи не мала претензій і тепер не маю. До себе однієї маю претензії за те, що бачу... Що бачу, хто ви, і, на ганьбу собі, не можу ще викинути вас з пам'яті і серця. А тепер ідіть собі, докторе! О господоньку, — засміялась крізь сльози, — так рідко коли заходите до мене... Раз зайшли і застали таке безладдя... — і вона заметушилась ховати таз з водою, розвішувати мокрі рушники, ногою розтерла воду на підлозі.

Безбородько зрозумів, що нема на що більше тут чекати.

— Бувай здорова, Валюшо, — не насмілився підійти до неї і поцілувати.

— На все добре, пане Ястремський!

Безбородько глянув на дівчину й не пізнав її.

Не залишилося й сліду від Валюші, наївненького дівчатка з Волині. Перед ним стояла, схрестивши на грудях руки і холодно посміхаючись, молода, чужа жінка. Безбородько відчув острах: ще хвилинка — і ця чужа відчинить двері, мовчки вкаже йому на них.

Не оглядаючись, як надламаний, зійшов доктор Безбородько сходами. Було по-

дурному незручно, почував себе винним, хоч не бачив вини за собою, і це зовсім зіпсувало йому настрої.

Сонцем залита вулиця, барвистий рух на ній, білі, немов бавовняні, хмаринки на блакитному небі повернули знову добрий настрої.

"Що ж, — подумав з притаманною йому легковажністю, — з дитиною не лишив я її, а не я зірвав би ту квітку — зробив би це хтось інший... Мене ж бодай кохала..."

У лікарні ще нічого не знали про заручини Безбородька з панною Річинською і тому сприйняли новину з великим галасом.

Це гористе місце мальовничим півострівцем врізувалося в річище Пруту, примусивши ріку зламати тут рівну лінію свого бігу і утворити опукле коліно.

Наче з помсти за ці збитки, Прут з кожною новою повинню підмивав і підмивав береги півострівця, доки однієї особливо водянистої весни зовсім не відрізав прибережну частину від материка, і захисна смуга тернового живоплоту, яка колись охороняла панську садибу від стихії, опинилася тепер на межиріччі, відділена від материка рукавом Пруту.

Скалисте узгір'я і стрімка прірва робили це місце непридатним навіть для випасу худоби, до того ж дорогу вниз люди зорали і загородили, лишивши тільки перелаз. Одні тільки кози знаходили тут справжній рай для себе.

На цьому безлюдному пустирі Бронко дожидав Каминецького.

Власне, домовлялись вони зустрітись о шостій вниз, на березі Пруту. Та Бронкові до того набридло вдавати риболова, що він, раніше байдужий до цього, такого невідповідного його темпераменту спорту, тепер остаточно зненавидів його.

Ясно, якщо тільки замайорить на березі рибацький бриль Бориса Каминецького, Бронко прожогом збіжить униз. Та, завжди такий точний, товариш Каминецький чомусь не приходив, хоч на ратуші вибило вже тричі.

За чверть сьома.

Бронко звівся на ноги. Треба глянути вниз. Може, Каминецький сидить десь на плиті і так злився своїм сірим полотняним костюмом (а тут ще й бриль у тон!) з попелястим фоном каменя, що й помітити його годі...

Каминецького на березі нема. З публіки сюди майже ніхто не заходить. Рвучкий біг води в коліні, що буквально валить людину з ніг, каменяки, які стримлять з води, немов обезволосені голови утоплеників, відстрашують пляжників від цього місця.

Від води потягло відсвіжуючим леготом.

"А, — подумав Бронко, — не вадило б скупатися сьогодні ще раз!"

Сонце, яке годину тому відбивалося від купола нашівської церкви мільярдами сліпучих іскорок, тепер спрямувало своє розпечене око на ліс Майданської гори по той бік Пруту.

Зелена листва буків і кленів зайнялася вогнем. Небо над лісом зачервонілося, і вже важко було розрізнити, хто кому — ліс небу чи небо лісу — служить дзеркалом.

Наше залишилося в прозорчистій, ніжно-фіалковій півтіні. Пелена нагрітого, теж фіалкового, тільки з голубим відтінком, повітря прослалася над містом, ніби молочна

дорога.

З висоти, на якій стояв Бронко, видніли лише покрівлі Нашого. За тією пеленою мерехтливого повітря всі будівлі, за винятком купола церкви, ратуші і гострого готичного меча костьолу, зверху здавалися однаковими.

"Е, — спало Бронкові на думку. — Якби так познімати покришки з будинків та заглянути в коробки фешенебельних квартир та халуп, — панорама була б куди різнорідніша!"

А все ж таки де Борис Каминецький?

Чіпляючись за кущики вересу та верболозу, Бронко спустився вниз до ріки.

Дрібні камінці вибивались з-під ніг і летіли вниз, шарудячи сухотрав'ям, ніби меткі ящірки.

Бронко роззувся, витрусив з черевиків пісок, перейшов босоніж рукав ріки і, продершись крізь шпалери тернини, дістався до їхнього місця — ансамблю кам'яних брил.

Тут він приліг на теплу рінь, спершись головою об камінь, мов на подушку. Лежав отак, втупивши зір у небо, поскороджене ребристими хмарами, і думав, не знати котрий вже раз, про те, що в його житті повинна нарешті настати якась зміна.

Почуття незадоволення собою, глуха свідомість, що він і досі топчеться тільки в передпокої справжнього життя, вперте переконання, що завдання, які він отримує як комсомолец-підпільник, — це дитяча забавка в порівнянні з його моральною готовністю, почуття невижитого, вічно приглушеного старшими товаришами юнацького пориву, незаспокоєна і тим пекучіша тута за справжньою діяльністю, гідною революціонера, шарпали Бронкове серце. Відчував, що міг би дати незрівнянно більше, — та що тут балакати! Всього себе він готовий віддати для справи революції. А як откружком і комсомол використовують цей його священний вогонь?

Чи мав він право підозрівати, що старші товариші мають упередження до його молодості й недосвідченості? Невже ж і досі пам'ятають його невдалу юнацьку затію, яку, нікуди правди діти, породило не що інше, як гаряче бажання прислужитись справі революції?

Еге, був такий гріх за Бронком Завадкою.

У перше півріччя свого перебування в комсомолі Бронко Завадка виробив проект збройного повстання на Покутті. Проект, розроблений в деталях, йому самому видався блискучим: насамперед роззброїти гарнізон, провівши перед тим агітаційну роботу серед солдатів, заволодіти зброєю, випустити з тюрми політичних в'язнів і тут же озброїти їх, створити народну гвардію у місті, захопити магістрат і пошту... І як же він був приголомшений, буквально до шуму у вухах, коли почув від товариша Каминецького, що це все дурниці, бо для революції в даних умовах ще не настав час.

Підняти тепер народ до повстання — значить, приректи його на цілковиту поразку.

Може, саме тому, що Бронкові від напливу крові шуміло в голові, як у млині, він не відразу зрозумів, що йому говорять.

Борис Каминецький мусив повторити: в даних умовах не час для повстання. Щойно

тоді дійшло до Бронка, і він відразу звівся дибки: чекати? Доки чекати? Чого чи кого чекати? Ще мало тюрми переповнені народом? Ще мало сваволі каральних загонів по селах? Як довго гальмувати священний гнів народу? Хіба товариш Каминецький не читає газет?! Адже немає ночі, щоб не палало небо від пожеж! А масові страйки робітників, а криваві демонстрації безробітних, а походи голодних жінок і дітей — це ніщо, так?

Народ готовий хоч сьогодні до повстання, але, на жаль, немає проводу, який повів би його.

— І ти, — флегматично спитав Каминецький, — збираєшся той провід очолити? Ну, ну, дай боже нашому теляткові вовка з'їсти!

Бронко відчув, як у нього затремтіли губи. Каминецький змінив тон. Можливо, йому просто стало жаль недосвідченого хлопчиська.

Він ще раз, але вже без іронії, повторив, що тепер повести народ на збройну боротьбу — значить, обезглавити клас, погубивши найкращі сили.

Бронко й далі не здавався.

А коли ж тоді пролетаріат стане сильним? Та чи й взагалі зможе він коли-небудь увійти в силу, якщо його зростання безнастанно глушать свої і чужі? Ризику бояться? Смішно і нікчемно (Бронко несвідомо почав орудувати фразами, які чув, тільки в іншому контексті, від свого шефа). Їх мало? Але завжди так було й буде, що рішуча меншість веде за собою нерішучу більшість! А тих, що робили Жовтневу революцію, була більшість?

В якийсь момент Бронко помітив, що Каминецький приглядається до нього з поблажливою усмішкою.

Ах, гратись ним? Бронко роздер писаний кров'ю і потом план повстання і кинув клаптики паперу в обличчя Каминецькому, наче рукавичку.

Так!

При тому сказав те, що думав у ту хвилину: є люди серед нас, які не поспішають робити революцію, бо їм і без неї живеться непогано.

Потім біг вулицею в ніч, як амок[91] стримуючи ридання. Боляче переживав провал справи, в яку вклав усю свою душу. Бронко в своїй уяві так детально змалював усе повстання, що вимріяне ніби стало дійсністю, але від цього ще більше ятрило його велике розчарування у своєму вчителіві.

Каминецький пішов услід за Бронком і знайшов його знесиленого у лузі над Прутом.

Просиділи вони на оцих кам'яних брилах майже до світанку. Бронко остаточно визнав слушність повчань старшого товариша, хоч біль від розчарування ще довго отруював йому життя.

— Я вже зрозумів, — сказав на світанні Бронко. — Все зрозумів, одного лише не розумію... Як все ж таки робити революцію?

— А ти виховуй у собі готовність. А то знаєш: вдома — лев, на війні — тхір. Розумно?

Та це було два з половиною роки тому. З того часу Бронко виріс у всіх відношеннях.

Став здоровенним доробалом, а товариші не помічають цього й надалі годують його з рук політичною... манною кашкою!

Колись Борис Каминецький сам говорив, що тюрма — це найкраще випробування для підпільника. Бронко двічі сидів у поліцейських арештах, — а це куди страшніше за тюрму, — і в обох випадках не заплямував честі революційного підпільника. За першим разом на привітання так вдарили у вухо, що з тиждень нічого не чув і двоїлося йому в оці з того самого боку. За другим разом три доби провів у камері по кісточки у воді.

Якого ще випробування потрібно їм від нього?

Двадцять чотири роки прожив він на білому світі і з них майже три роки — підпільником-комсомольцем. А що він, Бронко Завадка, зробив за цей час такого, про що міг би з гордістю сказати самому собі: так, це діло моїх рук?

Розповсюдження листівок, друкування, а згодом і редагування їх, вербування нових членів у підпілля, влаштування конспіративних квартир, організація поступових гуртків серед гімназійної молоді, транспортування нелегальної літератури, активна співучасть в організації Першотравневих демонстрацій, виступи на зборах ремісничої молоді — все це так, все це правда, все це дуже потрібне, але все це не те, про що людина, умираючи, мала б право сказати: "Товариші, я відходжу від вас, але діла мої залишаються з вами".

І тут Бронкові по асоціації згадалися, — власне кажучи, не згадалися, бо він до того був пройнятий ними, що видавав їх у думках вже за свої, — слова Миколи Островського:

"Самое дорогое у человека — это жизнь. Она даётся ему один раз, и прожить её надо так, чтобы не было мучительно больно за бесцельно прожитые годы, чтобы не жёг позор за подленькое и мелочное прошлое и чтобы, умирая, смог сказать: вся жизнь и все силы были отданы самому прекрасному в мире — борьбе за освобождение человечества".

Згадалася і обставина, яка передувала знайомству Бронка з творчістю цього автора. Було це вже після того, як він приніс додому свою першу славлену тижневу заробітну плату і як про милу несподіванку з такої небуденної нагоди дізнався, що Філіпчук пошив старого Завадку в дурні.

Правда, Бронко не був ніколи особливо близьким душею з батьком. Деспотична, замкнута натура старого унеможлиблювала будь-які сердечні взаємини між ними. Бронко з самого дитинства горнувся більше до матері, хоч іноді й грубіянив їй. Особливо це позначалося у віці дозрівання. Проте сам факт, що Філіпчук посмів обманути батька, попросту зробити дурня з його батька, вивернув всю душу Бронкові навиворіт.

Вже тоді Бронко заприсягнув взяти реванш над шахраєм.

А яку комедію хотів Філіпчук втяти з тими Бронковими двадцятьма злотими на тиждень?

Хіба не скидалося на те, що, обдуривши батька, він хотів зробити дурня ще й з сина?

Було так, що через якийсь час після візиту батька Завадки до Філіпчука викликав він Бронка до себе. Бронко чекав, що Філіпчук почне глумитися з нього і батька (щастя його, що не пішов на це, бо в Бронка під блузою за поясом стирчав такий рашпіль, що дай боже витримати!). Тим часом шеф з першого слова грубо накинувся на Бронка, причому вдавав, ніби ця грубість продиктована любов'ю учителя до учня: чотири роки, мовляв, виховував він, шеф, свого учня у вольовому експансивному дусі, — а що з того? Кого виховав, прошу я вас? Замість людини сталеволі і нервів, має перед собою миршаве кошеня, яке, замість кинутися до горла напасникові, вміє тільки нявчати.

Чому він, Бронко, не кидається на нього? Чому не домагається своїх законних прав? Чому, замість самому продиктувати (так, продиктувати) свою волю, він присилає сюди старого, з склеротичним мозком, батька, який через свій обмежений світогляд неспроможний зрозуміти ні духу епохи, ні комбінацій сучасної економіки, ні політичної перспективи як такої? Невже ж він, Броніслав Завадка, нездатний до відкритого бою? Невже ж у ньому не витає лицарський дух чубатих предків, славних запорозьких козаків? Невже ж він здатний тільки дзяворіти з-за плоту?

Філіпчук так пройнявся грою, що сам повірив у свої слова. Обличчя його вкрилося червоними плямами. Він весь пашів запалом, який сам викресав у собі. І хоч Бронко не вірив жодному його слову, Філіпчук і тут обкрутив його довкола пальця. Завадка в своїй наївності припускав, що ця тирада слів випущена спеціально для того, щоб з честю, не завдаючи шкоди власному авторитетові, виправити помилку і про людське око надбавити челядникові злотий-два у тиждень. Та Філіпчук мав на думці зовсім інше. Він знову почав лаяти Бронка: мовляв, шмаркач, короткозорий сліпець, дурень квадратний, вважає, що Філіпчук забув, скільки труда вклали батько з сином, щоб поставити її на ноги.

Шеф не приховує від своїх приятелів, якими завжди вважав і вважає старого і молодого Завадків, що підприємство не тільки стало на ноги, але й пішло, прошу я вас, але поки що прибутки дає не для розподілу. В цьому, прошу я вас, вся філософія економіки. Хто цієї штуки не розуміє, той хай краще мовчить і прислухається, що в траві пищить. І тому йому, Філіпчукові, як власникові друкарні, треба у справі платні людям підходити індивідуально, враховуючи при тому не тільки матеріальні, але й морально-політичні фактори. Так, саме морально-політичні, прошу я вас! Він не приховує від Бронка, що Перожек отримує більше від нього, але не тому, що він хоровитий і в нього жінка-діти. Філіпчук, хе-хе-хе, не помагав йому робити дітей. А що він хворий? Так хай вмирає і звільнить місце здоровому, прошу я вас. Такий закон природи. Філіпчук йому дає підвищену платню тому, що Перожек, шельма, майстер своєї справи, а по-друге, він свідомий українець, дурню, чого не можна сказати про Бронка.

З цих слів виходило б, що тільки низька Бронкова національна свідомість є причиною, що Бронко попав у неласку до шефа, а на його місце правою рукою в усіх фінансових операціях став Рудий. Насправді ж цей Рудий був типовим брюнетом з синюватими білками, а прозвали його хлопці Рудим (з наголосом на першому складі) із-

за його функції донощика.

До того ж Бронко, між богом і людьми сказати, може почекати з підвищенням платні. Правда, що може. Дах над головою має, і тарілку теплого супу завжди приготує синові пані Павлина. А крім того, шефові відомо, що тато Завадка щомісяця частину своєї пенсійки відкладає в банк на книжечку для сина.

Бронко повинен розуміти, що підприємство, яке тільки-тільки пішло в рух, підприємство молоденьке, не можна перевантажувати видатками, з якими тимчасово можна зачекати. Бронко розуміє, в цьому і суть філософії економіки, прошу я вас. Філіпчук признається (іншому не признався б, а перед Бронком, як перед хрещеним батьком цього підприємства, не має секретів), що він замислює створити великий друкарсько-видавничий комбінат. Перш за все — міцна економіка, а потім уже політика, прошу я вас.

"Колись ти інакше говорив", — подумав Бронко.

Коли в нас (невідомо, кого він мав на увазі під цим "нас") буде в кишені, тоді ми зможемо не словами, а ділами підтримати і "Рідну школу", і свою партію, тобто партію, яка нас підтримує, і свого українського студента. Коли вся Галичина буде вкрита мережею потужних економічних вогнищ, то коло них погріється і народ. Нам треба нарешті вилізти з жебрацького стану. Філіпчукові плювати хочеться, коли бачить, як наші патріоти бігають по вулицях з карнавками і жебрають на бідних студентів. Прийде такий час, що фірма "Філіпчук і К°" зможе сама стати фундатором студентських стипендій.

Навіть поляк, пся крев, за десять кроків знімає перед нами капелюха і казатиме "моє шанування". А коли б він, шеф, тепер змалодушничав і почав за кооперативним принципом ділити ось з усіма порівну, то з його сміливих задумів вийшов би пшик!

Філіпчук думає про комбінат. Не вживане в нас словечко. Можна сказати, прошу вас, советське словечко, але зате міцне. Друкарня, паперова фабрика, видавництво, бюро письменників, яким він буде платити не від сторінки чи рядка, а помісячно, хе-хе-хе! Плентаються ті писаки з божої ласки, як пси бездомні, а він купить їх за кілька десятків на місяць разом з божою іскрою у додаток... хе-хе-хе! Але перед тим треба буде ще йому (Бронко бачить, як шеф розкриває перед ним своє серце) хе-хе... проковтнути ще Миська Ковалишина. Але ту бестію можна з'їсти тільки золотими зубами.

— Так от, Бронко Завадка, десятки українських безробітних професорів, інженерів, магістрів працюватимуть у нашому комбінаті, не враховуючи сотень робітників. Телефонні, телеграфні замовлення плестимуть з усіх кінців світу, з кожного клаптика землі, де тільки б'ється українське серце. Буде застосована найновіша техніка. Машина з нашою маркою для розвозу готової продукції. Машиністочки, прошу я вас, в ажурних панчішках з розрізом на юбці... хе-хе-хе...

Це тільки так, між іншим, Бронку. Не думай, що машиністка — це головне на підприємстві. Основне — це діло і ще раз діло. От тепер Бронкові ясно, чому він, шеф його, не може поки що підвищити йому зарплати? Ясно?

— Так, мені все ясно, — відповів Бронко і під блузою помацав рашпіль. Він глянув

при тому з такою впевненістю в очі шефові, що той майже повірив у його щирість.

Бронкові дійсно було ясным те, що його противник величина більша, ніж він припускав, і до боротьби з ним треба неабиякої підготовки. Поки що Бронко — муха в павутинні, до якої павук ще тільки добирається.

"Треба вчитись, за всяку ціну набувати знань", — вирішив юнак.

Він накинувся на книги, які мав під рукою, тобто на видання "Цікавої книги" Міська Ковалишина. Це були здебільшого книги псевдонаукового змісту з чорної магії, хіромантії, гіпнозу, венерології і навіть косметики з інтригуючими заголовками, як, наприклад: "400 разів, як стати багатим" чи "Окультизм і магія у світлі парапсихології" і т. д. Пізніше він сам зрозумів, що накинувся на цей хлам, ніби новачок у лісі на мухомори.

Треба було якоїсь систематики в самоосвіті, а як за це взятись — Бронко не мав поняття. Він вирішив здобути освіту більш-менш так, як траву косять на лузі: зрізати все підряд від першої до останньої стеблини. Він почав вивчати словник іноземних слів, бо йому здавалося, що це основна загата, яка відділяє його від широкої ріки знань. Щоб не перевантажувати пам'яті, він вивчав не підряд, а з кожної букви по слову. І так "анофелес" — комар, що розносить малярію, "гармсін" — гарячий вітер.

Та скоро Бронко відмовився від цього методу, визнавши його недоцільним. Він тепер переконався, що всіх книг світу він однаково не зможе дістати, а коли б навіть і дістав, то не встиг би прочитати за все своє життя. Тож треба з тієї гори книг вибрати і вивчити, скажім, яких сто. Та які це саме книги, в якому порядку йому знайомитись з ними, цього Бронко не знав. І це найбільше мучило його в той час.

Свідомість, що він може заблукати серед лісу книг і до кінця свого життя не вийти на биту дорогу, так гнітила Бронка, що він часом втрачав віру в успіх задуманої справи.

Жадоба знання, яке мало допомогти Бронкові взяти реванш над Філіпчуком, завела хлопця до читальні на Мнихівському передмісті, до якого, за територіальними принципами, належала вулиця Черешнева.

На початку тридцятих років читальня "Просвіти" на Мнихівці переходила від однієї політичної партії до другої, в залежності від кількості голосів на загальних зборах.

В той час, коли Бронко став заходити до бібліотеки читальні "Просвіти", була вона в руках клерикалів. На долю Бронка випали книги побожного змісту з описом біографії св. Франціска з Асизу, чуда св. малої Терези, листи Августина до корифіян, солодкаві повісті світських авторів про боротьбу зла і добра, правди і кривди серед людей з обов'язковою перемогою чеснот. Історичні повісті, які чомусь майже всі носили претензійну назву "романи", були низької художньої і пізнавальної якості, і з них Бронко не міг нічого навчитись. Навпаки, некритична ідеалізація минулого на фоні мізерної сучасності викликала в нього тільки досаду. Він відчував сором перед своїми героїчними предками за себе і своїх, таких невдалих, як і він, ровесників.

До того ж приєдналася ще й та біда, що клерикальній чистці підпали й твори класиків, таких, як Шевченко, Франко, Горький, Флобер, Бальзак, Золя. Їх мали заступити оповідання про галицьке село сучасних письменників (Стефаніка офіційно

не піддали чистці, але й не рекомендували його читацькій публіці), але з-під пера тих доморослих писак оте село виходило таким же безпросвітно темним, таким затурканим, що гидко було читати ту писанину. Наприклад, Бронко в одному з них вичитав, що селяни для економії солі здобрювали пійло коровам власною сечею.

У тридцять четвертому році керівництво читальні на Мнихівці перейшло в руки сільробівців.

Бронко не був членом читальні, і тому загальні збори, під час яких сталася ця зміна, відбулися без нього, але коли пізніше він прийшов до читальні, щоб обміняти книжку, то зразу зауважив чимало різних змін. Насамперед у читальні верховодили тепер молоді люди, мало що не його ровесники. Раніше тут такого не бувало.

Щоправда, Бронко спочатку трохи розчарувався, коли діяльність нового правління теж, як йому здавалося, почалася з вечірок з фантами, з танців, музичних, драматичних та різних там інших гуртків.

Бронко в той час всихав від спраги за наукою і тому не мав охоти до такого роду молодіжних розваг, а просто-таки ставився до них недоброзичливо. Його виключно займали газети і журнали, якими був завалений стіл у читальні, наче тік снопами. Бронко відразу помітив, що читальня виписувала не всі журнали. Багато з них, як видно, примандрували сюди з приватних бібліотек.

Саме в той час з якоїсь причини Борис Каминецький протягом місяця заступав у читальні бібліотекарку. Пізніше Бронко здогадався, що це заступництво було задалегідь обмірковане.

Трохи сутулий, як більшість юнаків у тому віці, по-пролетарськи одягнений хлопець, цікавий, що аж трусився, побачивши нову книгу, не міг не звернути на себе уваги комуніста Каминецького, тим більше, що той мав доручення окружкому приглядатись саме до таких юнаків.

Спортивної будови, хоч і не першої молодості, присадкуватий чоловік, з монументальним, ніби з каменя витесаним засмаглим, аж бронзовим обличчям, з першого погляду викликав симпатію в Бронка. Чоловік цей легко запам'ятовувався ще й через свою незвичну (вся шкіра була поморщена, начеб її хто ниткою зібрав) лисину, яка розмістилася на голові Каминецького не так, як у людей, спереду, а збоку, від правої скроні до маківки.

В нашвидку (олівцем) заготовленому каталозі з'явилися нові назви книг, які полонили Бронка вже самим своїм заголовком: "Всесвіт", "Народження людини на землі", "Культ релігії у різних народів", "Заполяря", "Виникнення світу", "Що таке аграрна реформа?" і т. д. В цьому каталозі Бронко наткнувся на імена авторів, про яких він досі й не чув: Горький, Фурманов, Шолохов (всі у польському перекладі).

Котрогось дня потрапила Бронкові до рук розтріпана, засмальцьована, заяложена на різках сторінок книжка М. Островського "Как закалялась сталь".

Каминецький вийняв з шухляди стола, як видно, наперед відкладену книгу, простягнув її Бронкові, а потім наче придержав. Дещо здивований таким маневром, Бронко відірвав очі від книги і підвів їх на Каминецького. Чи видалося Бронкові, чи

справді якось інакше подивилися на нього оті сіро-голубі очі в товстих повіках?

Оглянувши нарешті книжку, Бронко повернув її назад Каминецькому.

— Я по-російськи не вмію читати.

— А ти візьми й спробуй. Чого заклопотався, як квочка коло курчат?

— Та що я буду зачинати, коли я не розумію слів...

— Таки ані-ані не розумієш? — з дружньою іронією спитав Борис.

— Я вже казав, — досить нечемно відповів Бронко, бо подумав, що з нього глузують.

— А я ще раз кажу, а ти спробуй! Випиши собі незнайомі слівця, а я тобі поясню. Не святі горшки ліплять.

— То вже треба виписати "закалялась". Я не знаю, що це означає.

— "Гартувалась" буде по-українськи. "Як гартувалась сталь"... А це слівце, між іншим, варто собі взагалі запам'ятати, — розумно?

Трохи згодом ця книга стала для Бронка чудодійним екраном, на якому оживали вичитані в газетах і книжках, а то й просто почуті факти з історії революційної боротьби. Пропущені крізь гаряче горно юнацької фантазії, вони тепер ввижались йому ще більше опуклими та наснаженими пристрастю, якими, можливо, й були в житті. Треба було часу для того, щоб Бронко усвідомив, що його сприйняття цієї книги далеко не оригінальне: сотні тисяч юнаків так само сприймали книгу Островського, і для сотень тисяч вона була і ще буде в майбутньому першим, хоч трохи й наївним, осмисленням революції.

— А ти побудь, хлопче, ще трохи в читальні. Подивися, як інші розважаються. Хіба, може, спішиш?

Бронко не спішив. Куди мав спішити по роботі?

Того вечора Бронко і Борис Каминецький вийшли з читальні разом.

Був кінець травня. Теплі, такі вже теплі, що, здавалося, на очах розвивалися дерева й квіти, дні змінювалися холодними місячними ночами. Зате ночі пахли духмяно. Пахли свіжо засадженими городами, вербою, пізнім квітом акації і вологістю.

Може, тому, що вдень всю увагу на себе привертала зелень у всіх відтінках, вночі в Нашому домінували звуки й пахощі.

Аж на Черешневій було чути, як дзюрчить Прут у коліні, як крадькома скриплять сусідські хвіртки, як по затінених місцях шепчуться закохані. А може, й не шепчуться? А може, це тільки слухові, породжені тугою власного серця, галюцинації у Бронка? Хати, господарські будівлі біля них, кущі бузку чи калини при воротях, силуети яблунь, стрункі обриси груш, парасольки вишеньок карликової породи — все у місячному сяйві дихало таємничістю. Здавалося, за рогом кожної хати, під тінню кожного дерева причаїлося чудо. Змінився в цю пору і ритм вулиці. Люди не йшли, а пливли. Спішити міг хіба той, хто біг за лікарем чи священником. А в Нашому якраз тієї весни люди якось мало хворіли.

Бронко сподівався (бо ж для чого тоді йому було сказано чекати?) почути від товариша Каминецького щось особливе, але той, як на злість, почав розводитись перед

Бронком про красу Поділля, порівнюючи його з горбкуватим рельєфом Покуття.

Ах, Поділля, що за безкрая краса! Куди цьому горбастому ґрунтови до безмежі подільського простору! На Покутті сонце заходить за горб, ніби падає у криницю, а там сідає поволеньки, на твоїх очах, можна сказати, опускається за обрій, наче справді прощається з тобою на добраніч.

Тут дорога може йти, йти — і раптом завернути вбік і зникнути з-перед твоїх очей. А на Поділлі дорога стелиться, стелиться і стелиться — і не видно ні початку, ні краю тій дорозі. Аж десь там, ген-ген край неба, замайоріла цятка. Цятка та росте, росте, аж врешті переконаєшся, що то не цятка, а жива людина йде тобі назустріч.

Бронко не бував на Поділлі, і тому його мало цікавило, як там сідає сонце. Його більше займало те, як Каминецький, незважаючи на свою масивну будову тіла, зграбно, ніби гімнаст, перескакував на вулиці калюжі від недавнього дощу.

Бронко подумав тоді про нього:

"Цей, напевне, був колись або тренером, або учителем танців".

— А чому ти не буваєш, не залишаєшся на танцях у читальні? — спитав в унісон Бронковим думкам Каминецький.

Молодий Завадка благословив небеса, що послали ніч на землю і, може, бібліотекар не помітив, як він змінився на обличчі.

От тобі ситуація! І сором серйозному хлопцеві, за якого мав себе Бронко, вчитись тих танців ("раз наліво, раз направо"), і соромно не знати їх!

— А що ж ти за кавалер, що не вмієш танцювати? Ти стережися, а то ще тебе дівчина не схоче полюбити, хоч, як кажуть, не буде Галя — буде другая...

Каминецький сміявся, а Бронко зло мовчав.

Згодом, як би на перепросини, став Каминецький випитувати Завадку, як йому працюється у пана Філіпчука, скільки він заробляє на тиждень, як ставиться шеф до таких, як він. Бронко не дуже розбалакувався, бо скоро спохватився, що той, хто питає, краще поінформований від того, кого випитує. Вони стали біля чиїхось свіжопофарбованих воріт (тхнуло ще навіть оліфою). Тут кінчалася дорога Каминецького.

— А що до того, що ти не розумієш по-російськи, то я хотів тобі сказати. Справа не тільки у мові, хлопче, хоч мова та — сама музика. Видиш, справа в тому... Ти слухаєш мене? Після Жовтневої революції, так воно вже склалося, хлопче, що Радянська Росія, а за нею й російська мова стали синонімом, — ти ж ходив, проше пана, до гімназії, знаєш, що таке синонім, що? — отак воно, — стали синонімом всього найпрогресивнішого. І тому, раз ти проти російської мови, ти й проти Радянського Союзу, проти революції, значить, — чув? Слухай, хлопче, — ніби щойно пригадав собі про це Каминецький, — ти так хапаєшся до книжок, що, напевно, вже перечитав їх цілу гору. Так? А не знаєш ти часом, що сказав Франко про російський народ? Що ж ти — ні з губи мови, ні з носу вітру? Не читав? А що сказав Герцен в оборону прав українського народу? Слухай, хлопче, тобі з носа курить... що, ти взагалі поняття не маєш, хто такий Герцен?

Бронкове мовчання було найкращою відповіддю. Досада точила серце, що він, ідіот проклятий, стільки проковтнув того книжкового мотлоху, а до істотного, виходить, і не пригубився!

В якому дурному становищі він тепер опинився! Навіть не знає, чи той Герцен письменник, чи суспільний діяч і в якому столітті жив!

Був від серця вдячний Каминецькому, коли той перевів мову на Островського.

Хай хлопець не спішить з читанням і не падає духом, коли не зразу даватиметься йому російська мова: "Не одразу Кракуф збудовано".

Лектура ця далася Бронкові справді нелегко. Спочатку він ретельно випишував слова, а згодом так захопився змістом, що проскакував через ці перешкоди. Де здогадуєшся, а де пропускаючи просто так. І от з того часу запала йому ота цитата з Островського:

"...и чтобы, умирая, смог сказать: вся жизнь и все силы были отданы самому прекрасному в мире — борьбе за освобождение человечества".

Одного вечора Каминецький таки умовив Бронка залишитися на розваги в читальні. На перший погляд, ця вечірка нічим не відрізнялася від тих, на яких Бронкові, теж під натиском настирливих припрошувань, доводилося вже бувати.

Молодь — хлопці й дівчата, одягнуті приблизно так, як і він, в костюми і плаття з дешевого, чи як тоді говорили, популярного матеріалу, декотрі навіть знайомі йому, його сусід, кульгавий Володик, що вчиться у кравця, — без довгого вступу завела гру у корчму.

Заправляв вечором чорноокий довготелесий хлопець, якого звали Романом. Бронко ще ніколи не бачив такої рухливої людини. Він, наприклад, коли говорив, то робив це не тільки язиком, не тільки мімікою обличчя, але й руками та ногами.

Бронкові була знайома ця гра, яка полягала в тому, щоб назбирати у присутніх фанти, а пізніше викупувати їх. Найбільш популярним способом викупу серед молоді Бронкового кола був "монастир". Коли дівчину викликали у "монастир", який звичайно містився у другій кімнаті за дверима (а якщо такої не було, то в притемнених сінях), то вона мала стільки разів поцілувати хлопця у "монастирі", на скільки "років" її туди "присуджували". Ця гра завжди викликала в Бронкові огиду, і він звичайно старався зникнути з зали, поки там ішов "монастир".

Коли цього разу почали збирати фанти, Бронко вирішив, що тільки-но почнуть грати у "монастир", він шмигне з залу і тоді — шукай вітра в полі.

Та першому фантові присуджено продекламувати.

З кола на середину зали вийшла незнайома Бронкові (хоч не раз зустрічав її в Нашому в околиці пошти) хрупка дівчина у нитяному біленькому светрику з двома калачиками кіс над вухами і почала декламувати...

Ще й сьогодні пам'ятає Бронко, яке приголомшуюче враження зробили на нього перші слова вірша, проказані сильним, дзвінким, таким неспівмірним з її утленькою фігурою голосом.

Бронко запам'ятав тільки першу строфу того вірша:

Сміло до бою. Всею юрбою
кинємось, як лава — хвилею грудей.

Світ уже збудився. Вдруге розповився,
і волі клич прокинувся грімкий.

Через півтора року сипак[92] видав цю комсомолку, і дівчина досиджує тепер своїх сім років десь у львівських Бригідках.

Другий фант дістав завдання навчити присутніх пісні. Бронкові такий викуп видався абсурдним. Хіба можна за один вечір вивчити пісню? Виявилось, чорт його бери, що можна.

Звідки не взялася гармонійка, Роман насамперед проспівав пісню сам, — голос в нього, щоправда, був слабенький, — а потім хлопці і дівчата почали хором. Роман в ролі диригента був прекомічний, але якось ніхто не сміявся, коли він кидався то руками, то ногами...

Тепер Бронко здогадався, чому Каминецький так умовляв його залишитись на розваги.

Тепер у читальні організовувались молодіжні гуртки — танцювальний, драматичний, хоровий, шаховий, де, хоч і проходила робота по-різному, всюди панував один революційний (можливо, це й перебільшення) дух.

Бронко пристав до шахістів. Був серед них і Роман. (У Бронка створилося враження, що він бере активну участь у всіх без винятку гуртках). Найголовніше, що ці хлопці відчували такий самий голод до книжок, як і він.

Вони повідомили Бронка, що у Львові є спеціальне, прогресивного напрямку видавництво "Прогрес", де можна замовляти цікаві не по високій ціні книжки. (Бронко відчув, що коли б він признався, що він до того часу просвіщався продукцією "Цікавої книжки" Міська Ковалишина, виставив би себе тільки на сміх перед товаришами).

Одного разу, коли Бронко захвалював текст нової пісні, мовляв, її треба поширювати всюди серед молоді, хтось з хлопців кинув:

— А ти, коли б хотів, допоміг би нам у цьому.

Бронко не зрозумів натяку.

Тоді Роман сказав прямо:

— Та ти ж працюєш у друкарні...

Бронко нарешті здогадався. Ні, це неможливо, хлопці.

Шеф, а не так шеф, як Рудий весь час заглядає йому у текст.

Шустрі хлопці придумали куди простіший спосіб: хай Бронко тільки дістане літери. Верстатка в них знайдеться, а там — потягнуть валком і, будь ласка, можуть друкувати, хоч у ста примірниках, будь-який текст.

Розуміється, що відвідування Бронком сільробівської читальні не могли пройти повз увагу Філіпчука. Бронко анітрохи не був здивований, коли шеф одного разу спитав його просто з моста:

— Я чув, що ти частий гість у читальні на Мнихівці, прошу я вас.

— А ви воліли б, щоб я до кнайпи[93] ходив? — відрізав йому з місця Бронко.

Філіпчук витріщив на нього очі.

— А, пізнаю... пізнаю вихованнечко. Це вони вчать тебе пискувати до твого хлібодавця... Це так по-комуністичному, що?

— Я там жодних комуністів не бачив.

— "Не бачив"! Повилазило б тобі! Ходи... ходи... Вони тебе скоро навчать, як у рідного тата каменем кидати. А чому ти, прошу я вас, не ходиш до іншої читальні, а якраз до цієї внадився?

— Бо ця мені найближча. Я й раніше туди заходив. А що то я там роблю таке? Вже партію шахів зіграти не можна? А що маю по файранті робити?

— Ти, Завадка, не грай вар'ята передо мною! Хочеш знати, шмаркачу, то я тобі скажу: краще тобі до публічного дому ходити, ніж до тієї читальні. Хотів-сь почути, так знай, прошу я вас!

Філіпчук до того збісився, що аж вікно в цеху розчинив. Задихався, либонь.

Два чи навіть два з половиною місяці Бронко мав цілковитий спокій з боку свого шефа. Філіпчук вів себе так, як би не пам'ятав нічого або вважав ту розмову за маловажну, щоб повертатись до неї.

Аж одного дня з'явився в цеху з якоюсь газетою в руках.

— Дивіться, прошу я вас, це советська київська газета... а папір... папір який!

Всі, навіть старий Перожек, кинулися оглядати, читати, мацати газету з-за Збруча, тільки один Бронко не відходив від каси, хоч його цікавість була й найбільша. Він, запідозрений у симпатії до комуністів, вважав, що краще для нього заховуватись[94], власне, так.

— О... о... є навіть "З залу суду", — горлав Рудий, витягаючи свою бузькову шию поміж голови інших. — Те... те... засудили шпекулянтів, що перепродували... що?! — ситець... то по-нашому перкаль... ой мамцю моя рідна, перепродували перкаль по підвищених цінах...

— Чекай... чекай... а ви, прошу я вас, розійдіться до роботи, сьогодні в мене не файрант... — Філіпчук склав газету учетверо і сховав до кишені. — Чекай... коли перепродували ситець по підвищеній ціні... значить, його нема? Нема! — заверещав, вдаряючи себе на radoшах по стегнах. — Нема! Держава на одну шосту земної кулі не має ситцю вдосталь! Як сказано у святому письмі? "Хто має вуха, хай слухає!" Таж наша паршива Польща... з якої сміються, можна сказати, на міжнародній арені... І то завалена вовною, шовками та оксамитами, аби тільки гроші... а там за перкаль під суд тягнуть! Щось подібне, прошу я вас, і у сні не приснилося б! Ситцю нема. Чи чував хто таке?

Філіпчук дивився в бік Бронка, але звернувся до Перожека:

— Перожек, пане Перожек, ви тут найстарші серед нас, певно, ще й на італійському фронті бували, скажіть мені, прошу я вас: як це може бути, щоб така велика ще й соціалістична держава ситцю не мала в себе?

Перожек зішнурував свої безкровні губи, від чого зробився подібним до воскової, невірною рукою виліпленої фігури.

— Я перепрошую, пане шефе, я не економіст. Моя справа — друкарська. Але чоловік десь трохи у світі бував. Правда, правда, був і в Італії, і на Чехах та Моравії. Я собі думаю так, що, може, то така дуже велика держава, як пан шеф кажуть, одна шоста світу... то, певно, фабрики не можуть настати населенню мануфактури... Я так думаю. Я перепрошую. Я не економіст. Моя справа — друкарська.

Аргумент був наївний. Бронко це зразу відчув. Філіпчук, як і можна було сподіватись, розреготався. Вдавав, що так сміється, аж за живіт мусить держатись.

— А то добре, а то мені подобається! Ви геніальні, Перожек, я завжди це говорив. То, по-вашому, виходить, прошу я вас, що в багатого господаря мусить челядь голодувати тому, що господиня не встигає хліба випікати? То коли так піти за вашими думками, то виходило б, прошу я вас, що чим більша держава, то тим бідніше має жити населення, бо держава не встигає забезпечувати людей продукцією, прошу я вас. А якби так... скажім для прикладу... комунізм перекинувся на всю кулю земну, то тоді одягненими ходили б хіба одні комісари, бо ж тоді фабрики не встигали б... Оце мені подобається! А ви, Перожек, хоч старий, а дурень, це я вам завжди говорив! "Фабрики не встигають!" А чого не встигають? Тому, прошу я вас, що державні, о! А що ти, Завадка, на це?

— Звідки я знаю? Я не бував у Радянському Союзі...

— Не бував, то не бував, але хіба не скажеш, що советські газети брешуть самі на себе, га? А, не маєш що відповісти? То інша річ. Треба чесно признатись, прошу я вас, що загнали тебе в кут, о!

"Чорта з два загнав ти мене в кут! Я просто не хочу з такою свинею, як ти, ставати в дискусію".

Дійсно! У Бронка був такий логічний, абсолютно переконливий аргумент, як те, що дореволюційна Росія була переважно аграрною, на добавок відсталою країною, а невеличка промисловість переважно була в руках іноземних капіталістів. А крім того, Лодзь і Варшава, два текстильних центри, відпали. Щоб молода держава могла встояти, треба було перш за все побудувати фабрики і заводи, пустити в рух важку індустрію, а за цим уже піде легка промисловість. Так намічено у програмі партії. А раз намічено, значить, напевно буде здійснено. А Польща — не аргумент. Польська шляхта любить шовки і оксамити. Це в її стилі. Вона не раз уже через оті шовки та оксамити державу з торбами пускала.

— Завадка, тебе питають! Ти оглух?

— Я не знаю, пане шефе. Я знаю тільки те, що як тато мій будував стодолу, то навіть на махорку перейшов, бо не ставало... Та певно, що то недобре, що перкалю не вистачає...

Філіпчук, спершись ліктями об підвіконня, як до фотографії, міряв поглядом Бронка: прикидається дурником чи дійсно не розуміє нічого? Мабуть, повірив у це останнє, бо на якийсь час дав спокій Бронкові, аж доки не придумав нової кольки для нього.

Якось завів з Перожеком (знову той нещасний Перожек!) мову про Каминецького.

Бронко наставив вуха.

— Ви чули, Перожек, Зілінський прийняв до себе того Каминецького.

— Я перепрошую, пане шефе, якого то Каминецького?

— Що ж то ви, Перожек, уже зовсім з глузду з'їхали? Він не знає, хто такий Каминецький! Той прибега[95] з попареною лисиною, — не знаєте? Що то ви, Перожек, ніколи нічого не знаєте? Аби на сміх звернутись з чим-небудь до вас, то ви так і "не знаю"!

— Я перепрошую, пане Філіпчук. Я знав, кажу, знав Каминецького-будівельника, а що він тепер працює друкарем у Зілінського, якось не чув... Знаєте, в мене жінка, діти — не до того мені тепер. Живу у Нашому, розумію, повинен би знати, а от не знав.

— А ви не дивуйтесь, — переключив свій голос, ніби телефоністка штепсель, Філіпчук, — що ви не знаєте, бо на світі такі чуда діються, що, як захочеш усіх їх знати, можна до решти звар'ювати. Я вам як щось скажу, Перожек, то у штани накладете... А ви знаєте, прошу я вас, що Каминецький — член "Вогнища" і працює у Зілінського на повних правах? Ви розумієте, Перожек, в чому геца?[96] То нашого Завадку Зілінський не хотів прийняти до себе, бо він... українець... А Каминецького, українця, та ще й такого, що з селярбівцями та комуністами штаму[97] тримає, прийняв. То ти, Бронку, був небезпечний для польської влади і поліції, а Каминецький, видиш, безпечний... ха-ха...

Вістка ця вдарила Бронка наче обухом по голові. Ось воно як! Ні, ні, Філіпчук у цьому випадку не збрехав. Він ніколи не збреше там, де ту брехню легко викрити. Це факт. Філіпчук не захотів би видумкою підривати авторитет серед своїх робітників. Правда, Каминецький натякав колись Бронкові про те, що він став на працю у Зілінського, але Бронко представляв собі, що це якась тимчасова фушерка[98] і більш нічого. Ну, а як же тепер бути Бронкові з його шанобливістю, з його довірою, з його дурним серцем до Бориса Каминецького?

А Філіпчук не вгавав:

— Ви дивіться, прошу я вас, як воно... Ні для кого не секрет, що "Вогнище" — у руках пепеесівців, так, а пепеесівці — правда, Завадка? — це стовпи уряду... Ну, а раз вони ідуть за урядом, то тим самим виступають проти комуністів... А товариш Каминецький ідейно за комуністів, а практично за тих, хто більше дасть... Він же у Зілінського отримує по преїскуранту... Чого ж ви дивитесь на мене, Перожек? Знаю вашу пісеньку: "жінка... діти"... можете не співати. А "комуніст" — це по латині "спільний". Так, Завадка? Ти ж ходив до гімназії. Ідеали ідеалами, прошу я вас, а коли приходять до діла, то виявляється, що сорочка таки ближча до тіла, ніж кожух. От як на практиці виглядає той цілий комунізм! Він за комуну, — чому би ні? Тільки як інші до тієї комуні будуть на колінах повзти, то пан Каминецький буде до неї їхати на фаєтончику... ха-ха... Добре сказано, що? Я тільки одному дивуюся, прошу я вас, як це деякі наші молоді люди ще й досі не витверезили з комуністичного дурману. А що ти, Завадка, скажеш? Мовчиш? Тепер то мовчиш, а ще недавно, не бійся, добре пащекував на свого хлібодавця!

Бронко дійсно не знав, що відповісти.

Просто-таки не знав.

У перші дні після цієї вістки ходив, наче з хреста знятий. Апатичний, непричетний до всього, що діялося навколо, почорнілий, з впалими очима, він сновигав поміж людьми ніби тінь колишнього себе.

Найбільше допікав Бронкові біль від втраченої віри в людину.

"А я вам так вірив, так вірив, Борисе Каминецький", — шептав Бронко шершавими від гарячки губами.

Мама до того затурбувалася про його здоров'я, що збиралася вже до лікаря Бронка вести, але батько втримав її:

— Дай йому спокій. То такий вік в нього. Пройде.

І воно справді з часом настільки пройшло, що до Бронка повернувся нормальний апетит і сон. Щоб не ятрити рани в серці, Бронко перестав заходити до читальні на Мнихівці.

Не вірив уже нікому. Мало того. Був ладний повірити своєму шефові, що всі оті гуманні, високі гасла комуністів — то тільки агітація і пропаганда, яка не має нічого спільного з практикою життя.

"А я вам так вірив, так вірив, Борисе Каминецький".

У своєму відчаї Бронко дійшов до того, що став сумніватися вже, чи те, про що писав Микола Островський, було коли-небудь в дійсності. Може, то теж, чорт візьми, тільки агітація й пропаганда!

Замкнутий у собі, недовірливий, Бронко оминав людей, наче вовків. Якими гідними погорди видавалися йому в той час зальоти Сташки Кукурбівни, яка, наче на злість, заприсягалася зломити карк "кармеліті", як називала Бронка перед подругами.

Був самотній, бо не вірив нікому. Обікрали його і наплювали в душу на додаток.

"А я вам так вірив, так вірив, Борисе Каминецький!"

Бронко оминав вулиці, на яких міг зустрітися з Борисом Каминецьким. Але Наше надто мале для того. Особливо коли той, від кого ти втікаєш, шукає тебе.

— Що з тобою, хлопче? — питав Каминецький тим своїм легким голосом, від якого колись так підносився настрій у Бронка. — Ти що, хворів, може? Чи, може... "в тім причина є дівчина"?

Бронко не міг дивитись тепер на нього. З задоволенням вирвався з його рук, кинувши тільки одне слово за собою: "Хрунь!"[99]

Чимало зусиль коштувало Борису Каминецькому, заки він вимусив Бронка сказати, в чому справа. Коли Бронко, стогнучи та заїкуючись, передав свою розмову з Філіпчуком, Каминецький сказав преспокійно:

— Так. Це правда. І це тебе так мучило?

— А ви як гадали?

— А я гадав, що ти повинен був до мене прийти і спитати. А то, як кажуть: жартувала баба з колесом, та у спицях застрягла.

— А що тут питати, коли ви самі кажете, що то правда...

— А, видиш! Правда, гола правда — то одне, а тлумачення може бути різне... А я все ж таки скажу тобі, хлопче, що ти не дуже-то вірив у мене, коли так скоро зламався... А Філіпчук... мастак заклинати в цапа, можеш бути певний! То та людина, що догори щетина.

Потім сиділи вони в якійсь хаті, де було мертвецьки чисто й пахло сушнею. Бронко мав довгу розмову з Каминецьким, чи то пак Каминецький з Бронком. Квінтесенція тієї розмови така: партія має одну генеральну лінію, але у практиці може міняти тактику і методи боротьби. Може навіть відступати від попередніх позицій, аби згодом наступити ще з більшим ударом. Може робити передишку у наступі, яку дурні можуть розцінити як прояв слабкості партії. Так, це правда, що він, Борис Каминецький, є членом опортуністичної спілки друкарів. Але чому він став членом цієї профспілки? Тому, що мав таке завдання. Розумно, хлопче? Адже є вказівка Комінтерну включатись у низові організації профспілок, товариства "Просвіти", "Рідної школи", "Сільського господаря".

Як це розуміти, що шовініст Зілінський прийняв його, Каминецького, до себе на роботу? А він і не міг не прийняти його, хлопче, бо ж Бориса Каминецького рекомендувала профспілка друкарні, з якою Зілінський зв'язаний договором.

Добре, це ясно, але тепер насувається друге питання. А як же ж прийняли Каминецького з його славою комуніста, чи хоч би такого, що симпатизує комуністам, у члени пепеесівської профспілки?

Для Бронка це — темна ніч.

— Нічого, нічого, хлопче, вяснимо і це.

Уяви собі, Бронку, що світ — це велика шахівниця з білими і чорними. На одному і другому фронті іде велика консолідація сил. Один табір, як ти сам знаєш, очолюють комуністи, другий — фашисти. Комуністи згуртовують навколо себе всіх людей доброї волі: сільробівців, соціалістів (тільки не з-під стягу пепеесівців), а то й просто безпартійних чесних людей. Єдиний народний фронт, — розумієш, хлопче? Іде велика політична гра.

Нашим противникам з табору ППС здається, що коли вони таких, як він, Каминецький, порозтикають по одному в свої профспілки, то комуністи розчиняться там, ніби грудка солі в казані з окропом.

А ми цілком про себе протилежної думки. Ми віримо, що ми не тільки не розчинимося у масі, але ще й ту масу перетягнемо на свій бік.

Ясно тобі вже тепер, хлопче?

— Товаришу Каминецький, — очі в Бронка зайшли вологістю, ніби туманом. — Ви навіть уявити собі не можете... що це для мене значить... Я ж вам так вірив, Борисе Каминецький... так вірив і... вірю.

Скоро після цієї розмови читальня на Мнихівці на чергових загальних зборах перейшла до рук ундистів. Бронко дістав завдання залишатись і надалі при читальні на Мнихівці. Основні сили комсомольців були тепер перекинеш на горілчаний завод і фабрички в Нашому.

Пізніше, треба чесно визнати, в Бронкове життя штурмом увірвалася Сташка. Це,

особливо на перших порах їх знайомства, коштувало Бронкові чимало часу, думок і енергії. Спочатку це було потрібно для того, щоб відбивати атаку, а пізніше весь час, думки, енергія йшли на те, щоб прив'язати до себе Сташку. Бронко був зовсім недосвідченим в любовних справах. Сташка використовувала це й вела гру так, як їй було потрібно.

В той же час Борис Каминецький познайомив Бронка з Ритою Валевською, польською інтелігенткою, "симпатичкою", як сказав, революційного руху. Борис припускав можливість, що він тепер буде менше зустрічатись з Бронком, а тому Рита Валевська, вчителька гімназії, повинна була постачати Бронка літературою.

Слід відмітити, що Валевська вже самою своєю зовнішністю відповідала Бронковому образу жінки — суспільної діячки: висока, худа, довгоноса, з простою гладкою зачіскою. Одягалася Рита так, як в уяві Бронка повинні були одягатися жінки її типу. Вона носила вузькі англійські спідниці та картаті блузки з мужськими краватками і запонками.

Бронка прихилило до Валевської ще й те, що вона була полька по національності. Він роздумував логічно, що українці, гноблена, покривджена, другої категорії нація, вступали в боротьбу проти уряду — це закономірно. А от що полька, та ще й забезпечена державною посадою, симпатизувала тим, які боролися за повалення існуючого ладу, — це вже інша пара калощ, як говорять на Мнихівці.

Бронко був дуже радий цьому знайомству. Він так давно мріяв про провідника, який повів би його по книжкових нетрях (при всій його симпатії і пошані до товариша Каминецького, він мусив визнати, що в цьому відношенні його старший товариш виявився трохи однобічним). Вже тоді взяли підозри у Бронка, що стосунки між Каминецьким і Валевською більші, аніж товариські.

Завадку вразила ґрунтовність і всебічна ерудиція його "домашньої вчительки", як говорила сама про себе Рита Валевська.

Якого б змісту не була книга, чи то з галузі художньої літератури, чи суспільних наук, Валевська вміла вести свого учня в історичні умови часу, з яких постав даний твір. Так, наприклад, "Зорани угор" ("Піднята цілина") Шолохова, завдяки такому методу Валевської, дав Бронкові точне уявлення про передреволюційний період життя в царській Росії, хоч дія в книзі стосувалася радянського часу.

Не треба забувати, що й у Бориса Каминецького був своєрідний спосіб просвіщати Бронка політично, чи то пак, відчиняти хлопакові очі.

Якось (вже після того, як комсомольці покинули мнихівську читальню) Борис Каминецький дав почитати Бронкові вирізку з газети, наклеєну на чистий аркуш паперу.

Був це газетний, в бойовому тоні, соковитою мовою написаний допис про неподобства, які творять в селі Зелена місцевий поміщик і греко-католицький парох. Ішлося про те, що піп з дідичем привласнили собі громадське пасовисько, а селяни не можуть добитися своїх прав ні в повітового старости, ні в суді, бо все повітове начальство приїздить на полювання у Зелену, де бенкетують навперемінно то в

поміщика, то на плебанії по кілька днів. Селян, які приходять з жалобами, пан староста відсилає до бога на скаргу, мовляв, там, у небесній канцелярії, більше штатів, ніж у нього, тож і справу вирішать скоріше.

— І що? — спитав Каминецький.

— Здорово написано, — сказав, як думав, Бронко.

— Фест[100] що?

— Ще питаєте!

— Ти й сам підписався б під таким дописом чи ні?

— Аякже ж! Обома руками.

— Не спіши, не спіши, хлопче! Ти знаєш, що це таке! Це вирізка з запроданського "Громадського слова". Бачиш, хлопче, не завжди, що сіре — те й вовк, а що куце — те й заєць.

Бронко страшенно знітився.

— А як же тоді відрізнити... демагогію від правди?

— А я тебе навчу. Так, щоб я був здоров, що навчу. Видиш, хлопче, у Польщі маємо тридцять дві політичні партії. Як на бідну Польщу, то досить. А всі вони, як оце радикальне "Громадське слово", "за народ", аякже ж! Ніхто ж з них не скаже: ми, сукині сини, займаємося, розумієш, демагогією, а народ для нас — це тільки вивіска. Ми, мовляв, добрі баранчики, тільки по-вовчому виємо. Такого ніхто з них не сказав і не скаже. І коли послухати їх одірвано, то дійсно можна збитись з пантелику не такому, як ти... Ти ходив до гімназії...

— Та ви знаєте...

— І хімію вивчав?

— Ну аякже!

— Так ти повинен знати, що таке індикатор. Не знаєш? А про лакмус чув?

— Та знаю: це папірець, що фарбується в червоне, коли його встромити...

— То... то... Я тобі теж дам такий "індикатор", яким розпізнаватимеш правду від фальші в політиці. Спосіб дуже простий... Запам'ятай собі, хлопче, на все життя: котра партія за Радянський Союз, та і за народ, а котра пащекує на Радянський Союз, тій не вір, як псові... А перевірити це дуже легко...

Хіба не було так, що до свого знайомства з товаришем Каминецьким Бронко жив, наче у зав'язаному мішку? Тісним, темним і задушливим був той його світик. Невже ж може людина жити й не спостерігати того, що діється довкола неї? Не спостерігати не може, а от фальшиво сприймати спостережене, як досі з Бронком бувало, може.

А втім, що тут дивного?

Від шістнадцятого року життя шеф втовкмачував йому в різних сприятливих для його віку формах, наприклад, що закуті в кайдани селяни, яких не раз бачив Бронко на вулицях Нашого, — це або злодюги, або ледарі, що, не бажаючи працювати, грабували панські маєтки. Демонстрації на честь Жовтневої революції чи Першого травня розцінювались, як авантюра платних агентів Москви. Виступи комуністів на загальних зборах кооперації чи культурно-освітніх установ кваліфікувались як руйницька робота

з метою розбити єдність українського народу, коли вона в умовах цього страшного національного гноблення потрібна йому, як повітря. Прогресивні й революційні газети, які могли потрапити до рук молодого хлопця, заздалегідь носили ярлик більшовицької брехні.

"Лакмус", "чудодійний лакмус" — як допомагав він Бронкові самому і з яким успіхом згодом учив він користуватись цим способом інших!

Всяке бувало...

Сонце падає на Майданську гору, наче у криницю, як каже Каминецький. Ріка набуває сердитого, темнометалевого полиску.

Кущі верболозу у присмерку дістають м'які контури.

Дурненька пташка, замість подрімати до сходу сонця, щебече, наче найнята.

А Каминецький не являється. Та він уже йде. Бронко відчуває, що Каминецький вже в дорозі до цього місця.

Як зветься це в науці?

Згадав: телепатія.

Спогади. Розумно зробила природа, що дала людині пам'ять. Можна сказати, думається Бронкові, спогади — це пам'ять, або пам'ять — це спогади. З спогадами, філософствує він, людина ніколи не може бути по-справжньому самотня. От до нього прийшли спогади і скоротили йому час чекання на Каминецького.

І ще один спогад прийшов. Про товариша Вечора. Але це не просто спогад. Пам'ять про товариша Вечора для Бронка — однаково що вогник маяка для моряка.

Буває, чорт побери, буває так у житті людини, що якась подія набирає особливої сили і звучання, шойно перепущена через фільтр часу.

Дещо воно, мабуть, було так і з тією зустріччю Бронка з товаришем Вечором.

Було це два роки тому.

Саме на цю пору припадав (і припадає) у Нашому польський храм. Це храмове свято з року в рік притягало у Наше тисячі українських селян з довколишніх сіл. Керуючись патріотичними, національно-церковними мотивами (аби український гріш не попадав у руки польських ксьондзів), нашівський греко-католицький деканат в порозумінні з єпископатом вишпортав якогось рядового греко-католицького святого, що припадав на той день, і вже кілька років як завів український храм з відпустом якраз у ту дату.

У день цього подвійного храму по вулицях Нашого мерехтіло в очах від червоно-гарячого гуцульського та чорно-білого покутського народного одягу. Головною магістраллю Нашого — вулицею Легіонів — безперервним шнуром тяглись вози, одні правим, другі лівим боком. Над вулицею стояла така густа курява, що, здавалося, порох знімався, але осідати на землю вже не встигав.

На нашівському ринкові і прилеглий до нього площі у той день немає де ногою ступити від людей, коней і возів. Поміж возами сновигають жінки з писаними бесагами, напханими купленим товаром, полив'яними горщиками, паперовими хатніми прикрасами, святими образами, швендяють діти з кольоровими бубликами, нанизаними

на нитку довкола шиї, вештаються цигани з мідяними сковородами та циганки у своїх прерясних спідницях з невідступними картами для ворожіння, увиваються міські злодії. Де й беруться бездомні собаки в надії поживитись біля господарських возів.

Краєм ринку попри дорогу двома шпалерами стоять столи з булками, ковбасами, гарячими кров'яними кишками, содовою водою, молитовниками, священним зіллям, а ще далі — стенди з католицькими виданнями, а на самому кінці — продавці льосів[101] з морськими свинками та папугами.

Напроти через дорогу сидять у шинках безпросвітні п'яниці, такі, що не беруть їх вже ні мольби, ні прокльони жінок, і співають кожний на свою ноту:

Ой не жалуй, моя мила, що я п'ю,

Тогда будеш жалувати, як я вмру...

Точнісінько так було і в той пропам'ятний день, коли Бронко з Каминецьким протискалися поміж народом до площі за ринком.

Вів Каминецький, а куди і чого — Бронко не знав.

Десь недалеко заграла катеринка — але як! Була це хіба якась нова не побутована в наших сторонах катеринка, бо звук, що видавала, розлягався з такою силою, начеб з гучномовців.

Людський мурашник заворушився.

Хлопці, дівчата, діти, чи, як кажуть на Нашівці, бахорня, і навіть газди з батогами в руках — всі, хто тільки міг залишити віз і накуплене добро на ньому, подалися в бік катеринки.

— Ходім і ми туди, — потягнув Каминецький Бронка.

Нараз катеринка замовкла, а на возі поблизу неї став на весь зріст чоловік. Бронко опинився за кілька кроків від нього і мав змогу добре його розглянути. Був у селянській простій, із згрібного полотна[102] сорочці, хоч і в міських штанях. Без кашкета (у таку спеку!). Чорне лискуче волосся листком прилипло йому до чола. На землисто-брунатному, вкритому порохом обличчі, здавалося, тільки ясніли чорні чисті очі і великі, довгі, білі, як ріпа, зуби.

Чоловік широко розкарячив ноги і зробив рукою жест, мовби запрошував людей ближче згромадитися біля нього. Народ так і зрозумів його.

І він заговорив...

Не міг довго говорити, не міг складно добирати слово до слова, бо його час відмірювався секундами, і тому він викидав з себе голі думки, мовби лозунги, — але як! Бронко до того часу не чув і, мабуть, ніколи вже більше не почує такого промовця, хіба ще раз його самого!

Відпуст. Спасіння? Спасіння у вас самих. У вашій єдності. У вашій великій силі, люди. Загрожують попи страшним судом. Він і настане скоро. Тільки не бог з своїм штабом чинитиме над нами суд, а ми, мужики, над панамі і попами. Пробуджується народна свідомість. Всюди. Всюди. Всюди. По забитих, курних селах. По закапелках великих міст. По майстернях. У підземеллях копалень! Всюди. Всюди. В нас тут. У корінній Польщі. У Франції. За морем! Піднімається і ступає велетень народ. Народ —

господар цієї землі. І всього, що на ній. Зрозумійте, люди, що ви — незборима сила. Струсніть плечима і скиньте з себе паразита, що віками п'є вашу кров. Незабаром жнива. Тут. І на Поділлі. Будуть приїздити в наші околиці за жінцями. Не йдіть жати за чотирнадцятий сніп. Організуйте страйкові комітети на місцях! Польський робітник, польський селянин, мазур з вами.

По руках осадників! Дрюччям женіть штрейкбрехерів з села. Розставляйте варти. Тримайте зв'язок село з селом. Не бійтеся нічого. Ще не збудована та тюрма, щоб вмістити весь народ.

Хтось, видно, подав йому знак, бо чоловік скочив з воза, не докінчивши думки. В ту ж мить зайшовся вереском поліцейський сюрчок. Зчинився переполох. Почали перекликатися поліцейські. Бронко сам впізнав одного тайняка[103] що шулікою кидався поміж вози: де? Де той, що говорив? Де?

Ніхто не знав, ніхто не бачив, де й коли він зник. Такий помітний тим своїм землісто-брунатним обличчям і чистими очима — і пропав безслідно. Розтанув у натовпі.

Народ поглинув в себе разом з своїм диханням.

"Як би я хотів, — подумав тоді Бронко, — мати таку силу заворожувати людей, як цей чоловік".

— Хто це був? — запитав він у Каминецького по-дітвацькому, забувши про закон конспірації.

— Вечір. Ходім.

— Вечір? — перепитав Бронко, подумавши, що Каминецький назвав йому прізвище летючого агітатора.

Так він і залишився в серці і пам'яті Бронка товаришем Вечором. Вогник маяка. У кожну важку хвилину (і хто б запідозрив його в цьому!) звертається Бронко думками до товариша Вечора, як віруючий до свого патрона. І тепер, чекаючи на Каминецького, Бронко теж думав:

"Що б я дав, аби мати змогу зараз поговорити з вами, товаришу Вечір. Ви одні зрозуміли б мене. Але не розповідайте нікому, що я так по-бабськи марю вами. Бо засміють і будуть праві. Знаю, що будуть праві, але без романтики, без вогника маяка теж не можна, — правда?.. А ось і Каминецький іде".

Каминецький ішов у своїм рибацьким брилі з вудками на плечі. В одній руці ніс черевики, а в другій банку з черв'яками.

— Здоров, козаче. Затримали мене, тримала б їх лиха година. Слухай, хлопче, ти ані-ні не хочеш взятись за вудку?

— Не-е...

— Хай буде і так. А я закину вудочку. А ти, між іншим, знаєш, що це неправда, ніби риба не має слуху? Ні, серйозно: вчені робили досліди і вияснили, що у риб діє умовний рефлекс. Вони, уяви собі, в означену пору припливали на звук гонга, бо звикли, що їх завжди годували... Ти чув, що комуністи вбили отця Річинського?

— Та щось тато говорив мені...

— Чекай, чекай хвильку... от тобі й на! Зірвалася! Так от, хлопче, нам з тобою треба зредагувати листівки... І ще цієї ночі мусиш видрукувати. Розумієш? Так і так: чорносотенська реакція разом з націоналістичними молодчиками пускається на чергову провокацію, щоб викликати з боку властей нові репресії на прогресивні організації... Треба буде ще сказати, що Річинського вбили не комуністи, а глум народу... Ясно?

— Мені завжди ясно...

— Ти незадоволений чимсь?

— Та нє... але я вже хотів би нарешті перемінити професію...

— Що, знову?

— Скажу вам відкрито, товаришу Каминецький, що оте редакторство вже набридло мені...

— Як то розуміти?

— Та так... що мені вже двадцять чотири... а ви й досі... а може, й не ви особисто... А взагалі, що тут багато говорити? Я не буду таїти, а скажу... нарешті скажу, що отаке відношення мене глибоко болить і ображає. Доки я буду у термінаторах[104] у вас ходити? Чому не можна мені дати нарешті яке-небудь серйозне, відповідальне доручення? Слухайте, я тільки з газет, з судових процесів дізнаюся, які чуда творять мої ровесники. А чим я гірший від них? Це все до купи таке прикре для мене... навіть те, що я мушу проситись у вас... я не знаю... Іноді мені так... ну, ви повинні зрозуміти мене, товаришу Каминецький...

Каминецький не відзивається.

Зціпивши зуби, зосереджено стежить за рухом поплавка на воді. Навіть спина його прибрала напружену позицію: ось-ось колихнеться червона цятка. І нагло, не повертаючи голови, каже шепотом:

— А тепер забирайся, хлопче, звідціль, бо дієш рибі на нерви...

Бронко ще стоїть добру хвилину, сповнений непорозуміння: і це все?

Либонь, усе.

Бронко переходить рябу, всіяну сіро-чорним кременням ринь і попадає на м'яку піщану стежку поміж верболозами. Стежина завела його в гущу верболозу, наче в чагарник. Зникла панорама міста, Майданська гора, навіть обрії пропали, а видніла одна емальована покрішка неба. Проте життя давало знати про себе гомоном.

На заході по дерев'яному мосту дудніли порожні селянські вози. З лісу залітав з вечірнім леготом передзвін товару, що повертався з пасовиська. Оббивались об ухо в'ялі голоси пляжників з рушниками через плече.

На броді верболіз розступився широкою брамою, перетинаючи стежку розлогою, списаною колесами дорогою. Праворуч показалися силуети перших дахів Нашого, ліворуч — зелена долина поміж двома пасмами гір.

Посеред ріки, закасавшись мало що не до пояса, по-міщанськи одягнена дівчина періщила прутом корову, яка намагалась хлипнути води з ріки.

Дівчина усміхнулася Бронкові, ніби знайома. Бронко відвернув голову. Не до милих

речей було йому. Невдоволення собою після розмови з Каминецьким стало невинним душевним тягарем.

Затискав кулаки до болю з великої злості, що так по-штубацьки[105] зарвався перед Борисом Каминецьким.

Гарне свідоцтво, нема що казати, виставив він собі! Давайте, хоч з-під землі беріть, а давайте йому відповідальне доручення, бо пропадає марно геній революції! Чи не заносить це смердючим шкромом[106] кар'єризму, а то просто-таки аферизму? А який він до біса кар'єрист, коли розібратись на здоровий хлопський розум? Рветься, правда, рветься, наче теля на припоні, до дії, руху, до небезпечних пригод, ризику, але все це, ей-бо, не з низьких спонук, товаришу Каминецький. А втім, Борис правий, слово честі, правий, коли каже, що молоді хапаються, наче попівна заміж.

"І що воно таке зо мною, — розмірковував, охолонувши вже трохи, — що серед своєї братії ровесників я куди розсудливіший і врівноваженіший. А от з вами, товаришу Каминецький, відчуваю себе зв'язаним, — розумієте? І щоб не показатись вам таким, шарахаюся до протилежної стіни. Від стіни до стіни. Може, це всі молоді так? Як ви думаєте? Такий темп. Такий ритм, чорт його побери!"

У місті на вулиці Круля Яна Бронко зустрів жіночу постать у чорному, спущеному на обличчя серпанку.

"Котрась з Річинських", — подумав і тут же згадав, що йому треба зладити текст листівки ще сьогодні ввечері.

"Товариші! Чорносотенська реакція..." — Він знову і знову повертався до цієї фрази, але голова була зайнята одним — його останньою розмовою з Каминецьким.

Чим більше Бронко роздумував про це, тим правдоподібнішим починало здаватись йому, що ота манера Каминецького пересипати свою мову приповідками, оте захоплення спортом, рибальством, оте марення музикою — не зовсім щирі, в усякому разі, свідомо перебільшені. Таке враження, що Борис воліє, щоб збоку вважали його трохи за шалапуту. Ця гра, на думку Бронка, добра з чужими, а для чого здалася вона з ним? Бронка це болить. Сьогодні дошкульніше, як завжди. Ех, і який це дурень вигадав, що для молодих життя — це співанка?

А коли ж людину так шарпають сумніви, коли вона так боляче розчаровується, так сліпо помиляється і так ревно кається, так багато хоче і так мало може, як не в молодості? Та, погодився врешті Бронко, краще не спати від бурління власних дум, ніж від ревматизму, як мій тато, дідько б то все побрав!

* * *

Після тризни Оріся Ілаковичева не поїхала з свекрами на село. Скаржилася, що від солодкого заболів у неї зуб. Вирішила залишитись на кілька днів у Нашому, щоб перевірити зуби у лікаря. Факт цей сам по собі не викликав би коментарів з боку родини, якби не те, що на другий день вранці Нестор знову був у Нашому. Згадав, що йому треба в повітовому Союзі кооперативів дістати насіння ріпака, яким він задумав у промислових цілях засіяти більшу ділянку. Може, Нестор і говорив правду, але міг, прости господи, затриматися ще з тим ріпаком якийсь тиждень, щоб уникнути

поговорів у родині.

Орися, немов інстинктивно відчуваючи, що там їй не дуже раді, не залишилася в Річинських, а пішла ночувати до пані десь на Шкільну вулицю, де за своїх гімназійних років була на квартирі. Нестор заїхав до Олени.

Звичайно, поки Орися чекала на свою чергу у зубного, Нестор снував по кімнатах будинку на вулиці Куліша, діючи тільки на нерви дівчатам та Олені своїми блазенськими розрадами.

— Замість снуватись так без цілі, стрийку, трохи помогли б нам порядкувати, — зауважила Ольга, яка вже ледве трималася на ногах від того порання після похорону.

— Ото знала, що сказати! Та я, пане добродію, з дому втікаю, як зачую, що заноситься на порядки, а вона мені... Як там у вас в дівочій — вже в порядку? Я б так на півгодинки прихилив голову... Звичка, пане добродію, звичка! Консвветудо альтера натура[107] нема що!

Ольга пішла до дівочої, щоб відчинити вікно. Тут усе ще панував чужий запах плащів, пледів та шалей похоронних гостей, коли на підвіконні побачила учетверо складений, притиснений камінцем папірець. Ольга торкнулася пальцями паперу, і її вразила його шовкова м'якість. Вона відкинула камінець, розгорнула папір і щойно тоді побачила, що це — листівка. На першій сторінці вгорі стояло грубим шрифтом: "Пролетарі всіх країн, єднайтесь!"

І хоч Ольга знала, що папірець не може ні вибухнути, ні вистрілити, ні взагалі вчинити їй жодного лиха, вона відчула перед ним фізичний страх. Густими бляклими літерами (господи, який добір слів!) було написано: "Українська буржуазія з-під стягу чорносотенської "Католицької Акції" пустилася на чергову провокацію. Бажаючи накликати нові репресії з боку польського уряду і націоналістичних молодчиків на прогресивну робітничу і селянську молодь, підлі запродавці свого народу, лакеї панів беків і ридз-сміглих, агенти ватиканської агресії розпускають серед народу чутки про те, що попа Річинського (Ольга прикусила губу від безсилої образи!) вбили комуністи..." Відчула в роті солоний смак крові, але продовжувала читати: "Факт цей, — читала далі, — зайвий раз доводить, що буржуазія у своїй заядлій боротьбі проти селян і робітників не гребує жодними засобами. Річинського вбили не комуністи, а вбив його сміх і глум народу, коли він на вічі в Калиниці ("Він", наче на адресу якого парубка!" — здригнулась від образи Ольга) намагався отруювати свідомість селянських мас і закликав до згоди з окупантами".

"Трудове селянство Західної України, — починався новий абзац, — настільки вже політично дозріло, що не дасть впіймати себе на вудочку агентів міжнародної реакції й різних запродавців покрою річинських. (Прізвище з малої букви!) Комуністи, — читала Ольга, хоч у голові в неї шуміло від напливу крові, — не застосовують індивідуального терору. Комуністи вбивають і надалі вбиватимуть тільки провокаторів..."

Листівка закінчувалася заклик до боротьби з польськими окупантами та їх поплічниками — буржуазними націоналістами (тут Ольга вже нічого не розуміла), вимогами волі і землі та гаслами в честь Радянського Союзу. Листівка ця зробила на

Ольгу сильніше враження, ніж смерть татка. Смерть татка була в якійсь мірі підготовлена безнадійним захворюванням, а ця листівка впала на неї, як удар в тім'я.

Від кого? За що?

Ольга почувала себе людиною, що відкрила жахливий злочин, а не може сповістити людей про нього з остраху, щоб її не запідозрили як співучасницю.

Знала, що листівку треба знищити або віднести в поліцію, проте не зважувалась зробити ні одне, ні друге. Вона ще і ще раз перечитувала ті місця, де писалося, що татка вбив "сміх і глум народу".

Про який це сміх і глум мова? Ольга знала про хворобу татка тільки те, що татко знервувався там і це призвело до крововиливу в мозок.

І після цього нещастя ще глумились і сміялись з татка. Ольга виключала думку, щоб хто-небудь зважився глумитись над батьком за його життя. Єдиним свідком цього трагічного моменту був стрийко Нестор. Де ж стрийко? Господи боже, стрийко сидить у столовій і зливає до склянки залишки вина з пляшок.

— Стрийку, я маю про щось поговорити з стрийком...

— Я тебе слухаю, але ти пляшку від мене не ховай. Я хотів прилягти на півгодинки, а ти мені не дала подушки, то я знайшов собі інше заняття, пане добродію!

— Стрийку, розмова секретна. Може, вийдемо у сад?

— У сад?.. А ти не могла б так зробити, щоб Орися у вас ночувала? Чого ти так подивилась на мене? Що я таке сказав, пане добродію? Негарно, щоб фамілія[108] ночувала по чужих... ну, ну, ходім у той сад... ходім...

У садку Ольга вибирає таке місце, щоб їм ніхто не міг перешкодити.

— Стрийку, прошу мені докладно розповісти, як сталося з татком те нещастя тоді, на вічі у Калиниці?

Нестор чує волохаті груди. Спати йому хочеться. І, признатись щиро, не має й найменшої охоти розбабрувати у пам'яті те, що хотілося б йому забути безповоротно. До того не хотів дівчині отруювати життя тією історією. Та Ольга не відстає від нього. Убгала його на якусь трухляву лавочку між двома вишеньками, й немає іншої ради, як скоритись волі дівчиська.

Спершись головою об стовбур вишні, Нестор починає: було воно так. Приїхали вони в село Калиницю на віче.

— А хто ще був з татком, крім вас, стрийку?

— А тобі, пане добродію, навіщо знати це?

Нестор забувається, що в родині — траурний настрій. Сміється по-п'яному, ще й Ольгу смикає за косу.

— Мені треба все знати від початку до кінця.

На жаль, Нестор при всьому бажанні не може всього пригадати. Особливо мало залишилося в його пам'яті те, що стосується самого моменту захворювання покійного Аркадія. Віче було скликане з ініціативи ундівських послів... Ольга починає плакати. Навіщо було таткові встрявати у політику? Мав він свої фінансові інтереси, хай був би тримався їх.

— Ти нічого не розумієш, і плакати тепер уже запізно. Покійний робив велике діло, от так вийшло, пане добродію. Ну, не плач! Приїхали ми в ту Калиницю. Місцевий парох, отець Розумовський, запросив нас на обід. Обід — як тобі сказати, пане добродію?... — був ситий, але простацький. Бракувало йому шику, пане добродію. Їмосць так розгубилась, що подала бургундське у келишках для шампанського.

— Стрийку, це мене не обходить!

Нестор просить пробачення у племінниці. Він думав, що як все розповісти, то все, пане добродію.

За обідом в того Розумовського, коли вже випили по одній-другій чарці, зайшла мова про віче, що мало відбутися. Тут Розумовський починає запевняти їх, що Калиниця — це наймирніше під сонцем село. І саме в цьому, пане добродію, полягає непростима тактична помилка отця Омеляна. Якби покійний Аркадій знав, що йому доведеться виступати перед ярим ворогом, то, річ ясна, він був би підготувався до всяких можливих вилазок з боку противника. Як то кажуть, пане добродію, ні на хвилинку не спускав би ока з мушки. Та той тютхтій, пробач, завів їх на сухе — і ось які фатальні наслідки. Які трагічні наслідки, пане добродію!

На віче, як пізніше виявилось, прибуло кілька голодранців з міста. Цим і виправдується тепер о. Розумовський, що він, мовляв, ручався тільки за своїх парафіян. А що це за парафіяни такі, які водять дружбу з комуністами?

Таких парафіян треба шельмувати при кожній нагоді, виставляти їх поіменно на засудження в католицькій пресі, а не рекламувати як мирних людей.

Ось до чого довела політична сліпота й благодушність отця Розумовського! Першим, після того, як отець Розумовський відрекомендував їх всіх, виступив представник від воеводства. Добре говорив, навіть мало що по-польськи закидав, хоч з усього видно було, що йому мало доводилося виступати перед сільською публікою.

Хлоп — гадина, пане добродію, звивається у клубочок і робиться маленьким, коли йому чого-небудь треба від тебе. Але, боронь боже, якщо він відчує, що ти в чому-небудь залежний від нього!

Го-го! Тоді гадина випростовується на весь зріст, піднімає голову і сичить, готова кожної хвилини кинутись на тебе.

Аркадій, не бійся, добре вивчив мужицьку психологію. Він не вдавався, як пан з воеводства, до історичних коренів українсько-польського братерства. Що хлопіві до історії?

Аркадій прибирав гаддя до рук логікою аргументів, доводячи тим баранячим головам конкретно, які матеріальні вигоди може принести їм дружне співжиття двох слов'янських народів. При тому він так спритно, так істинно по-мистецьки допомагав собі то тоном, то жестом, то анекдотом, то слізкою, що, здавалося, ось-ось схопить за морду, як норовистого коня за гриву.

Нестор безнастанно стежив за настроєм мужиків. Спочатку насуплені, вони поступово-поступово, під впливом гіпнозу Аркадієвого слова, міняли вираз обличчя, мов під пензлем художника.

І ось, коли вже здавалося, що Аркадій останніх, найбільш затятих, перетягне на свій бік, нагло з натовпу впала фраза...

— Яка, стрийку?

Дурна. Насамперед дурна! Якими фразами може розкидатись такий індивідуум? Просто Несторові не зовсім зручно повторяти племінниці цю нісенітницю.

— І це так подіяло на татка?

— Звичайно, що не це. Покійного вивело з рівноваги те, що натовп, ота сама проклята юрба, яку, здавалося, тримав уже зав'язану в мішку, раптом вибухнула схвальним реготом, приєднуючись до того обдертуса.

— Та, може, не всі сміялись?

— Певно, що не всі. Були й такі, що з обуренням повискакували аж на лавки; проте тих, що реготалися, було, на жаль, більше.

Чи Ольга розуміє, в чому справа? Річ навіть не в тому, що той голодранець одним пошлим вигуком перетягнув майже весь зал на свій бік. Прокляття в тому, пане добродію, що ота слухняність, покора, увага, співчуття, з якими та голота прислуховувалась до Аркадієвих слів, були напускні, звичайнісінько удавані. Така гадина дивиться тобі побожно у вічі, а думає своє. Та від цього може, пане добродію, не тільки жилка тріснути у мозку, а череп розколотись начетверо. Просто не вкладається в голову, що такого оратора, такого майстра слова, як Аркадій, смердючий мужик обвів довкола пальця.

— А потім що?

Отут Нестор майже нічого не може пригадати собі. Адже його погляд весь час був звернений на публіку. Вже після того, як стався той нещасний випадок, розповідали Несторові, що покійний Аркадій замахав руками, начеб шукаючи опори, і повалився.

— Олю, не треба плакати. Тобто повалився не на землю, а на чийсь руки, бо його тут же відразу підхопили...

— А стрийко не старався розвідати, хто той злочинець?

— Якийсь друкарський учень чи челядник...[109]

— Друкарський челядник, стрийку? Може, й з друкарні Філіпчука?

— Аякже ж! Отак на практиці виглядає патріотичний лозунг: "Свій до свого!" Ти, пане добродію, дурної візитної карточки боїшся, буквально боїшся видрукувати у єврея, хоч там тебе обслужать і дешевше, і акуратніше, даєш заробіток своєму, а той свій тільки вичікує моменту, щоб тобі загнати ніж у спину!

Друкарський челядник з друкарні Філіпчука... Зараз, зараз. Той "тип", що прийняв у неї замовлення на оповіщення і якому так смішно було від того, що вона намагалася не забути всі титули татка, теж був учнем або челядником в тій друкарні. А цей, що складав оту листівку, яка в неї за пояском, безперечно, був друкарем! Підозріння, яке ледве випустило кігті, зміцнилося в уяві Ольги ще і тією обставиною, що під час похорону той "тип" ще з одним таким, як і він сам, двічі або тричі потрапляли Ользі на очі. Невже ж би?..

— А як його прізвище, стрийку? Насамперед треба дізнатись, як його прізвище.

— А що це нам дасть, мала? Припустім, пане добродію, що ми встановимо його прізвище, рік народження, адресу і таке інше, — що з того? Бідного Аркадія і так воно не воскресить з мертвих...

Ольга дивиться на Нестора сухими, недовірливими очима: щирий стрийко з нею чи вважає за дитину, якій не слід знати всієї правди?

— Як це так, стрийку? Він убив татка, бо якби не той "тип" (знову з очей ринули сльози), то татко міг би ще жити. Ми всі ходили б біля нього і він пожив би ще.

А тамтой убив нам татка, — і це має йому... так... безкарно минутися?

Нестора щораз більше хилить на сон.

— Ну, ну... так зовсім... безкарно... — белькоче, засинаючи, — це їм не обійдеться, мала. Але ні мені, ні тобі не треба встрявати в цю справу... Слухай, ти не могла б мені винести з хати яку подущину? Я б собі тут трохи передрімнув...

* * *

Через кілька днів, ідучи з лікарні, не заглядаючи навіть до себе (ще й досі гнітила його ота Бровко), пустився Безбородько одразу в напрямі вулиці Куліша.

Була це звичка, що в основі мала грубу фізіологічну причину. Безбородько любив добре попоїсти. Але навіть не це. Кінець кінцем, незважаючи на свої витрати, міг дозволити інколи собі сто грамів шинки чи тістечко до кави. Досить було б, як то кажуть, кинути пані Бровко златого на стіл і замовити собі ласощі, але це було не те саме, що в Річинських, Підвечірки або вечері у Річинських супроводила особлива атмосфера, майже урочистий ритуал накриття столу, а над усе — неабияка уважність до його особи.

"Доктор не любить яєць на м'яко", "Доктор любить солодку муштарду", "Доктор воліє редьку без сметани", "Доктор заквашує тільки цитриною" і т. д. І т. д.

Це було не тільки приємно. Це було до деякої міри навіть потрібно, аби зростати у власних очах.

Минаючи вікно кухні, Безбородько заздальгідь виробляв собі нюхове передчуття того, що буде на вечерю. Ця невинна, тільки йому одному відома гра загострювала апетит, збільшуючи такий потрібний для кожного травлення птеалін у шлунку.

Мариня часто міркувала, чому доктор заходить з подвір'я, а не з фронту через веранду, і загадка ця так і лишилась для неї нерозв'язаною.

Але сьогодні інше звернуло його увагу на кухонне вікно. У першій кімнаті від кухні, в так званій їдальні, хтось сварився так голосно, що слова вилітали через відчинене вікно аж надвір.

Безбородька вразило найбільше те, що голос належав не Зоні, яку завжди вважав за істеричку. Кричала Слава, а може, навіть Неля. Нахилився, буцімто зашнурувати черевика, і чув, як Слава, так, здається, це була таки Слава, кричала:

— Маю вже досить тієї комедії! Що — не кричи?! Досить! Досить того комедіянства! Я гадала, що з сорому під землю провалюся. Радьте собі, як знаєте, але моя нога ніколи-ніколи більше там не буде!

Чийсь голоси, серед яких виділявся плаксивий голос Олени Річинської, взялися

зачитькувати її. Хтось кинувся зачиняти кухонне вікно. Доктор Безбородько підвівся і пішов.

Відчинила йому двері сама Катерина. Хоч намагалась робити усмінене обличчя і зальотно підставила йому щоку для поцілунку, не міг не помітити її великого хвилювання. На шиї і лівій щоці пашіли нерівні плями, а рука, яку взяв у свої долоні, була холодна.

В їдальні не застав уже нікого. Знав, що за хвилину тут відбулась якась неприємна сцена, але не хотів розпитуватися, хоч цікавість дошкуляла йому, мов спрага.

Сподіваючись, що тим наверне Катерину до відвертості, обійняв її за плечі і ніжно, хоч незграбно, пригорнув до себе. У великій втомі примружила очі, зітхнула глибоко, і здалося Безбородькові, що зразу ринуть в неї або сльози, або слова.

"Що сталося?" — хотів було запитати, але Катерина лагідно, проте рішуче увільнилась з обіймів, поправила зачіску і усмінулась. Усмішка твереза, майже весела заперечувала підозру, що в цьому домі діялось будь-що прикре.

— Як це гарно, що ти сьогодні прийшов раніше. Знаєш, мені чомусь дуже хотілося, щоб ти сьогодні скоріше прийшов.

"Бреше чи правду каже? — подумав Безбородько. — А може, мені почулося, що вони сварились? Може, Слава тільки голосно наслідувала когось. Та мала має інколи свої витівки..."

Раптом за дверима почулась якась біганина, якісь суперечки, наче показалась Слава з заплаканими очима (а все ж таки сварились!) і покликала Катерину:

— Я перепрошую, на хвилинку...

Але та хвилинка тривала чверть години.

Нарешті все втихомирилося.

Катерина повернулась у їдальню усмінена, а слідом за нею Мариня внесла вечерю.

Накрито до столу на дві особи. Власне, Катерина навіть не покуштувала нічого. Відмовилась тим, що сьогодні винятково пізно їли підвечірок.

— Ти повинна була на мене зачекати, — докоряв їй Безбородько, що прозвучало так любовно.

Катерина припала довірливо до його плеча і прошепотіла, майже притулившись устами до його щоки:

— Мені найприємніше дивитись, як ти їси...

Безбородько погладив її поблажливо по голові. Правда, при столі Катерина годила йому, як дитині. Ця уважність нагадувала йому Валю і, може, тому не вражала його в Катерині.

Коли вже закурив, Катерина делікатно нагадала йому, що третього треба було заплатити внески за радіоприймач і внески до медичного товариства. Чи не забув про це? Справді забув і тому тепер забідкався:

— Ай, чому ти мені раніше не нагадала? Я чисто забув про цю сплату і минулого місяця, здається, так само не вислав ні за радіо, ні за газети... Тепер кожного дня можна сподіватися нагадування від них. Вельми пристойно виглядатиме, коли

листоноша принесе мені відкриту листівку... Які очі зробить пані Бровко? Ти ж знаєш, я маю у голові стільки справ, що годі мені про всі дрібнички пам'ятати...

Докір цей, замість прикрості, приніс Катерині насолоду. Був це один з випадкових доказів (на які від своїх заручин стала особливо чутливою) того, що Безбородько вже пов'язав її з собою.

Здивував Катерину трохи Безбородьків егоїзм, хоч і те віднесла на карб чоловічості нареченого: чому не подумав, які клопоти вона мала в той час?

Врешті погодились, що від сьогодні вона вирішуватиме всі дрібні його справи.

— Тебе не буде нічого обходити. Ти матимеш готові квитки й відтинки чеків. Добре? Ну, добре?

Усміхнувся вимушено і без запалу поцілував її в руку.

— Добре... добре...

Сказав, а подумав інше. Подумав, що добре буде тоді, як вона візьме на себе не тільки дрібні, але й грубші, і то зовсім грубі сплати. Але коли це буде?

Розмову, перервану появою Безбородька, закінчено по його відході. Катерина розпитувала тепер Славу спокійно і послідовно:

— Ти розкажи, як то було від самого початку...

Слава уже не гарячилася. Похмуро й сумовито розповідала свою прикру пригоду:

— А решту ти вже знаєш...

— Ні, я мушу знати все, — розсудливо зажадала Катерина, — я мушу з ним поговорити.

— Боже, який сором для родини! Господи, на що ми зійшли! — зойкала Зоня. Була блідою, обличчя її затягнулось поволокою якоїсь нереальної, але видимої вже старості.

— Не роби таких гримас, Зоню, — врівноважено застерегла її Олена. Її, здається, найменше від усіх турбувала ця справа.

Слава повторяла:

— Та я вже тобі казала. Прийшла до крамниці, де, як завжди перед вечором, було повно людей. Хай, думаю собі, зачекаю. Я не люблю пнутися поза чергою.

— І зле зробила, — злосливо перебила її Зоня, — якраз треба було пнутися попереду всіх. Що значить? Хто ти є? Певно, коли прийдеш скулена і поруч з різними сторожиками та жінками робітників чекаєш своєї черги, то, звичайно, такий купчик дозволить собі поводитися з тобою брутально... За це я ручусь. Але прошу, прийди упевнено, ніс догори, розштовхни всіх і тицьни йому свою книжечку. Побачиш, чи наважиться хоч би слово писнути. Не бійся, мені не сказав би того, що тобі.

Катерина замахала рукою:

— Чекай, Зоню, чекай! Моралі на кінець! Тепер хай Слава говорить.

— Та я й кажу. Чекаю на свою чергу, але бачу, що він відпустив якусь жінку в хустині, що прийшла пізніше...

— Та зрозуміло ж, — не могла стримати себе Зоня, — коли ти прийшла і стала, мов сирота на багацькім весіллі, то й не дивно...

Слава замовкла зневажливо.

— Говори... говори... Я вже не скажу, — опам'яталась Зоня.

— Тоді я сама підступаю до нього, подаю йому книжечку і кажу: "Мені прошу дати пачку сардинків, цеглинку масла, "кайзерки" і ще щось там... не пам'ятаю, що там було написано. А він... — Її пальці почали нервово ворухитися. Видно було, що вона все переживала наново, — відсуває рукою мою книжечку і каже при всіх людях: "Прошу пані добродійці мамі переказати, що я не можу більше давати в борг. Хай добродійка мамця постарається сплатити ласкаво давні борги, тоді можемо відкрити новий кредит. Інакше не можу. Прошу перепросити добродійку мамцю, але я дійсно не можу!.." І вже через мою голову почав інших обслуговувати...

— Це хамство! — флегматично оголосила вирок Катерина. — Міг би зробити це тактовніше.

Зоня схопилась з отоманки і заходила по хаті:

— Така свиня... таке хамло міщанське! Ти, Катрися, не йди до нього! Я сама... Розумієш? Я сама впаду на його голову з ними! Я його навчу так, що він на ціле життя запам'ятає мою науку. Втратимо ми в нього кредит, дарма — зате втратить і він... не скоро побачить свої гроші... — На допитливий погляд Олени відповіла: — Що мама так на мене дивиться? З хамами треба по-хамському!

І Зоня метнулась до шафи по сукенку чи плащ, але Катерина підійшла до неї і спокійно, проте рішуче замкнула шафу:

— Не гарячкуй, Зоню. Цю справу треба полагодити мирно. Ми не сміємо втратити кредит у нього, бо, по-перше, ніхто так скоро не дасть нового, а по-друге, з цього приводу було б забагато балаканини між сусідами... Нема іншої ради... треба буде капнути йому що-небудь, аби на якийсь час заткнути пельку, і брати в борг далі.

— То, може, ти ще підеш перепрошувати того хама? — визвірилась на неї Зоня.

Катерина навіть не пробувала заперечувати:

— Як треба буде, то й перепрошу. А ти як уявляєш собі ту цілу справу? Хто кому винен і хто чієї ласки потребує? Ти знаєш, з якого часу ми не платили в крамниці? Ну, скільки назбиралося там? Я вранці лише побіжно переглянула по книжечці, — і знаєш, скільки вийшло з того рахунку. Щось коло п'ятисот злотих... Чи ти знаєш, чи ти бодай можеш уявити собі, що то за сума тепер для нас?

Зоня набундючилась:

— Овва! Хай тільки Білинський реалізує наші папери, то суми перестануть лякати нас...

На це Катерина нічого не відповіла. Замість неї відгукнулась Слава.

— Так, — терпко зауважила вона, — але якщо ми до того часу можемо їсти хліб з смальцем, то не розумію, з якої рації доктор, якого хіба маю право вважати членом нашої родини, має поїдати сардинки та айдамські сирки?

Зоня засміялася глузливо:

— З тієї рації, Славуню, що ти ще шмарката і багато чого не розумієш. Ти запам'ятай собі прислів'я: "Мовчи, язичку, будеш їсти кашку".

Слава знизала плечима і вийшла з кімнати. Може, Мариня в кухні зуміє ясніше

розповісти їй про ці загадкові лови на звіра, який у дійсності вже потрапив до клітки.

По її відході Оля відізвалась до Нелі, щоб і всі інші чули:

— Боюся, що вони на отому Безбородьку виїдуть так, як Заблоцький на милі.

* * *

Після цієї родинної сцени вибралась Катерина до Кремера. Зайшла до його приватного мешкання при вулиці Газовій увечері після восьмої. Застала Кремера, коли той сидів у кухні й мочив ноги в тазу. Підкочені по коліна холоші оголювали неприродно білі, волохаті ноги. На столі перед ним стояла недокінчена вечеря: картопля з гуляшем і надкушеним огірком, та купка рахунків.

Кремер однією рукою порався з вечерею, а другою перекидав рахунки.

Візит Катерини зовсім не збентежив його. Піднявши окуляри на чоло, він запросив насамперед Катерину сісти коло себе.

Катерина без зайвої задерикуватості, але й без зайвого смиренства виклала крамареві справу по-купецькому, логічно. Це правда, що вони вже другий місяць не платять своєї заборгованості. Це, Катерина визнає, несолідно і абсолютно не в стилі Річинських.

Але чому це так сталося?

Причина проста.

Фінансами в їх домі, про що, можливо, і сам пан Кремер здогадувався, відав батько, а не мати, як це водиться по багатьох інших домах. Коли батько захворів, весь їх дім наче голову втратив. Мариня сама, абсолютно сама, на свою руку керувала цілим господарством дому. Щось приносила додому, щось варила. Кому в той час спадало на думку заглиблюватись у господарські справи?

— Це правда. Я це розумію, — погодився крамар. Він вийняв з води уже другу ногу й старанно витирив її якоюсь дранкою. — Але тепер уже нічого не стоїть на перешкоді, аби зробити порядок з тими рахунками.

— І це правда, — у свою чергу притакнула Катерина. — Але будьмо справедливі: скільки днів минуло від смерті татка? Всього двадцять п'ять днів! Адже за життя татка, мусить Кремер визнати, ніколи не було у Річинських заборгована. Це було в їх домі як правило, як закон, щоб завжди на перше кожного місяця розрахуватися.

— Так, — признав Кремер, — що рація, то рація...

— Отож, — підхопила Катерина, — родина у свіжій болю по такій втраті, — й чи можна дивуватись, що рахунки не врегульовані відразу ж після похорону? Ви знаєте, пане Кремер, чим був батько для нас...

Купець притакнув шанобливо. Він знає, чим отець канонік був для своїх парафіян, а що вже говорити про найближчих?

Катерина розкрила сумку. На Кремеровому обличчі відбилося таке нетерпеливе зацікавлення, що Катерині аж прикро стало, що мусить розчарувати його.

— Я вам цілого боргу не поверну, пане Кремер, з тієї простої причини, що справа нашої спадщини ще не впорядкована. Покійний татко мали кошти в акціях, кооперативних паях і цінних паперах... Мама хоче те все перевести на гроші, і тому в

нас хвилиєю трохи тісно з готівкою... Я вам поки що заплачу половину, але одне буду просити: не відмовляйте нам свого кредиту. Ви самі знаєте, як тепер важко з солідним клієнтом, а ми не хочемо йти до будь-кого. Це раз. А по-друге, ми звикли вже до вас і до ваших товарів. Знаємо, що ви не б'єте на легкий заробіток, що ви передусім дорожите честю солідного крамаря.

Кремер усміхнувся і машинально розправив вуса.

— Стараюсь, як можу, прошу пані. Але, — почухав заклопотано праве вухо, — інтерес, прошу пані, є інтересом. Я не жадаю від пані векселя, але хотів би поставити одне запитання.

Катерина зосереджено подивилась на нього. Не мала уявлення, про що хоче питати, проте мужньо відказала:

— Я слухаю вас...

Кремер подивився на неї.

— Я запитаю вас коротко: буде з вами женитися доктор Безбородько чи ні?

Катерина почервоніла. Запитання Кремера здалось їй нетактовним, проте відповіла з гідністю:

— Так. Або що, пане Кремер?

— Нічого, — схилився гречно Кремер, — це я хотів тільки знати. Можуть пані спокійно розраховувати на мій кредит.

Вдома дуже зраділи такому щасливому розв'язанню справи. Катерина не розповідала докладно про свою розмову з Кремером. Та ніхто, власне, й не домагався того. Найважливішим зі всього був факт, що в Кремера можна й далі брати на книжечку.

Тільки одна Слава, либонь, що була безпосередньо заплутана в цю колотнечу, в'язла до Катерини, аби та призналась, за яку ціну купила Кремера.

— Дай мені спокій, Славцю...

— Ні, ти мені скажи. Ти мені мусиш сказати, як це ти з ним дала собі раду.

— Про що тобі, властиво, йдеться? — спитала вже зацікавлено Катерина.

— Хочу знати, від чого він так пом'якшав. Ти не можеш уявити собі, яким зневажливим тоном розмовляв він позавчора зі мною.

Катерину розсмішила настирливість Слави.

— Навіщо ти розпитуєш, Славцю, про речі, які не стосуються тебе? Але хочеш знати — то я тобі скажу: я підкупила Кремера ціною своєї честі...

— Та що ти? — очі й уста Слави стали великими й круглими.

Катерина по-материнському повела долонею по Славиному чолі:

— Заспокойся, дурненька. Я утвердила в Кремера переконання, що мій наречений — багата людина.

— Але що це має спільного з... я не розумію, — забелькотіла Слава.

Катерина обняла її за голову і шепнула на вухо:

— Говорити правду — це теж належить до честі, Славуню.

Зоня скипіла і почала мені докоряти, що я зневажаю пам'ять батька та родину і ще

щось, і ще щось, чого я не хотіла навіть слухати.

У татовій кімнаті навстіж відчинене вікно. Вже місяць вона провітрюється по покійнику. Гадаю, що татко на тому світі ображений з цього приводу.

Таткове бюро. Татків молитовник. Таткова попільничка. Ці речі живуть ще на давніх правах, тоді як про самого татка згадують тільки в часі минулому: "Татко любив...", "татко не міг стерпіти..." — і при цьому плачуть. Я не можу плакати. Маю таке переконання, що смерть страшна тільки для тих, які не люблять по-справжньому.

Для мене — батько вибрався на прогулянку... І чекає десь нас у затінку розквітлої черешні. Відпочиває собі. Добре йому там (ні уколів, ні нападів смертельної задухи), і незчується, як прийдемо всі до нього, одне за одним.

Але чому вони вражені тим, що я не в розпачі?

Татко любив музику. Тут він не мав часу займатись нею, але мав пристрасть до неї.

Тішило його завжди, що ми всі п'ятеро маємо музичний слух. Перед самим батьковим відходом від нас чула я пісеньку просту, але милу, яка мені сподобалась. Напевно, вона татові теж сподобалася б, але я не можу заспівати тієї пісеньки для нього, бо в хаті — офіційна жалоба.

Уже місяць мій татко не страждає. Ще досі часом прокидаюсь з острахом, слухаю. Тихо. Слава богу, тихо. Ні стогонів, ні зойків.

Від цього мені так легко на серці! Кроки мої стали плавніші, і руки знімаються, як би до льоту. Здається мені, що я не говорю, а я співаю.

— Славцю... Славцю... — докоряє мені мама, а очі по береги у сльозах. — Аж тепер видно, що ти мало любила татка!

— Але ж я люблю татка, мамцю! — кажу, і здається мені, що бачу, як татко з-під черешні махає до мене рукою. Татко відійшов від нас матеріально. Але цей факт спричинився до того, що татко повертається до мене кожної години, кожного дня щораз у пишнішій, щораз у багатшій духовній формі.

Оживають, наче справді воскресають з мертвих, давно напівзабуті татові слова. За його життя ті слова давно позабувались, а тепер вони, як травичка по дощі, підводять голівки, розливають пахощі довкола, живуть і радіють. Кожна пора дня з часу відходу татка набирає певного музичного тону, що є не що інше як складова частина мелодії, в яку перетворилась особистість татка.

Одного надвечір'я, такого, як нині, сказав він до мене:

— Та ти вже панна, дівчино! А то я обмахнувся! Ти знаєш? Купив тобі м'яч. А на тобі!

Він сміявся тим своїм високим металевим сміхом, і мене розсмішив.

— Чого вам так весело? — запитала мама із сусідньої кімнати. Татко притулив палець до уст і підморгнув мені конспіративно. Ми сховали м'яч на шафу в його кімнаті — і це була наша наївна таємниця.

Тепер відшукую м'яч на тому самому місці. Запорошений, в сині й червоні паси, великий, мов гарбуз. Коли всі підуть на кладовище, підкину кілька разів той м'яч.

Мене майже не беруть на кладовище. Не вважають за досить побожну, щоб

відвідувати татка в його маленькому домику.

З отим великим м'ячем застукав мене наш новий піднаймач.

Коли батько був з нами, ми займали весь будинок з садом і городом. Тоді й мови не могло бути про якихось наймачів. Взимку ми опалювали навіть ті кімнати, де, власне, ніхто не жив, бо батько любив, щоб двері від кімнати до кімнати стояли широко навстіж, а він щоб міг походжати у власному домі, як по леваді... Руки за спиною. Домовито. Батько любив широкі перспективи, і тому я спокійна за нього. Там він, напевно, відчуває себе добре.

Катруся каже Безбородькові, що нам тепер ніяково без чоловіків у домі і тому ми згодні навіть на якогось піднаймача. Приліпити оголошення на шибку вікна чи телефонний стовп, як роблять усі, що мають кімнати в найми, ми не можемо. Ми не з бідності здаємо кімнату в найми. Так говорить Катерина. І Зоня теж. Решта домашніх мовчить багатозначно. Ми ще не можемо навіть самі перед собою признатися, що єдиною причиною, чому ми хочемо здати в найми одну з кімнат, це двадцять п'ять золотих на місяць...

Всі, за винятком однієї Олі, страшенно здивовані, навіть розчаровані, з претензіями до татка, що він не залишив нам грошей у готівці. Я й сама помітила, що аж тепер так гарячково заговорилось у нашому домі про гроші. Коли татко був з нами, гроші грали в нашому житті зовсім другорядну, майже неістотну роль.

І тоді багато речей треба було, але на думку нам не спадало, що грошей може бути так само треба. Наприклад, говорилось, що треба буде продати фортепіано і купити нове, що треба до маминого хутра дати новий верх, що треба завести газ у помешкання, купити машину для викручування білизни, купити Катерині парцелю[110] десь у доброму місці, — але грошей? Ні, грошей нам ніколи не треба було. Аж тепер лише відчувся пекучий брак грошей. Незважаючи на те, що в дійсності, коли взяти до уваги цінні папери, родинні клейноди і акції, залишені нам татком, то ми — багаті люди.

Нам стало потрібно грошей. Це єдиний фактор, що має тепер значення в нашому житті.

Минулого тижня довідались, що через неухважність комірне за дім (сто двадцять п'ять злотих щомісячно!) не заплачено за минулі три місяці.

Зонька (як звичайно) не стрималась у першу хвилину і накинулася на господаря, мов квочка:

— Це неправда! Це неможливо! Ви дуже помиляєтесь, коли думаєте, що ми дозволимо шантажувати себе!

Найнеприємніше те, що правда була таки за господарем, і нам довелось вибачатися та ще просити, щоб він ласкавий був цю неточність зберегти в таємниці, а ми з свого боку постараємось найкоротшим часом ліквідувати свою заборгованість.

Зоня не знаходила слів для обурення:

— Що за хамство! Боже, як люди можуть так по-свинському поводитись!

— Ти про кого? — запитала Оля флегматично. — Про себе чи про нього?

— Мамо! — зойкнула істерично Зоня, але мама вже лежала у спочивальні з компресом на чолі.

* * *

Мій майбутній швагер нараяв нам піднаймача — свого товариша, теж лікаря.

Між іншим, я собі зовсім інакше уявляла того Безбородькового товариша. У моїй уяві мав це бути низький на зріст, брилуватий, з плоским носом чолов'яга.

Того, що прийшов оглядати квартиру, я чомусь полічила за пана електрика.

— Чи міг би я оглянути кімнату? Приходжу з доручення доктора Безбородька.

— Ах, так...

Голос низький, трохи невиразний. Обличчя ніби гарне, але несимпатичне. Високий. Можливо, що без одягу худорлявий, а так, з ватою на плечах, тільки стрункий. Колір волосся і шкіри на обличчі темно-русявий.

Кімната, яку ми вирішили здати в найми, — одна з найкращих. Окремий вхід, вікна на південь, тераска. Проте він якось не дуже захопився нею. Перше, на що кинув погляд, — це пожовклі, ніде правди діти, фіранки.

— Це зніметься, — сказала я, маючи на думці і на кінчику язика: "і випереться", але він випередив мене:

— Вистачить штор...

Правда, він лікар. Може, тому не задовольнився моїм: "Є також ванна", а забажав оглянути її сам.

Це місце йому сподобалось. Перед виходом з дому мої сестри мились тут, і тепер вся кімнатчина пахтіла приємним туалетним милом і зубною пастою. Чотири волохаті рушники висіли на шнурі. Шість, кожна іншого кольору, щіточок до зубів стриміло в склянці. Це, здається, й вирішило справу.

— Я потребую багато спокою, — сказав похмуро, а по хвилині запитав нетактовно: — У панства, здається, жалоба?..

Наші повернулися з доктором Безбородьком.

О, цей сам не потребує спокою і не дбає про спокій інших. Увійшов до хати бундючно, ведучи за собою п'ять жінок, поважний, авторитетний, рухливий, чепурний, одне слово — джигун. Наші, чорні й журливі, виглядали при ньому, ніби курочки з породи зеленоніжок.

— Пхе, яка задуха!

Не питаючись нікого, доктор підбіг до вікна і відчинив його навстіж.

Мама заметушилась і побігла відчиняти вікна в сусідній кімнаті. Пригадавши собі щось, запитав мене Безбородько чванливо:

— Чи заходив сюди Север? Я йому казав, щоб зголосився між четвертою і шостою...

— Той лікар? Так, був...

— Ну і що? Сподобався тобі?

Безбородько говорить мені одній, річ ясна, за винятком Катерини, — "ти", сама не знаю, яким правом.

— Ні! — сказала я правду.

— Ов, а то чому? — розсміявся.

"Чому"? Важко пояснити, чому деякі люди з першого погляду нам подобаються, інші ні. Це була добра нагода для того, аби наречений моєї сестри виклав перед нами (ах, що за вдячна публіка)! свій погляд про доктора Мажарина.

— То прихована бестія... Хоч застерігаюсь, мої пані, лікар з нього може бути добрий! Проте поки що йому треба багато практики. Практика, мої пані, в нашім фаху... Але що я хотів сказати? Ага! Голодні повоєнні часи у Відні. Було таке, мої пані, що жилось на одній чорній каві... Чорт знає, як він це робив!.. Досить, що в нього можна було завжди знайти хліб, а часом навіть і до хліба. Одне слово, Север Мажарин найменше з нас, ауслен-дерів[111] недоїдав. Але точно знаю, що з дому йому не допомагали. Батька давно втратив, а мама — бідна міщанка... І як ми до нього не підходили, щоб викрив нам таємницю, як дає собі раду, — даремне. Або мовчав похнюплено, або свистів по-дурному.

— Може, мав яку кухту, що годувала його, — грубо зауважила Зоня.

— Ми самі так гадали, але ні... Виявилось, не було нікого. Припускаю, що мав якесь нічне заняття, якого соромився...

— Можливо... — притакував хор курочок.

Враз доктор пригадав собі, що я недавно здала матуру. З огляду на свіжу жалобу, мій іспит на атестат зрілості став чистою формальністю.

— А... а... мої гратуляції! Ну, що далі думаємо робити?

Що далі? Про яке "далі" може думати сирота по священику, мама якої по великих труднощах і ласках "з огляду за заслугу блаженної пам'яті отця Аркадія" має вісімдесят злотих місячної пенсії, тоді коли за комірне треба платити сто двадцять п'ять злотих. Правда, має ще якісь акції та цінні папери, але я особисто чомусь щораз менше вірю в їх реалізацію.

Мені хотілось відповісти Безбородькові ущипливо, їдко, але я відчула на собі застережливий, занепокоєний погляд Катерини і сказала з викликом:

— Буду студіювати!

Доктор звів брови, ніби не зовсім довіряв моїм словам:

— Так? А що гадаєш студіювати?

— Медицину! — бахнула я, хоч ніколи, навіть за життя батька, не мала такої думки.

— Ого-го! Не так скоро, моя панно! На медичних факультетах по всіх університетах Польщі заведено нумерує клявзус[112].

— Ова! То поїду за кордон. От хоч би до Грацу!

Неля не могла витримати й вийшла, а я навіть не почервоніла.

Того вечора він засидівся допізна.

Чи мені так здавалося, чи він справді був ніжніший до Катерини і якийсь ніби уважніший до мами.

У всякому разі, того вечора, перший раз після відходу татка, в нашому домі повіяв лагідний, доброзичливий настрій. Гомоніли інтимно, півшепотом, доктор був настільки ввічливий, що вислухував до кінця думки інших, а мама, чи то забулась, чи просто

підсвідомо, навіть усміхнулась раз чи два.

І коли ми всі сиділи в їдальні під великим жовтогарячим абажуром, при святковій порцеляні, маючи за своїми спинами старі буфети з кришталями та сріблом, зогріті сімейним настроєм і чаєм, створювалося таке враження, ніби в машині нашого дому нічого не попсувалось, ніби все тут по-давньому.

І тоді, тієї хвилини, ще більш недійсною здавалась мені смерть татка.

Потім, не умовляючись, ми почали зникати одна за одною з їдальні.

Ні Катерина, ні доктор, хоч би для чемності, не затримували нікого з нас.

Нелю я застала вже в ліжку. Лежала під одним простирадлом по саме підборіддя і, здавалося, чекала на мене.

— Мама пішла вже до себе?

— Так...

Чи про це хотіла вона мене спитати? Мабуть, ні. По хвилині Неля повернулася набік, уже на сон, і тоді запитала з незадоволенням в голосі:

— Пощо ти говориш про той Грац, коли знаєш, що це неможлива річ?

— Чому неможлива річ? — відповіла я запитанням не Нелі, а самій собі.

Думка, що на світі справді існують такі можливості і що я, Слава Річинська, можу користуватись ними, виникла в мені вперше, мов чудесне відкриття!

Безперечно, я й до того часу знала, що на світі існує багато молодих людей, які власними силами утримуються на студіях. По щирості, той життєвий героїзм не будив у мене пошани до себе. В моїх очах були то хирляві, в дешевих цайгових[113] убраннях, з брудними нігтями і зародками туберкульозу в легенях хлопці. Жалюгідний елемент, який двічі чи тричі на рік нагадував про себе суспільству збіркою на бідних студентів. Ну навіть у фантазії ніколи не спадала мені охота належати до них.

В моїй уяві (можливо, під впливом розповідей стрійка Нестора про його студентські часи) студентське життя було барвистою авантюрою з шиночками, театром, субретками[114] з опери, сутичками з поліцією і казковим марнотратством.

І тільки в ту хвилину, коли Неля засинала, пересунувся (інакше не можу того назвати) в моєму мозку якийсь механізм, і я, несподівано для себе, побачила цей клаптик життя в зовсім іншому світлі.

Пробі! Сотні, тисячі молодих хлопців і дівчат, засмаглих, мускулистих, зухвалих, марширують, манять мене помахами рук, кличуть за собою, і я відчуваю, що неспроможна опиратись ритмові їх кроку.

До біса! Яке кому діло, з чого пошито їх одяги та скільки разів на день вони їдять, коли вони — ті, що здобувають.

Геть з дороги, всі нерішучі, всі хиткі, всі кволі і забобонні! Місця й простору для тих, що здобувають!..

Вночі снилося мені, що я в чужому портовому місті, в якомусь чудернацькому підвалі торгую в'яленою рибою.

Оля так пояснила мені сон:

— Якби риба була жива і в чистій воді, то тебе чекало б велике щастя... А в'ялена...

будеш мати якусь невдачу в житті...

Сміятися мені хочеться з невдач і в'ялених риб тепер, коли на моєму небі розквітають такі прекрасні можливості.

За два місяці буду студенткою у незнайомому місті і, може, справді їстиму рибу... собі на здоров'я!

* * *

У нас дома говориться про те, що піднаймач витрачає забагато електрики.

— Можна йому сказати, щоб доплачував ще два злоті місячно за електрику, — розсудливо зауважує Оля.

— Але ж це неможлива річ! — в один голос заперечили Катерина і Зоня. — Гарне свідоцтво виставили б ми собі тим! Теж щось!

— В такому разі, пощо про це стільки дебатовати?

Скільки разів не прокинувся вночі, завжди бачу вузький жовтий пружок на підлозі під дверима, що ведуть (тепер вони зачинені) до його кімнати.

Не вільно мені признатись про це голосно, але той ясний пружок на підлозі під дверима так часто, особливо після неспокійних ночей, править за мініатюрний маяк. Інколи прокидаюсь вночі від жаху, що татко вмирає, але відразу заспокоююсь. За стіною вартує хтось невсипущий тоді, коли цілий дім відданий на поталу злим снам.

Позавчора спала було мені фантазія накинути на себе халат, постукати у двері напроти і сказати, наприклад:

— Добрий вечір, пане докторе. Бачу, ви не спите ще. Я чомусь теж не можу заснути. Коли не маєте нічого проти, поговоримо трохи.

Можливо, був то звичайнісінький збіг обставин, але не виключаю, що він перехопив плин моїх думок, бо вчора зачепив мене перший.

Було вже досить пізнє надвечір'я, і наші, як звичайно, пішли на кладовище посадити і полити раніше посаджені квіти на татовій могилі. Тому що я була сама на весь дім, хотіла раніше позачиняти вікна. Вихилившись через вікно нашої кімнати, зустрілась я поглядом з нашим піднаймачем, який, опершись на підвіконня, відпочивав. Першу мить, майже інстинктивно, я хотіла сховатися, але було вже запізно.

— Галло! — усміхнувся до мене доктор Мажарин. Я помітила, що він у винятково добродушному настрої. — Чи в цьому домі є справді ще хтось живий? Уже кілька хвилин думаю над цією проблемою.

— Я є! — сказала я занадто голосно і відразу засоромилась свого вигуку.

— А, дівчина з м'ячем!

Я хотіла запитати, що означає ця назва, але він зник у вікні, а за кілька хвилин постукав у наші двері.

— Можна? Я хотів довести вам до відома, що в моїй кімнаті вже кілька тижнів як появилась дуже кокетлива чорноока мишка. Вона вже досить освоїлась і зовсім не зважає на мою особу, мандруючи по кімнаті... Про мене, вона могла б собі жити (і її діти теж), але я трохи побоююсь за цілісність книжок. Як тут бути? — Потім побачив на стіні портрет Нелі і забув про миші. — Чудовий портрет... Що за приємна, м'яка

фактура... Але оригінал ще кращий...

— Так? — запитала я з чемності. Далекі, я не заздрісна на небуденну красу Нелі, але інколи справді трохи неприємно вислухувати чоловічі компліменти на адресу іншої, хай навіть рідної сестри. Тієї хвилини здавався він мені дуже звичайним саме тому, що, подібно до всіх чоловіків, які приходили вперше до нашого дому, мусив, вульгарно висловившись, всякнути Нелю.

Непорозуміння в тому, що всі ці захоплення не викликають у Нелі нічого, крім похмурого незадоволення.

— Ваша сестра справді така неприступна чи це тільки моє... поверхове враження?

— Так, вона досить дивна...

З того дня наші зустрічі, хоч і випадкові, стають частішими. Йому хочеться говорити про Нелю, а я поволі вчуся розуміти закоханих.

Надвечір, коли наші мандрують на кладовище, він заходить у нашу кімнату. Буває, що ми не згадуємо Нелю, але це не міняє справи. Він сідає проти її портрета, а я мовчу.

Тепер, коли ми з ним майже добрі знайомі, я не вважаю його за несимпатичного. Поволока меланхолії, що наче припорошує його обличчя, надає йому виразу людини, невдоволеної собою й світом. Я ще не бачила, щоб усмішка так міняла людину, як його. На жаль, він так рідко посміхається.

Якось приніс величезну помаранчу. Навіть не знаю, де він таку знайшов. Пізніше пояснив, що то особливий гатунок помаранчі, якесть там схрещення. Першу мить я мала враження, ніби цей дарунок призначено Нелі:

— Дякую від імені сестри...

Він скривився:

— Ви помиляєтесь. Ця помаранча для вас.

Треба було подякувати гарненько, затушкувати враження від моєї незграбності, але я побоялась, що така подяка буде ще незграбнішою, і промовчала.

Помаранча лежала на давньому своєму місці, в кошику для хліба, на розі комода, далеко від нас і така спокуслива.

Чи можна людину, яка за своєю працею, своїми справами і турботами (а турботи у доктора Мажарина є!) знаходить час подумати про такий дарунок, вважати за неприхильну до мене? Ні, в жодному разі. Я розповіла докторові про свій намір вирватися у світ.

На мій превеликий смуток, він поставився до мого задуму досить холодно.

— І ви хочете власними силами добитись диплома? Чи така ваша амбіція? Можу вам тільки сказати, що життя — не література.

Він спохмурнів і наче постарівся відразу.

Ах, які осоружні мені всі поуки старших, досвідчених людей і як не раз кортить піти просто наперекір отим добрим радам.

— Але ж, пане докторе, я знаю, що життя — не література, бо воно цікавіше за літературу!

Усміхнувся з поблажливостю, яка мене трохи вразила:

— Що ви можете знати про життя? Те, що ви уявляєте собі, далеко ще не життя, лише сон.

— Я, пане докторе, не тільки уявляю собі, але й вірю, що мої сни здійсняться, якщо...

Він зиркнув на мене з якоюсь цікавою веселістю, що зовсім не гармоніювала з настроєм нашої попередньої розмови, і я, маючи на думці щось інше, сказала з притиском і чванькуватого:

— ...якщо буду дуже цього хотіти...

— Ов! — проспівав він і задумався.

Дальша розмова не клеїлась. Ми розійшлися у безбарвному настрої, і мені здавалось, що він не скоро шукатиме нагоди зустрітись зі мною.

І справді, кілька днів він не заходив у нашу кімнату. Лежачи на своєму ліжку, я чула за стіною його кроки і гуркіт, ніби від переставлюваних меблів. Потім довідалась від Марині, що в доктора завелась міль (чи не книжкова?).

Якби він звернувся до мене, я радо допомогла б йому. Не хочу сказати, що тужу за його товариством, хоч і не ховаюсь з тим: звикла до його відвідин при заході сонця.

У цю пору, після задухи виснажливої спеки, настає певне відживлення в природі.

Квітки в саду спроквола підводять головки, розправляють листя, повітря сититься росою, люди виходять з хат і стишують голоси.

* * *

Помаранча і досі лежить незаймана.

Доктор Мажарин кудись ішов. Можливо, тільки пройтися, з капелюхом у руці, але, побачивши мене у вікні, зупинився.

— Може, ви маєте охоту прогулятись? — запитав просто. — Я винайшов дуже гарну польову стежку, від млина ліворуч.

— Добре, тільки треба зачекати, поки наші повернуться додому.

— Не буде запізно? — спитав, і я досі не розумію, про що йому, властиво, йшлося.

— Ну, то іншим разом піду з вами, — відповіла я скоренько, щоб віддалити від себе будь-яке підозріння. Здається, я засміялась теж по-дурному, з ніяковості. Саме той дурнуватий сміх немов змусив його призадуматись. Надумавши щось, він сказав здивовано і ніби радо:

— Як ви схожі на свою сестру Нелю! Ні, чи ви не бачите, яка велика схожість?

Мені аж брови упріли. Я хотіла висміяти його, сказати: "Ви страшенно мусите бути закохані в мою сестру, коли у всіх добачаєте схожість з нею". Але сором за його короткозорість стулив мені уста.

"Боже, та куди мені до Нелі? Та яка краса сама шкіра Нелі з її золотисто-оксамитовим, теплим відблиском! Неможливо, щоб він не бачив мого носа, який тільки при дуже великій поблажливості можна не назвати кирпатеньким".

— Ні... ні... пане докторе, яка тут схожість?

— Але ж як ви цього не помічаєте? Постава голови... хода... усміх... а форма обличчя. Придивіться до себе добре!

Він хотів, щоб я зазирнула до дзеркала збоку, але натомість я затулила обличчя долонями. Мажарин взяв мене за плечі і силоміць привів до дзеркала... Досі жоден чоловік не брав мене так в обійми, і тому я на мить таки втратила голову.

Собі самій лише можу це сказати.

Просто закрутилося в голові, і була тільки одна ясна думка, чи б пак бажання, щоб Мажарин тримав мене у своїх обіймах отак якнайдовше.

Я чула, як його рука прилипла до мого тіла... Потім він випустив мене і спокійним, я сказала б, недбалим голосом допитував:

— Справді не бачите, яка схожість між вами і панною Нелею? Справді? — Але це, що відчули ми обоє надто добре, не було вже важливим.

Він попрощався зовсім байдуже. Та саме в отій байдужості було глибоке порозуміння. Немов ми умовлялися мовчазно нашу удавану байдужість зберегти й на людях.

Два дні він зовсім не появлявся. Я умовляла себе, що так треба, але це пригнічувало. Мені хотілося ще раз відчутти дотик його твердого, мужнього плеча. Водночас мене поривало з дому між люди.

Одного дня, точніше через три дні після тієї події, зрадила мене Зоня.

— Хай мама скаже їй щось! Вона йде на ріку і там вилежується в піску разом з хлопчиськами. Я думала, спопелію від сорому, коли мені сказали. Боже, якби татко щось подібне побачив! Така безсоромна... тільки ганьбить нашу родину... Хай мама скаже їй щось, бо, слово честі, піду колись за нею і вчиню скандал на березі...

Зоня виконує в нашому домі роль охоронця моральності. На її думку, завжди щось не так, як треба, завжди щось не личить. Вона воліла би зі всіх нас черниць поробити, чи що? Інша справа, що татко не дозволяв нам пляжувати разом з хлопцями.

Татко говорив:

— Це безсоромне лицемірство, яке не має нічого спільного з гарними ідеями спорту.

Та, на моє щастя, всі знають, що Зонька любить перебільшувати, а я ще така дитина...

— Іди... Іди... ти, підстрілена, — бурмоче їй Катерина, — ти завжди мусиш до когось чіплятись! — Потім до мене, вже іншим тоном: — Щоб надалі мені того не було, Славцю. Ти не думаєш над тим, що робиш, мов те ягня, ідеш за іншими, а потім ось що з того виходить...

— Катруся має рацію, — відзивається мама.

— Добре, мамцю, — відповідаю і думаю собі, що справді негарно обманювати маму. Але чи тільки я в тому винна? Хто дав їй право мене, вісімнадцятилітню, вважати за якусь дитину?

* * *

Приходить Оксана, моя шкільна товаришка і приятелька, кличе за місто, бо має багато про що говорити зі мною. Оксана любить елегантно одягатись і поїде по канікулах до Львова на студії, якщо, річ ясна, її приймуть до університету.

— А як не приймуть? Українців, ти знаєш, приймають тепер щораз менше...

Оксана запалюється, а потім каже з притиском:

— То хіба мушу заміж вийти, бо посади й так не дістану; а сидіти дома далі абсолютно не хочу. Вже мені носом вилазить ота вічна опіка моїх старих. У нас дома, кажу тобі, безнастанні сварки. Подуріли старі, чи що? То сукенка їм закоротка, то задовго Ромко сидить у гостях... то знову я нахабно відповіла пані Плешкановій... то не поцілувала деканову в руку... Дайте мені спокій! Тобі ще добре, Славо... — мабуть, хотіла сказати, що залишилась одна мама чи щось подібне, але вчасно стрималась і докінчила трохи інакше: — Добре, що твоя мама не дуже втручається у твоє життя.

— Мама ні, але Катерина...

— Е, що там сестра! Панна Катря і так скоро вийде заміж, і розстанетесь...

— Отож-бо, що не розстанемось. Маємо разом мешкати.

— І ти з ними, Славко? І ти?

Звичайно, мені приємно, що Оксана вважає мене за щось інше від моїх сестер. Я вдячна їй за таку високу думку про мене.

— А що я маю робити? — запитую, хоч у мене є вже свої плани.

— Ти? З своєю головою? Обов'язково повинна піти студіювати.

Не вільно признатися, що в мене немає засобів для цього. Хоч правда, коли мама продасть ті свої акції, то, може, ми й не будемо такі бідні. Але поки що родинний інтерес вимагає, щоб ми поводитись так, ніби в нас гроші є. Запитую Оксану обережно:

— А твої старі скільки призначають тобі на утримання у Львові? Скільки місячно?

Оксана глянула на мене, немов на людину з високою температурою:

— Та звідки ж вони мають гроші на це? Ти хіба не знаєш, як у нас дома?

— Ти так усім говориш про свої студії, що я думала, можливо, хтось з дальших родичів допоможе тобі.

Оксана голосно регоче:

— Та звідки? Я не маю навіть на поїзд до Львова і нікуди не поїду, але це так... для фасону розпускаю чутки, буцім їду до Львова. Розумієш? Аби про мене були високої думки... Ні... в мене інший план, тільки не смійся. Я вирішила собі вийти заміж за того лікаря, що мешкає у вас...

Мабуть, маю дуже здивований вигляд, бо Оксана бере мене за обличчя й повертає до себе:

— Тобі чого так очі вилізли? Не журися, я знаю, що кажу! На нього готуються лови, але я всім утну штуку, вихоплю здобич з-під самого носа...

— Але чому... чому ти гадаєш, що це тобі вдасться?

Тремчу легенько, а може, це тільки вітер змінив свій напрям.

— Ах, — робить рух рукою Оксана, мало не зачепивши якогось панка, — кожного коня можна осідлати, тільки треба знати як...

Після цього Оксана платить мені за посередництво щодо Мажарина подвійною порцією морозива.

Сидимо на зеленій канапці поруч і радимось, як зловити у пастку Севера.

— Ти повинна мені допомогти, — каже Оксана, і я знову притакую їй.

— Ще поки познайомиш з ним, повинна представити мене, як цікаву дівчину. Розумієш? Переконати... Чоловіки в цьому дуже податливі! Переконати, що йому потрібна жінка саме з такими прикметами, як мої. Потім пристойно познайомиш нас, а далі залишиш удвох, про решту не журися! Моя вже в тім голова, — закінчує сміючись, а мені здається, що це білочка на дереві скаче.

Притакую. Вірю, що зроблю все, чого Оксана від мене вимагає. Розходимось. Оксана ще й ще раз повторює своє прохання. Киваю головою, а потім, як добре віддаляємось одна від одної, подаємо знаки рукою.

Север натрапляє під руку саме тоді, коли наші вже повернулися з кладовища і в кухні Мариня готує смачну вечерю для мого майбутнього швагра. Дивуюсь Марині, що може викраювати кусник за кусником, декоративно укладати на тарілці і не скуштувати нічого з тих ласощів.

Може, і я спромоглася б на таке геройство, але бачити, як Безбородько нанизує виделкою шинку, як тримає ту навантажену виделку над тарілкою і зупиняє під час балачки на півдорозі до уст, — таке видовище понад мої сили. Видно, що цієї сили бракує і решті сестер, бо під час вечері Безбородька нікого з них в їдальні нема. Ні він, ні Катерина з цього приводу не ображаються. Зрозуміло, що Катерина для пристойності мусить дотримувати товариства нареченому. Поповнішала від того, і, треба признати, те їй личить.

— Чого ти така худа? — запитав мене якось Безбородько. — Закохана, чи що?

Червонію, і то добре, що можу ще в такий момент почервоніти.

* * *

Настали ясні, місячні ночі. Ми умовилися з Нелею не запалювати в нашій кімнаті звечора світла. Навмисно з великим грюкотом відчиняю вікно нашої кімнати. За хвилину сусідне теж відчиняється.

— Добрий вечір!

— Добрий вечір, докторе.

— Хочу піти і попросити вашу мамцю, аби дозволила мені трохи погуляти з вами. Не маєте нічого проти?

— Я дуже радо пройдуся, докторе... — в думці додаю "з вами".

Дома не мають нічого проти моєї прогулянки з нашим постояльцем. Трохи посміхаються, що йому забаглося якраз мого товариства.

— Підемо на ту стежку за млином?

— Тепер? — дивуюся. — Тож уже досить пізно.

Ідемо мовчки. Мені здається, що почати розмову мусив би він. Пам'ятаю ще слабо, про що просила мене Оксана, але почати таку розмову не наважуюсь. Це по-перше. По-друге, я зовсім не зацікавлена в тому, щоб Оксану познайомити з ним. Не бачу місця для Оксани тепер, коли минаємо останні будиночки передмістя, наближаємось до обривів срібних піль, а над нами і в нас стільки місячного сяйва.

Повертаю голову до Севера і бачу його трохи засмучене лице. Місяць світить так,

що можна помітити темні, миготливі тіні на його обличчі. Може, і я мусила б мовчати, але натомість кажу:

— Ви в поганому настрої, докторе?

Про причину не наслідуюсь питати. Сподіваюсь чомусь, що заперечить.

— Не так у поганому, як у важкому. Дістав сьогодні неприємного листа.

Не знаю, що на це сказати. Чомусь мені здається, що його похмура вдача ніби задалегідь відгонить від нього будь-які глибші турботи.

Аж тепер по-справжньому усвідомлюю, що ми в дійсності чужі одне одному. Що я знаю про ясні і темні справи в його світі?

Хвилина, що допіру так збурила мою кров, плине далеко, далеко, разом з мрякою, що знімається понад лісом. Тепер можу говорити вже про Оксану. Чесно кажучи, не можу цього зробити, не відчуваючи уколу в саме серце, але, може, так і добре:

— Скажіть мені, докторе, які дівчата вам до вподоби?

Мажарин сміється беззвучно, а потім запитує зненацька:

— Скільки вам років, Славо?

Вдаю ображену:

— Ви вважаєте, що зі мною не слід серйозно розмовляти? У всякому разі, маю зрілість, виписану на папері.

— Правда, я якось забув про це, — відказує нещиро. — Але ж бо, Славо, мені стало сумно від вашого запитання. Дівчина, яка сама хоче подобатись, не випитує, а випробує...

Звідкись виникає в мене сухий, глумливий сміх:

— А ви хіба припускаєте, що я могла захотіти вам подобатись? Так, докторе?

Мажарин бере мене за лікоть і безцеремонно притискає до себе. Деякий час не можемо потрапити в ногу, а потім маршируємо, як треба.

— Ні, я цього ніколи не припускав, бо тоді... ви мусили б в якійсь мірі подобатись і мені... А це майже неможливе.

— Чому? — виривається в мене дурне запитання.

— "Чому"? Може, тому, що я кохаю іншу...

— О, — вихоплюється необережно в мене. Тепер, щоб рятувати свою гідність, уже мушу заговорити про Оксану. — О, то зле, що ви зайняті. Я власне... як це вам сказати... я... мене... просив хтось... щоб я познайомила його з вами... Одна дівчина... І вона буде тепер розчарована. Виходить на моє...

Мажарин споважнів.

— Я вас не розумію, Славо...

— Бо я припускала, що ви вже маєте когось.

Цей вислів здається мені незвичайно грубим.

— Ви добре припускали, але все одно опишіть мені дівчину, яка зацікавилась мною.

— Ох, це так тяжко, пане докторе! Я краще вас познайомлю з нею!

Бере мене за руку і стримує, ніби я вже хочу виконати свою погрозу.

— Ні, дайте спокій, Славо, це зовсім недоцільно! Я вас прошу змалювати її мені.

Хіба в школі не доводилось вам на основі якоїсь лектури розповідати про героя роману?

— Так, але то було на основі літератури.

— Ви ж сказали, що життя цікавіше від літератури.

Побита таким аргументом, маюю йому Оксану, як умію, і щойно тепер переконуюся, що в школі нас не навчили висловлювати свої думки, бо коли б мої слова записав стенограф, то своїм стилем вони нагадували б вправу дівчини з четвертого класу початкової школи.

— Моя приятелька має вісімнадцять років і є елегантна...

— Го-го-го... — сміється він. — Вісімнадцять років і елегантна? Дівчата, звичайно, у такому віці не багато звертають уваги на свою зовнішність. І слушно. Що ж далі?

— Середнього росту і майже струнка.

Скривився.

— Має чудове каштанове волосся...

— І не кажіть. Коли ми не можемо визначити — чорне волосся чи ясне, тоді вигадуємо для нього назву "каштанове". Та в дійсності каштанок між жінками небагато. Але я хотів би щось знати про її характер.

— Вона весела, не любить, щоб їй перечили. І любить, щоб про неї добре думали люди.

— І ще що?

— Вона має сині очі і...

Мажарин посміхається поблажливо:

— Досить, панно Славо. Вже бачу, що вона не може мені подобатись. Тепер послухайте про мою дівчину, яку я сам собі знайшов. Насамперед мушу розповісти вам, за яких обставин я пізнав її. Уявіть собі, приїжджаю до чужого міста, де не маю знайомих, крім одного товариша по університету, з яким я ніколи не дружив. До цього ж признаюсь вам, що в житті я трохи безпорадний. Спочатку я примістився в шпиталі, але мені скоро дали відчутти, що мусив би підшукати собі мешкання у місті. Згадавши студентські роки, я просто здригнувся від думки, що доведеться звертатися до посередників, оглядати чужі, часто огидні приміщення, боротися за теплу воду, за доступ до кухні та ванни, за суботні порядки тощо... але допоміг мені випадок. Товариш, про якого я згадував, рекомендував мені кімнату при одній родині, де недавно відійшов батько (назавжди буду вдячною докторові Мажаринові за те гарне, делікатне слово "відійшов", замість "помер"), і шістьом жінкам у тому домі без чоловіка було якось ніяково.

І знову починає розповідати про Нелю. Власне, трохи соромно за нього: невже він не помічає, що моя сестра навіть у той бік не дивиться, де він ходить?

Запитую сама себе: чи я могла б кохати когось так, без жодної надії на взаємність? Може, так, а може, ні.

— Про що ви задумались, Славо? Боюсь, що не дослухаєте уважно оповідання про мою дівчину.

Усміхаюсь чемно:

— Можливо, що воно буде для мене не нове...

— Все одно ви послухайте. Я не говоритиму про її зовнішність, бо, по-перше, мені здається, що ви її трохи знаєте, а по-друге, як закоханий, я повинен змалювати її в таких барвах, що викличу у вас сумнів, чи існують взагалі такі істоти. Слухайте уважно. Моя дівчина молода. Це слово не потребує пояснення, але вам я повинен пояснити. Її молодість виявляється в тому, як вона сміється, як рухає головою, плечима, як обминає людей серед натовпу, в лініях її шиї, в повороті голови, яким заперечує думки іншого.

Сердега трохи перебільшив, бо ці всі прикмети навряд чи можна було зосередити в моїй сестрі. Та, може, ми занадто близькі, і через те я, мабуть, добре її не бачу. Мені здається, що починаю підсвистувати.

Север виразно дивиться на мене. Так, по-дурному, стоїмо мовчки віч-на-віч. Нарешті він, повернувшись, пускається вперед, ніби втікаючи від мене. Я наздоганяю.

— Розповідайте далі, пане докторе...

— Для моєї дівчини майже нічого немає неможливого. Вона простує крізь життя з високо піднесеною головою. Вітер грає її волоссям. Я чую її спів.

Тут я не могла утриматись від сміху.

— Чого ви смієтесь?

— Бо... бо... особа, про яку ви розповідаєте, ніколи не співає, хоч має музичний слух.

— Так! — почав начеб гратися мною. — Чи справді? А часом ви не переплутали особи?

Я почервоніла. Мені стало дуже неприємно. Я сама помітила, що від якогось часу почало зникати його захоплення Нелею, і тому ця родова упевненість могла виглядати надто позбавленою смаку. Мені хотілося звести балачку на щось зовсім інше.

— Дивіться... дивіться... якими сувоями пливе мряка. Може, звідти взяла свій початок легенда про русалок?

Мажарин з чемності приглядається до мряки, а потім запитує:

— Вас, бачу, не цікавить розповідь про мою дівчину?

— Ні, я радо слухаю вас.

Глянув на мене спідлоба, мов не вірив моїм словам.

— Про неї можна багато розповідати... Коли я познайомився з нею, якось так склалось, що я почував себе дуже незатишно. Почував, ніби вузько стає навколо мене. Вам знайоме почуття, коли здається, що життєвий простір, навіть повітря, звужується?.. Звужується так, що виникає враження: ще трохи — і ви задушитесь. І коли я задихався у своїй келії... раптово ввійшла дівчина, широко розчинила вікна моєї в'язниці — і передо мною постав прекрасний, барвистий світ. Скажіть, чи можна не почувати глибокої, безмежної вдячності до такого створіння?

Мовчу. Це мусить бути особлива приємність, своєрідне задоволення — комусь приносити стільки радості. Маю вже вісімнадцять літ, але не пригадую, щоб я могла стати для когось джерелом такої радості.

— Чого ви знову задумались, Славо?

— Думаю над тим, чи ваша дівчина з наших сторін.

— Ви повинні її знати, Славо. Я так докладно описав вам прикмети, що зовсім неважко розгадати.

— А проте мені важко...

— Коли б не так темно, я показав би вам її фотографію.

Досі я сприймала його слова напівжартом. Була навіть така хвилинка, коли мені здалося, що його слова в якійсь мірі мають відношення (боже, як це було зухвало!) до мене. Але тепер, коли він згадав про фотографію, серце в мене зовсім упало.

Ні мого, ні Нелиного фото в нього не могло бути. Мені стало так цікаво дізнатися, хто та вибрана, або хоч глянути на її фото, відразу ж запропонувала:

— Повертаймося. У світлі ліхтаря я зможу добре бачити.

Мажарин завагався:

— Ні. Я не хочу показувати вам своєї дівчини під ліхтарем. Ходімо далі! Бачите там світло? Під вікном чужої хати я її вам покажу...

— Так не хочу. Ви покажіть її мені зараз. Тут досить ясно, щоб побачити хоч контури обличчя.

— Вже? Таки тут?

— Вже тут! — повторила з упертістю, яка мені самій здавалась дикою.

— Добре. Тільки станьмо проти місяця...

Він посунув руки до кишені піджака, а серце моє зовсім ошаліло. Спочатку, з остраху, ніби зупинилося, потім закалаталось так, що я задихалась.

— Дивіться! — Він підсунув мені перед очі якийсь чорний предмет, надто малий для фото. Я тільки хотіла сказати, що нічого не бачу, як побачила... дзеркальце. Жарт, здавалось мені, вийшов досить примітивний.

— Не хочете, Славо, подивитись на мою дівчину? — запитав м'яко, і рука його оповила мої плечі. І за мить — не можу досі точно передати — я відчула, що це таки не жарт. Це не могло бути жартом, бо в його обіймах я вся тонула, падала в безвість стрімголов.

— Моя маленька... Моє золото...

І так знічев'я все, про що хвилину тому не сміла й подумати, раптом стало природним, чимось, що не могло не статись. Тепер мені здавалось, що наше кохання почалося ще з першої нашої зустрічі, хоч вона й не була надто милою.

Природним тепер в моїх очах було, що цей набагато старший за мене чоловік, хоч і називає мене маленькою, шукає захисту в моїх обіймах. Природним здавалося навіть те, що наше кохання виявилось вночі, на чистому полі. Север не спитав мене того вечора, чи я кохаю його, і я була невимовно йому вдячна за делікатність. Адже вся моя поведінка кричала про безумовне захоплення ним.

Не умовлялись ми також про те, щоб тримати нашу змову в таємниці, бо й це само собою розумілось.

Ми ще довго блукали полями, потім сиділи на його піджаку, розстеленому на траві, і, мені на сором, він перший нагадав, що треба повертатись додому:

— Пізня година... Що ти скажеш мамі?

— Скажу, що я була з вами...

— Не говори мені "ви".

Засоромлена, я сховала обличчя в зморшку його рукава.

— Для мене "ви" чи "ти" майже все одно... Але хай буде так, як ти хочеш... Хоч це байдуже... Правда?

Ми йшли, обійнявшись, ніби сновиди.

Дома ніхто мені не докоряв, що я задовго була на прогулянці. Тільки Неля подивилась на мене своїми прекрасними очима і спитала довірливо:

— Що сталось, ти якась така інша?..

Замість відповіді я кинулась їй на шию і почала палко, до нестями цілувати.

Чи цілувала я Нелю, мою сестру? Не знаю. Не знаю теж, як Неля зрозуміла мої поцілунки, але я була безмежно вдячна, що вже не потребую заздрити їй.

Вночі не могла заснути. Я ще й ще раз (але тепер куди сильніше) переживала кожне його слово, кожний дотик його руки, кожний подих його уст.

Нас розділяла тільки стіна. Мені здавалось, що за стіною він теж не спить. І коли я лежала отак у своєму ліжку, схвильована тільки-но пережитим, раптово спала мені шалена думка: вийти навшпиньках з кімнати, легенько застукати у двері й удвох чекати світанку.

І, можливо, зважилась би на цей крок, але мене вчасно стримала побічна думка. Я побоялась, що Север може зрозуміти мене не так, як треба. А бог мені свідком, що думки мої і бажання були чистими, як сльоза.

Мені хотілось тільки відчувти близькість мого коханого.

Я не наважилася б навіть говорити. Дихала б тільки і тремтіла від щастя. Я скулилась у ліжку і молилась за нього й себе.

Вранці мусили мене розбудити, так міцно й щасливо я заснула.

— Що з тобою? Чи ти часом не хвора?

Катерина стояла наді мною і пильно придивлялась.

Замість відповіді, я зі сміхом закрила лице ковдрою, щоб не зрадити себе.

* * *

Вишнянське прало — більмом в оці жінкам усіх довколишніх сіл. Ще б і ні!

Вишнянські жінки мають не тільки цілу зиму теплу воду (у морози бухтять з прала, ніби дим!), але ще й таку м'яку, що дощівці далеко до неї.

Та не тільки з-за води заздять сторонські жінки вишнянським газдиням. Прало — це таке містечко, де можна здибатись з жінками з усіх кутів та почути новини з цілого села.

Що тут говорити! На пралі жінкам більша вільність, ніж чоловікам у корчмі. Котра схоче згаяти час, то завжди має викрут, що мусила чекати на чергу, бо було завізно.

Направду, то додому квапляться хіба тільки ті жінки, що кинули малих дітей без опіки або залишили діжку з розчином біля печі.

А для багатьох жінок прало — це місце розваги і захисту. Втікають сюди невістки

від сварливих свекрух. Затуркані свекрухи — від власних невісток. Дівчата-сироти від злющих мачух. Жінки — від напасливих чоловіків. Наймички — від капосних господинь.

І хоч камені та вода нічиї, чи то пак, спільні, проте й тут немає рівності поміж людьми.

На пралі не побачиш багачки ні з важкими веретами[115] ні з картанням[116], ні з чоловічими штанами. З цим вона пошле на прало свою наймичку. Сама ж винесе на прало вишивані скатерті, та рушники, та святкові сорочки (аби зривати жіночі очі узорами), та шалінові[117] хустки, такі делікатні, що їх навіть викручувати не можна, а лише стріпувати з них воду, гейби росу.

В багачки не стільки того прання, скільки хвальби.

Пустить одна за другою вишивані рукави по воді та лише збиває ними, щоб повітря набрали в себе, ніби міхи, аби краще узори вилискували.

А бідна коли пере, то старається, сирота, закрити собою латане шмаття, аби й видно не було, що там під праником в неї. Все жужмить та жужмить його та все обертає праником так штудерно, аби латки всі наспід приходилися. Ніби не полоще, а воду краде у бога.

Відколи поробилося те, не про нас кажучи, з Марічкою Мартинчуків, на пралі жінок — ніби під час водохрещів. Плещуть язики навперейми з праниками, аж відгомін попід верби йде. Чоловіки, яким ні гадки, чого це всіх жінок та на прало потягло, ремствують та нахваляються дома: якщо так і далі піде, то прийдеться їм любасок з сторони заводити, аби було кому гарячого борщу на стіл подати.

Від випадку у церкві жінки поділились на два табори, "партії", як кажуть у Вишні. Одні жаліють Марічку та гудять Дмитра, що так нечесно, так по-лайдацьки, коли хочете знати, поступив собі з дівчиною.

Друга партія, хоч і менша, зате крикливіша, держить за Дмитром. Хіба б дурний був, аби не послухав матері та випустив таке багатство з рук. Він хотів її брати ще два роки тому, — чому не йшла?

"Не йшла", "не йшла", — піднімають голос Маріччині оборонці, — легко збоку говорити! А як же мала йти, коли ксьондз не хотів інакше її почитувати, тільки Йосафатою, так як Річинський у метрикальні книги затягнув? Лише подумайте собі, що за соромота для дівки копиляче ім'я носити! Кажуть, що старий Мартинчук просив нашого пароха, щоб той дозволив дівчині в якомусь іншому селі вінчатись, де її не знають, але наш, чуєте, не хотів погодитись. Може, кому іншому й уступив би, а от Мартинчукові хотілося йому якраз навмисне зробити.

Але наробив таке навмисне, що дівці, слава богу, розум повернувся! А що Дмитро здурів і оженився з тією слинявою, то що то, слухайте, все варте, коли нема і не буде й крихти любові поміж ними...

— Не любить він Доцьки? — огризається ворожа партія. — А що таке любов? З чим її їдять, будьте ласкаві сказати? Багато тієї любові залишилось у тебе, та чи хоч би в неї, після того, як тебе обсіли нужда, та діти, та ще й свекруха на додаток? А коли хочете знати, то без тієї страшенної, тієї скаженої любові легше й з чоловіком жити.

Бігме — ну. Коли не дуже-то любиш, то й менше в тебе серце болить, коли він роззявить на тебе хавку чи підніме руку. Сестри, не правду я говорю? А котра порядна дівка сходитиме з розуму від того, що її парубок покинув? Хіба Марічка перша чи остання? Навіть у пісні, чуйте, співається про те, що "одна пара побирається, а сто розлучаються". Не журіться, коли б поміж ними насухо обійшлося, то дівка не сходила б тепер з розуму.

Тамтих м'ясниць, пригадайте ж собі, Штефан Запільний, можна сказати, від престолу відступив, але Васирина якось залишилась при своєму розумі. Поплакала два дні й звечора трохи, а потім, ще тих самих м'ясниць, витанцьовувала на вечорницях у Анни, аж копіт ішов. Вуйно Анно, правду кажу?

Невістці Маріоли буде вже добре понад сорок, але кучері в неї ще чорні та позакручвані, ніби качурові хвости, тіло біле та гладке, як у молодії.

— То яка вже в кого натура, дівчата. Якби так на мене, то я не сходила б через нього з розуму, аби він був навіть у маслі та меді купаний! Хай за мною ломить собі голову, а не я за ним. Були дурні, та порозумнішали! А в Марічки, ади, вже інша натура. Ви гадаєте, що вона в тому щось винна? Не винна! Дурна така, аж крутиться, а винуватити нема її за що. Гей, — сплеснула себе по голих стегнах, — та я б йому на злість веселої вдавала та роєм парубків водила, аби знав с... син... як то... ходити, а потім покидати.

— Ей, говори своє, — подає голос стара Крученючка, не з тих бідаків, що живуть за селом, а з тих багатіїв, що то напроти кооперативу хату мурують. Стара, чорна та засушена, ніби опеньок. — Говори своє, Анно, я така, що не люблю плітками займатись. Того, що-м на власні очі не бачила, а на власні вуха не чула, повторяти не стану. Але що приснився мені сон, то приснився. Це я кажу ріхтіг[118] як воно було. Сниться мені, гадайте собі, десь наша долішня толока. Я дивлюсь, а на толоці людей, як трави та листу. Падоньку ти мій, думаю собі, що тут сталося? Війна знову чи який хмарник? Йой, думаю, то як то війна, то й мій онук піде на неї. І така мене, гадайте собі, туга взяла за моїм Васильком, що аус[119], амінь мені... сперло дух, бігти не можу і вже фертіг. А тут людей, як сарани. Ніби я знаю, що отутечки десь і моя хата, а пропхатись не можу, бо люди геть-чисто дорогу загатили. Вже, гадайте собі, не видно ні хат, ні лісу, а тільки люди, люди і люди... І стільки вже їх, падоньку ти мій, що один одному по плечах лізе. Аж нараз, самі знаєте, як то у сні буває, взялась звідкись бричка, на бричці якісь пани. Чисто, гадайте собі, подібні до тих, що то, як пам'ятаєте, приїздили до нас закладати кооперативу. Вже десь і пани щезли в народі, а я далі ніяк не можу продертись до своєї хати. І все мені, гадайте, здається, що мого Василька мають на війну брати. Аж тут, не знати де й звідки, взялась Марічка Петра Мартинчука. йой, я дивлюсь, а вона розперезана, коса розпатлана, а руки, гадайте собі, по лікті у крові. А мене імив такий страх, що вже й забула, що Василько мій має на війну йти. А вона, гадайте собі, не йде, а пливе понад землю. А люди, котре лише гляне на неї, то чисто, гадайте собі, припадає до землі з страху, така вона, чуйте, лячна. Я теж з того переляку бебехнула й собі у якусь траву. Вже нікого не бачу, лише чую, як мені з

страху серце мало не вирветься з грудей. Лежу, а тут чийсь голос шепче мені: "Марічка, — каже, — задушила свою нешлюбну дитину й закопала у гноївку, а тепер має над нею бути страшний суд". Йой, як не скричу не своїм голосом, як не кинусь я, дивлюсь, а я в себе на постелі, вся у зимному поті... Отакий мені сон приснився, чуйте. Я все буду своє дурне говорити: що там люди язиками мелять, то мені ніц-а-ніц не обходить. Я спліток не люблю, відколи я, але що-м отакий сон бачила, то на сумління кажу, що-м бачила. — Вона скінчила, обтерла сухими корявими пальцями кутики рота й глибоко зітхнула. — Страшний сон. Не приснився б такий нікому хрещеному!

Жінки переглянулись поміж собою: а що, як то не сон? А що, як стара відьма видумала сторію про сон, аби опаплюжити дівчину?

І нагло цю спантеличену тишу прорізає дзвінкий голос Маріolinoї невістки:

— Пхе, що то за сон! Ви послушайте, що мені якось приснилося. Сниться мені, я вам кажу, ніби я десь королева. Аби я така здорова була, що не брешу. Десь лежу я, сестрички, у такому високому ліжку, на такому, як, може, виділи-сьте, у нашого органістого, тільки ще вищим і чисто позолоченім. А коло мене ніби має спати мій чоловік, рахувати, король...

Голодній кумі просо на умі, — відзивається дрібненька, чорна молодичка із зрослими в один шнур бровами, невістка Антонюків, тих, що під лісом побудувались.

— Та добре, що ти сита, бо в тебе чоловік! — відтинає її Анна. — А я свого короля не бачу. Стирчить лиш з-під шовкової перини волохата, гей в коня, нога. Ох, подумала я собі, а то я з ким спала? Як не скрикну, сестрички, з переляку й збудилась, ніби ви, вуйночко. Ох, і дурна була, дурна! Треба було мені напудитись тієї ноги? Була б бодай у сні понавилігувалась по панських перинах та понаїдалась королівських присмаків. А так, дурна, схопилася з постелі, і все пропало, сестрички! А що сон? Небилиця, і все. Дурний мій сон, але ваш, вуйночко, ще дурніший. Я на вашому місці соромилася б такий сон людям розповідати. Бігме — ну. Та Марічка, коли хочете знати то, гейби наша вишнянська свята. З нею чудо сталося, а ви, вуйночко, такий сон розповідаєте...

— Бийся по губі, Анно, ти ж перша не віриш у жодні чуда!..

— А звідки ви знаєте, що я не вірю? А може, я лише у попів не вірю, а в бога та чудо вірю? Звідки ви можете таке про мене знати, вуйно, я вас питаю?

— Та що то за така віра, гадайте, що в бога вірять, а в його заступників, отців духовних, не вірять? Та то не віра, а чиста соблазнь! Тьху! Відколи живу, ще-м такого не чула-м!

Стара відвертається від води (аби не впав часом плювок у божу воду, бо то гріх і образа бозька) і спльовує на берег позад себе. Так її заїли слова Анни, що не почуває в собі більше сили махати праником. Сходить з каменя (ноги тонкі та порепані, як у старої курки) та сідає собі перепочити трохи на зрубанім дубку під вербами.

— Ви вже не будете прати, вуйночко? То я перейду на ваш камінь, бо з мого сповзають мені ноги. Та що це ви, вуйночко, так дуже унесли, що я не вірю у попів? Та як мені, сестрички, вірити в нього, коли він тут вимотує мені жили, аби-м точно пригадала собі, скільки разів спала з чужими чоловіками, а тут сам пхає мені руку в

пазуху. Ха-ха-ха... А що з Марічкою сталося чудо, то сталося, бо-м на власні очі бачила, хай там старий Мартинчук говорить собі про дохтора, що хоче, а я знаю своє...

— Та я, чуєш, сперечатись з тобою не буду. Може, з дівкою дійсно чудо сталося, лише те чудо не від бога...

— А від кого, вуйночко, як не від бога? Від кого?

— Від сатани, щезника!

— Що ви сказали, вуйно? Ха-ха-ха... Та то відколи нечистий має силу чуда творити? Сестрички, чули-сьте? Мали-сьмо дотепер Миколу-чудотворця, а відтепер матимемо ще й дідька-чудотворця? Ой, тримайте мене, сестрички, бо не витримаю і шубовсну собою тут у прало... ха-ха! Сатана-чудотворець... ха-ха-ха!..

— Смійся, смійся, безстиднице! Ади яка! Прикрила би бодай голі стегна. Нема тут перед ким вихвалитись грішним тілом... Тьху та ще раз тьху! Ти сміятися можеш, а то не чудасія, а чиста правда. Ще мої баба казали, що їм розповідала їхня баба, а їхній бабі розповідала ще її баба, що раз у рік господь сходить з престолу, а замість нього, чуйте, сідає щезник. Бо колись, не гадайте собі, були дві землі на світі, два сонця і два боги. Наш бог тримав свою землю, а його сусід мав свою, рахувати. Ади, а вона сміється, не знати чого! Наш бог потульний, з кожним, гадайте, хотів би у згоді жити, чужої нитки не хоче, а сусід його, ніби той другий бог, вже, чуйте, іншу натуру мав. То, бувало, піде та щипне, щоб наш бог не бачив, кусок нашої землі та приліпить до своєї, то у сапання, коли найбільше дощ здався б, візьме, встане вдосвіта та всі хмари з нашого боку на свій позганяє, то у жнива, чуйте, коли кожна погідна годинка дорога, візьме, забіжить на наш бік, та щоб наш бог не бачив, та подіривить небо над нами, подіривить, і підуть такі дощі, такі зливи, що хліб на пні кільчиться. Терпів, гадаєте, наш бог, доки терпів, а далі, як йому вже забагато стало, каже до свого сусіда: "Битись з тобою, каже, не буду, бо ми однаково засильні. По судах тягтись з тобою не стану, — бо хто нас буде судити, коли ми самі боги? Нема, — каже наш бог, — іншої ради, як тягнути жереб. Я, каже, запорпаю у землю дві ялиці, одну велику, а другу малу, а ти тягни. Витягнеш більшу — ти будеш богувати над землями, витягнеш меншу — богувати буду я, а ти будеш мати право тільки раз у рік сісти на престол". Але наш бог хитрий. Взяв та й обчімхав великій ялиці вершок, а його сусід подумав, гадайте собі, що то менша ялиця, та й потягнув ту, що мала більший вершок. Потягнув той бог, дивиться, а то верх тільки чіпирнатий, а яличка сама то мала. Спам'ятався той бог, що наш його перехитрив, але було вже запізно. Взяли боги й стулили дві землі до купи, два сонця стулили в одно, два місяці, і так зробивсь один світ. Звідки то, гадайте собі, взялись гори та долини на землі? Або чому то, чуйте, люди не однакові, а є білі і чорні, та ще кажуть, що жовті є десь та червоні? То все через те, що дві землі боги стулили в одну. І от засів наш бог на престолі і богує собі на здоров'я. Але раз у рік сходить з престолу... вже день вибирає собі сам і дає місце там-тому. А той зі злості, що програв своє царство, тільки й придумує, тільки й придумує, як би напакостити нашому богові. Ти кажеш — чудо. Чудо то чудо, але звідки походить те чудо? Якби не було смерті отця Річинського, то, гадай, і чуда не було б, так?

— А що ви хочете тим сказати, вуйно?

— А то хочу сказати, що і смерть отцеві Річинському, хай з богом спочиває, була надіслана сатаною. То він, щез би, не знав, чим досолити нашому богові, і, гадайте собі, взяв і вкоротив віку покійному отцеві. Смійся, смійся! Я знаю, що ти маєш на гадці. Певно, що сам, щез би, не зійшов на землю, але, ади, знайшов собі заступника. А заступник, виділи-сьте, як файно заступив його. До тижня, та й вже фертіг по отцю! А то, шляк би їх трафив, розпаскудились чортові служки! Хто б то подумав, га? До отців духовних добратись? Мой, та ще перед тією війною — ану, газдині, котра скаже, що брешу? — то священик був перша особа на селі. Першіська, ніж пан. Як пан ішов вулицею, то люди, аякже ж, як належить, здіймали капелюхи, але в руку ніхто не цілував. Так, молодиці, чи не так? А було, як покійний отець Річинський проходили селом, то сиві газди, — ади, а ця сміється, гей нерозумна! — за честь та гонор мали собі, хто встиг їх у руку поцілувати.

— А ви вірите, вуйночко, що мене піп у руку цілував? Та ще й як цілував! Ха-ха... Я вириваю руку, гачу кулаком по потилиці, як в міх, а він приссався до руки, гей поросся до цицьки... ха-ха-ха...

Крученючка відкриває чорного беззубого рота та й застигає отак.

— Образа бозька, що та публіка свіцька плете! Всох би тобі язик, ніхтолице[120]. Пошанувала б ти бодай чисті води та дівочі коси, коли вже сама честі не маєш та не маєш.

— Свят, свят, свят, — хреститься кума Крученючки Василиха з-під платка, ніби сам сатана-чудотворець зійшов на землю, прибравши на себе подобу сільської спокусниці.

— Ото, людкове, знав покійничок, за кого поручитись... ото поручивсь, царство йому небесне, ото раз поручився...

Витираючи двома пальцями пісні зморщені губи, Василиха розповідає молодим, що могли не пам'ятати того трафунку, як-то на першій місії[121] після війни монах привселюдно поминав з амвона оту тіпанку[122]. Жіноцтво Вишні, заохочене монахом, зняло бунт та й давай виганяти шельму з села. І були б прогнали, ані мови, що були б остригли, обмазали дьогтем і прогнали, щоб аж закурілося за нею, але отець Аркадій змилосердився над старою Маріолою й обстав за грішницею. Обстав, сердешний, у великій своїй доброті на біду всенького села. Обіцяв, неборачок, монахові, що грішниця покається, як біблійна Магдалина, просив пробачення від її імені у того бельгійця-монаха, а вона он як покаялась! Такі посороми розповідати про отця духовного? То файно? То так катехізм учить?

— Та то, чуйте, — заговорила нарешті Крученючка, — все від того, що давно в селі місії не було. Ая. Але, кажуть, що наш парох їздили вже в Гошів, що ще в цьому році, дали б боженька, будемо мати місію у Вишні.

Згадка про місію перевертає Анні все нутро. Щось, та ще й звисока, хоче вона робити на їхню місію! Ого, тим разом не діждуть паплюжити її з амвона! Монахи у Вишню — вона з Вишні. Збереться і піде собі на той час у Наше. Слава богу, має там більше знайомих, як пальців на руках і ногах. А мо', і нікуди не піде? Фіть! Мо', на зло

їм скупається у сироватці, аби біле тіло було ще білішим, понатирається любистком та м'ятою, підведе брови сажею та й буде швендятися їм поперед очі.

Фіть, ще немає тієї місії, та й не знати, чи напевно буде, а вона стане вже від сьогодні забивати собі голову пустим?

Все ж таки Анна зітхає з полегшенням, ніби мішок з глиною скинула з плечей, коли котрась з дівчат запитує:

— Чуйте, сестрички, чи то правда, що Дмитро переходу не дає Марічці? Кажуть — здибаються вони з собою...

Стара Крученючка не може спокійно слухати такої ересі:

— Не здибаються, не здибаються. Як же ж, гадайте, можуть здибатись, коли в нього шлюбна жінка?

— Та що з того, вуйночко, що шлюбна, коли для постелі не мила?

— А ти звідки, публіко, знаєш, як там у них у постелі? Була-сь поміж ними?

— Тс-с. Тихо будьте вже раз! Заткайте собі роти. Агі! Не маєте чим? Кулаками або, ади, мокрим платтям. Тихо будьте раз. Адіт — Доцька йде на прало.

Скільки було спин, схилених над водою, стільки випросталося, і стільки пар очей глянуло на дорогу.

— Йо-йо, та вона ще марніша стала, як за дівки була!

— Дурні ви, дівки, коли таке говорите, та дурні! Таж молодиця в перших днях завжди марніє, а вже потім наливається, ніби вишня...

— Аби-м осліпла на обидва, коли вона не випхала собі грудей клоччям...

— Заткайтеся вже раз... ще вітер занесе...

Ще жінки не роздивилися як слід Доцьки (випхала груди клоччям чи не випхала), коли на стежці з-поміж соняшників виринула Марічка з платтям[123] на коромислі.

Тепер вже й Анна ладна повірити, що один день у році дійсно сатана управляє світом.

Бо ж треба було, сестрички, щоб Марічка вперше появилася на пралі того ж самісінького дня, як Доцька, і здибала тут свою ворожицю.

Бліде, з жовтими печінковими плямами обличчя Доцьки здається ще мізернішим від великої, по-молодицьки пов'язаної, чорної, у червоні косиці, хустки. Ступає несміливим плутаним кроком, з опущеними, мовби у злодія, очима, як би не земляця свята під нею, а ножі.

— Слава Йсу...

— Слава навіки, молодице, — відповідає за всіх Крученючка і поквапом робить Доці місце біля себе.

Ще та не розмістилася з шматтям, коли оце підходить до прала Марічка. Лице не змарніло, як цього хотів би дехто, й не запалося, лише приблідло, і губи згубили свій малиновий колір.

— Слава Йсу! Боже помагай! — кланяється на всі чотири сторони Марічка, ніби молода, коли на весілля запрошує.

— Най бог помагає і тобі, донько!

— Йой сестричко, то сми давно не виділися...

— Марічко, ади, місце коло мене чекає тебе.

— А коло мене, сестричко, не станеш?

Марічка посміхається тими своїми блідими, як пелюсток виссаної півонії, губами за увагу і ласку, але місце вибирає собі таке, щоб тамтій тільки спину бачила.

"Господи боже, як то правда, що ти є, то пішли мені силу здержати свої руки. Присягаюся, що більше не недоїдату тобі ні просьбами, ні постом, ні молитвами, але цей один раз допоможи мені... Зроби, як сила твоя, щоб вогонь у моїх грудях перемінився у попіл... Аби я осліпла на той час, як вона поверне своє лице у мій бік... Аби я оглухла, коли вона слово вимовить", — молиться в думці Марічка.

Жінки, аби розвіяти оте гнітюче мовчання, що звідкись налягло над пралом, ніби важкий туман, забалакують і про те, і про це, але розмова уривається, як непослинена нитка при веретені.

Котра не зиркне на Марічку, то хоч би й не хотіла, мусить подумати: як їй, сироті, здається, коли бачить тамту, по-молодицьки пов'язану?

А гляне та сама (не хочеш, а очі самі бігають від одної до другої) на Доцьку, то й знов поміркує собі: як їй на серці, що Дмитро з мусу оженився з нею? Як їй дивитися на оте личко чорноброве, що його Дмитро цілував, а мо', і цілуватиме ще?

Стара Крученючка знову сідає на дубок перепочити, а може, не так перепочити, як закурити. Мабуть, повимирали вже ті у Вишні, що пам'ятають Крученючку, коли вона не курила. Стара носить люльку, таку почорнілу, як сама, завжди напоготові, за пазухою. Викурить люльку і тут же наб'є її самосадам, щоб не воловодитись, коли забagnetься потягти.

— Газда дома? — питає Доцьки, по-чоловічому цвіркнувши слину крізь рештку зубів.

Крученюки з Курочками навіть якісь родичі далекі, але коли б і не родичі, то однаково не були б собі чужі, бо багач з багачем знюхається і за три милі. Крученючка навмисне вимовляє голосно оте "газда", щоб слово її понесло вітром чи водою аж до насіння Петра Мартинчука, скапав би його вік, як воскова свічка.

— Нема його. Пішов у двір, — несміливо гугнявить Доцька.

— Посилали, гадаєш, за ним? — допитується стара.

— Ага. Вчора був там, а сьогодні пані знову прислали. Та він не хотів іти, — виправдовує Доцька чоловіка.

— А певно, — підхоплює Крученючка, — що не хотів іти. Йому хочеться коло молодої жінки посидіти, а тут бери, гадаєш, та йди кудись! А не знаєш, чого хотіла дідичка від твого?

Марічка гатить праником, аж бризки летять довкола. Дивуватись лише треба, звідки в неї стільки сили набралось?

"Твій!" А той "твій" і вчора заступав мені дорогу. Якби не пригрозила я, що зчиню крик, то так і не вступився б з дороги.

Та не вперше Дмитро висліджує Марічку, але вона на всі його оправдання, на всі

мольби, на всі присягання має тільки одну й ту саму відповідь: "Іди своєю дорогою, а мені дай спокій..."

Не судилося їй бути його жоною, то й любаскою не стане. І чути не хоче Марічка, буцімто одне її слово — і Дмитро плюне на все та піде з нею, куди очі понесуть. Не буде, каже, зважати ні на маму, ні на людей, ні на попа на землі, ні на бога в небі.

"Іди, Дмитре, своєю дорогою, а мені дай спокій..."

Ким була б в очах чужих людей, коли б жила з чужим чоловіком? Коханка? Не коханка. Жінка? Не жінка. А хто тоді така? А якби знайшлась дитинка поміж ними? Його звала б "тату", а писалося б по ній, як копилча яке? І куди вона не пішла б з Дмитром, то ніхто не сказав би: "Пішла Савицька", чи "жінка Савицького", чи там "газдиня Дмитра Ілька Повішеного", а казали б люди: "Пішла та, що з нею сидить Савицький", або ще гірше: "Пішла любаска Савицького".

"Іди, Дмитре, своєю дорогою, а мені дай спокій".

Чорною цяткою запеклася Дмитрова зрада у Маріччинім серці, ніби від удару слід під нігтем. Як тієї запечини під нігтем ні змити, ні зішкребти не можна, хіба що сама розсосеться, так і тієї чорної цятки на Маріччинім серці несила стерти ні сльозою, ні мольбою, хіба що колись... сама розсосеться.

"Іди, Дмитре, своєю дорогою, а мені дай спокій!"

А ця суха, дуплява, прости мені господи, стара верба хоче її шпигнути отим "твій". Та захоче Марочка, то той "твій" сьогодні побіжить за нею, як пес за господаревим возом, але не з тих вона, яких можна покидати, а потім знову підбирати!

— А чого? А що пані на те Дмитрові? Ти так і не доказала, — витягує з Доцьки кишки стара.

— Та, — запинається Доцька, — та... дідичка наважились, але мій таки... не хоче... до них приставати.

— Га, — плескає Анна руками по голих стегнах, як до танцю, — а я й не знала, що з мужика можна пана зробити! Навчи, Доцько, і мене цієї штуkenції, бо вже так мені надоїло те смердюче мужицтво, що аж! Йой, — скрикує, ніби відкрила не знати яку новину, — йой Доцько, та як Дмитро стане паном, то ти мусиш в паню обернутись! "Проше пані, проше пані!" Ха-ха-ха! Доцько, чуєш, Доцько, та тобі прийдеться тепер по-панському й наволочки на цицьки одівати... ха-ха... Та ще кажуть, як у котрої немає грудей, то служанки гумові причіпляють... ха-ха... Ой, держіть мене ззаду, бо впаду! Гей, молодиці, а гачі? Та ти, Доцько, будеш по-панському як уліті, так і взимку у гачах ходити з таким-о... мереживом та биндами... Ой, ой, рятуйте, хто в бога вірує, бо лусну з сміху! Бігме, я вже бачу, як іде Доцька в капелюсі з парасолькою в руці... о...

Анна зіскочила з каменя і почала проходжуватись берегом понад пралом, смішно випнувши зад.

Напівзаголена, немолода вже Анна була така смішна з тим випнутим задом і перекривленою "по-панському" головою, що ніхто, крім одної Доцьки, не міг вдержатися від сміху.

Першою схаменулась Крученючка: з кого вони сміються? З дочки Штефана

Курочки? А повиздыхали би-сьте, зарази!

— Ану, буде вже комедії, — підводиться стара та тягне за спідницю Анну на камінь. — Ти, безстиднице! Спусти спідницю на стегна та не публічся перед ясним сонцем! Місії, місії треба на тебе, як нагайки, ти, публіко свіцька, ти, публіко! А ви теж, — повертається кругом жіночих голів, похилених над шматтям на каменях, — шкіритесь, гадайте, як кобила до грису, не знати чого. — І знову до Доцьки, аби її трохи розрухати, бо та стоїть як заморожена: — Подумай, як взялась пані за твого. Но... но... двічі посилала за ним.

— Та він не хоче. Він і чути не хоче!.. — ще гарячіше заступається Доцька за чоловіка.

— Чого не хоче?

— Та... та... — скиглить Доцька, — він і чути про те не хоче.

— Та чого не хоче, питаю тебе ще раз? Чей-ко, гадаєш, не запрошує його пані до себе, аби йшов спати з нею? Ти, може, настрашилась тієї безстидниці, то тобі, гадаєш, гейби мову відняло?

— Та... пані хоче, — зважується нарешті Доцька, — щоб Дмитро на польське перейшов. Каже, ніби Савицькі мусять з поляків походити... Він не хоче, ані раз не хоче, а вона каже, що як не дід, то прадід, безперечно, поляком мусив бути, але Дмитро ні, таки не хоче.

— Що? На польське переходити? Своєї віри цуратись? — питає з лютим вогнем в чорних банькатих очах приземкувата молодиця Миколи Маріїного. Тому рік полакомилась дівчина на поле та вийшла заміж за сімдесятилітнього діда. З того часу щось поробилося з молодицею, бо язик став у неї істинним жалом. — Відрікатися своєї віри? Мови, що нею тебе мама першого оченаша вчила? Мой, та я з таким не хотіла б сісти і с... під одним кущем, а не то що інше!

— Та він не хоче, — гугнявить Доцька, — він таки ні, але пані... Каже, що як будуть парцелювати[124] лан, то зміг би яко поляк... але він сам то ні...

— А, — береться під боки Анна, — то так? То як Дмитро був бідним наймитом, то її не боліла голова, що у Дмитра шляхоцьке прізвище? А коли став зятем Курочки, то — чули-сьте? — відразу пригадала собі його діда й прадіда! Адіт... адіт... землю будуть продавати тільки полякам, та ще й багатим... Мало ще всякої осадницької зарази налізло на нашу голову!... Ви чуєте, люди? Хочеш поля, переходи на польське, цурайся, чоловіче, своєї мови, своєї віри і будеш шляхціцом... А хвороба на мене, що в мене таке вже мужицьке прізвище, а то, може б, і мені перепало хоч на грядку під часник, ха-ха-ха!.. А скільки, Доцько, а скільки пані обіцяє вам поля?

Доцька знає, що Анна сміється з неї, але вдає, ніби не помічає цього, щоб не наразитись на ще більший глум з боку тамтої.

— Та він не хоче, — теленить насилу Доцька, — він не хоче... пані каже, що міг би і п'ятдесят моргів, але він... ні...

— П'ятдесят моргів? — жахнулася Анна.

І в тому місці прорвало Марічку. Так собі твердо обіцяла не чіпати тієї погані, так

гаряче просила бога, щоб змилосердився над нею і вогонь в її грудях змінив у попіл, як воду у вино на весіллі у Кані Галілейській, — і все надарма.

— Аби-сь не втратила того, що маєш! — вихопилося у Марічки отак раптово, як, бува, іншим разом ікнеться людині знічев'я.

Така вже в неї клята натура, що здержує себе, доки здержує, а там, як би хто голкою шпигнув, і прорветься.

Треба було їй зачіпати оте-о, не при людях будь сказане? Треба було?

Доцька вирячила бульки, а стара Крученючка, як жандар, відразу зірвалась на ноги та просто на Марічку:

— Ти що? На чуже зазіхаєш? Гадайте, яка мені знайшлась — чуже відбирати! Поля, поля тобі закортіло? А кольки в бік? Гадайте собі, чисто у свого татунця пішла? Може, ще й комуна заводити схочеш? Поля, чужої праці захотілося жебрачці?

Крученючка підійшла, але не наблизилась до Марічки, тільки навідалеки вимахувала до неї кулаками.

— Гадаєте собі, до чого воно йде? Священиків з світу зганяти? Людське поле грабувати? "Аби-сь втримала те, що маєш!" Ади, яка мені красна знайшлась... на чуже!

— Уступіться, вуйно, — глухо озвалась Марічка, — аби-сьте потім не жалували.

— Ти ще погрожуєш мені? — засичала Крученючка. — Погрожуєш?

Дзвонила сухими кулаками тут же перед очима Марічки, як горіхами.

Анна стала за спиною старої наслідувати її рухи, що жінки аж за черева брались зі сміху, — хоч, по правді, з чого тут було сміятись?

— А може, ще й на чужих чоловіків станеш зазіхати? — обізвалась кума Крученючки, аби й собі щось ляпнути.

Доцька, чуючи підмогу за собою, висунулась з-за спини своєї нанашки[125] й собі вкусила Марічку:

— А що — жаль тобі за ним?

Тут уже Марічка й не могла, і не хотіла більше здержувати себе. Правда, не знала наперед, що зробить з Доцькою, коли допаде її своїми руками. Може, перша думка була тільки зірвати з неї оту хустку. Зірвати, потоптати ногами, аби знало оте багацьке сміття, як гоноруватись! А що вийшло? Вийшло, що коли Марічка допалась до своєї ворожиці, то вчепилась не за хустку, а за пазуху. Допавши до ворожиці, Марічка з таким розгоном штовхнула її від себе, що Доцька, захитавшись, шубовснула в ополонку. Тільки ноги наставила звідтіл, як дві оглоблі.

Страшною була тільки перша хвилина, коли вода залила лице Доцьки. Тоді-то Марічка злякалась не на жарти.

Та Доцька в ту ж хвилину перекинулась ще раз у воді і стала відразу на ноги, бо вода у пралі не вища, як по груди. Жінки з берега подали їй руки, вона вхопилась за них і вже була на березі ціла й жива, але промочена до нитки.

Тільки хустина злетіла з голови і гойдалась по воді, доки жінки прутом не притягли її до берега. Викрутили тут її, стріпали і мокру почепили Доці на голову, бо з мокрим, по-молодицьки підстриженим волоссям виглядала, як опудало.

Щойно тепер багачки підняли лемент.

Розбійничка! Більшовичка! Хотіла молодицю з світу зігнати! Гей, де постерунковий? Біжіть котра по постерункового, хай арештує її отут зараз, бо ще може втекти!

На постерунок більшовичку! На постерунок! На суд! Засвідчимо, всі на суді засвідчимо, що розбійниця хотіла молодицю втопити.

— Гей-гей, тримайте бики, бо процесія йде! — розчепірює Анна руки, як шлагбаум, і стає отак між Марічкою і тими, що нападають на неї.

З гурту вихоплюється молодиця Миколи Маріїного:

— Ану, багачки, не галасуйте, а закасуйте спідниці та й біжіть на постерунок, але то айн-цвай! Ідіть, ідіть сповіщайте, що Марічка Мартинчукова на смерть, але то чисто на смерть втопила Доцьку Куроччину. Або гов! Зачекайте, прошу вас файно, хвилечку. Дайте, хай я насамперед змірю воду прутом. Змірю і на ваших очах закарбую, поки води, а то ви такі... Вам не важко через ніч дна прокопати і води по самі верби наносити, аби тільки дівку у криміналі втопити.

Одна з молодиць кидається до верб, виломлює прут, а що верба у соку і прут не піддається, то вона його зубами перегризає.

— Дивіться, добре дивіться. Мірю в найглибшій місці, а ви дивіться, щоб аж вам повилазило, щоб пізніше не говорили...

Прут показує, що вода не сягає навіть грудей середньої молодиці.

Багачки тим часом обступили Доцьку, як теля з трьома ногами на ярмарку, викручують з одежі воду, то розправляють на голові хустину, то плечі розтирають, щоб, боронь боже, нежить не вчепився пані Савицької. Котрась кинулась по горілку в село, щоб винести її наперед Доцьки, аби та трохи утробу розігріла.

Обступили Доцьку з усіх боків і ведуть, як засватану. Доцька, і без того бліда, тепер посиніла, як індичка на сльоту.

Марічка з своїми перечікує, аж та процесія віддалиться трохи, аби не тягтись за ними у хвості на посміховище людське.

— А не забудьте на постерунок повернути, — гукає їм навздогін Анна. — Та ще не забудьте, що міра лежатиме в мене за сволоком!

Та небагато допомогла Марічці ота міра. Два дні пізніше прийшли в село жандарми, вломилися до Мартинчуків, скували Марічку і забрали в місто.

Було донесене[126] на неї, що вона замордувала свою нешлюбну дитину.

Жандарми перекопали все подвір'я, зірвали підлогу в хаті, шпигали довгими залізними прутами купу з гноєм, і хоч трупа дитини не знайшли, Марічку однаково забрали, бо так було їм наказано.

Далі — вишняни не знають, що сталося з Марічкою, бо до старого Мартинчука не приступай, такий страшний. А тим часом по селу пішла чутка, що Марічка по дорозі відкусила ніс постерунковому і тепер сидить в тюрмі в Нашому вже за політику.

* * *

Трохи пізніше, приблизно в цій самій порі і на цьому самому місці, Бронко знову

зустрівся з Каминецьким.

— Ти знаєш, що діється у Ставках?

І Каминецький, закуривши, почав розказувати, що вчора у Ставки приїхав повітовий староста і разом з парохом Бобецьким та солтисом давай організовувати свенто праці. Іншими словами, хлопи повинні двічі на тиждень працювати задармо на ремонті доріг. Бронко хіба розуміє, що справа не в ремонті доріг? Наші галицькі дороги прославилися на весь світ, холера би їх взяла, і ремонту аж волають, але справа в тому, хлопче, що вони мають суто стратегічне значення. Зрозумів? Оцей ремонт доріг — це не що інше як один з елементів підготовки війни проти Радянського Союзу. А ми з тобою, Броніку, проти війни з Країною Рад, правда? І тому ми, комуністи, проти ремонту доріг з ініціативи пана старости. Та це ще не кінець. Ти слухай далі: зігнали людей з трьох сіл — з Ставків, Калиниці і Вишні. А тут серед народу пішла гуляти поголошка, що пани збирають заводити панщину і буцімто під панщизняним хрестом[127] закопані папери про скасування панщини. Якщо пани відкопають ті папери і заберуть їх у свої руки, панщина повернеться знову. Розумієш, Броніку, не всі селяни вірять в цю небилицю, але навіть ті, хто не вірить, свідомо підтримують ворохобню. Чудесні, просто чудесні люди в нас, Броніку! Селяни озброїлися вилами, граблями, кіллям, люшнями і цілу ніч провартували біля панщизняного хреста. В село з цього приводу прибув невеличкий тимчасовий підрозділ поліцаїв.

Треба їм обом будь-що зладити на ранок листівки такого приблизно змісту: ми, мовляв, не проти ремонту доріг, а проти війни з Радянським Союзом, ну, ти ж знаєш, тобі не першинка. Завтра вранці листівки повинні вже бути в Ставках. Крім того, там, на місці, треба зорганізувати комітет з комуністів, сельробівців і бідняків. Одне слово, це стихійне заворушення має обернутись у політичну демонстрацію проти підготовки війни з Радянським Союзом, за возз'єднання Західної України з Радянською Україною, проти диктатури фашизму у Польщі і т. д.

Безсумнівно, шпики слідкуватимуть за кожною новою людиною, яка лише зійде з поїзда на станції Ставки. Вони ж не такі вже й дурні і розуміють, що комуністи не захочуть пропустити такої нагоди.

Доставку листівок і організацію комітету окружком доручив йому, Каминецькому. Очевидно, поїде він, переодягнений у селянську одягу. Бронкові доручення від окружкому поїхати у Ставки тим самим поїздом і прийняти на себе весь удар поліції...

— Що ти на це?

— Товаришу Каминецький! — Бронко схопився, кинувся з руками до Бориса, але опам'ятався в останню секунду, схопив каменяку і вдарив нею об кам'яну брилу, аж іскри пішли. Був схвильований, чорти б то побрали!

— Ти, ти... легше на поворотах! Це ще не все. Є думка товаришів, щоб ти виступив там із словом.

— Товаришу Каминецький...

— "Товаришу Каминецький, товаришу Каминецький!" Сиди спокійно і слухай!

— Слухаю, — Бронко затис кулаки, ніби це мало в якійсь мірі вгамувати його

радість, що, здавалося, парою бухала з нього.

— Ще одно, хлопче. Для збройного повстання ще не час... Ти знаєш, що я хочу сказати?..

— Слухайте, не треба. Я знаю. Ви ще не можете мені забути тієї історії!

— А якраз я й не думав про те. Я хотів лише, про всяке, попередити тебе, що може бути пізно. В таких випадках хтозна-що може трапитися... Ти ж знаєш: можуть спіймати, а потім спровокувати спробу до втечі — і куля в спину забезпечена. Можуть на місці спаціфікувати так, що рідна мама не впізнає... Я вважав своїм обов'язком...

— Не треба.

На мить, от ніби хто черкнув сірником, вирисувався перед Бронковими очима фрагмент з прийому його в комсомол:

"— І знаєш, що тебе може чекати тюрма, побої, катування, навіть смерть?"

— Знаю.

— І ти готовий?"

— Готовий!"

— Що це ви напучуєте мене, ніби новачка якого? За кого ви мене маєте?"

— Маю тебе, щоб ти знав, за чесного, абсолютно відданого нашій справі комсомольця.

— Дякую, товаришу Каминецький, я постараюся, з усіх сил постараюся виправдати ваше довір'я.

— Ти йди підготуй там, а я пізніше надійду.

Бронко встав і пішов, жбурнувши для чогось камінець в ріку, хоч і пам'ятав, що Борис не любить, щоб йому полошили рибу.

Ішов і думав про матір. Заважало йому те, що не міг бути цілковитим і єдиним паном свого життя. "Готовий!" Та який же він до чорта готовий, коли його життя тільки наполовину належить йому? Мама не говорить про це, але він сам відчуває, що його смерть загнала б і її в могилу. Трагедія в тому, що та його добра, по-своєму розумна мама надто вже затуркана життям, надто вже обмежена в силу обставин у своєму світогляді, щоб зрозуміти пориви сина.

До того ж як-не-як їй живеться все ж таки краще, ніж багатьом біднякам з Черешневої вулиці, і тому їй тим більше незрозумілі прагнення зміни.

"А, — думає Бронко, — і чому вмерли його сестра і брат? Якби жили тамті двоє, на нього, Бронка, припадала б тільки одна третина маминого страху і турбот".

Коли Бронко вийшов на шлях, було вже зовсім темно. Освітлені вікна перших хаток нагадали Бронкові затишну кухню у Кукурбів.

Стаха.

Де той розумний, що відповів би йому на питання: кохання це в нього до дівчини чи тільки заправа до того справжнього, що прийде колись до іншої?"

* * *

Бронко з'явився на вокзалі у Нашому до першого поїзда, що відходив у напрямі Ставків. Каминецький поїхав туди ще сночі.

Приплентався тут як тут і шпигун Бжезіцький. Він волів вдавати, що його не цікавить поїзд у напрямі Ставків, а все ж в останню хвилину вчепився за хвіст поїзда.

їзда до Ставків тривала близько години. У вагоні серед селян, що поверталися з ранішнього торгу в місті, тільки й розмови було про те, що пани збираються знову заводити панщину.

Бронко, прикидаючись сонним, з цікавістю прислухався до розмов своїх супутників. Кожний коментував цю новину по-своєму. Жінки вбачали в цьому здійсненні пророцтва Міхельди, бо в писанні її сказано, що вчорашній день стане сьогоднішнім. Чоловіки різко поділились на два табори: одні не вірили в можливість повернення панщини, але припускали — о, це-то, напевно, так і є, — що народ просто-напросто взяв і збунтувався. А що бунтівників підтримують сельробівці і комуністи, то інша річ. І що за це буде тим, які бунтують проти влади, то вже зовсім окремих параграф. Інші ж припускали можливість, що посли з УНДО пошушукалися собі десь за пивом з панами у Варшаві і запродали їм українських селян.

Всі сходились на одному: яка біда не лягає на народ, то в першу чергу — на спину селянина.

На станції Ставки, крім Бронка і його "янгола-хранителя", зійшли з поїзда ще декілька, либонь-таки, місцевих селян.

На фоні незабудованого простору мізерна фігура Бжезіцького в порівнянні з кремезними постатями селян видалася ще більш миршавою. Здавався хлоп'ям. Лише передчасно постаріле, жовте обличчя з широким жаб'ячим ротом свідчило про його вік.

Бронко рушив за селянами, а за ним у приписовій віддалі — шпигун. У Ставках Бронко був уперше. Село це нічим особливим не відрізнялося від сусідніх, знайомих йому сіл.

Розмістилося воно, як більшість сіл на Покутті, обабіч головного шляху — гостинця.

Праворуч і ліворуч від гостинця відбігали вузькі, кривулясті, темні від тіні дерев, які мало що не спліталися своїм віттям над ними, вулички. Незважаючи на посушливе цьогорічне літо, де-не-де в таких вуличках чорніло вічне болото. Зелене терня звисало гірляндами з-за плотів, а в багатьох місцях і само служило живоплотом.

Село впоперек перетинали річечки з численними кладками, часто без поруччя, що вже само по собі свідчило про неабияку зграбність місцевих жителів.

Хоч була пора обіду (обідом в тих околицях називали сніданок, а обід носив цілком виправдану назву "полуденок"), курілося тільки з попівської резиденції.

Майже в усіх хатах, попри які проходив Бронко, позакривані вікна і двері. То тут, то там було чути мукання невивганих на пашу корів.

Село справляло враження зачумленого.

Люди йшли тільки в один бік: за село, в бік панщизняного хреста. Бронко і собі пішов цим живим слідом.

На вигоні зарябіла маса народу. Бронко не міг би й навздогад назвати, скільки там зібралося людей, але перше враження було величне.

Здалеку здавалося: люди стоять непорушно, наче розмальована стіна. І гомону майже не чути.

Коли Бронко підійшов ближче, то побачив у натовпі і жінок, навіть з грудними немовлятами. Жінки здебільшого сиділи, обклавшись дітьми. Чоловіки були озброєні вилами, граблями, люшнями, кілками, видертими з плоту.

Несамовиту картину творили босі, переважно у латаних сорочках, зарослі, насуплені чоловіки з свіжозрубаними ломаками, подекуди ще навіть із зеленими гілками. На узліссі, по той бік шляху, у тіні двох розлогих близнюків-яворів, стояли поліцейські мотоцикли і пара прив'язаних осідланих коней.

Кільканадцять поліцаїв зі спущеними на підборіддя ременями від кашкетів — наочний знак, що вони при виконанні службових обов'язків, — стояли на пристойній відстані від групи панків, серед яких Бронко відразу пізнав нашівського старосту і, розуміється, ставчанського пароха, оскільки той був у рясі.

Заносилося на те, що між селянами і організаторами свента праці наступило тимчасове замирення. Бронко здогадався, що тут діє вже зорганізований Каминецьким комітет і він потрапив на переговори між сторонами.

Слово до народу держав якраз піп. Дуже чистенький, свіжоголений Бобецький стояв з капелюхом у руці обличчям до народу, але так, щоб своєю спиною не образити старосту і комісара.

— Двадцять років, мої дорогі парафіяни, живемо ми з вами у мирі і злагоді. Перед обличчям всевишнього, — він звів очі вгору, але тут же замружив їх від сліпучого проміння, — можу сказати, що за цих двадцять років... я... я... не скривив душею перед вами, мої дорогі парафіяни. Я виконував свої душпастирські обов'язки по змозі своїх сил і вміння, що мене наділив ними наш небесний отець. І сьогодні не буду лукавити перед богом і скажу правду. Пан староста і пан комісар, скажу відкрито, так рідко заглядають у наші села з доброю новинкою...

— То й добре! — вигукнув хтось з натовпу. У відповідь прокотився загальний, але стриманий сміх.

Кривоногий поліцай, який стояв на горбку, як на спостережному пункті, на той голос кинувся у натовп, але стіна не розступилася, і йому довелося повернутися на своє місце.

— Так рідко заглядають, — продовжував ксьондз, — що народ, перепрошую пана старосту і вас, пане комісаре, втратив віру в те, що панове можуть чогось доброго, тобто корисного для наших селян, бажати.

"Ох і езуїт! — подумав Бронко майже з заздрістю. — От в кого треба вчитися дипломатії!"

— Панове приїхали до нас з добрими намірами, за які б ми повинні подякувати, — а що вийшло? Хтось темний розпустив поголоску, що тут хочуть заводити панщину, і ви, дорогі мої парафіяни, не прийшли, не спитали мене, свого душпастиря, а пішли за голосом омани. Клянусь вам хрестом, мої парафіяни, мої краяни, що ні пан староста, ні пан комісар не думають заводити панщини...

— А на якій стилої мами її ще заводити, коли вона вже є! — виступив на крок перед людьми сивий маленький дідок, в кожусі, хоч і босий. Видно, що, як встав з нічного вартування під хрестом, так ще й не скидав кожуха з себе. — А то, люди, не панщина, ще вам, мой, інакшої треба, коли хлопів кажуть платити одинадцять податків? Та я для того плачу шляховий податок, аби-м мав своїми мозолями дороги задарма направляти? А не дочеканіє вам! — він плюнув, обтер пальцями губи і став на своє місце. Поміж народом пішов гомін.

Бобецький зачекав, поки перешумить хвиля людських голосів, а потім таким же батьківським елейним тоном відповів, що він з сумом стверджує одне: його парафіяни в цій справі не розуміють найістотнішого. Вони відмовляються, — хоч добре тепер уже знають, що не про панщину мова, — два дні на тиждень попрацювати на ремонті доріг.

— Чиїх доріг? — запитує отець Бобецький. — Своїх доріг! На чийй землі ті дороги? На нашій землі. Хто їздитиме тими дорогами? Ми їздитимемо ними. Чи не нагадують ось тут зібрані люди нерозумного господаря, якому затікає покрівля хати, а він не йде її направляти, бо чекає, щоб йому заплатили за ту роботу? Можуть сказати деякі недалекоглядні: а навіщо мені направляти дороги, коли в мене нема свого воза й коня? В тебе немає, зате є кінь і віз у твого сусіда, у твого краянина, у твого брата во Христі. Де ж тоді наш патріотизм? Де священний клич: "Всі за одного, а один за всіх"? Як ми гарно разом з діточками співаємо в церкві: "В єдності сила народу, боже, нам єдність подай", — а як виглядає ота єдність наша на ділі? Так як немає диму без вогню, так немає зла без коріння. А корінь усього зла на цьому світі — це, дорогі парафіяни, комуністи, що запродали душу антихристові. Ось у його руках розкидана злочинною рукою комуністична листівка. О, більшовики — майстри баламутити народ!

— Та замовкніть, отче, бо мене злість уже взяла! — перебив гучний голос. Всі голоси обернулись у бік високого, кремезного чоловіка в розхристаній на грудях сорочці, теж босого, зате у високій, гостроверхій смушковій шапці. Його вродливе смагляве лице сердито перекошилося. — Більшовики, більшовики! Вічно страшите нас ними, за яким чортом! Та де ті більшовики, най вже раз прийдуть, най подивлюся на них! Більшовицька агітація та більшовицька агітація! А то вже ліпшого й не треба агітатора, як мене життє агітує щодня! Та най ті бояться більшовиків, що в них, ади, кошниці від кукурудзи тріскають. А мені чого боятись?.. А дороги мені не треба, бо мої цуги — ті дві вівці, що-м ще не продав на податки, поскачуть і по вибоїнах. Я не політик, тим си ніколи не бавив, але мені хлопський розум диктує, що ще не було ніколи такого, аби крук крукові око видовбав. Я знаю, що пан є паном, а хлоп смердечий хлопом, ци то українець, ци поляк. Така моя політика, і нема що більше говорити. І відпрошую собі мене страшити, бо я не бахур вам. Агі! Люди, — обернувся він, наче шукав свідків, — добре я кажу?

Комісар почав втрачати терпець. Він то кусав губи під чорним англійським вусиком, то, презирливо морщачись, розглядав ближчих селян, а то й, задерши вгору голову, слідкував за воронням, що кружляло над яворами.

Пан староста до того забувся у своїх клопотах, що по-хлопському почухався за

вухом. Один отець Бобецький намагався зберегти достойну рівновагу духу:

— Тут не віче, парафіяни, і не для того ми сюди зібралися. І не треба нам тут комуністичної агітації. В нас нема панів і мужиків, бо наші пани відцурались нас ще за Люблінської унії, тобто, значить, парафіяни мої, я теє... я хотів сказати...

Навіть для тих, які не знали, що таке Люблінська унія, стало ясным, що отець парох ляпнув дурницю, а тепер сам не знає, як її замазати. Та й замазувати не довелося, бо староста, якого остання фраза ксьондза вивела з терпіння, помахом руки велів Бобецькому замовкнути, сам підійшов на кілька кроків ближче до народу і почав ламаною українсько-польською мовою:

— Хлоп має багато часу, коли може витрацаць його на глупе гаданне. Якби цей тлум, що вже другий день чипить тут, взявся по-господарському за рискалі і джагани, то дороги були б справлені до самого Львова. Але хлоп рускі бил і ест леніви, зли і упарти. А таким він став для того, що ми надто панькаємося з ним. Ксьондз пробощ пошукує коріння зла не там, де треба. Цо то будемо шукати віновайци у шляхти, коли руські хлоп леніви з природи, не хце працюваць навіть на себе самого. Так, прошу ксендза пробоща, так оно ест. Я не маю час для дармовання і тому питаю пораз останні: підете до роботи чи думаете еше тидзень чипіти тут під хрестом? Не думайте собі, що ми будемо бавитись з вами у гагілкі! І дискутоваць довго не думаємо з вами. Пораз останні питаю: хочете працювати? Підете до роботи?

З гурту людей виступив Петро Мартинчук з Вишні. Бронко досить давно його не бачив. Сиве, як протертий мак, волосся Мартинчука стало за цей час зовсім білим. Проте по-давньому було кучеряве і буйне. Цей білий ореол надавав ще більшої принади його вродливому обличчю.

— Відповідаємо, пане старосто, на ваше запитання: не зрушимося звідси.

Староста витріщив очі на Мартинчука, ніби хотів його спопелити. Комісар підійшов до старости і шепнув йому щось. Вони, очевидно, порозумілися, бо староста лише хитнув головою.

— Я питаю тут усіх: ви, господажу, відповідаєте тільки за себе. Ідзьце себе, ідзьце, поки вас не попросять.

— Я, прошу пана, хочу сказати слово. Ми не можемо іти (при слові "ми" він поглянув на сухорлявого, з довгою шиєю селянина, що став поруч), бо ми є делегація.

— Цо за делегація? Сконд делегація? — кинувся староста і якомсь смішно обкрутнувся. Поліцаї підійшли ближче щільною лавою.

Мартинчук глузливо посміхнувся:

— Така делегація, прошу пана старости, для вигоди панства. Аби пан староста не потребували зривати собі грудей та кричати до всіх хлопів, ми тут для того.

Староста не міг отямитись. Він вертівся як заведений:

— Що цей хлоп тут плеце! Хто вас вибирав? Коли вас вибирали? Я дам вам такі вибори, пся крев, що місяць на задницю не сядете! Пане комісажу, слиши пан? За тен час, цо пан доберал способув на ніх, оні делегатув повиберали! На панських очах, пане комісажу! Од кого ви делегаці? — спитав недоречно.

— Та від тих людей, що перед вами...

— Ах, пся маць, — зробив рух староста, начеб хотів замахнутись батогом на коней, — то не досць того, же не хцеце працюваць, то бендзеце мне еще тутай веци ужондзаць![128] В теї хвілі розійдітьсе! — рывкнув староста.

Стіна людей ледь помітно заколихалась, але не рушила з місць. Це матері про всяк випадок підняли дітей з землі і притулили до грудей.

— Кому було поведзяно: розійдіть сен! — високим тенором верескнув комісар, аж йому на шиї набрякли жили. Він дав знак поліцаям, і ті, вишикувавшись в одну шеренгу, підійшли до нього, зупинилися, готові виконати черговий наказ.

Поміж народом зчинився рух. Бронко спочатку не добрав, у чому справа. Аж потім стало ясно. Це люди підняли до бойової готовності, що хто мав у руках: вила, люшні, ба навіть оброслі свіжим листям ломаки. Цей нерівний ліс мовчки піднятих вгору дрючків і палюг був такою красномовною відповіддю народу, що пан староста, видимо, розгубився. Видовище було насправді величне. Бронко, не маючи нічого при собі, підняв догори кулак. Староста, очевидно, зміркував, що ситуація не в жарт серйозна. Пошептавшись з комісаром, він заговорив уже спокійніше, звертаючись до Мартинчука:

— Поведзь ім, хай розійдуться, еслі називаєте себе їх посланнікем.

Мартинчук нахилом голови подякував за таке визнання:

— Пане старосто, ми — прості мужики, не пасує, аби пхались поперед панства. Хай уже пани розійдуться, а тоді вже ми розійдемося. То таки що не пасує, то не пасує...

— Не хцеце розходитись, покi ми не поедземи? Не думайте, що ми такі наївні, аби нас рускі хлоп набрав... Еще нема коньца свята! Слухайте, хлопi! За вашу впертiсть ми могли б з вами iнакше поступити, i не помогли б вам нi вашi коли, нi вашi делегати. Але поляк завжди шляхетнiший вiд русiна. Жаль нам ваших дзецi i жон. I для того, ажеби не прийшло до розлеву крвi, ми виезджами. Не ест то нi наше устемпство, нi наша слабосць, а пшецiвне — наша шляхетносць. Хцеми вам показаць, же Жеч Посполiта не хце розлеву крвi. Тераз едзеце додому i помислице о дрогах, а еслі намислицесе, то дайце знаць до вуйта... Чего чекаце? А, ви хцеце даць нам першеньство. Добже, тилько пан комiсаж пове нам еще пару слув на прощання.

Комісар виструнчився, а потім прийняв грізну міну, яка дуже не пасувала до його анемічного обличчя.

Високим тенорком викрикнув він, щоб розходились невеликими групками, притому без пісень і антидержавних вигуків, бо інакше будуть вжиті інші заходи для встановлення порядку.

Пролунала команда, поліцаї вишикувалися, потім хто верхи, хто на мотоциклах залишили вигін. Останніми від'їхали в автомобілі староста з комісаром. Бронко так і не міг зрозуміти, звідкіль взявся тут автомобіль.

Вже й вляглася курява, а народ не розходився. Чоловіки, правда, опустили "зброю", але все ще стояли гомонячи. Ясно було, що вони чекали дальших настанов від комітету.

Бронко став на підвищення, де щойно стояв староста. Відчув дивне враження, що

його "я" роздвоїлося. Один "він" до того хвилювався, що з рота витекла вся слина, а "другий" — зосереджений, свідомий відповідальності хвилин — стояв перед народом, наче командир перед солдатами на полі бою.

Опановуючи своє нервово напруження, Бронко почав трохи зміненим, але рівним голосом пояснювати селянам, що ані сільробівці, ані комуністи не проти добре обладнаних доріг, як це хотів довести селянам отець Бобецький. Навпаки, вони за асфальтовані дороги, але вони хочуть, щоб тими дорогами возили хліб і все інше, потрібне людині, а не повзли танки проти держави робітників і селян. Комуністи перші висунули лозунг колективної праці на ріллі й на фабриках. Найкращим доказом цього є сільськогосподарські артіль по селах Радянського Союзу. Але комуністи завжди були і будуть проти того, щоб трутні сиділи на спинах селян і робітників, ссали їхню кров та ще й поганяли ними.

— Як же ж чемно та гречно говорив тут отець Бобецький, що панове з староства приїхали до нас з добрими намірами, за які ми повинні їм ще й дякувати. За що дякувати? — запитує Бронко. — Парох Ставків говорив тут про дороги. Про наші дороги. Немає в нас спільних доріг з буржуями, однаково, з своїми чи чужими. Польський уряд насильно фашизує країну і живцем штовхає її до безодні. А українські послі з УНДО в цей відповідальний історичний час закликають до згоди з урядом, нацьковуючи українського селянина і робітника на польського брата.

Та страшенно помилявся б той, хто думав би, що буржуазія, передчуваючи свій кінець, піде на поступки. Навпаки, товариші, навпаки, коли буржуї чують, що їм горить земля під ногами, вони стають ще лютіші.

Та нехай нас тиснуть новими податками, хай ухвалюють ще жорстокіші закони-зашморги на шию селянина і робітника, хай арештовують так, щоб стіни тюрем тріщали від політичних в'язнів, хай будують нову Березу Картузьку, коли ця вже не вміщує людей, — ми однаково не поклонимося і не схилимося в покорі ні перед польською, ні перед нашою, українською, буржуазією, бо всі вони одним миром мазані. Ми станемо пліч-о-пліч з польським, єврейським, німецьким трударем і створимо такий міцний живий ланцюг єдиного демократичного народного фронту, якого жодна сила на землі не зможе розірвати.

Повірте у свою велику силу, люди! На масових зібраннях, вічах, мітингах заявляйте свою волю, гартуйте нових борців за єдиний народний фронт проти фашизму. Організуйте, де тільки трапиться хоч би мала нагода, походи, масові демонстрації, страйки по містах та селах. Домагайтесь землі без викупу, повалення теперішнього фашистського уряду в Польщі, звільнення політичних в'язнів з тюрем і концтаборів.

Поки що Бронко панував над кожним своїм словом.

Але великий натопт людей, що молитовно слухали його, напружена недобра тиша, відчуття незвичайності цих хвилин блискавкою перекинули Бронка на базарну площу в Нашому в той пам'ятний храмовий день... На мить не те що побачив, здавалося, почув голос товариша Вечора.

Сталося. Бронко незчувся, як понесла його гаряча кров і він втратив владу над

словом.

Забувши про вказівки Каминецького не закликати до збройного повстання, Завадка дав нарешті волю своїм довго гамованим гарячим почуттям молодого революціонера: час розплати настав!

— Товариші! Браття! — волав він весь у полум'ї почуттів. — День у день злочинні кулі впиваються в тіла безборонних наших з вами замучених братів. День у день виростають свіжі могилки на наших землях. Згадайте криваві розправи на Львівщині, Познанщині, в Кракові, Торуні, Красноставі, де поліція відкрито стріляла в робітників і селян. Але, товариші, убивають і нишком, як мерзенні кати, вбивають щоденно, щогодинно — по селах, в застінках поліції, в тюрмах, в концтаборах. Доки будемо терпіти? Доки будемо проявляти християнську покору, підставляючи другу щоку, коли нас вдарили в одну? Урвалося людське терпіння! Перебралася мірка народного страждання! Краще смерть на полі бою, ніж у застінках поліції!

Вже через кілька хвилин Бронко не зміг би повторити своїх слів. Не уявляв навіть, скільки з сказаного належало йому, а скільки запозичив з відозви ЦК КПП, яку він сам недавно перекладав українською мовою. Взагалі запам'ятав Бронко чітко тільки те, що його перебили, просто засипали вигуками. З усіх боків почали кричати чоловічі, жіночі, ба, здавалося, й дитячі голоси. "Смерть шляхті! Ганьба окупантам! Геть фашизм! Слава Радянській Україні! Слава-а-а..." — відбивалося гомоном аж об стінку скелі.

За кожним вигуком здіймалося сотні палюг і кілків як грізна пересторога.

А потім грянуло: "Повстаньте, гнані і голодні!"

Тих, що вимовляли слова "Інтернаціонала", було вже не так і багато, але мелодія, видно, була знайома, бо пісню відразу ж підхопили всі.

І тут же під звуки "Інтернаціонала" хтось кинув: "До двору! До Загурського!"

Клич цей луною перекоотився з кінця в кінець і повис суцільним гулом: "До двору! До двору!"

Народ заметушився. Чоловіки переклали свою "зброю" на плечі. Дехто ще й на долоні поплював при тому. Жінки, які, здавалося, вже зовсім охляли від спеки й спраги, посхоплювались на ноги, аби не залишитись позаду. Люди рушили з майдану на дорогу.

В ту мить Бронко неспроможний був роздумувати, чим все це може скінчитись. Істотним для нього було в ту хвилину тільки те, що він — часточка цієї роз'яреної, нещадної людської лавини.

Раптом гул притих. Люди метушливо почали показувати один одному в бік села. Бронко і собі глянув у тому напрямі: на високому, видному звідусіль горбі височіла ставчанська церква, а на її куполі майорів великий червоний прапор.

Народ охопила нова хвиля ентузіазму:

"Хай живе Радянська влада!", "Геть фашистський уряд!" "Смерть шляхті!", "До двору!", "До Загурського!"

Молода розрум'янена дівчина з росинками радості на віях дерла на шматки вовняну червону хустину і роздавала хлопцям, що чіпляли їх до кашкетів, а то й просто

до сорочок.

Народ рушив далі.

На чоло походу, як і годилося, вибились молоді газди і парубки. Розхристані, з кашкетами на потилиці, закосичені червоними биндами, вони ішли вперед, не розбираючи дороги, не поступаючись ні перед купами каменю, ні перед ровами. Їх тепер право, їх тепер воля!

За ними валом валили старші віком чоловіки і жіноцтво. Жінки дріботіли босими ногами, раз по раз поправляючи то пояс, то хустину, але відставати не збирались.

Дівчата, простоволосі, перебігали наперед старших і на ходу включались у перші ряди. Пісня завмирала, потім знову виникала з ще більшою наснагою. То тут, то там, наче ракети, злітали заклики. Хто розумів їх зміст, а до кого долітали тільки поодинокі слова, але всі підхоплювали їх бодай гомоном. Зрештою, не у змісті слова була сила: важливе було те, що людина, як уміла, виливала те, чим палало її серце.

Ось народ допав до першої придорожньої криниці. Заскиглив журавель, відро пішло по руках, і за кілька хвилин у ньому не залишилося ні краплини. Той високий чоловік, що виступав як делегат з Мартинчуком, підійшов до Бронка: треба б вилучити з походу жінок з дітьми. Про всяк випадок, товаришу.

Зауваження було слухне. Бронко взяв на себе цей нелегкий обов'язок. Жінки з дітьми було збунтувались: що буде громаді, те й бабі. Чого їм відступати? Небезпечно? А як їм повбивають газдів, то навіщо їм вертатись тоді з дітьми додому?

Годі, годі! То колись жінок ніде не допускали, тепер вони стали розумніші. Що буде іншим, те і їм.

Деяких таки вдалося переконати, а інші, наче на злість тим, що їх не пускали, висунулись у перші лави.

Раптом Бронка пройняла страшна думка: а що, як у дворі засідка? Що, як провокатор вистрілить з натовпу і поліція відкриє вогонь по людях? Коліна зомліли під ним. Бронко зупинився, але в ту ж мить людська лавина понесла його за собою.

Селом ступала, збиваючи клуби пороху, розпалена, закосичена, до безумства смілива, на все готова народна помста.

З бічної вулички, з-під лісового присілка надійшли люди з хоругвами. Ішли Христом-богом на панів, що намірялися заводити панщину.

Люди поклали хоругви в рови (свячені хоругви в рови!!), а самі приєдналися до гурту. На Загурського!

Ого, хай хлоп помуштрує трохи пана! Люди, тож-то кумедія, яка грошей варта!

Гайда всі разом!

Гайда, браття!

Раптом зчинилося замішання. Бронко спочатку не знав, що сталося. Коли ж захиталися телефонні дроти, здогадався. Валять стовпи! Нова хвиля захоплення піднесла народ.

Коли повалився перший стовп, люди мало що не пішли в танець з радості. Нарешті якийсь посібник ворога попав їм в руки! Це так проявляла себе розкута енергія

відплати. Всі тепер рвалися до дії, до роботи, як до шнурка повішеного. Стовпи так і лягли один за одним обабіч дороги.

Задні з-поміж натовпу, які не мали куди докласти своїх сил, заспокоювали жадобу дії бодай тим, що хто копнув, а хто плюнув на повалені стовпи, обмотані дротами, наче жилами.

Замаячила панська садиба. Довга вузька алея вела до неї. Весь народ не міг вміститись в ній. Задні прорвалися через огорожу і пішли городами. За ними пішов і Бронко, все шукаючи очима Каминецького. Думка, що тут, як у Зеленій, можуть провокаційно вистрілити з натовпу, знову почала його тривожити.

Передні досягли городу і бігли поміж рядками капусти.

Раптом Бронко спіткнувся. Здалося йому, що зачепився за качан капусти і від того упав.

Хтось почав старанно обтрушувати з його спини порох, притримуючи за лікоть. Бронко люто шарпнувся.

— Та що ви тут цяцькаетесь зі мною! — роздратовано вигукнув, але, оглянувшись, побачив старого селянина у білому новому киптарі і вже м'якше закінчив: — Не треба, вуйку, не треба.

Проте старий вперто тримав Бронкову руку і з якоюсь шанобливою запопадливістю продовжував обтрушувати його спину. Бронко зауважив, що вони таки добре відстали від людей. У цей час з-за живоплоту надбіг захеканий молодий селянин:

— Товаришу Завадка, прошу два слова...

Бронко насторожено глянув на нього:

— Що сталося?

— Пане товаришу, Мартинчук з Вишні хоче вам щось сказати... треба...

— Де Мартинчук?

— Та тут, — чоловік вказував на скирту збіжжя, — там зібрались...

— А що сталося?

Селянин розпачливо махнув рукою:

— Військо, кажуть, у дворі, треба спам'ятати народ... Бо піде село з торбами... Мартинчук пішов шукати...

Пізніше вже Бронко кляв себе, як це не зауважив, що Мартинчук пішов когось шукати і водночас чекає на нього, але в цей момент йому було не до того.

Швидким кроком попрямував за пліт, але тільки-но завернув, як на нього накинулись два драби і, поки отямився, на його зап'ястях були наручники. В одному з драбів Бронко впізнав Бжезіцького.

Без піджака і кашкета, у білій сорочці з відкладеним коміром, без краватки, він легко змішався з натовпом селян. В руках Бжезіцького був револьвер. Бронко криво посміхнувся. Бжезіцький сховав зброю.

— Кричати, боронитись даремно, товаришу Завадка. Пішли!

Бронко міцно вперся ногами в землю.

Один з посіпак вдарив його рукояткою нагана між лопатками:

— Без церемоній! Що це за паненський опір? Однаково на руках занесемо, як треба буде! Не оглядатись! Тепер вже запізно ручкою махати!

— Та дай йому ще зробити па-па товаришам, — засміявся драб, розтягуючи рота від вуха до вуха. — Цо на то пове пан, пане Завадка, довціпне[129] з нашої страни?

Шпигуни зареготались.

Бжезіцький конфіденційно нахилився до Бронка:

— А це був, нех пан пшизна, пане Завадка, довціпни номер. Не?

Бронко все ще не міг усвідомити, як сталося, що він опинився в наручниках, далеко від маси. Дійсно, номер був довціпни! Піймали його, як глухого горобця на полову. І такий кретин Бжезіцький виявився спритнішим від нього!

Завадка заскреготав зубами від безсилля. От сучі сини! Скували йому руки і відступились від нього. Звільнили йому дорогу, аби пробував утекти. І згадав слова Каминецького: "Спроба втечі — і куля в спину".

На свисток поліцаїв на подвір'я викотилась під бляхою фіра, запряжена у два гніді.

— Сідайте, товаришу, завеземо вас у місто, як радника. А ще горлають комуністи, що в Польщі погано обходяться з політв'язнями!

Бронко зібрав усю слину, яку мав у роті, і плюнув, але так невдало, що вона, замість потрапити на Бжезіцького, зависла в нього самого на підборідді.

— Витерти вас?

— Падлюка!

— Но, но, не дуже там! — лапнув шпигун за кишеньку, де лежав револьвер. Бронко, аби не дивитись на те жаб'яче лице, заплющив очі.

Фіра покотилась по вибоїнах.

Справді, дороги в цих Ставках неможливі.

* * *

В камері швидко сутеніло. З темних сирих кутків доносився неприємний запах бруду і пороху. Бронко підійшов до вікна, до якого ледве досягав головою. Куди до біса виходили ті вікна, що на шибі не відбивався жоден поблиск світла?

Засвітилося.

Втомившись безцільним кружлянням довкола стола, Бронко опустився на стілець. Схрестивши руки на столі, поклав на них голову. Фізична втома взяла верх. Думки притупилися. Здається, навіть здрімнув трохи. Схопився від тупоту людських ніг, хрипкої лайки поліцаїв у коридорі. Легко було здогадатись: привели першу партію арештованих. Нічого не прагнув, тільки опинитись серед тих людей. І в ту ж хвилину заскреготав у дверях замок (по сусідніх камерах діялося те саме), і юрма селян, скутих наручниками по двоє, з підпухлими, в синяках обличчями, заповнила камеру.

Відразу по камері поповз млосний запах свіжої крові і їдкою людського поту.

Бронкові стало до сорому ніяково за своє незаймане обличчя й руки. Почуття ніяковості було до того сильне, що він не кинувся людям назустріч, а подався у затінений кут камери.

Петро Мартинчук, скутий з якимсь уже немолодим, понурим селянином, помітив

Бронка і поманив вільною рукою до себе. Розпухле, почорніле від синяків лице старого Мартинчука вжахнуло Бронка. Відчув внутрішній, майже фізичний біль.

— Отак ті сучі сини вирихтували вас!

Мартинчук спробував посміхнутись, але розпухлі губи лише скривилися.

— Пусте, добре, що я вас бачу живого і цілого.

"Власне, цілого, гладенького, як паска", — зіронізував Бронко з себе.

— А де товариш? — запитав Бронко так багатозначно, що Мартинчук відразу ж здогадався: мова йде про Каминецького.

— Не знаю. Може, й встиг зникнути, бо нас позабирали вночі з хат, а він чей же не ночував у Ставках.

— А ви ночували дома?

— А чого тікати з хати? Як виступати з хат, то з дітьми, з жінками — всім селом, — а так чого? Ви гадаєте, товаришу, що я тюрми боюся? Бігме, ні. Чого мені боятись?

Знаємо, що задурно нічого не прийде. Перед вами миска з молочною кашею, то треба й ложку до губи піднести.

— Але що ж вони зробили з вами, товаришу Мартинчук!

— А ви не думайте собі, що вони мене били. То делікатні пани. Чули-сьте, що казав староста, що поляк шляхетніший від русина, навіть поліцай... Не били! У нас, у Польщі, не б'ють, а тільки приводять до порядку, а це, чуйте, велика різниця. Я вам ще не сказав... Звечора ввалились в хати і давай шукати карабінів. Аякже! Раз хлопці підняли бунт, то й карабіни мають десь бути. Шукають вони тих карабінів в пір'ї, в подушках, я мовчу. Шукають у міху з мукою, я далі ще мовчу. Шукають багнетами у скрині з жіночою одежею, я ще мовчу. Обливають для "дезинфекції" збіжжя нафтою, — я фурт мовчу, але почуваю, що вже починає клекотіти в мені. Але як сказали мені бігати навколо хати і кричати: "Хай живе Пілсудський!", "Хай живе найясніша Жеч Посполита Польська!", то мене вже прорвало. В кожному чоловіці, Завадка, є межа, до якої він годен терпіти. Це я вам кажу, бо ви ще молоді й не знаєте всього... Отож я і затявся... "Будеш бігти?" — питають. "Ні!" — "Будеш кричати: "Хай живе найясніша Жеч Посполита Польська?" — "Ні!"... І от тоді вони почали мене "розуму вчити". Темно було, Завадко. Гадаю собі, що декому я теж віддав. А тепер сиджу, розмальований, ніби припічок під Великдень...

У камеру ввійшли два поліцаї. Один з них, черевань з рудими кострубатими бровами, застеріг, щоб люди вели себе пристойно, бо вони знаходяться не де-небудь, а в публічному, державному місці. Повчивши отак людей, став він з своїм помічником — безвусим молодиком — знімати наручники.

Розлігся брязкіт заліза.

Тільки ті вийшли, Бронко попросив Мартинчука продовжувати.

— Що ж, словами всього не передаси, молодий товаришу! Треба на власні очі бачити, як той народ плив, ніби Дунай. А Бронко доки зайшов за ними?

Краще б не питати його про це. Не дійшов до брами. І звідтіль його цапнули? "Так", — з мукою притакує Бронко. Цапнув його дурний розум.

Пливе народ, як Дунай, допливає до самої брами, а брама замкнена. Ну, думає собі Петро Мартинчук, прийдеться налягти, але то нічого, народу — як трави та листу, а спина в мужиків звична. Спробуємо. Вони тільки доторкнулися брами, а вона відчинилась, як царські врата. Ого, самі запрошують нас пани в палаци! Рушив народ, пройшов алеєю, може, метрів п'ятдесят, а може, тільки тридцять, хто ж то рахував... а тут на закруті, де доріжка вертає просто на палац, — гов! Може, з п'ятнадцять, а може, й більше солдатів з карабінами. Така тобі, брате, несподівана зустріч. А карабін є карабін, товаришу Завадка, і хай мені говорить, хто хоче, що не знає перед ним страху, я, Петро Мартинчук, не повірю. А тут як би заворожило людей: ідуть просто на карабіни. Хтось завагався, якась дівчина з криком в кущі шугнула, а народ іде. Пливе Дунай, і нема сили, щоб його завернула. Це не можна так розповісти, це треба було на власні очі бачити...

Аж тут команда: "Стій, бо стріляю!"

Хто цього не розуміє? Навіть ота неграмотна баба знає, що з військом нема жарту. Але народ вже так розійшовся... ей, товаришу Завадка, варто, повірте, вмерти і ще раз родитись, щоб пережити таку хвилину. Кожному життя миле, але, мабуть, тоді кожний подумав собі: "Раз мати родила — раз помирати". Навіть коли б у когось і знялась думка зупинитись чи втекти, то не міг цього зробити, бо вже: не мав своєї волі, бо був, чуйте, як заворожений... Він, Петро Мартинчук, тільки подумав собі: кров ця, як і людські сльози, не впаде на камінь. Не може такого бути, щоб така жертва та марно пропала!

І тільки таке собі подумав, а тут остання команда: "Вогонь!" Ну, це зрозуміли вже й ті, що при війську не служили. Смерть, саму смерть означає ота команда.

Клацнули карабіни. Він, Мартинчук, служив при війську, знає, що то означає: готово, тільки пальчиком натиснути! Він ще тільки подумав, що вже більше ніколи не побачить своєї Марічки з криміналу... І ще йому стало жаль жінки, яка за такого газду пішла, що ніколи з ним ні гаразду, ні спокою не знала...

Бронкові підкотився клубок до горла. Адже це він запалив їх словом, можна сказати, пхнув назустріч смерті, а сам так ганебно потрапив до рук отим шпикам...

...І що ви на це скажете, товаришу Завадка, — ні один солдат не вистрілив. Це вже не випадок, ой ні! Це — змова. Організація! А коли дуже хочете знати, то й бунт. Ви гадаєте, що ті хлопці не здавали собі справи, що їм грозить за отакий непослух? А проте ні один палець не поворухнувся. Польський вояк відмовився стріляти в русинського хлопа. Ви розумієте, Завадка, що це таке, чи не розумієте?

Чи Бронко розуміє?! Око дав би собі видовбати, щоб пережити з ними таку хвилину.

А Мартинчук вів далі:

— Я видів, як у двадцятому році наші люди вдерлись у палац калинянського пана. Пани зі страху повтікали у Краків чи яку там Варшаву, а тут, говорять, Будьонний вже під Львовом... І от я на свої очі бачив: іде наш мужик по панських покоях, і не в гадці йому, що ноги в нього у глині та коров'ячим лайні. Йому тепер — тьху! Море по коліна! Іде собі по кошлатих, як мох, килимах, марає їх своїми ногами, стягає плюшеві скатерті

з столів, місить їх постоломи, розбиває голих фаянсових жінок, плює у блискучі золоті тарілки, гатить дрюком по дзеркалах... Йому для себе нічого не треба. Йому лише хочеться раз-разісінький в житті потоптати та оплювати оте, на його крові нажите, ненависне панське добро... Оті-о фата-лашки[130]. А жінки понадівали для сміху на себе панські сукенки... Анна, ви її не будете знати, це невістка старої Маріоли з Вишні, тоді ще молода була, — прицмокнув по-парубоцьки Петро Мартинчук, — ех і молодиця! Одягла на голову, поверх хустини, капелюх з білим пухнастим пером, довгому Филімонові нап'ялила циліндер на голову та давай з ним мазурки по панських покоях! Але це не була веселість, Завадко. Це була страшна народна помста.

Ви, може, і осудили б нас за таке. Але — звиняйте на слові — осудить лише той, хто не знає мужицького болю.

Ви думаєте, хлоп не знає, що сьогодні панське, завтра — народне, що тому не треба його нищити? Кажуть, не був ще я там, — посміхнувся лукаво, — але чув я, що у Москві по музеях зберігаються навіть золочені карети, якими їздив цар. Ми це все розуміємо, Завадко, але... Помста, дорогий товаришу... Інколи і її треба заспокоїти. Я собі гадаю, що коли б навіть сам товариш Ленін був тоді з нами, то й він не осудив би нас... А це що нас тут замкнули, гей свиней всіх до одного хліва, то байка! Я навіть радий! Може, з своєю дитиною побачусь. Ну, а щодо їхнього параграфа, то що ми таке робили? Ішли до двора. А чому ми йшли — так і не в'яснено. А може, ми тільки подивитись на пана Загурського хотіли? Бо то, чуйте, як народ побачив, що солдати відмовились стріляти, — добровільно завернув назад у село. І тому, я вам скажу, і судити нас нема за що...

Мартинчук задумано замовк, а Завадка почав роздивлятися по камері.

Сухорлявий, з запалими, замащеними глиною щокми, чоловік шукав капелюха:

— Йой люди, може-сьте, котрий жартував та сховав, то скажіть, аби-м дурно не крутився, йой, — вчепився обома руками в кострубате волосся, — чого ці пани хочуть від мене? Я в політику не бавлюся, відколи на світі, а тут, ади, взяли тебе, кинули на віз, і не знати, за що й про що! І де ж би то мій капелюх міг дітись? Пам'ятаю добре, ну раз пам'ятаю, що я коли вилазив на фіру, то ще мав його на голові. Потім помацав си...

— А може, то тебе помацали, Пшеничний?

По камері війнув смішок.

— А потім я мац за голову, а капелюха нема. Я ще раз, ого, голова вже зимна!

Мартинчук притримував пальцем розбиту губу, аби менше боліла:

— Мой, Василю, а ти свого не даруй-таки! Ого! І не вір тут, що пани хочуть панщину заводити, коли полакомилися на хлопський капелюх. Пиши, Василю, подане[131] до старости: так і так, прошу панської ласки повернути мені кошти за капелюх, бо я, Василь Пшеничний, не гадаю втрачати на цім ділі.

— Йой Петрику, вам жарти в голові, а в мене й крові не дорізався би! Не жаль ми було б, якби який старий, але новісінький. На Іорія виплів. Ще-м у довгого Филімона, може посвідчити, соломки брав... І пам'ятаю, що, як ще ліз на віз, був капелюх на голові. Та може-сьте, — звернувся до народу, — сховали котрий для жарту, то признавайтесь, маєте, люди, бога в серці!

— А цей як сюди попав? — спитав Бронко у Мартинчука, який подавав знаки молодому, з вузькими очима парубкові, щоб той вдавав, ніби ховає Василеву пропажу.

— Та це, чуйте, хтось на сміхи наслав жандармів на Пшеничного, — замість Мартинчука, відмовляє Бронкові русявий чоловік у домотканій, просякнутій потом сорочці, по-господарськи пораючись біля скривавленого пальця на нозі.

— "На сміхи"? Файні мені сміхи!

— Е, бо то треба розуміти. Ви що собі міркуєте? Що то нам так насухо обійдеться, як Мартинчук каже? І якого дідька кривавиш? — рве шматину з рукава і обвиває нею палець. — Пани, річ ясна, вишукають такий параграф, що ніби ми хотіли Польщу повалити. Та хай подивляться на Пшеничного, а потім вже най самі поміркують, що говорять. Треба-таки ще його намовити, аби оте подане до старости написав... Ади, і через це суча кров протікає. Недарма-то пани нас псякревами називають... А ви кажете. Так треба, щоб Пшеничний був між нами...

Почуття гумору було настільки органічне цим людям, що воно не покидало їх навіть за цих гірких обставин. У синяках, з червоними від безсоння очима, вони знаходили в собі силу посміхатися опухлими ротами, ховаючи поза спини обтріпаний від цієї забави капелюх Пшеничного. А разом з тим Бронко зробив сумне спостереження, що оця їхня веселість не має нічого спільного з бадьорим настроєм. Була настільки їм притаманна, що існувала в них наче поза свідомістю, а в дійсності, з вод цієї одчайдушної стихії, що гатила на панську садибу, з отого Дунаю не залишилося й сліду. Люди — хто стояв, хто сидів, а хто просто лежав долі — якісь непричетні, байдужі до власного нещастя, неповороткі, якщо не сказати — тупі. Вірити не хотілося, що це ті самі, які кільканадцять годин тому йшли відкритими грудьми на наставлені солдатські гвинтівки.

Бронко не витримав і поділився своїм спостереженням з Петром Мартинчуком.

Мартинчук, притримуючи пальцем розсічену губу, засміявся тихим внутрішнім сміхом:

— А що ви хочете, аби мужик головою мур пробивав? Кажуть пани, що хлоп — гадина, а я вам скажу, товаришу Завадка, що його так з усіх боків скубуть, так наступають на того українського хлопа, що він, бігме, май злющий, чим гадде... Хай ми знімемо тут крик, повибиваємо вікна, вивалимо двері, — але що би тим довели? Порозпихали б нас по камерах, а потім поодинці висікли б так, що місяць не сів би на задницю. І то ще добре, коли на тім скінчилося. А хто тоді стане лікувати хлопа? Хотів покійний канонік, — не знаю, чи правда, — будувати для нас санаторій, а ми не послушали, та й тепер мусимо берегтися, аби з задниць клаптя не летіло... А ви кажете...

Бронко мусив обізвати себе в думці ідіотом, і то ще неабияким! "Головою муру не проб'єш!" Але ж це не пристосовництво і не угодовщина, брате, а розумна економія сил. А життя вчить їх економити не тільки копійчини й одержу, а й духовну силу, багаття нескореності та бунту, таланти й любов.

Ех, якби тому хлопкові дати можливість розправити крила!.. Якими талантами, якою

глибиною мислі, яким дотепом, яким генієм у винахідництві, якою красою мови й пісні блиснув би він перед світом!

— Що з вами, Завадко?

— Заболіло в мене серце, товаришу Мартинчук.

Десь над ранком відчинились двері. Ті, що здрімнули, прокинулись як ошпарені. Напевно, здавалось їм, що спали на своїх постелях і, чого доброго, поспізнявалися на роботу. Бувалі тюремники подумали, що їх викликають на допит, а зовсім наївні взяли звідкись, що до камери принесли сніданок.

У дверях з'явився молодий, навіть симпатичний з лица поліцай.

— Броніслав Завадка, з речами, ідете додому...

Бронко відразу подумав, що поліцай механічно проголосив формулу "з речами додому", бо ж ніяких речей ніхто з них не мав при собі, але тут же зрозумів, що це було сказано не випадково. Йому веліли саме так викликати Завадку. І треба було признати, що вони до деякої міри досягли своєї мети. Мартинчук, правда, нічого не сказав, але таким красномовним жестом почухав потилицю, що Бронко зрозумів його без слів. А Пшеничний — той прямо став ремствувати на всю камеру.

— Пан з паном і тут знається. Кому ні сіяти, ні орати, ні молотити, тому додому, а ти сиди, хлопе...

Перед самими дверима, незважаючи на протести поліцай, Бронко повернувся лицем до камери:

— Товариші! — хоч підборіддя затремтіло в нього, голос прозвучав упевнено, і то з ноткою такої непідкупної ширості, що хіба лайдак не повірив би йому. — Товариші... поліція пускається... на провокацію... мене... випускають, аби... створити видимість, що я співпрацюю з ними... Не вірте, товариші, це...

До камери зайшов ще один поліцай.

— Ано, винось сен, пан! — виштовхнув Бронка за двері.

— Падлюки! — кинув, як плюнув, їм Бронко в лице.

Молодий не відізався, а вусач промовив флегматично:

— По-русинську не розумем. Коридорем наліво — марш!

* * *

Надворі світало. Бляклий місяць скидався на паперове кружальце, приклеєне до темної оксамитної поверхні неба. Світанкова холодна тиша ніби зачарувала місто. Невиразні нагромадження будівель, непорушні крони дерев, безлюдні вулиці, артезіанські колодці, так звані помпи, біля яких вдень так людно і гамірно, темні спущені штори крамниць — все здавалося бутафорією, розставленою декоратором на великій сцені.

У загальній тиші лунко відбивалися Бронкові кроки по тротуару. Ступав різкіше — відгомін зростав, тихіше — гул від кроків слабнув.

На вулиці Легіонів Бронко побачив чоловіка, який при тьмяному газовому світлі підмітав брук.

Жива людина в цьому бутафорському місті дивно розчулила Бронка.

Звернувши на Мокру, Бронко почув, що позаду хтось вийшов з провулка і обережно йде за ним назирці. Дорога була ґрунтова, тому і звук кроків губився в поросі, наче в моху.

"Він зовсім ідіот, коли думає, що мені тепер щось інше в голові, крім подушки", — подумав Бронко, і йому закортіло сказати про це шпикові в очі. Повернувся по-військовому — і оторопів.

За ним крокувала простоволоса, коротко підстрижена, в темному жакеті і ясному платті дівчина. Порівнявшись з Бронком, спитала безбарвним голосом:

— Підемо?

Від несподіванки чоло Бронка вкрилося потом. Перед ним стояла дитина. Він окинув одним поглядом, незважаючи на півтемряву, вузькі гострі плечики, плоску фігурку і дав їй не більше як чотирнадцять, від сили п'ятнадцять років. На дрібних недорозвинених губах густо накладена помада, що, як здогадався Бронко, було водночас і видимою відзнакою її ганебної професії.

— Ну, підемо? — підморгнула вона і при тому зробила рукою жест, від якого Бронко сплюнув з огиди.

— А скільки тобі років? — спитав, хоч знав, що, замість відповіді, чекає його одна лайка.

Воно так і було.

Дівчина грубо лайнулась, але не це було найстрашнішим. Жахливим був вираз її очей. Вся моральна твань, передчасна дозрілість і злісне смакування падіння відбилися у тих темних нірках, як у мутному дзеркалі.

— ...твою маму, хочеш мене наvertати? Тато мені знайшовся, ха-ха-ха! — Її сміх був хрипкий, як у сифілітиків.

На її крик піднялася жіноча постать, що, напевно, лежала на насипі. Була також коротко стрижена, в темному не то плащі, не то халаті. Не була старою, але в брезклім, ляльково розмальованім обличчі чаїлася смерть, прикрита оболочкою набіленої шкіри, наче смертним серпанком.

— Що за гранда?[132] — запитала п'яним, як здалося Бронкові, голосом. — Фраєр не хоче заплатити?

Сплюнула наперед себе.

— Чуєш, наvertати мене хоче. Ха-ха!.. Який татунцьо об'явився. А як була в закладі, то дідько вас тоді видів... Маєш папіроси?

Бронко вирішив під будь-яким приводом випитати в них, що за заклад мала молодша на думці. Саме недавно попалась йому в руки стаття — обвинувачення відомого польського літератора на адресу вихователів дитячого закладу у Студзінці на Поморі. Справа дійшла до прилюдного процесу, в якому на лаву підсудних сіли монахи-братчики, а в ролі свідків виступали скалічені діти-вихованки. Незважаючи на те, що польські костьольні власті всіляко намагались не допустити до скандалу, тобто прилюдного процесу, справа ця стала предметом обговорення, точніше засудження на сторінках прогресивної преси. Тим-то і тепер слово "заклад" наче прикувало Бронка до

тієї дівчини.

У нього була, напевно, не зовсім розумна міна, бо молодша зайшлася реготом, вказуючи на нього пальцем:

— Чого витріщився, як теля на нові ворота? Баби не видів? Маєш закурити?

На жаль, те, що мав з собою, Бронко скурив за ніч, а решту пороздавав арештованим.

Вона потяглась рукою за бюстгальтер, витягла звідтіль дві сигарети, одну встромила собі в рот, а другу простягнула подружці.

— Я щойно курила, — відсторонилася старша. — Пива випила б. Повів би-сь на пиво, чи що, — підморгнула мальованою бровою Бронкові.

— Пізно вже, — ухильно відповів Завадка.

— Для файтлапи[133] пізно! — вишкірила старша свої надщерблені зуби. — Я поведу тебе в таке місце, що і о шостій дістанеш випити. Ти скупий, браце.

— Пізно вже. А завтра треба на роботу.

— Га, а я щось на такого хлопа, що для баби часу шкодує! А може, ти з роботи повертаєшся? Не? Дай мені на пиво. Я піду сама вип'ю, а ви тут трохи побаришкуйте собі... Ти не дивись, що в неї ще грудей нема... ха-ха... Покажи йому, Маню, що вмієш. Видиш, фраєр не звичний до кубіти...

Сказавши це, вона спустилась у рів і зникла так само непомітно, як з'явилась.

— Це хто? — спитав він у молодшої, яка розглядалась на всі боки за здобиччю.

— А тобі що до того?

— Хочу знати. А ти не можеш хоч раз по-людському відповісти?

— Ха-ха-ха!.. По-людському, ха-ха-ха!.. А я по-якому говорю — по-баранячому? То моя сестра. Що? Не віриш? Не схожі одна на одну?

— То вона звела тебе на таку дорогу? — спитав він

і подумав з мукою: "Чого це вимотую з неї кишки? Чим я зміню її становище?"

— А дідька лисого моя сестра змогла б! То він мене витягнув з закладу.

— Хто — він? — допитувався Бронко, хоч і знав, що в її очах стає щораз більшим дурнем.

— Ти з місяця звалився? А ти хотів би, щоб дівчина без опікуна ходила? Ха-ха... Та сестра тільки тому й заступається за мене, що він у криміналі. Го, як він зі мною, то я моцна!

— Так це він звів тебе на цю дорогу? — хотів уточнити Бронко, щоб правильно її зрозуміти.

— Та якої холери ти причепився до мене? Що тобі треба?.. Рідна сестра не могла, а він — во! Вирвав мене з того пекла і дав кавалок хліба в руки... Чого рота роззявив? Скажеш, може, не хліба? Я що — голодна чи не одягнена? — вона демонстративно розвела поли жакетика. — Чи, може, без гроша сиджу? Певно, що я йому вдячна... І сестра теж...

Бронко дивився на неї і думав з досадою: "Який я до бісової матері борець за краще майбутнє народу, коли бачу, як людина тоне в клоаці, а я не в силі витягти її звідтіль?"

Раптом перед очима винирнула Ольга Річинська, та сама, що приходила в контору друкарні. Ось де одна з причин цього лиха! Монахи з Студзіньца забули теж священного сану... Попівна постала перед ним так виразно, що, здавалося, біля нього запахло резедою. "Пишна, — подумав, — викохана на людських хлібах..."

Бронко відчув, як здійсмається в ньому невгамовна зненависть до тих — ситих, імущих. Це їхня влада пхає на брук отаких, як ця мала. Це вони, злодії, не тільки вкрали в нас землю, людські житла і фабрики, але й позбавили почуття стидливості, як у оцих дівчат.

"А як та попівна граціозно чекала тоді у конторі, спираючись, наче лелека, то на одну, то на другу ногу. А коси її не вмщалися під жалобним чепцем і тягли голову назад.

О, з такою, — подумав єхидно, — пішов би я навіть у варшавську оперу, прошу дуже!"

Ех, брате, з якою охотою схопив би ту білу, як пшенична булка, попівну за коси і змусив поклонитись оцій нещасній, з пофарбованим ротом своїй "сестрі во Христі"!

У ранковій сизій імлі навпроти воріт Завадкового двора стояв, спершись спиною на сусідній паркан, якийсь мужчина. У першу хвилину Бронко подумав, що це випередив його Бжезіцький. Та, підійшовши ближче (як лунко віддають кроки у передранішній тиші!), Бронко побачив, що він помилився. Чоловік був вищий за шпигуна і широкоплечий.

Той повернувся на кроки, і Бронко не міг стримати вигуку:

— Товаришу Каминецький!

Каминецький посміхнувся зблідлим, трохи схудлим лицем. Він, ясно, теж цілу ніч не спав.

— Слухайте, це fajно, що то ви... Але звідки ви знали, де мене чекати?

— Інтуїція. Ти знаєш, що таке інтуїція? В чорта не вірю, а в неї, прокляту, вірю.

Каминецький обійняв Бронка, підняв однією рукою, наче хотів його зважити.

"Не інтуїція, а любиш ти мене, товаришу Каминецький, так само, як я тебе".

— Не стіймо на вулиці, — захопився Завадка, — переберімся через паркан. Зайдемо під повітку, а то побачить мама через вікно, і каюк нашій розмові!

Каминецький схопився за вершечок паркана і перескочив його так, ніби виконав вправу на брусах.

— Колись займався я цією штукою, — зауважив він здивований Бронків погляд. — Ще й тепер люблю веслувати. Пожди, підемо колись з тобою на човни.

Бронко спохмурнів.

Не міг зрозуміти, чи грається ним Каминецький, вдаючи, що не здогадується, що Бронкові аж пече почути оцінку ставчанських подій.

"Човни! Якраз відповідна хвилинка, товаришу Каминецький, про... човни!"

Бронко нишпорить нервово по кишенях за цигаркою, хоч знає, що там порожньо.

Каминецький сідає на колоду, обхопивши коліна. Позіхає раз по раз.

— Я ж бачив, як ти вплигнув! Спочатку не розумів, куди тебе несе. А заки

зорієнтувався, що з тобою, а тебе вже посадили панове на віз і повезли. Так! Як то там з тобою вийшло? Плив, плив, та на березі й утонув.

Бронко глибоко вдихнув. Носом відчув, що верхня губа в нього вся в холодному поті.

Серце не слухалося команди розуму і кидалося у грудній клітці, наче у приступі танцю св. Вітта.

"Не серце, а ганьба, — гриз себе Бронко. — Собакам викинути таке серце або пришпилити його в альбом попадянці, а не носити в комсомольських грудях".

Зі зціпленими зубами, весь вологий від холодного поту, Бронко чекав дальших слів Каминецького, наче присуду.

— Щось неладне в тебе з нервами, Завадко.

Бронко мовчав понуро.

"Знаю — перегнув палку. Ну, дав себе понести тому чортові, що в мені. Знаю і до того знав, що на збройне повстання ще заскоро. Признаю — загнався. Ну, вдар мене. Роби зі мною, що хочеш, лише не відсувай від роботи. Тільки про це одне й прошу, товаришу Каминецький".

Сіро-голубі очі у товстих повіках з докором звелись на Бронка.

— Знаєш, хлопче, є така французька поговорка: "Коби молодість знала, коби старість могла".

— Я розумію, товаришу Каминецький.

— Ти розумієш! От що, Бронку, я можу навчити тебе орудувати револьвером, але коли вистрілити з нього, це вже така справа, що треба мати самому псе чуце[134] до цього... Ти розумів би, коли б я ходив по п'ятах за тобою...

Раптом Борис встав з колоди й без слова взяв Бронка за плечі і міцно струснув ним.

— То так, хлопче: пиши "пропало", а читай "не вернеться". Бачиш, — він знову присів на колоду, — це дуже добре, це чудесно, що серед наших комсомольців є такі гарячі серця, а з другого боку, не відповідальний ви народ. Хапаєтесь, як попівна заміж. Ти запалив людей словами і повів за собою... Це добре... це так повинно бути. Це по-комсомольськи... але тоді треба було й самому вести себе так, щоб на тебе пізніше пальцем не показували. А то вийшло так, що сів, ніби рак на мілкому, — Каминецький глибоко вдихнув. — Гарно тут у вас. Повітря завжди тут таке свіже чи тільки на світанку? А ти думав, що то було б, коли б жовніри відкрили вогонь по людях?

— А я б, не бійтесь, не залишився в боргу.

— Тобто як?

— Та так. Докинув би і своє життя до колективної смерті...

— Та ну! Не може бути! Диви, а я не знав, що з тебе такий романтичний хлопака.

— Ви смієтесь, а я не жартую. А що? Якби через мене мали згинуть люди, то ясно, що я теж не хотів би жити. Совість не дала б. А ви кажете "романтичний"!

— Я жартую, Бронку.

— Але якби я мав уже свідомо іти з цього світу, то сам не пішов би, а в товаристві.

— Ну, я цікавий.

— Ні, серйозно, товаришу Каминецький, якби так що до чого, то я такий номер врізав би, такий номер, що вони довго пам'ятали б мене...

Каминецький збив ногою стружки в один кут і ліг на них горілиць. Лежав великий, з заплющеними очима (засмалені сонцем бронзові вії зовсім споловіли на кінчиках) і чи дрімав, чи думав, аж нараз заговорив, прислухаючись:

— Чуєш? Журавлі курличуть. А може, то не журавлі? А солов'ї в тебе водяться? Люблю музику. В тебе є який-небудь музичний інструмент? Я страшенно люблю гавайську гітару. Колись була в мене любов, що грала на гітарі. Музика — велика річ у молодості... Гм, ти тільки послухай... — А по добрій хвилині додав: — А тобі треба вчитись грати на якомусь інструменті, от хоч би на мандоліні.

Бронко не відзивався.

Каминецький соломинкою допомагав мурашці видобутись з-під купини тирси. Перелякана комашка, сприйняла допомогу як спробу нападу. Це, очевидно, забавляло Каминецького, бо він наче заповзявся переконати мурашку в її неправильному підході до життєвих явищ.

— А звідки ви знали, — спитав Бронко, трохи роздратований тією забавою з мурашкою, — що мене якраз сьогодні вранці випустять на волю?

— Ти не віриш, значить, в інтуїцію?.. Дурна, куди прешся? І добре робиш... Це більше личить попівні, ніж комуністові. Диви, диви, яка напориста, га? Скажу тобі, що цієї ночі Ставки спацифікували так, що й десять років не очухаються. Я по всьому, розумієш, зміркував, що в суд людей, власне, нема за що передавати. Я так і подумав, що випускатимуть партіями. Не знав лише, що ти першим вийдеш. Я стояв за казармами і чекав.

— Слухайте, а може, цього не треба було вам робити? — сказав Бронко і зніжковів. Подумав, що це виглядає так, ніби яйця беруться навчати курей. Каминецький, відірвавшись від мурашки, глянув лукаво на Бронка.

— А я тобі скажу, що надмірна конспірація — це теж палка з двома кінцями. Я бачив тебе ще коло езуїтського костюлу, як ти розмовляв з дівчатами...

Бронко зніжковів.

— А то не дівчата...

— А мені здавалося, що вони були в спідницях... А ти чого почервонів? От дзецяк![135] Ну, лишім пусте!.. О, здається, вже замовк! Може таке бути, щоб він зачув нашу розмову і обірвав свою пісню?

Бронка почала вже дратувати оця манера Каминецького пересипати поважну розмову репліками то про солов'їв, то про мурашок. А тут, як на злість, зацвірінькали хором передсвітанкові горобці, ніби показалися.

Каминецькому, здавалося, припало до душі оце істеричне цвірінькання. Спершись на лікоть, він з блаженною усмішкою щурив свої сіро-голубі очі і прислухався до тих вокальних вправ.

— Товаришу Каминецький! — різко кинув Бронко.

Каминецький не змінив позиції, тільки повернув голову в його бік.

— Говори, говори, я слухаю.

— Я хотів вам щось сказати.

— Ну?

— Товаришу Каминецький... а якби вам... я так на всякий випадок... якби вам хтось сказав... слухайте, якби були підозріння, що я співпрацюю з поліцією, що ви... ви особисто, слухайте, подумали б про мене?

Каминецький підвівся і сів. Від несподіванки, здавалося, забув навіть про гороб'ячий концерт. Все ж таки, призадумавшись, відповів:

— Я тільки те знаю, хлопче, хочу сказати, що я впевнений, що ти не всипав[136] би нікого, аби мали там з тебе живцем шкіру здерти... А щодо співпраці з поліцією, то так походить на тебе, як свиня на великий піст чи хвіст на панахиду. Що з тобою?

Бронкові зробилося дуже гаряче в очах.

— А мені більше нічого й не треба, товаришу Вечір... т-товаришу Каминецький, — поправився збентежено.

Він полежав ще якусь годину, може, навіть здрімнув на летючу мить, а потім підвівся. Обтрусився, провів руками по чуприні, чи там не пристала яка стружка, підтягнув ремінець штанів.

— Не буду я дорогою вертатись... вже ранок. Там, кукурудзою, куди вийду?

— Над потік, біля старої цегельні...

— Ну, я пішов... Бувай!

Він перескочив парканчик, що відділяв город від сіножаті, а потім знову пірнув у ліс споловілої, надшарпнутої вітрами кукурудзи.

"Таж це він повісив прапор на купол церкви", — раптом спало на думку Бронкові, а разом з тим стало трохи прикро.

Бронко поплентався до бочки з дощовою водою. Холодна вода, що ледве заносила застоюною діжкою, відразу освіжила прив'ялі м'язи.

Одягнув на мокре тіло сорочку і щойно тоді відчув, що перемерз.

Потім стояв без руху, задивившись на червону, як свіжа кров, маківку сонця, що вставало з-за обр'ю.

Ну й пережито ж за оцю неповну добу!..

У вікні покою легко заворушилась фіранка. У Бронка защеміло серце, але тільки на мить. Досада на матір за її квочачу опіку взяла верх над сентиментами.

Зараз увійде в кімнату, не подивиться, що батько спить, а скаже матері, щоб нарешті знала, що йому вже в печінках сидить оте вічне чатування на нього.

Та коли переступив поріг кухні і крізь відхилені до покою двері побачив і почув, з якою майстерністю мати імітувала міцний сон, — розкався.

"Колись, — подумав, розчулений, — як будемо ставити пам'ятники борцям за революцію, поставимоobelіск з білого мармуру і матерям підпільників".

Орест Білинський вибрався з візитом до вдови Аркадія Річинського через три місяці після похорону.

Будинок на вулиці Куліша був сірий, одноповерховий, зовсім непоказний. На

північному розі будинку бракувало ринви. Видно, такий безгосподарський стан тривав ще за життя Аркадія, бо стіна від вогкості вже почала поростати мохом.

Коли Білинський через веранду зайшов досередини, враження змінилося. Передпокій був напрочуд просторий і ясний. На стінах висіло кілька добрих малюнків, виконаних тушшю. Впадала у вічі дитяча голівка з припухлими губами і великим бантом у бідному ріденькому волоссячку. Можливо, це був портрет котроїсь з дочок Олени, коли ті були ще дітьми. У кутку стояв кошик з оленячих рогів з живими квітами. Терпко-солодкий запах настурцій, що обвивали веранду, настроював доброзичливо до людей в цьому домі.

Назустріч Орестові Білинському вийшла середнього росту, огрядна, з повними грудьми, що просто вилізли з-під чорної шовкової сукенки, руда дівчина з чоловічими рисами обличчя.

Можна було подумати, що вона, вгляdivши гостя у вікно, нарочито подбала, щоб першою зустріти його.

— Ви меценас Білинський? — невимушено спитала, простягаючи йому руку.

— Так. А з ким маю честь?

— Я — найстарша дочка Олени Річинської. Пане меценасе, я на хвилинку затримаю вас. Мама, — я хочу попередити вас щодо мами. По смерті батька треба було провести деякі фінансові операції на користь родини; мама не має в цих справах зеленого поняття... І це дуже утруднює моє становище. Я хочу просити, щоб ви переконали маму, що ми зробили абсолютно правильно, що, власне, так і треба.

— Але ж я теж не маю зеленого поняття про те, що ви зробили? — Зверхній тон найстаршої дочки Олени вже не забавляв, а почав дратувати його. — І взагалі, хто це "ми"... Ви ж весь час висловлюєтесь у множині.

Катерина кинула оком на двері, на вікна, чи не стирчить в них якась небажана голова.

— Я думала, що ви здогадались, в чому справа... Ідеться про залишений татком спадок. Ви ж знаєте, як це робиться... ми, тобто я і ще дехто з рідні — наша тітка Клавда, двоюрідний брат татка отець Нестор Річинський, зараз же після смерті татка визвали нотаріуса. При свідках було стверджено, що все рухоме майно в домі належить мамці. А мама тепер... я не стану приховувати перед вами, — нечесні люди хочуть спекулювати на смерті батька і приходять тепер і, ви розумієте, вимагають, щоб їм віддати гроші, які начебто колись позичав чи брав у депозит батько. Ці спекулянти користаються з того, що в мами слабкий характер, і починають її залякувати докорами совісті, і, коли б ми не наглядали за нею, вона не знати що пороздавала б тим злодіям... Треба умовити маму, що ми зробили правильно, а ті всі, що переслідують її, — це нечесні злодії, спекулянти, і більш нічого. Ви мене розумієте, пане меценасе? — Ми надіємося на вас... Я прошу вас, меценасе, — вона вхопила його за руку й майже пхнула у двері ліворуч, сама залишаючись позаду.

Так званий салон, куди Катерина ввела Ореста, був у золотисто-червоному тоні. На Ореста Білинського зробила приємне враження елегантність простору в цій кімнаті.

Крім чорного блискучого рояля, кількох покритих червоним оксамитом фотеликів, столика, який, здається, служив для гри в карти, шафи з кришталем, двох розложистих пальм і картин на стінах, у салоні не було більше нічого. Орест Білинський відразу спостеріг, що "Діти" Антона Монастирського займають собою мало що не цілу стіну. У розміщенні картин, що їх покійний Аркадій, видно, скуповував не так заради змісту, як звучності імені їх авторів, була вишуканість, підказана, безумовно, вродженим почуттям естетики.

"Цікавий чоловік був той Річинський", — подумав Орест Білинський, замислившись над тим, що саме могло спонукати його оженившись з такою парафіянкою, як Олена Ладиків. Нерозумне кохання? Йому стало смішно: а хіба бувають розумні кохання?

Олена стояла, спершись рукою на спинку фотеля.

Її бездоганний профіль позначався на фоні чорного ебану шафи ніжним, як би умовним рисунком. Скидалася на фарфорову фігурку.

Олена якось по-школярському відповіла на його привітання. Здавалося, от-от зробить перед ним кніксен. Тепер, коли вони були сам на сам, час, що їх віддаляв, наче уступився трохи з-поміж них. Олена явно хвилювалась. Орест Білинський переживав за неї. Боявся, щоб не зробила дурниці, якої пізніше соромилася б. Але її хвилювання мимоволі передалося і йому.

— Чому ви так пізно прийшли? — спитала. І саме тому, що від цих слів облилася рум'янцем, Орест Білинський не знав, як йому розуміти її слова: у прямому чи, може, чого доброго, у переносному значенні?

— Не розумію вас, — щиро признався він.

Олена попросила його сісти, сама сіла напроти нього, все ще зберігаючи ту неприродну, немов для позування перед мольбертом чи фотоапаратом, позу.

— Мені ні з ким було порадитись. Я так чекала на вас. Тут напосіли на мене, щоб я, — вона важко зітхнула, — аби я говорила неправду. Я сказала, — бо що я мала робити? — що і рояль, і срібло, і меблі — все мені дала покійна тітка Ладикова, але це неправда, і це мене мучить. Мучить мене, бо, я так здогадуюсь, у мого покійного чоловіка залишились якісь борги... Треба би бідним людям віддати їхнє, а я нічого не можу, бо Катруся, — мені прикро про це вам говорити, але кому скажу, — просто тримає мене під наглядом. Я так чекала на вас... коли б ви тоді були... А сама я нічого не могла зробити, і це мене так мучить...

Орест Білинський схилився.

— Я не приходив раніше лише тому, що шанував ваш свіжий біль.

— Ніхто його, крім вас, не шанує, — тихо сказала Олена і приклала мереживну хустину до очей.

— Ви не знаєте, яка я самотня, хоч на дітей нарікати не можна. Вони добрі до мене. Кожна по-своєму.

— З дочками легше, — притакнув їй Орест Білинський, якому щораз ближчою ставала ця безпорадна жінка, хоч і водночас вона щораз більше віддалялась в його уяві

від свого прототипа — дівчини з Лісків. — У мене — три сини.

— Так пан меценас мають дітей?

Це недоречно запитання не сподобалося Орестові. Воно прозвучало немов претензія.

— Так, в моєму віці рідко хто не жонатий, а раз жонатий... — усміхнувся очима, бо його губ не видно було з-за бороди. — Коли я після того весілля у Зеленій приїхав на різдвяні канікули, дізнався від тітки Максимовичевої, що ви вийшли заміж. А я там тоді стільки книг навіз...

Олена опустила очі. Сказати йому чи не сказати, що все те її заміжжя було одне непорозуміння? Адже тоді на весіллі у Рузі, коли вуйко Ладик спитав, хто їй сподобався, а вона відповіла "той високий", то саме його, Ореста Білинського, мала на думці. А пізніше погодилась на шлюб з Аркадієм, щоб тільки не робити прикрості своїм добрим опікунам, а трохи й з дурненької надії, що на весілля до неї приїде він — Орест Білинський. Та це все таке давнє, таке розпливчате, наче затягнене мжичкою, що Олена схильна повірити: всі оті факти стосуються скоріш прочитаного роману, ніж її власного життя.

— Три сини у пана меценаса...

— Так, — зітхнув, — на моє нещастя.

— У мене п'ятеро дочок. Пан меценас бачили їх на похороні, але, певно, не запам'ятали їх.

Орестові Білинському мало не зірвалося з язика, що з однією з її дочок він щойно познайомився.

Олену знову потягло до спогадів, хоч цей бородань з притаманним його вікові черевцем нічим не нагадував худорлявого студента у полотняному піджаку з пом'ятими лацканами. Проте щось з колишнього залишилося у голосі цієї людини, і воно знову побуджувало Олену згадувати Ліски.

О господи, за двадцять п'ять років це була єдина людина, з якою можна було у думках пройтись по знайомих, таких дорогих місцях.

— Я думала, що ви приїдете на похорон моїх опікунів.

Орест Білинський здивовано підніс брови: він? чого?

— Вмерли одне за одним. Через день. І як не дивно — отруїлись грибами.

— Так, знаю. Мені писала про цей випадок тітка Максимовичева. Сам я більше у Лісках не бував.

Олені затамувало подих. А що коли він зараз скаже, що не приїздив до Лісків, тому що там не було її?

Та Орест Білинський не заглиблювався у пояснення. Збирався закурити і шукав очима попільнички.

Олена брела у спогадах далі.

— Ми з Аркадієм домоглися таки, щоб моїх опікунів дозволили поховати на узліссі. Колись вуйко висловив таке бажання. Казав, що коли помре, то щоб його поховали в лісі, а щоб люди не боялись, то на могилі не ставити хреста. Я так і зробила. А пізніше

Аркадій мав від єпископа неприємності за те, що могили без хреста. Пан меценас не знають, чи лісництво в Лісках ще існує?

— Я ж казав вам, що я більше не приїздив до Лісків.

— А-а, правда, правда... Я хотіла б, щоб пан меценас познайомились з моїми дівчатами...

— Говоріть мені "ви", пані Олено. Коли я увійшов, ви звертались до мене просто на "ви". Так буде й простіше, і більше відповідатиме духові української мови... А це звертання у третій особі — прямий вплив польської мови, з яким нам треба боротись.

— Пан... ви все ще з усім боретесь? — зауважила напівжартома.

Орест Білинський заперечливо похитав головою:

— Вже не борюсь, пані Олено, на жаль, вже перестав боротись. Ну, а де ж ваші панни?

Олена встала, почала звати дочок, але дівчата не виявляли бажання знайомитися з маминим гостем. Чути було, як за дверима Олена умовляла їх: "Іди привітайся, не сором мене". Дівчата неохоче переступали поріг салону. Видно було, що роблять це неохоче, просто щоб спекатись маминих настоювань.

Олена, яка в присутності Ореста Білинського пожвавішала, представляла йому кожну дочку багатослівно, наче конферансьє, і це не сподобалося Орестові.

— Найстарша Катерина, — паленіла від сорому, що не личив її рокам. — Я думала, що буде кволюю. Мені не було ще вісімнадцяти, коли вона прийшла на світ. Народилося таке мале, куценьке, але відразу мало пряменькі ніжки. А через десять місяців бралася вже ходити. Обличчям зовсім подібна до Аркадія, але він всіх любив однаково. Всіх однаково! — переконувала вона Ореста, начеб ця справа його спеціально цікавила. — Це я напевно знаю. Не було в нього ніякої різниці між дітьми. У школі вчилася Катруся добре, але Аркадій говорив, що якби хотіла, то легко могла б бути першою у класі, але не була нею. Може, бракувало їй наполегливості?

Вже тоді Орестові видалося, що Олена блукає серед своїх дітей. Катерина, наприклад, не справила на нього враження людини без амбіції. Навпаки. Безапеляційний тон, яким вона пробувала говорити з ним, незнайомою їй людиною, зневага, яку виказувала по відношенню до матері, говорили за те, що це вольова, самовпевнена і надто самостійна дівчина.

— Зоньки я не хотіла, — продовжувала Олена. — Молилася, грішна, щоб не було дитини або щоб, прости мене боже, народилася нежива. Між нею і Катрусею всього одинадцять місяців різниці.

"І, чого вона така вульгарна?" — внутрішньо морщився Білинський. Він весь час дивився на Олену. Рум'янець, що декілька разів з'являвся на початку розмови, тепер зник, і на блідому з відтінком слонової кості обличчі Олени видно було мережу зморщок. "Скільки їй років?" — подумав він, але полінувався тут же зайнятися математикою.

— І, може, тому Зонька така незгідлива, така швидка до суперечки. Та я завжди поступаюсь їй з дороги, бо завжди думаю собі, що ця дитина — то мій гріх. Не знаю

тільки, в кого вона вдалася така горда, така неприступна. Боюся, що через це їй буде важко й заміж вийти. Вже тепер сміються з неї, що вона чекає на англійця з-під Коломиї. Така вона якась зарозуміла, так дивиться згори на всіх.

Зоня на відміну від Катерини була висока, худорлява, аж гострокутна, з геометрично правильними рисами обличчя. Її можна було б назвати навіть гарною, якби не прищі, яких дівчина, наче навмисне, не старалась навіть припудрити. В її мові справді відчувався задирливий тон.

Зоня присіла зграбно, наче пташка, і незабаром щебетала з Орестом Білинським, немов рівна з рівним.

Ольга зовсім не хотіла показуватись гостеві на очі. За дверима відбулися тривалі торги. Проте, коли дівчина увійшла, на обличчі її грала посмішка. Це була типова блондинка з ямочками на щічках і ліктях, повнотіла, лінива в рухах, яку психологи відносять до типу флегматиків.

— Мала господинька, — сказала Олена, коли Ольга, привітавшись і помовчавши з хвилину, вийшла з кімнати, — так любив її колись називати Аркадій за те, що дуже вже, як жодна з них, захоплювалася з дитинства господарством. А пізніше, коли піросла, то залюбки грала роль мами. Сама мало що старша за Славу, вона кутала, бувало, її зимою, водила за руку до школи... ще навіть донедавна, мені здається. І тепер у кого що заболить чи хто захворіє, то вона — найперша медична допомога. Я думала, що дитина очі свої виплаче за покійним батьком. Аркадій завжди, бувало, жартував, що Ольгу треба видати за священика, щоб мала бодай дев'ятеро дітей. Отак жартував, — а тепер? Я вам скажу, як тільки вам можу сказати, що на Ольгу в мене вся надія. Всі вони, побачите, розбредуться по світі, а вона одна мене не покине. Маленька наша господиня... Аркадій добре знав своїх дітей.

Четвертої з дочок — Нелі — не було дома. Її представила Олена заочно. Про Нелю могла Олена сказати лише те, що це найвродливіша (люди так говорять) й найбільш слухняна з усіх її дочок. Не раз Аркадій аж дивувався, що ця їхня дитина настільки позбавлена свого власного внутрішнього світу. Ніколи вона ні з ким не сперечається, що б їй не запропонували, на все погоджується, іноді просто аж шкода її. Прикро було дивитись, як ще дівчинкою дозволяла верховодити над собою всякій малечі.

Слава, п'ята й наймолодша, прийшла сама, без материного заохочення. Висока, довгошия, довгонога, довгорука, у пишній пухнастій зачісці справляла враження коноплі у цвіту. Своєю манерою безпосередньо звертатись до старших, наче до рівних собі, чимсь нагадувала Зоню.

— Чи це правда, що ви знали маму ще панночкою? Яка вона була тоді з себе?

Олена попросила пробачення в Ореста Білинського за нетактовність своєї наймолодшої дочки. Слава ще зовсім дитина. І за цей хай буде подяка всевишньому. Ще тільки й нашого та їхнього щастя, коли діти ще — дітьми.

Орест Білинський вважав, що перший візит надто затягнувся. Він підвівся.

— Ви поспішаєте? А я вас затримую. — Олена встала, щоб провести гостя до дверей. — Я хотіла тільки, щоб ви знали, що я з тим нічого спільного не мала й не маю.

Я була проти. Я боюсь людської кривди, але тут я — безпорадна. Тут я нічого не можу. Я знаю, тепер уже все пропало, але я тільки хотіла, щоб ви не думали так про мене... — зашарівшись, вона відвела голову.

Орест Білинський був вражений тим, що почув від Олени. Жінка ця представилась тепер йому у новому світлі. Такою не знав її навіть там, у Лісках.

Не міг тільки збагнути, як це вона, проживши двадцять п'ять років серед тих чорних круків, зуміла зберегти таку ангельську чистоту серця. Змушений був признатись собі, що його перше враження, ніби Олена на якомусь відтинку не досягла свого духовного повноліття, було помилкове. Її наївність походила від того, що вона в душі залишалась чужою світові, в який ввів її Аркадій. Вона просто не прийнялась на новому ґрунті, куди її штучно пересадили.

— Від своїх покійних опікунів я нічого не привезла, бо Аркадій не хотів нічого брати. А коли приїхала на похорон, то все, що можна було, роздала бідним, а решту забрали якісь далекі родичі тітки Ладикової, Хто б був подумав, що вони помруть від отруєння грибами! Саме вони, що так розумілись на грибах! Я скажу вам по секрету, що шматок городу, який Ладики, як пізніше виявилось, відказали мені, я передала на церкву, щоб хтось з церковних братів завжди дбав про ті могилки і щоб на них не переводились гірські квіти. Аркадій це все оформив. Це була людина великого серця. Як шкода, що ви обидва не могли ближче познайомитись. Я тепер не раз думаю про це... Але я затримую, а пан меценас, напевно, поспішає.

Дружина Ореста Білинського, кругленька, подібна до яйця, блондинка, дізнавшись, що він повернувся з візиту до Річинської, іронічно скривилася:

— Я тепер вже її собі пригадую! Я її не раз бачила у церкві. Не плач, що ти не одружився з нею! З такою тютюю ти б зовсім пропав... ха-ха-ха...

— А з тобою, то тільки пропав наполовину?

Ореста Білинського зачепив легковажний тон, яким Аполлонія відзивалась про Олену.

— Зі мною? Зі мною ти, прошу пана, виграв, тільки ти оцінити цього не вмієш!.. Ти був у місті, чи не чув, які там чутки ходять, хто виграв — "Україна" чи "Полонія"?

— Ти ж знаєш, що я не цікавлюсь тими справами.

— А чим ти взагалі цікавишся поза своїм кодексом? Ага, ще вдовою каноніка Річинського... З твоїх колишніх розповідей я собі уявляла, що то бог вість яка красуня, а то таке — все бери, тільки мене лиши. А ти знаєш, що я про них чула?

— Ліна, я просив би склянку чаю...

Не кваплячись з чаєм, Аполлонія почала торочити історію про бонну французенку, з якою у Річинських сталася така кумедна історія, що діти навчили її розуміти по-українському, а по-французьки так і не захотіли вчитись. Зрештою, та французенка в домі була тільки для блізиру. Так само, як той якийсь кухар Василюшка, чи як його там звали. Орест не чував про Василюшку? Але ж це прецікава історія. Аркадій привіз його зараз після весілля, як шлюбний подарунок, від поміщиці з села, де був колись парохом його батько, старий Річинський. Василюшка, розповідають, був дуже вродливим. Він

став у Річинських нібито за кухаря, а фактично був і камердинером, і лакеєм, і взагалі метрдотелем. Розповідають, що він був правою рукою Олени в господарстві, особливо коли йшлося про прийоми гостей. Бо що ж могла знати й бачити та селючка? Він допомагав їй складати список страв та сам керував порядком їх подачі на стіл. Розповідають, що навіть подавав знак тій сільській корові, коли слід дякувати гостям за вечерю і запрошувати їх до салону. Говорять навіть, що між Оленою і тим парубійком були і якісь шури-мури, але це, напевно, плітки, хоч втім — хто його знає? Річинський, кажуть, був замолоду рудий, як шафран, а парубок — як мальований... Та зрештою з її рівнем освіти, з її манерами, що їх привезла з лісу, то, само собою, більш підходив їй Василюшка, ніж Аркадій...

— Ліно, чай прошу подати мені в кабінет, і май на увазі, що я іду туди працювати.

Орест Білинський сидів за газетою у довгій вузькій кімнатці, яку в домі гучно іменували кабінетом, і думав про те, що єдиним реальним здобутком за тридцять з чимсь років його життєвої боротьби є цих дев'ять квадратних метрів, куди навіть Аполлонії був заборонений вступ без поважної причини.

* * *

Вісім років минуло з того часу, як Йосиф забрав Бронка з гімназії. І хоч Бронко, не багато програвши від того, понад п'ять років уже на власному хлібі і, напевно, давно забув про цю подію у своєму житті, Павлина й досі не позбулася смутку, що огортає її наприкінці кожного літа. Споловіла кукурудза по городах та курликання журавлів все ще чимось нагадували Павлині ту першу осінь, коли перед її дитиною раз назавжди замкнулась брама у краще життя, тобто гімназію.

Довгий час не могла Павлина бачити Бронкових ровесників з книжками під пахвою. Так було боляче їй за сина. Тоді-то й зненавиділа книги тільки через те, що вони в її понятті стали недоступними для сина. Латинську граматику, яку колись шанувала нарівні з молитовником, винесла на горище і, не маючи серця знищити, запхнула її поміж крокви, щоб жодне око не доглянуло.

Правда, біль з роками ставав тупішим. Часами він зникав зовсім, і тільки оте тоскне курликання перелітних птахів ворушило ще в серці вже не самий біль, а лише спогад про нього.

В цю надвечірню пору сидить Павлина в себе на ганку і міркує, що осінь у цьому році повинна бути лагідною. Нестерпна жара у липні, що зжерла чисто огірки, поступилась холодному дощовому серпню, а ось вересень заповідається теплий і сухий.

Слава богу. Дійдуть помідори, соняшники, квасоля. Хто поквапився і, боячись приморозків, позривав зелені помідори, тепер може каятись. Штучно достиглий помідор ніколи не матиме тієї прозорчастої соковитості й того аромату, ніж той, що дійшов на грядці. А хоч би й соняшник. У передчасно зрізаному зерно всихається, маліє.

Пізніше таке миршаве зерно й гіркнути ладне, а насіння, доспіле на пні, важке, жирне, мов волоський горіх.

Мерехтлива зелень людських садів, що тягнуться понад берегом ріки, то тут, то там

вже позначилась жовто-червоними плямами. Це черешеньки вкриваються осіннім багрецем. Може, тому, що перші серед фруктових дерев квітують, перші й відмирають. Мусить бути черга і порядок у божому господарстві, бо інакше світ догори коренем перевернувся б. Сподобалося господу покрасити черешеньці у червоне не лише листя, але навіть гілки, і деревина стає як мальована. Тільки та мальована краса не для життя, а для ув'ядання. Навесні з цього місця з-за густоти зелені не видно було вершка гори по той бік ріки, а тепер хоч листя і тримається ще дерев, гора вже просвічує крізь нього своєю голою маківкою.

"Людина, — думає Павлина, — теж заки умре, то насамперед зморщується, наче жили всихають в ній та стягують тіло, як капшук. Воно, либонь, тому і менший жаль за старим, що іде в землю, ніж за дитиною. Старе — то наче зісохле бадилля, що само проситься на погній, а дитина — то як та підсніжка, що вилупилась із землі до сонця".

І звідки-то розмаїті думки лізуть людині в голову? Вийшла ж Павлина на ганок не природою любитись, а в справі: хоче роздивитися при світлі штани, що їх тільки що купила у Марині, служниці Річинських.

Вісім злотих за добрісінькі, непротерті, невістрипані, без жодної плямочки штани з чисто бельського матеріалу, то, можна сказати, — удача.

А що ж? Мусить же вона, мати й дружина, добре викручуватись, щоб зв'язувати кінці з кінцями, бо того, що син і чоловік дають на утримання дому, не дуже-то й вистачає. Воно б вистачило, ще й як вистачило б, коли б Йосиф не відносив щомісяця у банк на ім'я Бронка.

Може, колись трапиться Бронкові okazія пристати до спілки й самому стати співвласником друкарні. Павлина підтримує чоловіка в цьому намірі і тому, скільки б не дав на дім, ніколи не скаже, що мало. Зате мусить сама вже розкидати розумом, щоб у хаті не відчувалося нестатків. Йосиф хоч і не мішається в бабські справи, але цінує господарський хист дружини і не в очі, а на людях, поза очі, хвалиться, що в нього така жінка, що й з нічого вміє зробити щось.

Оці штани, що купила в Марині, то просто виграш у лотереї. Яка підкладка в них! А пряжки? Відколи Бронко на світі, не мав він ще штанів з такими штудерними пряжками. Аж дивно, що хотілося покійному одягати під рясу такі дорогі штани. Та хіба не було з чого? Було, а тепер минулося. Як то кажуть: була перла та й ся стерла.

Матко боска, яких панів грали оті Річинські за життя небіжчика! Повозами до церкви їздили, спеціального кухаря, ніби поміщики які, держали, дівчата не знали вже, що начіпляти на себе, а от прийшла смерть, і не минуло й три місяці, а вже штани по покійнім продають.

І Мариня якось так м'ялася з тими штанами, що Павлина й не розібрала: продавала вона ті штани з доручення своєї пані чи, може, наліво? А яке Павлині діло до того? Мариня мала штани на продаж, Павлина їх купила, купівля відбулася прилюдно в білий день, а поза тим що її обходить більше? Зрештою, Мариня тепер у Річинських, як говорять куховарки на базарі, повний начальник. Можливо, що раніше панство попихало Маринею, але тепер, коли вона за всіх промишляє своєю головою, то й шана

служниці інша.

А втім, пощо їм, щоб мужські штани валялись по шафах та міль дразнили. Синів не залишив покійний, а майбутній зять — то надто гоноровий пан, щоб з покійного тестя штани доношувати.

А що буде, як і Бронко не захоче носити цих штанів? Минулися ті часи, коли носив усе, що нап'ялювали на нього, а як, бувало, пробував бунтуватись, то вистачало лише схилитись, ніби шукаючи прута, щоб стало по її. А тепер як знатуриться її син і чогось не захоче, то хоч порубай його на шматки, а кожний шматок посічи на котлети, він однаково стоятиме на своєму.

Думала, прости грішній, матко боска, що після тієї напасти з поліцією хлопчисько врозумиться трохи. Та куди там! Ще зухвалішим, ще впертішим, ще якимсь злішим став.

Гей-гей, де дівся, коли минувся, хто вкрав у неї той час, коли її син за кожною дрібницею запитував: "Чи можна?" Аж, бувало, надідав їй тими своїми питаннями; а тепер з хати виходить й тільки того, що кине (й то не кожного разу!): "Я пішов". А куди пішов, з ким пішов, коли повернеться, так і не питай, бо однаково не дізнаєшся правди.

Зразу думала Павлина, що він у тамтої пропадає ночами. Коли оце якось навесні вечором, досить-таки вже пізенько, заходить Сташка в хату. Прийшла нібито запитати, чи Павлина не відступила б грядку городу (знайшла багачку!) для якоїсь тітки чи двоюрідної сестри Кукурбів.

Павлина відразу здогадалася, що дівчина не за тим прийшла. Хотіла, напевно, перевірити, чи Бронко дома, а може, мала в гадці й з матір'ю переговорити. Та Павлина, для якої ясно стало, що вона не помилялась, коли говорила, що не Бронко за дівчиною, а дівчина за ним літає, вела себе так, начеб ні про що не здогадувалась. Відповіла чемно, що не може нікому відступати городу, бо сама має його небагато. Порадила навіть, до кого б з заможніших міщан вдатися з цією справою, спитала для чемності, як ся має мама Сташки, і на цьому розмова увірвалась. Правда, була така хвилинка, коли Павлина, згадавши своє невеселе з Йосифом сватання, відчула ніби співчуття до Сташки. Якось стало жалко Павлині дивитись, як та зухвала, загониста дівчина під її поглядом не знала, що робити з руками, де очі діти. Якусь мить, от як помах повік, хотілося Павлині підійти до Сташки і сказати: "Ти знаєш, що я не хотіла тебе за невістку. Я й тепер певна, що мій син вартий кращої долі, але коли вже інакше не може бути, то відтепер будемо обидві журитися ним та вичікувати по ночах".

Але в ту саму хвилину Сташка зібралась, підвела очі і глянула на Бронкову маму таким оком, що для Павлини знову стала тільки такою, що з усіма хлопцями перетягалась, а тепер вчепилась її сина.

Із свого сватання з Йосифом згадала тепер тільки те, що зірвав її чисту, як лілейку. Двадцять сім років мала вона, як виходила за Йосифа, але свою дівочу цноту зберегла. Ніколи за її життя Сташка не буде її невісткою. Коли б Павлина сьогодні знала дорогу до тієї, що призначена її синові за жону, то вона перша пішла б до неї. Розповіла б про все, що роками накипіло в серці і на чоловіка, і на сина, і на світ, і, може, з тамтою

невісткою порадила б, потолкувала б, що зробити, щоб відтягти Бронка від читання книжок, які від випадку з поліцією (при обшуку все нищпорили за якимись книжками) набрали в очах Павлини додаткового недоброго значення.

Колись Павлина надіялася, що від книжок прийде легке панське життя її синові, а тепер переконалася в тому, що книга — це палка з двома кінцями.

Павлина уявляє собі, що читати книги (але не ті, що за ними поліція полює!) — це щось подібне, як розглядати картинки. Які б картинки не були цікаві, то все ж таки колись надоїдять тобі. Пригадується їй, як одна пані полковникова, в якої Павлина служила ще підлітком, водила її колись у картинну галерею. Спочатку видалося Павлині, що попала в зачарований світ, але коли кінчили оглядати восьмий зал, то з жахом думала, що при виході їх завернуть і скажуть оглядати ще дев'ятий.

А Бронкові ніяк не приїдяться ті книги!

Бралася і в інший спосіб відтягти його від книжок. Почала було бурчати, що безсовісно багато висвічує електрики. Не огризався, хоч і стискав зуби, аж жовна під вилицями випинались, а одного вечора згасив електрику і сів читати при гасовій лампочці.

І що ж? Встала з ліжка, дмухнула на лампу і сама засвітила електрику, бо ж очі його дорожчі їй, ніж її власні. Згодом звикла до того, що крізь шпарку кухонних дверей, коли б не прокинулася серед ночі, пробивався пруг світла.

"Бронко читає", — було, подумає і преспокійно обертається на другий бік. А з смерті каноніка Річинського пропав її спокій. Хоч у душі Павлина була глибоко переконана, що її син зовсім не причетний до цієї смерті, не могла позбутися страху, що з кожною новою звісткою, кожною новою пліткою стукав у її серце. Тепер уже наче трохи вщухло, а в перші дні після похорону, куди б не повернулася, всюди поміж людьми тільки й розмови про те, що комуністи вбили Річинського. А як було їй слухати, коли її сина теж причисляють до комуністів? І так настрашили її оті базікання, що, було, хвіртка рипне, собака в сусіда загавкає, щур попід підлогою пробіжить, а їй уже здається, що йдуть по її сина, хоч той син й богу духа не винний.

А он і Бронко йде. Який він все ж таки подібний до Йосифа у молодості, хоч Йосиф навіть тоді не мав такого виразистого, чистого обличчя, як Бронко. Потім — Бронко значно вищий від батька. Мав також Йосиф погану звичку під час ходи вимахувати руками, наче солдат на маршу, а Бронко ось як по-інтелігентному держить руки при собі.

— Чого сидите в тіні? Чому не йдете погрітись трохи на сонці?

— Та я не вийшла сюди на свіже повітря. Хотіла-м подивитись проти сонця одну річ...

Річ у неї в руках, і Бронко добре бачить, що на маминих колінах не жіноча юбка, а чоловічі штани, але він навмисне не помічає їх.

— А ти подивився б, які тобі штани придбала. — Вона розкладає та складає перед ним штани, рубчик до рубчика, а пальці крадькома так і втискують поміж штанини обвислу матню. — Ти пощупай, що за матеріал! Ану, ану, візьми його в руки. Ану, ану!

Вона хоче силою ткнути йому штани, але Бронко ховає руки за спину.

— Дайте спокій, мамо! — він відсахнувся, аж відскочив, але тут же отямився. — Скільки я вас просив, щоб ви не скуповували мені недоносків. Різного дрантя, чорт знає з кого...

— "Дрантя"! Відразу й "дрантя"! А ти придивись краще, що це за матеріал! Маєш сірника?

— Дайте спокій, мамо! Знаю, знаю, прекрасний матеріал, чиста шерсть, бельський кангар, все, все! Але я тих штанів носити не буду, і не згадуйте мені більше про це. Чорт знає, що за заразу приносите в хату.

— Як заразу? Ти вже насправду не знаєш, що говориш. Таж я у Марині Річинських дістала ці штани, а він — "зараза"!

Бронко проковтнув слину, як ковток води. Він не змінився на обличчі, тільки краї губ обвелись блідо-жовтою смужкою.

— Беріть оце лахміття, — він бгає рукою старанно складені штани і місить їх, наче тісто, — беріть і несіть туди, звідки принесли, інакше — візьму сокиру і порубаю на шмаття! Уф-ф!

Павлині досить було зиркнути на синове обличчя, щоб впевнитися, що він ладен виконати свою погрозу. Вона ховає штани під запаску, притримуючи їх руками: ану ж тому божевільному справді заманеться вчинити шкоду.

— Я тобі "порубаю"! Дивіться, як він до мами! Ти мене тут будеш навчати! "Порубаю"! Новісінькі штани, чисто бельський матеріал, сам Пілсудський ходив би в них, а він мені тут рубати буде! І що ти проти штанів маєш? Як широкі, можна звузити, як довгі — можна підкоротити! А то — "порубаю"!

Бронко вже не сердиться на матір. Йому і смішно, і жалко її.

— Мамо, я не знаю, ви ніби жінка розумна, а не можете зрозуміти, що коли б по Нашому рознеслась чутка, що Завадка доношує штани Річинського, ви знаєте — я не мав би більше що тут шукати. Я мусив би тікати з стида світ за очі. Це страшна річ, і ви не розумієте цього, мамо! Ще коли б я з якого іншого небіжчика, а то з попа!

Він уже сміявся, уявивши себе у тих широких у поясі штанях з вузькими холошами.

— То буде так, мамо: ви віднесете ті штани, звідки ви їх принесли, і я вас прошу, щоб мені того більше не було.

Сказав це і пішов, але не в хату, а попрямував у садок.

— А обідати? А хто ж то обідати буде? — гукнула вслід Павлина, але він лише махнув рукою. І в цьому був подібний до Йосифа. За стіл сідати любив у цілковитому спокої.

До Річинських зібралася Павлина другого дня зранку. Підбрала таку пору, коли б могла ще застати Мариню дома.

Воно так і було. Пані з паннами, очевидно, ще спали, в будинку не було чути нічиїх голосів чи кроків. Мариня чесалася на тапчані в кухні. Волосся в неї було густе, кручене, хоч і коротке. Чесалася вона двозубим роговим гребенем, який, напевно, привезла з собою ще з села. Поділ й спину прикрила Мариня старим рушником, щоб

волосся не падало на одягу. І це дуже сподобалося Бронковій матері. Подумала, що коли в неї буде невістка, то теж порадить їй так чесатись.

Павлина вперше в будинку Річинських. Двері до покоїв були замкнені, а кухня дуже припала їй до вподоби. Вся двох кольорів: білого і блакитного. По білих стінах розкидані блакитні узорі. Коли ближче придивитись до них, можна розпізнати поміж гілками акації виделка навхрест з ножами, а далі склянка з ложечкою всередині. Павлина й не подумала б ніколи, що для кухні можуть бути спеціальні трафарети. Всі меблі у кухні: буфет, стіл, табуретки, тапчан, на якому розчісувалась Мариня, були білі з голубими обвідками. Одна тільки постіль Марині заслана писаною покутською веретою. На буфеті й понад краєм печі стояв ряд білих фаянсових не то глечиків, не то банок, на яких чорними літерами по-польськи написано "цукор", "мука", "кава", "манна каша", "риж" і т. д. Павлина подумала, що тепер, напевно, половина тих глечиків стоїть порожняком, отак для прикраси. Вся кухонна посуда, теж біла або блакитна, була розміщена по стінах.

Павлину нічого так не дивувало, як те, що денця каструль так вичищені, що просто світили глянцем. Воно, либонь, для того і заведена мода вішати каструлі на стіну, щоб господині було зручно перевіряти їх чистоту. Дивувалась Павлина, що в цій панській кухні нічим не відгонить — ні пахучим, ні смердючим, одне слово — нічим.

Мариня, видно було по її лиці, зраділа, побачивши Павлину. Сподівалась, мабуть, що Завадкова прийшла ще що-небудь закупити. Мариня перестала бавитись волоссям, закрутила його недбало у вузол, попросила Павлину сідати, витріпала катрани, заходила біля кухні, начеб збиралась угостити чашкою кави Бронкову матір. Та коли дізналась, чого прийшла Павлина, відразу змінилась на обличчі й, багато не думаючи, пішла в наступ на Завадкову:

— Ви що, прийшли сюди в цюцубабки гратись зі мною, тої самої! Я ж з товаром вам до хати не налазила! Здибались ми випадково, я вам, як самі знаєте, сказала так і так, ви сказали: "Покажи", я винесла, вам сподобалося. Ваш товар, мої гроші, і більше я нічого не знаю!

— Та я ніц не кажу, Мариню, штани варті вісім злотих, але видиш, син мій... не сподобалися йому вони...

— То хай ваш старий носить.

— Е, старий! Аби зносив те, що має, вистачить йому до самої смерті.

— А я нічого не знаю. Я вам дала товар, ви мені гроші, і більш нічого не знаю і знати не хочу. А грошей вам не поверну, бо вже їх нема! І все!

Мариня знову розсілася на тапчані, розпустила коси і вже не чесала — тріпала ними, як пряжею.

Павлина, перечекавши довгу хвилину ніякової мовчанки, встала з табуретки.

— А все ж таки, як воно буде? Треба щось зробити з цим...

— Та робіть собі, що хочете, — не переставала тріпати коси Мариня. — Що мені до того, що ваш син такий пан, що йому не сподобались такі штани? Ви знали його смак, чого-сьте купували? Я знаю лише те, що я товар дала, гроші взяла, а більше мене

нічого не обходить.

І, обернувшись спиною до Павлини, почала перед дзеркальцем на підвіконні вимірювати проділ на голові.

Павлина, почувавши за собою вину, досі трималась, як людина, що прийшла просити. Тепер, озлоблена нахабною поведінкою Марині, відповіла їй тим же. Вона схопила штани і потрусила ними в повітрі.

— Я думала, що прийшла до панів з гонором, а то мені таке панство, що... Тебе нічого не обходить... Ти рада, що видерла вісім злотих, а більше тебе нічого не обходить? Ти мені про смак мого сина? Аби-сь знала, що мій син має смак. Таки має, коли не хоче носити ксьондзівських недоносків, і добре робить!

Мариня не чекала цього від Завадкової.

Помахом голови тріпнула волоссям, накинувшись на Павлину злими очима. "Ксьондзівські недоноски"! Чи чули-сьте щось подібне?! За життя отця каноніка не насмілилася б розкрити так писк! І ще де! У домі самого панства! Я зараз покажу "ксьондзівські недоноски"! — Мариня кинулася до дверей і з люттю, що кипіла в ній, наче вода в самоварі, відчинила двері до кімнати, де сподівалась натрапити на Зоню. Ніколи не любила цієї дочки Річинських і, де тільки могла, робила їй наперекір, але в цьому випадку вона мала бути тим бичем, яким Марині треба було вдарити міщанку. Зоня, о, та провчила б її, як вриватися в дім та паплюжити пам'ять дорогого покійника.

Замість Зоні, у кухню ввійшла в рожевому ранковому халаті з розпущеною косою і склянкою в руках Ольга. Побачивши в кухні чужу жінку, вона причинила за собою двері до кімнати.

— Що тут таке, Мариню?

Поява Ольги не лише розчарувала, але й охолодила Мариню:

— Нічого, паннунцю, нічого. Паннунця по теплу воду? Я зараз. Ідіть, я зараз подам до ванни, — почала вона делікатно випроваджувати Ольгу з кухні. Ольга вивинулась з Марининих рук, відчуваючи, що тут діється щось неладне. Чоловічі штани, як пізніше придивилась, таткові, в руках чужої жінки, розмах, з яким Мариня розчинила двері до кімнати, спроби Марині випроводити її з кухні викликали в Ольги недобру підозру. Ользі згадалась сцена в день смерті батька, коли вона, повернувшись з друкарні, побачила, як тітка Клавда боролася з незнайомою жінкою, яка хотіла прорватись до салону, де опоряджали батька на катафалк. Інтуїція підказала Ользі, що тамта і ця ситуація чимсь подібні. Ця жінка не кричить, проте її скам'яніла постать, а головне — батькові штани в її руках, які вона держить так, наче збирається потягти когось по плечах, злякали Ольгу. Не знаючи ще причини сутички між Маринею і незнайомою, Ольга заздалегідь була певна, що правда на боці цієї жінки, і саме тому вирішила бути з нею якомога чемнішою. Чужа була немолода, негарна, з подовгастим лицем, з товстими, вивернутими губами, передчасно вицвіла жінка. Проте перше враження в Ольги було таке, що вона вже десь, на чиємусь молодому і вродливому обличчі, бачила ці характерні, зведені вгору, а потім заломлені під гострим кутом брови.

— Ви щось хотіли? — м'яко спитала Ольга, бажаючи дати зрозуміти незнайомій, що

вона не поділяє позиції Марині.

Лагідний, трохи винуватий голос панни Річинської присоромив Павлину. Вона перш за все поклала штани на тапчан. З такими хамами, як оця Мариня, треба по-хамськи, але коли до тебе звертаються по-людськи, то хоч-не-хоч відповідай так само. А крім того, ця панна в рожевій, до самої землі сукні, з розпущеним по плечах золотим волоссям, з рожевими щічками видалася Павліні дуже вродливою.

— То так, прошу панни: ваша служниця продала мені штани...

Ольга почервоніла аж за декольте халата.

— Я купила ті штани. Думала, для сина. А на нього, прошу панни, вони заширокі...

— Неправда ваша! — вигукнула Мариня, і знову бісики заграли їй в очах. — Неправда! Як уже сказали-сьте стільки, то говоріть до кінця! Говоріть, говоріть паннунці так, як мені сказали-сьте! Не тому ваш синульок не хоче штанів, що вони заширокі, не тому, не тому, а тому, що то "ксьондзівські недоноски"! Вельможа який! Він стидається носити недоноски по священику! Та ти, дурню, май собі за честь, що бодай штани з отця духовного можеш натягти на себе! "Ксьондзівські недоноски"! — розходилась щораз більше Мариня. — "Ксьондзівські недоноски"! А у ксьондзів у штанях що, зараза? Га, зараза, тиф, холера? Ади, який мені пан зафайдений знайшовся!

Ольга з червоної стала біла: знову скандал і знову за гроші! Притому, господи, який стид! Мало того, що продається таткова одежа, але хтось ще й гидує носити її, тому що вона належала саме татові. "Ксьондзівські недоноски" — згоріти можна від образи! І нагло в мозку Ольги в'яжуться в одне уламки вражень різного часу та обставин, і вона вже майже певна, що жінка з цими заломленими бровами — мати того "типа", який приймав у неї замовлення на клепсидру, з отих, що підступно підкинули листівку. Можливо, навіть — мати вбивці перед нею. І треба ж було, щоб саме їй запропонувала Мариня купити ці злочасні штани!

Щоб остаточно впевнитись, Ольга ще спитала надламаним голосом:

— Ваш син працює в друкарні Філіпчука?

Нерухоме досі обличчя жінки оживилося:

— Мій, прошу панни! Вже третій рік, як визволився...[137] Панна його, може, знають?

За Ольгу відповіла Мариня:

— Отакої! Не мала б з ким наша паннунця знатись, та якраз з вашим сином!

— Мариню, — благально, майже з плачем, зупинила її Ольга, — ради бога, хай Мариня нарешті замовкне!

Ольга не розуміла, що твориться з нею. Їй хотілося, щоб та жінка ще не відходила. Думка, що перед нею, можливо, мати безпосереднього вбивці батька, викликала в Ольги до болю гостре відчуття. Їй хотілося говорити з нею і без кінця розпитувати про сина. Ольга поки що не знала, з якою метою, але відчувала, що повинна вивчити біографію, свого прихованого ворога бодай так, як він знає її. З другого боку, треба, щоб та жінка чим хутчіш покинула їх дім, щоб сталося це на кілька хвилин раніше, ніж

повідчиняються вікна у сусідів, ніж у кухню ввійде мамця.

— Ідіть додому, — сказала Ольга до Завадкової, розгублено запинаючи аж під шию петельки на халаті. — Ідіть додому і залиште цю річ тут, а Мариня сьогодні надвечір принесе вам ваші гроші...

Завадкова вийшла не прощаючись. У неї були довгі чоловічі стопи і сутула, наче у вантажника, спина. Звичайно! Кого ж може виховати така мати, як не бандитюгу. Але в ту саму хвилину Олі стало соромно за себе саму. Мати тут, напевно, ні при чому, бо у тій сфері єдиний вихователь дітей — це вулиця.

Павлина, хоч і напевно знала, що отримає свої вісім злотих, вийшла дуже незадоволена з дому Річинських. Гризла її совість, що вона зробила прикрість панні, яка знає її сина. І звідки могла б вона його знати? Коли утрясється трохи справа з цими штанами, бодай вона ніколи не брала їх до своїх рук, Павлина розпитає Бронка, звідкіль в нього знайомство з найкращою з панен Річинських.

У порівнянні з перецвілою вже, чорнявою Маринею біло-рожева Ольга з розпущеними золотистими косами, сама у рожевому, видалась Павлині напрочуд гарною.

"От коли б мені отака невістка попала, то я, бігме, ну, любила б її більше, ніж сина".

Тільки клацнула хвіртка за Завадковою, як Мариня підняла голос на Ольгу:

— І що паннунця наробила? Звідки я тепер візьму вісім злотих? З коліна вилуплю?

— Продасте оці самі штани і віднесете їй гроші...

— Паннунця гадають, що так легко галь-паль такі штани продати? Хіба паннунця не розуміються на матеріалі і не знають, що це за штани! Це перша кляса матеріал, але що з того? Бідний не приступить до них, бо боїться ціни, а багач, — де ж паннунця бачили, щоб ліпший чоловік купував приношені штани? Я б паннунцю послала на базар, то паннунця знала б, як то легко... Бачать паннунця, що вже і тут політику тицяють... Я просила, щоб паннунця вийшли собі з кухні, так ні! Проси, а воно упреться тобі, як теля, а тепер маєш, Гандзю, книш!

У кухню ввійшла Катерина. Вона відразу зрозуміла прикру ситуацію.

— Хто та жінка? — гостро, з острахом у зелених очах, накинулась вона на Мариню. — Я казала, я наказувала Марині, щоб Мариня добре дивилась, з ким Мариня зв'язується. Це якась скандалістка! Кого Мариня привела в хату? Мариня хоче, так, Мариня хоче саме того, щоб до пана доктора дійшло, що ми речами покійника торгуємо? Цього ще хоче Мариня на нашу голову? Хіба я не просила Мариню, щоб усе було шито-крито, а Мариня так мене послухала, що якусь скандалістку в хату затягла. Ну, чого Мариня ніби води у рот набрала? Чує Мариня?!!

— Та чого паннунця від мене хочуть? Дідько її знав, що в неї такий син... А паннунця хай вгамуються і не викрикують тут на мене, бо як мені того буде забагато, то візьму й плюну на все, і тільки будуть мене панство бачити! Агі! Ти роби, як той віл, крути своєю головою, що мало тобі не трісне, а тут тобі ще недогода! Та чи я дурна, чи що? Агі!

Катерина притихла. Погроза Марині, яка мала тепер більш реальні підстави, ніж

будь-коли, подіяла на неї. Залишитись у цей скрутний час без людини, яка, сказати правду, утримує весь дім, — це рівнозначно тому, що загинути взагалі. Катерина навіть думати не хотіла про те, що б було, коли б одного дня вона не могла б поставити на стіл перед Фільком всіх тих наїдків, які він з'їдав кожної вечері. А втім, якщо б і дійшла до Філька чутка, що продавалися штани покійного татка, то завжди можна б зробити в його очах Мариню злодійкою.

З'явилась і Олена. Спитала, хто приходив, з якої нагоди з самого ранку розмовляють на кухні у піднесених тонах і чому на тапчані валяються штани покійного Аркадія, коли вона сама повісила їх у шафу в коридорі?

Мариня буквально вирвала штани в Олени з рук:

— Хай їмосць дадуть спокій. Ці штани я жертвую бідним за упокій душі отця...

Олена промовисто глянула на Катерину: "Чому, — мовляв, — не закличеш її до порядку? Вона ж бреше мені".

Катерина наче відповіла їй: "Краще для тебе буде, якщо будеш менш допитуватись. Зрозуміла?"

— Дивно, — спромоглась на жалюгідну, як завжди, іронію Олена, — дуже дивно, що Мариня не знайшла в домі нічого іншого дарувати за упокій душі покійного отця, як тільки штани...

Олена вийшла з кухні, щоб більше не допитуватись. Відчувала, що правда в цій справі ні в якому разі не буде для неї приємна, а вона вже так втомилась всіма тими неприємностями, що валились на її голову останнім часом!

Хай Марині здається, що вона, Олена, така наївна, як Мариня хитра! Хай їм всім здається що завгодно, лише б тільки їй дали спокій.

У кухню влетіла Зоня з тим, щоб спустити з сходів нахабне бабисько, але спізнилась, бо за бабиськом вже й слід прохолов.

— Що там знову сталося? Чого ти плачеш? — спитала Слава Ольгу, коли та увійшла в дівочу і, не маючи сил далі здержуватись, з риданням впала на подушки. Ольга мотала головою, не в силі відповісти. "Для всіх, для всіх, — монологувала вона сама з собою крізь схлипування, — справа тільки в тому, що комусь там не сподобалися татові штани, а в дійсності дали ляпаса всій нашій родині..."

Той "тип", з яким випадково зіткнула її смерть татка, кружляв навколо її життя, мов вовк біля отари овець.

І сьогодні він перейшов їй дорогу, але тільки він та вона знають про це!

— Я скажу Марині, щоб зварила тобі справжньої кави.

Необізнаність Слави з станом домашнього господарства викликала в Ольги усмішку крізь сльози:

— Ти забуваєш, що справжню каву може пити у нас тільки Безбородько.

Слава, рада, що сестра трохи заспокоїлась, обхопила Олю руками за шию:

— Я не можу всім так перейматись, як ти. Я коли думаю, то все тільки про наступне... Навіть у сні не бачу того, що було колись, а й там живу якимось майбутнім. Я тільки можу вперед заглядати. Ти віриш мені?

* * *

Кожному чимсь іншим подобалася Неля, але всі сходились на тому, що з усіх п'яти сестер вона найкраща.

Одні захоплювалися кольором її волосся, хоч, власне, важко було встановити, який він. Іншим Неля здавалась темно-русявою. Другі вважали її за брюнетку. Це походило, мабуть, від того, що в Нелі були чорні брови, а очі, хоч самі ясно-зелені, були опушені чорними віями. Коли Неля стояла проти сонця, голова її мінилася всіма кольорами листя дикого винограду осінньою порою.

— Бігме, вона руда!

Навіть такою раз видалась Неля тітці Клавді.

— Не говори дурниць, — зупинив тітку вуйко Нестор, — дівчина має в собі, пане добродію, забагато електрики, і це тому так здається.

І справді, Неля мала дуже пушисте, наче шовкове волосся, що при найменшому русі повітря збиралось летіти у простір, мов пір'ячко. Це, особливо при сонячному сьайві, створювало ілюзію, що Нелина голова випромінює світло.

Іншим над усе подобалось її обличчя. Був на ньому великий спокій, що, здавалося, походив не тільки від ідеальної пропорції, але мав своє джерело в глибокій гармонії зовнішнього з внутрішнім у цій дівчині.

Мала анемічні, блідуваті уста, але ніколи, навіть на вечірню забаву, не вживала помади. І ці бліді, ніби ще незбуджені до життя уста мали свою принадну, одурманливу силу для багатьох чоловіків.

Хто бачив Нелю на пляжі, в купальному костюмі, забував про її обличчя й волосся.

Місцевий художник (єдиний на все містечко) не міг дати собі ради з відтінком Нелиної шкіри. Золотистий. Теплий. У прямому розумінні — оксамитовий. Хтось з студентів запитав художника, як зробити, щоб самому доторкнутись того оксамиту? Таке запитання лише розв'язало язик художникові. Він прочитав цілу лекцію про зв'язок між зоровим враженням і сенсом дотику.

Жінки не всі ставилися з симпатією до Нелі Річинської. Ніхто не заперечував Нелину красу, але були такі, що вважали її за рафіновану позерку.

Коли йшла містечком, струнка, з замріяними очима, обережна в кроці, наче несмілива, то її скромність здавалась кокетством, а меланхолійний вираз обличчя — робленим. Був час, що Нелю вважали не тільки найкращою, але однією з найбагатших панночок у містечку, — звідки ця меланхолія? Чого, власне, потрібно їй ще до щастя? Пощо це кокетування незрозумілим смутком?

Проте не була кокеткою, як не почувала себе й щасливою.

Олена пам'ятала ту хвилину, коли акушерка піднесла їй, пригнобленій тим, що четверта дитина знову дівчина, скупану вже дитину і сказала:

— Не гнівайтесь на неї, пані. Вона має вам принести велике щастя в житті. Дивіться, яке воно гарнесеньке...

Слова ці повторила Олена Аркадієві, і вони якось затяжили над дитиною. Наче батьки повірили, що на долю цієї дитини випало ошчасливлувати інших. Олені, схильній

по своїй натурі до посвят, подобалась така життєва місія, але Аркадій зробив своє застереження:

— Як усе щастя роздасть іншим, то що їй залишиться?

А проте він більше, ніж Олена, любив виставляти Нелю напоказ і захоплення гостей небуденною красою дівчинки брати нерозумно за рахунок своїх особистих заслуг.

— Що за чудова дитина! Скажи, як ти називаєшся? — питались по-дурному, хоч дитина не мала сумніву, що гостям відоме її ім'я. — Що-о? Ти німа? Ай, така гарна дівчинка, а німа!

І тоді, коли чотири сестри стояли півколом, незаймані, її силоміць виставляли перед гостями, під лампу.

— Що за чудовий колір волосся! А очі... Чи бачив хто таке? Мої панство, та дитина має зелені очі, як трава! Тьху! Тьху! На пса уроки. Відколи живу, ще не бачила таких очей!

Неля запам'ятала від тих часів жовті, задимлені пальці мужчин і пухкі, ніби на пружинах, груди жінок.

Аркадій сварився на Нелю, а потім сам реготався:

— Фе, Нелько, фе! Як можна було так зробити! Пані цілує тебе, а ти береш і таки при пані витираєш хустиною личко. Чи так роблять добре виховані дівчатка?

Діти любили Нелю. Особливо ті, з якими мама забороняла їй бавитись, щоб дитина не спростилась в їх гурті.

— Нелька! Нелька! — махали їй руками здалека, як тільки вона виривалась до них на вулицю. Задихана, зворушена теплим прийомом, віталась з ними хапливо, одурманена солодкою знадою руху, галасу й милого безголів'я.

— Бавимося у ковалевої паняночки! Паняночки! Паняночки! Дівчата, хто буде ковалева паняночка?

— Нелька! Нелька хай буде ковалева паняночка!

Вона стояла посеред кола, як ковалева паняночка, відзначена й удостоєна, але сумна й розчарована тоді, коли її ровесниці могли крутитись і співати.

У школі, хоч ніколи не була першою ученицею, її змушували виступати від імені цілого класу чи то від імені дівочої гімназії на різних святах, до похоронів заслужених фундаторів школи включно.

— Чого ви хочете від мене? Я не вмю промовляти, — боронилась перед товаришками.

— Та ти не будеш говорити! Ти маєш тільки стояти собі отак, на прикрасу. Нелю, ціла кляса хоче цього, а як ти можеш відмовити?

В тому й лихо. Через оту свою нещасливу красу Неля стала ніби загальною власністю, до якої мали претензії і клас, і школа, і сестри.

Про батьків годі й згадувати. Вона була панна Неля, дочка отця Аркадія Річинського.

З натури була Неля несміливою. Дехто пояснював це надмірною вродженою

делікатністю. Завжди наче боялася вразити когось чи заподіяти кому прикрість своїм одвертим, відмінним поглядом на справу. Ніколи нікому не перечила, хвалила чемно те, що іншим подобалось.

Вона перша з сестер, хоч четверта з черги, почала одержувати любовні листи від поклонників, анонімні й за підписами. Довго ніхто не знав про це в хаті, аж одного дня Зоня знайшла такий один лист у книжці, яку перед тим читала Неля, і в хаті вибухнув скандал.

Олена дістала мігрень. Не тому, що дівчинка перестала в її очах бути дитиною, а перетворилась у панну. Олена пам'ятала, як колись ще на світанку застукало кохання у віконечко її серця, і спогад цей ніби виправдував Нелю в її уяві. Ні, Олені боліло інше. Вона перестрашилась скритності в характері цієї дитини.

— Як ти могла, — говорила до Нелі, як до дорослої жінки, — маючи гріх на душі, вимовляти з таким невинним личком "янголе божий, хоронителю мій"? Як тобі було не сором приймати ласки татка, коли ти знала, що ховаєшся перед ним з своїми справами?

— Та що мама так потичкується з нею? Вона хоче вже нареченого мати... Хай мамця їй перстень купить! — сміялась Зоня, але це був недоброзичливий сміх, і тому Неля розплакалась. Ніхто ще не чув від неї такого плачу. Це не був плач, а стогін. Так не плачуть діти. Так плачуть дорослі, що не в силі стримати ридання.

Тоді Аркадій взяв Нелю до окремої кімнати і там сам на сам витягнув з дитини те, чого волів у ній знайти.

— Я була б показала лист Катрусі чи Олі... але я думала... що їм буде прикро... Що вони старші від мене, а до них ніхто ще не пише...

Аркадій вважав, що його відповідь повинна бути педагогічною.

— А ти думаєш, що одержувати такі дурні записочки від хлопчиськів — щось гарне для дівчинки?

— Ні, татку, я так не думаю. Я знаю, що це негарно, що це... навіть сором... Але це такий сором, що його повинна кожна дівчина мати...

— Ну, іди... Іди собі до дітей! — випровадив Аркадій чимскоріш дочку з кімнати, так розсмішила (і сподобалась йому!) її відповідь!

Олені сказав:

— Такий розум при її красі!.. Дай боже, щоб на добре тільки.

Коли Нелі було п'ятнадцять років, Олена пішла з нею перший раз на гімназійний бал. Крім Нелі, були на тому балі Катерина й Зоня, і це, зокрема наявність на вечірці Катерини, зіпсувало Нелі добрий настрій. Вона весь час намагалась бути якомога далі від Катерини, щоб уникнути такої прикрої ситуації, яка мала місце на іменинах у тітки Меланії: коли заграли вальса, то до Нелі розігнались аж три хлопці, тоді як Катерину, що була з Нелею, не попросив жодний з них. За Зоню не потребувала Неля тремтіти. Ця, мов живе срібло, сяяла всюди і, здавалось, була всіх і нічия.

Найбільше боялась Неля за лансієр. Коли Катерина в цьому фігурному танці залишиться без пари, то це вже ганьба.

Неля мигцем полічила пари. Дівчат було на одну більше. Якось, силою обставин, мусила лишитись без пари. "Ох, коли б тільки не Катерина", — зажурилась Неля й відразу вирішила, що їй робити. Вона сховається перед лансієром, і, може, тоді хтось з хлопців скоріше попросить Катерину до танцю.

Та все пішло (як то звичайно в житті буває) інакше, ніж думала Неля.

По-перше, на тому балі хлопців було значно більше від дівчат. Вони лише вибігали час від часу покурити за будинком.

По-друге, аранжер (учитель фізкультури) попередив, що танцювати лансієра мусять всі дівчата.

Вийшло так, що коли Неля показала з своєї схованки, то Катерина вже ходила зі своїм партнером по залі. Під стіною сиділа ще самотньою якась дебела білява дівчина. Неля не знала, що дівчину ту давно ангажовано до лансієра хлопцем, який докурював за рогом будинку. Правда, Нелю трохи здивував спокій на обличчі тієї дівчини: залишитись петрушкувати[138] при лансієрі і такими спокійними, майже усміхненими очима поглядати на пари?

А втім, хлопці зайшли до зали. Попереду йшов високий, з довгими руками брюнет. Він поспішав. Він ішов просто на Нелю, і їй раптом стало приємно, що в хлопця біднуватий костюм, навіть що краватка в нього трохи пересунулась, що він іде й усміхається до неї, як давній знайомий. Вона вже хотіла підвестись, як хлопець схопив за руку блондинку і повів на середину зали. В ту ж мить інші гімназисти квапливо підскочили до Нелі, зашуршали перед нею ногами.

Збентеження всуміш з якимось невимовним соромом було в Нелі таким тривалим, що навіть коли Орися стала вже дружиною Нелиного кузена, Славка Ілаковича, не насмілилась Неля запитати кузину, як називався той довгорукий брюнет, що віддав перевагу Орисі перед Нелею. Нікого не спитала про його прізвище, хоч образа давно перейшла в платонічну симпатію, яка не гріла, але була приємною для серця.

Аркадій вдав переляканого, коли Олена несміливо натякнула про те, що Нелі треба готуватися до вступу в університет.

— Нелюсю в університет? Що ж ти, дорогенька! Відпустити дитину з рук, щоб закрутила собі голову якимсь голоп'ятником? Ти ж знаєш, кохана, що вона схильна до всяких романтичних історійок, а тоді що? Нелюська — це наш скарб. Згадаєш моє слово, що всі ми колись будемо жити, дякуючи Нелі. Ні, моя дорогенька, Нелі я не спускатиму з очей...

Олена, яка звикла беззастережно визнавати за слушне все, що йшло від Аркадія, в цьому випадку насторожилась: вирішувати долю дитини без її волі? Ладикам теж колись здавалося, що вони уготували їй велике щастя, видавши проти її волі за Аркадія. Якщо врода Нелі, дана їй не батьками, а самим господом, має принести їй виняткове щастя, то чому повинна вона те щастя роздробити поміж сестрами, як проскуру?

Не почувуючи в собі сили на більш рішучий опір, Олена обмежилася тим, що залишила Аркадія в садку самого і без слова виправдання чи пояснення пішла в хату. Аркадій так замислився, що, здавалося, й не помітив цього жесту своєї дружини.

Коли пізніше, відчуваючи докори совісті від того, що припустила нетактовність у відношенні до чоловіка, Олена знову вийшла на ганок, вона побачила картину, яка прикувала її до місця: обнявши Катерину за плечі, Аркадій проходжувався з дочкою стежками, облямованими шпалерами розкішних фіолетових айстр.

Ця сцена якось відразу прихилила серце Олени до Аркадія:

"Адже ж нічого поганого немає в тому, що він хоче, аби Нелюська зробила добру партію і допомогла пізніше сестрам. Адже він не мав наміру віддати її комусь, прости боже гріх, в любовниці. Аркадій хотів би віддати її заміж за якогось достойного чоловіка, що зумів би її забезпечити й створити становище в світі. А й справді, чого це така краса повинна дістатися комусь недостойному? А коли Аркадій хоче, щоб становищем багатого зятя скористалась і решта дівчат, то що тут поганого? Навпаки, це й свідчить про батьківське щире серце".

— Про що ви говорите? — спитала вона чоловіка і дочки м'яко, з любов'ю, збільшеною почуттям провини. — Що за секрети у вас?

Аркадій вільною рукою обняв і жінку за плечі.

— Я й незчувся, коли ти покинула мене, — може, щось сталося? Ти мало буваєш на повітрі, а це й на нерви погано впливає. Любі мої, погляньте на красу цих айстр! Направду вони і безвірника можуть навернути на бога, — і тут же, без будь-якого зв'язку, звертаючись до дочки, промовив: — Чи ти згодна, Катрυσю, що наша мама з кожним роком стає гарнішою? Інші жінки з роками ув'ядають і стають гірчичні, а наша мама — як сам ангел доброти. Твою ручку, моя кохана!

І так поміж ними прийшло не лише примирення, але й зміцнення того вузла, що ніколи не був досить стійким.

Під впливом отаких розмов з чоловіком Олена почала вірити, що Неля повинна відіграти якусь особливу роль у родині Річинських. І чим більше Олена придивлялась до цієї своєї дитини, тим більше впевнювалась у тому, що Неля в багатьох відношеннях різниться від решти дітей.

А це найбільше нещастя, що спало на їх родину, смерть батька, зовсім відібрало в Нелі охоту до життя. Здавалося, крона дерева впала на неї, оглушила та ще й заслонила її собою від людських очей.

Не тільки Олена помітила, що Неля перестала брати участь у всьому, що діялося довкола неї. Після похорону вона хоч і стала значно спокійніша, проте її опанувала абсолютна байдужість. Безбородько як лікар пояснював це тим, що Неля втратила надію. Доки батько лежав дома, байдуже, що мертвий, доти надія не лишала її. Вона не могла погодитись, що батька нема, тоді коли ще могла його бачити.

Безбородько не помилявся. Були хвилини, коли Нелі хотілося підійти до Аркадія, підвести йому голову, з усієї сили гукнути до нього, бризнути холодною водою в обличчя, потермосити за руку, щоб прокинувся і розвіяв той кошмар. Коли ж батька поклали в гробницю і Неля власними очима побачила, як гробарі замурували кам'яну плиту, вона відразу скорилась і повірила у смерть Аркадія. Цим і пояснювався її відносний спокій під час тризни. Проте цей внутрішній спокій ще більш віддалив

дівчину від зовнішнього світу. Заглиблена в себе, вона багато дечого не помічала в ті дні. Не помічала, між іншим, частіших, як за життя татка, візитів Сулімана. Не добачала тієї уваги, якою її оточувала тепер Катерина.

Нічого цього не помічала Неля, і це не давало спокою Катерині.

Небезпечна гра, яку затіяла вона з Суліманом, силою обставин вимагала продовження і фіналу. Це скидалося на гру в шахи: вона хід — він хід, причому ініціатива була за Катериною. Катерина обіцяла Суліману зробити так, щоб Неля сама, власною особою з'явилася до нього на квартиру. В свою чергу він теж обіцяв не тільки переконати доктора Безбородька, що одруження з найстаршою з панен Річинських є для нього золотим інтересом, але й зробити так, щоб це одруження було для нього єдиним виходом.

Проте час спливав, а неясна роль Безбородька в родині щораз більше дратувала Катерину. Сцена під час тризни, хоч як Катерина старалась не думати про неї, звалюючи все на п'яний стан нареченого, раз у раз наверталась Катерині на пам'ять. Саме тому, що вона не бачила на власні очі того, що сталося між Нелею і Фільком тоді у ванькирчику, фантазія її, підсилена ревностями, виводила перед очима такі ситуації, від яких спазми хватили за серце.

Безбородько бував тепер у Річинських майже щодня. Хоч всі домашні, зокрема Мариня, яка робила це надто підкреслено, величали його Катрусиним нареченим, однак Катерина знала, що це нареченство поки що не тривкіше за хмаринку в небі. Досить Безбородькові дізнатися правди про їх матеріальне становище, як завтра ж він більше не покажеться або ще гірше — з'явиться просити руки Нелі.

Тим часом кожний минулий день скорочував термін обов'язкової жалоби, яка повинна б закінчитися весіллям, а Катерина все ще не могла зважитись на розмову з Нелею. Атмосфера, яка створилася в домі після смерті батька і тієї махінації з боргами, з одного боку, сама нашттовхнула на цей крок, а з другого, саме вона стримувала Катерину від рішучого кроку.

Олена, що вважала нетактовним під час жалоби читати романи, зачитувалась тепер біблією в поетичній прозі. Образ Олени з біблією на колінах просто паралізував Катерину в її діях.

Зайнявся будинок, і скоро червоні язики замкнуть дорогу до нього тим, що могли б прийти на допомогу, а людина, якій загрожує смерть, сидить собі спокійно у фотелі і насолоджується поетичною мовою святого писання!

Катерина не хотіла знати, чим закінчиться візит Нелі до Сулімана. Це не входило у пункти їх договору. Коли ж, хоч це й рідко траплялося, не вдавалося їй відігнати з думок цього настирливого питання, заспокоювала себе недавно вчитаними словами герцога Гіза, коли його попереджали, що Генріх III хоче вбити його: "Не посміє!"

Суліман не посміє! Знала, що він гидкий Нелі, крім всього іншого, і через свою зовнішню неохайність. Катерині було незрозуміло, як закоханий, якщо вірити маклерові, чоловік міг ходити у засмальцьованій жилетці чи з брудними нігтями.

Зрештою, ці справи були на другому плані. Перше й найважливіше було те, щоб

Неля пішла до Сулімана.

Катерина могла б послати Нелю до Сулімана під будь-яким приводом, але боялась, що зовсім не попереджена Неля може більш пошкодити справі, ніж допомогти. Кінець кінцем дійшло до того, що далі зволікати розмову стало неможливо. Катерина вибрала час, коли в кімнаті не було нікого, крім неї і Нелі.

— Нелю, мені треба поговорити з тобою.

Було видно, що Нелю збентежив такий офіціальний тон. Повернула голову до Катерини й чекала.

— Я хочу спитати тебе, що ти думаєш робити з собою?

Неля ще більш здивувалась. Вона не розуміла сенсу такого запитання. Що значить: "Робити з собою"? Чому саме до неї звернулась Катерина з цим запитанням? Неля ніколи не відділяла себе від сестер і матері. Їх доля була і її долею.

— А що я повинна робити з собою? Я — те, що всі.

— Ти не всі, Нелю. Я теж не всі. І от нам треба подумати. Знаєш, не стало татка, який нас всіх утримував, і нам з тобою треба вирішити, як воно далі буде.

— А ти поговори з мамою... з Зонею... Я зовсім не розуміюся на таких справах, сама ж знаєш. Я нічого не знаю, я нічого не можу. Чому ти саме до мене з цим?..

— А ти вчись знати! — голос Катерини втратив всяку обережність і з м'якого став раптом жорстким. — А ти знай! Знай, що крім боргів, татко не залишив нам нічого. Кожний новий день, що ми живемо, приносить нам нові борги. Кожний новий кілограм цукру, кожна булочка, що її тягне Мариня в хату, — нова сума боргів.

Неля оглянулась на двері, чи не з'являється хтось, щоб звільнити її від Катерини. Що їй сталося, що вона саме до Нелі пристала з цими неприємними, зовсім не зрозумілими для Нелі справами?

— Чому ти мені це говориш? Що ж я можу?

— Ти, — голос Катерини набрав попереднього доброго тону, — якщо тільки захочеш, багато зможеш.

— Ти що? Смієшся з мене?

— Я серйозно і тебе теж прошу брати всерйоз те, що скажу. Я тобі ще раз повторюю: ти і тільки ти можеш допомогти нам вилізти з боргів і зажити по-людському.

— Я? — Рум'янець облив Нелю. — Що ти говориш? Я? Чим? Що ти справді?.

Катерина взяла її за руку і втиснула сестру у раму вікна, загородивши їй дорогу собою.

— Ти допоможеш мені, щоб Безбородько одружився зі мною, а тоді я всіх вас заберу до себе.

— Та подався ти своїм Безбородьком! — штовхнула її Неля кулаком просто у груди.

Бунт, відраза, що відбивалися на Нелинім обличчі, а найбільш цей грубий стусан у груди злякали Катерину. Невже ж усі вони, — Катерина мала на думці решту сестер, — відмовляться підкоритися їй тепер, коли не стало батька? З цього вибуху Нелі Катерина зробила висновок, що Безбородько не тільки той один раз на тризні і не тільки в

п'яному стані ліз до Нелі. Страх втрати Філька був більший від болю ревнощів через його невірність. Катерина, забувши про всяку дипломатію, просичала зло просто в обличчя Нелі:

— І подавлюся ним, щоб ти знала! Я й не думаю віддавати його кому-небудь, запам'ятай собі!

— Ти смішна, — відізвалась уже спокійніше Неля. Підозріння, що зародилося в ній від натяку Катерини на Безбородька, видалося неслухним, і це відразу привело Нелю до душевної рівноваги. Спокій Нелі вплинув і на Катерину.

— Не у смішному справа. Ти зрозумій, дурненька, що Безбородько міг би оженитись сьогодні з першою багачкою в Галичині.

— То хай жениться собі на здоров'я.

— Ти зовсім дурна, Нелю. Я навіть не думала. Невже ж ти не розумієш, що моє одруження з Фільком — це єдиний рятунок для всієї нашої родини?

— А причому тут я? — Нелю починала цікавити вся ця справа своєю загадковістю.

— Бачиш... Безбородько мусить повірити, що ми багаті, бо інакше, ти розумієш... Переконати його в цьому може тільки один Суліман, тільки йому одному повірить Філько.

Катерина чекала нового вибуху з боку Нелі, але, на щастя, та не зрозуміла, чого, власне, хочуть від неї.

— Але ж ти говориш, що ми в боргах?! Це ж буде нечесно... це... це... просто обманство.

— А ти волієш, щоб ми по-чесному пішли під церкву руки простягати? Ти, я бачу, не здаєш собі справи з ситуації... ти, як мама. Ми ж по вуха у боргах, розумієш?

— Ти вже казала. Знаю. Ну, знаю... Я лише не знаю, причому тут я?

Розмова затягнулась. Кожної хвилини хтось міг увійти в кімнату.

— Причому тут ти? Бачиш, Суліман тепер, коли ми банкроти, але все ж таки залишились тими, ким були, панством Річинським, — він, нещасний слуга, хоче упокорити нас. Розумієш, він хоче, щоб найкраща з панен Річинських особисто звернулась до нього з проханням про те, про що я тобі говорила вже. Він один це може, Безбородько повірить лише йому одному...

Неля замислилась. Одна сцена з минулих років виринула в її пам'яті, ніби застережний сигнал.

Коли їй було дванадцять чи тринадцять років, вона захворіла вітрянкою. Всі пішли купатися на Прут, а Неля, як хвора, залишилась вдома з Маринею. Була не стільки хвора, скільки вередувала й не дозволяла Марині вийти з кімнати.

— Чого ж ти боїшся в білий день? — вже злостилася Мариня, якій потрібно було вийти погодувати молоденьких качат.

— Я не боюся, Мариню, але мені самій себе страшно що я така погана на лиці.

— А ти не заглядай у дзеркало...

— Ая, коли нікого не буде зі мною... то мене зараз щось так і потягне до дзеркала.

— Тої самої! Фанаберії, і тільки! Мені треба качатам кровавнику насікти, а я буду

тобі тут кумувати!..

Саме під цю хвилину надійшов Суліман. Мариня недолюблювала його, бо їй здавалося, що він висотує жили з Аркадія, але цим разом кинулась до нього як до визволителя.

— Сам бог вас приніс, пане Суліман. Посидьте трохи коло цієї дитини, бо дівча здуріло і не хоче саме в хаті залишитись.

І тоді, власне, сталося щось таке, що переставило в іншу площину взаємовідносини між Суліманом і підлітком Нелею.

Чому Неля сховала своє обличчя від Сулімана, тоді як кілька годин тому перша вибігла назустріч докторові Гукові з сміхом, лякаючи його своїм виглядом? Суліман не знав про зустріч з Гуком, але те, що дівчинка соромиться перед ним свого спотворення, начеб відібрало в нього здоровий глузд. Він підійшов до дівчинки, ніжно обняв її за плечі (Неля не могла боронитись, бо руками затуляла обличчя) і якоюсь мішаною мовою почав говорити їй речі, які Неля чула вперше. Небагато вона зрозуміла з його белькотіння. З цілого букету слів залишився в Нелі тільки присмак чогось дуже неприємного, соромітного, а через те й гріховного.

— Дай мені спокій з Суліманом... І ніколи мені про нього не згадуй. — Неля хотіла відвести руку Катерини і направитись до дверей, але Катерина силоміць знову загородила їй дорогу.

— Ти мусиш це зробити, Нелю, хоч би для мами, — сльозливо почала Катерина, щораз більше напіраючи своїм тілом. — Мама нічого не знає, мама й не здогадується, що ми на краю прірви. А коли вона дізнається... Ти що, хочеш вбити маму? Боже, та коли б це від мене залежало, то я впала б на коліна перед тим жидом, я б йому чоботи цілувала, щоб тільки врятувати маму! У твоїх руках весь рятунок... а ти відмовляєшся від такої дрібнички. Досить з нас горя, що татка нема, а ти хочеш, щоб ми ще й мами позбавились?

Неля вибухнула плачем. Одне уявлення про те, що мама могла б лежати восково-жовта на катафалку, як татко, довело Нелю до розпачу.

— Добре, дай мені хустку. Суліман прийде сюди, я йому скажу те, що ти хочеш.

Катерина, яка в думках йшла, йшла, збільшуючи швидкість, до мети і ось-ось мала вже досягти її, раптово зупинилась. Один необережний крок міг зіпсувати всю справу.

— Бачиш, Нелюсю, той хам хоче, щоб панна Річинська упокорилась і прийшла до нього додому на вонючу Кінську.

— На квартиру? — Нелі здалося, що вона не зрозуміла.

— На квартиру, Нелюсю! Як же ж ти не розумієш психології слуги, раба? В цьому, як йому здається, і повинен полягати весь його тріумф: він може примусити панну Річинську потрудитися і прийти з проханням до нього аж на квартиру! Я знаю, що тобі не дуже приємно буде заходити в ту вонючу діру, але немає іншої ради. Ти мусиш це зробити для мами... для нас всіх. А ти хочеш, щоб мама ще прожила, правда?

Неля мовчала. Вона думала, що господь, який першими після себе наказує любити батьків, не допустить, щоб її зустріло щось недобре тільки тому, що вона хоче

врятувати життя мами. Вона не сказала Катерині, що погоджується виконати її доручення, — але хіба її, Неліне, мовчання не говорить про це?

* * *

Суліман був попереджений Катериною про прихід Нелі. Лежав у своїй кімнаті на дивані з псалмами Давида, хворий від нападу безумного кохання, яке то здавалося йому тугою, що нищила його з кожною хвилиною, то переходило в зло, що прагнуло тільки фізичного знищення тієї дівчини. Інколи йому здавалося можливим власними руками задушити Нелю. Разом з тим усвідомлював собі прірву, яка відділяє його від неї.

Для його купецької голови, що не щадила власного наболілого серця, було безсумнівним, що ту прірву прокладала не різниця в літах, не брак освіти (замінив би її прекрасно доларами), навіть не його професія маклера (міг би з добрим успіхом замінити її на пристойнішу, наприклад, віце-директора якогось промислового банку), а єдине — його національність і релігія, релігія і національність, яку кінець кінцем каста ксьондзів сприймала і розуміла як одне і те саме.

Не був чоловіком в їх очах, був жидом!

Прокляття було ще й у тому, що він сам ненавидів свою національність і релігію.

Ненавидів бідноту свого народу за релігійний фанатизм, який засліплював очі на дійсні причини його мізерного існування, за сліпу, глупу віру в місію вибраного народу. Ненавидів багатіїв у своєму народі, тому що вважав їх хитрішими від себе, а тим самим небезпечними йому. Їх маєтки сприймав як своє власне, вкрадене в нього добро.

Проте перед одними і другими не показувався без маски на обличчі. Серед бідноти вдавав людину, тісно пов'язану з нею релігійними традиціями. Це виробляло йому побожну пошану і притуплювало їх критицизм у відношенні до його особи. Самі не свідомі були, до якої міри служать йому. Поробив їх своїми безплатними агентами вищого стилю: служили йому не тільки в його фінансових махінаціях, але ще й розносили про нього славу кришталево-чистої людини і побожного єврея.

Перед багатіями грав Суліман роль вільної від національних і релігійних забобонів людини. Їв з ними свинину і залицявся до дружин гоїв. Співав у чисто єврейським колі українські й польські народні пісні в дусі кожного з цих народів, сипав приповідками з народних скарбниць слов'янських народів, цитував Гете поруч з псалмами Давида і любив чванитись вишуканими антисемітськими анекдотами.

Мати його, стара Бебеле, яка знала, що єдиною релігією, єдиним богом на землі і в небесах, єдиною вітчизною для її сина є гроші, дивилась на ці витівки Рафаїла як на збочення моральної натури.

Чому не міг бути таким, яким був?

Здогадувалась, що син її вже досить накопичив капіталу для того, аби покинути професію маклера на чорній біржі й зайнятись чимсь, що, крім гроша, давало б йому і повагу серед людей. Мріяла про спокійне життя серед внучат десь в порядному кварталі міста, але сама не вірила, що мрія її може коли-небудь здійснитись.

Це, що гнало її сина від зиску до зиску, не було вже професією. Це був злий вогонь, який, перетворюючи на купу попелища буття інших, зачаджував димом і його самого.

Хто тільки не приходив до її запалої в землю халупки! Які пахучі дами, які елегантні, з одним скельцем в оці, панове... А всі вони згинались нижче одвірка, бо всім їм потрібно було Суліманової допомоги. Але не всім легко діставалась та допомога. Не одна слізка пролилась, не одне гордовите колінко зламалось перед її сином... Але Бебеле не мала від цього радості. І тому вона дуже зраділа, помічаючи зміну у Рафаїлові. Вона з життєвого досвіду знала, що означає, коли молода людина впадає в меланхолію... Вона міркувала, що йому потрібно дружини. І вона добре міркувала. Суліман якраз в той час закохався був у Нелю Річинську. Але звідки могла про це знати його мати? Вона міркувала навпомацки. Пішла до шатхіна[139] і вони вирішили оженити Рафаїла. Ну що ж, вона знала ціну своєму синові. Так вона й сказала шатхінові, і той відразу зрозумів її. Зрештою, він і сам знав, хто такий Суліман. Він і знайшов йому жінку, якій не можна було, ну, справді нічого не можна було ні додати, ні відняти.

Суліманові подобалась Рифка. Точніше, подобалась його очам. Мала алебастрове тіло. Таке, як він бачив тільки на карточках, що їх продають з-під поли. Можна було поставити її десь у залі, і коли б не чорні, аж сині коси, її важали б за мрамур найкращого гатунку.

Рифка була прекрасна, але ніколи не могла бути близькою його серцю, бо в ньому, як прокляття, день і ніч стояла Неля Річинська. Але ніколи він не дав цього пізнати, навіть відчувти Рифці. Він поводився з нею так, наче справді кохав її. Говорив їй всі оті милі слова, які повинен говорити красивій жінці закоханий чоловік. Прикидався таким закоханим, що всі заздрили Рифці. І ніхто не догадувався, що, навіть цілуючи Рифку, він заплющував очі, аби мати в уяві кого іншого...

"Чому саме вона? — запитував себе мільйон разів і завжди одержував смішну, безглузду відповідь: — Бо вона є вона".

Тільки покійний Аркадій міг би сказати, скільки разів у тому чи іншому ділі Суліман ненадійно ішов йому на уступки тільки для того, щоб створити собі нагоду бувати в домі Річинських.

Хіба не було так, що Рифка будила його серед ночі тому, що він плакав крізь сон? Часто снилося йому, що іде чужим містом поруч з Нелею і раптом його кохана зникає...

Часом думав: як буде в мене син, то це з часом минеться... Але сина не було. Тому, мабуть, і це не зникало. Тоді постала в ньому прихована злість на Рифку: чому не може подарувати йому сина? Чому не має стільки сили в собі, щоб обкрутити його довкола свого пальця? Чому не має стільки чар, щоб зробити його рабом своїм?

Проте і через Рифку довелось йому пережити.

Одного дня Суліман, замість Рифки, застав у кімнаті її листа на столі. Нерозумними, що тільки розізлили його, словами просила прощення і повідомляла при тому, що вона "пішла за голосом серця", тобто, в перекладі на звичайну мову, втекла з якимось Робертом.

Суліман довго не міг пригадати, кого вона могла називати Робертом. Нарешті пригадав. Був то офіцерина, пияк, морфініст і шантажист, якому він колись позичав

гроші під проценти.

Кінець кінцем сталось так, як передбачав Суліман: Роберт покинув Рифку, як тільки її покинули гроші, влаштувавши її перед тим в одному з варшавських публічних домів. Саме звідти написала вона до Сулімана. Був то цинічний лист вуличної дівки. Запрошувала свого чоловіка до себе в гості і ще щось в тому стилі...

— Нема в мене більше жінки! — сказав собі Суліман і дальшим знайомим з повним переконанням казав, що він удівець.

Ця символічна смерть Рифки тільки підсилила його нездорові почуття до Нелі. Мав тепер тільки її одну не лише в серці, але й в полі свого зору.

— Ти, Сулімане, старий ідіот, — говорив собі вголос, не раз вертаючись уночі з-під вікон будинку на вулиці Куліша. Але за кілька днів знову робив якусь дурницю, щоб бути поблизу, часто не маючи змоги побачити її, тієї дівчини. Був здатний на все, аби тільки мати можливість будь-яким способом наблизитись до Нелі Річинської, хоч би дихати її повітрям. Була його своєрідним божевіллям.

* * *

Неля прийшла до Сулімана на кілька хвилин раніше назначеної години. Перед низькою, з кривими вікнами хатиною, хоч і помальованою у веселий рожевий колір, сиділи дві старі єврейки. Одна схожа була на наряджену ляльку: така була нагладжена, крохмально-пишна, у ясних, таких не відповідних до віку, ситцевих спідницях.

До неї і звернулася Неля з запитанням, чи тут живе Суліман. Старенька лялька звелася з табуретки і дрібним кроком, шелестячи накрохмаленими спідницями, повела Нелю через сінці, де неможливо тхнуло риб'ячими потрухами, у якусь вузьку подовгасту кімнату. Тут показала їй на двері ліворуч, а сама покотилася до виходу.

Неля, на яку вся ця обстановка зробила дуже неприємне враження, делікатно постукала не в двері, які не були замкнені, а в одвірок.

У відповідь двері широко відчинились. Неля, яка попала в ще темнішу кімнату, ніж попередня, зробила кілька кроків від порога обережно, наче по трясовині.

Суліман, усміхаючись, простяг їй свої довгі пальці. Руки в нього тремтіли.

— Добрий день в моєму домі, Нелюсю. Ну, чого ви вириваєте руку? Ви ж мій гість, я хочу привітатись з вами.

На Нелинім обличчі відбилася гримаса відрази. Не хотілося їй бути його гостею. Прийшла виконати лише накинене їй доручення і, може ж, навіть не сідати в цій темниці.

— Пане Суліман, Катерина просила...

Суліман нечемно перебиває:

— Ну, навіщо ви це говорите, Нелюсько? Навіщо говорити мені те, що я напам'ять знаю, як оці псалми Давидові? Ну, ну, я вже мовчу, тільки ви... почувайте себе свободніше у моїй хаті... Я нічого... я мовчу...

Він потирає руки, начеб втирав їх рушником, і поштиво відходить на протилежний бік стола. Нелині очі поволі звикають до зеленкувато-темної сутіні в кімнаті, в якій тхне сирими, залежаними речами чи нафталіном. Кімната така низька, що, коли б Суліман

підвівся навшпиньки, міг би рукою дістати стелі. Темно-фіолетові, накрапувані темним золотом стіни надають кімнаті ще більш несучасного вигляду. Неля настільки вже освоїлась з тьмяним освітленням в кімнаті, що починає розрізняти форму предметів. Уздовж двох стін під прямим кутом тягнеться, за східним звичаєм, вузький довгий диван. І диван, і шовкові килимки на стіні над ним, і важка порт'єра над дверима, ба навіть м'який товстий килим на підлозі — все воно витримано в срібно-чорному важкому тоні.

Контрастною плямою впадає в очі лише один стіл посередині, прикритий зверху білою скатертю, з-під якої кострубато заломлюються контури посуду, особливо пляшок.

Суліман, силкуючись на інтелігентну поведінку, двома пальцями зняв скатерть з стола. Очам Нелі представився не стіл, а вітрина вишуканого гастрономічного магазину. З піраміди апельсинів, шоколадних виробів, печива, винограду виділялись стрілчасті пляшки у золотих ковпачках.

Недобрі здогади, що по дорозі на Кінську вулицю проймали Нелю то холодним дрожем, то хворобливим жаром, від вигляду цього багато заставленого стола почали поволі зникати. Катерина правду говорила. Цей парвеню хоче хвастонутися перед ними, зубожілими паннами, своєю набитою кишенею. Дурень, якому дивуватись не варто.

Суліман підсунув Нелі крісло.

— Я прошу сісти. — Він ніби намірявся взяти її за руку і посадити, але Неля сіла сама, а руку сховала за спину.

Він сів поряд з нею.

— Вип'ємо, Нелюсь, за те велике щастя, що мене зустріло. Це таке щастя, що ви прийшли в мою хату, така честь, що я, ну, я зовсім здурів. Ви можете робити тепер зі мною, що хочете... Можете наказувати мені, що хочете, бо Суліман вже не має голови. Це вам дивно, правда, Нелюська? Я вам наллю цього солодкого. Що ви? Що ви? Випити треба... Спеціально цього вина ви мусите випити, бо його готувала моя стара мама, коли ще була такою молодою, як ви. Ви бачили її? Вона сидить під хатою, бо вона любить сонце. Сам я, як дозволите, вип'ю шабасівки. Хай єврей п'є шабасівку, — чи не так, моє сонце?

Вино, що його лле Суліман у призначений для Нелі срібний келих, таке густе, що капає крапля за краплею, наче сироп.

— Цьому вину більше років, ніж вам, Нелюсь, але воно не є дурне вино. Воно розумне вино.

Нелі гидко пригублюватись до келиха, обкладеного ззовні почорнілим карбуванням, в заглибинах якого чаїться бруд і, певно, бацили. Не приваблює її і сиропна густота вина. Не додає апетиту й те, що готувала його Суліманіха власними руками.

— Я не п'ю, пане Суліман.

— Я вас дуже прошу, Нелюсь!

— Прошу не гніватись на мене, пане Сулімане, але я, бігме, не можу.

Неля, пам'ятаючи попередження Катерини поводитись з маклером ввічливо, раз у

раз додає до його прізвища "пане", хоч в домі Річинських звертались до нього всі тільки по прізвищу.

— А я вас таки прошу! — Суліман обіймає спинку крісла, на якому сидить Неля, і з-за плеча підсуває їй чарочку. — Я буду ображатись, Нелюська. Що ж то ви, прийшли нанести мені візит і гидуєтесь пригубитись до страви за моїм столом? Я ж вам не підношу отрути, — чого це ви так здригаєтесь? Я ж вас не затягнув силоміць до своєї хати, правда? Ви самі прийшли до мене в гості.

— Я прийшла не сама, Суліман. Мені Катруся казала...

— А я за цим столом не хочу чути про вашу сестру! Що мені там ваша Катруся! Ви думаете, що я для неї зроблю те, що обіцяв? Ай-ай, дуже мені то потрібно для панни Катерини псувати собі репутацію на біржі. Ай-яй-яй, не знаю, як це мені потрібно! Я знаю: у ваших очах, ну не тільки у ваших, я маклер, я шахрай, я взагалі щось таке-о, підозріле, може, воно й правда, але той маклер і шахрай має свою, ну, хай маклерську, але свою честь. Ви думаете, не має? Такий рік на мене, що має! Ні, я вас запитаю, Нелюська, що поганого зробив мені доктор Безбородько? Він питає мене: "Слухай, Суліман, як ти гадаєш, у Річинських є гроші?" А я відповім: "Пане докторе, у Річинських більше доларів, як у вас волосся на голові". І він повірить мені, бо Суліманові на біржі вірять, і ожениться з вашою сестрою, — а якими очима пізніше Суліман подивиться на нього? То в салоні, Нелюська, ну... можна присягатись, обіцяти, а потім... забути і не дотримати слова, а на біржі треба мати тверде слово, бо інакше ти пропав. Але навіщо я забиваю вам цим голову? Ох, Нелюська, — він прицмокнув, начеб прихвалював клієнтові товар, — яка ви гарна! Ви така гарна, що я ну... ну, що я не можу. Коли дивлюсь на вас, то стаю зовсім дурним. Ви чули таке? Мене щось аж у горлі давить, коли дивлюся на вас. Давайте, Нелюська, давайте вип'ємо, може, я трохи опритомнію. За ваше здоров'я, Нелюська, я прошу... — Він тицьнув їй у руку важку срібну чарку. Срібло було холодне і липке, либонь, від бруду.

Неля, перемагаючи відразу, пригубила, але вино було таке густе, що аж потрібно перехилити келишок. Солодко-терпка маса сповзала на язик. Язик відразу зробився великим і неповоротким.

Неля подумала, що їй заважає у роті маса того згущеного вина. Напружившись, вона насилу проковтнула його, але язик не переставав терпнути. Нелі залоскотало в горлі. Вона закашлялась. Суліман метнувся, налив з череватої пляшки якоїсь червоної рідини, від якої заносило пареним сіном, і підніс її Нелі до самих уст. Неля взяла келишок з рук Сулімана і без примусу з його боку жадібно випила його. Хотіла запити чим-небудь той густий щипливий плин. Простягнула руку, начеб ще просила налити келишок, так відразу якимось легко стало в горлі після цього трунку. Вона навіть усміхнулась Суліманові. Почала крутитись голова. Зникло кудись і перше враження приємної полегкості. Предмети, що стояли зблизька, почали, похитуючись, віддаляти від неї, то знову, перекинені боком, наближались. І Суліман був десь далеко від неї. Біля Нелі були тільки його очі. Очі ті дивились на неї десь аж з-під стелі, хоч голова її лежала в нього на рці. Нелю почали лякати ті очі своєю неприродною величиною і

тими іскрами, що били з них. Іскри вискакували з очей, окреслювали в повітрі високу дугу і падали десь Нелі на голову. Вона ховалась від цих іскор, заплющуючи очі. Тоді Неля падала в чорну прірву. Відчувала тільки, що вона гоїдається в теплій смолі з запахом пареного сіна. Вона потопала, впливала на поверхню, але вилізти на твердий берег не могла і знову тонула. Якась собачка лизала їй теплим язичком руки, шию, литки. Язик у собачки не шорсткий, а гладкий, гарячий і слинявий. Нелі стає гидко від цього лизання собачки. Вона ворушить губами, щоб прикрикнути на собачку і прогнати її геть від себе, але Неліні губи, хоч і ворушаться, не видають звуку, і тому гидка собака продовжує її лизати.

Суліман ставав сам не свій. Дав Нелі нормальну дозу настойки на "бабинім зубі". Цей напій п'янив і обезвладнював, але не до тієї міри, як це сталося з Нелею.

Суліман на всякий випадок почав розстібати їй плаття на спині.

Запах дівочого поту оп'янив його зовсім. Він схопив Нелю на руки й поніс на диван під стіною, на темні, як і все інше в цій хаті, почорнілим сріблом ткани шовкові подушки. Неля лежала, не відкриваючи очей, без всякого руху. Лише легенький рум'янець на обличчі і колір губ свідчили, що вона ще жива. Суліман припав навколішки перед Нелею. Хвилину дивився в екстазі, наче молився на неї.

Перед ним, так близько, що він пив його віддих, лежало його безумне кохання. Вершина недосяжного в його житті.

Він знав, що така нагода, як ця, більше не повториться. Здавав собі справу в тому, що доля, граючись, для спокуси поставила йому на вибір дві стежки: або тепер візьме все і раз назавжди відштовхне Нелю від себе, або залишить її незайманою, наситившись одним виглядом її оголеного тіла й поцілунками, яких вона однаково не пам'ятатиме, і це дасть йому слабку надію на майбутнє.

А про яку надію може бути мова? Ну, можливо, пізніше, як життя ще тугіше скрутить те горде панство, Нелюська зволить прийняти від нього якийсь дарунок, може, навіть грошову допомогу, як уже їх дуже притисне... А що далі, а що більше? Далі нічого, дурний сину розумного Мордка. Отже, що він може втратити?

В разі якоїсь неприємності, ну, він завжди зможе покликатись на сусідку, яка сиділа з матір'ю біля дому, що силою він її в хату не тягнув. Сусідка теж, не беручи гріха на душу, посвідчить, що не чула жодного крику, хоч вікно було відчинене.

Ну?!

Він поволі, розуміючи, що нервовий поспіх міг би стушувати всю гостроту насолоди, починає стягати з Нелі плаття. Це вдається йому нелегко, бо плаття доводиться стягати через голову. В найтрудніший момент Неля раптом відкрила очі, але тут же стулила повіки, блаженно посміхнувшись.

Оця блаженна, несвідома гримаса, яку Суліман сприйняв за усмішку, прогнала останнє вагання. Він наліг на Нелю тягарем свого тіла і почав м'яти та цілувати з таким шаленством, наче збирався подерти її на шматочки, а потім пожерти один за одним.

Не пам'ятав, але, видно, боляче вкусив її, бо Неля скрикнула, відкрила притомні очі

і тут же закотила повіки, втрачаючи свідомість.

Не помічаючи нічого, Суліман і далі цілував і гриз її, поки відчув, що її тіло холодне. Це зразу витверезило його. Глянув на Нелине обличчя, і сам мало не зомлів. Губи її посиніли, а тіло почало випру жуватись, як при конвульсіях. Суліман вмить здогадався, що сталося: вона опритомніла від фізичного болю і, усвідомивши ситуацію, зомліла.

Сулімана пройняв панічний страх. Але, не будучи певним, чи ця непритомність — наслідок її короткохвилевої свідомості чи згубне діяння надмірної дози настойки, він з остраху втратив голову. Кинувся до кухні по відро з водою, хоч на столі стояв графин води, і збризнув нею Нелине обличчя. Вода скотилася сухими кульками, наче по брилі воску. Згадав, що десь у матері повинен бути нашатирний спирт. Ошалілий від переляку, замість того, щоб шукати його в тумбочці з медикаментами, почав ритись у буфеті з посудом. Розбив якесь скло, покалічив руку, і лише вигляд крові охолодив його. Кинувся до тумбочки з ліками й знайшов там нашатир.

Неля справляла враження напівживої істоти, з якої утікають рештки життя. Суліман підніс їй під ніс пляшечку з нашатирем. Ворухнула головою. Суліман (рука кривавила вже й через хустину) силоміць розтулив ложкою рота і влив їй в рот кілька крапель води. Неля проковтнула воду. Тоді Суліман ще раз підніс їй пляшечку до носа. Неля замотала декілька разів головою, що могло означати свідомий протест з її боку. Справді, до її мертвотно-жовтих губ почав повертатись природний колір. Неля відкрила очі. Чи пригадувала собі що-небудь з попереднього?

— Як почуваете себе, Нелюська? — не насмілювався Суліман підійти близько до неї. — Я й не сподівався, такий рік на мене, що те вино так подіє на вас. Ви правду казали, що не п'єте, і я вже жалкую, що намовив вас. Ви дивіться, як я рятував вас, аж руку собі покалічив, — він вимушено усміхнувся. — Це був страх, не думайте! Ви не гнівайтесь, Нелюська, але я був змушений, ну, як при рятуванні життя, зняти з вас плаття і облили водою. Спасибі моїй мамі, що нашатир приберегла. Ну, ну! Перший візит — і така пригода. Як почуваете себе, панно Нелюсю?

Неля прикрила подушиною груди.

— Вийдіть, Сулімане, я хочу привести себе до порядку.

Дурнувато посміхаючись, Суліман позадкував до дверей. Страх, що його пережив, бачачи те напівмертве тіло, близька можливість скандальної смерті в його домі і дальші її наслідки до такої міри охолодили Сулімана, що він бажав тільки одного: аби Неля чимскоріш покинула його дім.

Відчував тепер навіть щось на зразок вдячності до Нелі за те, що зомліла раніше, ніж він остаточно втратив голову.

"Ех, Суліман, Суліман, — погрозив сам собі, — треба було тобі, старий дурню, такого цуресу на свою голову?!"

Коли знову увійшов в кімнату, Неля кінчала зачісувати коси. Вона поводитася так, начеб його зовсім не було в кімнаті. Не кваплячись, очистила гребінь від волосся, закрутила ним кінці кіс, щоб не розпускались, обтрусил плечі від волосинок,

підтягнула на грудях плаття, щоб не видно було з-під нього мокрої сорочки.

Суліман ламав руки, не наважуючись підійти ближче:

— Панно Нелюсю, я прошу пробачення. Ну, може, і я випив трішечки-трішечки надміру, ну і забувся, хто ви, а хто я. Але я вам нічого поганого не зробив, Нелюська. Аби мене бог скарав, коли говорю неправду. Я втратив трохи голову, але зараз опам'ятався, Нелюська. І я хочу, щоб ви простили мені, старому дурневі...

Неля стиснула губи. Вона дивилась повз нього, кам'яно-холодна, виразно домагаючись своєю позою, щоб уступився з дороги.

Суліман, ставши збоку, по-лакейськи відчинив їй двері.

Неля пройшла повз нього, наче привид. Суліман не вийшов за нею, а поплентався до канапи. Намацавши під собою томик псалмів Давида, він з звірчою ненавистю кинувся на книжку і розпотрошив її так, як це в дитинстві робив з видертими з гнізд писклятами.

* * *

Ольга, мала господиня, попала в тенета, з яких важко було виплутатись. Нездорова атмосфера в домі після смерті батька, підсилена безбожною побожністю Олени (мати покладалася на бога, як на близького родича, якому не личить відмовляти у її незліченних проханнях), збудженістю Нелі, тим більше нервовою, що ні з ким не розмовляла, а тільки снувала по кімнатах, як мара, містично настроювала й таку тверезу голову, як Ольга.

Те, що в нормальних умовах Ольга вважала б за чисто випадкове, тепер в'язалося в її уяві в одне суцільне плетиво причин і наслідків, що тяжіло над нею з фатальною неминучістю.

Ольга й собі приєдналась до тих, які не визнавали інших, хоча б побічних причин батьківської передчасної смерті, крім тієї єдиної й безпосередньої: вигуку того "типа" на вічі в Калиниці. Він, лише він, а не прогресуючий склероз головного мозку, був причиною трагедії, що спіткала їх родину.

До тієї неприємної історії з штанами Ольга ще мала деякі вагання щодо автентичності особи. Сьогодні ж у неї не було жодного сумніву, що це тільки він, Завадка, звів батька в могилу.

Те, що саме їй тітка Клавда доручила піти до друкарні замовити клепсидри, в уяві Ольги із звичайної випадковості перетворюється у призначення. Так, очевидно, вже доля хотіла, щоб саме вона перша познайомилась з тим "типом".

"Бо коли б, — роздумувала, — до друкарні пішла Неля, то той "тип", побачивши її, напевно, як всі чоловіки, був би засліплений її вродою, і йому було б уже не до терористичних листівок. Або коли б вибралася туди Зоня, то вже сама її неприступна, гордовита постава відбила б тому "типові" охоту займатись такими речами".

Найбільш неясним, а разом з тим найболючішим місцем у цій справі була для Ольги та обставина, що він привів татка до смерті, а сам залишився непокараним.

Запевнення стрійка Нестора, що це йому насухо не обійдеться, залишилось пустими словами, бо "тип" і далі працює на старому місці та походжає собі, начеб

ніколи і нічого не сталося. Ясно, така безкарність робить його ще нахабнішим. Відправивши на той світ голову родини, він береться переслідувати решту її членів, починаючи з Ольги.

Під час похорону він так настирливо попадався їй на очі (зрозуміло, що злочинця завжди тягне до його жертви!), що хоч ті очі були затягнені серпанком і не висихали від сліз, проте не могли не помітити і не запам'ятати його.

Видрукувавши ту плюгаву листівку, він маневрує так (у цьому Ольга не має жодного сумніву), щоб саме їй попала вона в руки. Це дає підстави припускати, що він уже давно крутиться біля їхнього дому, щоб використати відповідний момент. У своєму нахабстві він іде далі. Йому мало того, що Ольга власними очима прочитала той пасквіль на татка і священницький сан. Він надсилає до них свою матір. І знову фатум, щоб вона, Ольга, першою увійшла того ранку до кухні. Від його матері повинна була дізнатись Ольга, що він не тільки ненавидів покійного татка, але й погорджує ним, доказом чого є те, що гидує носити одяг покійного. Оце саме він і хотів сказати їм, Річинським. Для цього він не завагався використати, як знаряддя, рідну матір, бо Ольга більш ніж певна, що та простачка те тільки й знала, що її синові не сподобалося носити чужі недоноски.

На фоні цих подій навіть Мариня з наскрізь знайомої, можна сказати, прозорої стає темною, завуальованою тими своїми непевними знайомствами з такими, як мати того "типа".

Як довго триває знайомство Марині з матір'ю тамтого?..

На довершення всього, як грім серед ясного неба, виявилось, що Неля задумала постригтися в монашки. Чому? Яка причина? Звідки така раптова побожність у сестри-красуні? Ніхто не може видобути від неї й слова. Ольга починає підозрівати, що причина цього розпачливого кроку сестри пов'язана із злочинною діяльністю того "типа".

Ольга, що зі смертю батька з малої господині стала сестрою милосердя, піклуючись по змозі своїх сил про здоров'я і спокій всієї родини, розуміла, що їй, власне, судилося розправитись з тим "типом", який заповзвся мучити й переслідувати їхню родину.

Її моральний тягар ставав ще важчим, бо Ольга не могла ні з ким заговорити про те, що їй не давало спокою. Мама, Неля, ба навіть Зоня з своїми нервами належали до тих, що їх треба було оберігати, тобто тримати від них цю справу у таємниці. Катерина теж не могла бути надійним союзником. Вона, здавалося, зовсім втратила голову на пункті свого одруження. Все, що не стосувалося якимсь чином її й Безбородька, було для неї цілковито байдуже. Хіба що з однією Славою можна було б порадитись у цій справі, якби не те, що вона, в свою чергу, запаморочила собі голову квартирантом і ходить як п'яна.

Звичайно, найбільше вражала Ольгу в цій справі позиція самого стрийка Нестора. Він не тільки не підтримав Ольгу в її намірі боротися з "типом", але ще й проявив незрозумілу та непростиму в очах Ольги пасивність. Можна було подумати, що Нестор просто-напросто боїться зачіпатись з тією людиною. Нестор, який не раз в політичних

дискусіях з татком весь комуністичний рух зводив до фрашки[140] до видумки, як він казав, "істеричок у штанах", тепер, коли йдеться про спокій і честь всієї родини, радить Олі здати позиції і краще не заводиться з тим індивідуумом.

Ольга й сама не уявляла, якої карі хотіла б вона для того "типа", коли б її бажання мали силу перетворюватись у дійсність. Засадити його довічно в тюрму? Розстріляти? Ні. Тюрма, побої, смерть, кров, розпад неживого тіла вражали її перш за все своєю неестетичністю. Тюрма — це сморід, брудна білизна, воші, спільна параша, барліг, повітря, отруєне людськими випарами, брак сонця, вогкість і ціла маса грубих, нецензурних, аж липких від бруду, жестів та слів. Смерть! Але після трагічного випадку з татком Ольга не могла й подумати про чийсь смерть, щоб не пригадати собі похорону татка.

Тому вона намагалася взагалі викреслити це слово з свого словникового запасу. Ольга прийшла до висновку, що найстрашніша для людини смерть — моральна. Іншими словами, вона задумала вбити Завадку морально. План її був такий: зустрітись з ним сам на сам і кинути йому просто в обличчя: "Вбивця!" Хай це слово відбере йому душевний спокій, на довгі роки. Хай його мучить совість, якщо вона в нього є, до самої смерті.

* * *

Олі треба було зустріти Завадку без свідків, а це не так просто. Відколи не стало татка, всі сестри старались якось триматись разом. Коли, наприклад, котрась виходила за справою до міста, то зараз хто-небудь пропонував їй своє товариство. Було це свого роду взаємним страхуванням перед сирітством.

Тим-то Слава дуже здивувалась, коли одного полудня Ольга в досить недікатній формі відмовилась від її товариства.

— Я хочу піти сама. Що це таке? Ніхто в цьому домі не хоче розуміти, що я теж людина, що і мені нарешті належить крихта спокою. Як ти гадаєш, після всього цього гармидеру можу побути хоч хвилинку сама?

— Але ж я нічого... Я думала, що тобі буде приємніше... Я нічого... певно, певно, ти з нас усіх найбільше вистраждала... я не хотіла...

Слава поділилась цією розмовою з Маринею. Мариня зразу ж полетіла з новиною до Олени.

Олена, що своїх дітей бачила тільки з одного, тобто кращого, боку, знайшла або, вірніше, придумала виправдання і для Ольги:

— Я не дивуюся, моя Мариню. Вона так коло всіх нас ходила, що аж сама зломилася. Я її розумію. Вона потребує спокою, як ліків. Я її дуже добре розумію.

Ольга, щоб не викликати в домашніх підозріння, стала тепер щодня ходити в церкву, але тією дорогою, якою мусив проходити з дому чи на роботу Броніслав Завадка.

Коли Олена дізналась про це, вона по-своєму витлумачила поведінку дочки:

— Бачиш, Мариню, яка наша Олечка. Казала, що хоче бути сама, бо втопилася від гармидеру, від того, що всім допомагала, а тепер ходить до церкви, щоб своїми

молитвами допомогти покійному татові скоріше дістатись до неба. Такою вже вродилась. Видко, господь створив її для того, щоб несла допомогу живим і мертвим.

Мариня, яка того дня була не в настрої, розсміялась Олені просто в обличчя:

— Та й я допомагала б отцеві, коли б знала, що як здохну, то й мені хтось буде допомагати лізти з копитами на небо.

Олена, яка не могла терпіти будь-якої грубості, розгнівана вийшла з кімнати.

Невдовзі Ольга вже знала, що Завадка не має нормального дня. Йшов на роботу о восьмій, а виходив як коли. Часто Ольга зустрічала його у товаристві вайлуватого блондина в напівсільському вбранні. Перестріти його вранці було не вигідно з двох причин: по-перше, вранці він поспішав на роботу, а по-друге, в цю пору дня саме на вулиці Легіонів можна було здібати більшість нашівських пань, що поверталися з своїми служницями з базару.

Вислідивши, що Завадка йде з роботи здебільшого після шостої години, Ольга взяла собі за звичку в цю пору проходжуватись від церкви до друкарні, туди й назад. Дійшовши до друкарні Філіпчука і побачивши, що двері відкриті, повертала назад у напрямі церкви.

Під час тих, так би мовити, прогулянок у неї склалося таке враження, наче з того часу, коли вона ходила замовляти клепсидри, минуло багато років. І дивно було, що за цей час тут нічого не змінилося: і будинки, і дерева, ба навіть люди зберегли свій колишній вигляд.

В під'їзді сімнадцятого номера та сама, що й тоді, стара єврейка продавала гарбузове насіння. Як і тоді, тримала вона на низенькому стільчику свій товар, відмірюючи його спеціальними, шахрайськими склянками з вузеньким дном.

Далі на дверях крамниці з господарськими товарами висіла витерта бараняча шкурка і відро. Так само не змінилася й горбата дівчинка з двадцять четвертого номера, яка сиділа від віків тут на спеціально для неї пристосованім кріслі-гойдалці, схрестивши тоненькі, костисті пальчики поверх пледа, що прикривав її рахітичні ноги.

На порозі перукарні стояв той самий помічник майстра, молодий хлопець з претензійно завитими кучерями і вусиками а-ля Рудольф Валентіно.

Десь о півсьомої з друкарні Філіпчука вийшов Завадка. Він і цим разом був з тим хлопчиськом у селянському.

Проте Ольга знала, що той проведе його тільки до містка на Черешневій, а там вони розійдуться.

На передмісті осінь відчувалась більш наочно. Попід стріхами майже кожної хати висіли пов'язані за шумилиння качани кукурудзи. На підвіконнях, на дощечках, прикріплених до господарських будов, дозрівали помідори. На лісках, на стільниціях, на садових столах сушилися покраяні на кружальця яблука.

Тут навіть повітря здавалося свіжішим. Воно було холодніше, ніж у забудованій центральній частині міста, а разом з тим і якесь наче лагідніше від свіжого леготу, що линув від прибережних ліз.

Над хатами курілись димарі. Хоч дим тягнувся рівним струменем в небо (на

погоду!), декотрі будиночки були такі низькі, що в повітрі стояв запах диму. Відчувалась осінь з уславленою печеною картоплею, з спогадами гостювання у стрийка Нестора, вуйка Ілаковича, тітки Меланії. Інших асоціацій з селом у Ольги не було.

Ось ті двоє досягли вже містка. Вони попрощалися за руку (як смішно!) і розійшлися — один прямо, другий вліво. Ольга на мить застигла. Побоялася, що "тип" оглянеться і впізнає її на кілька хвилин раніше, ніж це передбачалося за її планом.

На щастя, цього не сталося.

Він ішов злегка розгойданою ходою, не відчуваючи, що за ним крок в крок ступає його совість.

Кінчався тротуар, і починалася вузька стежина, викладена плитками. Для того, щоб зустрітися з "типом", Ользі потрібно було перегнати його і загородити собою дорогу.

В той момент, коли Ольга вже порівнялася з Бронком

і збиралася вискочити наперед, щоб заступити йому дорогу, той несподівано обернувся і став перед нею.

— Добрий вечір, — привітався, як до знайомої. — заблукали в наші краї?

Ольга була до того заскочена несподіваним поворотом справи, що до смішного розгубилась. Зрозуміло, ця розгубленість не пройшла повз його увагу. І, замість грізного, як було обдуманого, прокливаючого обличчя, він побачив знякову панянку, яка навіть не знала, де їй подіти очі.

Все ж Ольга відчувала, що їй, незалежно від ситуації, яка склалася, треба взяти ініціативу у свої руки, інакше вона програє.

— Це я навмисне шукала зустрічі з вами, — сказала строго.

— Так? — невідомо чому це його потішило. — Та що ви кажете?

Ольга намагалася не те щоб не помічати, а підкреслено ігнорувати іронічно-грайливу усмішку в його очах. Вона вперше по-справжньому придивилась до цього "типа". Хотілося знайти на тому обличчі що-небудь вульгарне, простацьке, що відповідало б його характерові. На жаль, його зовнішність була оманлива. І коли б судити по самих тільки рисах обличчя, то його треба було віднести до категорії інтелігентних, з тонкою душею людей.

Ольга відчула, що урочистий, патетичний тон, яким вона дома репетирувала слово "вбивця", тепер недоречний. І, щоб не потрапити в смішне становище, вона, замість одного, проговорила аж п'ять слів:

— Це ви... вбили мого батька!!

Завадка крутнув головою:

— Ага, так то звідси легенда, що комуністи вбивають священиків?

У Бронка був свій спосіб (хоч за нього часто й лаяв його товариш Каминецький) поступати з противником: він говорив правду, яку протилежна сторона, не сподіваючись щирості з його боку, розцінювала навпаки.

— "Вбили"! Смішна ви! Отця Річинського вбив глум народу...

Надійшли три хлопчачки, і Ольга з Завадкою поступились під чийсь паркан, мало що

не у будяки.

— Неправда ваша! Народ обожнював татка. Коли татко казав проповідь, то кафедра не вмщала людей!..

— А, щодо цього, то маєте рацію. Ваш батько був потний на язык. Такого другого не скоро знайде нашівський деканат. Та воно так, панно Річинська, як то кажуть: чим воював, від того й згинув. Чого йому було у політику лізти?

Ользі ризонуло вухо слово "лізти". Як він сміє так висловлюватись про татка! Нахабний неотеса! Яку помилку зробила природа, наділивши цього "типа" такими чудовими, незвичайної білизни і форми зубами. Напевно, тут, у себе на передмісті, він вважається першим донжуаном, і звідси в нього і цей легковажний тон до жінок. Забуває, дурень, що між його Мариськами і Каськами та панною Річинською лежить цілий світ.

— Ви, — Ольга примружила очі, щоб можна було дошкульніше ними колоти, — ви — вбивця! Будьте прокляті! — викрикнула вона і метнулась вбік, щоб обминути його, але він заставив їй дорогу ногою (ногою!).

— Момент! Ще тільки одне маленьке пояснення з мого боку. Ви, слухайте, помиляєтесь, коли думаєте, що це я вигукнув тоді на вічі у Калиниці. Це не я. Правду кажу. Мене тоді зовсім не було там.

— Так? — Ольга чомусь відразу повірила, що він говорить правду. Ольжине добре виховання наказувало їй попросити пробачення за таку важку образу, і вона, напевно, була б це зробила, якби не одна обставина. Добре, вона йому повірила, що не він вигукнув тоді на вічі у Калиниці, але листівки, — то вона майже переконана, — це його робота. Значить, якщо безпосередньо і не спричинився до смерті татка, то все ж таки діяв заодно з убивцею. Це вона, власне, й хоче пригадати йому.

— Але... листівку то ви підкинули?

— А коли б навіть і я, то, слухайте, хіба я признався б вам у цьому? Чи ви мене за цілковитого дурника маєте? Кому признатися? Панні Річинській? Забавна ви! Але припустимо, що то я видрукував листівки і спеціально вам підкинув, — і що далі? Ви б захотіли зробити "добре діло" — так вас вчить катехит — і донесли б на мене поліції?

Ольга пожалкувала, що їй могло прийти на думку просити пробачення в такого "типа".

— Ви... ви знаєте, хто ви? Ви — провокатор!

Завадка вдав, наче він страшенно здивувався.

— Панно Річинська, звідки таке словечко у ваших устах? Слухайте, я відчуваю, що ви мені починаєте подобатись! А чого це вас ображає? Не розумію... Провокатор, кажете. Гм... провокатор! Що ж, по відношенню до ворога допускається і цей прийом. А ми з вами вороги, правда?

— А що б ви зробили, якби я справді донесла на вас? Ось зараз піду і заявлю на вас. Уб'єте мене?

— Вбивати вас? Та хто б це робив? Ви б відразу перейшли у список мучеників за нееньку Україну, а ми, як, може, самі здогадуєтесь, не зацікавлені в тому, щоб у вас

помножувались "герої". А все ж таки гнівайтесь не гнівайтесь, я повинен вам сказати, що ви чарівно наївні...

По правді, то їй давно треба б було повернутись й залишити "типа" посеред дороги, але її цікавість зараз була сильніша за вимоги бонтону[141] що їх прищеплювали їй з дитинства. Ольга не зауважила, як їх минула дружина нашівського нотаріуса. Вона відійшла кілька кроків і оглянулася з-поза плеча, напевно, очам своїм не вірячи, що це — Ольга Річинська.

Завадка тим часом зручно оперся плечима об штахети. Можна було подумати, що він і не думає кінчати розмову.

Ольга думала своє:

— Скажіть, хто був той, що вигукнув тоді на вічі в Калиниці? Як його прізвище?

— Слухайте, я не розумію... Звідки я можу ту людину знати?.. Я знаю тільки одне: говорять, що то був хтось з села Вишня, тобто з того самого села, де ваш покійний татуньо був парохом тоді, коли ви ще пішки попід стіл ходили.

— Ви зла людина й хочете досадити мені. З Вишні ніхто не міг цього зробити. Власне, тому, що татко був там парохом і його парафіяни обожнювали! Ви б бачили... та ви, зрештою, були на похороні, — скільки вінків було від селян з Вишні.

— Не будьте такі наївні, — грубувато обірвав її Завадка. — Все можна організувати: і вінки, і масову участь.

— А сльози? — спитала ехидно. — І сльози, по-вашому, можна організувати?

— А чому ж? За добрі гроші можна і сльози організувати. Я бачив, як там деякі бабки заводили над труною, і певний, ну, голову даю на відріз, що це їм оплатилося...

— А чому ви думаєте, що парафіяни не могли плакати за своїм колишнім парохом?

— А чому ви вважаєте, що вони повинні щиро оплакувати смерть вашого тата? Що отець Річинський зробив для них доброго?

— Як ви можете питати мене? Ще сумніватись... Татко був довго парохом у них.

— І що з того? Я ж знаю, що він був парохом, але я питаю, що він доброго зробив для народу, чи, як кажуть ксьондзи, для своєї пастви? Хрестив задармо, не брав від людей за похорон чи шлюб чи, може, з власних доходів побудував Народний дім? Чи школу в селі?

— Ви страшні!..

— А ще що скажете?

— За що ви так ненавиділи мого татка? — голос у Ольги затремтів, і вона зробила паузу, щоб не показати сліз перед тим "типом". — Що він вам зробив поганого?

— Мені? Абсолютно нічого. Я, зрештою, не мав честі бути навіть знайомим з ним. Ваш батько не зробив мені особисто нічого ні поганого, ні доброго, але я думаю, що це не всім так... А щодо його класу, то він добре дався мені знаки. Будьте певні!

— А що лихого зробив вам татків клас? — перекинула вона його за це так не погалицькому вимовлене слово. — Поки що священники в нас — перші патріоти, перші просвітителі народу!

Завадка спересердя чвиркнув крізь зуби, схаменувся, кашлянув для відводу Олиних

очей і, радий, що вона начеб не звернула уваги на цю його невихованість, сказав:

— Слухайте, я ніколи не припустив би, що ви така несучасна. Хотів би я хоч одним оком озирнути, що ви, власне, читаете.

— Ви? — з іронією відкопилила й без того свої повні губи Ольга. — Ви?.. Ви ніколи цього не знатимете. Ви знаєте, хто ви? Ви невихованийий...

— Хам, — підказав їй Завадка. — Так і скажіть: "Хам". Треба звикати називати речі своїми іменами.

— Я взагалі не бажаю більше вас бачити.

— Постараюсь задовольнити ваше бажання, хоч це досить важко, бо ж ми з вами ходимо по одній і тій же вулиці... ви до церкви, а я на роботу. Ви маєте рацію. Вам не треба більше говорити зі мною... Я й так дивуюсь, що це прийшло вам у голову... До речі, ви не зауважили? Нас з вами бачила жінка нотаріуса. Я не знаю довжини її язика, але думаю, що завтра таки дехто знатиме, що панна Річинська стояла і гавендала з робоцяжем[142]. Буде вам!

Цей хам (о, це якраз відповідне словечко для нього!) знаходив приємність у тому, щоб глумитись з неї, а вона обеззброєна перед ним вже тим самим, що не може дозволити собі знизитись до його рівня і відплатити, як говорять поляки, "пієнкним за надобне"[143].

— Ви, — пробелькотіла, вся червона з досади, — ви... я вас зневажаю!

— О, — ніби страшенно зрадив він з цієї звістки, — що ви кажете? Це для мене велика несподіванка, бо я був певний, що ви... що ви мене глибоко поважаєте...

— Ви, — знову почала Ольга нерівним від хвилювання голосом, — ви... — і, не знайшовши відповідного їдкою за змістом і все ж таки делікатного за формою слова, вмовкла.

Завадка забувся і зробив жест, наче хотів взяти її за руку, але опам'ятався і відсмикнув руку назад.

— Перепрошую, панно. А ви не хвилюйтесь. Проте сповідатись вам все ж доведеться. Я теж колись учився трохи катехізму і знаю, що вдаватись у розмову з безвірниками — дуже важкий гріх. Адже при сповіді ксьондз запитає вас: "Чи не заходила в бесіду з нараженням на небезпеку святої віри?"

— Ви... крім того, що не маєте сорому, ще й без совісті!

— Слухайте, та ви просто якась чародійка! Читайте все, як з карт... тільки тут ви трошки помилились. В мене трохи совісті є. Правда, малувато, а все-таки є. Якби я зовсім не мав совісті, то, наприклад, міг би відкрити вам очі на вас самих і показати вам, яка ви смішна (він акцентував слово на першому його складі), романтична, сентиментальна панянка. Такий собі донкіхот в спідниці. Але, бачите, я не роблю цього з жалості до вас. Мені не хотілось би, щоб ви були про себе тієї думки, що й я.

Ольгу як би хто наврочив: вона й слова не зронила, і з місця не рушила. Стояла і слухала його з понурим, злим виразом обличчя, з якого годі було вчитати, як вона реагуватиме наступної хвилини.

— Ви обрадували мене. Ви мовчите. Вам нецікаво знати, чим ви мене обрадували?

Не вірю, щоб це було для вас зовсім байдуже. Ну, хоч ви й не питаєте, та я однаково скажу, чим ви мене порадували. Я, признаюся вам, цінував вас вище. Ні... ні... не вас особисто, а дівчат, перепрошую, панянок вашого кола взагалі. Правда. Мені здавалося, що панни з так званого вищого кола все ж мають трохи більше клепок у голові. Але якщо вони всі так розвинуті, як ви, — то наша взяла!

— Ви, — повернувся нарешті до Ольги дар мови, — не заслуговуєте навіть на мою погорду!

— Слухайте, ви висловили дуже правильну думку. Тільки ще одно... Ще півхвилини, панно Річинська. Щось мені серце віщує, що ми ще зустрінемося з вами.

— Ви смієте ще...

— Ха, чого ж це мені "не сміти"? Панна Річинська витратила понад чверть години на розмову зі мною, і я ще маю "не сміти". Та мене ніби хто на десять коней посадив, а ви кажете... Чекайте, чим я прогрішився знову, що ви так смикнулися?..

Ольга не хотіла й не могла більше слухати того "типа". Вона рвучко повернула до міста і пішла щораз швидшим кроком, місцями підтюпцем, далі, скоріше від тієї страшної людини, далі від своєї поразки, в якій вона більше не сумнівалась.

* * *

Коли Бронко спізнювався, Сташка ремствувала і хвилини всидіти не могла на одному місці, проте в глибині душі була певна в ньому, а тому й спокійна. Вона знала, що її хлопця можуть затримати справи у друкарні, якісь збори, якісь їхні чоловічі суперечки, але ні в якому разі не інша жінка, а це — найважливіше.

За той рік, що вона ходила з Бронком Завадкою, Сташка досить добре вивчила характер свого хлопця, щоб дозволити укріпитися цьому почуттю безпеки за нього.

Могла тужити, прагнути бути біля нього, казирися від того, що примушує довго чекати на себе, як посолена, бігати під його вікнами: чи дома, чи не дома, могла й заплакати спересердя, коли нарешті приходив, — але це не були ревності, бо Сташка знала, що Бронка їй ні до кого ревнувати.

Хоч Кукурби жили на тому ж Мнихівському передмісті, що й Завадки (тільки Завадки по Черешневій вулиці, а Кукурби на початку Медової), і в дитинстві Сташка не раз брала участь у походах Медової на Черешневу, познайомилась вона з Бронком вже дорослою, в читальні "Просвіти". Сташка забігала сюди на танці десь з чотирнадцятого року життя, тобто через рік після того, як почала працювати на фабриці Гольдштрома. Бронко ж став заходити сюди пограти в шахи значно пізніше.

Сташка звернула увагу на Бронка насамперед тому, що він не помічав дівчат, в тому числі, зрозуміло, і її. Сташку це злостило.

Подумаєш, яка нездобута фортеця! Ще не таким скручувала голівки, як горобчикам, і ані пікнули!

Вона не пенкносьць?[144] Так що з того? Зате мала фігурку, як фаянсова статуетка. Правда, псували ту фаянсову статуетку трохи криві, від перенесеного в дитинстві рахіту, ноги. Та Сташка прикривала цей недолік тим, що носила довші, ніж наказувала мода, спідниці. Проте, коли танцювала, очам було любо глянути на неї. Не совалась по

підлозі, а пурхала над нею з легкістю метелика.

А її сміх? Вміла орудувати сміхом не гірше, ніж яка-небудь красуня очима. Могла тим своїм сміхом розвеселити людину до сліз і довести до сказу, вбити й знову воскресити. Сміх її набирав сили ще й від того, що блискала в ньому гострими, дрібними зубами, які здавались ще гострішими, бо були рідко розставлені.

Дрібно-дрібно закручені кучерики з мідними переливами й невеликі блакитні усміхнені очі пасували саме до такої рожевої шкіри, яка була в Сташки. Біда була тільки в тому, що та ніжна рожева шкіра була дуже вразлива на веснянки. Вже з кінця лютого, як тільки-но сонце піднімалося трохи вище, з'являлася в неї ота біда не лише на обличчі, ба навіть на шиї і руках. Був час, коли Сташка витрачала чималі кошти на різні мастила проти ластовиння, але коли зрозуміла, що це не має прямого відношення до її шаленого успіху в чоловіків, занехаяла цю процедуру.

Пхі! Кому мала подобатись, то і в ластовинні сподобається! А зрештою, своїх кавалерів зустрічала переважно при місяцеві, а вночі всі коти сірі.

Читальня "Просвіти" на Мнихівці містилась у двох непропорційних за розміром кімнатах. У меншій стояв стіл з газетами і шаховою дошкою, а більша кімната мала бучну назву "зала". Тут відбувались танці, а на випадок потреби і загальні збори. Зал був прохідний, і Бронкові кожного разу, щоб дістатись до читальні, треба було перейти через нього. Сташка помітила, що це йому дається нелегко. Напевно, ті кілька кроків, що йому доводилося робити поміж вичепурених на танці дівчат, здавались йому милею.

Сташка, яка в танцях переходила з рук до рук, кидала оком на високого брюнета, що, глибокодумно підперши голову кулаками, схилився над шаховою дошкою. Був це не хто інший, як Бронко Завадка, якого знала з самого дитинства. А що, якби так котрогось вечора вдерлася до малої і з сміхом збурила фігури на шахівниці? От була б кумедія! Може б, тоді той "кармеліт"[145] зволив пригадати собі, як одного разу "на війні" вона так обліпила йому голову реп'яхами, що вдома йому мусили аж кучері обтинати!

Фі, замість сліпнути над фігурами, хай би краще йшов у зал між гурт. Вона навчила б його танцювати вальс і польку, а тоді він сам сказав би вже, що приємніше: шахи чи танці...

Та чим більше Стаха наверталась йому на очі, тим впертіше він не помічав її. І тим більше подобався їй!

Як на злість, усе їй подобалося в того смішного дивака: і його ріст (сама маленька, пропадала за чоловіками високого росту), і його засмагле, як взимку, так і влітку, обвітрене обличчя, і його незалежна, горда постава.

За одні його губи, оті виразисті, маломовні, зло стиснуті губи, можна було з любові з'їсти його цілого.

А притаманний усім брюнетам синюватий відтінок свіжоголеної шкіри робив ті неприступні губи ще більш жаданими.

— Дай спокій, Стахо, — піджартовували дівчата з неї, відгадавши Стащин намір, — тут ти погориш з потрухами!

Сміялась на це так, начеб він уже був у її руках:

— Ха! Як захочу, то забуде за свої шахи і книжки, аж закуриться за ними.

— Ану, втни таку штуку, як ти така вже мощна!

— І втну!

Була переконана, що переможе. Кажете, що виглядає як крулевич проти неї? Те її зовсім не тривожить! Відомо, що не те гарне, що гарне, а те, що подобається...

У Сташки була своя тактика поводження з хлопцями, якою вона користувалася з раннього юнацтва і яка не підвела її ще в жодному випадку.

Сташка досить скоро усвідомила, що чекати, поки хтось з хлопців перший зверне на неї увагу, — це даремна трата часу. Так можна перечекати й найкращі свої роки. Не на неї будуть полювати, а вона сама буде вибиратись на лови, якщо не хоче залишитись одинокою і нікому не потрібною.

Тактика Сташки полягала в тому, що вона, наглядівши собі жертву, доти кружляла біля неї, доти уживала різних штучок, доки врешті він не заговорював з нею. Бувало й таке, що хлопці, вгадуючи Сташин маневр, вперто уникали знайомства з нею. Тоді Сташка створювала таку ситуацію, за якої він не міг не познайомитись з нею. Після цієї першої перемоги Сташка наче ненароком натякала облюбованій нею жертві, що вона щось знає про нього. При цьому Стаха робила таку таємничу міну, що навіть серйозний хлопець ловився на цей гачок. Він тепер перший шукав зустрічей з Сташкою, але не заради неї самої, а щоб вивідати оте щось про себе.

Сташка не раз дивувалась, які ті хлопці неглибокі в своєму самолюбстві, які до смішного легковірні!

Аби почати, а там воно і піде. І воно таки йшло уторованою доріжкою.

Сташка мала в своєму арсеналі цілу гаму чисто жіночих прийомів, які ні від кого не переймала, а просто природа обдарувала її цією здатністю, наче в компенсацію за не зовсім рівні ноги і оті клятві веснянки.

Стаха вміла так натурально повести очима, так глянути з-під вій, так впору опустити їх, так засміятись, так мило пересмикнути плечима, так весело й наївно щебетати, що хлопець, який на початку знайомства з Стахою був переконаний, буцімто конопаті не можуть бути героїнями його роману, безнадійно втрачав розум.

Досягнувши свого, химерна дівчина втрачала спортивний інтерес до упокорення об'єкта і починала гострити нігтики на іншу жертву.

Таку стратегію Сташка мала на думці застосувати і щодо Завадки. Але той виявився далекогляднішим від її попередніх поклонників, і коли дівчина з таємничою міною кинула, що вона щось знає про нього, Бронко не вловився на цього живця. Він зразу ж зметикував, що це лукаве дівчисько не може нічого цікавого знати про нього, а якщо й знає, то, напевно, якісь бабські плітки, на які йому плювати з високого дерева.

Проте Бронко вирішив прикинутись наївним і вдавати, що він зацікавлений її інтригою. Причиною цієї гри стало те, що фабрика Гольдштрома була однією з небагатьох об'єктів, який і досі не був охоплений робітничим рухом. Бронко зразу зміркував, що через цю рухливу, жваву і, як видно, самостійну дівчину можна було б

прошупати ґрунт на фабриці Гольдштрома. Проте й Сташка була досить бита, щоб не помітити, що зацікавлення Бронка досить поверхове.

Він, правда, приходив на побачення, але розмови, які вів, мало сказати — не задовольняли, а просто-таки нудили Сташку. Наприклад, навіщо їй здалася така розмова:

— Ти довго працюєш вже у Гольдштрома?

— Ого, скоро буде сім років!

— Ха, або то праця — кіно, що має подобатись? Ха-ха-ха, який ти смішний. Я ще не бачила такого вар'ята, аби йому подобалося працювати... Ха-ха-ха!

— А що, лежати черевом догори?

— Смішний, а чого зараз черевом догори?... Можна й боком, аби на м'якому... ха-ха-ха.

— Що тут смішного? Слухай, а там у вас є вентиляція?

Сташка не розуміла навіть значення цього слова.

— Не розумієш? Продув, щоб пилюка від волокна не літала по фабриці.

— Смішний ти! А що кому шкодить, що вона літає? Тільки те хіба, що як вийдеш з цеху, то голова сива.

— Ти не забувай, що легені теж стають "сиві".

Сташка хихикнула в кулак.

— Ну і смішний!

Але Бронко продовжував прикидатись наївним.

— А ти знаєш, що, наприклад, у Радянському Союзі по таких фабриках є електричні вентилятори? Розумієш? Зіпсоване повітря проганяють, а вводять свіже; а вікна там по фабриках більші, ніж, слухай, двері у stodолі. Чекай, а ти взагалі чула що-небудь про Радянський Союз?

— От, знайшовся мені фраєр! А чому не чула? Але я там не хотіла б жити.

— Так? А то чому? Бо тобі наговорили, що за Збручем їдять всі з одного котла і сплять під одною веретою?

— Смішний! Я знаю, що це все байки! Ні... ні... Там всі жінки ходять в гімнастюрках і носять чоботи, а для мене зграбний мешт[146] — то все! Щоб як жінка була гарно одягнена, але як нема елегантного мешта, то все — до Дунаю!

— А якби я тобі показав фотографії, щоб ти на власні очі побачила жінок у платтях і мештах таких, як у нас носять?

Та Сташка вже не слухала його. Вкрай незадоволена, скубла ромашку, чи, як її називають у тих краях, королицю, "любить — не любить", і, ображена, з закопленою губою, кидала пелюстки у канаву біля стежки, на якій стояла з Бронком.

Бігме, правду казали дівчата, коли попереджали її, що тому Завадці щось злегка бракує. Замість говорити дівчині приємні речі або бодай вести себе так, щоб вона могла говорити йому всякі милі серцю мадригали, він розводить їй про справи, які анітрохи їй не обходять. Страшенно цікаво їй знати, що десь там, у Росії, робітники повиганяли гольдштромів і самі правлять фабрикою! Сташку могло б ще обходити в якійсь мірі те,

що стосувалося б подій у Нашому, але що там, бозна-де, сталося таке, що в них ніколи не станеться (спробували б вони прогнати Гольдштрома з його фабрики, так завтра ж виглядали б з-за ґрат, як кури з койца[147] то яке їй діло до того?

Великий мені гріх знайшов: по цеху пилюка з волокна літає! А дома, коли тіпали коноплі, не літає пилюка?

А втім, і дурень скаже, що краще працювати в пилюці, ніж зовсім не мати праці. Не одна, а десять її подруг і ровесниць хотіли б бути на її місці, а цей буде тут торочити про якісь там вентилятори, чи як їх там!

Мама ще й тепер, по сімох роках, час від часу товче їй у голову, щоб шанувалася на роботі, хоч Стаха і без маминих наук знає це.

Стаха Кукурбівна числиться на фабриці Гольдштрома постійною робітницею, і вона гордиться цим, вбачаючи свою перевагу над сезонними робітниками.

Мала б вона розум, коли б, наслухавшись таких намовлянь, стала вимагати від Гольдштрома світла і свіжого повітря. Він, ого, з місця післав би її на свіже повітря! Спитати, хто б годував тоді її, люфтінспекторку?[148]

Ба, ані мови про те, що краще було б вродитись графинею, ніж дочкою прачки-поденщиці і сторожа; але Сташка, однак, не нарікає на долю. Нічого, нічого! Шість днів гарує, як віл, зате сьомого дня гуляє собі так, що має на цілий тиждень!

Ти-сь цали муй свят,

Ти-сь єден серце скрада[149] —

затягнула Стаха наймодніший шльєгер[150], щоб дати зрозуміти Бронкові, що така розмова її нудить.

Бронко й сам це збагнув. Щоб не перетягти струни, він перейшов на інші теми. Став її розпитувати, які фільми вона любить, яке її улюблене танго, хто її подружка від серця і таке інше.

Коли Сташка згодом почала вірити, що Бронкові прояснилося в голові і він зрозумів нарешті, про віщо треба говорити з дівчатами на побаченні, він запитав її знічев'я:

— Ти, а що б то було, коли б ви одного дня всі, як одна, не вийшли на роботу?

— Смішний! Такого ніколи не може бути. Як же ж Марися може не вийти на роботу, коли в неї двоє дітей?

— А коли б і вона не вийшла? Коли б так, слухай, хтось зобов'язався годувати її дітей?

— Такого дурня на світі нема...

— А якби знайшовся, скажім, не дурень, а ціла організація?

— Овва, то Гольдштром послав би Ізя на ринок, а той привів би йому скільки хочеш безробітних. Мало їх там крутиться щодня...

— А якби й безробітні відмовились іти працювати до Гольдштрома?

— Іди геть від мене! Я гадала, що ти тільки трохи, а ти таки зовсім джим-джім! Ха-ха-ха... Безробітні відмовилися б від праці!

— Ну, а якби, припустім, таки відмовилися? Якби так якийсь, як ти кажеш, "дурень" організував для них громадську кухню...

— Іди не розповідай мені байки!

— А все ж таки, якби так?

— То Гольдштром чи Ізько поїхали б у Лодзь чи Краків і привезли звідти вагон мазурів, чи я знаю кого...

— А якби й мазури відмовились від роботи?

— Е, ти щось таке говориш, що й слухати не хочеться...

— Ну, а якби таки відмовились? Припустім, що й польські безробітні відмовилися б, то фабрика стала б?

— Та стала б...

— Значить, був би простій?

— Смішний ти, та певно, що якби фабрика стала, то був би простій.

— І Гольдштром мав би збитки?

— Та, бігме, ти говориш зі мною, як з дитиною. Та певно, що мав би збитки!

— Добре, значить, він може бути залежний і від вас, а не тільки ви від нього, так? Бо коли б, припустімо, фабрика стала, а ніхто не пішов на ваше місце, то старий мусив би забігати коло вас та ще й просити, щоб ви згодилися знову йти працювати...

— Таке! Мусив би! Нічого він не мусив би, бо такого ніколи не було і не буде, а все це байки, й більше нічого. Ти такий смішний! Розводиш теревені і ще хочеш, щоб я повірила тобі!

Одного разу Бронко прийшов на побачення з товстою книгою під пахвою.

— А це що за книга? — спитала Сташка, сподіваючись про себе, що це не книга, а альбом у книжковій палітурці.

— Цікава книжка... Може, хочеш почитати?

Стаха взяла книгу, прочитала її заголовок "Програма винародовлення українців у Польщі", покрутила книжку в руках, розкрила, подивилась на шрифт і... віддала.

Фі, стала б вона читати такі товсті книги, та ще таким дрібним шрифтом! Вона любить книги не дуже товсті, з малюнками, і щоб були великі літери. І щоб в тих книгах багато говорилося.

— Щоб багато діалога було, хочеш сказати?

— Я не знаю, як то називається, але люблю, щоб був рух у книжці...

Бронко не розсердився на неї, а, навпаки, з привітною терпеливістю, не нав'язуючи їй тієї товстої книги, почав випитувати, що їй подобається читати, крім книг, в яких багато говорять. Сташка призналась, що з охотою читає ще релігійні книги (але теж щоб малюнки були!) про грішниць, що покаялись, а потім стали святими, про те, як святі борються з спокусами, про духів, що розповідають про загробне життя, про чуда з мощами святих.

— То добре, — відразу погодився на її смак Бронко, — можу тобі принести й такі книги...

Він справді на другий день приніс невеличку книжечку, а що вона була без малюнків, то він узявся сам її читати Сташці. Стаха сперлася головою на його плече, начеб на спинку фотеля, і подумала, що в такій позі слухати могла б день і ніч.

Спочатку читання оте не викликало зацікавлення в Стахи. Страшенно їй цікаво знати, скільки католицька церква в Польщі посідає гектарів землі. А хоч би й запам'ятала собі цифру, то про що це говорить Сташці? Вона однаково не може собі уявити, скільки цього, на око.

— Та що це мене обходить, Броник?

Бронко й тут виявляє незвичайну терпеливість.

— Слухай, я тобі зараз поясню. Чотириста тисяч гектарів, розумієш, — це стільки, скільки в Польщі має п'ятсот тисяч бідняцьких селянських господарств. Розумієш? А приходу з цієї землі має церква сто мільйонів на рік!..

— Ну, і що з того? Та хай собі має. Мені не дає, але й від мене не бере?

— Ти така певна, що не бере? — спитав Бронко, повернувши плечем так, щоб заглянути їй в обличчя. — Ти на відпусти ходиш?

— Певно, що ходжу.

— На боже даєш?

— Маєш! А що ж то я — збіднію без отих кількох грошів?

— Офіру святим приносиш?

— Ой, який ти на правду смішний! Та тих святих стільки, що й фабрики Гольдштромової не вистачило б приносити всім офіру!.. Я й не знаю всіх... Я тільки знаю, що як щось пропаде, чи згублю, чи навіть крадіж, то варто тільки принести офіру до святого Антонія, і згуба відразу знайдеться. Я вже в цьому переконалась, Броник. Ти собі говори, що хочеш, а я знаю, що це дуже допомагає. Це мені вже ніхто не виб'є з голови, бо я вже не раз переконалась на собі.

— А ти бачила образ святого Антонія?

— Смішний! Та чи раз! Навіть у себе в молитовнику маю.

— А чи ти знаєш, що у твого Антонія шість голів і сімнадцять рук?

— Іди, іди, — кокетливо відштовхує вона Бронка від себе. — Ти вже як щось скажеш...

— То ти не віриш?

— Ти смішний!

— Якщо не віриш, то почитай сама. Але читай вголос, щоб я міг послухати.

Сташка не буде вголос читати. Читає вона важко, а коли трапиться яке прокляте слово, то й зразу вимовити його не зможе. Читати при Бронкові вголос? Та нізащо в світі!

— Вже читай ти, а я буду дивитись у книжку.

— Хай буде, тільки пильно дивись! Ось з цього місця читаю: "Католицькі священники й монахи показували віруючим в різних країнах десять голів Іоанна Хрестителя, чотири тулуби і три голови святого Антонія, вісім голів

і шість рук святої Анни, шість голів і сімнадцять рук Андрія Первозванного..."

— Броник, а хто це таке написав? Може, то брехня? Хтось мав злість на ксьондзів і написав, а такі, як ти, видрукували. Написати можна, що хочеш. Папір все витримає!

Броник знову з тією самою істинно материнською терпеливістю пояснює Сташці,

що прочитане — це доведені факти, але церкви, річ ясна, вони не вигідні, і церква їх замовчує, хоч заперечити не може.

— Це історія, Стахо, — розумієш?

Розуміла й не розуміла. Святому Антонію молилась ревніше (бо завжди ця молитва приходила з нагоди будь-якої пропажі в хаті), ніж самому богові, а тепер буде думати: до котрої з шести голів слала вона свої мольби? І на місці молодого у довгій коричневій рясі чоловіка з миловидним, обведеним каштановими кучерями обличчям та із зведеними побожно до неба очима вимальовується в Стащиній уяві потвора з шістьма головами та сімнадцятьма руками.

— Йой Броник, мені чогось аж мороз пішов поза шкірою. Знаєш, що я собі думаю? Думаю, що то, може, якісь шахраї отаке робили, а сам папа, може, й нічого не знав про те. Що, гадаєш, такого не могло бути? Ще й як могло!

— Бо папа — намісник бога на землі, і йому не пасує займатись шахрайством, чи не так?

Сташка пересмикнула плечем: мовляв, як знаєш, то нащо допитуєш?

— Тоді почекай, — став листати книжечку Бронко, — я тобі прочитаю історію і про пап.

Це вже Стаха захотіла сама прочитати. Видерла книжечку Бронкові з рук і, перебираючи губами, почала шепотом читати. Але коли дійшла до історії родини Борджіо на папському престолі, сховала книжку поза себе. Хай Бронко залишить їй цю книжку на кілька днів.

Таж це холерно цікаві історії, а вона раніше й не знала про такі кавалки.

Не можна сказати, щоб після такого знайомства з історією католицької церкви Стаха перестала ходити у церкву. Ходила, бо куди ж їй піти в неділю вранці, коли більшість хлопців і дівчат, власне, у церкві, де для багатьох з них, правду сказати, було вигідне місце побачень. Але її молитви втратили свою давню ревність, а сповіді — щирість. А втім, Стаха останнім часом й не молилась. Прикидалась тільки перед матір'ю, спокою в хаті ради, бо хоч Стаху й називали пискатою, та стара Кукурбиха в цьому відношенні перевищила її втрое.

* * *

В дійсності Бронко на перших порах видався Сташці досить скучним партнером, і вона давно покинула б його, як це робила з іншими, не цікавими для себе поклонниками, якби не те, що в її понятті Завадка був єдиним, якого вона могла женити на собі.

Стаха мала хлопців більше, ніж пальців на обох руках, а проте ніхто з них не пропонував їй свою руку. Кожний з них оглядався за приданим. Але навіть коли б серед них і знайшовся такий смішний, що захотів брати її голу-босу-простоволосу, то його родина стала б на диби і не дозволила б цього.

До того ж Стаха як дівчина мала сумнівну репутацію.

Коли було стара Кукурбиха заводила спір з котроюсь з сусідок (що траплялося доволі часто) за спорпану квочкою грядку чи обгризене козою деревце, то сусідки, не

маючи сил перекричати Кукурбихи, рятувались за таких обставин Стациним ім'ям.

— Дивилася б краще за своєю дочкою!

А що її дочка, бралась під боки Стацина мама, — лецта[151] яка? А те, що дівчина весела і любить пожартувати, ще не означає, що вона пуста. А втім, стара правда, що котра корова багато мичить, то мало молока дає. А якщо деяких матерів злість бере, що їхні сини бігають за її Сташкою, то хай поприв'язують їх шнурами до своїх спідниць, але тільки, гей там, чуйте, міцними, бо інакше пообривають їх вам синки! Вона не купала своєї дочки ні в меді, ні в липнику, і звідкіль їй знати, чого це вона така солодка та лакома для хлопців. І якої це бісової мами, — вдає вже сердиту Кукурбиха, — хто де тільки з'явиться, зараз же до її дитини липне! Липла би смола гаряча до нього!

Хлопці липли-то липли, а серйозно — то жодний з них не думав, а роки тим часом не стоять на місці...

Познайомившись з Бронком, Стаха скоро збагнула, що той смішний дивак може, чого доброго, і одружитись з нею.

По-перше, і, що найважливіше, придане для того дивака не грало жодної ролі.

По-друге, він досі не ходив з дівчатами, і тому було легко скрутити йому карк.

А по-третє, ну просто соромно признатись, Сташка, яка досі лише гралася в кохання, врешті закохалася в цього дивака по самі вуха.

Одна лише вада у Бронка заважала їй. Це отой дурний нахил до політикування. Та хай! Чим би дитя не бавилося, аби лиш не плакало. А там вона займеться ним добре, і тоді той смішний щойно зрозуміє, що на світі є чимало справ, стократ приємніших від тієї дурної політики.

— Броник, — колись ще на початку їх знайомства попросила його, — приходь завтра ввечері у читальню на танці.

— Ти ж знаєш, що я не танцюю.

— Смішний, ти лише приходь, а я вже тебе навчу.

— А мене не цікавлять танці. Ходи краще ти зі мною. Завтра у польському робітничому клубі буде доповідь про міжнародний робітничий рух в Європі.

— Фі, не мала б на що час витратити! Ти мені скажи: будеш у суботу на танцях чи не будеш?

— Не буду! Я ж сказав уже раз.

— А якщо я тебе гарно попрошу? — послала вона йому один з своїх наймиліших поглядів.

Бронко, замість розтанути під тим поглядом, наче віск, раптом збісився:

— Ти, слухай, кинь до бісової матері свої бабські штучки. Я повинен тобі сказати, що ти попала не на адресу. Чого мружиш очі, як та кішка? Бачили вже таких! Якщо хочеш знати, то мене цікавить не так твоя персона, як те, як ви там працюєте на фабриці Гольдштрома. А як ти, слухай, собі щось інше надумала, то кажу тобі чесно: викинь собі з голови, бо з того нічого не вийде!

"Вийде, — думає Стаха, не спускаючи з його обличчя лукавого, впевненого погляду, — побачиш, ще й як вийде! Не таким скручувала шийки!"

— Я, Стахо, не дам себе у бабську неволю. Це я тобі говорю відкрито. Я бачу, які мої товариші "щасливі". Досить з мене чужого "щастя". Чого ти так дивишся на мене? Я не вірю твоїм очам. Брежуть вони так само, як і твої слова. Як то співається: "Дзевчино, шкода твоїх лез..."[152] Ти, слухай, не розраховуй на те, що в мене немає практики з бабами. Я й на чужому досвіді добре знаю, чим кінчається така пісенька. Зразу всі ви покірні, як ягнички. А пізніше сяде тобі така "ягничка" на карк, спутає тобі руки і ноги — і хоч ремінь на шию. Нащо мені це, коли я собі вільний, як сокіл?

"Смішний ти. І в сокола є соколиця. Смішний ти, Бронку, бігме, смішний..."

— На чортову матір здались мені сльози, якісь дикі претензії, докори, дурні бабські підозри: а чому не прийшов, а де був, а чого спізнився, а з ким був, а куди йдеш, а коли прийдеш?.. Ні, Стасуню, в мене воля над усе, і ця музика, дівча, не для мене...

— А як та музика приємна, то що?

— Як ти кажеш? Тоді знаєш, що я тобі пораджу? Пошукай собі когось з більш вразливим вухом, бо я до такої музики глухий.

— А мені не треба шукати. Я вже знайшла.

— Та-ак? Кого, якщо можна знати?

— Тебе!

Як не дивно, а Бронкові сподобалася ця відверта, зухвала відповідь. Їй-бо, відчувається, що в дівчини — кров у жилах, а не сироватка!

І Бронко погасив свій вибух.

Кінець кінцем він поступає з нею чесно. Розкрив перед нею карти, навіть більше, ніж в цій ситуації треба було б те робити, і з цього боку його совість абсолютно чиста.

Сказав Сташці у вічі, що впіймати його на свій аркан їй не вдасться, а який вона з цього зробить висновок для себе, це її справа.

Згодом Бронко, крім книжок, став приносити з собою і газети.

Сташка навіть дивитись спочатку на них не хотіла. Фі, що то мені за газети!

Для неї газета без "Хроніки дня", то однаково, що недрукований папір. Для того газета й купується, щоб знати, де що у світі діється: кого замордували, чия жінка від кого втекла, хто бажає одружитись, хто що продає-купує, хто повісився, а хто помер. Що то за газета, коли цього всього в ній немає?

— А ти послухай цієї газети, — показав їй Бронко невеличку газету під назвою "Воля народу", якої Стаха до того часу навіть у вічі не бачила, а не то щоб читала. — Тут теж пишуть про вбивства...

Він розгорнув газету. На третій її сторінці побачила Сташка фотографію якоїсь жінки. Папір, на якому була друкована газетка, був найгіршого гатунку, але навіть на цьому рапавому сірому фоні виразно виділялись чорні персні очей та високе чоло з пишною зачіскою.

— Це Етка Браун, — каже Завадка з гордістю, не зрозумілою для Сташки. Тон, яким Бронко назвав це прізвище, а над усе блиск в очах, що спалахнув при цьому слові, неприємні Сташці.

Стаха придивляється до портрета примруженим оком: хто ця незнайома? В яких

вона стосунках з Бронком?

Стаха надто певна свого місця у Бронковім серці для того, щоб ревнувати його. А все ж вона воліла б, щоб замість жіночої голівки був портрет чоловіка.

"А, вона жидівка!" — приходять Сташці в голову, і відразу повертається Сташці попередній веселий настрій. Єврейська дівчина не може бути її конкуренткою щодо Бронка, а решта Стаху не обходить.

— Читай, ну читай вже, я слухаю.

Вона вмощується на колоді так, щоб опертись, як це любить, головою об його плече, та зауважує, що Бронко зовсім не збирається читати.

Держить газету двома пальцями поміж колінами, ніби граючись нею.

Що сталося?

Що вона сказала чи зробила таке, що він знову знатурився?

Стаха зітхає. Їй-бо, плакати і сміятись хочеться! І коли нарешті вона знатиме напевно, чим можна розвеселити, а чим засмутити оцього химерного Бронка Завадку!

Бронко не певний, чи та хитра дівчина не лукавить з ним, чи часом її нехить перед політикою не йде від відомого страху за своє місце при верстаті.

Він не раз сам чув, як стара Кукурбиха, мабуть, навмисне в його присутності наказувала дочці степенитись на роботі, не слухати нічийх злих намовлянь, не читати непотрібних книжок та газет, бо тепер такі часи, що ворона з кола, а десять на кіл.

Це мама. А Гольдштром хіба не напучує їх у тому дусі, як у свій час Філіпчук пробував це робити з Бронком?

"Отак і появляються, — думав Бронко, — опортуністи серед робітників. Багато з них думає, як оце Сташка: захопивши місце за верстатом, треба сидіти смирно, бо покірною поставою здобудеш більше, ніж криком і кулаком. У всякому разі, прибережеш за собою місце".

Все ж таки історія Етки Браун зачепила за живе Сташку. Кукурбівна, начеб для певності, чи вона правильно зрозуміла прочитане, переповідає Бронкові своїми словами щойно прослухане:

— Комуністка Етка Браун прилюдно обвинувачує двох польських поліцаїв Марцінека і Лохача у її катуванні, — так, Бронку?

— Так.

— Її привели в тюрму прямо з демонстрації і там хотіли зробити з неї донощицю, капуся, — так?

— Так, Сташко. Хотіли зробити з неї провокатора.

— Диви, диви! І обіцяли влаштувати її на постійну, добре оплачувану роботу, брата туберкульозника помістити у санаторій в Закопанім.

— Ти ще не все сказала: і мамі виклопотати пожиттєву пенсійну в касі хворих.

— Але то все буйда на ресорах[153] і більш нічого, — правда, Броник?

— Ти добре думаєш, дівчино! Але знай, що коли б навіть Браун повірила поліції, що та додержить слова, то однаково нічого з цього не вийшло б, бо комуністи, Стахо, — то такі чортові діти, що можна їх живцем по шматку краяти, а вони однаково від свого не

відступлять.

— І не кажи, Броник! І хіба те, що ту Браун роздягли догола, завивали у мокре простирало, сідали на голову і били до втрати свідомості, — це не крайня живцем? А ті гумові рурки, що їй вкладали в ніс, а потім опускали їх в якусь смердятину, а при тому затуляли рот, аби мусила носом дихати, — то що? А все ж таки вдалося їй переслати грипс на волю, файно це, Броник!

— Звичайно, Стахо! Товариші переслали записку у прогресивні закордонні газети. Зчинився шум, не який-небудь, а світового масштабу! Розумієш, у Львів приїхали закордонні кореспонденти. Почались, вважай, демонстрації і страйки. Справа стосувалась вже не однієї Браун. Народ став домагатись амністії для всіх політичних в'язнів і покарання катюг.

— І суд погодився судити тих поліцаїв, — так, Бронку?

— Суд, суд! Уряд, розумієш, Стахо, уряд під напором громадської думки, або, вірніше, з страху, щоб не дійшло до демонстрації і страйків у цілій Польщі, пішов на поступки. Етці Браун дано змогу виступити з судовим позовом на тих-о поліцаїв.

— Йой Броник, одна дівчина, а стільки шуму наробила!

— Ото-то, — зрадів Броник, — масові розрухи, — розумієш? Цього нам тепер найбільше треба. Невже ж це й до тебе дійшло, Стахо?

— Броник, а тих поліцаїв на правду засудять?

— Засудять, але не на правду. Пізніше випустять, лише, може, переведуть в інше воеводство на роботу. Слухай, такі кадри вони шанують! На таку роботу навіть не кожний поліцай здатний.

— Броник, а їй нічого за це не буде, що подала на поліцаїв?

— Якщо вчасно зуміє втекти за кордон, то нічого не буде.

— А вона втече, як ти думаєш, Броник?

— А ти хотіла б, щоб вона втекла?

— Питання! А як ти думаєш, Броник?

— Думаю, що коли над тобою попрацювати, то з тебе ще можуть люди бути.

— Смішний...

— Я серйозно, Стахо.

— І як будуть з мене вже люди, тоді ти полюбиш мене? Ха-ха-ха...

— А що ти розумієш під "любити"? Мені вже страшенно подобається обіймати тебе, але я думаю, що це ще не любов, дівчино...

Стаха закрила долонями обличчя. Поміж пальцями зиркало одне лукаве, блискуче, як скельце, сине око.

"Смішний ти, Броник. А мені більш нічого й не треба, аби тільки подобалося обіймати. Полюбиш, полюбиш мене такою, як стою перед тобою. І сам незчуєшся, як полюбиш!"

Згодом Бронко почав брати Стаху з собою і на робітничі збори. Треба було деякого часу, щоб Сташка звикла до нової обстановки. Коли Бронко вперше запропонував їй піти з ним у клуб польських робітників "Дом робітничий", Сташка уявляла собі, що там

буде, як у читальні на Мнихівці: коротка доповідь, яку вислуховують до кінця хіба що старики, а пізніше танці і "товариські забави" з "темними монастирями" включно.

Тим часом Сташку зустріло цілковите розчарування. Найперше, доповідь була не коротка, а навпаки — довжелезна, і до того ж польською мовою.

Сташці так стало скучно, що вона, не звертаючи уваги на доповідача, почала розглядатись навколо. Подобалось їй, що стіни клубу прикрашені плакатами і афішами, а на лампі під стелею — зеленкуватого кольору абажур з гофрованого паперу. Проте, звичайно, й мови немає, що зал тут був краще прибраний, ніж у мнихівській читальні.

Пізніше, замість танців і товариських ігор (де Сташка могла б показати себе у всій своїй красі і спритності!), почалося обговорення тієї скучної, на її погляд, доповіді.

І тільки з виступів, які, навпаки, за винятком якогось старика, що повторював сказане по декілька разів, були живі, а деякі з них просто гарячі, зрозуміла нарешті Сташка, що вся ота балаканина оберталася довкола індивідуальних і колективних договорів друкарських робітників (не об'єднаних у профспілки) з власниками друкарень.

Коли по дорозі додому Бронко спитав її, що зрозуміла вона з усього почутого, Сташка воліла не відповідати на це питання.

— Ти чекай! Я дивилась на тих ваших жінок. Щось я там ні однієї пенкносці не зауважила. Хоч би на сміх курям хоч одна молода і ладна, що називається...

— Але з доповіді... з доповіді, що ти запам'ятала собі?

— А ти що, — фиркнула на нього Стаха, — екзаменувати мене хочеш? Диви, який мені учитель знайшовся!

— Значить, ти нічого не зрозуміла? Я так і думав. Скільки разів товчи тим ідіотам, що перед народом треба виступати популярно... А я думав, що ти послухаєш доповіді і подумаєш про своїх дівчат з фабрики. От чорт би то побрав! Ну, а тих, що виступали, то ти хіба розуміла?

— Йой Броник, дай мені спокій, а то, бігме, нікуди більше з тобою не піду. Якби я була знала, що ти будеш мене... ха-ха-ха... екзаменувати, то була б слухала по-інакшому... А то розглядалась по залу... І ти знаєш, ні одної зграбної фігурки там не завважила...

Стаха сподівалась, що Бронко порівняє її рум'яне, як райське яблуко, туге личко з обвислою шкірою тих жінок і зробить висновок на її користь, але Бронко чи не зрозумів, чого чекає від нього Стаха, чи навмисне хотів провчити її, бо став вихвалити перед нею тих жінок.

— Це нічого, що вони не мають рум'янців і білої шкіри, зате вони мають голову і сталеву волю, яким може позавидувати не одна білошкіра дурепа!

Одна з тих дівчат, Ядвіга, ота, в чорному платті, з високим коміром, просиділа сім років у тюрмі. Оглухла від побоїв, а не виказала нікого з товаришів. В тюремних мурах залишила вона свою свіжість (хто б сказав, що їй всього двадцять п'ять років?), а проте товариші, сказав Бронко, обожнюють її. Тільки короткозорі можуть припустити, що всі чари жінки — у зовнішній красі чи модному платті.

І що з таким Бронком робити Сташці? Вона йому про образи, а він їй про гарбузи!

Коли згодом Бронко знову взяв Стаху до тієї самої читальні на доповідь про робітничі страйки в царській Росії, яку мала прочитати саме Ядвіга Вільчекувна, Стаха вирішила поводитись уже зовсім інакше. Насамперед буде дуже уважно слухати, що та говоритиме.

Слухати було важко, бо доповідачка, не дочуваючи сама, кричала високим голосом, ковтаючи цілі склади. До того в її мові, як і в тій попередній доповіді, хоч і не в такій кількості, було чимало незрозумілих для Стахи слів. Вона запам'ятала собі деякі з них, як, наприклад: "експропріація", "експлуатація", але не хотіла просити у Бронка пояснення, щоб не показати йому, наскільки та мудріша за неї.

Одне Сташка зрозуміла: майже всіма страйками керували більшовики, і що коли одностайно піднятися, то хоч і коштуватиме жертв, а все ж таки свого добитись можна. Особливо чітко запам'ятався Сташці опис страйку іваново-вознесенських робітників, який тривав, як зрозуміла Сташка, з кінця травня до початку серпня 1905 року.

Дуже сподобалося Сташці, що у страйку брало участь багато жінок. А як вони безстрашно, як гордо йшли на криваві сутички з жандармами! Ох, чому тепер немає таких жінок?

Як же ж немає? А мати того комсомольця з села Завірюхи, що очолила похід-демонстрацію під тюрму, а жінки паперової фабрики у Львові, що сім днів і сім ночей не допускали штрейкбрехерів до роботи, а Етка Браун?

Є, є і в нашій країні такі жінки, тільки правду каже Бронко, ще мало ми знаємо про них, а вони про нас.

Історія іваново-вознесенських робітників довгий час не сходила Сташці з думки. Не раз задавала собі питання: як би поводили себе ті безстрашні жінки, коли б жили в наш час і працювали разом з нами на фабриці Гольдштрома? Чи дозволили б вони, як ми, дурні, приписувати собі штрафи за обірвані нитки тоді, коли вина не в наших пальцях, а у старих розбитих верстатах? Що сказали б вони, коли б їм так дописували невзяті аванси, як це нам робить Ізик? Як поставилися б ті робітниці до того, що власник фабрики відмовляється (точніше, давно, вже п'ятнадцять років обіцяє, а не додержує слова) купити гумову подушку найстарішій робітниці, хворій на геморої.

— Як тобі сподобалася доповідь? — не міг не спитати Бронко.

— Дуже! — блиснула на нього оком Стаха.

І хоч Бронко у той вечір проговорився, що він міг би полюбити Стаху, проте вона собі вже усвідомила, що того дивака не так легко піймати на аркан, як їй зразу здавалося. Жіночим інстинктом вона відчула, що тут треба буде де в чому змінити тактику.

Одного вечора, коли Бронко проводжав її з танців у читальні (вона танцювала, а він у той час грав у шахи), Сташка, настроївши відповідно свій голос, почала сповідатись перед ним. Ох, як їй набридли вже оті дурні танці, оті пусті товариські ігри, з яких стільки користі, що з бика молока! Яка дурна була вона досі! І як кається тепер у тому, що стільки дорогого часу і здоров'я (аякже ж, і здоров'я!) витратила вона на оті дурні

забави! І яка їй з того користь? Чи не краще, замість вдихати на танцях пилюку і обливатися потом, пройтися з кимсь, хто мав би охоту, по свіжому повітрі та поговорити про розумні речі, чи хоч би десь у затишку почитати вдвох якусь історичну книгу?

Натяк на книгу просто-таки полонив Бронка. Радий зміні, яка сталася у Сташці, він відразу ж запропонував їй на другий вечір таку прогулянку на свіжому повітрі. Він, признатися, теж відчуває, що шахи переходять у нього в нездорову пристрасть, наче в азарт. Ці вечірні прогулянки по свіжому повітрі будуть приємною розрядкою і для нього.

Вони домовились зустрітись завтра о сьомій годині біля каплички на Пільній вулиці, а звідтіль полем підуть на берег ріки...

Бронко з'явився на побачення за кільканадцять хвилин перед призначеним часом. Просто-напросто йому нічого було робити, і він вирішив убити час, чекаючи на Стаху.

На нашівській ратуші вибило сьому, а Сташки не було. Це сподобалося Бронкові: "Дівчина з характером". Вибило чверть на восьму — Сташка не являлась. Це вже менш сподобалося Бронкові: "Набиває собі ціну, міщанка!"

О восьмій Бронко вирішив, що Сташці, напевно, щось перешкодило і тому не вийшла вчасно на побачення. Прийде, очевидно, пізніше.

Ходив поміж вербами туди й назад. Крутив цигарку за цигаркою, бо інакше час тягнувся б до біса довго.

Щойно того вечора усвідомив собі Бронко, що Стаха вже посіла якесь місце в його серці. В думках розмовляв з нею так, як би йшла поруч, а те, що він говорив їй, було не подібне до того, що досі Сташка чула від нього. Він ніби докоряв їй, що спізнилась і його примусила чекати, але докори ті звучали як освідчення.

Так і не діждавшись Стахи, Бронко з важким серцем повернувся додому.

Наступного вечора, хоч був домовився вже на той вечір зустрітись з товаришем, Бронко вирішив зайти до читальні і дізнатися, в чому справа. Був майже певний, що Стаху застане на танцях, немов забув, що два дні тому вона каялась перед ним, що тратила стільки часу на пусте.

День той неможливо тягнувся і вдома, і на роботі. Як в дитинстві було, не знав, яким словом заговорити до паровоза, щоб той не стояв так довго на станціях, так і тепер не знав, як це зробити, щоб чимскоріш згасав день і наставала ніч.

Бронко не помилився. Сташка була на танцях, але він не мав жодних претензій до неї за те, що зламала слово. Був просто щасливий, що знову бачить її, дарма що в обіймах іншого. Щоб не давати приводу до зайвих балачок, Бронко непомітно перейшов зал і присів до столика з шахами, хоч всі його думки були коло Сташки. Грав цим разом неухважно, бо раз по раз кидав очима за Сташкою, що мелькала в танці, а та, порівнявшись з дверима, показувала Бронкові свої гострі рідкі зуби.

Партнер Бронка торкнув його під столом ногою:

— Не дивись так, бо звихнеш собі око. Краще пильнуй королеву, бо заберу в тебе з-під носа. А то кинь. Пусте! То така сучка, що побіжить за кожними штанами.

Бронка не лише образили, але і якимось на свій лад боляче вкололи ці слова. Роблено позіхнув і, щоб Підкреслити свою байдужість до цієї справи, вдарив себе пальцями по губах:

— Королева... стривай, стривай, як це було. Кінь стояв тут, а твоя тура он тут... Чия тепер черга? Моя? Якщо моя, то зробимо хід коником... от так!

Коли музиканти, не погодившись з танцювальним комітетом щодо ціни, стали пакувати свої інструменти у футляри, Бронко і собі встав, не докінчивши партії.

— Бронику, не будь дурний, зараз кінчимо...

Не хотів нічого слухати. Жодна сила не затримала б його тепер на місці.

Сташка теж манірно прощалась з дівчатами, так підкреслено відгризалась від хлопців, що набивалися їй проводити, що Бронкові аж соромно стало за неї. Коли нарешті Сташка, увільнившись від компанії, підбігла до Бронка, йому зробилося тепло на серці.

Стаха наче ненароком схопила Бронка за руку, а він щосили стиснув її долонею.

Була знову йому такою жагуче бажаною і близькою, як вчора увечері, коли даремно чекав на неї стільки часу. Ніколи до цієї хвилини Бронко не припускав, що психічні переживання можуть відтворюватись з такою тотожністю. Досі йому здавалося, що приємні відчуття — це скороминущі і перельотні враження, подібні до того, що відчуваемо у сні, і, як сон, вони неповторні. А воно ось як! Те, що відчував Бронко увечері, чекаючи на Сташку, повторилося сьогодні, лише ще з більшою силою і виразністю.

Знаючи, як інші хлопці проводжають дівчат, Бронко насмілився і собі незграбно, зате міцно, обійняти Сташку за стан, закинувши їй руку на свої плечі.

— Чим ти була вчора зайнята, що не могла вийти? — спитав Бронко, не чекаючи, поки вона перша про це заговорить, та притискаючи щораз сміливіше свою руку до її грудей.

Сташка, якій несподівано дісталось так багато, захотіла ще більшого. Захотілося їй, щоб вогник, який ледве зайнявся, розгорівся відразу в полум'я.

Зайшовшись театралізованим, визивним сміхом, вона сказала:

— Фі, ти думаєш, що мені холерно цікаво про твою політику вислуховувати? Не вийшла, бо... щось не мала охоти.

Вона манірно вертіла головою на всі боки, навмисне не дивлячись на Бронка, начебто байдужа до враження, яке зробили на нього ці слова.

Проте коли на якусь секунду все ж таки зволила поглянути на Бронка, сміх застряв їй у горлі. Бронко дивився з виразом такої огиди, з яким дивляться на непристойні речі.

Погорда, насміх і жалість скривили його губи:

— А то ти така? А я, дурень, думав про тебе краще! Пустити!

Він шарпнувся вбік, але Сташка вчепилася в його рукав. Вони вийшли з поля, освітленого з вікон читальні, і покрокували тепер темною вузькою стежиною до гостинця. Хлопці й дівчата обганяли їх пара за парою. Бронко з Сташкою ішли щораз

повільніше, щораз повільніше, аж нарешті залишились самі. З гостинця долітав веселий гомін, у який зливались людські голоси, сміх і мелодія пісні, хаотичної та неспокійної, як сама їхня молодість.

Сташка стала і тим примусила зупинитись Бронка. Напевно, хотіла перечекати, щоб ті, на гостинці, пішли собі далі.

Бронко зауважив, що Сташка ховає лице в тіні. Взяв її за підборіддя і повернув до місяця: в чому справа? В очах дівчини блищали сльози. І саме тому, що вона не виставляла тих сліз напоказ, зворушили вони його до глибини душі. Жалість, яку відчув до Стахи, підказала і виправдання для неї: фальш не притаманна її натурі, а скористалася вона нею, як оборонною зброєю. Коли б у ту душу трохи більше світла, то й фальш випарувала б з неї, як туман з долини, коли заглянуть туди промені сонця.

— Бачиш, яка ти нерозумна, — з співчуттям погладив її по плечах, а Стаха відразу перекинула голову, наставляючи йому губи до поцілунку.

Бронко повагався. Потім впився в її запрошуюче розтулені уста. Лише губами відчув він усю щирість її почуттів. Не брехала. Тепер напевно може сказати, що не брехала. Любила його. Тепер знав напевно, що у той пам'ятний вечір вона тужила й прагнула його так само, як він її.

Ще раз обняв дівчину і притис до грудей.

— Любиш? — питав між поцілунками. — Кажі, любиш?

Стаха без слів притакувала головою, що так, що любить.

— А якщо любиш, то навіщо ці штучки? Треба любити просто, по правді... Ходім, не стіймо...

Бронко обняв Стаху за стан, вона закинула йому свою руку за ший, і так ішли вони по сріблстій доріжці, збиваючи росу під ногами. Не умовляючись, перейшли шлях упоперек і пішли стежиною поміж сіножатями. Стежка була вузька, і Бронкові довелося топтати зрошені бур'яни, що плутались під ногами. Він і досі не міг заспокоїтись від того, що Стаха, бажаючи підкорити його, вдалася і до такого допоміжника, як фальш.

Тулячись до нього та підставляючи щокільканадцять кроків йому ненаситні губи, Сташка, збиваючись щопівкроку з дороги, вела Бронка під копиці, що майоріли здалека у місячному світлі.

Не хотіла бог вість чого. Прагнула тільки сісти, опершись плечима об копицю, а його голова щоб спочивала в неї на колінах, а вона щоб перебирала пальцями його кучері.

Бронко ж сприймав, як чудо, що Сташка від одного солонавого поцілунку стала йому ріднішою, ніж від усіх отих довгих розмов, що велись поміж ними...

Порівнявшись з копицею, Стаха залишила Бронка. Сіла під копицею, розклала спідничину віялом і поманила його рукою до себе.

Бронко не рухався з місця.

Стаха інакше пояснила собі його закам'яніння. Перекинула голову через плече і запитала медовим голосом:

— Правда, як гарно? Аж мову в грудях спирає. Ходи сядь коло мене. Що? Встати і привести тебе за руку?

Бронкове вухо знову вловило ту ненависну йому нотку фальші. "Знову грає. На все інше вистачає в неї хитрості, — подумав, збиваючи спересердя черевиком кротову купину, — а змовчати впору — замало такту".

В одну мить зникли чари місячної ночі. Бронко відчув, що від роси ноги промокли до шкарпеток. Спиною теж пронизував вологий холодок.

— Встань! — наказав досить непривітно. — Підемо.

— Куди? — все ще не розуміла, що сталося, Стаха. Думала, що, може, йому не сподобалося місце, яке вона обрала. — Куди підемо?

— Додому.

Сташка не допитувалася більше. Тон, яким було кинуте, от, власне, не сказано, а саме кинуте оте "додому", одним подухом згасив у ній охоту не тільки до кокетування, а й до життя.

Що сталося? Чого відразу таким холодом повіяло від нього? Йшли, так мило цілувались, обіймались, він дав, себе завести аж сюди під копицю, і раптом начеб хто підмінив хлопця.

Не так сіла чи не таким голосом попросила його сісти біля себе? "Чи, може, — подумала у відчаї, — спідниця закотилася в неї негарно і це його збридило?"

Вона оглянула себе, обсмикнула спідничку сюди-туди і мовчала, бо не знала, як заговорити тепер до нього.

Йшли добру хвилину без слова, і мовчання те так давило, що кроки збивалися з ритму.

Бронко добирав мозольно слів у думці, якими зумів би пояснити Сташці, чому саме так поступив, а не інакше; Сташка зиркала на нього крадькома, думаючи:

"А може, в нього справді не всі дома? Що сталося? Йшли, так мило цілувались, обіймались — і маєш..."

На гостинці Бронко пристойно взяв Сташку під руку, як водять кавалери своїх дам:

— Слухай, Стахо, я хотів тобі сказати, що ти тут ні при чому... це я дурень. Розумієш, я знаю, що я дурень, а от інакшим бути не можу. Слухай, я хотів би бути чесним з тобою, як з своєю совістю, але щось не певний, чи ти мене зрозумієш.

— Та говори вже. Ми ж не такі дурні, як виглядаємо...

— Слухай, що тут багато говорити! Чорт його знає, я й сам не припускав, що мене може потягнути до тебе. Сьогодні, кажу тобі чесно, як поцілувала уперше, аж мені памороки забило. Я тобі кажу, я й сам не знаю, що це таке поробилося зі мною.

— Ну, то й добре, — стрепенулася Стаха і зразу ж притулилася головою до його плеча. — Смішний, то так і має бути. То й добре...

— Слухай, не спіши і дай мені за мене самому сказати. Кажеш "добре", а я не певний, чи воно справді добре. Слухай, я хотів, щоб ти мене зрозуміла, як треба. Я не маю часу впадати біля жінок, і не в моїй натурі ця музика. Але дружину я все ж таки хотів би колись мати. І от сьогодні я не можу ще, почуваю, що не можу на сто процентів

сказати, що ти є та, яку я хотів би мати. А зірвати тебе просто так не можу. Якимсь мій характер, чорт його візьми, не дозволяє цього. Ну, не можу свинею бути, і все. Смішний я у твоїх очах, що?

Не говорив їй про те, що оберігає її ще й тому, що його попередники не церемонились з нею. А не церемонились тому, що це дівчина з простолюддя, за честь якої нікому було обстати. А сама Стаха у своїй хитрості була настільки наївна, що сподівалась (можливо, що й під впливом бульварних романів) таким способом упіймати собі жениха, коли женихи оглядались перш за все за набитою калитою.

— Смішний, а якби дівчина сама не мала б нічого проти, щоб поступили з нею по-свинськи, тоді що?

— Тоді, — запнувся Бронко, — тоді... Я ж говорю тобі, що я дурень, але інакшим однаково не буду.

Дома Бронко, аби запобігти дурним снам уночі, за кару примусив себе порубати всі, ще минулорічні, цурупалки, на велике здивування матері й не менше задоволення батька, який додержувався принципу, що тільки фізична робота може вибити людині всяку дур з голови. А що його сина час від часу навіщає дур, про це старий Завадка нітрохи не сумнівався.

* * *

— Як там? — щойно на другий день спитала Катерина Нелю, маючи на думці її відвідини Сулімана.

Неля поволі повернула голову і встромила в Катерину страшні очі, що та опустила свої. З того часу між сестрами про це не було більше мови.

З поведінки Нелі Катерина здогадалась, що Суліман програв, а якщо програв, то, напевно, зажадає повернення коштів.

Тому Катерина з дня на день з острахом чекала появи Сулімана. За тиждень він дійсно з'явився у Річинських. Першою особою, що привітала його на подвір'ї, була Слава. Вона ще здалеку помітила, що Суліман якийсь не такий, як завжди. Коли він підійшов ближче, то виявилось, що ця небуденність йшла від того, що маклер був охайно одягнений. Але диво! Суліманові не личили ні паперово-біла сорочка, ні червоно-чорна краватка, ні чистий (хоч і трошки злежаний), без плям піджак. А може, це тільки здавалося. Так. Просто у цьому вбранні він ніскільки не нагадував собою Сулімана з таткових часів, і це була найголовніша хиба. Це була чужа людина, яка лише з обличчя трохи нагадувала таткового заушника.

Та все ж Слава зраділа йому. Яким би дикуватим сьогодні не видався їй Суліман — це була людина, яка знала її з самого дитинства і з якою вона могла почувати себе ще дитиною. Суліман іноді нагадував Славі породистого собаку сенбернара[154], який спокійно, ба навіть поблажливо зносить тиранію дітей, коли ті тягають його за вуха чи їздять на ньому верхи.

— Суліман, Суліман! — підбігла до нього Слава і, почепившись за плече, поскакала поруч з ним на одній нозі. — Як ви сьогодні нарядились! Що це таке, Суліман? А може, ви на залицання зібралися?

На жарт Суліман не відповів жартом:

— О, Суліман ще вибереться до Річинських, але не на залицяння, а відразу у свати!.. Ха-ха!

Слава розгубилась. Суліман ще ніколи не промовляв до неї таким зловучим тоном.

"Зі мною так не можна, Суліман. Сенбернари завжди бувають ласкаві до малих дітей. Якщо вже з Суліманом не можна пожартувати, то з ким тоді можна?"

— Ах, — схопила вона його за руку і сама обкрутилась навколо нього, — ви ж вдаєте! Вдаєте, о-о-о, бачу, вдаєте!

Суліман насилу спромігся на усмішку:

— Вдавати — це мій фах. Панна Катруся дома?

— Дома! Дома! Заходьте в татків кабінет, я її пошукаю і пошлю до вас!

Катерина стояла в спальні навколішках перед розкритою скринєю з сувоями полотна. Почувши, що прийшов Суліман і дожидає її в кабінеті, Катерина тільки прикусила нижню губу. Це завжди у неї було ознакою великого душевного напруження. Час, якого потрібно було, щоб пройти з їдальні в кабінет (прохід через веранду Мариня забила, боячись злодіїв), дав Катерині змогу не тільки зібратись з думками, але й настроїтись на відповідний тон.

У кабінет вона ввійшла підтягнута, з виглядом людини, в якої час — золото. Сухо привіталася і, не пропонуючи Суліманові стільця і сама не сідаючи, спитала:

— Що вас привело до нас?

Суліман на таке привітання ледве кліпнув повіками: "Що ж, як бог до нас, так ми до бога..."

— Панна Катруся, — протягнув з ехидною усмішечкою, — не знає, що мене привело сюди? Панна Катруся навіть мусить питати? Так що ж мені на це сказати? Мені лишається тільки одне, аби такий здоровий був, — узяти капелюх і сказати панні Катрусі "оревуар". Файний інтерес! Вона... я перепрошую, панна Катруся не знає, чого я прийшов!!

— Я спитала, а ви відповідайте, і все, — й далі трималася Катерина підкреслено офіційного тону.

Суліман з уболівання захитав головою:

— Панна Катруся любить багато говорити і мене змушує до цього, а в гешефті треба більше діяти, а менше язиком молоти.

Катерина, достеменно як кілька хвилин тому Слава, не могла повірити, що це Суліман. Таким грубим, безпардонно нахабним був його тон.

— Вона дивиться, немовби перший раз мене бачила! Кік, кік![155] А чому панна Катруся не попередила мене, що Нелюська потребує мати такі делікатні нерви? Ви знаєте, який номер викинула мені ваша сестричка? Ну, знаєте чи не знаєте? Що ви мені на те будете казати, що вона зомліла? Файний інтерес, якби вона так і не схотіла опритомніти! Файно виглядав би Суліман... Панна Катруся маленька? Панна Катруся, ну, — він підморгнув по-парубоцьки, — не могла трохи підготувати сестру, ну... що її

чекає, крім розмови, ще й... маленьке кавалерське снідання?

Сталося. Те соромітне підморгування, що ним почастивав Суліман Катерину, буквально її перевернуло. Вона ще тому два місяці сама пішла з ним на змову, а тепер неначе сказала. Її покинули дві прикмети, які, здавалося, становили природні компоненти її крові: хитрість і блискавичність орієнтації в будь-якій ситуації.

Вона забула, що в кулаці цього шулера, на якого вона піднесла голос, все її майбутнє. І вона почала кричати на нього. Кричала так, як не дозволила б собі кричати на Мариню. Здавалося, вся вражена родова гордість сконцентрувалася в інтонації того голосу:

— Як ви смієте так розмовляти зі мною? Я нічого не знаю! Я не хочу знати, що ви мали на думці! Ви просили, ви, мабуть, забули, — я не розумію, як можна так втратити пам'ять, — ви просили, щоб моя сестра зробила честь вашій матері й зайшла у вашу халупу. Більше я нічого не знаю... не знала, не думала... не припускала навіть у сні! Якщо ви інше мали на думці, то геть звідсіль! Геть! Таких треба під суд віддавати! Під суд! — вигукнула вона, аж жили набрякли на шиї, і наче пробудилась від власного голосу.

Господи, що вона робить? На кого вона кричить?!

Суліман дивився на неї своїми оксамитними очима і, як звичайно, облудно посміхався.

Катерина наче справді прокинулася від сну. Не знаючи, як загладити свій вибух, пошукала носову хусточку і для чогось приклала її до рота. В кімнаті ледь чутно запахло резедою.

Катерина подібна була до людини після випадку хвороби святого Вітта.

Від великого ослаблення вона сіла. Суліман наслідував її приклад, начеб тільки чекав цього сигналу. Він перечекав, поки Катерина зовсім заспокоїться (безконечно довго крутив папіроску, а потім зосереджено чистив нігті вістрям ножики), і аж нарешті почав довіреним голосом:

— Ну і треба було того? Я питаю, треба було? Суліман хотів би знати, щоб то було, якби й я мав таку гарячу натуру, ну, такий шампанський характер, як панна Катруся? Якби і я був такий, ну, як то по-вашому сказати, такий мішігіне, такий раптус[156] то я зразу звідсіль побіг би до пана доктора Безбородька. Мені б не треба було брехати, очорнювати панну Катрусю. Ні! Досить було б переповісти панові доктору тільки одну розмову, яку я мав з панною Катрусєю в день смерті покійного Аркадія... Більше мені нічого не треба було б... Уй, такий рік на мене, що я мав би велику приємність дивитися в той момент на пана доктора. Уй, я боявся б, уй, я дуже боявся б, щоб ті сині очі, що в них закохалась панна Катруся, не вилізли з орбіт... коли таке почули б... Але я не біжу. Суліман не такий. Суліман ще трохи пам'ятає темперамент покійного Аркадія і бачить, що дочка пішла в батька... А крім того, нерви. Ай-яй, як панна Катруся дає собі раду з такими нервовими нервами? Панні Катрусі серйозно треба чимскоріш заміж виходити... Такі нерви... Ай-ай, такі нерви!..

— Чого ви хочете, Сулімане? — голос Катерини перепрошував за її нерозумний

вибух і просив пощади.

— А навіщо панна Катруся питається, коли вона знає? Суліман одного хоче, і панна Катруся знає, чого саме. Я поставив одну ціну — і не поступлюся. У гешефті Суліман — твердий горіх.

Катерині спітніло чоло. Очима пошукала щось на столі. За життя татка тут завжди стояв графин з водою. Ах, як придалася б їй тепер склянка свіжої холодної води!

— Я хочу вам щось сказати, Сулімане. Нікому іншому я не сказала б про це. Навіть мій наречений не знає цього... Ви праві, Сулімане. Неля в нас істеричка. Вона не зовсім психічно здорова. Ми приховуємо це, але воно так... Неля, самі кажете, зомліла у вас, а коли повернулася додому, я боялася, що вона руки наложить на себе. Тому, — я вам скажу правду, — вона скоріше руки на себе наложить, ніж погодиться на таке...

Суліман ступив до Катерини. Став у такій до непристойності близькій віддалі від неї, що до Катерини долітав запах часнику з його рота.

— Що значить "таке", панно Катрусю? А може, вже мені надоїло "таке"? Може, я передумав? — він відступився від Катерини і впав у крісло. — Може, — зробив він паузу, — я маю більш серйозні наміри щодо вашої сестри? Чого ви так дивитесь на мене? Суліман не п'яний. Суліман п'є тільки в шабас, і то не більше за наперсток...

Нечуване нахабство маклера приголомшило Катерину так, начеб щось важке вдарило на неї згори. Ось куди сягають його брудні лапи! Ось куди він задирає свою собачу морду!

Катерина хоче до всієї цієї справи підійти самокритично: був гріх з її боку. В той страшний момент, коли вона дізналася, що сподіване таткове багатство — це тільки купа ні на що не потрібних паперів, вона пішла з цим дияволом на змову в ім'я добра всієї родини. Щиро хоче вірити, що зробила це виключно для забезпечення майбутнього сестер і матері. Свідомо (так, не буде заперечувати), свідомо взяла гріх на душу. При цьому міркувала логічно: Неля одна, а їх без неї п'ятеро. Вона одна може виручити їх з біди, в яку застрягли, як в солонець[157], але всі п'ятеро разом, будучи самі в солонці по шию, нічим не зможуть допомогти їй одній... І так разом загинули б. А до того ж треба на такі речі дивитися ширше; такого роду гріх з погляду сьогodнішньої моралі — це просто пережиток міщанського світогляду. І тому Неля — коханка, і навіть коханка Сулімана, — можливо, допустимо. Але Неля — його дружина?! Дружина маклера, до того ж єврея?! Ні в якому разі! Суліман, син сліпого Мордка, — в родину Річинських? Суліман — швагер Філька? Суліман за одним столом з вуйком Ілаковичем?

О ні! Це було б щось більше, ніж безглуздя. Це було взагалі щось поза сферою можливого.

— Ви, Сулімане, ви, — шукала Катерина слова, як загубленої голки, — ви просто не думаєте, що говорите. Ви ж єврей, а вона... дочка католицького священика.

Суліман похитав головою, наче маятником:

— Ай-ай... подумаєш, дочка священика! Де той священик? Нема священика, нема і дочки священика, а є... ну, є... сирота по священику... А якби я не був маклером, а був доктором, то панна Катруся теж говорила б так зі мною? Якби я був такий, як є... Ну, з

таким писком, як в мене, з моїми роками, з моїм горбом, але мав би титул доктора, то ви що — ви штрикали б мені у очі тим єврейством? Ви знаєте, що ви робили б? Ви, ну, порадили б мені перейти у вашу віру. — Він переконував Катерину, але сам не вірив своїм словам. — А чому маклер не може перейти у вашу віру? Панна Катруся гадає, буцім я не знаю, що панна Катруся думає. А я якраз знаю. Такий рік на мене, що знаю. Панна Катруся думає собі, що я, Рафаїл Суліман, не годжусь у швагри пану доктору Безбородькові. Подумаєш, великий пуриц[158] доктор! У Сулімана така голова, що трьох докторів варта. Я знаю, що це делікатна справа, я все знаю... я почекаю. Чекав стільки, ще почекаю, але свого доб'ємось. Панна Катруся дивиться на мене і не вірить, я бачу по очах, що не вірить, а я вірю. Я тільки одно буду просити панни Катрусі: якщо вже не допомагати, то бодай не перешкоджати мені в цьому інтересі. Панна Катруся питала мене, чого я хочу від панни Катрусі, — я скажу пізніше. Я хочу зовсім малої дрібнички...

Перше враження минуло, і серйозні наміри Сулімана Катерина розглядала не те що як нахабство, а просто як безглузде базікання ненормальної людини. Хай тішиться маніяк надіями, а за той час, що він чекатиме, вона вийде заміж, а там взагалі обірве всяке знайомство з маклером. Катерина відчула таке полегшення, що їй схотілося посміятися з маклера:

— Я ніколи б не припустила, що у вашому віці можна так закохатись...

Суліман подумав і спроквола відповів:

— Я щось скажу панні Катрусі. Хто вже стільки років, як я, працює на біржі, той, ну той навіть у такій делікатній справі, як любов... є потрохи маклером. Панна Катруся мене не розуміє. Ну, як це сказати? Суліман має гроші, а в кого є гроші, той може багато дечого мати... Я теж можу мати жінку від вашої віри... таку варшав'яночку, що пальчики лизати... цимес, як у нас кажуть... Але не хочу варшав'янки, — я хочу такої жінки, щоб пан доктор Безбородько слинку ковтав... Подумаєш, великий пуриц доктор. Він мені тепер тільки два пальці подає, а я його пам'ятаю... коли він моїй тітці по вулиці Рибній... за п'ять грошів запалював вогонь у шабаш. Він мене не пригадує, а я його добре пам'ятаю. Ну, це було б елегантно, якби панові докторові прийшлося слинку ковтати, що?

— Причому тут доктор Безбородько? — питає Катерина слабким від безсилої образи голосом. Ах, не від образи, а від того, що маклер має рацію. — Я не знаю, причому тут...

— Якщо панна Катруся не знає, причому тут доктор Безбородько, то я не буду на цю тему більше говорити. Я хочу тільки сказати, що панна Катруся помиляється, якщо думає, ніби пан доктор одружується з нею тому, що йому потрібні гроші...

— Я зовсім так не думаю, Сулімане. Звідки ви це взяли?

— Гм, — ласкаво посміхнувся Суліман, — мені вже шкода стає панни Катрусі. Панна Катруся сама колись говорила, а тепер забула: "Пан доктор Безбородько любить гроші". Що значить — він любить гроші? Це значить, що він любить добре їсти, ходити до театру, носити порядний макінтош, але він тільки заради цього, ну, перепрошую, — я буду зовсім щирим, — він однаково тільки заради цього ніколи б не оженився з

панною Катрусею. Що значить гроші для доктора? Він зробить один секретний аборт панянці з доброї фамілії і має вже гроші... Якби справа тільки у грошах, то панна Катруся доводилася б не дружиною, а швагеркою докторові по своїй сестрі Нелі...

Докторові Безбородькові не потрібно грошей, йому потрібний капітал. Панна Катруся розуміє — капітал, бо він задихається від боргів, буквально задихається, як рибка на березі, і... задихатиметься ще більше, якщо панна Катруся допоможе мені у моїм інтересі...

Катерина, що слідкувала за думками Сулімана, раптом зупинилася: про кого це він говорить? Про Філька — її чоловіка? Суліман зажене його по горло у борги, Суліман обманить його, що у неї капітал, яким Філько зможе по шлюбі покрити ці борги, — а що ж потім? Адже грошей-то в неї нема, а борги Філька стануть і її боргами... І їх подружнє життя з першого ж дня буде отруєне примарами опротестованих векселів. З першого ж дня почнеться гризня в хаті, й вимріяний рай перетвориться у пекло.

Справді, з ким і проти кого спрягається вона?

— А що я, а що ми... зробимо тоді з такими боргами?

Суліман притакнув головою. Це він похвалив Катерину за логіку мислення.

— Ну, ясно... будете в мене позичати, щоб в іншому місці віддавати.

— А ви дерли б з нас лихварські проценти?

— Що значить "дер"? Я робив би ласку молодому панству, що оберіг би їх добро від продажі з молотка. Що значить "дер"? Паскудне слово! Нікудишне слово у моєї професії.

— А якби, — видавила з себе Катерина, — а якби ви... стали моїм швагром?

У Сулімана загорілися очі, ніби хтось освітив їх зсередини. Від того світла все обличчя стало м'яким і наче помолоділим.

— Якби я був швагром доктора Безбородька, то я за ту прикрість, що йому заподіяв би, зумів би добре розквитатися.

— Ви б узяли з нас менші проценти? — зіронізувала Катерина, але Суліман жорстоко перебив її:

— Хай панна Катруся не говорить дурниці! Я не впізнаю дочки свого приятеля... ну, дивлюсь, дивлюсь, і такий рік на мене, що не впізнаю. Панну Катрусю зовсім засліпило слово "доктор", і вона вже не бачить, яке прізвище стоїть за ним: "Безбородько". Ну, хто такі Безбородьки? Нашівські міщани, і все. Панна Катруся ніколи не думала над тим, що одного титулу доктора замало для такого, ну, будьмо відверті, простого мужицького прізвища?

— Я вас зовсім не розумію, Сулімане, — чистосердечно призналась Катерина.

— Я можу пояснити. Щоб ім'я "Безбородько" могло стояти поруч з "Річинськими", треба його прикрасити ну, хоч би... посольським мандатом. Тепер уже панна Катруся розуміє? Чоловікові панни Річинської, ну, зятеві Річинських, треба думати про політичну кар'єру. Панна Катруся знову так смішно дивиться на мене. Я знаю, посольський мандат — то вже висока політика... а фахівцями цієї політики є в нас міністри, воєводи, ну, старости... Але у великій політиці потрібні й такі малі люди, як

Суліман. Так завжди було, є й буде, панно Річинська.

У Катерини буквально запаморочилася голова. Добре, що сиділа, бо інакше мусила б об щось спертись.

Філько — посол! Вона — дружина посла. Її думка запрацювала з такою блискавичною швидкістю, що Катерина відразу опинилась у Варшаві: ось сходить вона разом з іншими дружинами послів широкими сходами сейму, куди ходила слухати виступ Філька... елегантна, поважна, визнана, рівна серед рівних...

— Сулімане, ви — чудотворець!

Суліман кисло скривився.

— Я вже колись говорив панні Катрусі, щоб вона всі гарні словечка тримала для нареченого. Що значить "чудотворець"? Панна Катруся хотіла б тільки хап, хап, хап — набрати якнайбільше, а не спитала, що за це вона має дати від себе.

— Я ж питала...

— Ну, що значить — питала? Треба запитати ще раз і ще раз. Я пізніше скажу... А тепер? Хочете послухати однієї ради Сулімана? Хочете? То бережіться таких дурних штучок, як з Кремером.

Катерині задубів язик в горлі.

— А ви... ви... звідки чули про Кремера?

— Я вам скажу, звідки я чув, тільки ви мені тут не млійте... Чув я, панно Катрусю, від самого пана доктора, — і, помітивши, що Катерина близька до зомління, поспішив повернути їй рівновагу. — Я пояснив панові докторові, що цілий той Кремер — то такий собі трюк. Якщо Суліман каже, що Безбородько повірив йому, то воно таки-так. Де звідціль вода? Тут колись завжди стояв графин з водою...

— Не треба води, Сулімане, не вигадуйте.

— Ну, добре, добре, я радий, що не треба води... Тепер я скажу, чого я тим часом хочу від панни Катрусі. Я хочу, — він вийняв ніжик з кишені жилета і почав жонглювати ним перед очима Катерини, — я хочу, щоб ви... обікрали своїх.

— Як це розуміти?

— Ну, більш-менш так, як ви вже раз хотіли зробити з тими векселями від Лінде. Але що тепер векселів нема, то я хочу, щоб ви на свою нову квартиру перетягли з дому всі дорогі речі. Ну, срібло, фарфор, картини, килими, що там ще знайдеться, а мама з сестрами щоб залишились тут, по вулиці Куліша... Я перепрошую, це не тільки мій інтерес. Я думаю... Суліман собі таке думає, що панна Катруся сама не захоче брати Нелюськи у свій новий дім.

— Сулімане, — наказово задзеньчав голос Катерини, — я собі випрошу подібні...

— Випрошувати собі можна і кричати теж панні Катрусі можна, — а що від того зміниться? Pokійний Аркадій теж не раз міг вийти з себе, ну, як то не раз у гешефтських розмовах буває, але він був делікатніший за свою дочку... Він був настільки пан, що не соромився попросити пробачення. Ах, що то за розум, що то за розум був! Я повинен відверто сказати, що його найстарша дочка не пішла в батька. А тепер я буду іти, а панна Катруся хай подумає...

Він зігнувся у дверях, хоч голова його далеко ще не досягала одвірка.

Катерина все ще була під тягарем розмови з Суліманом. Тягар той складався з милого для неї вантажу, проте давив її вагою надзвичайного.

Дружина посла! Це був міраж, який міг осліпити самим своїм блиском і найміцніші очі.

Бажаючи наодинці освоїтись з новою своєю мрією, Катерина не рушилась з місця.

Посередині саду піщаним проділом бігла коротка доріжка до хвіртки. Доріжка була обсаджена чорнобривцями, що переливались від гарячо-жовтого до червоного, майже чорного. Від смерті Аркадія (це була його ідея понасівати українських чорнобривців замість традиційних айстр) ніхто не займався ними, і вони здичавіли "схлопіли", як висловилася б тітка Меланія, та позаводили собі товариство з віниччям, лободою і кінською м'ятою.

Запанувала якась розпущеність серед тих акуратних квітових кавалерів: деякі з них валялись у глині, інші старіли неелегантно, а деякі з такою безсоромною жагою прагнули до пишноти, незважаючи на свій близький кінець, що ставало ніяково за них.

Дерева були вже позначені осінню, як людина прихованою хворобою. Катерина подумала, що це, напевно, її остання осінь в цьому саду. Чи не був він пуповиною, що зв'язувала її з старим, безповоротним світом?

Не про чорнобривці слід би думати дружині посла...

На стежині вирисувалась постать Сулімана. Ішов, як звичайно, з втягнутою в рамена головою, не поспішаючи, наче метикуючи сам з собою. На тлі тепло-жовтої гама кольорів саду навіть чорний костюм Сулімана здавався коричневим.

"Скотина", — подумала Катерина, але це слово не знімало тієї великої пошани, мало що не священного страху, що мала вона для тієї людини поруч з такою ж великою погордою.

Неприємна причина, що привела доктора Безбородька в дім маклера Сулімана, мала свій логічний початок.

Наприкінці вересня в щоденнику "Діло" кілька разів появилась оповістка, що закликала колишніх учнів С-кої гімназії того випуску, що й Безбородько, на товариський з'їзд з нагоди п'ятнадцятиріччя одержання атестату зрілості.

Доктор Безбородько, хоч і починав читати газету з останньої сторінки, якимось проминув чи вдав, що проминув те оголошення. Катерина, яка, за умовою, вела його дрібні справи, підкреслила ту оповістку в "Ділі" червоним олівцем і підсунула йому.

— Поїдеш? — запитала з приязним зацікавленням: входила в його життя поволі, але впевнено.

Безбородько покрутив носом:

— Гм... не люблю цього роду шопок.

Збрехав. Навіть дуже любив всілякі товариські сходини, пікніки, раути, особливо коли вони були пов'язані з добірним буфетом чи вечерею. Причина Безбородькової нехіті до цього з'їзду полягала в іншому. Ще не встигла Катерина запитати, як Безбородько на льоту обчислив, що ця забава коштувала б щонайменше п'ятдесят

злотих.

Для його матеріального стану це надто дорога приємність.

І коли вже примирився, що не побачиться з товаришами, раптом вирішив: він таки вибереться на той зїзд, в що б це йому не обійшлося. Спалахнув, мов блискавка, один момент з шкільного життя, і Безбородько вже не міг опертись спокусі. Мусив ще раз зустрітись з Ткачем.

П'ятнадцять років тому Маркіян Ткач, Янцьо, організував якусь забаву. Не підозріваючи, що його чує Філько Безбородько, застеріг:

— Але ніякої голоти... ніяких Безбородьків.

Минув час, і з голоти вийшов доктор медицини, усіма шанований лікар, майбутній зять Річинських, а панська дитина Янцьо, як ходили чутки, нидів при якомусь третьорядному мандрівному театрику на ролях блазня, чи то пак коміка.

Безбородько був певний, що Янцьо, хоч би й "зайцем", прибуде на з'їзд, і він не хотів більше нічого, як потиснути руку панській дитині.

Безбородько не помилився. На з'їзд прибуло небагато товаришів: всього сімнадцять і ще три вчителі, був тут і Янцьо.

У чудернацьких, давно не прасованих, в кричущу клітку штанах, з довгим, артистичним волоссям, у брудній сорочці з целюлозним комірцем, у перснях з підозріло великими каменями, напарфумований, добре вгодований, у прекрасному настрої, комік Янцьо відразу став душею товариства.

Ледве сіли за столи, як він почав показувати магичні штуки на картах, наслідувати колишніх своїх учителів. Не минуло й півгодини, як товариство зсунуло столи підковою, щоб усім було чути й видно Янця Ткача.

Він сидів у вигині підкови з столів на почесному місці і плів про те, як він раз з браку ляку мусив в одному цирку заступити акушера. Потім пішла кумедна історія, як він одружував помічника машиніста на своїй другій жінці, що після якоїсь хвороби зовсім утратила нюх і варила йому здохлятину на обід. Розповів і трагікомічну історію, на зразок гоголівського "Ревізора", як у Бродях прийняли його за равина, якого саме очікували зі Львова. Ближчим до себе шепотів на вухо, як він у тих же самих Бродях одній багатій бездітній єврейці "вимолив" сина. Плів п'яте через десяте, і бог відав, скільки в тому було правди, а скільки з його театральних номерів. Досить, що всі присутні, за винятком Безбородька, були в захопленні від Янця.

Безбородько з прикрістю усвідомлював, що в тій атмосфері, в товаристві людей, яких цей пройдисвіт перетворив знов у гімназистиків, титул доктора, власне, не має значення.

Наприкінці вечері, справді, дуже приємної, щось шибнуло Янцеві в голову. Він покликав усіх кельнерів з метрдотелем на чолі, вискочив на стіл і повідомив товариство, що їх колега Філько Безбородько заручився з найбагатшою панною на все Покуття і тепер ставить кожному, хто є в ресторані, могорич. Залунало: "Многая літа!", посипались поздоровлення від знайомих і незнайомих, а за цим полились напої, серед яких не бракувало і справжнього французького шампанського. Командував усім, ясна

річ, Янцьо. Був ще настільки притомний, що привів до Безбородька власника ресторану, представив його, подав адрес пана доктора і сказав:

— Ви не дивіться, пане, що то мій колега, але то солідний чоловік, — розумієте? Доктор медицини, а крім того, жениться з дочкою найбагатшого на ціле Покуття попа. Якби навіть пан доктор не мав при собі належної готівки і не вистачило щось до розрахунку, то ви не турбуйтеся... Пан доктор надішле решту переказом...

У відповідь на таку рекомендацію — нові "вівати", нові "многая літа" і нові замовлення.

Чотири товариші поїхали об одинадцятій ночі поїздом, а решта бенкетувала до третьої ранку.

Загальний рахунок становив чотириста вісім злотих, а Безбородько мав при собі лише шістдесят.

Борг був гоноровий і вимагав негайної сплати. Він і завів Безбородька в дім Сулімана при вулиці Кінській.

Ті чотириста вісім злотих викопали у бюджеті Безбородька яму, якої ні засипати, ні перескочити.

Для когось це був логічний і простий рахунок: графа "має" була невідповідна до графа "винен".

Для Безбородька це був пекельний ланцюг, якого неможливо було з'єднати. Спаяний в одному місці, він уривався в іншому.

Десять разів проклинав він демона, що підказав йому зловтішну думку показатись Янцеві, а тепер так безоглядно мстився до того дурисвіта.

Безбородько перестав курити, хоч і так курих дуже помірно, під приводом жалоби в домі нареченої перестав бувати в театрі і відвідувати кіно. Але як раніше не помічав цих витрат, так тепер не бачив прибутків з цієї самопожертви.

Заробітку лікарського практиканта вистачало на пристойне, але дуже скромне кавалерське життя: плата за мешкання, абонемент на обіди і вечері в ресторані, перукар, лазня, передплата газети, внески до лікарського товариства й "Просвіти", відсоток на "Рідну школу" (цей останній примусовий видаток вважав за своерідний громадський шантаж, бо не розумів, чому він, лікар, має цікавитись освітою народних мас?), кіно, час від часу театр чи якийсь концерт, праля, кравець, деякі кавалерські видатки — ось і все.

Тим часом щомісячні витрати на сто з чимось злотих перевершували його заробіток.

Перед Безбородьком постала кошмарна альтернатива: перестати жити по-людському і чесно розплачуватися з своїми кредиторами або жити в постійному страсі перед опротестованими векселями чи, не дай боже, перед судовими позовами.

А найбезглуздішим було те, що більшість тих боргів виникли, можна сказати, проти його волі. Купці приходили до хати або перестривали його на вулиці і з улесливою усмішкою пропонували йому свої товари до грошей, тобто в кредит. Вони вміли це робити в такій формі, що у Безбородька створювалось враження, ніби він їх виручає з

великої біди, забираючи в них товар без грошей. До того ж, пропонуючи свій товар до грошей, вони так шапкували та розкланювались перед ним, що Безбородько згодом справді починав вірити, що не вони йому, а він їм робить ласку.

Як сказав Кальман, силоміць втискуючи йому хутро:

— Чи я у вас вимагаю грошей? Я вам даю хутро, а ви носіть його собі на здоров'ячко. А про гроші маємо час говорити...

Безбородько схильний був підозрівати дію якоїсь чорної руки. Адже коли підходити до справи логічно, то всі оті місцеві купці й купчики, накидаючи безсоромно свій товар, досить виразно давали зрозуміти, що з боргом зачекають аж до його одруження. Тепер же вони наче показалися: гроші, гроші і гроші! Звідки ця гарячкова нетерплячка?

Коли ж ідеться про борги у столичних фірмах — за лампу "солюкс", наприклад, чи хоч би апарат Рентгена, то, широко кажучи, фактично наробив їх Безбородько під гіпнозом, якщо можна так сказати, Сулімана.

Безбородькові лишається тільки подякувати своїм опікуючим богам, що не допустили до купівлі мотоцикла. Був би тепер їздив від адвоката до суду.

Ці "Суліманові борги" були найважчого калібру... І вони теж не постали з повітря. Безбородько давав тільки фірму, а фактичним і моральним боржником був його майбутній тесть.

Чи не було б природним тепер звернутися за позикою до дочки покійного отця Аркадія, а своєї майбутньої жінки — панни Катерини Річинської? Та Безбородько не хотів навіть думати про це.

Мав страх, що подібний крок був би зневагою для великопанського, як його в думці називав, аристократичного стилю Річинських і міг би йому більше пошкодити, ніж допомогти. Показав би себе в очах Річинських вискочкою, що не доріс увійти в сім'ю кращих людей. Ще з юних років наляканий думкою, що може випадково повести себе не так, як годиться людині з товариства, він нічого так не боявся, як потрапити в конфлікт з вимогами хорошого тону.

Тільки одна людина була на світі, що могла б йому допомогти. Та, на жаль, справи стояли так, що саме від неї не міг прийняти допомоги.

Тією єдиною рятівницею могла бути пані Бровко, якщо б захотіла (і коли б міг він звернутись до неї з таким проханням) два-три місяці почекати з платою за мешкання.

Хоч пані Бровко існувала з того, що завжди столувала когось і здавала в найми кімнати, був певний, що знайшла б якийсь спосіб допомогти йому.

Але ж як міг він звернутись до хазяйки, коли вона й досі не хотіла прийняти до відома факту його заручин?

Іронія долі полягала у тому, що мусив кожного першого платити їй акуратно, бо вона ж перша остерігала його перед казочкою про маєтки Річинських.

Правда, з того часу минуло вже два місяці і взаємини між ними трохи улагодились, але Безбородько інстинктивно відчував, що пані Бровко чекає тільки нагоди, щоб затріумфувати над ним.

А може, не чекала? Може, давно пробачила й співчуває?

Безбородько не раз філософствував, що це велике горе, якщо торкається наших ближніх, і велике щастя, якщо це стосується нас самих, що не можна читати в чужих думках.

До пригоди з проклятим Янцем в другу чергу після пані Бровко Безбородько розплачувався з столичними фірмами, тому що боявся втратити в них кредит. Фірма з лікарським приладдям у краю було досить, і конкуренція між ними теж чимала. Причина була інша. Він смертельно боявся "ласкавих нагадувань" на відкритих фірмових листівках. Вважав, що однієї такої листівки з Варшави вистачило б дискредитувати його на все місто.

За такого стану речей мусили потерпіти містечкові купці. Але це були люди, яких знав особисто і які його так само могли зрозуміти. Вважав, що з ними якось упорається.

Але й це не було таким легким, як сподівався. Вони, досі надто запобігливі, уступливі, відразу, наче по команді, стали нетерплячі, мов діти. Гірше того, вони домагаються сплати боргів саме тепер, у найскрутніший для нього час.

Треба сказати, що кожний з купців домагався грошей відповідно до свого темпераменту.

Кальман, статечний, з бородою Мойсея, з чудовими, розумними очима єврей, якому Безбородько зі всіх місцевих фірм був найбільш винен, прямо не вимагав грошей. Він іншим способом щодня нагадував докторові його зобов'язання. Кожного ранку, проходячи повз крамницю Кальмана, Безбородько зустрічав купця. Він нічого не говорив. Пощо слова, коли все ясно й без слів? Він тільки кланявся, може, дещо з перебільшеною як на фірму "Кальман і син" шанобою і, націлюючи на Безбородька свої розумні, терпеливі очі, запитував гречно:

— Що там чувати, пане докторе?

Більше ні слова. Але цього невинного запитання вистачало, аби зіпсувати Безбородькові настрої бодай на півдня. Бувало й таке, що Безбородько, наближаючись до крамниці Кальмана, інстинктивно прискорював ходу. Виходило ще гірше. Купець тоді наздоганяв Безбородька дрібними кроками, й враження від цієї гонитви було трагікомічне.

Не маючи іншого способу уникнути отого фатального "що чувати", Безбородько почав минати вулицю Легіонів.

Він робив велике коло передміськими мокляками, виходив у парк і лише тоді знову повертався у місто.

Якийсь час мав спокій.

Але одного дня, виходячи з брами шпиталю, Безбородько зблід від несподіванки.

На протилежному боці тротуару стояв Кальман. Цим разом уже не в ярмолці, а в чорному велюровому капелюсі. Ще здалеку вклонився Безбородькові і так, з відкритою головою, з капелюхом у руці, стояв непорушно — чекав.

На щастя, в цю хвилину на вулицю вийшла сестра Артемізія. З плащем на шпитальному халаті та білим очіпком на голові поспішала, видно, кудись недалечко.

Безбородько похапцем узяв здивовану сестру під руку і, викладаючи їй щось запально побіг з нею у місто.

Той день був для Безбородька фатальним.

Дома чекала його чергова несподіванка. Пані Бровко з загадковою посмішечкою подала йому довгастий рожевий конверт.

— Пошта для пана доктора. Місцева, — додала з шельмівським блиском в очах.

Лист був тоненький, написаний жіночою рукою, по-польському, без зворотної адреси.

Безбородько відразу догадався, що то анонім, — але до чого може він відноситись?

На нього найшов якийсь дивний страх перед змістом цього листа. Не міг наважитись розпечатати його. Ганив себе за це, називав боягузом і диваком.

Нарешті схопив ножиці і з примруженими очима відтяв край конверта. Це був не анонім. Лист кінчався підписом "Клара" і якимось нечітким словом.

Клара... Клара...

Нічого не розумів. Не пригадував між знайомими жінки з таким ім'ям. Зрозумів лише, коли почав читати.

Лист писала Клара Пель, дочка власника крамниці з радіоапаратами, якому Безбородько вже другий місяць не платив рати.

Клара неймовірним стилем, де чисто купецькі звороти чергувались з реченнями, запозиченими з романів, сповіщала панові докторові, що її таточко взяв собі до серця факт, що пан доктор забули і цього місяця сплатити рату. Треба знати панові докторові, що таточко під першим враженням нервів казав їй, Кларі, опротестувати вексель пана доктора.

Таточко добрий і лагідний, як весняний ранок, але при цьому людина поривчата, нервова, і коли його роздратувати, то він може багато що наробити, от хоч би з отим векселем пана доктора. А навіщо панові докторові неприємності? Чи чоловік шукає неприємностей? Чоловік шукає приємного спокою, а не клопотів. Так подумала собі вона, Клара, і тому зважилась — ох, якби таточко взнав! — на одну добу притримати ще той вексель у шухляді свого столика.

Докторові Безбородькові дається двадцять чотири години часу від одержання цього листа полагодити справу полюбовно, в іншому ж випадку вексель піде куди слід, що потягне неприємні наслідки для шановного клієнта.

Чи пан доктор розуміє її? Чи пан доктор не гнівається на неї? Вона хоче тільки застерегти пана доктора від того, що ховається для нього за завісою майбутнього.

Лист кінчався офіційним: "Пишусь з пошаною".

Опротестований вексель!

Безбородько доторкнувся до скроней. Вони були вогкі від холодного поту.

Опротестований вексель!

В його становищі опротестований вексель — це все одно, що нешлюбна дитина для дівчини з порядної родини.

Скинув комірець з краваткою. Розім'яв сорочку на грудях. Випив недопиту з обіду

чорну каву. Постояв біля відчиненого, вікна з оголеними грудьми і трохи отямився.

— Спокійно, спокійно, — вмовляв сам себе, неначе чужого.

Перш за все перед ним ще двадцять чотири години. Можна цей час вважати за дуже короткий і за дуже довгий. Залежить від того, з якого боку підійти до нього.

По-друге, він у цьому клопоті не був самотнім. Клара Пель стояла за його плечима, ніби ангел-хоронитель. Лише зараз усвідомив, що Клара не від сьогодні закидала оком на нього. Завжди, як тільки появлявся в крамниці її батька, Клара намагалась залучити його до якоїсь інтелігентної розмови. Мала двоюрідну сестру, що працювала у бібліотеці, і тому, хоч сама мало читала, сипала назвами творів і іменами авторів останніх літературних новин. Бажаючи звернути на себе увагу Безбородька, як єдиного інтелігентного чоловіка в містечку, з яким можна поговорити про літературу, вона, як тільки не було нікого в крамниці, починала з ним дискусію на літературні теми.

Безбородько не знався на літературі. В шостій гімназійній мав учителя української мови, в якого справді був незвичайний педагогічний "хист": за десять місяців зумів багатьом учням прищепити огиду до літератури на все життя. Між іншими — і Безбородькові. Треба сказати, що тепер, коли ніхто не приневолював його любити літературу, Безбородько трохи соромився своєї байдужості до книжок.

Тоді, як тільки Клара починала з ним інтелігентну розмову, Безбородько намагався якомога швидше зникнути з крамниці, хоч сама дівчина не була йому неприємною.

Мала смагляву шкіру і великі, довгасті, як сливи, меланхолійні очі. Можна було б її навіть гарною назвати, коли б не коротка, безформна шия, що спотворювала дівчину. Безбородько підозрівав, що Клара має зачатки базедової хвороби.

От тобі й Кларця!

Тепле, наскрізь себелюбне почуття вдячності до Клари Пель гонить кров у жилах Безбородька. Почуває приплив свіжого запасу віри у свою щасливу зірку. Страх, що кілька хвилин тому відбирав думки, здається тепер тільки поштовхом до нових дій.

І вже спокійно запитує Безбородько: чи не досить неприємностей на цей день? Хай стеля валиться над ним, він пальцем не ворухне. Досить! Не можна ж навіть самій долі дозволяти весь час їздити по його голові.

Сьогодні, прошу я вас, належить йому за всі неприємності смачна вечеря у Річинських і заспокоєння в обіймах Катерини. Щоправда, він волів би, щоб то були обійми Нелі, та не треба забагато відразу вимагати. Все прийде у свій час! Хто його знає, яку ще несподіванку, як пише Кларця, приховує для нього майбутнє за тією завісою? Між іншим, трохи жалко, що в Кларці така безформна шия. Коли б не це, був би з вдячності за її добре серце трохи побаришкував собі з дівчиною!

Лише почав в'язати краватку, як хтось несміливо подзвонив до вхідних дверей.

Інстинкт самозахисту наказав Безбородькові не йти відчиняти, хоч завжди спішив це зробити у хвилюючій надії, що, може, то нарешті якийсь пацієнт заблукав до нього.

Безбородько почув голос пані Бровко:

— Пана доктора нема дома.

Потім залунав плаксивий чоловічий голос:

— Що значить — нема? Як нема доктора у шпиталі, як нема його у панства каноніків, то пан доктор мусить вдома бути. Хай пані пулковнікова пофатигуються[159] і заглянуть до пана доктора.

Голос пані Бровко підскочив угору, як на пружині:

— Прошу вийти й не стриміти мені під дверима.

Писклявий чоловічий голос, що, без сумніву, належав Шварцові — дрібному біржовому посередникові, в якого Безбородько підчепив колись на три дні невелику суму, піднісся й собі:

— Я дуже перепрошую паню пулковнікову, але я стою собі у сходовій клітці, а не у панинім салоні.

Безбородько вирішив, що найкраще буде, коли він вийде і покладе кінець цій неприємній сцені.

Звичним рухом підтягнув ремінь на штанях, поправив краватку, підніс самовпевнено плечі, розгонисто відчинив двері і заговорив весело:

— Пані добродійко, таж я дома! А, — ніби щойно помітив Шварца, — пан Шварц тут? Ви до мене, пане Шварц?

— Пан доктор знають найкраще, до кого я, — похитав сумно головою єврей.

— Прошу, пане Шварц!

Як тільки причинив двері до своєї кімнати, в нього відразу змінилося обличчя, і він без натяків атакував маклера:

— Що то має значити, Шварц? Як ви сміли прилізти аж сюди? Таж вас кожна дитина знає... Що собі подумає про мене моя господиня, пані Бровко? Ви знаєте, що ви зіпсували мені репутацію? Га? — він не кричав (пані Бровко ж за стіною), а сичав, то прискаючи до маклера, то знову ніби втікаючи від нього.

Шварц дивився на Безбородька слізливими очима і тільки похитував головою.

— Чого ви, власне, хочете від мене, Шварц? — нарешті більш спокійно заговорив Безбородько.

Єврей посміхнувся болісно:

— Як пан доктор можуть навіть щось таке питати? Що я хочу? Що я можу хотіти від такого пана? Я не хочу нічого... Я хочу тільки назад свої сто злотих. Пан доктор позичили їх на два дні, і тому я дав їх без векселя... А тим часом минає вже другий місяць, а пан доктор навіть не ласкаві показатись. В мене жінка захворіла...

— Лишіть свою адресу, то загляну до вас, — Безбородько кинув тоном, що не допускає заперечень. Йому спало на думку, що, можливо, ті сто злотих сплатить Шварцові лікарськими візитами.

— Пощо пан доктор мають турбуватись? Її вже не такі лікарі, я дуже перепрошую, оглядали. Їй треба виїхати до Моршина, а більше їй нічого не треба. Я просив би, щоб пан доктор повернули мені борг... Я вже не хочу процента...

Безбородька розізлила така зовнішня безпомічність маклера.

— Слухайте, Шварц, який дідько казав вам на біржу пхатись? Та з вас такий маклер, як з ключчя батіг!

Шварц винувато звів ліве плече:

— Пан доктор правду кажуть. Моя Гітля те саме мені говорить: але то так, пане докторе, мій прадід був маклером, дід був маклером, тато теж — чим же я мав бути, як не маклером? Але бог добрий, якось так дає, що лише з порядними людьми маю справу... З паном доктором, я дуже перепрошую, перший такий неприємний випадок...

Безбородька розсмішила така наївна безпосередність.

— Слухайте, Шварц, я ваші гроші віддам з процентом.

— Я не хочу процента, пане докторе, — замахав руками Шварц, який передчував, що знову заноситься на зволікання, — я хочу тільки своїх голих сто злотих.

— Дістанете сто злотих і процент, — сказав авторитетно Безбородько, — але мусите ще трохи зачекати.

— Ой пане докторе, не говоріть таке! Що значить — зачекати? Як довго можна чекати, коли чоловік на гвалт потребує грошей?

Шварц не зводив з Безбородька благальних очей.

— Що робити мені з вами, Шварц? — запитав його Безбородько, ніби радився з Шварцом про нього самого. — Хочете поручителя? — додав тільки, аби виграти час і придумати щось інше: наперед знав, що це виключено. Не стане ж він у цю справу ще й третього вплутувати.

— Так, — вхопився за слово Шварц, — хай буде поручитель. Тільки, пане докторе, я дуже перепрошую, але хай це буде... від нашої віри. Я не скажу, що наші — то вже самі порядні, але ви знаєте, як то кажуть, свій коли не заплаче, то бодай скривиться.

— А кого ж я знаю від вашої віри? — спалахнув Безбородько, якому слова маклера видались надто зухвалими.

Шварц подивився на Безбородька і для чогось погладив себе рукою по грудях.

— Є один чоловік, пан доктор його знають...

— Суліман?

— Так єсть, пане докторе, Суліман. Як Суліман скаже, що Шварц може зачекати, то Шварц буде чекати і місяць, і довше. Але хай це вийде від Сулімана... — помітивши іронічну гримасу на обличчі Безбородька, Шварц швидко додав: — Я знаю, що пан доктор собі думають. Пан доктор думають, що Суліман — то багач... такий собі єврейський магнат... що якби захотів, то міг би жити у віллі при Огородовій, а я — то лапсердак... Воно так, пане докторе. Суліман багач, а я лапсердак... я це знаю, перепрошую, і без пана доктора... Я знаю, що він збагатився не тільки на ваших, але на його грошах багато сліз і від наших людей... Та Суліман, хай він собі буде, який він хоче, але він, я перепрошую пана доктора, він має слово. В нього слово — мур. Цемент. Пан доктор розуміють? І коли він скаже мені: "Не бійся, Янкель, як тобі доктор Безбородько не віддасть сто злотих, я тобі з своєї кишені заплачу", — то він, щоб моя жінка була така здорова, так і зробіть.

— Добре, — коротко закінчив Безбородько, — поговорю з Суліманом.

Характеристика Сулімана, подана Шварцом, підбадьорила Безбородька. З'явилась навіть охота до жарту.

— А як там буде з Моршином пані Шварцовой?

Шварц не зрозумів, що з нього глумляться.

— Пане докторе, моя жінка вибирається до того Моршина вже два роки. Як спізниться ще на два місяці, то нічого не станеться.

— За два місяці буде вже там по сезоні.

— То тим краще. Поїде собі, як буде тепло, навесні...

* * *

Йдучи до Сулімана, Безбородько, незважаючи на присмерк, узяв про людське око ще й свою довгасту лікарську валізочку.

Безбородько натиснув клямку і опинився у сінях. Було темно, і пахло рибою.

Збоку відчинились двері, і показала жіноча голова.

— Чи Суліман дома? — запитав твердо Безбородько.

— Я зараз скажу, — промимрила старечим голосом голова й зникла. По добрій хвилині появилась знову: — Син зайнятий. Але він просив запитати про прізвище вельможного пана.

— Скажіть йому, що доктор. Він буде знати, котрий...

Голова не уступилась з дверей.

— Ай-ай... тепер так багато розмаїтих докторів приходять до нього... Він пізніше гнівається, що я не вмію з людьми говорити. Я таки просила б прізвище вельможного пана...

Безбородько прикусив міцно нижню губу. Язик заважав йому в роті, щоб сказати тій бабі-язі, що він думає про неї і її синочка. Натомість бовкнув:

— Скажіть йому, що той доктор, якого він сватає...

— Ну... ну... тепер вже буде йому ясно...

За хвилину повідомила Безбородька з ласкавою посмішечкою:

— Син просить вельможного пана зачекати трішки...

Місце, в якому опинився Безбородько, було типовим староеврейським ванькиром.

Під стіною стояло високе залізне, з блискучими мідяними прикрасами ліжко з горою перин і подушок. Над ліжком висіла якась біблійна постать. Офорт. На тримутці[160] застеленій білесенькою скатертиною з широкими мереживами, стояла пара срібних блискучих ліхтарів. Маленький столик був прикритий кольоровою скатертю. На ній у зеленій вазі, незважаючи на літню пору, пишався букет штучних червоних рож. На протилежній від дверей стіні висів ряд фотографій. Між ними, як здавалось Безбородькові, і Суліман, може, чотирилітнім хлопчиком, у білім убраннячку з великим білим бантом.

Мати Сулімана, маленька, з рожевим, зморщеним обличчям, але ще виразними синіми очима і носиком, мов квасолька, виглядала якось нереально в тому своєму ясно-голубому, дуже чистенькому кафтанику. Сіла собі, наче чемна дівчинка, проти Безбородька, з руками у подолку і посміхалась бездушно рівненькими, порцеляновими зубками.

"Може, вона не при розумі?" — прийшла гадка Безбородькові, і він почав з

цікавістю приглядатись до бабки.

Та он його увагу привернуло інше. Двері до сусідньої кімнати самі по собі відчинились, і Безбородько побачив крізь щілину жіночу ногу в шовковій панчосі. Потім почув стримане ридання. Глянув на бабку. Посміхалася гречно, як і досі. Безбородько насторожив вуха. Чув виразно, як якась жінка, по голосу, здавалось, молода, говорила крізь сльози:

— Коли я не дістану тут тисячу, тоді все викриється... мій чоловік дізнається про все... І моє життя скінчене... Я вас прошу!.. Я вас... благаю... Я молю вас!..

— Застава.

Упало кам'яне за своїм спокоєм слово.

Жінка знову заридала. Чути було, як витирає ніс.

— Я ж не можу вам дати щось на заставу з дому, щоб того не помітив чоловік... зрозумійте мене... Але я вам даю слово честі...

— Пощо ви мені говорите про честь? Ви знаєте, що я беру тільки цінні застави?!

Потім хтось рівним, твердим кроком підійшов до дверей і зачинив їх. Розмова за дверима, навіть плач жінки знизилась на тон.

Незабаром увійшов Суліман і холодно запросив Безбородька до сусідньої кімнати. Жінки там уже не було. Тільки приємний запах жасмину свідчив про її недавню присутність. Безбородька це здивувало тим більше, що він не бачив дверей, якими мала вийти жінка.

— Прошу сідати, пане докторе... То з-за самих грошей прийшли?.. Шкода, що пан доктор трудилися. Справу вже полагоджено.

— Яку справу? — запитав прикро вражений Безбородько.

Суліман подивився на Безбородька з-під примружених вії. Безбородько вперше звернув увагу, що Суліман має оригінальне обличчя. Складалось воно з безлічі простих ліній, що заломлювались під прямими кутами, справляючи враження різьби кубістичного напрямку.

"Цей, напевно, не хворіє на сентименти", — подумав Безбородько.

Суліман відповів з іронією, яка позначалась навіть не в інтонації голосу, а в порухові вуст:

— Ну, та справа... що привела пана доктора аж на нашу смердючу Кінську...

Безбородько оглянувся, де б покласти лікарську валізочку, що її досі весь час тримав у руках.

— Пан доктор від пацієнтів? Хто ж то захворів на Кінській?

Безбородько не відповів. Іронія Сулімана була занадто вже грубою.

— Я вас не розумію, Сулімане, що то за натяки? Що то за справа?

Суліман усміхнувся кутиком рота. Він, не пропонуючи Безбородькові, вийняв з портсигара папіроску і закурив. Простягнувши ноги, хвилину сидів непорушно, наче відпочиваючи.

— Ну... ну... — заговорив охоче. — Пан доктор уже зовсім так, ніби вже належить до родини каноніка Річинського... такі делікатні зробились...

Безбородько потемнів на обличчі. Зухвальство маклера переступало межі пристойності.

— Суліман, — сказав Безбородько похмуро, — ви забуваєтесь...

Суліман випустив дим з уст і стежив за кільцями, що розпливались в повітрі.

— Чого я маю забуватись? — запитав флегматично. — В моєму фаху, пане докторе, це недозволене. Я вам скажу щось інше. Перед хвилиною була в мене одна дама і відійшла з плачем. Дама, пане докторе, що називається. Півроку тому я давав їй одну добру раду, а вона не послухала мене. Вона вважала, що я — єврей, маклер, а вона — дама з товариства. А тепер приходиться до мене з плачем і... насамперед офірує мені свою честь, а кінець кінцем, — Суліман прищулив одне око, — навіть своє тіло, а мені потрібна застава... Пан доктор розуміють?

— То, значить, ви мені теж радите. Чи так, Суліман?

— Тут запізно радити, пане докторе. Що значить — радити? У вашому становищі треба відразу приступати до діла...

— І що ви зробили для мене? — спитав по-друному Безбородько.

— Я нічого не зробив, я сказав тільки їм, пан доктор догадуються кому: майте терпець, люди. Пан доктор Безбородько за три тижні від цієї неділі бере шлюб з панною Річинською.

Кров ударила Безбородькові до голови, аж зашуміло в ухах.

— Слухайте, Сулімане, — промовив він голосом, хрипким від внутрішнього обурення, що бушувало в ньому, — мені здається, що ви собі вже занадто дозволяєте. Термін мого вінчання вирішуватиму я. Зрозуміло, пане Сулімане? Я, а не ви!

— Пощо пан доктор псують собі кров, коли пан доктор знають, що інакше не може бути? Адже прискорення одруження — це єдиний рятунок для пана доктора, такий рік на мене! Чи я ворог панові докторові? Чи, може, я ворог панству Річинським?

В останньому реченні Сулімана прозвучала нотка дивної теплоти, що не вперше западала у вухо Безбородькові.

— Таж у домі Річинських жалоба, — сказав по хвилині і з безпорадним довір'ям подивився на Сулімана.

А, чорт! Знову вірив цій людині.

— Жалоба. Для тих, хто хоче танцювати. На тихе вінчання жалоба не простирається. Сьогодні маємо середу, — говорив, ніби думав уголос, — а в неділю вже може йти перша оповідь...

Безбородькові знову здалась підозрілою ревність, з якою Суліман заходився коло справи.

— Що це ви, Суліман, так квапитеся мене оженити? — засміявся вимушено. — А самі... чому, власне, ви не женитесь удруге? У вашій вірі допускаються розводи... Скільки вам років? Буде тридцять? — запитав нещиро, бо вважав Сулімана за старшого.

— Тридцять і вісім, пане докторе. Пан доктор питають, чому я не женюсь? То я панові докторові скажу по щирості: та, що я її люблю, не піде за мене, а до тієї, що мене

хотіла б, не тягне...

— Як то? — запитав Безбородько з сороміцьким муркотом. — То ви такий хусит[161] що взагалі без кубіти обходитесь?

Суліман знітився.

— Що значить — обходжусь? Обходжусь... не обходжусь... але все воно... без любові... гидко яюсь. Мені тяжко, — не докінчив і зніковів, як хлопчак.

Безбородько підсвиснув:

— Ов, я вас не знав з цього боку!

Побачив книжку на столі. Зацікавило, що Суліман може читати. Були то псалми Давида в німецькому перекладі.

— Це ви читаєте?

— А чому ж би й ні? — Видно було, що Сулімана зачепило таке запитання.

— Ну, і що вам сподобалося в тих псалмах? — іронічно допитувався Безбородько.

Суліман безпорадно потер чоло:

— То біда, що простий чоловік відчуває так само, як учений, а висловити того словами не вміє. Це велика завада в житті, пане докторе, я вам кажу. Он ви питаєте, що мені подобається у цих псалмах, а я хоч і відчуваю... передати вам словами цього не вмію... Це так, пане докторе, як гарна музика!.. Що ви можете сказати словами про музику?

— Та ви філософ, Суліман, — сказав, аби щось сказати, Безбородько. Думки його були зайняті іншим.

Згідно з рецептом Сулімана, повинен за три тижні взяти шлюб з Катериною. Не може сказати, що перехід через цю кладку робить йому приємність. Найгірше для Безбородька було те, що Катерина не подобалась йому. Крім того, гризли його сумніви, чи не буде суперечити вимогам хорошого тону пропозиція щодо вінчання під час жалоби? Чим виправдає він своє раптове рішення? Чим обгрунтує таку нетерплячку?

Грати роль до нестями закоханого в Катерину, маючи того янгола Нелю перед очима, здавалось Безбородькові таким нестерпним, що, замість піти до Річинських на вечерю, він повернув у пивну.

Уперше від про пам'ятного товариства з'їзду Безбородько впився так, що кельнер мусив розпізнати його власний капелюх.

* * *

Своє велике горе Неля сприйняла з істинно християнською покорою: не проклинала Катерини, навіть не бажала їй зла; не мала претензій до бога, що саме її обрав для того, щоб втаємничити в безодню людського падіння, а просто повільно завмирала. Неля втратила найголовніше: охоту до життя. За цим втратила сон. Неля не те щоб зовсім не спала, а дрімала в якомусь виснажливому нервовому півсні. Дрімала й удень. Бувало так, що й ходячи. Потім втратила й апетит. Мало що допомагало хитрування Марині, яка від якогось часу систематично обкрадала стіл Безбородька і нишком тикала Нелі всякі делікатеси. Неля брала в рот шматочок шинки чи голландського сиру і, не відчуваючи навіть смаку, довго бездумно жувала.

І якщо ковтала, а не випльовувала цю жвачку, то виключно заради того, щоб не робити прикrostі добрій душі Марині.

Серцем Неля ще й досі не могла повірити в те, що розум давно мусив визнати як факт: сестра просто-напросто продала її маклерові. Коли раніше Неля читала про таке у романах (за читання яких завжди гнівався покійний татко!), то вона уявляла собі, що такі випадки можливі тільки у великих, далеких містах, і то, либонь, існують вони більше в уяві письменників, ніж насправді в житті.

Але щоб щось подібне могло трапитись у Нашому, в домі священика, в їхній родині? Еге ж, коли задуматись над цим глибше, то можна втратити не тільки сон чи апетит, а й здоровий глузд.

До нестями гнітило те, що цей випадок морально знищив їхню сім'ю. Впала крапля страшної отрути на живий організм, і він перестав жити. Нема й ніколи вже не буде такої родини Річинських, яка була за татка, хоч зовні начеб все по-старому, начеб все гаразд. Катерину мама вважала не тільки своєю розумною, але й доброю дитиною, особливо з того часу, коли домовились, що вона візьме всю родину на своє утримання. Мама вже тепер намагається ставитись до Катерини з підкресленою увагою і не забуває вимагати цього і від дочок.

Катерина входить у нову роль — добродійниці родини. А коли б виявилась ця жахлива таємниця, що було б тоді? Можливо, Безбородько не схотів би одружитись з нею. Мама, напевно, вмерла б від розриву серця. Сестри (а може, не всі? Може, Зоня — ні?) відцуралися б Катерини. Знайшлися б і чужі люди, які вказували б на неї пальцем... Але цього ніколи не станеться: про це знають тільки троє, і всі троє мовчатимуть.

Це правда, що Неля не бажає Катерині зла й не проклинає її. Але зустрічатись з Катериною щодня, щогодини — понад її сили. Неля не може зносити присутності Катерини навіть через стіну. Їй здається, що Катерина видихає отруту, яка проникає навіть крізь мури.

І здійснення мрії про монастир, яка все настирливіше поверталася до Нелі після отих відвідин Сулімана, було б не тільки визволенням з-під тиранії Катерини, але й єдиним порятунком взагалі. Віра в те, що тоді вона, Неля, розв'яжеться з Катериною, вливала в організм те, чого найбільше йому бракувало: охоту до життя. Монастир в її уяві перестав бути добровільною тюрмою, як дехто називав цей заклад, а навпаки — вирисовувався перед очима Нелі як символ привілля для людського духу. Саме там Неля знову оживе.

Притаманний всім Річинським потяг до визначного становища, своєрідний гонор, що з нього не раз глузував вуйко Ілакович, і тут проявив себе. Оскільки в Нелі є середня освіта, вона, як тільки прийме сан, подбає, щоб монастир послав її вчитися у Львівський університет на факультет англійської філології. Такі речі — не виняток. Згодом, коли збагне організаційну мережу монастирів у міжнародному масштабі, попросить, заслужить своєю бездоганною поведінкою, випросить молитвами у бога, щоб її послали на Далекий Схід: в Китай, Японію... А там Туреччина, Болгарія, де вона в покуту за власне мимовільне падіння наVERTатиме на путь чесноти сотні молодих

грішниць. Буде ревно працювати над їх моральним оздоровленням і проситиме у своїх молитвах господа бога, щоб дав їм силу порвати з своїм ганебним ремеслом. Але що робитимуть ті дівчата, коли вона наверне їх на праведну путь, звідки і як дістануть працю, про це Неля не думала. Ці справи стояли поза її уявою.

В житті дівчини настала цікава зміна: уява стала її дійсним життям, а дійсність — уявою.

Проте, як не вабило Нелю життя у монастирі, як їй не хотілося ізолюватися від Катерини, вона довго не наслідувалась постукати у браму монастиря сестер василіянок на вулиці Сапеги.

Неля боялася розчарування. Боялась, що за тими мурами її зустрінуть не так, як вона собі уявляла. Може, не відразу зрозуміють те істотне, що в основі її рішення, — егоїстичне прагнення самій бути врятованою. Може, спочатку їм видасться підозрілим її бажання. Може, навіть не схочуть з нею говорити на цю тему, а звелять принести письмовий дозвіл матері, що вона не боронить своїй дочці надіти черничу рясу. Все це були ті незнайомі, чужі справи, які лякали Нелю вже тим, що вони не мали ніякого, хоча б побічного відповідника в її житті. Ніхто в їх родині не вступав у монастир, і тому у широко розгалуженій родині Річинських на цю тему не було жодної легенди.

Кружляти довкола монастиря Неля почала вже в половині жовтня.

Великий двоповерховий білий будинок під червоною черепицею відрізнявся від інших будинків того типу хіба що хрестом на найвищій вежі та різнокольоровими, з химерними лініями рисунка, вітражами у вікнах довгого коридора. Райдужний світ кольорів не відповідав внутрішнім настроям Нелі. Її більше приваблював монастирський сад, огорожений широким червоним муром, уतिकаний зверху битим склом. З-за муру визирали крони яблунь і груш. Сад, очевидно, був старий, бо гілля дерев було вкрите сірим, як полин, мохом. Сухого гілля на деревах не було, але сліди пилки видно було майже на кожному з них. Певно, там є сестра-городник, обов'язок якої — дбати лише про город і сад. Незважаючи на пізню пору, серед вже присохлого листя ще виблискували червоно-цитринові яблука і сірувато-зелені грушки, які під твердою непоказною шкіркою приховували золотий ароматний сік. Фрукти на деревах в цю пору осені належали в Нашому до рідких явищ. Якщо хазяїн запізнювався, то його виручали хлопчачки. Тут же, за цим високим муром, уतिकаним склом, плоди достигали на деревах, як люди у спокійній старості. Це свідчило про велику гармонію, про погодженість у взаємовідносинах між людьми і природою.

Неля уявила собі, що земля під тими старезними деревами вкрита темною, цупкою травою, вічно холодною

і ніколи не в'янучою. Сонце, мабуть, не зогріває там землі, навіть коли стоїть у зеніті.

Далі простягався монастирський город, огорожений парканом. Деякі дошки в паркані світилися широкими шпарами, крізь які видно було, як пораються на вже майже оголених грядках з закатаними рукавами сестри-послушниці. На відміну від звичайних черниць вони носили ясно-сині ряси. Неля знала, що послушниці

рекрутуються з простих, без середньої освіти, дівчат, які, навіть прийнявши сан, виконують роботу прислуг. Неля відвела очі від цієї картини. Вона видалась їй надто буденною, надто близькою до світу, з яким вона збиралась розпрощатись.

В середу, двадцятого жовтня, Неля постукала в браму — потягла за ручку дзвоника до монастиря василіянок.

Перший дзвінок не викликав ніякого відгомону. Неля смикнула ще раз, а потім ще раз поквапливо потягнула за ручку.

Здивована таким нетерпінням, сестра-воротар відчинила браму. Кирпатенький, злегка заломлений ніс, бліде лице з свавільними вусиками в кутиках рота не зробили на Нелю черничого враження.

— Я хотіла б побачити матір ігуменю...

— Матері ігумені немає — чемно відповіла черничка, а пальці її тим часом поспішали вже перекрутити ключ у замку.

Але тут прочинились двері навпроти (досі Неля їх не зауважила), і молода жінка запитала:

— Хіба сестрі Єренеї не відомо, що в деяких справах я заступаю матір ігуменю? Прошу, — звернулась вона до Нелі, наче б ці відвідини були давно умовленою справою, — прошу до кабінету.

Кивнула Нелі на фотелик веселого зеленого кольору, а сама стоїть, сховавши руки в рукави ряс. Мабуть, дуже короткозора, бо все мружить очі.

Велика шафа з розкішно оправленими книжками має навстіж відчинену одну половинку дверцят. Це справляє приємне враження. Книжки не виглядають, як мертві предмети за скляними ґратами, хоч, можливо, мало хто торкається їх. Такі вони новенькі і пишні у своїх блакитно-золотих плащиках.

В кутку стоїть пальма. Ні, не пальма, а якась дівоча рослина з широко розгалуженим листям. Вона здається сумною, незважаючи на достаток сонця і велику чистоту довкола. Стіл застелений вишиваною, з ще блискучими слідами від прасування, скатертю. На столі — залізний ніжик-жабка, що його на селі має кожний пастух. Над дверима — чорне розп'яття. Христос на ньому врівноважений і має майже задоволене обличчя.

— Чим можемо вам допомогти, пані? — таке запитання заохочує до сповіді і водночас бентежить. Неля підводить очі і не бачить нічого, крім білої смужки рук у рясі.

Силкуючись говорити спокійно, Неля мимоволі поворушилася.

— Я хотіла б вступити у монастир, як новичка...

— Гарно, — не дивується сестра, і це здається Нелі нещирим. Приходить їй знічев'я думка, що те мруження очей зовсім не наслідок короткозорості. — Скільки вам років?

— У травні минуло дев'ятнадцять. Два роки тому здала матуру у приватній дівочій гімназії, — додає від себе.

Напевне знає, що з матурою матиме більше шансів потрапити до монастиря.

— Чому ви хочете вступити до монастиря? Що спонукало вас до цього поважного

наміру?

Кров припливає до голови. Запитання сестри здається їй непристойним. Не гідним хреста на її грудях. Сестра помічає це і усміхається розуміюче:

— Ви не дивуйтесь, що я вас про це питаю. Хоч, ясна річ, мета й спонука повинні бути тільки одні, але дуже часто трапляється, — сестра підходить до столу, складає ніжик і ховає його до шухляди столика, — що люди зі світу (знову поблажлива усмішка) вважають монастир за санаторій, де лікують рани, завдані життєвим розчаруванням, — до нещасного кохання включно. Це романтичне і трохи застаріле уявлення про мету й завдання черничого життя, — посуворішавши, закінчила сестра. Руки знову сховалися в рукави ряс.

Неля стривожилась.

Сестра осуджує тих, що їх приводить сюди розчарування. А хіба задоволені своїм життям, щасливі люди шукають дороги у монастир? А що привело сюди її саму? А хіба коли б у Нелі було все гаразд у житті, коли б жив татко й не було б (ах, як би то зробити так, щоб і з пам'яті викреслити!) цієї гидкої історії з маклером, хіба вона прийшла б сюди?

— Я, — зам'ялась Неля, час від часу позираючи на сестру, наче міркуючи, наскільки можна відкрити перед нею своє серце, — я... не знаю, як бути... Я теж зазнала великого розчарування в житті...

Під білою, прозорою шкірою на обличчі сестри запульсувала жива кров.

— Нещасливе кохання? — запитала з опущеними очима.

— Ні, — таким самим тихим голосом відповіла Неля.

Сестра підняла повіки й подивилась на Нелю сірими, розумними, проникливими очима.

— Тоді я не уявляю собі, яке розчарування могло спіткати таку особу, як ви. Молода, вродлива, напевно, не помилюся, коли скажу — й багата особа...

Неля не спростувала цієї останньої неточності. Не хотіла поки що виявляти ні свого походження, ні прізвища.

— А може, у вас, — знову той проникливий холодний погляд, — надто розвинена фантазія? У вашому віці трапляється... Може, вам лише здається, що ви розчаровані життям? Ви ж його ще так мало знаєте.

— Мені не здається, — відповідає чемно, як учителеві під час уроків, Неля. — Я впевнена, що мені не здається.

Сестра обійшла столик і стала навпроти Нелі, освітлена анемічним жовтневим сонцем. Все на її блідому через брак повітря і сонця обличчі здавалось штучним. Навіть густі рівні брови були наче наліплені.

— У вас трапився гріх, і ви... ви хочете спокутувати його в монастирі?

Неля почервоніла, їй відразу ж стало гаряче.

— Я не согрішила, прошу сестри.

— Ага, ви просто відчуваєте в собі покликання служити Христові?

— Я хочу служити справі... Я думаю, що було б...

— "Справі"? — досить нетактовно перебиває її сестра. — У нас немає і не може бути інших справ, крім спасіння душ і служіння царю землі й неба — Христові. Я жалкую, що якраз відсутня мати ігуменя. Вона б пояснила вам все це глибше. Але я можу попросити сюди отця редемпториста[162] що саме проводить у нас закриті реколекції[163] для пань. Якщо бажаєте...

Неля не встигла висловити своєї волі, коли до кімнати увійшов чернець.

Це був красивий якоюсь жіночою вродою високий мужчина з помітним вже ожирінням. Він глянув на Нелю, і його очі спалахнули наче від магнію, але тут же сховались за лицемірно опущеними повіками.

— Прошу отця, ось ця дівця, — голос у сестрички шовком стелився перед ним, — задумала вступити у монастир. Оскільки матері ігумені немає, отець зволили б поговорити про обов'язки монашого стану, бо молода особа... мабуть, не здає собі справи... Отець дозволить мені піти?

Вона склала руки на грудях і безшелесно вийшла, наче виплила з кімнати. І хоч двері замкнулись за нею, в Нелі звідкись взялося прикре чуття, що сестра підслуховуватиме їхню розмову.

Монах не сів, а граціозно сперся об поруччя важкого, з високою спинкою крісла.

— Я хотів би знати, що вас привело, дитя моє, до цього дуже поважного, дуже-дуже серйозного кроку?

Монах перехилився через спинку в бік Нелі, і на неї війнуло запахом добірного салонного тютюну.

Неля, яка ще задовго до цього дня приготувалась до цього питання, тепер завагалась, бо не знала, як із завченої відповіді викинути слова "справа".

— Я хотіла посвятити себе молитві за тих бідних дівчат, що... — вона шукала вислову, який крутився в голові, збентежена поглядом отця, що безцеремонно ощупував її постать, — за тих бідних, що... що... пропадають у гріху нечистоти... За малолітніх нещасних... що торгують ними десь там... У Токіо!!! Бомбеї... Стамбулі... не знаю ще де...

— І ви вирішили спасти їх своїми молитвами?

І хоч його голос прозвучав ніби серйозно і питання було доречне, Неля відчула, що він глузує з неї.

— Бомбей, Токіо, Стамбул... Можна б додати ще Касабланку, Каїр... А чи задумувались ви над тим, дитя моє, що ви хотіли допомогти їм спасти свої тіла, а не душі?

— Ні, прошу отця, — енергійно заперечила Неля, — я мала на думці душу. Саме душу...

— Душу? — дуже ввічливо здивувався монах і ще раз повторив: — Душу? А яке може бути для тих нещасних спасіння душі, якщо вони не належать до святої католицької церкви? Ви ж учились катехізису, ви повинні знати, що немає і не може бути спасіння поза католицькою церквою. Тих нещасних, о, дуже навіть нещасних заблуканих треба насамперед повернути на католицьку віру, а потім уже думати про

спасіння їхньої душі. А наша свята церква, — що вам теж повинно бути відомо, — не залучає до цієї місії жінок. Протестантська церква, та визнає жінок-місіонерів, а ми з вами — католики, дитя моє.

— Я думала...

— Ви думали насамперед спасти тіло, а потім уже душу. Ні, дитя моє, найперше душа, а потім уже тіло. Сказано-бо в євангелії від святого Луки, що "жоден слуга не зможе служити двом панам: або він одного зненавидить, а другого любитиме, або буде триматись одного, а другого знехтує. Не можемо богу і мамоні[164] служити". Я хочу почути від вас слово, дитя моє...

— Якщо так, то я піду, — сказала Неля і підвелась. Їй нічого було тут шукати. Фата моргана, яку створила її уява, виявилася безлюдною та безводною пустинею.

І Неля вперше в житті відчула не то жаль до своєї церкви, не то сором за неї, що вона так безоглядно розправляєтсья з тими, які не належать до її лона. Позбавити людину можливості доступу до раю, засудити її на довічне пекло! А де ж християнське всепрощення, євангельське милосердя?

Неля не дивилась на ченця. Вона бачила лише на спині стільця його руки. Рожеві, пухкі, гидкі у своїй виплеканості.

Одна з тих рук піднялася вгору.

— Сідайте, дитя моє. Ми ще не закінчили з вами розмови. Оскільки вже боже провидіння привело вас до цього порога, то я, душпастир, не маю права відпустити вас, не поговоривши з вами.

"А про віщо нам говорити? Я не піду вже в монастир. І в Катерини не стану жити, і тут не залишусь. Про віщо ще говорити?"

Проте сіла знову, але на краєчку, так, щоб кожної хвилини могла схопитись і піти.

— Ми ще не закінчили розмови з вами. Ви ж не сказали найголовнішого, дитя моє. Я ще не почув від вас, що вас спонукало думати про долю тих нещасних, заблуканих овечок божих? Думки, безперечно, благородні, о, навіть дуже благородні, і, напевно, сподобались господу богу, але я, як душпастир, хотів би знати, — ви розумієте мене, дитя моє, — причину, оті незримі порухи душі, що привели вас до таких богоугодних, високоблагородних думок.

Неля відчула, що впіймалась у сильце. Вона у відчаї повела навкруги очима, наче шукала допомоги в оточуючих предметів. Але шафа з книжками і розп'яття, ба навіть квітки були на його боці. Це були його давні знайомі, можливо, й співсвідки не одної секретної розмови, і зрозуміло, що вони сприяли йому, а не їй. Неля зробила останнє зусилля вирватись з сильця:

— Я не можу говорити про... причини, що спонукували мене... Я ж уже не хочу...

Він жахнувся. Удаваний жах, що відобразив отець на своєму обличчі, потім театральний жест руки, якою заслонив очі, додали Нелі відваги. "Комедіант, — подумала, — клоун. Я його не боюсь".

— Не можете? Ви неправильно висловились, дитя моє. Ви не хочете. Фальшива гордість скувала ваше серце і не дає йому відкритись перед Христом. Сказано-бо у

евангелії св. Матфія: "Чим серце наповнене, то говорять уста". А ви будьте покірні, дитя моє, бо підійшли до Ісуса учні і спитали, хто найбільший у царстві небеснім. А він покликав дитину, і поставив її перед ними, та й сказав: "Істинно кажу вам: коли не навернетесь і не станете ви, як діти, — не ввійдете у царство небесне..." Ви ж задумали вступити в монастир. Як же ви уявляєте собі служити Христові з такою гординою в серці? Я слухаю вас, дитя моє. О, спогляньте на розп'яття! Подивіться, якими добрими очима просить вас спаситель не ранили його найсолодше серце! Я питаю вас, дитя моє, що змусило вас подумати про заблуканих овечок божих, падших ваших сестер во Христі? Слухаю, терпеливо слухаю вас, дитя моє...

— Я передумала, — розпачливо борониться Неля. — Я передумала... Я, здається, вже не буду вступати у монастир!

— О, — знову той театральний жест — вияв жаху, наче перед ним постав Люцифер, — диявол водить вами, не піддавайтесь його підшптуванням, дитя моє! О, якими плохими, якими нестійкими, якими образливими для господа бога були ваші наміри, як мало по-справжньому любили ви Христа, коли при першій, на ваш погляд, невдачі ви відступили від своїх намірів. О дитя моє, не християнська покора й не смиренне бажання допомогти своєму ближньому, а грішне бажання стати вище за інших, скрита гордість, жадоба розголосу й скороминущої слави грішного світу цього керувала вами. Проповідницька діяльність! Подорожі у невідомі далекі краї! Ось що манило вас! А коли ви дізнались, що наша свята церква противиться цьому, ви не бажаєте взяти на себе роль скромної слуги божої — і відступаєте назад. О, моліться, дитя моє, щоб господь змилосердився над вами й не оставив вас, бо ви йдете дуже стрімкою стежиною...

— Я піду додому.

— Підете, дитя моє. Для таких непокірних, гордих духом, як ви, немає місця в цих скромних мурах. За гріх гордині збунтовані ангели заплатили вічним пеклом. Ви підете додому, але ви повернетесь до своїх вже очищена від гріхів, з серцем дитини, що про неї згадує Христос, наш спаситель. Я хочу, це мій обов'язок цього хотіти, я б зробив гріх перед власною совістю і перед богом, як душпастир, коли б не подбав, щоб ви висповідались. Ми зараз же розпочнемо святу сповідь, дитя моє. Хай вас не бентежить, що я без епітрахилія. Це зовнішня форма, яка не впливає на дійсність святої сповіді. — Він вийняв з задньої кишені рясини молитовник, відкрив його і почав шептати молитву. — Підсядьте ближче, дитя моє. Отак, щоб ваші уста були на висоті мого вуха. Я закриваюсь, дитя моє, — він справді прикрив очі долонею, — мене нема. Біля вас тільки заступник Христа, якому ви зобов'язані сказати всю правду і тільки правду. Коли сповідались останній раз?

Неля сказала.

— Чи відправила точно назначену покуту? Чи не замовчала на попередній сповіді з страху чи стиду якогось тяжкого гріха? Чи не мала надто великої прив'язаності до якоїсь особи або речі так, що радше готова була образити бога, ніж розстатися з тією річчю або особою? Чи не мала звичаю без належної причини судити або підозрівати своїх ближніх, а особливо начальників? Чи покутувала та вмертвляла ті пристрасті, до

яких з природи або із злої волі є схильна? Непристойних думок не мала? Не оглядала непристойних картин чи фото? Не підглядала з цікавістю чоловіків на пляжі? Чи дозволяла себе обіймати, нескромно обмацувати чужим чоловікам? Чи не підслухувала часом, про віщо розмовляли між собою татко з мамцею у ліжку?

На всі ці питання Неля автоматично відповідала: ні, ні, ні.

— А гріх нечистоти знайомий їй зблизька?

— Ні.

— Як же "ні"? — вийшов ксьондз з ролі сповідника. — Ви ж говорили самі... — Він вмить зміркував, що схибив, і негайно виправив: — Вона говорила, що дім її батька — віруючий. Хто її батько?

— В мене нема батька.

— Сирота? На ласці родини?

— Є мама.

— А покійний батько був віруючий?

Неля не квапилася з відповіддю. Це було те найважче для неї, чого вона не хотіла сказати, щоб не видати решту.

— Мій батько... був священиком.

— Священик? Може, отець Річинський? Вона мовчить... Ви мовчите, дитя моє! О небеса, значить, це так, це правда! О найсолодше, найдобріше серце Ісуса, як мені дякувати тобі, що ти іменно до мене направив дитину друга мого!

"Друга? — як крізь туман продираються Нелині думки. — Друга? Щось вона не пригадує собі, щоб у батька був такий друг".

— О дитя моє, в подяку за цю велику ласку небесну зітхнемо до серця Ісуса Христа. Повторяйте за мною, дитя моє: "О серце Ісуса, в котрого власті є всі серця. Візьми у своє володіння і моє серце".

— ...і моє серце...

— "Серце Ісуса! Царюй у всіх серцях. Підбий[165] собі всі бунтівничі серця!"

— ...бунтівничі серця...

— "Серце Ісуса, найлагідніше, найтерпеливіше, найпокірніше, найчистіше, як же ж не подібним є ще моє серце до твого!"

— "О найсолодше серце Ісуса, світлом свого серця просвіти мене".

— ...просвіти мене.

— "Терпінням свого серця сокруши мене".

— ...сокруши мене.

— "Кров'ю свого серця облий мене"...

— ...облий мене.

— "Водою свого серця обмий мене".

— ...обмий мене.

— "Заслугами свого серця у святи мене".

— ...усвяти мене.

— "Хрестом свого серця скріпи мене".

— ...скріпи мене.

Молитва тягнеться й тягнеться, і, здається, кінця їй не буде. Неля, що мала повторяти слово у слово, вимовляє тільки останні слова, й то не вимовляє, а лише беззвучно ворухить губами. Фізична втома викликає байдужість до всього, що навколо неї діє. Одноманітний, ніби капання каплі з стріхи, текст молитов ввів Нелю у такий стан душевної тупості, де замирає всяка воля до опору. Залишилося одне бажання: на щось зручно спертися головою і заплющити очі.

— Я бачу смиренність на обличчі вашім. Я читаю в ваших втомлених очах жаль і бажання щирого каяття. О, я серцем чую, як ви прагнете через святу сповідь скинути тягар з серця, що стільки часу гнітить вас. Так, дитя моє?

— Так.

— Продовжимо, отже, святу сповідь. Ви стояли близько до гріха нечистоти. Прошу вас, відповідайте на моє питання: так?

— Так, — змученим, чужим голосом відповідає Неля.

— Винувник був мужчина чи жінка?

"Жінка? Про що він питає? Як може жінка бути винувником?"

— Чого ви ще надумуетесь, дитя моє? Я спитав вас: мужчина чи жінка?

— Мужчина.

— О, не мужчина, дитя моє, а сатана в образі людини. Гарний, молодий, майстер володіти улесливим словом обплутав вас сіттю свого чару, як павук свою жертву, а ви, наївне, невинне дитя, довірилися йому? Так, дитя моє? Чого ви мовчите? Невже ж диявол знайшов собі доступ до вас у цьому святому місці й знову скував вам серце?

— Ні...

— Що "ні", дитя моє? Ви хочете сказати, що хоч і поведінка ваша була грішною, але не дійшло до остаточного? А щоб б ви подумали, дитя моє, про людину, яка з помсти зранила ближнього дуже важко, однак не вбила його? Не зробила вона важкого злочину? Дитя моє, я не розумію вашої мовчанки. А може, ви хочете сказати, що він не був молодим? Ви це хотіли сказати, так?

— Так.

— Ах, тепер я вас розумію, дитя моє! Винуватець — це літній чоловік, якому ви довірилися, як батькові. Чи так, дитя моє? Той злочинець під якимось приводом заманив вас на свою квартиру. Так, дитя моє?

Неля заперечливо хитнула головою. Вона поволі стала відчувати, як її покидає сонливість, що ніби пеленою була окутала її свідомість. З радістю переконалася в цьому.

— Ніхто мене не заманював...

— Розумію вас, дитя моє. Це він, лис, закрався у ваш дім, коли нікого не було вдома?

— Ні... ні...

— О дитя моє, мені залишається думати, що ви самі прийшли до нього. Так?

— Так.

— Так?! О, крига фальшивого сорому, що сковувала ваше серце, розтаяла, і ви заговорили. Я слухаю, слухаю вас, дитя моє...

Неля поволі звелась на ноги. Так ослабла, що аж вхопилась за поруччя крісла, на якому шойно сиділа.

— Що з вами, дитя моє? Ви ж перериваєте святу сповідь. Що сталося?

— Залиште мене... Ще трохи — і я буду кричати... Страх, що відбився на його виплеканим обличчі, цим разом не удаваний. Він метнувся до дверей, а за хвилину в кімнаті була вже сестра.

— Сестро Макаріє, цій дівці треба відпочити. Заведіть її в сад, хай походить трохи, а пізніше подбаєте, щоб вона була на вечірній науці реколекції для пань. Це буде не раніше як за годину... Дівчина, — він подав потаємний знак черниці, — потребує моральної підтримки.

— Я хочу додому, — заговорила Неля рішучіше. — Пустіть мене додому.

Сестра Макарія кліпнула очима, що означало: "Так, ви підете додому".

— Ми нікого не держимо тут насильно, і вас не будемо держати, але на вечірніх реколекціях ви побудете. Потім докінчите святу сповідь і підете додому.

"А звідкіль ти знаєш, що я сповідалась? Таки підслуховувала?"

— Підемо, — сестра Макарія взяла Нелю легенько за плече, — підемо в сад.

Монастирський сад був багато де в чому подібний до того, яким його вирисувала Нелина уява.

Крислаті крони дерев, покручене віття, пов'язане вгорі суцільним плетивом, крізь яке просочувалося сонце, мов крізь велике решето. Всі дерева, здавалось, були ровесниками. Великий порядок і акуратність панували в цьому тихому, відгородженому від світу саду. Деревина була дбайливо підчищена. Зрізи всохлих гілок обліплені глиняним пластиром, земля біля коренів скопана і удобрена, а купки попелу свідчили про господарські запобіжні заходи. Деревина тихо розмовляла поміж собою, як і личило в їхньому поважному віці. І тільки час від часу якась з них підносило голос на тон вище.

На зеленій шорсткій траві, що справді своїм ростом нагадувала рід мохів, то тут, то там лежали, немов повтикувані для краси, цитриново-червоні яблука та круглі, подібні до картоплин, груші.

Краєм саду йшла викладена камінними плитками доріжка. Ні одна травинка не пробивалась поміж чистих, дібраних не тільки за формою, але й за кольором плиток. В саду стояла прохолода, але вона йшла не так від землі, як від оброслих мохом мурів, і тому не мала духмяного запаху чорнозему, а тхнула грибами.

Скісне проміння освітлювало тільки половину саду. Саме тут, у мурі, була хвіртка з високим порогом, подібна до вікна, яке вело у город. Хвіртка була з масивними скобами для замків і, напевно, міцно замикалася на ніч, але тепер була відчинена. Сестри-послушниці вносили через неї коші з білими, вже почищеними головами капусти.

Неля переступила високий поріг і опинилася на городі.

Дві загорілі на сонці, майже однакового росту послушниці, що їх черничі плаття робили схожими з обличчя, запитливо подивились спочатку на Нелю, а потім одна на

одну.

Неля вирішила не вітатися з ними і взагалі не помічати їх присутності, щоб уникнути будь-яких запитань.

Що б могла відповісти, коли б запитали, кого шукає, чи не заблукала часом?

Сестрички не брались за роботу, а стояли з опущеними долу руками, чекаючи, що Неля сама звернеться до них.

Неля, вперто не помічаючи їх, розглядала город. Паркан був досить високий, але в одному його кутку височіла купина компосту... Неля, не довго думаючи, попростувала до неї. Сестрички здивувалися ще більше. А Неля, повернувшись до них спиною, простує картоплинням. Грудки землі сиплються їй у черевики, нога, не звикла до нерівного ґрунту, спотикається, а Неля йде в наміченому напрямі, як за компасом.

Купина зблизька виявляється значно вищою.

Притримуючись за паркан, Неля видається на неї. Струхлявілий бур'ян всуміш з глиною западається під ногами, як трясовиння. Нарешті Неля хапається за дашок паркана, перекидає ноги і вже висить по той бік. До землі не так далеко, але вся вона вкрита буйними і дорідними зарослями будяків та кропиви, підживленими, мабуть, соками тієї компостної маси. Неля хвилину повисіла у повітрі. Руки починають мліти, а вона не наважується скочити додолу. Врешті руки не витримують, і Неля падає у кропиву. Через панчохи відчула її пекучі уколи. Вибравшись з небезпечного місця і с'як-так причепурившись, вона ще раз зазирнула крізь шпарку в паркані. Одна з сестричок ще дивилася в Нелин бік, а друга, підібравши спідницю, чимдуж поспішала до монастиря, мабуть, сповістити про втечу.

Нелі довелося чимало покрутитись, поки вона вибралася на вулицю. Дивно, що місто, таке знайоме з обличчя, видалося чужим, коли повернулося до Нелі спиною, тобто городами та подвір'ями.

Дома ніхто не спитав Нелі, звідки в неї глина на черевиках і чому панчохи обліплені будяками.

Сталося так, що на другий день після цієї історії з монастирем прибігла до Річинських Оксана. З галасом, червона від обурення, почала нарікати на брак патріотичних почуттів в української нашівської інтелігенції.

— Це ганьба, скандал, щоб не було кому носити обідів політичним в'язням. Пані охоче дають щотижня по черзі обіди, але годі вимагати від них, щоб вони ще й самі носили їх у тюрму. А вас п'ятеро сестер сидить, і жодна не може цим зайнятися!

— Чому — жодна? Неля буде носити обіди. Коли? А хоч би й від завтра.

Вона навіть не запитала, кому носити. Зрештою, Нелі було байдуже.

Адже йшлося тільки про одне: аби мати змогу жертвувати собою, аби очиститись як-небудь від свого падіння.

— В такому разі, тобі, Нелю, по цьому питанню треба переговорити з Олегом Романиком. Так, він голова студентської секції, відає цими справами. Звернися до секції. Вона міститься в Народному домі, там тобі скажуть, що і як.

* * *

Двері, незважаючи на години прийому, були замкнені.

Сторож будинку сказав, що цими справами займаються студенти в "Бесіді".

— А не знаєте, хто із студентів? — спитала Неля, хоч від Оксани знала, що цим займається Романик.

— Студенти — й годі.

Очолював ті справи дійсно Романик.

— Ви займаєтесь політичними в'язнями? Зголошуюсь носити в'язням обіди в тюрму.

З першого погляду Неля помітила в нього бруд за нігтями, і її святий вогонь трохи пригас.

— Дуже добре. Але сьогодні, саме зранку, перевезено транспорт в'язнів до львівських Бригідок. Залишили тільки комуністів, та ми ними не опікуємось. З наших залишився один, але йому обіди вже доставляють.

— Шкода...

— Шкода? — здивувався, ніби щось підозріваючи. — Таки справді шкода? Так, кажете?

Тепер скидалося це на спробу трохи затримати гарну дівчину.

— Як вам шкода, то знаєте що? До того в'язня ніхто не приходять на відвідини. Його батьки живуть далеко на Гуцульщині, Товариші хоч би й хотіли... ви розумієте... Може б, ви його відвідали? Вам, як дівчині, зручніше... Ви могли б заявити, що ви — його наречена. Може, йому пощастить щось переказати через вас... Його справу веде слідчий Янічек. В четвер можна б...

Чи говорилося при тій розмові ще щось, Неля не пам'ятала.

Зранку в четвер Неля молилась у капличці на цвинтарі. На богоматір не могла дивитись. Обвішана вервицями[166] і дешевими медаліками, цариця небес не заохочувала розкрити своє серце. Неля воліла б бачити її тиху й просту, у пшеничних колосках.

День почався мрячним, осіннім дощиком. Але потім, саме тоді, як Неля виходила з дому, несподівано засяяло сонце, і аж навіть дивно було, що тротуари такі чорні й слизькі.

Дехто ніс ще парасольку над головою, але за хвилину і це зникло. Яблука в кошиках на ринку виглядали, мов тільки-но зірвані з саду, ще з ранньою росичкою.

Будинок суду був досить занедбаний. Тільки каштани перед фасадом оживляли його. На лихо, саме ці декоративні каштани зовсім затемнювали вікна перших двох поверхів.

Неля увійшла з ясного світу, як у гробівницю. На карточці стояло:

"Перший поверх, 35-а кімната".

В коридорі, що кожен кільканадцять кроків повертав під прямим кутом, було багато людей. Найбільше селян. На Нелю справила прикре враження поведінка цих людей, яка свідчила про надто велику освоєність з таким місцем. Вони вештались, зазирали у двері і виходили з них, як у себе на подвір'ї.

Перед самими дверима номер тридцять п'ять Нелю охопив страх. Якусь мить не

була певна, чи пам'ятає його прізвище. Івашко чи Івашків? Тепер тільки усвідомила, що, йдучи сюди, вона всю дорогу повторювала бездумно: Маркіян, Маркіян, мов намагалася освоїтись з його особою.

Постукала у двері і водночас натиснула ручку.

Чорна потилиця і частина плеча, схилені над паперами, не поворухнулися.

Неля зробила два кроки вперед, щоб не стояти коло самих дверей, і зупинилась. За хвилину потилиця подалася назад, і Неля зустрілась з інтелігентним, врівноваженим обличчям. Була розчарована. Інакше уявляла собі піку слідчого. Суддя показав рукою на крісло. Відчувала його пильні очі на собі, але це її не бентежило. Був у них той самий захоплений вираз, що майже завжди бачила в очах мужчин, з якими доводилось їй зустрічатись уперше.

— Ви до мене? — запитав польською мовою.

Подякувала йому кивком голови за пропозицію сісти, приступила ближче і аж тоді промовила:

— Так... Я хотіла б попросити побачення з Маркіяном Івашковим.

— Сестра?

— Ні.

— Як же ж це так? Ми дозволяємо побачення у виняткових випадках тільки близькій родині. А щодо Івашкова, то він взагалі не одержить дозволу...

На гарному закопанському килимі висить білий орел з мармурової маси. На маленькому чепурненькому столику — квітка у вазонку.

"Квітка у в'язниці? Що б ви сказали на це, сестро Макаріє?"

Враз Неля опам'яталась, збентежена. Той, за столом, опершись ліктями на поруччя фотеля, смакує її очима.

— Я наречена Івашкова і дуже прошу...

— Чи не ідеологічна наречена? Ті панове, здається, мають теж своїх дам серця...

Так мало людського було тепер у тому обличчі напроти, що Неля раптом втратила будь-яку надію. Аби заспокоїти власну совість, додала:

— Ні... я таки... звичайна наречена і тому прошу.

Обличчя слідчого витяглось і споважніло.

— Наречена Івашкова? Як же ваше прізвище?

— Неонілія Річинська...

— Річинська, чи так? Неонілія Річинська. Добре. Сідайте, прошу, панно Річинська.

Неля сіла.

— Отже, пан Маркіян Івашків є вашим нареченим? Скажіть мені, як же ви, як кохана, як наречена, що, само собою, мусить мріяти про власний дім, родину, одним словом — про сімейне щастя з чоловіком, могла допустити, аби майбутній чоловік зійшов на бездоріжжя, став бандитом? Ви догадуєтесь, що його чекає за участь у політичній вбивстві?

— Я нічого не знала... Я абсолютно нічого не знала...

— Дійсно? — іронізує Янічек. — В такому разі, ви для нього зовсім чужа людина. Я

розумію, що подібної таємниці не можна сказати батькам, дружині навіть, — але коханій? Чим пояснити мені, наприклад, факт, що під час обшуку в його квартирі не знайшли жодного листа від... нареченої?

Неля зловила себе на тому, що її пальці роблять непотрібні, нервові рухи, і ще дужче розгубилась.

— Ми... ми не листувались...

— Як-то? — розсміявся весело. — Між нареченими не було листування? Скільки ви вже заручені з ним?

Заколело в очах від сліз.

"Нерви", — подумала й чомусь відразу перед очима виник батько таким, яким бачила його останній раз, — восковий, з руками, складеними навхрест на грудях.

— Власне... власне... цього подружжя хотіли лише його мама і я...

— А він... то вас... не хотів? Не подобались ви йому? Чи так? — спитав з нахабством, яке за інших обставин могло бути компліментом.

Неля встала. Рішила, що може вже піти.

— Зачекайте, панно Річинська, даю вам п'ять хвилин розмови. Але Романикові перекажіть, хай більше не пускається на такі дурні вигадки. Добре?

Боронитись далі означало б свідомо програвати. Вона просто подивилась на слідчого. Усміхнувся до неї поблажливо. Відповіла йому усміхом, якого довго не могла собі вибачити.

Янічек подзвонив до в'язничного сторожа і видав йому потрібний наказ.

— Сідайте, панно Нелю, — підсунув їй крісло.

Притакнула головою, але не сіла. Він не зводив з неї очей. Відчула, що цей урядовець Жечі Посполитої зовсім не вороже настроений до неї. Вона подобалась йому, і та обставина, що привела її до нього, очевидно, ставала тут другорядною.

— Мушу вас попередити, що Івашків не має у своїй зовнішності нічого від романтичних героїв, як це ви собі, напевне, уявляли. Не хочу, щоб ви розчарувались, панно Нелю...

Хотіла для відчипного кинути якесь слово, але двері відчинились, і ввійшов Маркіян Івашків, а за ним — чоловік у мундирі бронзового кольору. Не дивилась у той бік, але знала, що Янічек підвівся і, схрестивши руки, чекає видовища. Треба було відразу ж зважитись, бо за хвилинку могло бути запізно. Здавалось, не окинула навіть добре оком постаті, що виросла перед нею. Проте відразу впізнала у зарослому в'язневі колишнього гімназиста, що на пам'ятній вечірці віддав перевагу Орисі Ілаковичевій перед нею, Нелею.

Для романтичної Нелиної натури момент цей відразу став знаменним. Вона схопилась за нього, немов за якийсь фатум. Можливо, коли б життя Нелі у той час було наповнене хоч трохи внутрішнім змістом, події її біографії розгорнулися б інакше. Те, що сталося пізніше, не було тільки вибриком романтично настроєної панянки. Породив його передусім великий голод душі за справжнім коханням, душі, що по самій природі своїй мусила жертвувати собою.

— Маркіяне! — скрикнула і впала йому на груди, щоб там сховатися перед ним же самим.

Івашків непоквапно притиснув її до грудей. На Нелю вдарило запахом давно не митого людського тіла й поганого тютюну.

— І що там? — запитав голосом, що відразу опам'ятав Нелю. Підвела обличчя з його грудей, доторкнулася до чогось чорного й колючого. Тоді помітила пасмо білявого волосся, що звисало над чолом.

Його подряпана щока, сморід, що йшов від зеленкуватого одягу, брудний комір сорочки раптом здалися зовсім неістотними. Це були далекі речі, що не належали до Маркіяна Івашкова. Все те було наче силоміць йому накинене, щоб його принизити й змінити. Тільки тембр і глибина його голосу залишилися єдино дійсні, і в них містилась вся питома вага Маркіяна Івашкова.

— Мама дуже турбується... мною?

Була вдячна, що так зручно дав їй знати, що має маму.

— От як мама. Хіба не знаєш?

— Поїдь до неї, — попросив. Взяв Нелю за підборіддя, пильно подивився на неї. Очі мав, як не дивно, ясно-чорні, начеб уже поза межами всього людського.

Неля притакнула. Знала, що зробить все, чого від неї вимагатиме. Почувала, що для нього справді має значення, аби вона відвідала його маму. Чекала чомусь, що він запитає про Орісю. Не запитав. Можливо, не знав, що його дівчина вийшла заміж якраз за Нелиного свояка.

— Тільки ти зійди на зупинці Мокра, бо від станції Березці далі йти...

Нелі здалося, що він уперше глянув на неї уважніше.

— Яка ж ти гарна стала! — сказав радо і вдруге, тепер уже так поривчасто, що аж збентежив Нелю, притис її до грудей, незграбно поцілував у самі уста. Поцілунок той мав виразно солоний присмак.

— Кінець, панство! — чи Нелі здалося, чи Янічек справді підвищив голос.

— Ім'я твоє? — шепнув їй до вуха Івашків.

— Неля...

Мала враження, що почув це слово як "Еля".

Ще одні, цим разом останні двері у брамі, і ще один, теж останній, тюремник.

Гранчасте підборіддя, над яким звисає злий ніс (верхня частина обличчя сховалась під кашкетом), криє вузький проріз рота, промимрило ніби про себе:

— Така млада... така слічна[167]... цо она тутай шука...

Неля мимохіть повернула до нього обличчя, але ключ заскреготав у замку, і вона побачила білий від сонця тротуар по той бік вулиці.

Впало в очі, що каштани перед тюрмою коричневі від плодів. Такого урожаю каштанів Неля не пригадує собі за все своє життя. Чи буде йому чутно в камері, як вони падатимуть?

Над'їхав з морозивом у візочку хлопець у брудному фартусі і з веснянкуватим носом. Неля щойно тепер осмислила слова тюремника: їй може загрожувати

небезпека? Вона може якимсь чином сама опинитися в тюрмі?

Але ж вона цього хоче! Ясно, що коли доля поставить перед нею вибір: життя з ласки Катерини чи тюрму, то вона обере тюрму!

До того ж прохання "нареченого" якоюсь мірою зв'язало її з цим місцем. Оце несподіване вторгнення в чуже життя немов розсунуло вузькі рамки дотеперішнього Нелиного буття. Створилася вигідна для Нелі відстань між її особою і світом Безбородьків та Суліманів. Поміж ними, саме на тій вузькій межі, й містилося оте невідоме, єдиним уособленням якого було заросле обличчя Маркіяна Івашкова.

* * *

Коли вперше після великої перерви Безбородько знову з'явився у Річинських, застав у салоні саму Катерину. Видно було, що чекала на нього, але словом не обмовилась, чому не приходив так довго.

Ідучи до Річинських, Безбородько випив для відваги кілька чарок французького коньяку.

"Як вони мені полегшують дорогу", — подумав з хмільною безпосередністю.

Катерина схопилася назустріч. Помітив на ній новий претензійний комірець, і це тільки підсилило його нехіть.

Ніби скоряючись чужій волі, обійняв дівчину за плечі і посадовив напроти себе.

— Що ж там, дівчино? — наблизив своє обличчя до Катеринино. Носи їх майже стикались. Безбородько бачив її великі зелені очі, але й бачив темні плями на її обличчі. Скривився від внутрішньої огидливості, ніби побачив уперше цей брак краси.

— Ти пив, — вимовила збентежена Катерина, намагаючись вирвати свої руки з його долонь.

— Я пив, але п'яний буду тільки тобою, — знову, ніби виконуючи чийсь наказ, повторив Безбородько. Відчув огиду до самого себе за ці слова.

Катерина посміхнулася, приємно засоромлена. Усміх на тому веснянкуватому обличчі немов повернув Безбородькові владу над собою. Постало в ньому нестримне бажання штовхнути Катерину від себе аж до протилежної стіни, але натомість, знову-таки проти своєї волі, притягнув її до себе.

І коли так майже лежала на ньому, пригадав Безбородько служницю родини, де вчив колись синка. Служниця та звела його, коли йому не було й шістнадцяти років...

Кров ударила Безбородькові в скроні. Мало тямлячи, що робить і кого має перед собою, почав безладно й дико цілувати Катерину.

Катерина, приголомшена в першу хвилину цим нападом, тепер вирвалася з його обіймів з такою силою, що перекинула столик.

Від грюкоту того Безбородько отямився. Витер спітніле чоло і машинально поправив краватку. Тепер обоє пересіли на диван, немов заспокоєні, але почервонілі й задихані.

Безбородько радів. Доля і в цьому випадку виявилася рідною мамою для нього. Катерина перестала бути петлею довкола шиї, що мала принести визволення від клопотів і моральну смерть.

Він розумів: потрібний ще якийсь час, поки він призвичаїться до цього обличчя. Але тіла її вже прагнув, а це було для нього чи не найважливіше.

Безбородько обійняв Катерину так, аби кожної хвилини, коли б хто рипнув дверима, міг вихопити свою руку, і, притискаючи долоню до її пишних грудей, прошепотів, маючи перед очима тамту дівку в червоній спідниці:

— Коли вже нарешті будеш моєю?

Катерина не могла відразу відповісти на це несподіване запитання. Була просто приголомшена.

Чи любила Теофіла? Чесно кажучи, сама не знала цього. Не знала іншої любові, крім почуття до Безбородька. Тому не могла порівняти, не могла знати ступінь напруги того почуття.

Одне знала напевно: ніколи не могла б погодитись з тим, аби він одружився з ким іншим.

Чимало пліток ходило в містечку довкола цього кохання, чимало людського здивування, чимало заздрощів, чимало було витрачено енергії, аби зліпити чи розбити цей інтерес, аби Катерина на хвилину могла припустити можливість невдачі.

Якийсь час Катерина перебувала в забутті. Згодом, врівноважившись, зрозуміла, що її вінчання з Теофілом якщо взагалі і має колись статись, то тільки тепер, згарячу, коли він горить до неї і коли... матеріальний стан родини можна ще маскувати деякою невпорядкованістю спадкових справ...

Зітхнула виразно і вже сама притулилась до нареченого.

— Якби ти того хотіла... так я... — прошепотів, лоскочучи вустами її шию, — то ми... могли б навіть тепер повінчатись.

Катерина удала велике здивування, навіть відсахнулась од нього:

— Тепер? Та ми ж у важкій жалобі... Ти не забувай, що татко був священик, і то ще й канонік...

Побачила, як нахмурився, і, до нестями щаслива, що вона так важить для нього, поспішила додати:

— Добре... я поговорю з мамою... Щоб тільки не було зайвих пліток з цього приводу...

Замість відповіді міцніше притис її до грудей.

— Плітки? — засміявся. — Могли б пошкодити панні Катрусі Річинській, але пані докторовій Безбородько не вдіють вони нічого...

* * *

Для розмови з Оленою Катерина вибрала годину на цвинтарі, при могилі батька.

— Мама знає, Філько хотів би вже повінчатись...

Навмисно відразу ж приступила до справи, щоб тим звичайнішою здавалась вона.

Олена спочатку не второпала, а схопивши суть сказаного, почервоніла.

Маючи на думці інше, вголос сказала:

— Це не любов. Любов повинна бути терпеливою і вміти чекати.

І водночас подумала про Ореста Білинського й себе. Якби тоді хто навчив її

чекати... якби...

Катерина подивилась на маму з неприязним співчуттям. Не зневага навіть, а просто якась ще не усвідомлена огидливість накопичувалась у Катерини до цієї незрілої, до смішного наївної людини, що дарувала їй життя.

— Мама знає тільки таку любов, яка була тому тридцять літ. Тепер чоловіки інакше дивляться на ці справи. І якщо мама хоче, щоб Філько оженився зі мною, то мама повинна сприяти нам всіма засобами.

Олена підвела здивовані, справді смішні очі.

— А що я маю хотіти? Я? — була прикро вражена таким докором. — Я? Я не думаю, — махнула рукою у повітрі, — жодної з вас намовляти чи відраджувати занадто... Це справа кожної з вас. Коби тільки не так швидко оце заміжжя... Але, богу дякувати, маєш уже багато за двадцять... Скільки часу вже любитеся... Ти сама вибрала його... Покійний татко хотів цього зв'язку, то що мені може залежати на тому? Ні, я присягла собі, як от тобі кажу, що жодну з вас занадто намовляти чи відмовляти не буду. Ідіть за голосом серця, щоб потім... колись... Але все ж таки належить додержати якоїсь форми... Я не знаю, що скаже на це довколишнє священство, якщо дізнається, що ти за три місяці по смерті татка стала під вінець. Я іно це одне застереження маю...

Олена сиділа на ослоні біля гробівниці, задивлена у зеленаву синь, очищена і жертвна. Дивувалась лише, що рідна дитина не розуміє її.

Катерина хвилину придивлялась до матері з лихою цікавістю. Потім стало їй смішно. Просто смішно.

Олена, ображена, ворухнулася на ослоні. Тоді Катерина сіла й собі поруч. Олена схопилась, начеб піти. Дочка безцеремонно притримала її за руку:

— Хай мама не йде. Мені треба поговорити з мамою... зовсім відверто. Дома не можна цього робити хоч би з огляду на Мариню...

— То добре, — погодилась Олена, але по ній було видно, як приголомшила її звістка дочки.

Катерина злагідніла.

— Мусимо, мамо, заглянути правді у вічі, і на це нема ради. Це неприємні справи, тим більше для мами, що з такими речами ціле життя не мала нічого спільного. Але так мусить бути.

Дві великі сльозинки покотились по Олениному обличчі. Плакала за Аркадієм.

Якби він жив, то, напевно, захистив би її тепер перед цим нападом. Ціле життя оберігав і захищав її, як квітку в оранжереї, лише вона не вмiла цінити того.

Олена витерла очі білою хустиною з чорними, жалобними беріжками.

— Слухаю тебе, Катруся...

Катерина пересіла, щоб мати Олену перед собою.

— Нам, мамо, нема чого в цюцюбабку бавитись. Ми заборгувались по вуха, і єдиний для нас вихід, єдиний рятунок — це моє подружжя з Фільком.

Олена, що досі, здавалось, не слухала, раптом зацікавилась.

— Та чекай... А хіба... у Філька є зайві гроші? — запитала з наївністю, що вивела

Катерину з рівноваги.

— Господи, як мама нічого не розуміє! Таж у Філька є свої борги, може, ще пекучіші за наші...

Олена звела брови вгору, що їй надало їй вигляду дозрілої жінки.

— Ти маєш рацію, я, доправди, нічого не розумію. Ти мусиш за нього передчасно заміж іти, бо в нас є борги... Він знову мусить ще перед кінцем жалоби одружитися з тобою... тому, що в нього борги... Але чекай, — пригадала щось Олена. — А наші папери? Таж мені треба тільки з Орестом Білинським побачитись, і все буде добре, — закінчила бадьоро.

Дивувалась лише, як Катерина могла забути про це джерело.

— Хай мама дасть спокій... з тими паперами...

— Що то значить? — зблідла Олена. Настрашилась, що, може, Орест Білинський її обдурив. — Чи ж би... меценас Білинський...

— Причому тут мамин Білинський? Просто ці цінні папери — тепер без ціни. Розуміє це мама?

— Тепер уже розумію, — з полегшенням зітхнула Олена, — аякже, тепер уже розумію. Я лише не розумію, як же можемо так заборгуватись? Хто, властиво, ті борги робить? Прецінь, це сама мусиш визнати, ніколи ми не жили так ощадно і сучасно, як тепер... Хіба без мого відома котрась з вас брала у борг... Бо щодо мене... щодо хатнього господарювання...

— Але ж, мамо! Чи мама не розуміє, що боргів не треба було робити, бо татко залишив нам уже готові борги! Чи мама знає, — Катерина навіть на цьому безлюдді знизила голос, — що Марині за півроку не плачено. Скільки мамина удovina пенсія становить? За будинок треба платити сто двадцять п'ять щомісячно. Чи мама розуміє, в якому ми становищі?

Розпачливому голосові Катерини відповів лагідний Оленин:

— Ти кажеш, що за будинок так багато. Або то ми мусимо займати весь будинок? Покійний татко любив, щоб було багато кімнат, багато простору, але мені байдуже... Я тобі скажу: якщо ідеться про мою особу, то я б воліла жити десь на передмісті. Мати городчик перед хатою... Пригадую собі, які малесенькі кімнатки були на лісництві у моїх опікунів, а було так приємно. Якщо для нас тяжко оплачувати такий великий будинок, то можемо перенестись кудись на передмістя... хоч би першого — про мене. Може, Філько чув коли про такий будиночок...

— Та що мамі бог дав? — скрикнула Катерина. Губи в неї відразу побіліли. — Фількові говорити про такі речі? Гарно постелила б мені мама і... собі. Хай мама тільки пригадає собі, що йому татко пообіцяв, як тільки заносилось на те, що він буде старатись о мене.

Чужа, зловтішна усмішка заграла довкола Олениних уст. Канадець хотів брати її в одній сорочці.

Богослов Річинський аж образився був, коли тітка Ладикова почала обчислювати перед ним, що Олена, хоч і сирота, одержить у посаг.

Орест Білинський, якби на тому стало, теж не питав би за посагом. Олена, забуваючи, що ця негарна дівчина — рідна дитина, доля якої тісно переплітається з її власним завтра, тріумфувала, як жінка. Може, вперше у житті чітко і приємно відчула свою вищість, свою винятковість над своїми дочками.

Перемога, замість зробити Олену лагіднішою, напустила в її серце солодкої отрути:

— А я була переконана, що ви так любитеся. Була б ніколи не сказала, що Безбородько такий матеріаліст...

Катерина відчула, що це не випадковий укол.

"За що вона так мститься?"

— Це не він матеріаліст, але я... ми... І не він нас, але ми його вводимо в оману. Коли Філько заручався зі мною, то він не питав про придане.

— Так? — запитала безжурно Олена і чомусь взялася скубти траву, якою вже обросла стежка. — Хіба тоді він пам'ятав, що з ним діється?

— Що з мамою сьогодні? — вороже запитала Катерина. — Чого мама така ущиплива? Чи мама не розуміє, що тут йдеться не тільки про мою майбутність, але й про мамину забезпечену старість? Мені має мама за зле, що я хочу прискорити наше вінчання, але мама не розуміє, що коли ми з тим вінчанням зачекаємо ще рік, то Філько взагалі не оженився зі мною. Бо не зможе оженитись. Ще місяць, ще два — і всі в місті знатимуть, що ми — жебраки, а лікар, хоч який би був закоханий, не може оженитись з голою панною, бо сам вийде на жебрака...

— А от Мажарин теж лікар і, напевно, знає, що за Славунєю не візьме доларів, а як вони гарно любляться...

— Ей, мамо, я не хочу думати, чим скінчиться та гарна любов. Згадає мама моє слово...

Олена не хотіла цього чути. Підвела голову і стежила за парою горобців, що чубились на сусідній калині.

Потім, поминувши Славу й Мажарина, вернулась Олена до справ Безбородька й Катерини.

— Я б на твоїм місці, Катрусю, поговорила відверто з доктором. Треба чесно ставитись до людей.

— І що мама доброго наробила б своєю чесністю? — запитала Катерина з погрозою в голосі. — Хай мама краще не втручається між нас. Я хочу, щоб мама допомагала мені грішми... спочатку, а зрештою, я вже сама собі дам раду.

Оленині очі навіть змінили колір від здивування:

— Я... тобі... грішми? А де ж я маю гроші? Що ти, доправди?

— Мамо, — стиснула її Катерина за руку так, що Олена не могла рухнутись з місця. — Мамо, — повторила тьмяним голосом, — я знаю, що мама має дорожочності. Я знаю, — упередила скоренько, бо побачила, що материні очі стали аж скляні від переляку, — що то мамині дорогі пам'ятки, але тут не йдеться тільки про мене. Йдеться і про маму. Головним чином про маму, а потім про дівчат! Чи мама здає собі справу з того, що чекало б їх, якби мама перенеслась кудись на передмістя і відразу опинилась

на становищі бідної удови по священнику? На кого вони тоді можуть надіятись? На слюсарів хіба... Інше ж, як будуть при нас... До Філька приходитимуть товариші... І взагалі то ліпше товариство, — розуміє мама?

Дорогі пам'ятки!..

Майже всі дорогоцінності, які мала Олена, подарував їй Аркадій ще тоді, коли він вірив, що йому пощастить зломити її пасивний опір і здобути собі її серце.

Скільки разів вибирався в інтересах до Львова чи Варшави і завжди привозив щось з коштовностей.

Потай ховав подарунок їй під подушку і вранці разом з нею дивувався, звідки те взялось.

Не вимагав подяки собі, але на одному настоював і ніколи того добитися не міг: щоб хоч раз показала йому, оздоблена тими коштовними подарунками.

Відмовлялась, наївно посилаючись на те, що болить голова і тому вона не буде добре почуватись у тих прикрасах; іншим разом пояснювала відмову непорядками в домі. Не хотіла, мовляв, на прозаїчному тлі виступати у такій пишності.

— То тебе не тішить все те? — питав Аркадій засмучено. — А я, дурень, цілу дорогу мріяв, що зробив тобі приємність.

Олена червоніла і заперечувала не дуже переконливо:

— Чому, тішить мене, і то навіть дуже, але тепер не час на те. На це свій час. Почекай тільки...

Іноді вірив Аркадій у той щасливий для нього час, іншим разом махав тільки рукою.

Олена не тільки вірила, а навіть бачила той час.

Вона була вже старша. Ні... ні... не стара, боронь боже! Діти повиростають так, що зможе їх під чиеюсь опікою залишати вдома. Тоді вибереться вона з Аркадієм на карнавал до Львова.

І тоді, власне, приздобиться найкращими своїми дорогоцінностями.

Сама попросить Аркадія справити їй чорне, підбите білим атласом манто, облямоване горностаями.

Передумувала і прикидала в мріях: не буде це біла сукенка в польові рожі.

Ні. Мала це бути чорна, довга, з високим коміром і великим вирізом сукня. Мала робити Олену ще стрункішою, ніж була з природи.

Коли появиться в залі, то панове напередими розпитуватимуть, звідки приїхала і хто та елегантна дама.

Орест Білинський теж не впізнає її, але саме він наважиться запросити її до лансієра...

Мрії давним-давно вивітрилися з голови, але дорогоцінності залишились, як пам'ять не про людину, а про мрії...

І сьогодні позбутись тих дорогоцінностей означало б те саме, що відкряти шматок власної душі.

Що залишиться їй, коли позбавить себе навіть своїх мрій, що стали спогадами, не будучи ніколи дійсністю?

— Дорогоцінності мої... І коли від них, як ти кажеш, залежатиме моє добро, то вже хай краще буде мені зло і дорогоцінності будуть при мені...

Катерина примружила очі, мов кіт. Щось гостроприкре повисло на мить у повітрі і розпливлось разом із запахом резеди навколо батьківської могили.

— І що мені з мамою робити? Мама не думає реально. Я не знаю, що з мамою... Мама так як би не жила в дійснім світі, а снила. Це — страшне.

Олена не відказала нічого. Опустила на обличчя жалобний серпанок і підвелася з ослона:

— Ходімо вже, бо стає холодно...

Катерина не квапилась.

Пошпортала ще біля квітів, почистила ліхтарі. Вона вважала, що, навпаки, потепліло, бо вітер ущух.

Повертались не головними воротами, а стежками — мимо братнього кладовища, де горбились могили невідомих солдатів ще з чотирнадцятого року.

Цілу дорогу обидві мовчали.

Як завернули на вулицю Куліша, Олена відстала.

Катерина подумала, що, може, у мами розщипнулася сумка, як це часто траплялось.

Та Олену примусила зупинитись нова думка: а що ж, як вона, не допомігши дорогоцінностями Катерині, справді зійде до становища вдови-жебракчи?

Знала таку одну, що влітку і взимку ходила в солом'яному капелюсі, і коли хто, було, почастиє її, недоїдки страв пакувала у свою помпадурку: мовляв, треба про бідних не забувати, згадувати про них...

— Коли вже інакше не може бути, то хіба застав ті дорогоцінності, але тільки застав.

— Зрозуміло! — відразу повеселішала Катерина. — Я інакше і не думала. Доручу цю справу тітці Клавді. Як мама хоче, то може при тому бути і меценас Білинський.

— Ах, Орест Білинський, — засоромилась Олена, щаслива, що Катерина зв'язує її з його ім'ям, — пощо втручати його в такі справи? — Потім додала ще для себе самої: — Давно вже був у нас. Обіцяв колись прийти й не показується...

* * *

Кожного разу, коли Катерина потрапляла по той бік брами на подвір'я тітки, її охоплював хворобливий, забобонний неспокій. Відчувала смішне, прикре враження, що предмети в тому домі живуть органічно, як люди.

Особливість ця стосувалась, головним чином, речей у так званому великому покої.

Щоб дістатись туди, треба було пройти через темні, з вогкими ямами сіни, через меншу кімнату. Тільки з цієї кімнати через низькі облуплені двері можна було ввійти у світ Клавди Річинської.

У довгій сонячній кімнаті, що скидалась на погано впорядкований музей, немов був законсервований шматок живого людського організму, юність і мрії Клавди Річинської.

Усміхнені, наснажені здоров'ям і молодечим запалом портрети молодих жінок і чоловіків навмисне не хотіли старітись. Між ними пишалась в натуральну величину

дівчина з романтично розпущеним по плечах волоссям.

Ах, романтика!

Вона не мала бути пайкою в житті Клавди.

Засушені квіти, без кольору і запаху, майстерні віяльця з слонової кості і пер чужоземних птахів, коралі, що в'янули з туги за теплом живої, людської істоти, альбоми з поздоровленнями і видами на море, бурями на заході сонця, з скелетами малих морських потвор, трави з-під чужого неба — все те висіло на стінах, як свідки і співучасники далеких забав і ночей.

Історія Клавди Річинської — в образах.

Клавда досі пам'ятала біографію кожного з цих предметів. Любила розповідати про те, що роги, он ті, над буфетом вгорі, подарував їй як трофей князь під час полювання, а он ті засушені рожі дістала від нього перед кадриллю. Протанцювала всі фігури з темно-червоною рожею на грудях, і за це її осудили. Вважали, що для молодой панночки була б відповіднішою блідо-рожева квітка.

Старі часи.

Клавда, незважаючи на свій поважний вік, чудово орієнтувалась у лабіринтах часу.

Давно могла оті всі пам'ятки молодості поховати у пересипану нафталіном скриню. Що ж! Любила цю атмосферу недбальства і сваволі. Передивлялась у тих предметах своє життя, ніби в цікавому фільмі, живилась спогадами. Підтримувала себе ними, як уколами.

Не мала причини нарікати на своє життя. Навпаки, відчувала, що їй заздять. Дістала у спадщину по матері триповерховий будинок, тоді як інші одержують по батьках ковальський верстат.

Осуджували її за те, що жила в передмісті, замість перейти до свого будинку і користатись комфортом. Вбачали в тому її скупість.

Лише посміхалась з погордою, бо то було неправдою. Клавда Річинська просто не мала сміливості жити при джерелі й бачити, як воно висихає з кожним роком.

Завжди з'являлись причини до неспокою і видатків. Наприклад, попсувалася ринва на північному розі будинку. Клавда відразу покликала б бляхаря, якби квартиранти не зняли лемент: мовляв, тепер дощова вода марнується. Хотіла трохи досолити їм — і що? За який час треба було, крім бляхаря, покликати ще й муляра, бо від ринви почав мур псуватися.

Захотіли квартиранти, щоб їм осушити город. Гарзд. Може, нарешті перестануть нарікати на малярійну околицю. Та город осушився, зате появилася вода у підвалах.

Вони цього разу зчинили страшний скандал. Клавда злорадно відповіла:

— Моє панство, ви боялися малярії, а тепер знову плачете на воду у пивниці. Як же вам догодити?

Але злорадність Клавди була короткою і дуже дошкульною щодо наслідків. Не минуло й півроку, як управитель з опущеними долу очима (навчила його хоч з покорою повідомляти про нові витрати) подав до відома, що на нижньому поверсі під паркетом появилася гриб.

І знову ремонт: столяри, малярі. Тільки вона й управитель знають, яку суму треба було викласти на це.

А кохана родинка вираховує, скільки вона бере місячно за будинок. Для них рахунок простий: вісімсот місячно становить дев'ять тисяч шістсот річно. І давай трубити: дев'ять тисяч річно для однієї особи! Дев'ять тисяч!

Кретини!

А де податки? Прибутковий, шляховий, за нерухоме майно тощо. А де страхування? Примусове державне і в українському "Дністрі". А де витрати на різні громадські й політичні цілі, що мусила давати на два боки? Кожного п'ятого, бо так собі вимовила, не зачинялись двері від різних "Просвіт", "Рідних шкіл", "Сільських господарів", "Союзу українок", церковних братчиків, протитуберкульозних товариств і їм подібних.

А кожного восьмого потай від своїх власними руками відносила на пошту заповнені чеки на різні польські цілі.

Що мала діяти? Вважала ці витрати за данину, якою захищала себе від санітарних і різних так званих ремонтних комісій.

Закидали б камінням її доморослі патріоти, коли б дізналися, що вона, крім їх "Рідної (любила називати — "бідної") школи", є ще членом Товариства школи людей.

Проте не поривала з ним зв'язку, бо життєвий досвід наказував їй оглядатись і на задні колеса.

Всі, чужі й свої, вважали її за останню скнару. Не була такою. Єй-бо! Найкращим доказом було те, що любила час від часу купити полотно доброго майстра. Купувала, як мало хто з патентованих патріотів, літературні новинки. Але по батькові мала в собі кров Річинських, а та наказувала громадити, обчисляти, помножувати. По матері походила з скрипалів Волянських, що мали видатні таланти у своєму роді і завчасно помирали від сухот. Але це позначилось на ній дуже мало.

Давно колись, ще замолоду, пробувала піднести голову і стати на прю з чорними силами. Ставала дорослішою, пізнавала світ. Незабаром стало їй ясно, чому кавалери ганялися за нею, чому завжди діставала стільки квітів, коли сиділа в ложі театру (ген пізніше довідалась, що між її поклонниками були й такі, що робили собі ті витрати вже на рахунок її посагу), чому панове в гардеробі так воювали за те, хто перший має зняти її мантильку з плечей.

Отой триповерховий будинок, що мав бути для неї основою самостійного життя, перетворився в її вісімнадцятирічних очах на прокляття.

В її молодому житті постала велика гризота. Хотіла комусь подарувати себе, своє молодецьке серце, всю романтику свого буття, а тим часом навколо себе бачила торги... торги... торги...

Не раз, пливучи в танці, почувала на собі погляди сумних очей. Ті, що могли б полюбити її з-за неї самої, не мали сміливості. Бо не мали досить статечного родового прізвища. Не мали навіть власного фрака. Не мали гонорових кавалерських боргів, щоб зважитися наблизитись до неї.

У той час був закоханий у неї її власний учитель музики. Знала, що шаліє від

почуття до неї.

Клавді був він симпатичний, духовно близький, та й годі. Але почувала в собі потребу бунту, бажання помсти жевріло в ній постійно.

З якою насолодою потопче табу традиції, що заморожувало її молодість!

Ця думка скоро перетворилась у хворобливу пристрасть (яка ж вона була у цьому відношенні подібна до Аркадія!) і призвела до того, що вона перша заговорила з учителем.

Була певна, що він упаде їй до ніг і з сльозами дякуватиме за велике несподіване щастя.

Не сталось так. Був дурень! Ох, який же дурень! Голоп'ятий уявляв, що вона хоче купити його, ніби породистого пса. Почув себе ображеним у чоловічій гордості. Мало того, повів справу так незграбно, що про її невдалий виступ дізнались батьки. Зчинився скандал, якого ще не чули стіни їх дому. Мама розхворілась, зате Клавда вилікувалась від романтики.

Стала цинічною й вульгарною, як дівка з вулиці. Дивилась тепер на життєву панораму без завіси.

Ах, як бавилась у ті часи!

Набивала собі ціну. Ставила щоразу вищі ставки на себе, ніби на коня на перегонах, і... дозволяла програвати. Нікого не позбавляла надії стати співвласником прибуткового підприємства. Навпаки! Між своїми жертвами полювала Клавда на найбезнадійніше заборгованих. Своїми обіцянками і виразними натяками доводила до того, що вони залазили в нові борги, плекаючи надію виборсатись після вінчання.

Потім знічев'я поверталась до них спиною, залишаючи на слизькому з смертельно розчарованими очима.

Десять під сорок їй обридла ця гра. Клавда взялася за торгівлю. За війни, під час житлової кризи, вона торгувала кімнатами. Мала добре обізнаних у тому ремеслі агентів, які стягали до її каси просто казкові суми. Та прийшла девальвація. Клавда втратила все, крім доларів і золота. Збитки були дуже дошкульними, але не зламали її.

Роздивилась по світі і взялась за спекуляцію площами під забудови. Саме тоді сунули з Польщі на Галичину фаланги адміністративних урядовців, і площі ті шалено росли в ціні. Кон'юнктура стала такою, що за один день можна було заробити на півроку спокійного життя.

Але в цій справі не пощастило їй з агентами. Натрапила на таких шахраїв, що, якби вчасно не зупинилась, могла б опинитися на лаві підсудних.

Якийсь час придивлялась і добирала собі людей. Нарешті знайшла те, чого шукала. Першій їй прийшла ідея закласти по чисто польських містах крамниці з українськими народними вишивками. Справа розгорталася якнайкраще. Але раптово натрапила на ворога, якого спершу не враховувала.

За народні вишивки взялась українська кооперація.

Клавда Річинська була досить розумною і заздалегідь поступилась.

Тепер займалась тим, що виробляла посади та дуже певним людям позичала гроші

під проценти. Цей інтерес давав їй менше прибутків, але натомість приносив багато переживань. Приходили до неї молоді хлопці, які лише шлюбом та посадою могли купити собі право на коханих, батьки родин, яким кінчалась виплата з фонду для безробітних.

Всі оті шукачі посад нагадували хворих, що, зневірившись у медицині, йшли за порадою до знахаря.

Одні не втрачали віри у свої дипломи, інші у своїй наївності пробували спертися на букву конституції, яка гарантувала всім громадянам право на працю, дехто ще вірив у щасливу зірку при своєму народженні.

Коли вже всі надії гасли, потрапляли на дорогу до тітки.

Приймала їх чемно, без образливого в їх становищі здивування, але й без зернятка співчуття. Оце сите почуття матеріального забезпечення було, можна сказати, єдиною нагородою Клавді за особисті життєві невдачі. Людське горе служило на світі тільки для того, щоб на його чорнім тлі виразніше вимальовувався її непохитний добробут.

Інші жінки її віку мали клопоти, нестатки, безсонні ночі, але й мали солодкі спогади, мали дітей, онуків.

А що мала вона?

Мала те єдине задоволення, що не потребувала журитись своїм завтра...

Катерина застала тітку Клавду, коли та перевіряла пакунки з зашитими в них хутрами.

— Ти що там маєш? — запитала Катерину, хоч, здавалось, не відривала очей від роботи.

Катерина переклала портфель в іншу руку, подалі від тітки.

— Мамині дорогоцінності, — відповіла неохоче.

На тітку це слово подіяло, як цілющий укол. Вона миттю відклала пакунки, замкнула двері. І лише тоді взяла портфель з рук Катерини.

Розмова між ними тривала довго.

Квартиру тітки Клавди Катерина покинула вже зовсім підвечір. Вийшла звідти глибоко замислена, і вагання, що відбивалося на її обличчі, свідчило про важку внутрішню боротьбу, яку мусила вести з власним сумлінням.

Зате тітка Клавда, що випустила Катерину з порожнім портфелем, буквально сяяла. Катерина була вже на вулиці, а вона все ще танцювала коло дверей і приказувала:

— Ми вже йому постелимо, хі-хі!.. Ми вже йому налаштуємо ладненько віно... Рік по шлюбі не зможе заснути від цього.

Довголітня самотність виробила в Клавди звичку розмовляти сама з собою.

* * *

Щороку наведення передзимових порядків у домі, або, як їх називала Олена, осінні порядки, розпочинались у Річинських на початку жовтня, перед покровою. Традиція ця встановилася ще в ті часи, коли Річинські жили у Вишні, де покрива була другим у році храмовим святом.

І хоч в Нашому храм припадав на Теплого Олексія, цей звичай залишився в родині.

На час осінніх порядків з кімнат на подвір'я виносили отомани, матраци, ліжка, які про всякий випадок натиралися гасом і посипалися порошком, важкі лінолеуми, килими, оксамитові порт'єри, зашиті у чохла хутра та зимові пальта. Витрушувалися та провітрювалися літні плаття і макінтоші. Виносилися надвір картини, серед яких були дійсно високомистецькі зразки, на яких ніхто не розумівся, крім самого Аркадія. Вазони пересаджувалися у свіжу землю, щоб через зиму відболіли, а з весною зразу включалися у життя.

Цієї осені Катерина, спізнившись з порядками, розпорядилася обмежитись невеликим прибиранням кімнат, не виносячи з дому меблів. Абсолютно не потрібно, щоб голота з вулиці заглядала крізь шпари в паркані і роздивлялася, що ще лишилося у Річинських від давньої фортуни.

Мариня була цілком з нею згодна, але їй проймала злість, що ця думка належить не їй, а Катерині. Заряджена злою енергією, Мариня так гарячково почала вижбурювати речі на подвір'я, що збоку могло видатися, ніби в хаті вибухнула пожежа.

Після кухні прийшла черга на кладову. Просто через вікно, з якого на той час було знято ґрати, стали вилітати в сад різноманітні кошики, кружки, сита, форми для тіста, порожні пляшки, мішечки з грибами, кмином, сушеною шавлією, шипшиною і т. п.

Велика бочка з лугом, таким міцним, що від нього на пальцях злазила шкіра, нагадувала, що весь отой крам треба мити, шурувати, сушити — і знов укласти на давнє місце.

Всі дівчата, за винятком Катерини, охоче взяли участь у цій господарській роботі. Вона нагадувала їм приємні дитячі роки, коли вони з нагоди осінніх порядків влаштовували в садку мешкання, розставляючи столи та розвішуючи по деревах штори й порт'єри.

І саме в такий розгардіяш, коли весь дім ходив ходором, а Мариня з Олею ще зранку попередили, що на обід буде тільки чай з хлібом і оселедцем, на подвір'я в'їхав старомодний фаєтон з тіткою Меланією, з її дочками і кучером Онуфрієм.

Дівчата в однакових вицвілих фетрових, якогось дитячого фасону капелюшках, у пильниках з домотканого полотна, застигли і випростані, нагадували собою манекени з другорядного магазину готового жіночого одягу. Меланія у своїм шовковим репсовім плащі, який, напевно, мав стільки років, скільки його хазяйка — подружнього життя, заледве привітавшись, заходила разом з Онуфрієм викладати заховане під сидінням добро: мішечок білої муки, ще один з крупною, горщик з топленим маслом, бочівочку з бринзою, кошик з яйцями у січці, обгорнені шматтям слоїки з варенням, бідон з медом і ще якісь пакуночки та пакуночата.

Стало ясно, що як для подарунка, то продуктів забагато. Зрештою, Меланія не належала до щедрих. Вона б і сама не проти щось потягти, аби тільки вдалося безкарно, як з тією вишнівкою на похороні.

Можна було зробити припущення, що Меланія вибралась в Наше на тривалий час, хоч і не зрозуміло було, чого це вона витягла дівчат у місто саме у таку пору.

А втім, Меланія сама пояснила причину свого приїзду:

— Село... село заїдає мені дітей, Гелюню. Михайло нічого собі з того не робить. Я просто не знаю, як батько може бути таким байдужим. А мені серце крається, коли дивлюся на тих бідолашок. Просто в'януть, кажу тобі, в'януть на корені, а я дивлюсь на це і так, немов мені хто голкою в серце штрикає!..

— Мамо, хай мама не наговорює на нас, — обізвалась молодша Маруся і зразу ж затулила рот носовою хусточкою.

По ній дійсно не було видно, щоб вона в'янула на корені. Навпаки. Від часу похорону вона так розцвіла, що аж приємно було глянути.

Засмагла, з густим темним "селянським" рум'янцем на щоках, чорноброва, з чорними рухливими очима, в яких жевріли небезпечні вогники, вона усміхалась назустріч світу навіть при стулених губах.

Аврельця теж трохи поправились. Бодай на спині не стирчали тепер в неї лопатки, ніби цурупалки обламлених крил. Тільки лице в порівнянні з Марусиним було бліде, без сліду літнього загару. Видно, не бувала ні на свіжому повітрі, ні на сонці.

Обидві вони, привітавшись з тіткою і сестрами, стали збоку і, не маючи що робити, натягували на долоні носові хусточки, м'яли їх і знову натягували, як швець шкіру.

— Тіточка хитрі, — вирішила Зоня шпигнути тітку. — Заздалегідь привезли своїх панен у Наше, щоб протягом посту позаводили знайомства і потім на карнавалі мали б уже готових кавалерів.

Меланія не звернула б уваги на Зонині слова, якби вони були тільки вдвох. Але оскільки тут були і Олена, і Неля з Славою, то Меланія вирішила пояснити:

— На селі тепер стало неможливо жити. Інтелігентній людині нема що шукати тепер на селі, прошу я вас. Завмирає всяке товариське життя. Просто завмирає, ох, які ви щасливі, що живете в місті! Я не раз говорила Михайлові, але до нього говорити — однаково, що горохом об стінку кидати. Я говорила: подивись, постарайся, може б, яку хатчину придбали у місті... А тепер все пропало. Страшно, просто страшно стає, коли подумаєш, що то буде, як так далі піде. Колись, — сама знаєш, — ах, я забула, що ти в наших колах не оберталась, — шпигнула вона Олену так, мимоходом, — одні свята тривали цілими тижнями, — а тепер що? Там засів на парохії целебс[168] там целебс, а жонатим священикам не до забав сьогодні. Того борги тиснуть, той з "Сельробом" воює, тамтой бачить, які часи настають, і старається ще загодя придбати якийсь дімочок у місті... А я казала, давно вже казала своєму Михайлові, — та хіба він послухає? Я вже не раз собі думала, якийсь він відмінний від усіх Річинських...

— Та-бо вуйко Михайло з волинських Річинських, — втрутилась у розмову Слава, — а ті — романтики. Там природа так настроює...

— Так, так, — притакнула Олена. — Аркадій розповідав мені про якогось Альфреда з Ківерців. Власне, ми й... — і зніяковіло урвала. Ще трохи — і в неї вихопилося б уголос, що вони, власне, й не рідня. О господи, тепер, коли їм, сиротам, тільки й горнутись до родичів, як до маминої пазухи, бракувало на біду з Меланією посваритись.

На щастя, Меланія так була зайнята своїми справами, що цей ляпсус Олені не привернув її уваги:

— Інтелігентні панни не мають сьогодні що шукати на селі. Це страшно, Гелюню. Просто таке страшно, що не знаю, як тобі сказати...

І вона почала толкувати, що привезла дівчат у місто дихнути трохи культурною атмосферою, бо на селі вони просто нидіють.

— Колись, Гелюню, щоб дочці священника вийти заміж теж за священника, досить було мати славу доброї господині, а як до того ще вміла трохи на фортеп'яні грати, то вже могла бозна на кого вудочки закидати, — а сьогодні? А сьогодні все це торби січки не варте, — розумієш? "Як мені треба буде господині, то я собі найму служницю, а схочу музики, то куплю собі радіо", — чула ти таке, Гелюню? Сьогодні пішли в моду громадські діячки, а я питаю тебе: яку діяльність може розвинути інтелігентна дівчина на селі? Серед кого? Серед мужиків? І так уже хлопці стали такі зухвалі, що вже це вбачають різниці між Іваном і паном, а ти ще заведися з ними, то вже зовсім візьмуть тебе під ноги!..

І тому вона, Меланія, вирішила, хай коштує що завгодно, а вона таки вивезе трохи своїх дівчат у світ. Ануко, Славцю, Нельцю, Олюню, як вам подобаються сукеночки Марусі і Аврельці? Правда, нічого собі?

Сукенки були з дешевої шерсті малинового кольору, до того ж пошиті вже надто по-провінційальному. Проте малиновий колір гармоніював з Марусиним загорілим личком, і вона виглядала в тій сукенці, ніби сунічка. Що ж до Аврельці, то вона на цьому яскравому фоні здавалася просто безкольоровою.

— Мені говорила Оріся, — ти слухаєш мене, Гелюсю? — що тепер пішла простацька мода і пані стали ходити в босоніжках з голими литками. Світ кінчається, не

інакше! Кажуть, що тепер у Варшаві навіть на бали ходять з босими ногами. Просто не хочеться вірити, а втім — всяке може бути. Світ догори ногами обертається, і більш нічого! Я кажу до своїх: слава богу, що Наше не Варшава. А щодо того, що тепер діячки пішли в моду, то таки правда. Нащо нам далеко ходити? На що впіймала Оріся Славка, як не на те, що десь і колись була в якусь політику вмішана?

— Йой тіточко! — запищала Слава. — Як ще такого, як Славко, треба ловити, то вже на правду світ кінчається!

— Но, но... Диплома, правда, не має, але тридцять моргів поля під самим містом — то що, на дорозі валяється? І побачиш, і ще скажеш: "Добре тітка Меланія казала, що Оріся побудує там скоро або броварню, або цегельню, або тартака, або ще щось..." Я, Гелюсю, сама сміюся в кулак з тих діячок, — бо хіба ж то матеріал на дружин і господинь? Але що поробиш, коли така мода пішла?

Зоня знову відізвалась, немов заповзлася в цей день досолити Меланії:

— Тіточко, ви зовсім не в курсі, що наймодніше. Мода на діячок вже минула. Тіточка не читають газет? Дуче і фюрер — не чули тіточка? — знову заганяють жінок до кухні. Три "К"[169] пам'ятають тіточка? Тепер наймодніше, тіточко, не діячки, а пан-муж і щонайменше шестеро дітей... І ополоник за поясом... Ха-ха-ха... Спізнались, тіточко, бо феміністки тепер не в ласці! Ха-ха-ха!..

— Не спізнались, слава богу, ще не спізнались! А щодо того, що призначення жінки — це діти, муж і церква, — я згодна. Та щоб займатись кухнею і дітьми, треба насамперед того мужа мати. Чи не так, Гелюню? А де на селі знайде інтелігентна панна мужа для себе? Найважливіше, аби дівчата... аби господь мені допоміг їх щасливо заміж повіддавати, бо не можу, кажу тобі, Гелюню, просто не можу дивитись, як вони, бідні, в'януть на корні...

Перед самим від'їздом Меланія призналась Олені ще в одній причині, з якої вивезла дівчат з села:

— Сотрудник Михайла, отой Голубінка, проходу не дає Марусі. Розумієш, Гелюню, коли б то інші часи, а він не був би целебс, то я не мала б нічого проти, — а так?

Краще не говорити. Кажу тобі, досить дівчині ступити на подвір'я, так він як з-під землі виростає біля неї. Якось пішла до курника кури щупати — він і там її знайшов! Просто содом і гоморра, не інакше! А Михайло, як сліпий. Чи справді не бачить, що твориться, чи, до біди, не хоче бачити? Вже сама не знаю, що думати. І так, Гелюню, щоб ти знала все на моїй бідній голові: і коні, і свині, і корови, і телята, і дівчата. Все на моїй бідній голові...

На радість всієї родини, в тому числі й Марусі з Аврельцею, Меланія пробула в Нашому лише два дні, і то затримали її перш за все всякі господарські справи, що їх отець Михаїл доручив Онуфрієві.

За два дні Меланія поїхала.

Її проводжали куди сердечніше, ніж вітали, а Маруся з Аврелькою оселились в малій кімнатці, що за життя Аркадія називалася ванькирчиком.

Кладова поповнилась тепер новими запасами продуктів, що відразу ввело Мариню у добрий настрій. Вона, обізвавши в першу хвилину Меланію з дочками "татарами", тепер призналась, що не мала б нічого проти, коли б такі татарські наскоки на їх дім відбувались бодай щомісяця. Тим паче, що дівчата, особливо Маруся, проявили себе досить тямущими в господарстві, і їх невсипущі руки придалися в наведенні отих передзимових порядків.

Залишилося лише відкритим питання, хто вводитиме дочок у світ, і взагалі, що треба їм робити і як вести себе, щоб заслужити звання громадських діячок.

Якраз на той час кожна з сестер була зайнята своїми особистими справами, не говорячи вже про Катерину. Отже, цей обов'язок якось сам по собі ліг на малу господиньку.

Ольга погодилась на це заради душевного спокою матері. Відколи не стало Аркадія, Олена переживала вічний страх, що родина чоловіка може відвернутися від неї, і тому старалась, де тільки могла і чим тільки могла, догодити цій родині.

Ольга, признатись щиро, не знала з котрого боку приступати до цього нового обов'язку, тим паче, що вона сама стояла абсолютно осторонь так званого громадського життя, якщо не враховувати чайні вечори в товаристві "Союз українок" та свячене[170] у "Рідній школі".

На щастя (бодай раз у житті Нестор приніс щастя в дім!), приїхав Нестор і виручив

Ольгу.

— Що це ви, пане добродію, сидите в місті і не знаєте, що у вас діється під носом? Я приїхав спеціально з села, а ці сидять, як цесарки, і очима кліпають. Ти, — щипнув він Ольгу за підборіддя, — не знаєш часом, приїхала Оріся? Я послав по неї спеціального посланця...

— Але в чому справа, стрийку?

— Так ви таки на правду нічого не знаєте? Це мені подобається, пане добродію! Сидите в місті і ніщо не знаєте? Таж завтра у Народному домі, пане добродію, має бути доповідь. Щось надзвичайне! Як я чув, то це буде не доповідь, а наукове відкриття... сенсація у світі науки. Щось ревелюційне! Але як це ви, пане добродію, сидите в місті і ні про що не чули?

— Не чули. Але яка доповідь, стрийку, яка?

— Як я можу сказати "яка", коли я її ще не чув? Але, кажуть, щось небувале.

— А як називається доповідь?

— Як називається? А я хіба не сказав? От що значить, пане добродію, коли баби закрутять чоловікові голову! Назва звучить, пане добродію: "Новий тип українця". Що ви на це, га? Але що ще могло б затримати Орісю? Я знаю, що вона любить такі кавалки. А може, ще раз послати по неї?

Олена зітхнула з докором. Несторове захоплення невісткою Ілаковичів переставало вже бути предметом жартів, а ставало темою журних розмов поміж тітками. Тільки свекруха Орісі не допускала подібних слухів до себе, а навпаки, де тільки траплялась нагода, вихваляла зразкове співжиття сина з невісткою.

Нестор поплескав Олену по щоці, а потім з братською ніжністю притулив до грудей, либонь, аби уникнути її докірливих очей.

— Що ж ти, Гелюню, поглядаєш на мене таким картаючим поглядом? Не журись, Несторова вже примирилась з своєю долею! А щодо Орісі, то я тобі скажу, пане добродію, що Несторова хоч і нервова, але розумна, пане добродію, кубіта. Вона воліє Орісю, чим кого-небудь чужого. Бодай при родині гріх залишиться... Га-га-га... Я жартую, Гелюню, жартую, серце. Хіба ти, пане добродію, Нестора не знаєш? Но, жарти жартами, але доповідь, кажуть, має бути щось надзвичайне! Шкода, дуже шкода, якщо Оріся не попаде на неї...

Незважаючи на таку палку Несторову агітацію, якось ніхто з сестер Річинських не виявляв бажання іти на доповідь. Дівчат розхолодила сама персона доповідача — Романика.

Сестри Річинські, за винятком Зоні, що іноді для оригінальності любила появлятися на прилюдних зборах, не брали великої участі в громадському житті. Про Романика мали вони дві діаметрально протилежні характеристики.

Славина подруга, Оксана, говорила про Романика з молитовним виразом на обличчі: і вольовий, і безстрашний, одним словом, дівчата, одним словом — вроджений вождь.

— Ще коли б до його характеру інше обличчя, то можна б, дівчата, розум втратити!

Доктор Гук, якому в Річинських беззастережно вірили, був протилежної думки про вождя нашівських націоналістів. Перш за все він називав його не інакше, як авантюристом.

— Обзавівся, прошу я вас, лейб-гвардією — шайкою таких авантюристів, як і він сам, і терором — нечувана річ, терором!! — змушує громадськість визнавати його за політичну фігуру. Це ж скандал, безпрецедентний в історії нашого міста випадок! Я перепрошую, але я не можу, буквально не можу спокійно говорити про такі речі... Яюсь на зборах "Рідної школи"... непрошений, незваний поліз у президію... А коли йому не хотіли дати слово, то він з своєю шайкою зчинив заколот, пішли в рух гнилі яйця, і довелося розпустити збори. Це страшно! І, головне, всі його бояться... Немає ніякої управи на них, і поліція нічого їм не каже. Я перепрошую, але я не можу, я відчуваю, як в мене починає озиватись печінка... Всі в нього запродавці, всі хруні, всіх — на гак... а сам ніде не працює, живе на утриманні батька, визначного державного службовця. І це називається патріотизм... Я не можу. Відчуваю, що цієї ночі в мене буде приступ... Я вас прошу, не питайте мене більше про нього, бо я пізніше відхворюю це...

Крім цієї, була ще одна причина, чому сестри не хотіли йти на доповідь Романика. Там годилося б їм триматися своїх двоюрідних сестер, а Річинські соромились їх провінціальних суkenок і сільських манер.

Отже, від Річинських на доповідь явилась тільки Ольга з дочками Меланії, оскільки вводити кузин у вир громадського життя входило в її обов'язки.

До цього часу Ольга бувала в Народному домі лише з нагоди таких парадних okazji, як новорічний бал (перший і останній її бал за життя татка!), концерти, огляд мод, а ще в дитинстві — з нагоди ялинки.

Зал Народного дому Ользі доводилось бачити лише у парадному електричному освітленні, прикрашеним килимами, вишиваними рушниками, живими квітами, сповненим добірною публікою. Бували це здебільшого одні й ті ж люди, які якщо й не були особисто знайомі між собою, то, у всякому разі, мали добру обізнаність з біографіями присутніх. Одні й ті самі люди й та сама, з невеликими змінами, зовнішня обстановка створювала атмосферу сімейності. Здавалося, що ти не в громадському місці, а на іменинах у друзів.

Зал Народного дому при денному світлі справив прикре враження. Стіни, не прикриті килимами, були облуплені, фарба на них, особливо на висоті людських спин, витерта, а численні тріщини в'юнились у всіх напрямках, ніби сітка жил. Завіса на сцені, яка при відповідному вечірньому освітленні здавалася шовковою, виявилась з сатину, і то вилиняла.

Публіка, що тепер наповняла зал, була здебільшого не знайома Олі. Не відчувала серед присутніх внутрішньої єдності, як це бувало при святкових okazіях. Навпаки, кожний новий, входячи у зал, з такою самою недовірливою настороженістю приглядається до тебе, як ти до нього. Замість добрих парфум тхнуло тут тютюновим димом і дешевою пастою для чобіт.

Доповідь Романика була призначена на 12 годину дня. Обминаючи в коридорі групу чоловіків, Ольга почула, як один з них обурювався, що вибрано саме такий незручний час, до того ще й будній день.

Серед присутніх переважала молодь. Маруся примудрилась сісти на лавці боком, щоб бачити кожного, хто входить до залу. Її цікавили не стільки хлопці, як дівчата, і не стільки дівчата, як фасони їх сукенок.

— Мама мала рацію, — вертілась вона то в Олин, то в Аврельчин бік. — Диви, диви, ця теж на низьких каблуках. І майже всі у спортивних спідничках.

— Тихше, тихше, — вгамовувала кухню Ольга. Було неприємно, що вже й сторонні звертають увагу на розв'язну поведінку Маруськи. Та вона ніяк не могла втихомириться. Тепер їй спокою не давала відсутність галантності у нашівських кавалерів. Маруся вертілась, сипала свої зауваження, анітрохи не бентежачись, що її чують не тільки Аврельця з Олею.

— Ти бачиш? А ти бачиш? Вони, хама, навіть і не думають поступатись місцем паннам... Дивись, дивись, як та з косами по плечах пробиває собі дорогу ліктями, а ті сидять, як буйволи, і регочуться...

— Тихше, Марусю, я тебе прошу.

Проте коли дівчата і хлопці опинилися поруч, то відразу входили у свої ролі: дівчата щебетали й робили очка до хлопців, а ті один наперед одного запобігали ласки панянок.

З близьких знайомих, крім своїх двох шкільних товаришок, Ольга побачила ще й подругу Слави, Оксану. Оліні товаришки були так зайняті розмовою з хлопцями, що взагалі не звертали уваги на те, хто ще, крім них, є в залі.

Оксана, судячи по широких шерстяних спортивних штанах, так званих "алі-бабах", мабуть, прибула на доповідь прямо з спортивного майданчика. Діставши собі для компанії ще двох таких, як вона, спортсменів в "алі-бабах", забралась з ними високо на саме підвіконня.

Ольга з хвилину гіпнотизувала поглядом Оксану, поки та нарешті подивилась на неї. Оксана граціозним жестом привіталася, але Ольга на її мімічне запрошення пересісти до неї так само мімічно відповіла, що їй і тут непогано.

Публіки набився вже повний зал, минула дванадцята година, а доповідач все ще не появлявся.

Нарешті з-за куліс на сцену вийшов невеличкий чоловічок в сірому костюмі, з сірим обличчям і сірою чуприною під їжака. Ольга знала, що його прізвище Костецький і що він отримує від держави пенсію за якусь інвалідність. Очевидно, він був у правлінні Народного дому, якщо йому доручено відкрити збори. Оскільки пан Костецький погано вимовляв букву "р", то Романик вийшов у нього як "Рьльоманик".

— Маю честь прьльедставити панству сьогоднішнього доповідача пана Олега Рьльоманика. Доповідь, прьльошу панства, буде дискусійна. Після доповіді можна задавати питання. А теперьль попрьльосимо пана Рьльоманика почати свою доповідь.

Ольга познайомилась з Романиком на весіллі у Ілаковичів. Удостоїлась навіть честі

декілька разів потанцювати з цим "вождем".

Але яке було її розчарування, коли через кілька днів Романик, зустрівшись на вулиці, навіть не привітався з нею. "Очевидно, не впізнав", — подумала Ольга, але Славко Ілакович, якому Ольга розповіла про цю зустріч, розвіяв її ілюзію.

Романик добре впізнав Ольгу. Не привітався ж просто тому, що взагалі не визнає таких міщанських формальностей, як шапкування перед прекрасним полом.

Видно, і цим разом нехтував міщанськими формами, бо галстук у нього зав'язаний косо, волосся наче навмисне розкуйовджене, а ліва рука демонстративно засунута в кишеню штанів.

Високий, худорлявий, небритий, з гострими рисами обличчя, довгою шиєю і гострим випнутим кадиком, Романик нагадував Олі неопірене хижацьке писклятко.

Він вийняв з бічної кишені піджака жмут паперів і демонстративно відсунув їх набік: мовляв, ось я який, записки в мене є, але я буду користуватись послугами своєї надзвичайної пам'яті.

Аврельця, пам'ятаючи мамині напучування, вийняла блокнот, щоб записувати найцікавіші місця з доповіді.

— Пізніше даси мені, — шепнула Маруся сестрі. — Хай думають, що я готуюсь до виступу. Пам'ятай, щоб пізніше блокнот — мені!..

Романик потягся до графина, налив у склянку води і з смаком випив її. Проїхав пальцями по чуприні, кашлянув і почав. А почав він з того (голос у нього напрочуд чистий), що, власне кажучи, українців як нації ще немає.

В залі хтось зловісно кашлянув. Його підтримав другий, а за ним третій кашель — як перекличка.

Романик, окинувши оком зал, вирішив пояснити:

— Панове, я маю на думці українців як націю в державно-будівничому значенні. Зрештою, так сказати, мій реферат дискусійний. Після реферату буду давати відповіді тим, кому щось буде неясно. А тепер є прохання вести себе парламентарно і замкнути двері. Хто спізнився — хай нарікає сам на себе.

— Слушно! Слушно! — підтримали його з різних кутків залу.

Романик знову ковтнув води, ніби цілющого трунку, від якого на нього повинно зійти натхнення.

— Отже, українців у розумінні нації-будівника, нації — творця прогресу історії ще немає.

— Ти, — почувся чийсь голос зліва від Ольги, — а Дніпрогес — то не прогрес?

По залу прокотився дружний сміх. Ольга й собі посміхнулася. Надто вже до ладу склалася оця гра слів.

Романик, витягуючи по-гусячому шию (від чого кадик совався то вверх, то вниз), продовжував:

— Отже, поки що українці проявили себе як отара баранів, яких експансивні загарбники для власних цілей ведуть на знищення, а вони йдуть з покійно похиленою головою, не здатні у своєму мерзенному сервілізмі[171] на найменший опір...

— Мой[172], та що ти!? — знову пролунав той самий глузливий голос ліворуч від Ольги.

В залі загомонило. Романик зробив рух рукою: мовляв, йому важко продовжувати в такому гаморі.

— Дайте йому спокій! — пролунав знайомий, як здавалося Олі, голос із задніх рядів. — Для нього вигідніша теорія баранів... А втім, він же не про нас говорить, а про таких, як він сам... Продовжуйте про себе, пане Романик, продовжуйте!

Втім "продовжуйте, пане Романик" було стільки явного глуму, що доповідач на мить розгубився. Гарячково, не здаючи, мабуть, собі справи, що робить, почав збирати докупи розкладені на підвищенні папери.

— Романик, продовжувати! — крикнув хтось безапеляційно, як можна було здогадатись, із своїх. Це опам'ятало доповідача. Рука відсахнулася від паперів, і він почав далі:

— Отже, це нонсенс, бо боягузи й так приречені на смерть. Сучасний українець не чинить опору насильникові, тому що в його склеротичних жилах, замість крові, тече гнила сукровиця, а мозок нації, її інтелігенцію, точить хробак опортунізму, пристосовництва і рабського підлабузництва[173].

— Без автобіографічних довідок! — вигукнув хтось із залу.

— Тс-с!

— Тихо там!

— Хай далі городить!

— Мовчати!!!

Романик статечно перечекав, поки зал зовсім заспокоїться.

— Отже, українці такі, які вони є на сьогоднішній день, це — заповідник матолків[174], півголоків, роззяв, роль яких в історії зводиться до служіння куди менш природно обдарованим, куди менш талановитим, зате спритнішим, не позбавленим рицарського духу, народам. Українці — це стадо історичних дурнів (зал обурено загув), яких хитріші сусіди віками обкрадають і в музиці, і в живопису, і в наукових відкриттях.

— Правду говорить, — вигукнув хтось, стримуючи сміх, — римляни в нас Овідія вкрали!

В залі зробилося весело. Хто не зрозумів дотепу, став упівголос допитуватись, хто це такий Овідій та як його римляни викрали у слов'ян. Романик не зразу опам'ятався.

— Врешті, — снував він далі, — українці, по суті, — політична проститутка, яка на протязі віків продавала себе кожному, хто давав більше.

— Но, но, гальмуйся на закрутах! — десь з галереї впала фраза, як каменяка.

— Не примазуйся до українців!

— Спокій! Спокій там! — зашуміло внизу.

— Дайте йому виригатись до решти!

— Мовчати!!!

— Найлагідніший епітет, що впав на адресу українців, — це дурні Івани, які біжать з відкритими обіймами до кожної простягнутої руки, не знаючи у своїй тупоумності, що

друга рука того держить ніж за спиною.

— Крім того, українці як слов'янське плем'я з природи пасивні до найглибших основ своєї духовної структури. Історично відомо, що імпульс до державної творчості на слов'янському ґрунті давали чужі напливові елементи. Основу Русі поклали напівкочуючі завойовники варяги. Завдяки їм почалася уніфікація і організація держави, яка спиралась на князівські дружини. Козацька Україна виникла, теж дякуючи активним елементам, що напливали з Заходу через Польщу й Литву...

— Оселедці! Оселедці! — запищав хтось у залі підроблено тонким голоском.

Голова зборів, пан Костецький, який до цього часу намагався зберігати нейтралітет, звівся за столом:

— Прьльошу панства, то неможлива рьльч! Як так далі піде, то я, прьльошу панства, буду змушений для порьльядку викликати...

— Поліцію! — підказав хтось з залу.

Зал зашумів.

— Певно, що так!

— Свій до свого! — вже зовсім глузливо.

— Слухайте, поліції не треба аж визивати, вона й так... слухайте, чекає лише сигналу!..

— Спокій! — вдарив пан Костецький долонею по столі. — Де ми знаходимося? Іде серйозний доклад і рьльаптом — оселедці! Прьльошу панства, це вже перьльєходить всякі межі! Що за оселедці? Прьльи чому тут оселедці?

— А я зараз поясню, — озвався автор репліки.

Шамотня в залі не вщухла, хоч, здавалося, голоси й притихли. Кілька десятків людей заворушилося на своїх кріслах, шукаючи очима того, хто подав голос.

Ольга й собі повернула голову в його бік, але за спинами так і не могла побачити тамтого. Вчула тільки, як він голосно пояснював:

— Тут доповідач каже, що українці взяли все з Заходу. Це не зовсім історично вірно. Я хотів сказати, що, наприклад, оселедці і шаровари козаки запозичили від турків... Не... не... це факт. Я можу історично доказати.

Йому не довелося давати історичних довідок, бо в залі знявся такий веселий гармидер, що він, либонь, сам своїх слів не чув.

— А про українсько-російські взаємини... нічирк, — десь недалеко від Ольги залунав той самий, що перед тим, знайомий голос.

— Так ото, брате, фабрикується історія! Чекай, послухаймо, якого він далі харамана гнутиме!

Романик, вкрай незадоволений, що його знову перебили, навмисне продовжував паузу. Нарешті почав перервану думку далі:

— Але ці елементи, отже, згодом деморалізувалися і денаціоналізувалися. Під впливом анархічного індивідуалізму українці, як і інші слов'яни, втрачають організаційно-творчі прикмети. Зразком всебічності духовних цінностей може служити сучасна культура Заходу, що виросла на ґрунті різнокровних сполук з перевагою

германського елемента, що дає право нам говорити про її германський характер. Глядіть і завидуйте: германець пише критику чистого розуму і винаходить залізницю. Математик Ньютон — автор коментарія до євангелія св. Йоанна. Музикант Кромптон винаходить прядильну машину. Бісмарк — прекрасний знавець музики Бетховена. Гете — геніальний поет і великий хімік. Вашингтон Ірвінг — дипломат і письменник.

— А Грибоедов? — гукнув тут же хтось біля вікна. — Не письменник і не дипломат?

— А Франко? — включились інші голоси. — Не поет і не вчений? А Шевченко — не геніальний поет і художник?

— А Міцкевич? — питав чийсь жіночий голос. — Не геніальний поет і професор?

— Дайте йому спокій! — знову озвався знайомий Олі голос. — Та то ж все нікчемні слов'яни!

Цим разом Романик, очевидно, вирішив перечекати шум в залі з олімпійським спокоем, але оскільки шум не стихав, то йому довелося продовжувати:

— Отже, історичні умовини закликають до життя новий тип українця. Це — тип володаря, героя, творця...

Ці високопарні слова так не гармоніювали з його миршавою постаттю, що Ольга аж очі заплющила, щоб не дивитись на нього.

— Наступає епоха українського Ренесансу, — продовжував Романик, — який мусить бути куди глибший, куди більш значний для історії, ніж італійський Ренесанс, ніж французька революція. Адже йдеться про створення нового типу української людини, яка, по суті, має бути людиною з прометеївськими поривами духу, з геркулесівським розумінням труднощів, постійно активна, повна життя — фаустівська людина.

Олі стало смішно.

"І Прометей, і Геркулес, і Фауст... Можна б вплести у цей вінок ще й Самсона, Спартака, нашого Кирила Кожум'яку, — і що з того? Романик однаково не перестане від цього скидатись на неопірене хиження..."

— На шляху до здійснення цих історичних завдань нація мусить зміцнювати свої біофізичні сили та поширювати територію хоч би шляхом загарбництва чужих земель. Історію творять мужчини, а призначенням мужчини є війна і зненависть, бо хто не вміє ненавидіти, той не є мужчина. Українська ж нація поки що не дала справжнього мужчини в біогромадсько-суспільному розумінні цього слова. Щойно новий тип українця дасть здоровий початок справжньому мужчині...

— А... а... про рецепт на того нового українця можна довідатись? — спитав чийсь охриплий, видко, навмисне замаскований голос.

У залі знявся сміх, з якого виділявся розкотистий чоловічий голос. Він сміявся, начеб пив ковтками воду.

Почулись погрозливі вигуки, як можна здогадатись, однодумців доповідача.

Романик ображено замовк. Поза тим, ця примусова пауза знадобилась йому для того, щоб висякати носа та розчесати пальцями довге, рівне волосся, що весь час спадало йому на щоки і робило його вузьке неголене обличчя зовсім мавпоподібним.

Слово знову взяв пан Костецький:

— Панове! Панове! Прьльошу спокій, будемо прьльодовжувати! Прьльошу панства, після доповіді будуть запитання, прьльошу ще трьльохи здерьльжатись. Прьльошу вас, пане Рьльоманик!

— Отже, — почав улюбленим слівцем Романик, але в його голосі не почувалося вже попереднього розмаху. Всім було ясно, що опозиція готується до наступу, і це, очевидно, вплинуло негативно на самовпевненість доповідача. — Отже, виходячи з біофізичних і біопсихічних законів, українська нація для того, щоб спромогтися видати з себе надлюдину, тобто новий тип українця, мусить до своєї гнилої густої крові прийняти свіжу здорову струю. Іншими словами, ту застоюну сукровицю треба змішати з життедайними первнями германської крові...

— Де Рим, а де Крим, а де зелені свята! — вигукнув хтось з гальорки, і зал знову начеб хто підпалив сміхом...

— Спадковість, за майстером Гінтером, це пізнані і признані вартості, повна гармонія з собою, відкинення всяких ухилів, викликаних надбудовами ззовні, здійснювання у власній життєвій поведінці, а в біологічному — це поставлення перед власні очі своєї душі духовних вартостей, втілених у зразкові покоління. Інституція подружжя така, яка вона сьогодні є, не може задовольнити ідеологів нової Німеччини. Природний добір чоловіка й жінки, які мають сплодити людину вищого типу, повинен стати справою громадського або, у всякому разі, партійного контролю...

— Ого, то веселі речі! — засміявся хтось тут же за спиною Ольги. Йому відгомоном відповів сміх з різних місць залу.

— Прьльошу панства, прьльошу панства! — розмахував руками пан Костецький, ніби збирався решетом прикрити горобців. — Кінець кінцем це непрьльистойно! Дайте докінчити доповідачеві. Пане Рьльоманик, прьльошу...

— Отже, виховання нової людини повинно починатися ще в лоні матері. Перепрошую, ще до лона матері. Жінка ще до свого запліднення (Ольга зиркнула з-під вій на кузин: Аврельця вперлась підборіддям в груди і вся пашіла жаром, а Маруся, не менш червона, слухала з напіввідкритим ротом) повинна бути на спеціальній дієті, щоб підготувати відповідні біофізичні умови для майбутнього нащадка.

В залі знявся шум, як курява. Пан Костецький стукав олівцем по столі, потім по графині з водою, врешті почав дзвонити склянкою об графин. Зал заспокоївся, але не зовсім. Костецький пошептався про щось з Романиком, той, видно, нерадо, морщачись та кривлячись, але все-таки, як можна було здогадатись, дав себе переконати й погодився на те, що йому пропонував пан Костецький.

— Прьльошу панства, прьльошу панства, ще хвилина уваги. Зважаючи на те, що доповідь, зрештою, надзвичайно цікава, затягнулась понад півторьльи години, доповідач на цьому закінчує. Кому що неясно, прьльошу давати питання.

У залі відразу загомоніли на всі лади. І хоч всі голоси, здавалося, зливались в один гамір, проте в загальному потоці відчувались прихильні й ворожі для доповідача інтонації.

Романик зовсім охляв. Був подібним до накрохмаленої ляльки, яку необережно

залишили під дощем.

— Я прошу слова, — відізвався чийсь свіжий, задержуватий голос.

Всі шиї потягнулись у бік голосу. Посеред моря голів стояв високий з вихрястим чубом рум'яний блондин.

— Ви бажаєте дати запитання чи виступати?

— Одне й друге.

Пан Костецький порадився поглядом з Романиком. Ольга, яка слідувала за грою обличчя Романика, зауважила, як той схвально кліпнув оком.

— Прьльошу. Ваше прьлізвище?

— Березовий.

— Пан Берльезовий має слово.

Коли хлопець став лицем до публіки, Ольга зразу впізнала в ньому сина судового радника міста Нашого. Це був вродливий юнак з тією ніжною, молочною красою в ясних тонах, один з тих, що їх природа насаджує в людському саду, як тюльпани — для декорації. Одягнений він був скромно, у куртці спортивного фасону і штанах-гольфах, але ця скромність була не зовсім щира, бо і куртка, і штани пошиті з вишуканого матеріалу, а проста форта тільки підкреслювала їх високу якість.

— Я... — запнувся син радника Березового, — я хочу сказати, що мені дуже сподобалась доповідь. Давно треба було, а наша українська байдужість так само винна, що ми щойно тепер вислухали доповідь на таку тему. Треба було давно... А то нас, українців, можна тільки пізнати по тому, що "не знав, забув, спізнився". Я протестую і вимагаю, щоб такі доповіді були частіше. Я так само, — він говорив скоромовкою, задихаючись від надмірної роботи власного язика.

— О, і воно береться ще гавкати! — почувла Оля у себе над вухом. У неї закалатало серце.

Це Завадка дав їй знати, що він — за її спиною.

Вона боялася повернути голову в його бік, щоб він не зрозумів цього як заохочення заговорити до неї. Вона думала про те, що його присутність скувала їй кожний рух, і нахилилась до Аврельці, щоб він бачив, що вона не сама. Оля була стривожена, а разом з тим, з незрозумілої для себе причини, задоволена його присутністю. Той факт, що він постарався опинитися близько неї, крім остраха, сповнив її ще й своєрідною, чисто жіночою гордістю.

Тим часом Березовий почав уже з шпаргалки:

— У виняткових добах, коли нація розпорошена як українська, наш патріотизм мусить стати расовим. Ми мусимо, як і всі народи світу, як у першу чергу німці, бути зв'язані з своїм минулим. Нам треба брати приклад з гордого, войовничого германця...

— Сядай, маш бардзо добже[175]— сказав Завадка.

Олі здається, що його голос, хоч тихший, став ще виразнішим. Невже ж він примістився поруч?

— Панове, в кого ще які запитання?

— Я прошу слова.

Цим разом звівся понад голови кремезний, немолодий вже чоловік з квадратним обличчям на короткій широкій шиї.

Пан Костецький встав:

— Прьльошу панства, але тільки запитання. Якщо у вас запитання, то прьльошу.

Чоловік заклопотано почухав за вухом. Видко, не знав добре, чого вимагають від нього.

— Хай буде по-вашому, — згодився він. — Я й, правду, хотів запитати шановного доповідача. Ви говорили тут довго, ми вас слухали... Багато з того, що ви тут читали, я не зрозумів, але одного хочу запитати: у житті, практично, як то кажуть, це може мати якесь застосування, чи то тільки отак — словечка?

— Я можу відповісти на ваше запитання. — Романик намагався зберегти спокійну поставу, але його зраджувало тремтіння щелепів, які не піддавались наказом його волі і смикались з щораз частішими інтервалами. — Отже, євгеніка...

Чоловік з квадратним обличчям знову звівся на ноги:

— Пане Романик, що ви мені про якусь Євгенію. Я вас питаю, а ви відповідайте мені простими словами, щоб я міг зрозуміти... А ви мені Євгенію!..

— А ви хочете простої відповіді!? Можна. Я хотів науково обґрунтувати... але коли вас не цікавить, то можна, розуміється, і простіше. От, для прикладу, ви працюєте в генеральному штабі і вам треба знати, які чоботи, розумієте, який розмір чобіт треба вам заготовити чи які мундири треба вам пошити для нового контингенту солдатів. Ви звертаєтесь з цим до антрополога, ученого, а він, знаючи, який тип переважає в даній околиці, дає вам відповідні виміри — ви не економите матеріал, не замовляєте ні завеликих, ні замалих черевиків, і штани якраз в міру... Або ви промисловець і відкриваєте собі магазин готової конфекції[176] в даній місцевості. Тут вам теж треба звернутись за порадою до антрополога, і він вам порадить, які розміри переважають у даній околиці...

— То... то як? Вся користь з вашої доповіді лише в штанах і чоботах? — спитав той чистосердечно і саме цим викликав у залі бурю сміху.

Пан Костецький довго дзвонив склянкою об графин, поки зал сьак-так заспокоївся.

— Ще є запитання?

— Є! — поквапно вигукнуло чиєсь міцне горло.

— Прьльошу наперед.

— Дякую красно. Можна й звідси... Ми люди скромні...

Ольга не хотіла повертати голови, щоб не зустрітись очима з Завадкою, тому так і не бачила, як виглядав той чоловік.

— Що вас цікавить, пане... той?

— Я хотів би знати, як то практично мала б виглядати ця мішанина нашої крові з німецькою? Чи німецьких жінок будуть привозити в Наше, чи... нашівських хлопців будуть товарняками відправляти в Німеччину?

Зал затрявся не так від оплесків, як від тупотіння ніг. Хто нестримно сміявся, а хто свистів у свисток. Здавалося, що порошнява мжичка, яка знялась у повітря, це не

пилюка, а ефірне тіло, яке сформувалося внаслідок згущення людських голосів.

Кілька голосів до захрипу кричали "ганьба", "провокація", але вже годі було розібрати, на чію це йшло адресу й від кого.

Пан Костецький опинився на сцені.

Він руками, очима, плечима просив, молив спокою, але зал доти не вщух, доки не видихався, доки в тих, що плескали, не заболіли долоні, а в тих, що тупотіли, — ноги, в тих, що кричали, не захрипли голоси.

— Прьльошу панство, я вважаю... я ж прьльосив спокою! Я вважаю. Я не в силі всіх вас перьльекльичати — це прьльильодно! Я вважаю, що питання було поставлене з прьльовокаційною метою, і тому не вважаю доцільним, щоб пан Рьльоманик відповідав на нього!..

— Я жадаю відповіді на моє питання!

— Ви можете у крайньому випадку просити, а не жадати. Ви ж чуєте, що голова зборів позбавив у цій справі голосу мене так само, як і вас!..

— Я прошу слова! — гукнув Завадка мало що не над Ольжиним вухом.

В залі відразу притихли. Відчулося, що виступу Завадки чекає одна й друга сторона.

В Олі теж наростав неспокій. Суперечні почуття метались в ній. Вона прагнула провалу — і перемоги для Бронка.

Пан Костецький, напевно, теж уявляв собі, чого можна чекати від Завадки, бо, накупившись, неохоче буркнув:

— Для виступів слово пізніше...

— А в мене запитання!

За спиною Ольги заскрипіла лавка.

— Не трьльеба, не трьльеба, — замахав руками головуючий. — Питання можна й звідти. Чого сюди?

Бронко, що вже порівнявся з рядом, в якому сиділа Ольга, мовчки пробивався вперед, до сцени. По рухах Бронкової голови та спини Ольга здогадувалась, що місцями йому ставили рогатки з колін, а місцями мало що не на руках перекидали його на ряд вперед. Нарешті він, спітнілий, вийшов на сцену. Став, широко вперся ногами в підлогу, оглянув зал, а потім вже знайшов очима головуючого.

— Що вам неясно, пане Завадка?

У Костецького від обурення трусилася нижня щелепа, але він намагався до кінця зберегти об'єктивність головуючого, бодай про людське око.

Завадка посміхнувся вузькою, злою посмішечкою:

— Багато мені чого неясно, пане голово. Та й не дивуйтесь... Доповідь була вже надто високого штилю.

— Пане Завадка, ми постарьльаємося відповісти на ваші питання, якщо вам неясно щось. Тільки прьльошу вас без усяких там прьльовокаційних штукочок. Доповідь наукова, серьльйозна.

— Навіть дуже, пане голово!

По залі весело загуло.

Завадка, випереджаючи функцію пана Костецького, схопив з стола склянку і подзвонив нею об графин.

Оскільки веселий гул підняли саме прихильники Завадки, то вони зразу ж і притихли.

— Я питаю... Мені цікаво, чого це ми, українці, маємо у всьому наслідувати німців, які, слухайте, протягом всієї нашої історії ніколи не доводились нашому народові ні сватом, ні братом чи хоч би, вибачте, кумом?.. Чого це ми взагалі маємо когось мавпувати? Поруч з нами від самої колиски живе наш найближчий брат і друг російський...

Зал, який у відносному причаєнні слухав Завадку, на слові "російський" вибухнув, начеб міна розірвалася.

Схвальні, гарячі оплески мішались з хуліганським свистом і тупотінням ніг, так само як і слово "славно" злітало у повітря з словом "ганьба". "Слава Росії!" — вигукнув хтось від усього серця, а йому у відповідь розляглося густим басом: "Ганьба агентам червоної Москви!"

— Якщо йому дадуть ще слово, то може дійти до бійки, — зауважив хтось недалеко Ольги тоном, з якого відчувалося, що він не мав би нічого проти такого видовища.

Завадка, обпершись на стіл, заклав ногу на ногу, ніби відпочиваючи. Ця легковажна поза трохи охолодила найбільш розгарячених. В залі скволу стихало. Завадка став у попередню позу.

— Чого ж ви такий рейвах підняли? Ощаджуйте свої сили, а то видихнетесь на дрібне, — а коли дійде, слухайте, до істотного, то чим будете горлати?

— Прьльошу питати! — закликав його до порядку вже розлючений пан Костецький.

— А що я роблю! — огризнувся Бронко. — Хіба я не питаю? Але я зараз... ще одне питання, пане голово. Я хотів запитати, тобто хотів би знати, хто дав право нещасному доповідачеві...

— Прьльошу без епітетів! — аж схопився Костецький.

— ...паплюжити український народ і називати його стадом баранів, ідіотів...

— Ганьба! Ганьба йому! — вибухнуло кілька голосів водночас, але Завадка попросив рукою спокою, і в залі притихло.

— ...і тому подібних дурнів, коли саме українці поруч з росіянами... та будьте ж тихо! — прикусив він губу. — Коли українці взяли збудували соціалістичну...

Останнє слово "державу" присутнім довелося вже додумати, бо в залі знявся такий шум, що заглушив дальші Бронкові слова. Люди посхоплювались з своїх місць. Хто з цікавості, а хто з наміром видертися з цього пекла. З різних кутів залу почали продиратись до виходу хлопці з палицями, тримаючи їх високо понад головами, як емблеми своєї корпорації.

— Вони будуть зараз битись... я боюсь! — вп'ялась Аврельця пальцями в Олину руку, мовби кігтями. — Ходім звідціль... Я боюсь...

Ольга повернулася, щоб податись до виходу, але дорога туди вже була відрізана.

Біля головних дверей стояв гурт чоловіків з палицями, які нікого не випускали.

— Ви не маєте слова... я... позбавлю вас слова!.. Позбавлю! — пирскав слиною Костецький і горнув до грудей руки, начеб відібране слово було щось на зразок кошика з яблуками, що його видирав Завадка.

Завадки вже не було на сцені. На його місці стояв юнак з буйною солом'яною чуприною. Хоч його не було чути, але з жестикуляції в бік Романика можна було здогадатись, що йому сподобалась відповідь тамтого.

Завадка тим часом стояв на імprovізованій з людських спин "трибуни" й далі питав. Завдяки здоровій горлянці (Ольга аж здивувалась: звідки у друкарського робітника такі здорові легені!), він перекрикував офіційного промовця, і тому з слів Бронка все ж таки можна було щось виловити для себе. Завадка запитував, але будував речення так, що в ньому була й відповідь. Наприклад, він питав, чи знає доповідач про те, що в заліщицькому так званому українському Мерано за урядовою статистикою щорічно вмирає сімдесят процентів українських немовлят? (Цю цифру Ольга почула виразно). Чи знають вони, що в Польщі (Ольга не дочула цифри)... людей кінчає самогубством з причин безробіття? А чи відомо, що сімдесят процентів проституток — це колишні звільнені з роботи? Чи відомо... Чи відомо...

Вже декілька разів його намагались зіпхнути з "трибуни". Але "трибуна" відбивалась, і Завадка продовжував питати.

І тоді пролунав постріл. Ольга з неймовірною рівночасністю почула постріл і побачила, як Аврельця, скулившись, захиталась. Хтось з чоловіків підхопив і, немов дошку, спер її об лавку. Потім другий, а за ним третій постріл з протилежного кінця залу. Розлігся істеричний жіночий крик: "Ранили! Він вмирає!" Запах порошу рознісся по залу. З дзенькотом вилетіли десь шиби. В зал війнуло відразу свіжим повітрям. На сцену вискочив розкуйовджений Романик:

— Комуністи стріляють... Спасайтесь!..

Аврельця зіпила сині губи й закотила білки.

Ольга оглянулась на Маруську. Що з нею? Де вона?

Маруська зникла, як дим.

Дівчата з писком стовпились біля вікон. Хлопці одну за одною пересаджували їх через підвіконня. Можна припустити, що вони по той бік вікна падали комусь на руки. Біля дверей штурмували прохід.

Оля зі страхом дивилась, як там мовчки, істинно по-чоловічому приймають і віддають удари. З тієї рухливої мішанини спин і рук годі було взнати, чия бере. Середина зали була майже порожня. За вікном не вгавав поліцейський сюрчок.

Ольга була в такому стані, коли людина, приголомшена сильним враженням, психічно дубіє настільки, що не реагує вже на будь-які зовнішні прояви.

Вже не відчувала страху. Не турбувало її і те, що сталося з Маруською, а якимось тупо думала про те, що все ж таки Аврельцю треба звідси винести. Але як?

А тут якраз нагодився Олег Березовий. Пізніше Ольга зрозуміла, що він сам був у поганій ситуації: включатись у бійку біля дверей не мав охоти, а вискакувати через

вікно, яке за спільною німою угодою обох сторін було призначене для дівчат, йому не личило.

Випадок з Аврельцею надавав йому два козири зразу: і виявити себе лицарем, і самому хитромудро вибратись з цієї колотнечі на світ божий.

— Панно Олю, я вам допоможу. Беріть її під руки... вона ще не зовсім зомліла... я чую по її диханню... Ходім... тягніть її. Я проведу вас поза куліси ходом для пожежників. Ходіть... ходіть...

На вулиці відразу ж з'явилася, буцім на шнурочку опустилася з неба, Маруська.

Розпалена, з нервовим сміхом, тут же стала демонструвати своє роздерте плаття. З пожвавленням, яке видавалося дуже невчасним на фоні загальної ситуації, стала голосно розповідати, як вона стрибала з вікна, як мало бракувало, щоб розбитись, як там на долі хтось схопив її в обійми, як посадив на землю, як спитав, звідки вона, як вона розповіла...

— Тихше, Марусю, тихше, на нас звертають увагу...

Біля Народного дому гарцювали на конях поліцаї. Нашівські міщани, які висипали на вулиці, щоб пройтись після богослужіння в церкві, зупинялися, допитуючись, що сталося: обікрали, побились чи, може, машина кого переїхала?

Заки Ольга з кузинами дійшла додому, у Річинських вже знали, що комуністи "напали" на збори, стріляли в людей, багато поранених, либонь, і трупи є.

Олена, яка чекала Ольгу напівжива, побачивши її цілою, зайшла з нервовим риданням. Довелося навіть попросити доктора Мажарина, щоб дав Олені краплі для заспокоєння. Він запевняв домашніх, що це нормальна нервова реакція.

Коли Олена заспокоїлась вже настільки, що почала розпитувати, як воно насправді там було, Маруська дала волю своїй фантазії. Розповідала вона з таким пожвавленням, з таким цікавим вимальовуванням деталей, що Слава нарешті сказала:

— Отож я дурна! Чого я не пішла з вами?

Домовились нічого не писати тітці Меланії про пригоди дочок. Проте на четвертий день Меланія вже була в Нашому.

На велике здивування всіх, вона пройнялась не так небезпекою, що загрожувала її дочкам, як тим, що у "Покутських вістях", де була вміщена невеличка нотатка про "черговий хуліганський напад комуністів", не було подано прізвищ "жертв". Тітка Меланія була впевнена, що у цей список попали б і її обидві дочки.

У всякому разі, Меланія закупила декілька примірників цього номера "Покутських вістей", як матеріал, який даватиме їй моральне право розповідати детально про активну участь її дочок в політично-громадському житті Нашого.

Оскільки мети досягнуто, Меланія забрала дочок додому. При від'їзді попередила Олену, що залишені продукти вони від'їдять під час карнавалу.

* * *

Бронко прорахувався, коли думав, що Філіпчук другого ж дня після похорону Річинського звільнить Олексу з роботи. Шеф не тільки не прогнав Олекси, але вів себе так, начеб йому нічого не відомо про випадок на вічу у Калиниці. А якщо, мовляв, і чув

дещо одним вухом, то не надає тому жодного значення.

Гра ця виразно говорила, як ретельно готується Філіпчук до наскоку. Знаменне і те, що через кілька днів після смерті каноніка Філіпчук сам став за реал. Бронко не міг відгадати маневру шефа. Чи хоче він цим показати, що в нього, крім адміністративно-вождівських здібностей, є ще й спеціальність складача? Отож, мовляв, майте на увазі, сякі-такі, що місце звільненого я можу завжди сам заступити. Чи, прочувши про масове опрофспілкування працівників друкарень, він хоче начебто панібратськими стосунками задобрити "своїх людей", як він любив називати робітників.

У всякому разі, присутність шефа у цеху отруювала повітря. Люди втрачали не лише охоту до жартів, але й до розмов взагалі. Навіть сердега Перожек, який з таким професійним замилюванням розповідав про свої незліченні хвороби й найновіші методи їх лікування, тепер лише сопів, як напхана по дзюб качка.

Філіпчук пробує вряди-годи зав'язати нитку розмови з своїми людьми, але це йому не вдається. Вузлик щоразу уривається. Всі, крім Рудого, мовчать або спекуються чемностивим "так" чи "ні". Найбільше страждає від цієї ситуації Олекса Загайчик. Бронкові було до того жаль бідного хлопчиська, що він не раз мусив стримувати себе перед Філіпчуком, щоб не зірватись і передчасним вибухом не попсувати справи. Бронко знає, що від того випадку у Калиниці Загайчик день в день, з години на годину чекає, що шеф викличе його на розмову.

І це вичікування триває вже четвертий місяць.

Спітнілий, вимучений Олекса нагадує Бронкові приреченого на смерть, коли виконання вироку щоразу відкладається. Бронко пробував промовити до розуму Олекси: "Чого ти боїшся, хлопе? Бити тебе ніхто не буде". Відповідь була: "Я не боюсь буків". — "А схоче він тебе з роботи прогнати, ми, твої товариші, постанемо за тебе". — "Та я і не дуже стою за тією роботою. Жив до нього, житиму і без нього". — "А тоді якої холери трясеш штанами?"

Олекса мовчить. Він настільки простий у своїй чесності, що не заперечує. Бронко ламав собі голову над причиною страхів Олекси і не скоро дійшов би до неї, якби не допоміг Рудий. Цей мерзотник доти провокував Загайчика, доти щупав його з усіх боків, поки не нащупав слабого місця: Олекса не вільний від забобону про загробне життя. І от з того часу, як тільки Філіпчук з цеху, починаються розповіді про духів. При тому сучий син прикидається, ніби він не Олексу має на думці, а власне, сам не може розібратись у цій спіритичній плутанині.

Він, річ ясна, розумом не вірить в жодні духи, — але що ж робити, хлопці, з таким, наприклад, фантом?

Повертається він учора десь біля півночі з ресторанчика і на Рібацькій вже, якраз біля каплички (а кажуть, що там колись ціле кладовище було), бачить він у тіні якусь чорну постать. Причаївся хтось у тіні, хай собі буде, — яке йому, Рудому, діло до нього? Ага, ще подумав... то, напевно, придуркуватий Ян, бо він-то любить ходити завжди в чомусь довгому. Старий вічно шукає закопаних скарбів.

"Давай, — подумав собі Рудий, — я настрашу старого, аби йому відхотілося нипати

левадами". І тільки він підкрався з-за рогу каплички, коли звідти, — присяй-бо, хлопці, аби я осліп на оці двоє, коли брешу! — виходить ксьондз в рясі. Рудий зразу не те щоб злякався, а взагалі якось почув себе бентежно. Добре, що ще не вигукнув якої дурниці. Думав же, що то Ян. Коли оце ксьондз повертає обличчя до місяця, і він бачить перед собою покійного отця Аркадія Річинського. Рудий відчув, як йому чуприна наїжилася. Чогось подібного, хлопці, він ще не знав. Ну, стало волосся голками, аж шкіру стягнуло на голові!

А отець той, ну, викапаний вам Річинський. Навіть куточок рота піднесений злегка вгору. Тільки що не говорить. Ну, подумав Рудий, це або він збожеволів, або раптом дістав сорок один градус гарячки. А тамтой вийшов на світло і дивиться йому просто в лице, ще й головою похитує.

"Але чого це Річинський такий високий?" — спало на думку. Він дивиться, а ксьондз без ніг. Не стоїть, а пливе над землею. Цього, хлопці, було забагато вже навіть на його міцні нерви! А тут ще таке — хоче зробити знак хреста, а рука не ворухиться. Спаралізована. На мить світ закружляв перед ним, і він наче втратив притомність. Коли прийшов до себе — лежав на стежці, місяць світив йому прямо у вічі, а дорогою йшов якийсь селянин з бесагами через плечі. Привида наче корова язиком злизала.

От вірите, хлопці, чи не вірите, а таке трапилося з ним. І як це розцінити? Правда, випив перед тим два кухлі пива, — але що з того? От вам і загадка. Що ви на це, хлопці?

І, нібито насміхаючись над своєю матір'ю, Рудий повідомляє її слова: покійний Річинський доти буде отак ходити, доки не помститься тому, хто його загнав передчасно в могилу. І хоч Рудий щораз звертається з питанням: "І що ви на це, хлопці?" — Бронко мовчить. Мовчить свідомо, з далекосяглим розрахунком. По-перше, оце свинство з боку Рудого вважає Бронко свого роду школою для Олекси Загайчика. По-друге, Завадка здає собі справу з того, що своєю сутичкою з Рудим він передчасно розжене хмари, які збираються над їхнім цехом. Спудлювати, як говорять мисливці, із-за дурного Рудого постріл, призначений для Філіпчука, було б помилкою, за яку мало висікти по голому. П'ять років чекає Бронко на годину розплати з паном шефом, і ось вона наближається.

А все ж як прикро, що з того Олекси такий тюхтій! Як придався б Бронкові в цій розправі над Філіпчуком надійний, міцний лікоть товариша!

Бронко звертався вже навіть до Рити Валевської: чи не знає вона часом, як можна привчити себе не боятись?

Страх — це сигнал перед небезпекою, що загрожує організмові, і сам він не залежить від людської волі. Відчуття страху входить у так звану вегетативну систему, яка не піддається наказам нашої волі і творить в нашому організмові наче автономну республіку. Інше питання, що його Бронко, напевно, мав на думці, — це поборники страху. Людина може так узяти себе в руки, що вона слабо, а то й зовсім не реагуватиме на страх. Задовольняє така відповідь Бронка?

— Ви вивчаєте медицину? — спитав Бронко.

— Ні.

— Слухайте, а звідки ви знаєте про такі речі?

— Я вам скажу. Це входило в обсяг психології, яку колись обов'язково вивчали в університеті...

— А, в університеті... пшепрашам!

Рита спохватилась, що, не бажаючи того, торкнулася найболючішого місця в Бронка.

— Ти несправедливий до себе, товаришу Завадка. (Рита по-давньому говорила Бронкові "ти", на "товариш" переходила тільки у хвилини материнської ніжності до того невгамовного хлопчиська, яким і по цей день був у її очах Броніслав Завадка). Ти ж багато дечого знаєш такого, чого я ніколи не знала. Але справа не в цьому. Ти правильно сприймаєш суспільні процеси життя.

"Відколи це така висока думка про мене, хотів би я знати? Бо якщо цей комплімент має бути пластирем на болячку, то я файно дякую за нього".

От і Рита Валевська...

Сьогодні шеф не появлявся в цеху зранку. Щось там творилося, бо й Рудого покликав від реала до себе в контору.

Скориставшись з відсутності Рудого, Олекса став за його реал, ближче до Бронка.

Бронко, запам'ятавши оті побудники страху, що про них говорила йому Валевська, відразу ж пішов у атаку на Загайчика:

— Слухай, ти можеш мені пояснити, чого ти боїшся, як це відбувається в тобі, коли той дурень починає розводитись про тих духів? Тобі що здається: Річинський вставне з гроба і прийде до тебе?..

Олекса, похнюпившись, мовчить.

— І що мені робити з тобою, Олексо? Таж я тебе, курячий ти сину, спеціально на похорон тягнув, щоб ти подивився на його труп. Ти ж бачив, як перев'язали йому підборіддя серветкою, аби сукровиця не заплямила простирала... Ти віриш, що той гній може звестися на ноги і піти тебе лякати, коли всі кури заснуть, всі люди заснуть?

— Та чого ти хочеш від мене? Чого причепився? Тобі більше немає про що говорити? А я думаю. Я все думаю, коли мене старий покличе до себе...

— А може, й не покличе ніколи...

— Ага, не покличе? Ти лише зваж, яким він оком поглядав на мене. Я вже чекаю, чекаю з дня на день, вже приготувався, а він, ади... Ти не знаєш, чого не обнародують вбивцю каноніка?

— Мені здається — я, правда, не певний у цьому, — але мені здається, що це їм поки що не на руку. Ти, слухай, поставив їх у ще більш незручне становище...

— Ти що хочеш сказати?

— Та не перебивай, до холери! Вони так розбубнили про вбивцю Річинського, що дехто уявляє тебе тільки з кривою ножакою в зубах. Ти повинен вже самою своєю персоною сіяти страх, а ти подивись на свою добродушну, дурну морду: хто повірить, що ти можеш вбивати і різати людей, як свиней?

— Це ти так кажеш, а вони, знаєш...

— Хто вони?..

— В нас у селі є такий один багач-свиня...

— Кожний багач — свиня.

— Та я про нашого. Про Курочку. Коли це сталося з Річинським, він думав, що мене зараз же проженуть з роботи або засадять у кримінал. Мій тато з ним здавна на ножах.

— Та я собі уявляю.

— А тепер він бачить, що мені поки що нічого не кажуть, і він задумав... Ходить з нашим ксьондзом і змовляється.

— А що тобі ксьондз зробить? Не схоче тебе повінчати чи дитини охрестити?

— А, тобі добре говорити. А там в селі мама. Як проповідь — так він і починає з амвона виганяти з мами злого духа, ніби що такого сина вродила. Хоче, аби мама прилюдно відреклася мене...

— Називає прізвище?

— Та що там прізвище, коли й так все село знає, про кого мова.

— Тю, дурний! Та хай мама перестане до церкви ходити.

— А ти скажи моїй мамі, вона тебе якраз послухає! Тепер, кажуть, Курочка дає гроші, хоче в село ченців спровадити. Місію на мою маму. Може, ченці зуміють вигнати злого духа з моєї мами.

— То добре.

— Що добре?

— Може, нарешті твою маму відкине від попів.

— Ага, ти не знаєш моєї мами. Вона слабкого здоров'я, і якби мамі щось сталося...

— А ти подумай, як запобігти цьому.

— Та що тут думати?

— Ні, ти, бачу, хочеш, аби я тобі до голови все лопатою нагорнув? Ти боїшся, що коли приїдуть ченці і почнеться та місія, то мама може не витримати. Тобі жаль мами, я розумію, то подумай. Але як? В селі вже більше ніхто нічого не вартий, тільки Курочка і ксьондз мають голос? Мой, Олекса, як ти важко думаєш! Ніхто не сказав би, що ти — син старого Загайчика.

Олекса посміхнувся:

— А я в маму вдався. Маєш що закурити?

Але закурити не довелося, бо в цех увійшов Філіпчук. Як розплився за останні роки цей красень мужчина! З колишнього гімназиста-атлета залишилась тільки непропорційно мала голівка без шиї, бо та злилась з тулубом.

Шеф, очевидно, не хоче визнати цієї зміни, бо вперто доношує старі костюми, від чого штани в нього не сходяться на животі, а з-під рукавів піджака вилазять манжети сорочки, які йому доводиться раз по раз запихати назад.

Шеф не стає за реал. Навпаки, просить всіх у цеху відірватись від роботи, бо йому треба поділитись деякими міркуваннями з приводу справи, яка стосується їх усіх:

— Ми тут, прошу я вас, як одна родина. Так відчуваєте ви, сподіваюсь, так відчуваю і я. Тому я вважаю, що розмова між нами може бути тільки щира.

У Бронка засвербіло в носі. Він чхнув. Шеф незадоволено крутнув головою. Можна було, мовляв, примусити свого носа помовчати в таку хвилину. Невихованість, якщо не сказати хамство!

— Ситуація, прошу я вас, така, що нам з вами загрожує спільне нещастя, і нам треба, — він зчепив пальці з пальцями, що мало символізувати ланку в міцному ланцюгу, — ось як триматися разом! Іде, прошу я вас, ворожий наступ на українську культуру. Так, це без перебільшення і всяких там поетичних прикрас. Я зараз викладу. Проте, можливо, панове вже дещо чули, а якщо чули і зі мною про це не поговорили, то я міг би мати слухний жаль з цього приводу... Але я не буду дріб'язковим. Я скажу коротко...

Те коротко ще тяглося досить довго, поки нарешті отаким квітистим стилем Філіпчук не виклав те, з приводу чого вже велися дискусії серед друкарської братії. Йшлося про те, що профспілка друкарів, якою фактично керувала ППС, бачачи, що прогресивна організація друкарів куди, до речі, вже скоро рік як належав і Бронко, переросла в силу, яка може стати конкурентом профспілки, почала бити тривогу, домагаючись злиття цих двох організацій, лицемірно начебто заступаючись за робітника, якого визискують неорганізовані, так звані "дикі" власники друкарень. Зовні все було гаразд. Природним було, що профспілка турбується долею так званих нецінникових друкарів і хоче залучити їх до своєї організації, щоб захистити від визиску власників друкарень. Фактично ж причиною такої турботи була та обставина, що організація друкарів виростала в силу і своїм політичним впливом і популярністю серед робітників загрозувала авторитетові "Вогнища". Пепеєсівці як численна більшість мали надію, що революційна меншість розчиниться в їх масі. Коли це питання виникло, Бронко виступив проти злиття. Як аргумент, висунув той факт, що за злиття висловились і власники друкарень. Не може бути чистої пролетарської ідеї там, де буржуй боротиметься за те саме, що й пролетар. Бронко рішуче і категорично був проти саме тому, що організація вже спроможна була самостійно лише шляхом страйків домогтись у "диких" власників зрівняння і підвищення зарплати, скорочення робочого дня. Бронко був проти і заявив про це якось Каминецькому, що він активно відстоюватиме свій погляд.

— Знаєш, тобі не доведеться цього робити, бо є рішення ЦК влитись у "Вогнище" і діяти серед мас, а не творити окремі острівці.

— Якщо таке рішення ЦК, — з досадою заперечив Бронко, — то виходить, товаришу Каминецький, що ЦК хоче того самого, що ППС-правиця. Як ви це поясните масам, народові?

Каминецький зажурено зітхнув.

— Дивлюсь на тебе і не знаю, що за чорт нуртує в тобі?.. Ти свій чи не свій? Невже ж ти не розумієш, що ЦК згори видніше? Пепеєсівцям здається, що вони нас обійдуть, а ми покажемо, що маса піде за нами. От тобі широке поле до боротьби, є над чим попрацювати.

Такі чутки не могли не насторожити Філіпчука. І от тепер він намагається по-

своєму відкривати Америку. Бронко зацікавлено наставився слухати його. По-перше, цікаво було, як він поверне справу і чого, власне, хоче досягнути цією "широю" розмовою.

— Панове (як тривога, то до бога, — раніше він не називав їх панами), напевно, чули, бодай дехто з вас це чув, що тепер... що від вас будуть вимагати різні там робітничі збори, щоб ви вступали у звйонзек, чи, як його тепер — по-більшовицьки стали називати, — в профспілку. Та ба! Раз ви будете членами профспілки, то для того, щоб мені держати вас на роботі, я повинен бути членом організації власників друкарень. Це, прошу я вас, ніби для того, щоб я вас не визискував, а з другого боку — не робив конкуренції тій же організації власників. На перший погляд, прошу я вас, все в порядку. А в дійсності? А в дійсності маємо справу з дуже хитромудрим замаскованим, поданим під дуже гуманним соусом, наступом на українську культуру. Так, прошу я вас. Я вже колись говорив і ще раз повторюю, що ніколи не повірю, щоб поляк міг стати соціалістом, бо в поляку, будь він хоч сто разів інтернаціоналістом, завжди дріматиме причаєний шовініст і україножер.

"Ого! — подумав Бронко. — Пан Філіпчук вдається до своїх заяжжених аргументів".

— Це, прошу я вас, тепер підтверджує саме життя, — правив Філіпчук. — Добре. Подивимося ж їх позиції: я вас експлуатую, і ППС, — а ми знаємо, Завадка, хто стоїть за плечима "Вогнища", — стає на ваш захист. Хто повірить цій небилиці? Я вас питаю, хто повірить цьому? Мало того, я не лише експлуатую вас, але і являюся конкурентом організації власників друкарень. Отже, виходить, що ви, вступивши в профспілку, підтримуватимете і цю організацію. Це вже, знаєте, і в голові не вкладається: з якої речі український робітник має підтримувати польського буржуа?

"А чорт побери, — подумав Бронко, — це ж мої слова! Невже ж, товаришу Каминецький, ви й тут маєте рацію?"

— Хіба, може, світ кінчається, бо, прошу я вас, хто є членами організації друкарів? Таж дев'яносто дев'ять процентів там поляків і жидів. Але оскільки я економіст, то хочу, прошу я вас, щоб ми з вами подивилися, як це практично виглядатиме. Облишимо, Броник, всякі там ідейки, а подивимося і на наші дебети і кредит. Хто наші клієнти, прошу я вас? Українська газета, українська книжка, дрібні роботи, українські товариства, які, прошу я вас, не отримують дотацій ні від староства, ані від міністерства освіти. Отже, більше платити за роботу, ніж вони платять, вони не зможуть, бо їх споживачі, у свою чергу, — це безробітний інтелігент, або робітник, або селянин. А коли я стану членом організації власників друкарень, а ви — членами профспілки, то я повинен вам насамперед зрівняти зарплату, тобто всім підвищити її майже на п'ятдесят процентів, а декому то і на сімдесят п'ять. І що воно вийде, прошу я вас? Звідки я візьму такі гроші? Я натисну на свого клієнта. А звідки візьме клієнт? Він натисне на свого клієнта, — а той де візьме? — бо його вже й так притиснула криза та безробіття. І він відмовиться від книжки і газети. А відмовиться клієнт — відмовлюся і я, і вийде таке, що мені доведеться закрити друкарню, а це потягне за собою загибель української культури і ваше безробіття. На папері, теоретично, ви матимете високу зарплату і

семигодинний робочий день, а практично будете працювати по два, а то і по дню на тиждень, та й то буде добре. От тепер, прошу я вас, стала, думаю, зовсім ясною опіка і поміч ППС. Ось бачите, я вам довів — принаймні гадаю, що довів, — чого прагне польський уряд: знищити українське друковане слово, угробити нашу національну культуру, а вас, українців, зробити її гробокопателями. Я не думаю, що серед вас є такі, щоб їм підходила ця роль. От все, що я мав вам сказати...

Всі мовчали, але Бронко відчував на собі їх погляди і знав, що, власне, йому треба було виступити і задати тон. Логіка Філіпчукових висновків була сильна і, зрозуміло, могла впасти тільки під натиском ще сильнішої.

Бронко глянув на хлопців. Всі були під враженням слів хазяїна. Тут вже не грали ролі симпатії чи антипатії, адже для них давно було ясно, що польський уряд не зацікавлений у розквіті української культури.

— Я хочу почути, панове, і ваше слово. Я бачу, ви чогось чекаєте. Я, — він ехидно посміхнувся, — дозволю собі, прошу я вас, вгадати, що думає Завадка з приводу цього. Я скажу, Броник, а ти чесно признаєшся, якщо я вгадаю.

Всі розвеселилися.

— Добре, — погодився Бронко, вдаючи з себе веселого. Його голова весь час напружено працювала. Він знав, що як тепер не візьме моральної зверхності над Філіпчуком, то втратить всякий авторитет в очах товаришів.

— Ти думаєш, що ті справи треба розглядати, як то кажуть, насамперед з класових позицій, а не з національних лише... ну, словом, з класових позицій. Так? Признайся чесно, так ти думав?

— Так, — чесно признався Бронко. — Я так і думав, пане шеф.

— От бачите, як ми добре знаємо один одного. А це ще раз доводить, що ми таки свої, яких би ми там політичних поглядів не дотримувались. Ти гадаєш, що зі своїх класових позицій міркуєш правильно. А ти знаєш, що в історії народів бувають такі моменти, коли для повалення зовнішнього ворога всі класи на той час примирюються між собою і об'єднують свої сили для спільної боротьби? Я думаю, що ми з вами не пошиємося в дурні і станемо не на інтернаціональну платформу, а на свою, таки українську. І ніхто нам нічого не закине. Ви не вступите до профспілки, а я не вступлю в організацію власників друкарень. Я думаю, що і жандармами нас ніхто не змусить до цього. Я завжди говорив і говоритиму, що насамперед треба скинути з себе чужоземне ярмо, — це ж логічно, прошу я вас, добитись своєї держави насамперед, — а пізніше вже порадимося, який суспільний устрій буде найвідповідніший для нас. Насамперед треба, прошу я вас, хату збудувати, а пізніше вже там різні фіраночки розвішувати.

Бронко зробив іронічну гримасу: "Штудерний капкан придумав ти, "прошу я вас", тільки не на нашу ногу. Значить, будемо спільно будувати хату, а коли ви нас добре осідлаєте, отоді й будете "радитись" з нами, який суспільний лад підходив би нам... А чи не краще відразу будувати хату з соціалістичним ладом! Га, пане шеф?"

— Як панове думають? — вп'явся Філіпчук очима в Бронка.

— Хай старші висловляться. От Перожек хай скаже.

Бронко думав, що Перожек буде відмагатися. Але той кашлянув поштиво в кулак і почав:

— Я вважаю, перепрошую, — моя справа друкарська, — що пан шеф добре сказали: нам, українцям, треба триматися своєї платформи, української.

Бронко в думках чортихнувся, хоч, власне, чогось іншого він не міг сподіватися від Перожека.

— Але як пан шеф самі говорять, що тепер весь світ організується, то і ми мусимо теж у своїх українських рамках організуватися. Я не знаю, не розумію, як це виглядатиме, перепрошую, моя справа друкарська, але я розумію одне, що поляки хочуть нас знищити, а ми маємо не датися, а для цього треба нам, як говорить пан шеф, держатися один одного, тобто потрібна організація...

— Так, — грубо перебив його Філіпчук. — Ви, Перожек, прекрасний робітник, але оратор і організатор з вас, прошу я вас, як з телячого хвоста сито. Може, ви і знаєте, чого ви хочете, але не вмієте доречно свою думку довести до кінця. А може, вже і вам нашептали щось на вухо, і ви, як то кажуть, чуєте дзвін, та не знаєте, де він. Що то ви за організацію мали на думці? У нас, українців, є своє слово — товариство. Ви щось часом трохи не хильнули зранку?

Перожек підвів голову. Він усе життя стояв, схиливши голову над реалом, та так ту голову і носив похилу на вулиці; а тепер коли підвів, то видно стало, що шия в нього зовсім не засмагла.

Він був ображений.

— Я перепрошую, пане шефе, — він знову кашлянув. — Я ж заповів, що говорити я не мастак, моя справа друкарська. Але що тут говорити, коли нема про що говорити? Я скажу на простий мужицький розум: коли ми не хочемо йти в чужу організацію, то ми мусимо мати свою, українську. Коли валимо одну хату, то, аби було де мешкати, треба збудувати другу. Я так думаю. А я не пив, і я не паненка, щоб мені шептали на вухо. А щодо організації, то тепер увесь світ організується.

— Так. Тут ви маєте рацію, Перожек. Увесь світ організується, це правда. Ми з вами теж організовані у "Рідній школі" і "Просвіті", чи, по-вашому, ці товариства — не організація?

— Я нічого не маю проти "Просвіти" і "Рідної школи". Народові треба і просвіти, і своєї рідної школи. Я теж даю туди свою лепту. Але і "Просвіта", і "Рідна школа", коли зі мною що станеться, не дадуть куска хліба моїм дітям і моїй жінці.

— А ви хіба не знаєте, що плачу за вас у касу хворих і ви будете мати на старість пенсію?

— Я, перепрошую, не бажав би вам жити з такої пенсії.

— Ось воно що. А ви хотіли, щоб між мною і вами не було різниці? Ще нема так добре, пане Перожек. А може, ви, — серед загальної мовчанки набирав Філіпчук щораз більшого розгону, — ви хочете такої організації, щоб моя друкарня, ваша робота, а прибутки навпіл? Але як воно буде, коли я теж стою за реалом і працюю разом з вами? Може, ви вже на це зазіхаєте? То признавайтесь відкрито, а не дзяворіть з-за плоту, —

повторив Філіпчук свій улюблений вислів. — Я бачу, що недобрим духом війнуло в моїй друкарні. Я не дивуюся, коли, прошу я вас, моя друкарня стала пристановищем різних типів з-під червоної зірки. Але я прочищу атмосферу. Відчиню двері і повикидаю все сміття на вулицю, і цим разом, Перожек, вже не подивлюся, що у вас жінка-діти. Я вам, зрештою, не помагав їх робити. Я розжену всіх під сто чортів, і ви перший вилетите, Перожек.

Запахло гарячим потом. Бронко оглянувся. Сорочка Перожека прилипла до лопаток.

Бронко відчув приплив злої сили. Тепер ми схопимося з вами, пане шеф. П'ять років чекав він цієї хвилини. Жадоба відплатити оволоділа ним. Він знову згадав про батька. Не стане себе дурити. Це завжди було в нього найсильнішим поштовхом. Зі свого батька нікому не дозволить робити дурня. А тепер закачай рукави і ставай один на один, а ви, хлопці, будьте суддями.

— Пан Перожек, — процідив Бронко, злісно дивлячись на Філіпчука, — очевидно, має на увазі колективні договори, які доведеться вам, пане шефе, колись таки завести в себе.

Філіпчук запхав руки в кишені.

— А я плюю на колективні договори! От і плюю. Це більшовицьке слівце, і тому я плюю на нього.

— А ви так не розплювайтесь, то менше прийдеться злизувати.

— Що ти сказав? — спитав Філіпчук, і в нього затрусилися губи. — Повтори, що ти сказав?

— Е, піп два рази казання не говорить. Я кажу, що слово "комбінат" ви теж назвали більшовицьким, але ви на нього не плювали, а обсмоктували, як цукерку! Чого ж ви смієтесь тепер над словом "колективний"?

— Ти, Завадка, щось мені надто сиромудрий. Аби ти, прошу я вас, не перемудрувався. Від кого ти набрався такого розуму?

— А від кого ж було мені його набратись, як не від вас, свого учителя?

Філіпчук лупнув на нього вовчим оком. Здавалося, що навіть те око засвітилось фосфором.

— Ти себе вважаєш за організатора, а насправді ти — киринник![177] Я тут виклав, що як ви всі вступите до профспілки, то це буде загибель для української друкарської справи у Нашому. Це могила для нашої культури. Ти скажи, прошу я тебе, тут, при всіх: ти проти української культури?

Як доречно він задав це питання! На Бронка дивилися всі, і здавалося, що Філіпчук своєю логікою загнав його у сліпу вулицю.

Бронко висунувся на середину цеху, поміж клітками кас.

— Я не проти української культури, але з такою культурою, яку ви насаджуете народові разом зі своїм спільником Ковалишиним, я завжди буду боротися. Що ви високопарно називаєте культурою? Оті сонники, чорні магії, бульварні романи про графиню-жебрачку, пусті кримінальні повістини, які вчать наших дітей злодійського

ремесла? І ви все це називаєте культурою? Слухайте, та ви тією чорною магією відвертаєте очі народів від дійсності. Тут хата горить, а ви показуєте клоунські штучки, щоб людей відтягнути від пожежі. Це таке культуртрегерство? Хай гине така українська культура. Не треба нам такої культури!..

Бронко кинув ті слова з таким жаром, таким запалом, що Філіпчук розгубився. Видно було, що він сам не сподівався такого гострого повороту і в першу хвилину не знав, як йому реагувати на це все. Та ось він знайшовся.

Відчув, що хтось зазіхає на його інтереси. Він мусить тут диктувати!

— Ти що тут розійшовся? Ану, стули писк! Ти що гадаєш? Ти мені будеш диктувати, якого мені клієнта добирати? Я ще тут господар, я... — він захлинався. — Так буде, як я скажу! Я...

— Це вже, як вам сказати... — з убивчим спокоєм промовив Бронко.

І цей його спокій, і те, що Філіпчук втратив самовладання, що один кричав, що він господар, а другий сумнівався, — сильно вплинуло на робітників.

В Олексі засвітилися очі. А Ковальський (магістр, якого Філіпчук колись взяв голодного з вулиці), певно, для того, щоб не показати свого задоволення і не образити тим шефа, відвернувся лицем до стіни. Перожек зовсім забувся і притупнув ногою: так, мовляв, отак його.

— Як ти сказав? — змінений, посинілий, просичав Філіпчук. — Ти смієш?..

Саме в тому, що Бронко посмів, і був весь моральний сенс його виступу.

Філіпчук сперся на стіну. Він не міг перетравити того, що сталося, не міг повірити. І це було найстрашніше. Адже могли сваритись, лаятись, не погоджуватись, але, в усякому разі, він був господар. Це була його єдина й найбільша перевага над ними, джерело його сили, причина, чому він мав диктувати, а вони слухати. І ось цей виродок, ця гадина, яку він пригрів на своїх грудях, сміла висловити сумнів у його силі.

— Ти, безличний, ти смієш? — прошепотів ще раз.

— А ви мене виховували бути сміливим і зубами видирати свої права, — зухвало відповів Бронко.

— Я виховав! — скривився Філіпчук, наче збирався заплакати сам над собою. — Я... маєш рацію. Я виховав, прошу я тебе, гадину на грудях. За хліб ти платиш мені каменюкою, щеня, — до нього спроквола поверталась певність. Він пошукав очима Олексу. — І ви думаєте, якщо Філіпчук мовчить, то Філіпчук сліпий і не знає, що навколо твориться?

— А ми ніколи так не думали. Ми думали...

— Мовчи. Я тебе не питаю! Я мовчав, я знав, чому я мовчав, а тепер скажу, що більше не буду тримати в себе вбивць та їх посібників. Я вам покажу, хто тут господар. Викину, викину завтра ж!

— А ви спробуйте, — відізався Бронко.

— Що ти сказав?

— А ви не чули? Я сказав, щоб ви спробували викинути нас з роботи. От що.

— Та викину, прошу я вас, викину, аж закуриться за вами.

— А я ще раз кажу вам: спробуйте!

— Ти! Ти хочеш сказати, що будеш діяти проти мене організовано?

— А хоч би й так. Можете тільки радіти. Ви ж казали, що українці не здібні до організаційного життя. А ми вам доведемо, що здібні.

Філіпчук випнув голову, як бик, що збирається колоти рогами. Очі йому справді налилися кров'ю. Він, здавалося, щойно усвідомив, що справа набирає серйозного характеру і що в руках цього Завадки не бутафорська, а справжня бойова зброя.

Зі зброєю проти нього? Хто?

І він, отямившись, узяв себе в руки. Його обличчя розпогодилося. Він знову влазив у власну шкіру. Повів оком по цеху, по людях, по касах, по машині: все це було його. Міг облисти нафтою і спалити, потрошити, розсипати каси, замкнути на колодку, продати, міг все зробити, бо все це було його. Його власне. На мить йому наче затьмарило розум, і він справді злякався, але відразу ж запитав: по якому праву можуть все це відібрати від нього? Де той закон? Нема такого закону. А якщо верстати його, то він, а не хто інший, буде розпоряджатися, кого йому приймати на роботу, а кого не приймати. Закон, поліція — все одно, якої вона буде окраски, але охоронці того закону на його боці. Він засміявся. Філіпчук так сміявся, що можна було подумати, що вся попередня розмова — це сценка, розіграна для розваги.

— Ха-ха! Завадка хотів вас, панове, попросту купити. Йому хотілося випробувати свій вплив у моїй друкарні. І я бачу, прошу я вас, це йому все таки вдалося! Чого ж ви мовчали, пане Ковальський, коли він почав про колективні договори? Кому-кому, а вам слід було б розповісти, як я здибав вас, брезклого, на станції, привів у свою друкарню і сьогодні ви, я не кажу, що багато заробляєте, але не голодуєте і голою задницею не світите. А ви мовчали. Це так, прошу я вас, як би мене грабували на ваших очах, а ви б любувалися, заклавши руки в кишені. А ви, Перожек? Таж я міг сто разів вас звільнити, але я пожалів вашу жінку з дітьми, а ви хочете якогось кооперативу, щоб, мовляв, мій капітал і праця, а ваші прибутки. А ти, Юрку! — звернувся він до молодого учня, якого накинуло йому Товариство опіки над сиротами. — До ребусів та різних кросвордів то ти перший, а як твого добродія паплюжили, ти тільки рота роззявив і слухав. Не бійтеся, я все собі на вус намотав, — показав він пальцями. — Тепер послушайте, що я скажу: всіх вас, якщо ви такі мудрі, з 15-го числа не хочу бачити в себе. Нема дурних, щоб гріти на власному серці гадину. Тепер я побачу, якої ви заспіваєте!..

— А ми подивимося, пане шефе, як заспівають ваші машини на простої.

— Чому на простої?

— А тому, що ми не уступимося від своїх місць за реалом.

— То поліція вас попросить уступитися.

— А поліція нам нічого не зможе зробити, бо ми не будемо бешкетувати.

— А-а... — Філіпчук зробив такий рух губами, буцім хотів сказати: "Ану, повтори ще раз". Всі так звані окупаційні страйки — то була страшна річ: підприємство простоювало, ба навіть були випадки, коли поліція не могла вміщуватись активно, бо все відбувалося тихо і мирно, без жодних сутичок. Саме тепер, коли Ковалишин подав

цілий список творів, що їх треба було галопом видати. Філіпчукові бракувало тільки цього окупаційного страйку: — Ти збираєшся воювати зі мною, Завадко? — спитав тоном, в якому немов бриніло прохання цього не робити.

— А ви ж учили мене не ридати, а здобувати.

— Я тебе вчив? А бодай я собі був ногу зламав, заки прийшов до тебе на подвір'я брати тебе на роботу. Ти, щеня, на кого дзявориш? Лець зіп'явся на ноги і вже голос підносиш! Хто ти є і на кого заміряєшся?

— Ви ж самі казали, що в житті такий закон: старе відживає, а молоде утверджується.

— А вдячності крихту, людської вдячності, то що?

— Яка там вдячність, коли знову-таки ви ж самі нас вчили, що вдячність — це прикмета кволих, а завойовники не знають ні милосердя, ні вдячності.

— "Завойовники, завойовники"! Воюйте, рубайте до решти! Натє, беріть! — зробив він розпачливий жест руками. — Беріть, діліть! Маєте кооператив, Перожек... Беріть, діліть... все ваше... Мені не треба вашої вдячності!..

Мені нічого не треба, нічого не треба, нічого не треба! Беріть душу з мене, рвіть її на шматочки, чого стали! — Слина запінилася в кутках його рота.

Бронка взяла огида. Огида до цього безсилового людського мішка, напханого високими, бундючними фразами про силу волі, про завойовництво, про благородство духу, про боротьбу проти хвилі. І ось вилазить з нього клоччя, як з опудала, яке хтось розпоров для забави.

Бронко розумів, що це тільки істерика, а очунявши, шеф почне організовуватись. Він знав, що у Філіпчука великі поклади енергії і спритності, але поки що і однієї цієї сцени було досить.

— Не будемо поперед батька лізти в пекло, пане шефе, — заговорив Завадка. — Справа з профспілкою найближчим часом вирішиться, і вам однаково не затримати колеса історії. А тепер, хлопці, до роботи.

Філіпчук почав поправляти на собі галстук. Підтяг і обтріпав штани, ніби був вивалявся у пилюці, а потім тихо спитав у Завадки, підійшовши до нього плече в плече:

— Чого ти так ненавидиш мене, Броник? За що! За те, що я тебе в люди вивів? А я всю надію, прощу тебе, покладав на тебе, а ти...

Бронко чекав, що він казатиме далі.

— Я знаю, ти, може, не віриш, а воно таки так: ти подивись лишень на тих, що за люди! Куди вітер віє. А з тобою... Я і ти — ми могли б чогось досягти.

Бронкові кортіло копнути його, як пса, який ластиться після того, як його побили.

— Забагато честі для мене, пане шефе. Тим часом досить з нас цієї генеральної репетиції.

— Я не знав, що ти такий жорстокий. Я вважав тебе за поряднішого.

— А я не знав, що у вас такі ніжні нерви. Я вважав вас за більш витривалого.

Філіпчук глянув на Бронка поглядом, сповненим такої ненависті, що Бронкові мимохіть спало на думку: цього противника можна тільки недооцінити, але ніколи не

переоцінити. Рудий вислизнув за ним, але ні для кого не було секретом, що досить було з розмаху відчинити двері, щоб розбити йому морду. Та цього ніхто не збирався робити.

Всі були під враженням того, що відбулося щойно на їх очах. Кожний по-своєму перетравлював це. Одне було певно: як би далі не склалися стосунки між ними й хазяїном, вони вже не будуть такими, як були досі.

Бронко чомусь згадав, як уперше став за реал. Будувати друкарню, тягнути вантажі і навіть монтувати під чиймсь керівництвом машини — це було одне. А стати за реал — це зовсім інше. Складати літери, коли дивитися збоку, видавалося легкою дитячою забавою і стало важкою, майже неможливою до опанування справою, коли йому самому довелося з-поміж десятків гнізд каси виловлювати неслухняними пальцями потрібну літеру. Здавалось йому тоді, що ніколи не опанує він цієї техніки вправності. З'явилися нові поняття, які суперечили тому, що дотепер він знав. Так, наприклад, з гімназії він виніс впевненість що квадрат — це геометрична фігура, і більш нічого, а тут виявилось, що це, крім того, і найбільша одиниця виміру. Страх його охопив, коли дізнався, що від нього вимагають запам'ятати і завчити 560 незрозумілих назв гарнітур. Чому ренат, чому гротеск, чому медіатель? Чи настане такий час, коли він зуміє без напруження пам'яті відрізнити латинську терцію світлу від двомітля? Це були безпросвітні лісові хащі, в яких на початку їхньої роботи розбирались тільки шеф і Бронків батько. Та оскільки шеф скоро відсторонив старого Завадку, то єдиним авторитетом, єдиним компетентним у цих вельми заплутаних, як здавалось Бронкові, питаннях друкарської техніки був лише принципал.

З часом цей авторитет, особливо відколи Бронко став близько до революційного руху, побляк, а його пишний мундир, перед яким Бронко, нікуди правди діти, колись тремтів, давно уподібнився до театрального реквізиту.

Проте до сьогоднішнього дня збереглася принаймні зовнішня, хоч не щира, проте видима форма підлеглості і пошани. Філіпчук навіть раз, будучи п'яненьким, похвалився: мовляв, він десь має те, що про нього думають його люди і чим вони займаються поза працею в друкарні. Але на роботі, зокрема в його присутності, ніхто і писнути не сміє.

І сьогодні пересунулася ця границя. У взаємовідносинах між шефом і підлеглими лозначилась нова віха.

— А-а-а! — випростав Бронко плечі, як після сну у невідгідній позиції, і тут же подумав: "Треба буде повернутись до систематичної гімнастики".

Ах, спорт, музика, танці, дівчата — оцю пінку життя до свого знайомства з Каминецьким вважав Бронко за щось не сумісне з гідністю серйозної людини. Виходить, що погляд цей не лише страшенно наївний, але й давно застарілий.

Ковальський, високий, сутулий інтелігент в рогових окулярах, не дивлячись Бронкові в обличчя, підійшов до нього.

— Я перепрошую, — промимрив. — Не осуджуйте мене, що я вас не підтримав.

Завадка потис його за лікоть:

— Слухайте, киньте! Ви підтримали мене вже тим, розумієте, що мали мужність не

заперечувати. Пане Перожек, а ви чого мовчите?

Перожек звів очі з-під стріхи розкуйовдженого в безладді волосся і тільки засопів. Не важко було здогадатись, в чому справа: старий під хвилиним настроєм спалахнув був у присутності шефа, а тепер, бідолаха, сам не знає, чи краще, чи гірше він собі цим наробив.

Бронко вирішив поки що дати утрамбуватись Перожековим думкам, а завтра серйозно обговорити з хлопцями в цеху пропозицію шефа.

А що Олекса?

Той стояв у застиглій позі з верстаткою в руці, з відкритим ротом, однаково зачудований, як і розчарований. Бронко розумів його. На очах хлопчика лопнув пузир з авторитетом Філіпчука, і всередині цього пузиря не виявилось нічого, крім... несвіжого повітря. З другого ж боку, Олекса з таким нервовим напруженням чекав зіткнення між ним і шефом. А вийшов просто... пшик! Дійсність не відповідала уяві хлопця.

В коридорі почулися кроки. Це, напевно, шеф з горя пішов хильнути келишок, що, до речі, останнім часом траплялося з ним досить-таки частенько.

* * *

Перепалка з Філіпчуком, яку Бронко про себе розцінив як генеральну репетицію перед великим боєм, віщувала йому безробіття. При цьому подумав не про матір, а про Сташку. Розумів, що при сучасній фінансовій кризі безробітний жених — це жалюгідна фігура. І як поставилася б Стаха до нього, коли б дізналась, що саме він опинився в становищі того безробітного жениха?

З притаманною йому запальністю відразу вирішив: якщо Стаха гідно витримає цю пробу вогнем, то, слово честі, ще сьогодні назве її своєю. Якщо ж злякається, то тільки й бачитиме його біля себе.

Сташку застав біля воріт. Видко, побачила його з хати й вибігла назустріч.

Незважаючи на вечірню прохолоду, дівчина була у маркізетовій блузочці з коротенькими рукавами. Навіть у сутінках помітно було, як випинались з-під блузки високі повні груди, яких Стаха, звичайно, і наміру не мала приховувати.

Сташці, очевидно, видалося, що Бронко, похнюпившись, не помітив її, бо перша окликнула його.

Бронко привітався, але залишився задуманим та невеселим. Сташка явно розгубилася.

— Що з тобою? — вибігла наперед нього за ворота. — Чого ти такий?

— Таке сталося, Стахо, що краще не питай. Ходи... я не хочу заходити в хату.

Стривожена Стаха, не допитуючись більше, побігла поперед нього. Сіли на своєму місці, на старій зрізаній груші за хатою, де провели не одну нічку.

Бронко зняв з себе піджак і накинув його на плечі Сташці, але не приголубив її на своїх грудях, як це бувало раніше.

— Кажі, що сталося! — припала до нього Стаха всією своєю істотою.

Бронко мовчав. Ті палаючі тривогою очі, ті напіврозкриті уста, що ледве-ледве переводили подих, та вичікуюча напружена поза, ті пальці, що конвульсивно чіплялись

за його руки, — все те видалося таким рідним, таким безмежно йому відданим, що в Бронка серце защеміло від самої думки, що за хвильку все це може щезнути безповоротно. А чи не краще, Бронку, залишитись при ілюзії?

Тобто відступати? Ні! Тим паче, що сьогоднішній жарт завтра може стати дійсністю.

— Слухай, я тільки що на смерть посварився з старим. І от розумієш... одне слово... можеш полюбуватись мною. Від п'ятнадцятого я вже люфтінспектор, — випалив він одним духом.

— Як? — приглушено перепитала ледь побілілими губами. — Геть-чисто нагнав з роботи?

— Та кажу ж тобі, що від п'ятнадцятого можу вже собак ганяти...

Сташка випросталась і... засміялась.

Це був не звичайний її безтурботний, визивний сміх. Вона захопилась за цей жалісний смішок, щоб влити ним хоч краплину бадьорості у Бронка.

— Ха! Чи ти перший, чи ти останній? Щось знайдеться. Ади, ще не так було, аби якось не було! Мав би чим журитись!

"А про те, що за мене може стати колектив, моя організація, що треба боротись, і не подумала. Не дійшли до неї ще такі речі. А стільки ми з нею балакали".

— Слухай, а ти не думай, що це так просто. Мене, слухай, звільнили з роботи, як неблагонадійного. Запідозрили у комунізмі. А ти знаєш, що це значить? Це, небого, значить, що мене ніде більше на роботу не приймуть. Ніде, розумієш?

Бронко ніколи не забуде, як вона, хлипаючи, повисла йому на грудях, як прикрила його рот:

— Не говори, не говори таке!.. Я твоя, а ти мій, а решта мене ніц не обходить. А якщо б, — відгорнула вона з-над очей мокре від сліз волосся, — твої старі гризли тебе, що не можеш знайти роботи, то переходь до нас.

— А що твої скажуть, коли приведеш у хату безробітного хлопа?

— Пхе, що мені мої старі мають казати? Яке їх діло? Я що, за їх гроші даватиму тобі їсти? Я тобі кажу... я знаю... тато нічого не скаже. Будеш видіти. Сам не раз місяцями ходив без роботи. І якби не мамине прання, то тонко свистав би. А мама? Що мені мама може зробити? Найбільш — може з хати прогнати? Та ти не журись, під голим небом не будемо ночувати!

— А твої подруги не будуть сміятись з тебе, що годуєш безробітного трутня?

— А мені до Дунаю те, що будуть про мене подруги говорити. Якби я брала собі до серця все, що про мене плетуть, то вже й не жила б! Броник, Броник, — оповила його руками, — хіба ти не знаєш, хіба ти не чуєш, що я для тебе не то шматок хліба, а во!.. життя свого відкраяла б букату[178], віддала б тобі?..

Бронко не дав їй договорити. Схопив Стаху попід коліна і, спотикаючись, поніс її просто під повітку, де лежала ще торішня отава.

— Стахо, — не цілував, а пив її, — невже ж ти... така, дівча? Стахо, та я тебе не віддам тепер нікому за жодні скарби світу! Слухай, ти тепер моя жінка. Розумієш, що

це значить... жінка?

Стаха, забувши цієї хвилини про свої штучки, просто-напросто тихенько плакала від надмірного щастя.

— Бронку, — в'яло затуляла йому рота долонею, бо хотіла щось сказати, але він раз у раз перешкоджав їй, — я хочу тобі щось сказати.

— Ні, моя жінко, ти насамперед вислухай, що тобі чоловік скаже. Слухай, Стахо, я тим часом ще працюю. (Мало не задавив її в своїх обіймах, щоб звістка ця не зробила на неї великого враження)... Я збрехав, що старий вже прогнав мене... Зрештою, не так легко це йому вдалося б... Ти не подумала про це? Я лише здорово зрізався з ним. Ти не гнівайся на мене, Стахо, але мені хотілося перевірити, чого варта твоя любов. І от... — Він розгублено-щасливо потер долонею чоло. — Тепер вже напевно знаю, що ти є та, з якою я хотів би жити... Знаю напевно, що якби зі мною сталося щось, то ти від мене не відступишся.

— Ой Бронку, — знову всмокталася в його губи Стаха, — не говори такого, не говори!..

Раптом пустила його. Підвелась. Сіла. Стала пригладжувати розтріпане волосся, але помітно було, що робить це машинально.

— Бронку, — заговорила ніби чужим голосом, — я мушу тобі щось сказати, аби ти пізніше не мав жалю до мене...

Бронко щосили притягнув її до себе.

— Не треба, Стахо. Я здогадуюсь. Слухай, що там в тебе було до мене, мене це не обходить...

— А ти не думай, ніби все, що про мене плескали, то правда.

— А я цього і не думаю. Найкращий доказ, що взяв тебе у жони...

— А я хочу, Броник, щоб ти все знав. Я, — сховала вона лице йому під пахву, — була ще дівчиськом. Мама післала мене віднести білизну одному панові...

Бронкова рука ковзнула по її плечах, наче гумова:

— Май совість, дівча! Не брешти бодай у цю хвилину...

Був так прикро вражений дешевенькою брехнею, до того ж в найменш відповідну хвилину, що мало не дав їй ляпаса. Не вимагав від неї жодних тлумачень, навпаки, з делікатності хотів обійти годину сповіді в її дівочих гріхах, щоб не ставити її у неприємне становище, а вона сама набилася з правдою і... тут же збрехала.

Всіх їх до бісової матері зводять одні пани! Стиль собі такий завели, чи яка холера?

Стаха хлипала не дуже переконливо, бо крізь розставлені пальці, якими затуляла лице, хитро блимало синє, як намистинка, око.

А по суті, не збрехала. Тільки те одне, що з нього пана зробила.

Отут Бронко правий, коли лається. Навмисне видумала пана, щоб викликати у Бронку більше співчуття. Тамтой був поденним робітником. Навіть добре не знала до того часу, як виглядав. Колись зайшов у хату напиться води. Скористався з того, що нікого не було в хаті, згвалтував її, мерзотник. Стаха зі страху перед матір'ю не призналась, і це обійшлося йому безкарно.

А пізніше?

Щодо "пізніше", то тут Сташка згодна з Бронком: що було — те минуло.

А втім, відколи вона закрутила собі голову Бронком, її минуле для неї — так, як би й не було ніколи! Іноді тільки промайне у пам'яті: було насправді те чи інше чи тільки у сні верзлося?

Бронко для неї тепер "цали сьвят", як то у пісні співається. Може, й зле робить, що всю свою душу і серце вкладає в цю любов. Коли б трохи менше любила, то не старалася б так на кожному кроці підлащуватись до нього і не стала б вигадувати цієї історії з паном, бодай він скис, і Бронко не впіймав би її на брехні.

І як тепер пояснити йому, що допустилася цієї невинної побрехеньки тільки з любові до нього?

Не знаючи, як вийти з становища, Стаха розревілася вже зовсім щиро.

Плач був такий проймаючий, що Бронко, аби заспокоїти, посадив її собі на коліна, як дитину.

— Ну, чого ти? Чого ти?

— Бо... ти мені не віриш... Бо ти думаєш...

— Я нічого не думаю. Що тут думати, Стахо? Обоє ми не святі. Але не будемо згадувати того, що було. Слухай, кладемо хрест на минуле, і на тому кінець! Я тебе більше ні про що не питаю і сам перед тобою не сповідаюся, — згода? Але відтепер, слухай, збрешеш мені хоч один раз на остілечки, пам'ятай: кінець нашій любові. Я не жартую, Стахо. Все, чуєш, все пробачу тобі, крім брехні. Хай буде найстрашніша правда, але правда. Ти не думай собі, що я не здаю собі справу з того, що тебе треба багато де в чому виховувати і перевиховувати, але я гадаю, що дам собі раду з моєю жінкою... А тепер досить вже балаканини. Посунься трохи.

...Потім сиділи гречно плече в плече, прикриті Бронковим піджаком.

Бронко, обгортаючи дівчину полою піджака, говорив:

— От тепер ти вже справжня моя жінка, а я твій чоловік. Запам'ятай собі цей день, аби-сь пам'ятала, коли шлюб брала. Шкода тільки, що тут без церковних формальностей ніяк не можна, а повінчатися ми не зможемо раніш ніж навесні. Мама хотіла трохи хату поремонтувати. Ну, чого носа повісила? — взяв її за підборіддя і повернув лицем до себе. — Я ж тобі кажу, якби що до чого, то прискоримо вінчання — і по всьому. Пусте! Спи добре і ні про що не думай. Моя жінка... — поклав їй голову на плече і заплющив повіки, наче збирався здрігнути. А через хвилину запитав: — А ти знаєш, що ти — моя перша любов?

* * *

Додому Бронко повернувся ген за північ. Павлина чула, як рипнула хвіртка, потім потихеньку, по-зłodійськи, відхилились сінешні двері, як пройшлась обережним котячим кроком боса стопа від порога до бамбетля[179] в кухні і майже зараз почулося хропіння. (Ох, ох, то тільки чоловіки так уміють — прикласти голову до подушки і тут же захропіти). Мати на мить заспокоїлась. Була задоволена тим, що він уже дома.

Думки, наче з делікатності, дали часинку відпочити материнському серцю, а потім

знову закалатали до нього.

"Звідки оце повернувся Бронко? Від неї! — навіть не пробувала боронитись від цієї думки мати. — Від неї, суки! І чим все це скінчиться, мати божа? І не спитай, і не скажи, бо ще кинеться як ошпарений. А де ж це пара для нього? Хіба мало на світі порядних дівчат?"

І, не знаючи, як відірватись від тих важких думок, Павлина починає уявляти собі те, чого, річ ясна, ніколи не станеться, — яка б це гарна пара була з її Бронка і тієї світло-русої панни Річинської. Він високий, стрункий, брюнет, а вона дещо нижча, повненька блондиночка з ямочками на щічках. Хто б не йшов, як бога люблю, оглянувся б на цю пару.

Забивай собі баки, дурна мамо, забивай, а синок тобі тим часом встругне, що аж присядеш з великого дива. Яке щастя, що чужих думок читати не можна, а то дістала б на оріхи від старого, якого теж чогось сон не бере.

Вранці, коли батько вийшов до своєї майстерні під повіткою, Бронко, шукаючи чогось на шафі, затримався зайву хвилину на кухні.

Павлина мокрою ганчіркою саме змила кухонну плиту. Зішкрябала накип, а потім змивала його водою. Бронко зіскочив з табуретки і підійшов до печі, ближче до матері.

У Павлини тільки щось тьохнуло в серці.

— Мамо, — взяв її мокру руку і приклав собі до губ, — я вас прошу, будьте добрі до неї. Я буду женитись.

Павлина зробила два кроки в бік бамбетля і поволі-поволі сіла на ньому з ганчіркою в руці. Нічого не сталося, лише коліна затерпли.

— Таки з тамтою?

— З нею, мамо.

Мати тримає голову рівно. Не ворохнулися ні повіки, ні губи в неї, тільки сльози бризнули з очей і розпливлися по зморшках.

— Мамо, це не похорон, а весілля...

— Знаю, сину, знаю. Я не так до тебе маю жаль, як до бога. Я ж його так просила, так молила, щоб послав тобі інший розум, — а що він зробив зі мною?

Бронка зачепили за живе ті слова. Він спалахнув і, якби не прикусив губи, може б, і ляпнув що-небудь зайве:

— Чого вам треба, мамо? Кам'яниці, моргів чи знатної фамілії? Бо мені нічого того не треба. Мені товариша у житті треба.

— Ой сину, сину. В мене теж не було ні моргів, ні кам'яниці. Хіба я про це? Я ж не кажу, що вона бідна, але слава про неї недобра ходить. От що мені болить...

— А ви не слухайте того, що люди говорять. Не вірте всьому, що кумасі язиками плещуть. Скільки вже раз я вам говорив. А ось про мене теж говорили, що я вбив Річинського. А Стахи ви зовсім не знаєте. Це така, мамо, що в біді не покине. І для вас вона буде добра, мамо, ви прийміть її, як свою дитину.

— Не знаю, сину. Нічого не можу обіцяти тобі наперед. А ти не шарпайся, не кидайся на маму. Я... роби зі мною що хочеш... Щось душить мене, і таки мушу

виплакати.

Вона затулила лице фартухом і заридала, похитуючись, ніби голосила за покійником.

Бронко стояв перед нею з похнюпленою головою. Не вірив, до чорта, в жодні забобони, але оці материні сльози в день його весілля, можна сказати, таки гнітили його.

— Мамо, я піду, бо я не можу дивитись, як ви плачете. І, прошу вас, передайте татові, що я женюсь. І хай не пробує мене відмовляти, бо я вже дав слово.

Він вилетів скоріше, ніж Павлина вловила зміст його слів. Не могла пізніше місця знайти собі, що її сльози вигнали дитину з хати, хоч коли б вона могла заглянути синові в душу, то побачила б, що не тільки її сльози в тім винні.

Бронко вийшов раніше з дому, щоб побачитися з Сташкою ще перед роботою. Хоч учора і не було мови поміж ними про це, Сташка дожидала його на перехресті Черешневої і Мокрої.

У тій самій, що звечора, тільки пригладженій маркізетовій прозорчистій блузці, в білій накрохмаленій хустинці, трохи бліда від недоспаної ночі, якимось по-лукавому несмілива Стаха видалась Бронкові більше дівочою, ніж будь-коли.

— Ну, що там, жінко? Казала ти своїм чи обов'язково я мушу це зробити?

Стаха дзвінко засміялась:

— Ха-ха-ха! Я не втерпіла і сама розповіла. Ха-ха-ха!

— А вони що?

— Хто, мої старі? Та ніби їх на сто коней хто посадив! Пожди, мама до вечора всю Мнихівку оббіжить з цією новиною. А тато, чуєш, вірити не хоче. Каже, що, будши тобою, і не подивився б у мій бік... Ха-ха-ха!

Бронко і собі розсміявся. Щирість Сташки підкупила його.

— Тож пам'ятай! Знаєш, як будуть тобі у церкві читати: "Да убоїться жона мужа свого..."

— А я не буду боятись, а лише буду дуже-дуже його любити.

— Стахо, дай спокій, бо в мені вже кров починає буритись...

Бронко провів Стаху під саму браму фабрики Гольдштрома. Червоний, немурований ззовні будинок, з запорошеними, каламутними віконечками, залізна заржавіла брама, подвір'я, завалене горами фанерних ящиків, набрали нової відвортної сили саме тому, що стосувались в якійсь мірі його дружини.

Притискаючи за лікоть Стаху до себе, Бронко сміявся в душі, як сміються щасливі люди, коли їм вдається бодай ненадовго обманути лиху долю. Блукав думками в небесах, а його щастя, як виявляється, було так близько. Хотілося йому поглузувати трошки із своєї малої дружини. Тепер, коли це еротичне питання поміж ними вже владнане, Стаха зможе більше часу і уваги приділити самоосвіті та громадській роботі. Тепер вона зможе по-справжньому бути йому корисною на фабриці Гольдштрома.

У цей момент Стаха спитала:

— Броник, а дівчатам можна сказати, що ти будеш женитись?

Вона облилась рум'янцем, і це так сподобалось Бронкові.

— А в тебе язичок свербить похвалитись? Але принаймні кажи вже правду: я не буду женитись, а вже оженився. Чи це ще не дійшло до тебе?

Стаха підставила Бронкові щоку; а він, замість поцілувати, щипнув її, тобто хотів щипнути, але пальці ковзнули по тугій налитій поверхні щічки.

У дверях контори показався Ізик. Стаха, прощально махнувши за спиною Бронкові, ввійшла у подвір'я фабрики.

Бронко поволі подався на вулицю Легіонів.

"Отже, товаришу Каминецький, можете поздоровити мене. Колись ви питали, чи думаю я женитись на ній. От я і женився. І добре, що вона, а не інша".

Бронко сам собі хотів дати вичерпну відповідь, чому саме добре, що Стаха, а не інша, але нічого не виходило з цього. Просто щастя зробило його таким лінивим, що навіть мозок хотів у радості відпочити і не працювати.

Заколисуючі ритмічні хвилі гойдали Бронка, немов човен на воді. "Так ось чому воно називається хмільним щастям", — подумав і ще раз ствердив, що він справді аж оп'янів.

Проїхала в супроводі болгар гарба з цвітною капустою. За нею серединою вулиці гнали на бойню табун худоби.

Прозоре вранішнє повітря запеленалося мутною курявою. Тротуари почали наповнюватись людьми. Куховарки, робітники, молочарки з бідонами по землю, перекупки з ручними візками, навантаженими кошиками, селянки з писаними бесагами[180] богомільці з чотками, дроворуби з пилами через плечі, ба навіть безробітні на біржі — всі вони спішили.

Заколисуючі ритмічні хвилі, що гойдали Бронка, спрокволу почали втихати.

Бронко і собі прискорив ходу, хоч йому нікуди було спішити. Було просто ніяково проходжуватись в робочий день, та ще центральною вулицею.

"Я ж не веду собачку на ранішню прогулянку, я лише женився", — засміявся і так круто повернув, що мало не зачепив старенького пенсіонера, який повертався з базару з сіткою, напханою городиною.

— Перепрошую, — обернувся за ним Бронко, але старенький, очевидно, боячись напасті, видимо, п'яного, дріботів уже на протилежний бік тротуару.

Наше починало свій діловий день.

Вінчання Катерини Річинської з доктором Безбородьком не відбулось, як заповідав Суліман, за три тижні, а лише в другій половині грудня... Просто неможливо було за такий короткий час підшукати відповідне для лікаря приміщення.

Олена була глибоко ображена звісткою, що Катерина з Безбородьком не збираються оселитись у батьківському домі.

Будинок просторий, з подвір'ям, куди б могли заїздити фірами хворі з села. Крім того, без пихи кажучи, через те, що стільки років займали цей будинок Річинські, він набув популярності.

Пацієнти з села не потребували б довго розпитуватись про лікаря Безбородька.

Вистачило б запитати, де живуть Річинські, — мала дитина показала б дорогу.

Олена дивувалась, як цього не розуміє Катерина. Зоня дивилась на справу з іншого боку:

— Ти знаєш, скільки тепер жадають відступного за нові мешкання? Я вже не кажу, що нові будинки не підлягають законові про охорону квартирантів. А в нашому будинку... хочу платити комірне — плачу, а не хочу, то й рік не платитиму, — і що мені зробить господар? Викинути з квартири не має права. Ова, щонайбільше подасть на мене в суд, а суд присудить мені сплатити йому п'ять злотих на місяць... Мама має рацію: як ти цього не розумієш?

Катерина ж перед своїми висувала ось які причини: по-перше, — це мусять визнати Олена і Зоня, — вулиця Куліша трохи таки осторонь від центру. По-друге, розміщення кімнат у будинку не найкраще. Домашні мали б спільний з пацієнтами передпокій, а це, коли взяти до уваги, що Філько спеціалізується в гінекології, аж ніяк неможливе. Потретьє, і на це так само треба зважити, — за дві вулиці від них живе доктор Цімерман. Старий, але все ще з широкою клієнтурою. Лізти йому під бік було взаємною незручністю і нетактовністю.

Погодилися на тому, що весілля, саме з огляду на традиції будинку на вулиці Куліша, відбудеться ще в батьківському домі, а по весіллі вся родина переїде в новий будинок.

— Нарешті якась зміна, — іронічно зауважила Неля. Слава подивилась на неї страдницькими очима:

— А я не можу погодитись з думкою, що ми покинемо цей будинок. Мені здається, тобі треба буде з міста виїхати.

— Куди? — спокійно здивувалась Зоня. — Пощо??

— Ні, ти запитай краще — з чим? — відповіла на те Оля.

Катерина відшукала будинок на вулиці Джерельній. Чистенька вуличка, що досягала середини міста і починала розбудовуватись у напрямі вокзалу.

Меліоративні роботи на схід від містечка осушували болота, а вслід за ними поставали нові залізобетонні будиночки. Джерельна зв'язувала залізничну станцію з містом новим трактом і, хоч ще не дуже людна, мала великі перспективи як одна з центральних вулиць містечка.

Мешкання було нове, із зручним чорним ходом, який Катерина відразу охрестила дискретним. Вікна двох середніх кімнат виходили на сіножаті, облямовані далеким ліском, але мешкання мало ту незручність, що треба було сплатити за нього, крім високого відступного, ще й річну квартплату наперед.

Про дійсну суму відступного так і не дізнався ніхто. Домашніх Катерина задовольнила вісткою, що на відступне пішла вся застава за мамині дорожочності. По містечку кружляли різні чутки з приводу цієї суми.

Дехто доводив її навіть до тисячі доларів. Катерина не спростовувала цих чуток. Не мала нічого проти, коли б плітка збільшила цю суму до двох тисяч доларів.

Треба сказати, те, що Річинські виклали таку суму відступного, справило своє

враження в містечку. Ті, що вважали маєтковість Річинських за казочку для наївних, тепер відразу ж присмирніли. Що тут багато говорити, навіть на саму Олену факт цей справив неабияке враження.

Ходила по хаті й журилась смирно: як же мусив любити її покійний Аркадій, коли такі суми витрачав на те, щоб зробити їй приємність; а вона, прости, боже, їй цей гріх, недооцінювала таку любов.

Катерина зажадала модерні меблі, й Олена знову здивувалась. Взагалі останнім часом щораз частіше виникали в її житті причини для здивування. Виходило, що оті довгі роки поруч Аркадія прожила вона в якомусь потойбічному світі, і тільки тепер вступає вона у справжнє життя...

От, наприклад, з меблями для Катерини. Чим не підходять для неї оті з батьківського дому? Їдальня з чорного дерева, масивна, вічна, можна сказати. Звичайно, не нова вже, але, напевно, витримає не одне ще покоління. Спочивальня — тисова. Кажуть, не модна вже сьогодні — але що з того? Зате майже унікальним, коли не лічити літньої резиденції владика десь у Перегінську.

І тут не порозумілась Олена з Катериною. Навіть мусила тітка Клавда втручатися в цю суперечку.

— Ти, слухай, — сказала до Олени тоном, який любила вживати до служниць, — ти пощо заважаєш дівчині? Та кожна, що їде на своє сміття, прагне якоїсь обнови. Кінець кінцем хай тобі голова не болить... Я поговорю з Шторхом, і він дасть меблі на виплату... Тільки — ш-ш — язик за зубами...

Доктор Гук, який був мимовільним свідком цієї розмови, запротестував галантно:

— Я дуже перепрошую, що вмішуюсь у сімейні справи, — але чому Шторх, чому не українська фабрика меблів? Я вважаю, що нашим національним обов'язком є підтримувати свій кооперативний промисел, як основу...

— Буде! Буде! — замахала на нього руками тітка Клавда. Дим з люльки, що підстрибувала між зубами, та сміх так душили її, що вона не могла хвилину й слова сказати. — Буде, дорогий меценасе, буде! Я знаю, що кооперація — це міжнародний фронт проти визиску, але поки що можуть давати не визискувати себе тільки ті, що мають гроші... А ті, в яких, от як у нашої Гелі, брак готівки, мусять таки йти до капіталістів... Хе-хе-хе... дивися, Гелю, якими очима дивиться на мене меценас... хи-хи...

— Даруйте, але я дійсно не розумію, — розвів руками Гук. Не любив Клавди за її вульгарний спосіб вислову і тому нерado заводив розмову з нею.

— У нашому кооперативі треба платити готівкою, а Шторх дасть на виплату...

— Так, — відповів з сумом Гук, — це, між іншим, один з секретів чому українській кооперації так важко боротись з різними приватними п'явками.

— Чи тобі не здається, — запитала Слава у Зоні, — що Гук нагадує чимось вуйка Зенка?

— Зоня ламала собі голову над іншою загадкою:

— Мені лише цікаво, яку штуку втне нам тітка Клавда. Щось мені дуже й дуже

підозрілою видається її прихильність до Катрусі. Як то вимовляється по-латині, Славо?

— Тімео данаос ет дона ферентес[181].

Привезені від Шторха меблі, а був це кабінет пана і кабінет пані, Катерина з Маринею відразу розставляли так, як їм належало бути.

Хоч меблі були нові й модерні, кімнати виглядали мертво й холодно.

— Чогось тут бракує... тільки не знаю чого, — міркувала Мариня.

Катерина відразу здогадалась, чого бракує тим кімнатам. Взяла візника і вивезла з дому на Джерельну квіти і буфетик-антик, цінніше з кришталю і порцеляни, килими, ліжники, кращі з картин.

Квіти, особливо пальми і аспарагуси, відразу навіяли життя у мертві кімнати. Зате дім по вулиці Куліща збіднів, хоч від того, що од вікон забрали вазони з квітами, а з стін — килими, стало світліше й просторніше в кімнатах. Проте, незважаючи на простір і світло, було сумно тим невиразним смутком, що його завжди викликають білі плями по картинах на стінах, до яких звикло було наше око.

Зоня ходила роздратована.

Олена погоджувалась навіть з голими стінами — святого спокою ради.

— Мені це нічого не вадить... На лісництві у Лісках були зовсім простісінькі меблі, а як там було приємно...

— Е, бо мамі було тоді шістнадцять років, і тому мамі все здавалося приємним...

Олена не заперечувала. Може, Оля й правду каже. Молоді очі мають полуду, яка з одного боку затуляє їм світ, а з другого — показує щось, чого, як пізніше дізнаємося, зовсім у ньому не було.

У неділю, коли в церкві мали проголошувати першу оповідь, вибралась Катерина на велику службу божу до церкви, щоб почути, як будуть її і Філька вичитувати з амвона.

— Недобре, як молода слухає свою оповідь, — зауважила Олена й відразу подумала про себе: "Я не ходила слухати свою оповідь, — і що з того? Ніби таке надто велике щастя зазнала з Аркадієм?"

Катерина стояла у спочивальні перед дзеркалом і приміряла капелюх. Довгий жалобний серпанок, зважаючи на близьке весілля, не пустила по плечах, а пов'язала модним, коротким шарфом з лівого боку.

З неспокійною об'єктивністю оглядала себе в дзеркалі й прийшла до остаточного висновку, що дівчина напроти таки негарна.

Не кажучи вже про веснянки, що лізли навіть на губи і кінчики ушей, та руде, хоч хвилясте й з полиском, волосся, ціла постать була якоюсь блідуватою, сутулою, наочно непропорційною.

Ольга, наприклад, яка була значно кремезнішою від Катерини, справляла враження повненької, але зграбної жіночки. Вузьке батькове обличчя в Катерини не пасувало до такої короткої шиї і таких же коротких ніг.

Про свою невродливість дізналась Катерина відносно пізно.

Бувало таке, що коли Нелю чи навіть Олю батьки вихваляли вголос, то про неї, Катерину, говорили завжди не зрозумілою їй мовою.

Пізніше тільки зрозуміла сенс тієї конспірації.

Мариня навела її на слід куди простішим способом. Коли приходили гості до Річинських, то Мариня за кожним разом випихала Катерину за двері.

"Іди в сад бавитись" або: "Іди до дитячої, — коли це було взимку, — не показуйся гостям така розчіхрана..."

Катерина виходила, здивована, з протестом у маленькій душі.

Неправда! Неправда! Не була розчіхрана! Ніколи не ходила незачесана! Навпаки! Завжди любила мати на собі чистесенький фартушок і гладенько причесані кісочки. Що тій Марині сталося?

Але скоро, хоч не було їй навіть ще дев'яти років, Катерина зрозуміла, що справа не в зачісці. Бо чому Нелю, іноді замурзану варенням чи облиту кавою, як тільки хто приходив з чужих, хапала Мариня на руки і несла гостям перед очі.

Стало зрозуміло малій Катерині: Мариня соромилась за неї. Правда, Аркадій, а тим більше Олена, ніколи не дали відчувати Катерині, що вона інша від решти дітей.

Подібно до того, як комахи в боротьбі за існування набувають захисного забарвлення, так і Катерина у тій же боротьбі позбулась схильності до романтики і нездорового опоетизування життєвих явищ.

— Катруся — то поважна, спокійна дівчинка, — говорили про неї в юності, ба навіть в її дитинстві.

І справді, була спокійною і поважною, бо інакше, не маючи вроди, здавалась би смішною.

В період, коли її ровесниці мріяли про нього, про перші листи, перші поцілунки, Катерина спокійними, тверезими очима розглядала світ.

Тому що Зоня прийшла на світ безпосередньо за нею, з волі Аркадія мусили вони разом дівочити: ходили на лекції танців, музики, на гімназійні вечірки й прогулянки.

І тоді ще чіткіше давала себе знати різниця між обома сестрами: неврівноважена, вертка Зоня завжди мала когось, хто коло неї упадав, писав любовні цидулки, підкидав крадькома квіти з чужого городу, проводив з лекцій додому, чатував на неї, як ішла до школи, — в той час коли їй, Катерині, майже не траплялось щось подібне.

Їх кавалери, переважно ровесники, були надто мрійливі, щоб зважати на матеріальний стан батьків своїх партнерів, і ще зазелені, щоб розуміти моральні якості таких, як Катерина.

Коли на якійсь вечірці дівчат було більше, ніж хлопців, то Катерина, як правило, перебувала в числі тих, хто не танцював, чи то пак, продавав петрушку.

На одній забаві, де Катерині теж судилося петрушкування, затримався був коло неї один гімназист. Пам'ятає навіть його прізвище: Сирота. Постала між ними дискусія на тему моральної вартості творів Винниченка.

— Як ви гостро думаєте, — здивувався.

Був то, мабуть, перший комплімент Катерині від хлопця, і тому могла сподіватися, що хоч цей вечір матиме партнера. Коли заграла музика, Сирота вибачився нетактовно і пішов просити до танцю її товаришку, яку перед тим називав обмеженою гускою.

Коли Катерина дозріла, ставлення до неї змінилося, хоч зміна та чомусь не радувала дівчину.

Отець Аркадій був тоді на вершині свого життєвого розмаху, був персоною грата як для комісара поліції, так і для єпископа греко-католицької церкви. Тому-то хлопці, яким ішлося про посаду чи наречену, що утримувала б їх, почали крутитись біля Катерини.

Раз на балу, прибуток від якого був призначений на користь Товариства інвалідів, Катерину навіть обрали королевою балу.

Не могла сприймати цього факту інакше, як безоглядну нетактовність, навіть глум з боку організаторів забави. Катерина забила у гардеробну й не хотіла виходити в зал.

Почесний голова комітету цієї забави, приятель родини Річинських, доктор Гук, намагався пояснити їй, що королева балу — це не те саме, що королева краси.

Таке пояснення, замість заспокоїти, вразило Катерину в найболючіше місце. Щоб не звертати надто уваги на себе, показала у залі, але через півгодини таки умовила Аркадія поїхати додому.

Не можна так само сказати, що Безбородько сподобався їй з першого погляду, хоч і відповідав якраз її уподобанням, але відразу показався грубіяном у товариських формах, коли запросив її до першого танцю лише під ранок.

Катерина прагнула залучити його собі насамперед тому, що стільки рук простягалось до нього, стільки завидючих очей стежило за ним, стільки безглузвих інтриг плели кумоньки довкола його особи.

Катерина хотіла довести світові, що тільки вона, одна вона — невродлива, малопомітна — матиме доктора Безбородька.

І то ще як матиме! Не тільки його прізвище, але й його глибока прив'язаність (якщо слово "коханя" здається доктору вже застарілим) належатиме тільки їй.

Була переконана, що з такими прикметами, як її, не буде нікому гирею на нозі, тим паче в коханій людини. Зробить по змозі своїх сил життя Теофілові безжурним та зручним, і не може бути, щоб він, хай за рік, хай пізніше, не зрозуміє її добрих прикмет і не оцінить належно її присутності у своєму житті.

Катерина чепурилася перед виходом з дому. Увійшла Неля, але не наблизилась до дзеркала, а збоку неприязно очікувала своєї черги. Катерина, яка на кожному кроці шукала нагоди примиритись з сестрою, запобігливо поступилась Нелі своїм місцем.

Глянувши мимохідь у дзеркало, Катерина побачила очі Безбородька, що стежили за Нелею.

Серце Катерини боляче стислось і на хвилину немов зупинилось, ніби випало з грудей, залишаючи за собою порожнє, важке місце.

Той молитовний вираз очей, ті розтулені від шаленого захоплення губи переконали її остаточно, що підозріння, яке не хотіла, боялась допустити до себе, підозріння, яке давно муляло їй серце, є слухним.

Стало їй ясно все. Але дивно — не осуджувала свого майбутнього чоловіка. Що ж! Неля не просто гарна дівчина, а стихія. Фантазія природи. Як не можна опертись

стихії, маючи її день у день поблизу себе?

І в ту мить зрозуміла Катерина, що пропозиція Сулімана не брати сестер з матір'ю у свій дім — це її спасіння.

Коли вже виходили, Катерина, хоч Філько квапив, завернула з порога у спочивальню до Олени.

— Мамо, — промовила, і голос її затремтів від зворушення, а може, з ніяковості за свою сентиментальність, — я хочу мамі сказати, що... що б там не сталося, мама завжди може... покладатись на мене... Завжди в моїм серці буде місце для мамі... Хай мама цього ніколи не забуває...

Олена нічого не відповіла на ці незвичайні в устах Катерини слова. Погладила тільки дочку по голові. Потім поцілувала в очі, але Катерина добре бачила, що мама плаче тихенько.

Бідна мама! Так рідко доводиться їй плакати з радості!

У церкві Катерина розлучилась з нареченим. Він став праворуч, на чоловічій стороні церкви, вона ліворуч, на жіночій. Спізнилися трохи, і тому їм не довелося довго чекати на оголошення оповідей. Спершу оголосили оповідь якогось Стельмаха й на три роки старішої за нього панни Ольги Міхалек, після прийшла черга на оповідь Катерини і Теофіла.

Коли ці двоє імен пролунали у церкві — на мить стихло. Згодом прокотився ледь помітний шепіт. Здавалось Катерині — прихильний.

Тільки чекаючи у притворі Філька, почула Катерина за собою чоловічий, деренчливий голос, який крізь кашель і сміх промовив зовсім голосно:

— А то тобі! П'ять мав до вибору, і що його засліпило, що вибрав найпоганішу з них! В тій хвилині Безбородько взяв її під руку.

Чув чи не чув?

Коли вийшли з церкви, то зненацька почав падати, кружляючи, спокійний, лапастий сніг. Просто дивно, звідки взявся він так несподівано, бо стояв жовтень і листя ще багряніло на деревах.

Жінки в осінніх, легких костюмах, діти з голими литками озирали одне одного, сміючись: як же вони виглядають на тлі цієї раптової зими?

Світ здавався Катерині якимось фантастичним, як химерним здавалось і те, що незабаром буде дружиною чоловіка, який іде ось, поруч.

Подивилась на нареченого. Усміхнувся до неї з-під засніжених вій. Уже не пам'ятав, видно, отих неприхильних слів у притворі церкви. А може, в цьому мерехтливому світлі здавались вони йому такими ж нереальними, як листя на деревах, припорошене снігом, як ті жоржини у магістратському садку, що навіть голівки схилили під білою навалою.

Поки що Катерина перетворила свого майбутнього чоловіка у персону грату з чудодійною силою — сумних змушувати усміхатись, озлоблених говорити приємні речі, хворих забувати в його присутності про свої хвороби, незадоволених не нарікати, голодних не відчувати голоду.

Коли Безбородько з'являвся на порозі дому Річинських, з кожним, з ким він зустрічався, наступала метаморфоза: Олена оживлялася до такої міри, що забувала про жалобу в домі, розповідала смішні історії з своєї молодості; Мариня з таким шиком подавала на стіл делікатеси, що можна було подумати, ніби вона нічим іншим не займається, тільки своєю роботою; ба навіть Оля, коли входила до їдальні, коли там був Безбородько, намагалась прикрасити своє лице чемностивим усміхом.

Звичайно, ті коментарі, що велися з цього приводу у дівочій кімнаті, Безбородько не міг і не повинен був чути.

Зоня, бувало, ставши в улюблену позу трибуна, твердила з серцем, що вона не завидує тому ідіотові, і тим сиропним компліментам, і тим гусячим паштетам, що ними годує його Катерина, бо так чи інакше вони пізніше вилізуть йому боком.

— Мені, слово честі, часом стає жаль того ідіота. Я його зневажаю за його обмежену міщанську чорну душу і разом з тим не можу дивитись, як той дурень добровільно пхає голову в ярмо. Не можу, хоч вбийте, не можу терпіти обмежених людей! Іноді просто аж кортить відкрити очі тому дурневі і показати йому, який він тяжкий ідіот!

— Паннунця в своєму розумі? — запитує Мариня глухим погрозовим тоном і при тому страшно впинає у Зоню свої чорні злі очі. — То паннунця хочуть для забави собі всіх нас з торбами пустити, а їмосць в могилу загнати. Як паннунця цього хочуть, то я не перечу, можуть паннунця відкривати очі панові докторові, але що потім буде — я не ручуся...

— Що Мариня вигадує? Мариня хіба на жартах не розуміється... Мариня, видно, вже зовсім старіє, якщо сприймає всерйоз цей дурненький жарт, — кидає їй зі злістю Зоня і виходить з кімнати, щоб не сказати забагато. В цих умовах, що склались, то може бути небезпечно!

За життя батька, особливо після того, як відійшов Василюшка, Мариня була в сімейній ієрархічній драбині на останньому щаблі. Тепер же, в силу обставин, вона висунулась мало що не на чільне місце. І ніхто не наслідуюється протестувати, бо кожний з членів сім'ї розуміє, що тепер Мариня утримує дім.

Більше від усіх розуміє це сама Мариня. Свідомість того, що вона необхідна для Річинських, розбурхала в ній приспану під оболонкою фальшивої покори владну вдачу. З якогось часу Мариня мало того, що перестала радитись з Оленою й Катериною у господарських справах, але ще й набиралася нахабства сама давати розпорядження, яким повинна підкорятися вся сім'я.

Проте всі мовчать, бо кожний розуміє, що Мариня, крім того, що утримує дім, є ще й рупором, який розносить про Річинських добру славу, а може з таким же успіхом, якщо не з більшим, розносити й погану.

Нашівський ринок — це той центральний вузол, з якого за посередництвом куховарок нашівської аристократії розноситься опінія[182] про Річинських як про дуже багатих, але дуже скупих людей. Таких скупих, що служниця змушена красти в них речі і продавати їх запівдарма.

Оскільки Мариня керує зовнішніми справами сім'ї, то на Ольгу спадає чимало хатніх обов'язків, до кухні включно.

Робота по господарству відповідає самій натурі маленької господині, а крім того, дає їй чимало нагоди для роздумів.

Як же спокійно думається за автоматичним перебиранням гречаної крупи чи хоча б за чищенням картоплі, яка, на жаль, тепер посідає чільне місце в кухні Річинських.

Слова Зоні про те, що Безбородькові наготовано гірку пілюю у сиропі, змушують Ольгу виразніше з'ясувати характер взаємин між нею і майбутнім чоловіком сестри.

За життя татка нікому й не спадало на думку замислюватися про завтра, бо знали: буде так, як захоче татко, а татко захоче тільки найкращого для своїх дітей.

Ольга теж знаходилась під магічним впливом цієї оманної віри у всемогутність батька. Вона теж вірила, що з нею буде тільки так, як того захоче для неї татко.

Коли б татко вважав за потрібне, щоб котрась з дівчат вчилася в університеті, ось хоч би Ольга, то вона сьогодні могла б бути вже на третьому курсі будь-якого факультету, який обрав би їй татко. Коли б татко був тієї думки, що дівчатам треба йти працювати, то при його зв'язках, незважаючи на економічну кризу в краї (на якій Оля, до речі, зовсім не розумілася, а через те й не дуже вірила в неї), вона напевно б мала роботу. Коли б татко вважав, що його дочкам не треба ані працювати, ані вчитись, а рано вийти заміж, то, напевно, мати була б сьогодні вже бабунею, а Ольга — мамою.

Тепер ці функції повинна взяти на себе чужа людина, бо Ольга і не уявляє, щоб Безбородько міг їй коли-небудь стати близькою людиною.

До того ж усе, що діставалося від татка, було само по собі зрозумілим до такої міри природним, що навіть виключало вдячність; а тут буде все з ласки чи з родинного обов'язку, що вимагатиме вдячності, якої в таких випадках завжди замало.

Ольга відчуває, що тут щось не так. Але думати про те, чи не можна б улаштувати собі самостійне життя поза Катериною і Безбородьком, вона не наважується, бо не знає, з якого боку приступити, хоча б і в думках. Вона стоїть перед завісою, за якою починається самостійне життя. І хоч знає, що колись ту завісу треба буде підняти, не береться за це, бо для цього, крім відваги, бракує й уміння.

"Якось-то буде", — хоче потішити себе Ольга на лад Олени, але сама відчуває, що цей наркотик вивірюється з кожним днем.

Проте порання біля кухні та робота в городі приносять ввечері Олі таку приємну здорову втому, що вона вже думає лише про те, щоб скоріше допасти до подушки. "Я вже завтра щось придумаю", — вирішує вона кожного вечора, але завтра так подібне до вчора, що його знову треба перекласти на завтра. І так сходить день за днем у полоні якоїсь тимчасовості, якій не видно кінця-краю.

І справді невідомо, як довго відкладала б Ольга цю серйозну розмову сама з собою, коли б не випадкова зустріч, друга з черги, з Бронком Завадкою.

Хоч зовсім випадковою цю зустріч назвати не можна. Вже той факт, що церква, до якої Ольга заглядала майже щодня, і друкарня Філіпчука, де працював Завадка, містились на одній вулиці, говорив за те, що вони не могли не зустрінутись. Правда,

Ольга знала, що коли вона зустрінеться віч-на-віч з Завадкою, він обов'язково заговорить до неї, і знала, що цього ніколи не станеться, якщо вона буде у товаристві когось із своїх. Ольга мала деякі дані підозрівати, що Завадка шукає нагоди заговорити до неї.

Вона пояснювала собі це тим, що після нерозумної доповіді Романика Бронкові кортіло поглузувати з нашівської інтелігенції, а оскільки вона, Ольга, єдина його знайома з нашівського вищого світу, то він і мітить її як жертву.

Ольга, коли не лукавити з самою собою, теж не мала б нічого проти, щоб ще раз поговорити з "типом", хоч би для того, щоб показати тому зухвальцеві, що вона ані така наївна, ані така сентиментальна, за яку він прийняв її при першій зустрічі. І ще одна причина, чому Ольга зважилася б на це побачення. Справа в тому, що, крім отого Завадки, тобто грубіяна, комуніста, отже, ворога, "типа", недоучки, в думках Олі з'являється і другий Завадка, який не має нічого спільного ні з політичними переконаннями, ні з походженням, ні з середовищем того першого.

Цей існує сам по собі, як фізичний протокол тамтого, як витвір молоді нагромадженої, а не витраченої енергії, як передчуття любові, яка ще не народилася, але каламутить уже душевний спокій своїм майбутнім неминучим приходом.

Тому Ольга й бажала, й уникала вуличних зустрічей з Завадкою лице в лице, які завжди приносили їй чимало нерозумного хвилювання. Останнім часом Ольга влаштувалася так, що, помітивши Бронка здалеку, вона, з ким би з своїх не йшла, припинялась біля найближчої вітрини, спиною до вулиці, й так перечікувала, поки він минав її.

Тричі маневр удався, а за четвертим разом Завадка й собі став біля вітрини крамниці з сільськогосподарськими речами.

Оля була не сама, в товаристві Олени. Вона подумала, що задихнеться від стиду, якщо той набереться нахабства заговорити до неї у присутності матері. Та Завадка задовольнився тим, що подивився на Ольгу з такої безпосередньої близькості, як ніколи досі.

— Чого той хлопець так дивився на тебе? — спитала Олена, коли Завадка пішов. — То, може, твій знайомий? Мені здавалось, що він хотів... привітатися з тобою, а ти як навмисне відвертала голову. Хто він такий?

Ольга не збрехала, коли сказала, що її знайомство з Завадкою походить від того, що він прийняв у неї замовлення клепсидри.

— З такими людьми треба бути чемною, дитино, — сказала повчаюче Олена, маючи на думці не Ольгу, а Зоню.

Олена дуже страждала від того, що Зоня так звисока дивиться на людей. Не маючи відваги сказати їй цього у вічі, вона при кожній нагоді в обхід повчала інших своїх дочок, що гординя — це гріх, а скромність — найкраща окраса для молоді дівчини.

Ця пригода з Завадкою покінчила з Олиним ваганням. Зустрінеться ще раз з тим "типом" — скаже йому, щоб на майбутнє покинув свої штучки, бо, крім того, що в неї немає найменшого бажання продовжувати знайомство з ним, це ще й компрометує її.

Другого дня Ольга вийшла в місто сама, буцімто до церкви, а вже повертаючись додому, зустріла Бронка Завадку.

Вона вгледіла його блискучий чуб ще на містку перед пекарнею. Завадка йшов поволі, втупивши очі вдаль, немов виглядав когось здалека, і, мабуть, тому не помітив її, близьку. Коли ж несподівано для себе побачив Ольгу за кілька кроків від себе, то обличчя його зайнялося таким щирим спалахом радості, що вона відразу ж передалася й Олі. Збентеження, що охоплювало її за кожним разом при німих зустрічах з ним, стало тепер незвичайним від тієї трепетної щирості, що оволоділа ними, всупереч їх волі.

Тільки під впливом того нового в їх взаємовідносинах міг сказати Завадка:

— Нарешті! А то я почав вже втрачати надію. Слухайте, може, завернемо на Криву, а то я не хотів би, щоб хтось знайомий бачив мене з вами...

Оці необдумані, такі природні й доречні слова, якби вони були сказані нею, і такі грубі в його устах розвіяли весь цей оманний чар першого враження.

Який він все ж таки товстошкірий! Чому він не подумав про те, що вона цими зустрічами з ним наражає себе на стократ більшу неприємність? І взагалі, що це за нетактовність говорити їй у вічі, що він (він!) соромиться перед своїми приятелями її товариства?

— Підемо, слухайте, вам, напевно, теж не хочеться, щоб вас бачили зі мною, — згадав нарешті Бронко, що ця справа може торкатись і її. — Пригадуєте собі, як тоді оглядалась на вас жінка нотаріуса? Чи, може, ви тоді не зауважили її? Я знаю, що у вас теж є що мені сказати.

"А хоч би й так, то чи треба про це говорити вголос? Як же це нечемно і неделікатно!"

— Звідки ви взяли, що в мене є що вам сказати? — запитала Ольга з штучним, сухим сміхом, від якого їй самій стало ніяково.

Бронко зараз же вловив фальш в Олиному манірному вигуку.

— Слухайте, ви були б дуже мила... Ну, чого ви хмурите брови? Я ж не сказав ще нічого неприємного. Я лише кажу, що ви були б дуже мила дівчина, коли б не надягали маску на обличчя. А може — чорт його маму знає — серед своїх ви інакша, а тільки передо мною граєте вар'ята? Слухайте, навіщо ви це робите? Я ж вловлюю фальш у вашому тоні.

— О, то ви неабиякий психолог! Напевно, ви чудово знаєтесь на жіночих душах...

— А до дідька мені здались оті жіночі душі! Не мав би я нічого кращого од роботи, як займатись такими дурницями. Це я вже лишая вашим кавалерам. Їм і так нічого більш робити. Я вам одне скажу: наші дівчата грубшої кості, але вони щиріші, і за це одне варто їх любити. Ну, пішли!..

Вони спускаються на площу Босих кармелітів стрімкою Кривою по вузькому тротуарі, викладеному камінними плитками попід парканами, з-поза яких звисають кущі давно відцвілого жасмину та бузку.

В долині, оточеній з усіх боків стрімкими узбіччями, з поналіплюваними на них

домиками з садками, порізними поздовжніми, кривулястими вуличками, на кам'яній квадратній площі стоїть старовинна чорна кам'яна споруда у формі дзвона, з-під якої в декількох симетрично розташованих місцях струмками витікає чиста джерельна вода. В Нашому і в околиці називають цю воду не інакше, як кляшторна[183]. Назва ця свідчить, що джерело разом з площею мусило колись належати монастиреві, розташованому нині на схід від джерела. Монастир цей належав тепер сестрам василіянкам, а від Босих кармелітів залишалась тільки одна назва.

Дзвін, споруджений з незугарних кам'яних брил, покарбованих старовинними написами, а подекуди й малюнками, був свого роду метрикою міста. Нерідко можна було бачити біля цього пам'ятника древньої архітектури і туристів, які, приваблені написами на цій споруді, намагались прочитати стертий дощами та людськими пальцями текст. Оля знала про дзвін лише те, що на котрійсь з його плит викарбувано заклик гуцульських добровольців, що йшли через Наше у полки Хмельницького.

Дзвін містився на залізом кованім підвищенні, і до струмків треба було добиратися по східниках. Практичні нашівці, щоб увільнити себе від труда сходити вниз з повними відрами, доробили дерев'яні жолоби, по яких вода лилась просто до підніжжя дзвона.

Взагалі вода у Нашому була погана. У північній частині міста вона мала надто великий процент кальцію і через це була майже непридатна для кухні. У східній і південній частинах була м'якша, але мала ту ваду, що інколи настільки насичувалася йодом, що її не можна було пити. Мешканці тих околиць користувалися для кухні виключно кляшторною водою, яку їм приставляли професійні водовози і водоноси. Біля струмків завжди стояла черга найминок, домогосподарок і водоносів з відрами на коромислах, що сягали майже землі. Водовози приїздили з бочками на візках, запряжених сухоребрими шкапами. Вони обслуговували дальні райони міста, беручи по чотири сотики за відро від постійних клієнтів і п'ять, а то й шість — від принагідних покупців.

Ольга дуже рідко бувала в оцій околиці, і саме тому цей закуток, оточений з усіх боків садами й хатами, з дзвоном-чудом посередині видавався їй особливо мальовничим. Його колоритність доповнювали дівчата з позакочуваними рукавами та попідтиканими спідницями і надто бородаті водоноси та водовози, які були якось однаково зодягнені, немов у своерідну уніформу, в зелено-жовті прогумовані куртки і такі ж штани. Мальовничості цій картині додали ще зграї сизих голубів, що зліталися сюди з монастиря для купання. Голуби були свійські й розпурхувались лише тоді, коли їм загрожувало бути розчавленими чоботом.

Мала, може, чотирилітня єврейська дівчинка, з очима, як два діаманти, годувала голубів роздробленим малаєм. Дитина була одягнена в брудну, виляну подерту блузку, непропорційно велику для її тільця. Кучерява, збита в ковтуни голівка давно не бачила гребеня, проте незвичайна врода дівчинки нітрохи не меркла від такої оправи.

— Як тебе звати, дитино? — спитала Ольга по-польськи.

Мала окинула її веселими, сміливими очима:

— Малка. А що пані мнє да?[184]

Ольга, не знаючи, як приховати своє збентеження, погладила дитину по розпатланій голівці. Ситуація вимагала ткнути дівчинці бодай десять грошів в руку на цукерки, а в Ольги в сумці й цього не було. А зрештою, навіть коли б було, то вона посоромилася б давати таку суму дитині, а більшої не могла б собі дозволити.

В Олі зразу ж відпала охота приглядатись до людей і голубів біля джерела. Бажаючи якомога скоріше віддалитись від дівчинки, яка дивилась їй услід своїми прекрасними очима, не розуміючи, навіщо здалась вона незнайомій панні, Ольга вже без протесту дала завести себе Завадці у тиху вулицю Пільну.

Може, якихось двадцять років тому назва ця мала своє логічне виправдання. Тепер від поля залишилося в неї небагато. Вся вулиця була забудована новими дерев'яними, а де-не-де й мурованими, чепурними (всі, як за командою, з зеленими ганочками) одноповерховими будиночками. І лише молоді дерева біля них свідчили про те, що люди живуть тут не так вже давно. Проте безпосередньо поза садами і будівлями простягались смуги нив.

У цю пору були вже тільки стерні, по яких паслись корови та спутані коні. Ольга уявила собі, що весною і раннім літом, напевно, було дуже приємно вийти з садка і зразу ж опинитися перед стіною жита чи пшениці. І так цікаво: обернись на захід — будеш весь у місті, обернись на схід — будеш весь у полі, що простерлося ген-ген аж до голубих обрисів Карпат.

— Слухайте, я вже вас раз питав, а тепер ще раз питаю: що ви робите цілими днями? У вас одна служниця чи дві?

— Ви не вихований.

— Давайте не будемо вживати таких термінів. Вони мені нічого не говорять. Я й тепер не знаю, чи ви похвалили мене, чи зганили. Слухайте, коли я побачив вас на доповіді Романика, то я подумав собі, — знаєте, що я собі подумав? — я подумав, що ви тоді прикинулись такою наївною у політиці... Взяло навіть підозріння, що ви хотіли мене виківати[185].

— Як ви сказали?

— Перепрошую, я думав, що це зовсім пристойне слівце. Є навіть така пісенька, — ви її ніколи не чули? — він затягнув чистим голосом:

Раз в жицю мусіш биць виківани, виківани...[186]

Ольга зиркнула на нього краєчком ока: "Ого, то ми й музикальні, виявляється".

— Ні, я не чула такої пісеньки.

— Можливо, це якась фраєрська пісня, я на цьому, скажу відверто, анітрохи не розуміюсь, а от її мелодія подобається мені. І без усякого переходу запитав: — Так вам сподобалася доповідь Романика?

— Сподобалась? Звідки ви взяли, що вона мені сподобалась?

— Дуже просто. Мені не сподобалась, то я протестував проти неї, але мені не давали слова. А ви мовчали, значить — схвалювали...

Він скося глянув на Ольгу. Та вона навмисне прикидалася, ніби нічого не помічає. Розмова з ним вимагала великої обережності, і Ольга, власне, думала, як відповісти

йому, щоб самій не оконфузитись.

— Я вважаю, що доповідь Романика була, — Завадка, здавалося, ковтав її слова, як галушки, — що доповідь була... — як це сказати?.. — в багатьох місцях просто непристойна.

— От тобі й оцінка політичної доповіді! Але я мовчу, прошу, продовжуйте...

— Все ж таки з вами дуже важко говорити, пане Завадка, — призналась Ольга.

— Та не робіть мені компліментів, панно Річинська, — він справді ніби трохи почервонів.

— А потім, як почалася та стрілянина, я вже нічого не пам'ятаю... Я думала тільки, щоб мої кузини вийшли живі звідтіля...

— Так ті дві ляльки, що були з вами, то ваші кузини? Ага, я бачив, як одна з них щось навіть записувала у блокнот. Цікаво! А вони зовсім не подібні до вас. Кажете — кузини? А я сказав би: мої стрієчні чи тіточні сестри. А кузини — то з французького... Ви мовчите. От бачите, як воно. Я, напевно, чимось образив вас, а я, їй-богу, не маю зеленого поняття. І ви страшенно злякались, як почувли постріли?

Ользі ясно, що він знову глузує з неї, і для того, щоб він не догадався, що вона це розуміє, відповідає йому серйозно:

— Я ж кажу вам, що я найбільше боялась за своїх... стрієчних сестер. Чи, по-вашому, страх — це теж буржуйський забобон? Я не соромлюсь признатись, що я налякалась. Так, налякалась! — повторила вона задержувато. — А що ви бачите в цьому смішного?

— Нічого, крім того, що взагалі ніякої стрілянини не було...

— Як то не було, коли я на власні вуха чула? Ви можете говорити тому, хто не був там, а не мені!

— А я вам ще раз кажу, панно Річинська, що ніякої стрілянини там не було. Вистрілили двічі чи тричі, але з пугача, розумієте, з пугача, і не комуністи, як ви думаєте, а таки ваші націоналісти.

— Неправда.

— Дивачка ви, слово честі. Чому неправда?

— Тому неправда, що я на власні вуха чула, як Романик кричав, щоб рятуватись, бо комуністи стріляють.

Завадка раптом зупинився. Ольга подумала, що, може, в нього черевик розшнуровався, бо він звів ногу на підмурок штахетів, але виявилось, що йому потрібна була ця поза, щоб зручніше придивитись до Ольги.

Обіперши руки об коліно, він дивився, мовби милувався нею.

— Слухайте, я почуваю, що ви починаєте мені щораз більше подобатись... Ваша свята наївність полонить мене. Не можна ж так, панно Олю. "Романик кричав"! Та, власне, те, що він кричав, і є найкращим доказом правдивості моїх слів.

— Я не розумію вас. А що їм за сенс було самим стріляти, як говорите, з пугачів, хоч я сама чула запах пороху?

— Є пугачі, що їх постріли лишають запах бойового пороху.

— Я не розумію, чому б вони самі стріляли і самі ж кликали на допомогу поліцію...

— Бо ви — немовля у політиці, бо ви навіть і не уявляєте, на що здатні ваші оунівські молодчики. Вони хотіли, розумієте, спровокувати, щоб хтось з наших вистрілив у стелю, а пізніше поліція під приводом збройного виступу комуністів витеребила б усіх... неромаників до ноги.

— Ви хочете сказати, — Ольга пішла вперед і його примусила іти за собою, — що націоналісти могли б діяти в контакті з поліцією?

— Слухайте, яка ви догадлива! Але ж так! Але ж я, власне, це й хотів сказати!

— Вам ніхто не повірить! — вибухнула Ольга з не притаманним їй спокійній натурі обуренням. — Ніхто не повірить таким дурницям! Щоб українські націоналісти співробітничали з польською поліцією? Ви смієтеся з мене? Я просто дивуюсь, як вам вистачає відваги так безлично...

— Брехати, — впадає їй у тон Завадка, — брехати. Вимовіть же нарешті це слово!

— ...так перекручувати правду. Я оце вперше в житті зустрічаю, щоб так...

— А чого ви так хвилюєтесь? Ви ж не є членом організації українських націоналістів?

— Я до жодної організації не належу, але мене обурює неправда... Це... це кінець кінцем... підло з вашого боку!

— Спокійно, панно Річинська, спокійно! Давайте від слів перейдемо до фактів.

— У вас є факти співробітництва наших з поліцією?

— Вас лякає слово "поліція"? Замінімо його делікатнішим... скажімо, "польським урядом", воно по суті одне й те саме.

— Я чекаю ваших фактів...

— Ах, панно Олю, панно Олю, як я шкодую, що я такий кепський кавалер, що навіть паршивого дзеркальця на маю при собі! Я хотів би, щоб ви подивились на себе. А між іншим, я так по-простому, по щирості, — вам не личить ні маска богині помсти, ні іронії... Ви ж така жіночна по своїй природі, пробачте, якщо заліз не в свій город... Факти, кажете? Добре. Постараємось і про факти. Ось вам перший факт: чим можна пояснити, що за стільки років польської окупації... протягом усієї заядлої боротьби оунівців з поляками не сів у тюрму на тривалий час, а тим більше не повис на шибениці ні один з ідеологів цієї ж організації? А прізвища тих людей загальновідомі, їх діяльність теж. А все чомусь жертвою падає хтось з низів. Виходить, що піп завинив, а дяка повісили, — чи не так? Вам це не здається підозрілим?

— Я не замислювалась над цим.

— Шкода. Іноді просто так для гімнастики мозку... варто над дечим і призадуматись.

Ольга зиркнула на нього. "Вже знову починаєш грубіянити?" — спитали її очі, але Завадка не дочув їхньої мови.

— А ось вам ще один факт. Це вже, мабуть, ви знаєте, що наш єпископ, — бачите, я, як католик, теж причисляю себе до лона нашої святої католицької церкви, — останнім часом розвинув дуже ревну політичну діяльність?

— Ну, чула дещо, — неохоче бовкнула Ольга.

— І це вже добре, що бодай дещо чули... В такому разі, ви знаєте і те, що наші попи на чолі з єпископом взяли дуже крутий проурядовий курс... Між іншим, знаєте, який основний принцип нашівських босяків? На закрентах звальняць[187].

— Теж порівняли!

— Та знаєте, доброму можна і в злодія повчитись.

— Але до чого ви це ведете?

— Дрібку терпеливості, панно Річинська. Зараз все буде вам ясно. Ви політичної літератури, само собою, не читаете?

— Ні...

— І навіть того не читаете, що пише начальник вашого батька — єпископ?

— Ні... я вам казала, що мене не цікавлять такі справи.

— А мене, чорт візьми, цікавлять! Слухайте, я вам процитую одну-однісіньку фразу з твору вашого єпископа під назвою "Українська проблема". Увага: "Провидіння боже дало Польщі — ви слухаете уважно, панно Олю? — бич у руки, щоб вона біла нас за наші проступки..." Ви розумієте, панно Річинська, що у світлі цієї філософської істини то й пацифікація, і Береза Картузька, і шибениці — це воля божа, отой самий бич у руках Польщі, яким вона лупить нас з волі... провидіння... Чекайте, чекайте, я ще не скінчив. Чим тепер поясните мені, що більшість оунівських молодчиків рекрутується саме з попівських родин? Може, одвічна проблема батьків і дітей? Нічого подібного. Ніякої там проблеми немає. Справа в тому, що попівські синки займають нерядові місця в організації, а в тюрму потрапляють тільки про людське око.

— Ви це говорите тому, що ви атеїст і в бога не віруєте...

— От тобі й на! На городі бузина, а в Києві дядько! Ну, скажіть мені, ваш кузен Славко Ілакович сидів коли-небудь довше тижня в тюрмі? А він — один з стовпів нашівських націоналістів. Скажете, може, що ні?

— Скажу — ні, бо Славко оженився і тітка каже, що він зовсім споважнів.

— А, як тітка каже, то треба вірити. А чи знаєте ви, що жінка вашого кузена до одруження з Ілаковичем любила когось іншого?

— Не чула, але знаю, що таке трапляється...

— Слушна відповідь. А чи знаєте, що той інший зараз у тюрмі і йому загрожує шибениця?

Настала хвилина, коли Олин подив перед всебічною обізнаністю Завадки перетворився у сумнів: чи не дурить він її часом?

— Хоч це мій кузен, але щось подібного не чула. Та який це має зв'язок з Славком і його жінкою?

— Не будемо випереджувати фактів, панно Річинська. Можливо, ви незабаром самі дізнаєтесь, який це має зв'язок... Залишім цю тему. Вернімося ще раз до націоналістів. Ви таки ніяк не хочете вірити, що вони за вашими спинами продають навіть своїх, от, скажімо, таких наївних, як ви? Адже коли б до вас, я тільки так для прикладу кажу, прийшов Романик і сказав, що для неньки України, пробачте, — я ж просив пробачення

чи не просив? — сказав би, що для організації, це буде конкретніше, потрібно, щоб ви віддали свій браслет, — ви б, не вагаючись, зробили це.

— Можливо. Не перечу. Мене змалку виховували так. Але чекайте, при чому тут такі, як Романик, і те, що нас продають? Мене ще ніхто не продавав. А коли ви хочете мене переконати, що вони співробітничать з польським урядом, то з цього нічого не вийде, бо це нелогічно, смішно. От і все!

— "От і все"! В політичній полеміці це аж ніяк не аргумент, панно Олю.

— Ні, бо ви тільки подумайте: націоналістичні боївки[188] роблять терористичні замаху на польських діячів. Так?

— Так, і за це їх арештовують, засуджують на довгі роки ув'язнення, а то й до смертної кари.

— Ви кажете "так" і поряд з цим твердите, що вони співробітничать з польським урядом? Де ж тут логіка?

Ольга зраділа, що нарешті впіймала його, засяяла вся і, мабуть, у такому вигляді подобалася Завадці, бо він з неприхованим захопленням якусь хвилину дивився на неї. "Сташка, — майнуло в голові, ніби птах пролетів перед самими очима і на хвилю затьмарив Бронкові світ, — я хочу тільки тебе одну любити". І, тільки помітивши, що Ольга знітилася під його відкритим поглядом, відвів від неї очі.

— А ви вже подумали, що впіймали мене і зраділи? А між іншим, вам дуже до лиця, коли ви чимсь збуджені... Ну, не буду, не буду... Ви кажете, де тут логіка? Логіка тут є, панно Олю, і то не одна. По-перше, як я уже згадував, сама ОУН складається з двох, якщо висловлюватись по-вченому, елементів: з низів і верхівки. Серед низових членів, — це говорю я, їх політичний ворог, тож можете мені вірити, — є чимало чесних, так, панно Річинська, чесних, чуйних, прекрасних, — розпалювався він щораз більше, — хлопців і дівчат, які сьогодні готові життя своє віддати за справу. Їм, розумієте, здається, що вони йдуть єдино правильним шляхом. От як Маркіян Івашків, той, що замішаний у вбивстві куратора, скоро процес повинен бути... А коли вони дізнаються, — а що така пора наступить, я даю вам свою голову на відріз, — як їх ганебно обдурили, їм стане соромно за себе, і вони з прокляттям, клянусь вам, з прокляттям і бажанням лютої помсти відвернуться від тих, яким сьогодні вірять. Вам і в голову не прийде, що провід ОУН може ссати дві корови зразу... тобто однією рукою брати гроші з Варшави, а другою — з Берліна.

— Я вас не це питала. Я просила вас пояснити, як це так, що націоналісти і замаху роблять на польських діячів, і гроші беруть від польського уряду?

— Ви забігаєте... — "От чорт, хотів сказати "поперед батька в пекло", але, на щастя, в пору втримався!" — Ви не даєте мені докінчити. А не припускаєте ви, панно Олю, що серед низів, власне, тих збаламучених юнаків, можуть бути одиниці, не вигідні і для самого проводу, і для одних чи других хазяїнів? От вам один з ідейних мотивів їхніх терористичних актів. Засліплених, дурних фанатиків посилають на роботу, от як Івашкова, а про змову заздалегідь повідомляють кого слід, змовників арештовують; а намічена жертва лишається неушкодженою, живе собі далі і хвалить

спренжистосць[189] поліції...

— І тут ви не об'єктивні... Адже бувають випадки, ну, хоч би цей останній з убивством куратора, що ті терористичні акти досягають мети? Що ви на це скажете? Які ж це тоді союзники, коли одні одних винищують?

— Та в цьому й полягає тонка гра політики, що права не знає, що робить ліва! Так, маєте рацію. Бувають випадки, коли оунівські молодчики висилають у лоно Авраама декого і з польських дзялачи[190]. Буває так, панно Олю. Проти факту не попреш. А ви думаєте, серед польських політичних партій і угруповань панує ідеальна згода? Ви тільки дивіться, що там діється! Обуз з'єднання народowego[191] з шкіри лізе, щоб уподобитись гітлерівській системі. Не припускаєте ви часом, що серед тих дзялачи можуть бути одиниці, не вигідні як для Берліна... так і для теперішнього польського уряду? Не всі ж за таку відкриту фашизацію країни, як її з благословення уряду почав Адам Коц. Ех, красна панно, у політиці діються речі, про які й філософам не снилось!

Ользі заболіли ноги. Вона давно вже не робила таких довгих мандрівок. До того ж та розмова про політику набридла їй до того, що вона ладна була визнати себе переможеною, аби тільки перемінити тему. Замість продовжувати цю політичну дискусію, яка їй вже надоїла, Ольга з приємністю лягла б горілиць там на горбочку, на оті присохлі покоси отави. Лежати б отак, як у дитинстві, і дивитися в небо, доки в очах не затуманиться. А потім перекинутись ниць до землі, щокою до трави і прислухатись, як там щось шарудить і цвірчить...

— Про що ви так думаєте, панно Олю?

— Не можу вам сказати, бо ви були б ще більш поганої думки про мене...

— А я про вас не думаю погано. Я думаю, навпаки, що гарна рибка, та в поганий ставок попала.

— Господи, куди ми зайшли! І що я скажу дома, коли мене спитають, де я була?

— Тоді вже, як вам це не прикро, мусите збрехати! — потер від задоволення руки Завадка. — Так, панно Олю, бо чей же не скажете своїм: причепився до мене той, з друкарні Філіпчука, умовив мене, і я пішла з ним за місто на шпацер? Знаєте, що я вам пораджу? Давайте для всякого випадку придумайте собі серію брехеньок, — ви чуєте, я не кажу "брехонь", а "брехеньок", — і користуйтеся ними в міру потреби. Бо я не можу присягати вам тут, що я не приступлю до вас...

— Пробачте, але мене не вчили брехати, — сухо промовила Ольга. Вона не знала, як дати йому зрозуміти, що в їх домі навіть саме звучання слова "брехня" вважалось непристойним.

— Я вам вірю, — весело засміявся Завадка, — вас не вчили брехати. Ви маєте рацію. Вам тільки ніколи правди не говорили.

— Які ви маєте підстави так думати?

— Хо-хо, я знаю, що воно так. З книжок знаю, — додав з іронією. — Бігме, читав не раз про це в книжках, — чи ви, може, не припускаєте, що я читаю? — що у вас ніколи не подають на стіл голої правди, а завжди з підливою якоїсь фальші...

"Коли йдеться про Безбородька, то він правий. І це страшно, що такий "тип" має

рацію".

— Не дивіться на мене таким злим оком, бо це вам нітрохи не пасує. Ось я чув, що ваша найстарша сестра забирає вас усіх до себе. Ви думаєте, що це з великих родинних почуттів?

— Я вас не розумію. Ми говоримо на різних мовах...

— А я хіба не говорю, що вам не можна подавати правди без підливи? І чого ви так лякаєтесь називати речі своїми іменами? Слухайте, ви на правду не розумієте, що сестра ваша забирає вас усіх тільки тому, щоб разом з вами забрати все, що є в хаті? А по-друге, вона не хоче псувати собі репутацію! Вона щойно входить у світ як пані докторова, і добра репутація потрібна їй, як шевцеві дратва...

Ольга скривилася. Порівняння з дратвою вийшло грубе, через те й несмачне.

Завадка помітив, що Ользі не сподобався його вислів.

— Я перепрошую... за ту дратву. Коли ми будемо частіше зустрічатись, то я постараюсь навчитись висловлюватись при вас так, щоб ви ковтали й перетравлювали кожне моє слово. Ну, от ваша сестра забере і вас до себе. Навіщо ви їй? Не знаю, як для вас, а для мене ясно, що вона буде зацікавлена в тому, щоб чимскоріш позбутись вас з хати, і, очевидно, без тієї часточки, що припадає вам у спадок. Вона не зможе довго тримати вас у себе, бо, по-перше, це коштуватиме їй, по-друге, вона боїтиметься, що ви постарієте і їй буде важче випхнути вас заміж, а по-третє, вона зможе вас приревнувати до свого чоловіка... А потім — ви мусите здати собі справу з того, що по смерті вашого батька ваші акції полетіли вниз. За вами вже не стоїть його авторитет. Там порожнє місце. Ви стоїте сама така, яка ви є. На вас деякі ваші знайомі, особливо ті, що могли бути вашими женихами, — чого ви знову так подивились на мене? Чи вважаєте, що слово "жених" непристойне? — от я вам скажу, що частина ваших кавалерів тепер буде дивитись на вас, як на таку собі картину, з якої зняли дорогі позолочені рами...

"А все ж таки він дуже неотесаний. Що це за манера порівнювати панну до такої собі картини?"

— Я вам скажу — чому. Більшість ваших кавалерів гоняться за грішми. І я їм не дивуюся. Тепер, самі знаєте, диплом ще не посада, а жити й їсти треба, і тому й ведуться такі шалені лови за жінкою з посагом. Якщо не вдасться йому знайти роботи, то він за жінчині гроші зможе стати пайщиком в якому-небудь рентабельному підприємстві. І тому кожний з ваших кавалерів дивиться тепер на жінку як на надійне джерело утримання. А ви, на жаль, перестали для них бути тим джерелом.

— А кохання? — вирвалося в Ольги, як голос розпуки. — Ви зовсім відкидаєте цей фактор, — але, побоявшись, що він зможе не зрозуміти це чуже слово, додала: — Кохання — це найперша умова взаємовідносин між двома людьми. Як ви можете це не признавати! Чи, може, ваші, — з притиском підкреслила, — не визнають кохання?

— Визнають, панно Річинська, і ще як визнають! В даному випадку ми говоримо не про нас, а про вас. Кохання, панно Олю, добра річ, але у вас навіть воно перетворилося на торгівлю, яка тільки те й робить, що обчислює всі "за" і "проти"... От ви, молода,

здорова, гарна, — я вважаю, що дуже гарна, дуже жіночна, — хіба вас не можна любити? Та задля вас можна голову стратити, а не то просто любити! Я не повинен висловлювати свої думки так відверто? Це вас так збентежило? Так збентежило?

Рум'янець обпик Олі шию, розлився, по трикутнику декольте й обличчі негарними лапчастими плямами.

— Але що з того? Той, що вас полюбить, буде так само у безвихідному матеріальному становищі, як ви самі, або... — він замовк, а коли вона, здивована, спитала його очима, що це має означати, додав: — Або з інших причин, скажимо, не відповідатиме вам своїм становищем чи походженням, з причин соціального характеру не матиме доступу до вас. А заміж ви повинні вийти, бо треба якось жити. І от ваша сестра почне вас сватати. За кого зможе вона в наш час висватати дівчину з освітою, але без грошей? Хіба що за вдівця з купою дітей... І тут почнеться трагічне непорозуміння. Ви зауважуєте, панно Олю, як я по-інтелігентному коректно висловлююсь? Одна приємність вести розмову з таким співбесідником... Ну, я вже не буду!.. Я сказав, почнеться трагічне непорозуміння. Ви вважатимете, що зробила з себе жертву, коли молода, вродлива вийшла заміж за старого хріна. А він, з свого боку, вважатиме, що зробив вам ласку, одружившись з вами, з дівчиною без приданого. Він вимагатиме від вас доказів вдячності, а ви цього самого чекатимете від нього...

Ольга тихенько засміялась, кокетливо затиснувши долонями вуха.

— Досить, пане Завадка, досить! А то коли повірити вам, то мені не залишиться нічого іншого, як скочити з моста у воду.

— Чому ви так? Ви ж можете ще й працювати. Розумієте мене? Сама заробляти на себе. Вас не вчили, що жінка може й працею пробиватись крізь життя?

Завадка сам не знав, як влучно він націлив. У великій родині Річинських жінки всіх поколінь жили виключно за спинами своїх чоловіків. Дівчина росла, вчилася, наскільки цього було потрібно, щоб пристойно вийти заміж, доходила до своїх літ, їй знаходили відповідну партію, і на цьому кінчалась її життєва доріжка. Як довго жив чоловік, вона була на його утриманні, а по смерті жила або з капіталику свого приданого, або з пенсії чоловіка, у крайньому випадку — з ласки зятя чи сина. Навіть бойова тітка Клавда, хоч і незаміжня, не працювала так, як думає Завадка, тобто ніде не служила.

"Чому вона, Оля, мала б бути винятком?" — так думала колись і сама Ольга. Проте відкрито признатися в цьому Завадці вона не хотіла. Тим більше, що думка влаштувати якось своє життя поза Безбородьком і Катериною від якогось часу досить дошкуляла Олі.

Їй закортіло тепер знати, як він дивиться на ці справи, і вона пішла на маленьку провокацію:

— Як же я можу думати про яку-небудь працю, якщо люди з дипломами, спеціалісти сидять без роботи? Ви ж самі це прекрасно знаєте.

— А проте ви все ж таки повинні працювати. Який у вас диплом чи взагалі документи про освіту?

— Я закінчила гімназію, а гімназія, як вам, напевно, відомо, не дає жодної

спеціальної освіти.

— Бачите, — на льоту, ніби м'яч, підхопив Завадка, — ваш батько відразу готовив вас на посаду дружини.

— Ви помиляєтесь!

— Чому?

— Тому, що коли б мій покійний батько готовив мене, як ви кажете, на посаду дружини, то я була б уже замужем.

Вона сказала це й почервоніла. Бронко цим разом делікатно не зауважив її зніяковіння.

— Ні, панно Річинська, ви помиляєтесь. Ваш батько, власне, готовив вас на посаду, бо тоді чому він не дав вам якої-небудь спеціальної освіти? Він просто тимчасово жалів вас, бо знав, що вас жде життя за нелюбом.

— Ви смішні. Чому відразу за нелюбом? Я б ніколи не вийшла заміж за людину, яку я не кохала б.

— Ті, що йдуть за старих, з каучуковими зубами банкірів, теж повторюють цю фразу. Облиште це! Кохання... кохання іноді вимагає сміливості й розгону. А що ви можете знати про це, коли ви все життя прожили, наче під скляним ковпаком? Тепер життя зняло з вас ковпак, і вам закружилося в голові від самого повітря.

— Після розмови з вами можна зненавидіти життя, — зауважила Ольга. — Ви вмієте отруїти все геть дочиста.

— Та що ви кажете? — зрадів Броніслав і, забувшись, взяв її під руку.

— А чого це вас так радує? — Ольга увільнилась від його руки, відійшла вбік, зберігаючи пристойну віддаль від нього.

— Слухайте, а як мені не радіти, коли я так легко добиваюсь того, чого прагну?

"Хам, — подумала Ольга. — Невже ж йому здається, що він добився чого-небудь у мене? Але я зараз розвію його ілюзію".

— Якщо вам здається, пане Завадка...

— Перепрошую, панно Річинська, мені нітрохи не здається те, що вам здається. Ага, впіймав вас! Я хотів сказати, що треба ж нарешті розкривати очі на сучасне, щоб люди почали прагнути зміни...

— Ах, так, — з полегшенням зітхнула Ольга, — я вже подумала... У вас є мама (мало що не сказала: "З якою я знайома вже"), сестра, може... — невідомо для чого зробила паузу на цьому слові... — дівчина. Скажіть, ви з ними теж тільки про політику говорите?

— Вам скучно зі мною? — спитав серйозно.

— Ні, — чесно відповіла.

— То все в порядку. А про решту не питаєте. Я вас теж не випитую, хто у вас є десь там, дома...

"То я, а то ти, — знову подумала Ольга. — Невже ж ти справді не бачиш різниці між нами?"

— Я вже не піду далі, — сказала вона. Він, здавалося, тільки тепер побачив, куди

вони зайшли. Пройшовши останні будівлі по Пільній вулиці, вони крокували незабрукованою польовою дорогою, якою, здається, дуже рідко їздили, бо посередині, поміж коліями, буйно ріс петрів батіг, полин, а найбільше кульбаба. Обабіч тяглись вузькі смуги стерень, зарослих бур'янами. Поблизу не було живої душі. Тільки ледь чутний запах диму, що долітав з-за кукурудзи за стернею ліворуч, свідчив про присутність десь там людей. Ольга глянула на свої туфлі. Були наче з сірого оксамиту від пороху, що осів на них.

— Ви й так пішли зі мною далі, ніж я сподівався, — знайома іронічна усмішка пробігла по його губах, — і я за це дуже вдячний вам, панно Олю... Це вас ображає? Я серйозно. Ще хвилинку. Ми вже вертаємося. Обрадую вас, що я залишу вас зараз біля першої хатини. Мені городами недалеко вже додому, а ви зможете безпечно ввійти у місто, лише черевички доведеться вам десь витерти від пороху. Ще хвилиночку. Я хочу вам сказати, щоб ви не боялись, я не стану вас переслідувати. Але якщо побачу колись вас саму у такому місці, де небагато людей, то боюсь, ви пробачте мені, що не вдержусь і підійду до вас. Я знаю, що це по-дурному, але для мене це так цікаво... Ви ж теж признались, що вам не скучно зі мною...

Ольга промовчала, і він заговорив знову:

— Ви не бійтесь, що я вас скомпрометую перед вашими кавалерами. Не треба займатись самообманом, панно Річинська. Тепер, коли ви станете панною без посагу, вони й так не дуже будуть набиватись. Ви звикайте, зживайтесь поволі з думкою, що в їх понятті ви уцінений товар. Перепрошую, я сказав дурницю...

Він подивився на неї і зразу ж замовк. Ольга не плакала, але мужність, з якою вона перемагала сльози, викликала в нього глибше співчуття, ніж самі сльози.

— Пробачте, — сказав м'яко, як ще ніколи досі, — я не хотів зробити вам прикрості...

— Нічого. Мені треба, щоб зі мною так розмовляли. Ви маєте рацію. Я багато дечого не знала досі.

Завадка схопив її руку і, незважаючи на її протести, придержав у своїй долоні. Рука її — як впіймане звірятко, що шарпнулося сюди-туди, а потім принішкло, заспокоєне теплом його долоні.

— Але це не означає, що ви не хочете більше зустрітись зі мною?

— Не знаю. Тепер нічого не можу вам сказати. Пустіть мене, я піду собі...

— Ідіть. — Він не тільки пустив її руку, але ще й поступився місцем, хоч його було доволі. — Я постою трохи, а потім піду за вами, щоб вас не скомпрометувати навіть перед вітром.

Ольга йшла у місто, а він стояв і дивився їй услід. Чорна у білу смужку пляма її плаття чимдалі все зменшувалась.

"Дивачка", — думав, здаючи собі справу, що це не те слівце, але він поки що не знаходив його і тому повторив ще декілька разів "дивачка".

* * *

Пройшла неспокійна ніч (наркотик "якось-то буде" зовсім не діяв), за нею день,

сповнений тривожних думок і сумнівів, потім ще одна ніч, а на другий день вранці Ольга вирішила остаточно шукати праці.

Вона ще і ще повторювала в думках розмову з Завадкою, найбільш неприємні для себе вислови, як "уцінений товар", повторювала вголос і остаточно прийшла до висновку, що він багато де в чому має рацію. Картина її майбутнього, хоч змальована ним такими грубими, незугарними фарбами, дуже згущеними в деяких місцях, в основі своїй правдива. Якщо якась з сестер залишиться на утриманні Безбородька, то, для Ольги тепер це вже ясно, її чекатиме доля цюці Мінці. Була колись у родині Річинських така собі стара незаміжня тітка цюця Мінця, яка їздила від сім'ї до сім'ї, няньчила дітей, а стрийко Нестор дражнив її "бездомною кішкою". Отака доля "бездомної кішки" може чекати й на Ольгу, якщо вона заздальгідь не подумає про своє майбутнє.

В Нашому виходила жіноча газета. Ольга знала, що було б найпростіше подати оголошення в газету. Адже таким способом чимало жінок шукає не тільки праці, але й чоловіків.

Безперечно, що найдоцільнішим було б подати оголошення у львівську пресу. Та Ольга не могла цього зробити з багатьох причин. Без сумніву, найосновнішою була та, що в неї не було грошей на оголошення в столичній пресі. По-друге, вона не була певна, чи не сидить у кожній редакції хоч один чоловік, який знає покійного батька бодай з прізвища (уявляла собі їх міну при повідомленні, що "одна з Річинських в розшуках праці подається до газети!"); потім виникав страх від протилежних думок: її нікому не відоме прізвище навряд чи викличе у когось бажання запропонувати їй працю.

Місцева жіноча газета, напевне, вмістила б оголошення, та цю можливість Оля відкладала на самий кінець. Нарешті-таки мусила скористатися з неї.

Ні, не так легко було постукати у двері, куди раніше ніколи Оля не заходила, бо не потребувала цього.

Тепер вона стояла в темних сінях редакції газети "Нова жінка" і нашвидку шептала оченаш, щоб усе пішло добре.

— А, панно Річинська! Прошу дуже!

Оля не знає, що їй легше було перенести холод, ніж цю надмірну ласкавість, яка, по суті, була вишуканою формою приниження.

— Прошу, прошу сідати! Чим можемо служити? (Ой боже, вони їй — служити!).

Чоло Олі починає перлитись від поту. Редакторка, все ще ласкаво усміхнена, схиляючи набік голову, з-під пенсне водить очима по Олиному чолі, ніби лічить на ньому Мікроскопічні краплини поту. В Олі починає щось бунтуватись. До біса! Чи цими перлинами не окупила вона вже надмірної гордості Річинських? Редакторка повинна б стати їй у пригоді.

— Я хотіла, прошу пані редакторки... — бентежить Оля, а потім стає ще червонішою від того, що бентежить.

— Сміливо тільки! Прошу сміливо!

Оля готова ручатись, що редакторка вже догадалась, про що їй ідеться. І хоч

догадалась, прикидається, аби ще нижче, ще болючіше пригнути її до землі.

— Я хотіла б подати оголошення в газету. Скільки це коштуватиме?

Не зважилась попросити, щоб оголошення прийняли безплатно.

— Яке то має бути оголошення, панно Річинська? Бо... матріомоніальні коштують в нас двадцять сотиків від слова... Тим, що шукають праці, вміщуємо безплатно.

Сорочка прилипає Олі до плечей. Та баба припускає, що вона, Оля Річинська, може давати матріомоніальні оголошення!

"Панна з доброї родини, років двадцять, гарна, порядна"... І т. д. Б-р-р! В першу хвилину Оля ладна втекти, але миттю змірковує, що такий вчинок був би нерозсудливим і некорисним для неї. Оля набирається відваги і пробує все перевести на жарт.

— Ой-ой-ой! Аж двадцять сотиків від слова! Та цілий жених не вартий стільки! Ні, пані редакторка, я хотіла б дати оголошення про працю і, по можливості, — знову стало гаряче від сорому, — щоб це залишилось таємницею.

Редакторка споважніла.

— Ага. Розумію вас. Добре.

Олі здалось, що вона тепер поставилась до неї серйозно. Якщо Оля не помилилась, то в цьому уважному ставленні редакторки до неї була ще й нотка охоти допомогти їй.

Редакторка вийняла свій блокнот і очікуюче подивилась на Олю.

— Який текст оголошення має бути?

— Я думаю, — почала Оля пригадувати різні зразки об'яв, яких так багато бувало в щоденних газетах. — Я думаю так: "Дочка померлого священика, років двадцяти одного, шукає якої-небудь роботи".

Редакторка посміхнулась:

— Це не годиться, панно Річинська!

Оля розгубилась.

— Я не можу такого оголошення подавати у своїй газеті, бо воно тільки даремно займе місце. Так на нього ніхто не відгукнеться.

Оля все ще нічого не розуміла: дивилась на редакторку безтямними очима. Редакторці, здається, стало трохи шкода Олі.

— Що ви вмієте, крім того, що скінчили гімназію?

— Я не розумію пані редакторки, — сказала Оля, хоч почала вже догадуватись, про що йдеться.

Редакторка усміхнулась:

— Кажете, що шукаєте праці. Отже, я питаю вас, що ви вмієте робити? Шити трохи вмієте?

— Ні!..

— То, може, вишивати?

— Трохи...

— В бухгалтерії трохи розумієтесь?

Оля злякалась: в бухгалтерії?

— Ні, але я могла б підучитись...

— Ага, а на машинці пробували?

— Ні, але можна навчитись... це... — додала несміливо, — невелика штука.

Редакторка по-приятельськи покивала Олі головою:

— Вірю вам, але ви зрозумійте, що при сьогоднішній скруті і цій шаленій конкуренції у світі... головно між приватними підприємствами і кооперацією... жодний директор та взагалі ніхто не схоче взяти службовку, яку треба ще підучувати. І навіть ж йому це, коли на її місце має десять кваліфікованих з практикою. Припустімо, що ви одразу не думаєте про якусь відповідальну працю.

— Так, — покvapно заявила Оля, — мені майже все одно. Можу навіть піти до якогось інтелігентного дому за панну до дітей. (Тут мала бодай якесь уявлення, бо колись у Річинських була бонна, яка вчила дітей французької мови, як поводитись за столом і тримати виделку).

Редакторка зморщила чоло:

— Мені здається, що ви все ще не розумієте мене. Мало хто може сьогодні дозволити собі тримати поруч служниці ще й пані для дітей, а коли вже й бере бонну, то вимагає від неї відповідної кваліфікації. Вона повинна закінчити фребелівські курси.

Оля зовсім розгубилась. У них дома теж була кваліфікована бонна, але вони, діти, слово честі, окрім французьких речень, яких так і не навчились розуміти, тільки й чули від неї, що "прошу не підпіратись рукою за столом", "прошу не горбитись", "прошу не бігати", "прошу більше не вживати цього слова, бо воно погане".

Олі здавалось, що і вона уміла б навчати дітей.

— Фребелівські курси? — спитала Оля, щиро зацікавившись. — Чого ж там вчать?

— Але ж, прошу пані, — втратила терпець Олина співрозмовниця, — новітня педагогіка надає дуже великої ваги дошкільному вихованню. Виховання дитини, за твердженням деяких педагогів, має починатися з пелюшок. А крім того, гігієна немовляти, гігієна дозріваючого віку. На це, панно Річинська, і університетського курсу не досить.

Що мала Оля відповісти на це? Рішення прийшло так нагло, що їй здавалось, наче вона з заплющеними очима раптом шубовснула у глибоку, нечисту воду.

— Прошу пані редакторки, нарешті я можу... можу... піти за помічницю до якоїсь культурної пані. Адже є пані, які працюють поза домом і беруть раз на тиждень поденщицю для чорної роботи, а дома таки придався б їм хтось... Я, пані редакторко, може, це для пані редакторки трохи дивним здається, але... я піду навіть на такий крок.

Оля мимохіть підвела голову. Поза всяким сумнівом, це було чимось більшим, ніж дух часу, більшим, ніж прогрес, це — зважаючи на обставини, серед яких вона зростала за життя батька, — це було майже героїство. Воно тільки так делікатно звучало "помічниця пані дому", але справді то було місце служниці, але вищої рангом.

Редакторка помовчала добру хвилину, потім чомусь, ніби справа оголошення відкладалась, поклала олівець.

— Так, — промовила нарешті, — так... мені дійсно дуже дивним здається, що ви так

мало розумієте дійсність. Скажіть мені, чи ви вмієте варити?

— Звичайно, вмію...

— А церувати, латати білизну вмієте?

Дивна жінка ця редакторка, цього навіть їх універсальна Мариня не вміє. Завжди, коли виникала потреба, мама брала швачку додому. Так було ще донедавна.

Редакторка встала і пройшлась до вікна. Виглянула на вулицю і знову повернулася до Олі. Тепер уже й Оля встала.

— В такому разі, скажіть мені, в чому б полягала ваша поміч пані дому? Коли вона на ваше місце візьме собі звичайну сільську дівчину, то матиме принаймні можливість не брати пралі до хати. Ви повинні розуміти, що хто вже платить, той і вимагає за свої гроші... Так, панно Річинська!

Ніхто ніколи, навіть жартома у дитинстві, не вдарив Олю в обличчя, але в цю хвилину вона відчула все приниження ляпаса.

Вистогнала з себе щось рівнозначне з "вибачте, що забрала вам стільки часу", і пішла до дверей. Редакторка дозволила зробити їй кілька кроків, а потім зупинила:

— Сідайте, панно Річинська, не відходьте в такому настрої.

Оля не мала охоти починати розмови наново.

— Сідайте, — майже наказала редакторка. Але Оля стояла. Їй здавалось, що, коли стоятиме, її мука буде коротшою.

— Не хочете сідати? Гарзд. Справа не так вже безнадійна, як здається на перший погляд. Це правда, що тепер всюди вимагають кваліфікованих працівників, але хто каже, що ви не можете закінчити якісь курси... скажім, бухгалтерії...

Оля почервоніла. Поглядом мимоволі сковзнула по своїх витертих брюнелях[192], і їй стало гаряче. Тепер шановна редакторка не розуміла життя. Але, виявилось, не те.

— Звичайно, тепер, коли ваша мамця готує посаг для сестри... Їй не під силу утримувати вас у Львові. Але можна зробити так, щоб якась установа чи приватна особа, от хоч би ваш майбутній шурина, могли за вас поручитись у банку. А ви, коли б пішли на посаду, сплатили б той борг з процентами.

— Так? — не знати чого поквапилась Оля. — Так, пані редакторко, якби я закінчила курс, то вже напевно знайшла б посаду?

— Гм-гм! — промимрила редакторка. — За це я вже не можу ручитись, панно Річинська, одержите ви посаду одразу чи не одержите...

— В такому разі?..

— Борг у банку мусили б сплатити ваші близькі. Наприклад, ваш майбутній шурина, — редакторка вимовила це як звичайну річ, але Оля не повірила їй. Переживання останніх місяців зробили її недовірливою і сторожкою.

— В такому разі, я не можу скористатися з ввічливості редакції, — гірко посміхнулася Оля.

Редакторка вже не затримувала її.

Коли Ольга вийшла з редакції, перше, що вона зробила, це оглянулася, чи, бува, не видно Броніслава. Наївно думала, що в таку хвилину він має бути біля неї. Була це

тепер, незважаючи на все інше, єдина людина, з якою вона могла відверто поговорити про свої справи.

Завадки, само собою, не було. Ольга ж, наче після якогось ілюзійного видіння, нарешті усвідомила собі, що його їй не повинно бути.

І ось стоїть Ольга в цей теплий день під чужою брамою на тротуарі, густо вкритому дрібним жовтим листячком акації. Ольга щойно дізналася про те, що вона така, якою вона є, зайва у суспільстві людина.

Вулиця йде ламаною кривулькою. Згубилась десь золота доріжка акацієвих листочків. Появилися голі тротуарні плити. Асиметричні, вичовгані ногами перехожих.

Ольга весь час повторює у думках свою розмову з редакторкою. Тепер вона взяла і Броніслава за свідка. В його присутності вона відчуває себе безпечніше.

"І що ви радите мені?"

Броніслав. "Тільки праця може вивести вас з залежного, принизливого становища в родині вашого шурина..."

"Але я не маю спеціальності, ви ж чули, що говорила редакторка?"

Броніслав. "Ви мусите здобути спеціальність, хай би вишивальниці, але щоб була у вас яка-небудь спеціальність".

"Але ж ви самі говорили про безробіття..."

Броніслав. "А ви цього не лякайтесь. Праці і хліба вистачить для всіх людей на земній кулі. Треба тільки змінити суспільний лад".

"Я вас не розумію, Броніславе".

Броніслав. "Криза вже стала коло ваших дверей, Ольго, але ще не постукала в них. За вашою спиною ще стоїть шурина. Коли прийде така хвилина, що криза постукає у ваші двері, тоді ви зрозумієте мої слова. Напевно зрозумієте, панно Річинська".

Ольга хоче йому заперечити. Шукає в пам'яті якоїсь гострої відповіді, але не знаходить там нічого такого, що могло б позмагатись з його логікою. В Ольги враження, що за час, проведений у розмові з Завадкою, дома сталися зміни від самої логіки його слів. Зраділа маленька господиня, коли здалека побачила, що будинок стоїть на старому місці, ба навіть рушник, який вона повісила на гілці оріха, біліє там, де вона його залишила.

Проте коли ввійшла у кухню і її погляд мимохіть упав на батарею фаянсових коробок з написами: "цукор", "какао", "кава", до Олі якось відразу дійшло, що багато дечого в їхньому домі держиться вже лише на бутафорії.

З кухні вона пройшла до їдальні, де Катерина заповідливо готувала вечерю своєму нареченому. Вигляд розкладеної на тарілці шинки нагнав Олі апетиту. Щоб не ковтати при Катерині слини, Оля вийшла з їдальні.

"Бутафорія. Він має рацію. Все тепер в нас буде лише бутафорія".

В дівочій Мариня знімала галас за яблука, що зникли з нічних тумбочок. Вона на тумбочку кожній поклала яблуко, а хтось забрав їх.

Виявилося, що це Катерина поставила їх на стіл перед Безбородьком.

"З цими яблуками теж бутафорія. Ще з'їмо ті, що в саду, а нових вже не

купуватимемо. Чи варто стільки галасу робити з-за них?"

Слава раптом пригадала собі, що кілька днів тому була з доктором Мажариним на прогулянці за містом. Нічого не підозріваючи, сказала Олі:

— Знаєш, днями йшла якась дівчина, здалеку зовсім подібна до тебе. Якби не те, що з нею йшов якийсь робітник, я була б переконана, що це ти. Навіть таке плаття було на ній, як наші тепер, — чорне у білу полосу. А може, це дійсно була ти? — спитала для жарту.

Ольга зібрала в собі всю відвагу і відповіла:

— Це була я, але я не хочу про це говорити, тому не питай мене більше ні про що.

— Ти? — все ж таки спитала Слава. — Ти? Правда, як за містом пахне вже осінню?

Ольга дивилась у вікно й не відповідала.

* * *

Це було ще восени.

Ми бродили з Севером понад рікою там, де влітку лежали на сонці. Під нашими ногами шаруділа пожовкла тепер осока. По небу пливли водянисті, без виразних форм хмари. Вода в річці стала темна, якась ніби підступна, їй тепер не можна було вірити. Вона настільки відштовхувала від себе, що навіть не викликала охоти бодай пальцем поводити по ній. Поміж всохлою споловілою травою під кущем верболозу Север углядив осінню фіалку. Вона була така немічна, що ми назвали її "морітура"[193].

— Взимку тут буде зовсім сумно, — сказала я.

Север по-братньому погладив мене по голові:

— Взимку тут буде своя краса...

— Сніг?

— Передусім непорочна чистота...

У той день, коли випав перший сніг, Север ще зранку шепнув мені в коридорі, в котрій годині він повертається сьогодні з лікарні. Це була наша перша зима, і тому я переживала її майже, як весну. Коли я вийшла з дому назустріч Северові, сніг ще падав, згодом він став пролітати щораз рідше, щораз повільніше, аж поки зовсім перестав. Очевидно, сніг втомився і тепер відпочивав собі на вітах дерев, підвіконнях, на телеграфних дротах. В повітрі запахло білизнаю, яку внесли з морозу в теплу хату.

Містечко відразу стало чистим. Воно тепер трохи нагадувало неохайну хазяйку, яка заради гостей наділа білий фартушок. Я знала, що прикриває сніг, але комусь, хто мало знав Наше, воно під білим фартушком могло видаватись ідеально чистим. Навіть люди на цьому білому фоні стали якісь наче чистіші. Начебто й обличчя Севера стало ще делікатніше.

Я сказала про це Северові. Він все вмів пояснити.

— Твоє спостереження правильне, мишко. Художники, між іншим, для портретів найрадше вибирають зиму. Взимку всі ми трошки вродливіші... ніби...

Ми йшли вулицею, що веде з лікарні в центр міста. Раптом Север несподівано для мене звернув убік.

— Підемо за місто? — запитав для форми, бо його рука вже вела мене у бічну

вуличку.

— О, з охотою! — вигукнула я з таким захопленням, що він аж не повірив і перепитав:

— Справді?

— Ну, певно! Коли я вранці прокинулася і побачила, що випав сніг, у мене відразу виникло таке бажання, але, побоялась, що ти знайдеш мою пропозицію екстравагантною. Ти знаєш, — призналася я відверто, — я завжди побоююсь вискочити з чимсь, наче той Пилип з конопель, щоб ти пізніше не осуджував мене. Ми з тобою — ти не вважаєш? — зовсім різні натури...

Хатки губились по дорозі одна по одній. Перед нами виростав білий масив, облямований тільки смужкою неба.

— А ти не оглядайся на мене, мишко, — відповів мені Север так поважно, що це аж вколало мене, — а живи перш за все своїм життям.

— Чому ти так кажеш? Як же я, маючи тебе, можу жити своїм життям? Як же я можу не оглядатися на тебе, коли ти всюди й завжди зі мною, навіть у сні? — Я думала, що він відмовиться від своїх слів і попросить пробачення, але він став доводити, що має рацію.

— Ти змішуєш два зовсім різних поняття, мишко. Кожна людина мусить насамперед мати своє сугубо індивідуальне життя, а потім уже може оглядатись на свого супутника.

Мені рішуче не подобається така філософія. Моє кохання не прагне індивідуального. Воно вимагає підлаштовуватись, іти на компроміси, пробачати, але завжди в ім'я нас обох.

Вколола думка, що, може, це просто підготовка з боку Севера до чогось більш неприємного для мене, але я поспішила прогнати її геть.

— Ти вже заручена з ним? — питає мене Оксана тим удавано байдужим тоном, що ним деякі жінки орудують не менш вправно, ніж швець шилом.

Виразно відчуваю в її питанні пастку для себе. Безбородько винний у тому, що я не злюбила слово "наречений". Мені б не хотілося, щоб цим словом називали Севера, бо я дуже не хочу, щоб Север чимсь був подібний до Безбородька.

— Він не є мій наречений, він мій милий. А це важливіше, — ні?

— То він не хоче офіційно заручуватись з тобою? — отакий фальшивий висновок робить Оксана з того, що я сказала.

Не знаю, чого це їх, власне кажучи, так обходять ті офіційні заручини. Зоня теж раз по раз пиляє мене за це.

— Смішні ви всі... Тепер не модно заручуватись! — не знаю вже, як боронити себе й Севера.

— Так, не модно, зате безпечно. Я на твоєму місці таки настояла б на тому, щоб він офіційно попросив у мами твоєї руки. Хай купив би вінчальні персні. Хай би хтось з твоїх вуйків-священиків офіційно поблагословив їх, щоб міцніше пропечатати... Я на твоєму місці зробила б так, бо... щось мені здається, що той твій доктор — не зовсім

чесна людина.

— Якщо ти хочеш, щоб ми перестали знатись, то продовжуй свої нісенітниці, — сказала я вже з сльозами на очах. Мені справді хочеться плакати, але не від того, що Оксана так думає про мого милого, а від того, що такі підозри вже раз закралися були до мого серця. Правда, я їх миттю відігнала, вилаяла себе, покарала, урочисто заприсяглася більше не пускати їх і на поріг мого серця, але вони хоч тільки раз навістили мене, проте таки залишили слід у моїй пам'яті. І ось тепер спогад про них збігається з тим, що сказала Оксана.

Наша Мариня, яка коли б могла, то зірку зняла б з неба для мене, відводить мене вбік для секрету.

— Славуню, треба, щоб доктор Мажарин сказав мамі, що він собі думає. Як ти гадаєш? Ще не пізно... можна б при однакових коштах відгуляти й два весілля разом...

— Мариню, — цілую м'яке вже, а колись таке туге обличчя, — не говорім про це. Це для мене дуже прикро.

Мариня стягає свої густі, все ще блискучі брови.

— Якщо б він тебе скривдив, то господь важко скарив би його.

— Мариню!!

— Я мовчу, Славуню, вже мовчу...

Вона вмовкає, але я серцем чую, що вона ремствує на Севера: в чому справа? Я й сама починаю відчувати своє не зовсім зручне становище. Захищаю Севера від цих нападок, хоч в душі не можу не признати його деякої вини хоча б у тому, що своєю поведінкою він дає привід думати, що він винний. Його однієї розмови з мамою вистачило б для того, щоб зняти з себе всяке підозріння. Невже ж він не бачить, не відчуває, що атмосфера довкола нас починає згущуватись і що саме від нього повинно прийти розрядження цієї атмосфери?

Я запропонувала поїхати на лижах за місто.

Благословляю нашу епоху спорту. При жодних інших умовах не годилося б мені йти одній з мужчиною у ліс, хоч би й зимою.

Спорт, слава аллаху, дозволяє цю вільність.

Север їздить погано. Це мушу визнати з усією прикрою для мене об'єктивністю. Поганий стиль його їзди полягає в тому, що він просто-напросто боїться. З'їжджаючи з гори, він надто згинає коліна. Згинає їх не як сміливець, який збирається перескочити перешкоду, а як невірний хлопчак, який боїться стрімкого спаду.

Тому й стараюся, щоб він менше з'їздив з гори при публіці. Воно, напевно, завжди так буде: його успіхи будуть подвійними успіхами, його невдачі будуть моїми потрійними невдачами.

Ми їхали, їхали кілометр за кілометром, горбок за горбком, аж заїхали в ліс. Перед нами виросла досить стрімка, уतिकана де-не-де кущами та яличками гора.

— Ти хочеш з'їхати з цієї гори? — з якимсь боязким недовір'ям спитав Север.

Я насамперед поцілувала його, а потім засміялася:

— Та що ти? Це ж зруб! Хіба ти не бачиш, скільки там причаєної небезпеки для

наших бідних ніг?

— А чого ми прийшли під цю гору?

— Бо я хочу, тільки не гудь мене, я хочу... взятись з тобою за руки і видряпатись на самий вершечок гори.

— З лижами?

— О ні! З лижами це було б неможливо! Лижі заткнемо у сніг, і вони будуть для нас ніби орієнтиром.

Север не дуже захоплений моєю ідеєю. Бачу виразно по його обличчі, що він досить кисло сприйняв її.

— А яка мета в цьому?

— Яка мета?! Є в мене, коханий, мета! Я хочу разом з тобою подолати цю трудну путь... Зробити це зусилля, щоб вибратись на височінь. Вище від усіх, вище від усього, Север! Вище від усього!

О, коли б він міг зрозуміти мене в цю хвилину. Коли б непотрібно було пояснювати. Коли б струна в його душі озвалась на долю секунди раніш, ніж я торкнулась її пальцями.

Але чому, о господи, чому я не можу сказати цій єдиній, найближчій на землі для мене людині, що мене починає гнітити ця атмосфера пліток і дурних здогадів, які згущуються довкола нас? Я ж безсила, а він так легко може замкнути їм роти. Чому не зробить цього? Чому?

Все ж таки беремо гору. З трудом, перепочиваючи, чіпляючись попутних кущиків, дряпаємося крок за кроком вперед. Щокількадесят кроків то я, то Север зриваємось, стрімголов летимо і рятуємо одне одного. Чи може бути кращий символ дружби?

Ми зігриваємось від руху, а враження таке, ніби наверху сонце гріє куди тепліше.

Стоїмо (Севере, обійми мене!), притулившись одне до одного на вузькому виступі, ніби кам'яна композиція. З пташиного льоту Наше здається незнайомою місцевістю. З трудом розпізнаємо знайомі вулиці й будинки. Покрівлі, вкриті цинковою бляхою, сліпучо блищать на сонці, і місто все здається наглянсованим.

— Севере, — пригорнулася головою до його плеча, — скажи мені щось на пам'ятку. Слово, сказане з цієї висоти, матиме особливе значення...

Север делікатно струшує іній з мого волосся. Як він уміє так непомітно гарно виявляти своє піклування про мене.

— Коли б ти знала, мишко, як люблю я твою внутрішню незалежність! Твою сміливість. Ти — як стихія. Моя стихія. Це може звучати й як жіноче ім'я. Як ти гадаєш?

Сходимо з виступу, бо почав дути холодний вітер. Спираюсь на молоденьку берізку. Дощ снігового кришталю спадає мені на голову.

— Що ти робиш? Славо! Ти ж уся в снігу! Струси з себе сніг...

А навіщо його струшувати? Я ж — стихія. Відчуваю, як сльози душать мене. Не хочу бути стихією. Хочу бути для нього звичайною, найзвичайнісінькою у світі його дівчиною, яку любив би він по-земному вірно. Наші рукавички зовсім намокли. Вони просто розтали на сонці. Вішаю їх на сучок. Червоні і зелені — вони майорять на дереві,

як прапорці.

— Север, — розтираю його руки і з болем у серці думаю про те, що тут без пояснень не обійдеться, — я все ж таки хочу, щоб ми видряпались на самий вершок гори. Розумієш, щоб так і в житті змогли ми піднятися нагору. Вище пліток, вище міщанства, що оточує нас...

Він дивиться на мене, і я читаю в його очах не ентузіазм, а меланхолію!

— Для цього потрібно одного фактора, — зітхає Север. А в мене серце корчиться від цього зітхання.

— Якого фактора? Прошу, скажи якого?

Хочу трохи розрядити атмосферу і починаю фіглярничати. По-лакейськи згинаюсь:

— Що зволите замовити? Відваги? Будь ласка, в мене її досить. Нахабства? І цього знайдеться, якщо треба буде! Кохання до тебе? О, цього в мене такий запас, що вистачить до кінця наших днів!

Я кручусь, роблю різні смішні фігури, а він стоїть з похиленою головою і навіть не усміхнеться.

— Для цього потрібно, мишко, перш за все... грошей. Але ти ще дитина. Ти нічого не розумієш, і добре... Вже холодно! Може, все ж таки покинеш цю шалену думку — дряпатись на самий вершок, і зійдемо вниз?

Гроші! Прокляті гроші, як вони міняють своє обличчя! Ще недавно були вони для мене тільки кіно, морозиво, а потім стали хліб, підметка, а тепер уже — щастя!

Жах!

Жах, що якийсь паскудний папірець бере владу над нашим життям, нашим правом на щастя, а ми мовчки погоджуємося з цим.

— Севере, — кричу, хоч він тут біля мене, — я ненавиджу гроші! Будьмо, о, будьмо з тобою інші, не такі, як усі... Севере, будьмо сміливі, — хочеш?

Він не знаходить для мене відповіді, тільки пригортає до своїх грудей. В мене таке враження, що він плаче.

Все ж таки сходимо вниз, не досягши вершини гори. Сприймаю це за недобру прикмету для нашого щастя.

Сходити вниз, виявляється, ще важча штука, ніж дряпатись угору. Север мусить мене раз у раз підтримувати, бо я, втративши душевну рівновагу, втрачаю й фізичну. Біля підніжжя гори чекають, стужившись за нами, наші лижі. Розбираємо їх і їдемо в місто.

По рівному Север їздить досить пристойно. Напрошується неждана думка: "Север з тих, що з ними можна тільки по рівному..." Нічого поганого не сталося. Не впало ні одного гіркого слова поміж нами, а проте я відчуваю, що ця прогулянка вирила якусь прірву між мною і моїм коханим. Ми виходили одними, а повертаємось вже іншими. Невже справді і тут винні гроші?

— Ти чого хотіла? — ехидно спитала мене Катруся, що в перекладі на звичайну мову означало: "Забирайся звідсіль!"

— Так, — відповіла я, зухвало витримуючи її спопеляючий погляд. — Я хочу їсти.

Страх як хочу їсти.

— Ти б бодай переодяглася, — просичала Катерина, що знову-таки означало: "Забирайся звідсіля, поки не пізно".

— Нічого, нічого, — піддержав мене мій майбутній шурина, — лижний костюм — це тепер крик моди...

Безбородько підсунув мені стілець поруч з собою, але я воліла сісти через крісло.

Катерина посміхалась найчарівнішим усміхом... вішальника. А я? Ох, я допалась нарешті до булки з маслом, яке досі призначалося виключно для нього. Це, звичайно, було свинство з мого боку, але що я винна, коли не могла опанувати себе?

Катерина дивилась на мене непритомними зі страху, круглими, як у сови, очима, а я вдавала, що не помічаю її погляду, і уплітала булку з маслом, а зверху ще з шинкою, аж за вухами лящало.

Безбородькові як лікареві, очевидно, подобався мій апетит. Він підсував мені тарілку за тарілкою, а я змітала все з них, як мітлою. Увійшла мама, і я побоялась глянути на неї. Я тільки здогадалась по руках, що вона зачасто підносить до обличчя хустину. Напевно, моя поведінка увігнула її у піт.

Безбородько, як звичайно, розповідав якусь історію, де героєм був не хто інший, а він сам. Я попала вже на кінець його розповіді. Він був чимсь сильно збуджений.

— Ти читала? — звернувся він до мене і тицьнув у руки "Прикарпатські вісті". Я, правду сказати, вперше дізналась, що така газета взагалі існує на світі божім.

— Ні. А що?

— Прочитай, тоді будеш знати. Будеш знати, що таке людська підлота. Ти молоденька, і не варто тобі отруювати душу, але прочитай. Прочитай... Ти щойно вступаєш в життя. Так, пізнаєш, який страшний світ. Отут... отут прочитай...

Газетна замітка (облямована червоним і синім олівцем) була такого змісту:

"Члени правління читальні "Сила" з передмістя Нашого Мнихівки звернулися з проханням до пана доктора Безбородька прочитати доповідь на тему: "Перша допомога в наглих випадках". Безбородько відмовився від доповіді тому, що це безплатно. Пан доктор — ура-патріот тільки на словах. Він вдає з себе народолобця, а в дійсності це шкуродер такий, що без грошей і умираючому не подав би ложки води і т. д. і т. д."

Мені стало ніяково за сестриноного нареченого, і я відсунула газетку, не дочитавши до кінця тієї інформації.

— Прочитала? — спитав Безбородько. — І що ти на це? Ти скажи мені, що б ти подумала, коли б ти мене не знала? Повірила б, правда? Натурально, що повірила б!

— Та що там "повірила б"! Яка людина з глуздом повірить цьому? Та це відразу, з самого тону видно, що то все — брехня і провокація! — не так заступилась за Безбородька, як підказала мені відповідь Катерина.

Мені треба було послухатись старшої сестри, але ні, мене начеб гедзь укусив, і я спитала:

— А чому ви справді не пішли?

Дурнішого питання я не могла поставити. Мій майбутній шурина зробився

бурякоподібним і, на моє щастя, накинувся з своїми претензіями не на мене, а на Катерину:

— Прошу, маєш! Перший виступ публічної думки! Ти щойно сказала, що ніхто не повірить, що всякий розумітиме, що це брехня, наклеп і провокація. Ось тобі доказ, як реагуватиме на цю замітку пересічна публіка. Ти ж чула: "А чому ви справді не пішли?" Чула! Так от і радій тепер!

— Та що вона, дурна, знає! — борониться Катерина.

— Як то — дурна? — не уступає Безбородько. — Дозволь! Панна закінчила гімназію і ще дурна. А хто тоді розумний? Так думає моя майбутня швагерка, людина, хочу вірити, до мене абсолютно прихильна. А що подумують собі про цю замітку чужі, до того ж заздрісні люди? Що подумують собі, прочитавши такий наклеп, наші міщани, наша пересічна інтелігенція, селяни, до яких дійде ця замітка? Таж то все мої майбутні пацієнти, — розумієш? Мене дискредитували, — знаєш вже чи ні? Чому я не пішов! Я не пішов, Славо (починає він до мене батьківським тоном), тому, що це була провокація. Розумієш, мене хотіли спровокувати. Мені дали б змогу прочитати доповідь. Так, я був би прочитав доповідь, а потім, як по кожній доповіді, почалася б дискусія... Я ж їх знаю! І я, розумієш, Славо, український патріот і католик, став би приводом для того, щоб вони провели вечір агітації за Радянський Союз!

— А чого ж ви мали стати приводом для цього? Я не розумію...

Я таки дійсно не розумію, що він має на думці.

— Ти не розумієш? Я тобі зараз поясню. Насамперед мене засипали б провокаційними запитаннями від стіп до голови. Наприклад, чому в Польщі немає державного безплатного лікування, і, будь ласка, викручуйся з такого питання. Або ще гірше: чому лікарі-патріоти не влаштовують у себе дні безплатного прийому? Або чому немає громадського контролю над тими, що деруть шкіру з пацієнтів? Для мене вистачило самого факту, що за організацію вечора взявся Броніслав Завадка.

Не знаю, хто такий Завадка. Кажу про це Безбородькові.

— І не треба тобі його знати. Мені, розумієш, мені, що маю ставати на ноги, — раптом така прилюдна реклама. Так це ж однаково, що бритва до горла. Це диявольська штучка! Розумієш, диявольська!! Це так: пішов би я до них з тією доповіддю — скомпрометували б мене, не пішов — то однаково скомпрометували. Але я бодай відомстив тій голоті.

До їдальні входить Ольга. Вона, бідолаха, розраховувала на те, що вони вже повечеряли, і тепер опинилась в дурній ситуації: ні за стіл сідати, ні назад вертатись. Моя врівноважена сестричка вибрала середне: сіла собі на отоманку.

— Але я їм відомстив! Слухайте, Олю, яку штуку я втяв їм... Як війна, то війна, пане добродію, як каже стрийко Нестор. Кличуть мене тому кілька днів до хворого з їхньої шайки...

— Але ж газету ви отримали щойно сьогодні?..

Це мій дурний язик.

— Так, газету отримав я щойно сьогодні, але просили вони мене з тією доповіддю

ще тому тиждень. А я знав, не думайте, що я вже такий короткозорий.

— Та що ти, справді! — улесливо запротестувала Катерина.

— Отож я знав, що моя відмова так сухо, як то кажуть, мені не обійдеться, а трапилася нагода, і я тим батярам відомстив авансом. Ха-ха-ха... що ви на це скажете?

Звернувся він на всі чотири сторони за похвалами, але всі наші мовчали.

Тільки Катерина з обов'язку нареченої схвально посміхнулась.

— Викликають мене якось до хворого. Що, питаю? "Побиття". Я зразу здогадався, в чому справа. Злодій, напевно, брав участь у демонстрації... Але нічого. Вдаю, що про те не здогадуюся. Оглядаю рану. Так і є. Порушена щелепа, вибиті два зуби, і куля прошила наскрізь стегно. Добре. Кинув я оком сюди-туди, в хаті — жахливі злидні. Жаль мені стало хлопчиська. Думаю собі: біднота нещасна, тобі ще треба комунізм? Сидів би тихо та заробляв на хліб насущний, а не пхався б до політики.

"Що тобі? Звідки в тебе такі рани?" — питаю.

"З хлопцями розбирав патрон і поранило".

А можеш назвати мені прізвиська тих хлопців? Може, і їм потрібна лікарська допомога?"

Мовчить. Справа очевидна, що бреше.

"Признайся, — кажу до нього, — я тебе не видам. Але мені, як лікареві, треба знати, якого походження твоя рана?"

Думав отак його взяти. Доторкнувся рукою: бачу, температура висока. Не виключений і сепсис. Мовчить.

"Ти хочеш бути здоровим і некульгавим, так?"

Мовчить, але по очах бачу, що так. Хто б у його стані цього не хотів?

"Я зроблю так, що не будеш кульгати, і щоку тобі зашию так, що тільки маленький рубчик буде, але ти мусиш мені сказати правду! Розумієш?"

Киває головою, що розуміє.

"Я тебе не видам, — кажу лагідно. — Я знаю, що ти не хотів, що тебе намовили..."

І що ви скажете, прошу панства, на те, що той лайдак підводить голову і каже, — прошу тільки подумати!.. — каже:

"А мене ніхто не намовляв..."

Але треба було при тому бачити вираз його обличчя! В мене таке враження, що коли б він міг, то кинувся б мені до горла.

"Значить, ти з доброї волі пристав до таких злодіїв?" — питаю.

Мовчить.

А, думаю собі, так ти такий? Раз ти такий завзятий, то і я тобі покажу, що можу! Залатав я йому щелепу так, що й сліпа дівка не вийде за нього заміж, і без анестезії. Думаю собі: як ти герой, то терпи, пся крев, за ідею! Вився з болю так, що ледве старий з старою утримали... так йому й треба! Як війна то війна!

Він ще не скінчив, як Ольга схопилася з отоманки. Була так схвильована, що блузка дихала на ній.

— І це... це говорить лікар? Та ви!.. Ви... — вона не сказала того, що думала, але це

було так легко здогадатись.

Вона вийшла з їдальні, тріснувши за собою дверима.

Я отетеріла. Найперше, я ніколи-преніколи була б не припускала, що моя флегматична сестричка здатна на такий вибух, а по-друге, я з острахом чекала, що тепер буде. Я блукала очима по підлозі, не маючи відваги глянути на будь-кого з присутніх.

Хвилину тривала закам'яніла мовчанка.

Аж раптом роздався фальшивий сміх Безбородька:

— Мої дорогі, в Ольги істерія... З тим треба щось робити, пані добродійко.

Слава богу, що тільки на Оліній істерії закінчилося. Я скористалася з хвилиної розрядки і втекла в дівочу.

Щось неладне діється в нашому домі.

Север, прошу, скоріш забори мене звідсіля. Я так хочу бодай дрібку гарного винести з батьківського гнізда!

Север ще не спав. Я тихенько постукала олівцем у двері, що на нашій мові означало: "Люблю тебе". Север відстукав мені: "Люблю тебе". Я хотіла вистукати йому: "Забори мене звідси", але побоялась, що не отримаю відповіді: "Завтра заберу тебе".

Север, коханий мій, чому я починаю втрачати віру в майбутнє? Чому?

Бронко був такий, як учора, як позавчора, як на початку літа, а проте з якогось часу в серце Сташки почав закрадатись сумнів. Вона ще не могла збагнути, в чому саме змінився до неї Бронко, проте відчувала, що він уже не той, що був колись.

Не той, не той, хоч, на перший погляд, здавалося, все по-давньому між ними. Бронко щовечора, як і раніше, заходив до Кукурбів, сідав в кухні на бамбетель, частував батька Кукурбу цигарками, розпитував, що нового у політиці, роблячи цим приємність старому, який мав пристрасть до газет, вислуховував з чемною зацікавленістю материні скарги на сусідів-зłodіїв і через деякий час, не прощаючись, часто залишаючи кашкета в запоруку, виходив на ганок.

За хвилину-дві виходила за ним і Сташка.

Мати не допитувала дочки, коли та повернеться в хату.

Попередніми веснами, коли було Сташка аж на зорі поверталася в хату, матері сон не брався. Гриз її страх, щоб дівчина не змайструвала собі байстряги. Не мала нічого проти, щоб дочка побаришкувала собі з хлопцями, аби тільки без біди. А коли й лаяла іноді Стаху, що та застоялась з кавалером, то більше для годиться, для отих сусідів-зłodіїв, аби не дерли собі писки, що мати дочки в руках не тримає.

Про себе ж, грішну, думала: "Коли ж їй гуляти, як не тепер? Може, тоді, коли пожовтіє, ніби той огірок-насічник, що й дід беззубий не захоче глянути на неї? Хай гуляє, доки туляється, а вийде заміж, обсядуть діти, і гулянок відхочеться".

Та відколи Бронко Завадків заявив, що буде женитись, матері спала гора з серця. Змайструють собі, то тільки й біди, що доведеться прискорено, на галай-балай весілля готувати.

Цей не підведе, можете бути певні!

Такий уже характер у старого й молодого Завадків, що скоріше здоров'ям своїм накладуть, ніж дане слово зламають. Такої вже заправки цілий їх рід, за що й шанують їх у Нашому і старе і мале.

Для Кукурбихи Сташка й тепер однаково вже що замужем. А як же інакше? Сама вже думала над тим, що на зиму треба буде викинути бамбетель з кухні, а внести туди ліжко.

Не будуть же молодята взимку по задвірках вистоювати. А якщо у заметіль і переночує Бронко, то великого гріха від того не буде. Наречені мають своє право. А буде старий бурчати, що з хати публіку робить, то вона пригадає йому, ая, пригадає, як то бувало, коли він до неї залицявся. Не дурний то видумав, що забула корова, коли телям була.

Ніхто з домашніх не помічає зміни у Бронковім ставленні до Сташки, а вона відчуває її щораз дошкульніше.

Бувають хвилини, коли Сташка намагається дурити саму себе: мовляв, Бронко, такий, як і раніше, лише надто перевантажений своїми справами. Та хіба це справді так?

Навесні цього року, хоч він як був зайнятий своїми справами, а до того ж і поліція ступала йому по п'ятах, проте, незважаючи ні на що, весь належав їй. Ох, як вона відчувала це серцем!

Читає він їй уголос газету чи переповідає, що було на робітничому зібранні (не завжди вона могла і мала право бувати там з ним), і так захопиться, що вже наче сам не пам'ятає, де він — на мітингу чи з дівчиною у садку. Проте навіть у такі хвилини відчувала Сташка живе тепло, що належало виключно їй, а рух його руки, яким він горнув її до себе, говорив їй про те, що Бронко й на мить не забуває про свою дівчину.

Правда, його рука й тепер не відмовляється обіймати її стан. Тільки оте тепло, що поєднувало їх серця і примушувало пульс битись в один ритм, поділося кудись з його руки. Вона тяглась до Стащиного стану за звичкою, без участі серця, так само, як її руки можуть орудувати на прядильному верстаті без участі думки.

— Чого ти такий? — обережно запитувала Стаха і зараз же додавала, щоб, боронь боже, не роздратовати його, не викликати з його боку не бажаних для себе підозрінь. — Може, маєш якісь неприємності?

І хоч як делікатно, з притамованим віддихом це вимовлялося, він відповідав їй роздратовано. Нарікав на бабський терор, на контроль над його думками, на курячий жіночий розум, що не бачить далі свого носа, врешті, на спробу скрутити йому карк, чого він найбільше у свій час боявся.

Сташка мусить вислуховувати тепер докори, ніби в цей гарячий час, коли вирішується доля їх друкарської організації — бути їй самостійною чи злитись з тими угодовцями-профспілковцями з-під стягу ППС, коли кожна година, можна сказати, на вагу людського життя, вона, Сташка, своїми бабськими підозрами хоче спутати йому руки й ноги так, щоб він і рушитись не міг.

А, будь проклята та година, коли він повірив, що Сташка буде не така, як інші,

тобто бодай хоч трохи розуміти його!

Сташка просила пробачення, хоч не почувала за собою жодної вини, хоч зроду-віку так не упокорювалась ні перед ким. А насправді то він повинен її просити, щоб забула заподіяну ним болючу образу, тим болючішу, що незаслужену.

Та дарма цього сподіватись тепер від Бронка. Він тепер зовсім не той, що був навесні. Хай він собі говорить, що хоче, вона стоятиме на своєму. Хіба навесні мало було в нього справ (запалися б вони, якщо це вони відібрали його в неї!). Коли у квітні цього року присудили до довголітнього ув'язнення серед трьох комсомольців і Бронкового знайомого (може, щось і більше, ніж знайомого, — Сташка не входила в це), то Бронко ходив, наче не при своєму розумі. А проте, коли наставали ночі і по хатах гасло світло, між нею і Бронком доходило до гарячих, злих обіймів, ще бурхливіших, ще більше не опанованих, ніж перед тим. Сташка тоді добре розуміла, що Бронкові треба якось забутись, аби відійти думками від шибениці.

А тепер так осотали його справи, що він зовсім уже не помічає її біля себе?

О, не така вона, щоб їй так легко можна було забити баки! Найбільш стривожило Сташку те, що Бронко став говорити неправду.

Завжди такий непримиренний до брехні і крутійства, він сам тепер викручується брехнею, наче хлопчак, часто навіть не помічаючи, як його слова розходяться з правдою...

Сташка щораз більше утверджується у переконанні, що у Бронка є хтось поза нею. Що б там Бронко не говорив їй, як би він не був завантажений роботою, які б справи не обсіли його, Сташка знає одну просту, стару, як світ, істину: коли худобина не хоче їсти, то вона, напевно, хвора, а коли чоловік відвертається від жінки, то він, напевно, має іншу. Був час, коли Сташка охолодження Бронка до неї приписувала не тій якійсь, а самій собі. Замало, таки правда, що замало цікавилася вона тим, чим весь він горів.

Та якраз у цей час на Стащиній фабриці сталася подія, яка більше відкрила їй очі, ніж оті книжки і брошури, що їх носив їй Бронко і які вона, правду кажучи, не завжди дочитувала до кінця.

Почалося з малого. Марися мотала нитки. Кожна з робітниць була зайнята своєю роботою, і ніхто не помітив, як вона зблідла. Дівчата, що стояли поблизу, зауважили тільки, коли Марися вже падала, і, на щастя, підхопили впору, а то могла собі чисто розчерепити голову об кант верстата.

В неї стали синіти губи й похололо тіло. Дівчата зняли крик, бо подумали, що настає вже її остання година. На крик вбіг у цех сам Гольдштром. Він, завжди такий стриманий (вічно жалівся на хворе серце), тепер кинувся в юрбу, розштовхав усіх, гримнув на дівчат, щоб не заводили рейваху, і зараз же наказав винести зомлілу надвір.

— Надвір! Негайно надвір! — кричав, сам торуючи дорогу до дверей.

Сташка була поміж тими, що виносили Марисю.

— Скоріше, скоріше, цієї ж хвилини надвір! — підганяв їх Гольдштром. Сташка дивувалась, що така щупла Марися відразу так обважніла.

Всі були певні, хоч і здивовані, що Гольдштром насамперед має на увазі стан Марисі, а він тим часом необережно прохопився:

— Надвір! Цієї ж хвилини надвір! — горлав він. — Треба мені цуресу на голову. Ще дасть дуба на території моєї фабрики, і роби що хочеш. Надвір, подалі надвір!

"А, то ти такий пташок", — подумала Сташка. Ті, що допомагали їй виносити Марисю, мабуть, були тієї самої думки, бо, не змовляючись, поклали Марисю на веранді приватної квартири шефа.

На, полюбайся тепер і спробуй рушити її звідсіля! Одна з дівчат побігла до аптеки телефонувати по швидку допомогу, а Сташка і стара Пйотркова почали приводити зомлілу до пам'яті.

Лікар, що приїхав за кілька хвилин, подивився Марисі під повіки, помацав пульс і тільки махнув рукою:

— Жодних ліків їй не треба. Ви дайте їй тільки попоїсти, і вона сама прийде до себе. Жінка зомліла з голоду...

Дівчата скинулись по кілька грошів, купили булку, масла, пляшку молока і все виклали тут же, на веранді перед Марисею. Очунявши, вона трохи попоїла, решту загорнула у папір для дітей і... заплакала...

— І що ж ви мені доброго зробили? Зомліла, то зомліла, чорт був би мене не взяв. Було хлюпнути на мене водою, і так відійшла б. А тепер?.. Боже мій, боже, старий тепер не зарахує мені дня...

— Вам виплатить каса хворих, — сказав наладчик машин, непомітний чоловік з кривими рахітичними ногами. — Раз ви хворі, то каса хворих обов'язково вам виплатить. Мене спитайте!

— А подошли б ви разом з своєю касою хворих, — вилилась у Марисі жовч на невинного чоловіка. — Не виплатить мені ваша каса, ніц мені не виплатить, бо лікар, самі чули-сьте, не знайшов жодної хвороби в мені... Боже, мій боже, й так не знати, звідки взяти, а тут ще й день урвуть!

В міру того, як Марися лементувала, навколо збиралося щораз більше робітниць. Врешті по цехах не залишилося жодної живої душі.

Від головної брами, з міста, надбіг касир і права рука Гольдштрома — Ізик. Напевно, чоловік мусив мати і прізвище, і повне ім'я, але на фабриці називали того сорокалітнього товстуна не інакше як здрібнілим — Ізик. Він здалека ще замахав своїми коротенькими руками, наче обганявся від мух:

— Ша, ша, ша! Що за рейвах? Що тут — мітинг? Ану, до роботи, а то... — він лапнув за грудну кишеню і витяг блокнот з олівцем. Але на цей раз ця погроза не подіяла. Всі робітниці покинули верстати, а всіх чей же не стане записувати.

Ізик тим часом збагнув вже, в чому справа.

— Чого ви кричите? Ходжу дорогою, слухаю крик, я думав, що пожежа... Чого Марися кинулася в істерику? Марисі Кукурбівна заплатить з власної кишені? Диви, диви, що за гвалт підняла та ідіотка! Кукурбівна дограється! А може, Марися потребувала з чоловіком спати, і від того їй стало млосно? Якщо Кукурбівна має таке

м'яке серце, то в чому річ? Хай Кукурбівна забере Марисю до себе на квартиру. Чого стали стояти? Ходіть до Мариськи, забирайте бебехи і діти й носіть все на квартиру Кукурбівни, маме... Ну? — примружив він свої червоні у русих віях очі. — Кукурбівна не має апетиту на таке милосердя з власної кишені?

Сташка виступила наперед. Трохи зблідла, і від того лице мовби хто всіяв ластовинням.

— Ідіть геть, Ізик, поки ми вас не попросили! Ми відведемо Марисю додому, а ви навіть не важтеся не зарахувати нам цього дня! Ідіть... Ідіть... ми не злякалися вашого блокнота... Дивіться, онде старий вже вас шукає... Перекажіть і йому, аби не важився нам дня не зарахувати!..

Сташка була певна, що за таке зухвальство Ізик обіллє її лайкою та прокльонами (а кляв він переважно єврейською мовою), тому і обернулась спиною до нього, щоб словесний бруд не вибухнув їй просто в обличчя. І як же здивувалась, коли Ізик без жодного слова, буркнувши лише собі під ніс щось незрозуміле, поплентався Гольдштрому назустріч. Сташка отетеріла від несподіванки.

"Невже ж таке щось могло і раніше бути, лише ми не знали, не пробували?"

Проводжати Марисю пішли Сташка і Вероніка. Сташка навмисне вибрала саме Вероніку. Це була нова робітниця з недалекого села, яка дивилась на свою роботу на фабриці, як на тимчасовий підробіток, і тому й не дуже запобігала ласки в старого. До того ж життя на фабриці їй не сподобалося, і вона однаково збиралася кидати роботу й найматись десь за няньку.

Невеликого росту, на коротких пружних ногах, весела і вертка чорнобривка Вероніка користувалася симпатією серед фабричного колективу. Дівчата сміялись, що навіть сам Ізик задивляється на неї. Вероніка плювалась від самого звуку цього імені, але свідомість того, що вона впала у око правій руці Гольдштрома, додавала їй впевненості.

Вона охоче погодилась провести Марисю. Марися, попоївши, хоч і трохи оклигала, та все ж виглядала дуже жалюгідно. Її ясне, негусте волосся, змочене водою, поділилось на пасмочка, і голова здавалась мало що не лисою. Від змоченої блузки і сорочки Марисі було холодно, і вона видзвонювала зубами. Дрібні й надзвичайно правильні риси обличчя ставали майже непримітними при її землистій шкірі і вимученому виразі хронічно запалених очей.

Придивившись до її профілю, коли йшли отак втрюх, сказала Сташка вголос те, що думала саме у ту хвилину:

— Марисю, та ти ще пенкносьць!

— Може, була колись, — байдуже відповіла Марися.

Жила Марися на околиці міста по вулиці Кривій. Хатка "на курячих лапках" була замкнена на колодку. Коли Марися відімкнула нехитрий замок, вони з двору попали в довгі сіни, що служили і за сарай, і за комору. Тут був також хмиз, валялася колода з застряглою в ній сокирою, дитячі санчата, старе поламане крісло (дивно, що Марися ще не спалила його), ванна без дна, стояла діжка з капустою, від якої тхнуло смородом

на всю хату, в кутку лежала піраміда всіляких пляшок і пляшечок, стояв мішок з картоплею, а на стіні висіло присипане пилюкою старе чоловіче пальто і жмуток засушеної червоної калини.

З сіней праворуч вели двері до кімнати. Як тільки Марися відчинила двері, звідти бухнуло у ніздрі кислими помями.

На підлозі бавилося двоє діток. Років трьох хлопчик і, може, на рік старшенька від нього дівчинка.

В кімнаті не було майже ніякої меблі, крім ліжка, збитого з нефарбованих дощок, стола і лав під стінами. На одній з лав лежала їжа для дітей — розкришений шматок чорного хліба і мисочка з юшкою. Юшки лишилося на денці. Годі було вгадати, скільки її з'їли діти, бо лава довкола миски і дитячі сорочки від коміра до подолу були мокрі. На ліжку не було навіть соломи. Голі, заплямлені дошки прикриті лахміттям, що служило за матрац і ковдру.

Сташка, в якій вдома була навіть стара, куплена по знайомству червона плюшева канапа і домоткані підстилки на підлозі, не припускала, що люди можуть жити в такій нужді. Квартира батьків з підстилками, плюшевою канапою, кольоровими шлюбними портретами батька і матері видалась їй розкішшю, за яку Сташці аж совісно стало перед лицем цієї безпросвітної нужди.

Найперше, що зробила Марися, це повитирала подолком дітям носи, повикручувала просто на них змочені нижче пупа сороченята й вигнала надвір бавитись. Поки поралася в хаті, розповіла дівчатам свою біду. Її чоловік вже другий рік не може знайти собі постійної роботи. Останнім часом працював на каналізаційних роботах. Отруївся там газом. Забрали в лікарню. Але там, замість видужати, він ще тяжче захворів. Відкрився в нього туберкульоз легенів. Колись, ще підлітком, хворів на груди, і от, коли палатна сестра побачила, що він харкає кров'ю, зараз же хотіла сповістити про це головного лікаря.

А лікар, відомо, наказав би негайно забрати його додому. А куди забирати? Про санаторій і мови не може бути, бо тут нема на хліб, а не на санаторій. Куди ж тоді забирати? В цю темну конуру між дітей, щоб і вони болі набрались? Ублагала, таки ублагала сестру, щоб та затаїла від лікаря хворобу. "А що буде, коли виявиться? — спитала сестра. — Я тоді через вашого чоловіка шматок хліба втрачу". — "Не викриється, сестричко, не викриється! Лікарі так рідко заглядають до хворих, що всі хвороби викриваються щойно по смерті".

Такі-то Марисині гаразди. А ще кажуть, що всім полякам в Польщі добре. Аби їм таке добро було, поки світа та сонця. От вона, полька з крові й кості, з діда-прадіда, її чоловік так само, — а що це їм дає?

За лікарню треба платити. Могла б за нього оплачувати каса хворих, але біда в тому, що він втратив вже право на неї. Еге ж, ще позаминулого місяця вийшов йому строк. Кажуть, місто могло б платити за лікарню, коли б представив свідоцтво убожества. Але те свідоцтво виходити — несила. Кажу вам, дівчата, просто несила. Як стануть тебе відсилати від дверей до дверей, від номера до номера, то вкінці так

замакітрять тобі голову, що вже сам не знаєш, чого від тебе хочуть і чого тобі від них треба.

Марися, слово гонору, вже думає, що таку тяганину з тими номерами навмисно придумали для того, щоб біднякам відхотілося користуватись свідоцтвом убожества! Де ж хто видів, щоб три дні витратити в тому магістраті і все ж не довідатись, як дістати те свідоцтво! Ходили б за ним ті, що вигадали його!

І так мусить Марися щодня, поки піде на фабрику, занести щось чоловікові у лікарню, і то не що-небудь, а щось поживне, бо ж людина на груди хвора! Мусить і дітям залишити щось з'їсти, — хоч ті лобуряки тільки переводять страву, бо он як порозливали юшку та хліб подроби́ли, — а для неї вже не вистачає. Отаке-то! Розповідь Марисі пригнобила Сташку. Отаке-то. Скільки часу, близько п'яти років, працювали разом, ніби й зналися, як лисі коні, як то кажуть, а виявляється, що воно не те. Чи не від того це пішло, що вони там, на фабриці, до тої міри звикли одна до одної, що й помічати перестали?

А може, воно ще й тому, — сама себе зажурила й сама себе розрадила Сташка, — що Марися заміжня, а на фабриці в них здавна завівся звичай, що поза фабрикою зустрічалися між собою тільки дівчата. Крім вільного часу, вони мали ще вічну тему для балачки, яка вже не могла цікавити заміжніх. Це, як зразу ж можна здогадатись, кавалери.

Тепер усе це набік. Тепер треба щось робити, аби хоч трохи полегшити становище Марисі. Певна річ, заправляти всім буде не хто інший, як вона, Сташка. Буде діяти сама, без допомоги Бронка, щоб показати йому, що й вона щось може. Смішно, слово честі, смішно думати, що в кого рум'яні щічки, то нібито й нездатні на серйозні справи. Ха! Ще й як здатні! Ми, власне, це збираємося довести!

Думки ці зачіпають Сташку тільки між іншим, бо ж найголовніше, — вона це розуміє прекрасно, — не в ній і не в Бронкові, а в тому, щоб допомогти як-небудь товарищі, і що теж дуже важливо, — може, навіть важливіше за перше, — навчити старого рахуватися з їх волею!

Марися того дня більше на роботу не вийшла, а Сташка показала на фабриці наприкінці дня, щоб порозумітись з іншими дівчатами. Отже, ухвалено, що на той випадок, коли б Ізик не захотів зарахувати дня Марисі, Стасі і Вероніці, решта робітниць має виступити в їхню оборону, а не мовчати, як досі бувало, з похнюпленою головою.

— А як прожене з роботи? — вихопилась котрась з нових.

— Не бійся, всіх, якщо будемо лише разом держатись, не прожене, бо тоді хіба мусила б фабрика стати. От була б чудасія!

Та до чудасії не доходить, бо Гольдштром за ніч придумав нову штучку. Не бажаючи, напевно, зв'язуватись з такою пискачкою, як Стаха Кукурба, він передав через Ізика, що він зовсім звільняє Марисю з роботи, тобто, боже борони, не він звільняє, а закон не дозволяє йому у текстильному промислі тримати таку кволу робітницю, як Марися. Особисто принціпал, прощу дуже, проти Марисі як такої нічого

не має, навпаки, він напише їй найкращу характеристику, але закон є закон.

Марися, намовлена Сташкою, досить сміливо відповіла, що її здоров'я — це її справа. Ясно?

— Дуже перепрошую, — відповів за старого Ізика, — воно трошки так, а трошки не так. За здоров'я робітниці відповідає і власник фабрики. Коли б хтось зробив на нього, скажім, донесення панові старості, що він тримає в себе хвору людину, то йому, ой-йой, як дісталося б! А до того ж неприємності з боку різних робітничих контролів, тих довірених осіб профспілок, що пхають свого паршивого носа там, де не треба! Через таку одну Мариську його комуністи можуть ще й у своїй газеті обмалювати. Треба йому цього? Потребує його підприємство такої реклами?

"А що б на моєму місці зробили лодзинські чи іваново-вознесенські робітники? — подумала Сташка. — Як Бронко діяв би у подібному випадку?"

Що б вони вдіяли, Сташка не могла вгадати, а що Бронко зробив би, то вона знала добре: зорганізував би комітет і примусив би Гольдштрома залишити Марисю на роботі. Адже це суцільна брехня, що Марися хвора! Яка вона хвора, коли, поївши вчора й сьогодні вранці, вона відразу відчула в собі сили за двох.

Сташка подивилась на Марисю, Марися подивилась на Сташку. Сташка повела оком по обличчях робітниць і, впевнившись у тому, що дівчата напоготові, опинилась ногами на стільці, на якому щойно сиділа.

— Товаришки!.. — вигукнула новим для себе самої, трохи хриплим голосом.

В Ізика, який щойно об'явив, що пан Гольдштром якраз вчора замовив нові машини, отже, скоро доведеться звільнити з роботи не тільки одну Марисю, а й ще декого, і при тому дотепно, як йому здавалося, пожартував, що, мовляв, машина не буде піднімати бунту, відразу від самого слова "товаришки" змінився вираз обличчя. Очі перестали роблено жмуритись, губи по-блазенськи усміхались, а оголене від цього маскуванню обличчя виявило неприховане занепокоєння.

І справді, непорозуміння з робітницею, якому він досі не надавав жодного значення, набирає, ну, набирає неприємного політичного забарвлення. "Товаришки!" Звідки тут "товаришки"? Що за "товаришки" на фабриці Гольдштрома? Якщо об'явилися тут "товаришки", то за їх спинами мусять стояти "товариші", а фабрика Гольдштрома тим і була морально міцна, що, за винятком наладчика машин і слюсаря в одній особі, старий свідомо не приймав на роботу жодного чоловіка. Жодного чоловіка, саме з остраху, щоб не затесався поміж ними який-небудь "товариш" і не заразив фабрики. Звідки тут раптом це паскудне слово?

Кинувши горде сміливе слово "товаришки", Сташка запнула. Миттю в голові стало порожньо, начеб хто повимітав звіттіля всі до найдрібнішого слова. Думки ще сяк-так плентались у голові, але слово, оте потрібне, оте єдине певне слово, яким треба б їй рушити вперед свій виступ, вислизнуло з пам'яті. Ось-ось мала його на язиці, і знову пірнуло у темну прірву, що утворилась в її пам'яті. І щойно, коли зиркнула на Гольдштрового посіпаку і спостерегла, як той, скориставшись з її замішання, очуняв і знову почав по-блазенськи мружити очі і кривити рот, Стаха перескочила ту прірву.

— Товаришки! — повторила ще раз Стаха не зовсім впевненим, але вже куди спокійнішим голосом. — Що тут таке? Нас тими якимись машинами знову лякають, як тих горобців опудалом? Страху — не ляхи, дівчата. Хто ми — діти, чи що? Добрих десять років ми чуємо одне й те саме, що придуть машини і викурять нас до чортової мами. Доки ж це буде? Гей, товаришки! Хіба не було так, що обірвуть тобі ні за що ні про що півдня, а ти мовчи, бо зараз тобі машини пригадають. Вліплять тобі штраф ні за цапову душу — стули писк, бо зараз тицьнуть тобі під ніс механічні верстати. Агі, доки це буде? Я хочу сказати, дівчата, не даваймося! Не біймося лише! А ще хочу вам сказати, що Гольдштром ніяких машин не замовляв і не замовить. Ні, ні, не привезе, Пйотркова, бо є криза. Криза не тільки в нашому зафайданому Нашому, але у всій Польщі. Машини тепер спродують, а не скуповують. Скажіть, Ізю, хай Гольдштром розкаже ці баєчки своїй бабці, а не нам. Це я кажу, товаришки, за себе, і за Марисю, і за вас, Пйотркова, і за всіх нас. І тому ми вимагаємо, щоб Марисю залишили на роботі, бо в неї хворий чоловік і двоє дітей. Ми признаємо, що вона слабосила, слабосила тому, що виснажена, але ми їй допоможемо. Хто чим може. І тому ми таки наполягаємо, щоб Марися працювала тут і далі.

— Я ще хочу від себе словечко, — відізвалась стара Пйотркова, згорблена жінка з запалим беззубим ротом. — Я терплю, як всі знаєте, на геморої. Сім років старий обіцяє купити гумову подушку, — а хто її бачив? А де сам господар? Я хочу йому самому пригадати, що він мені сім років тому обіцяв... Де він задівся?

— Ізик, Ізик, — лунають голоси з усіх кутів, — іди приведи господаря! Давай сюди господаря!

Вигуки сиплються, наче град, і Ізик, втягнувши ший у плечі, наче справді під ударами граду, іде по Гольдштрома.

Сталася небувала, нечувана в цьому приміщенні річ: не робітниці пішли до принципала, а посіпаці наказали привести його до них!

Марися, яка до цього часу була біля дверей, стає на своє давнє місце за верстатом. Вона майже певна, що ніяка сила не витрутить її звідтіля. Стара Пйотркова добралась до самого порога. Вона має непереборне бажання першою привітати пана принципала. Вона пригадає йому тепер свої геморої. Аж тепер вона пригадає йому їх! В старій така поза, ніби вона збирається не тільки пригадати, але наочно показати набуту на його фабриці хворобу.

Гольдштром не поспішає. Сташка починає вже хвилюватись: а що, як він взагалі не з'явиться? Візьме і не прийде на вимогу робітниць, і хто йому що зробить? У Пйотркової, яка спочатку була прибрала таку войовничу позу, заболіли ноги, і вона сіла.

Марися за своїм верстатом теж не знає, чи братись їй за роботу, чи іти звідсіля. Надто вже довго змушує старий чекати на себе.

Гольдштром тим часом має свої причини, з яких він не квапиться йти на фабрику. Він насамперед має чималий життєвий досвід для того, щоб не розуміти, що на гарячій страві можна легко спекти собі язик. Як людина, яка понад все цінить спокій (ах, те

хворе серце, те бідне хворе серце, звідкіль воно взялося на його голову?!), він вирішив загасити конфлікт у самому так би мовити зародку. Крім того, знаючи за своїм помічником здатність все гіперболізувати, Гольдштром певний, що він і тут здорово перебільшив. Що за бунт, що значить бунт на його фабриці. Звідки міг узятись у нього той комуністичний дух? Ось він входить у фабрику — і ніякого бунту не бачить. Всі робітниці, стоячи, поштиво чекають його прибуття. Одна Кукурбівна не мала нічого кращого, як видертись з ногами на стілець.

— Фе, вилізла з брудними ногами, як корова, а потім сядеш на те спідницею! Фе! Злізь, Кукурбівна... — діткнувся він злегка її своєю нерозлучною паличкою з срібною голівкою.

Але Стаха продовжувала стояти. Гольдштром відчув, як підряд два рази кольнуло в серці. Мельком зиркнув на своє відображення в шибі вікна. Вей мір, вей мір[194] навіть у шибі видно, який він блідий.

Завченим рухом принципал гладить свою пишну чорну лиснючу бороду, яка так прикрашає його бліде, з правильними семітськими рисами обличчя.

Гольдштром роздумує. Його рука то автоматично нап'ялює на ніс золоте пенсне, то знімає, і тоді воно теліпається на золотім ланцюжку, прив'язанім до чорної оксамитової жилетки, наче дармовис[195].

Ідучи на фабрику, він у душі висміював дурну натуру Ізя все перебільшувати, але, побачивши Кукурбівну з ногами на стільці, усумнився, чи дійсно Ізик тут перебільшив. Його увагу займає не стільки бунт, з яким він уже впорався (лише ті ідіотки ще цього не знають), як те, яким чином дісталися на його фабрику бацили комунізму.

Незрозуміло...

По великих фабричних центрах трапляються заколоти, — але в нього? В нього, де працюють виключно жінки, де кожна тремтить за своє місце за верстатом більше, ніж за свою жіночу честь! Бунт?! Та це ж анекдот! Йй-богу, анекдот чистої води!

А все ж таки бацили пролізли сюди, бо інакше і цього анекдотичного заколоту не було б. А все ж таки... — не перестає в роздумі гладити бороду Гольдштром, — а все ж таки...

— Чого стоїте? Чому не за верстатами? Що за непорядок? — Він не кричить, а питає тільки дещо підвищеним голосом. Іншим разом він обійшовся б з ними інакше, але тепер — ша! І, зважаючи на неугавний колючий біль у серці і взагалі, зважаючи на загальну ситуацію: ша.

Сташка зіскочила з стільця. Подумала, що могла б видатись смішною і тим тільки пошкодити справі.

— Я питаю, що за непорядок?

Водночас кілька голосів, серед яких вибивався шепелявий голос старої Пйотркової, стали йому говорити одне і те саме, лише в різних інтонаціях, з різною силою темпераменту: хай Марися залишиться на роботі, бо вона не хвора. Це брехня, начеб вона хворіла. Це раз. По-друге, хай Ізик не наважується вирахувати їм вчорашній день. По-третє, Пйотркова мусить нарешті отримати свою гумову подушку. По-четверте, щоб

не накладали штрафи за обірвані нитки, а наладили нарешті верстати. І щоб Ізик безсовісно не дописував їм нібито взяті ними в аванс і ще щоб...

— Ша-ша, — заспокоює їх Гольдштром характерним рухом руки, ніби щось відсуває нею від себе. — Ша, сказав я, ша! Як же я в такому гаморі можу говорити? Ша! Завтра прийдете до мене в контору, лише не всім гамузом, а дві з вас, "делегація", — іронізував він, — і тоді скажете про те, що вам ідеться.

Тоді Сташка скочила, ніби злетіла, на стілець і звідтіль голосно, на всю фабрику, почала, задихаючись, ковтаючи слова:

— А ми... ми не будемо, не хочемо до завтра чекати! Чекати до завтра! Я зараз скажу, скажу, чого ми хочемо. Не перешкоджайте мені, Пйотркова, я скажу і за вас, і за себе, і за Марисю, і за всіх, за всіх скажу. Скажу! Ви всі мовчіть, я одна буду говорити. І ви, Пйотркова, мовчіть.

Вона знов зіскочила з стільця і, пропхавшись перед самим ніс Гольдштрома, почала йому викладати (загинаючи за кожним пунктом палець правої руки) їхні вимоги одну за одною.

Гольдштром слухав Сташку, хитав головою, раз по раз нап'ялював і знімав пенсне, знову хитав головою і знову слухав, а коли нарешті Сташка скінчила, він усміхнувся в бороду і наче нечемним, але все ж таки любимим дітям покивав робітницям пальцем:

— Вай, вай, що мені з вами робити? Ви таки мене засмутили. Я думав, що ви дорослі дівчата, а ви чисто діти! А стара пані Пйотркова теж має розуму не більше від вас. Вай, вай, що то буде, коли вас так легко піддурити? Що ви затіяли? Бунт? А якби я таки був свиня і позвав сюди поліцію? Ну, чого Кукурба там шепчеться? Я знаю, що поліція за таке не зняла б вам голів і не посадила б зразу під ключ, але ви були б вже всі, ну, як то називається, всі до одної були б вже нотовані[196] у поліції. Не треба говорити, що кавалери думають про дівчат, нотованих у поліції...

— Но-но, там! — відіззався хтось з середини натовпу. — Всякі нотовання бувають. Знаємо!

— Ша! — вдарив принципал рукою по рамі верстата. — Я сказав: ша! Звідки ви знаєте? А може, мене вже випитували панове з поліції: як там у вас на фабриці, пане Гольдштром? Спокій? Спокій, пане комісарє. Всі мої дівчата файні. Я не сказав: Ольга — прима, а Кукурбівна — вітер. Я казав, як пристало принципалові, як сказав би рідний тато про своїх дітей: всі дівчата в мене файні... Чуєш, Кукурба?... Я працюю, і вони працюють. Я відпочиваю, і вони відпочивають.

— Я їм курочку... — зашепотів хтось так тихо, що Гольдштром без шкоди для свого авторитету міг вдати, що не дочув.

— На Новий рік я сам люблю повеселитися і їм завжди даю на цукерки... Так я кажу про вас, — а що ви мені за це? Я не дивувався молодим. Звісно, молоде-дурне, але ви, пані Пйотркова! І ви проти принципала? У вашому віці водити компанію з такими шмаркатими, то вже трохи... того... не личить. Аби я такий здоровий був. І ви подумали, — звернувся він з широким жестом до всіх, — що я справді звільнив Марисю з роботи? Вай, вай, як вас легко обдурити! Аж мене страх бере, як я собі подумаю, як

легко вас з путі збити... Навіщо мені звільняти Марисю з роботи, коли Марися в мене найперша робітниця, ну, ні? Я хотів, правда, трохи настрашити. А як вам, Марисю, ваша рідна дитина надоїсть і ви згарячу скажете їй "шляк би тебе трафив", то що? Ви на правду хочете, аби вашу дитину нагла кров залляла? Марися мене образила, ну і Кукурбівна теж язика розпустила, і я думав собі, що вони здогадаються перепросити принципала, а вони завели забаву... ха-ха... у бунт. Я вислухав всі ті пункти, що тут мені виклала Кукурбівна, і не знаю, чи, може, не розумію, — де ж те непорозуміння між нами? Всі ваші претензії для Ізі!.. А хто тут Ізя? Що він — мій спільник, брат, сват, зять чи син? Сьогодні Ізик є, а завтра Ізика нема, — правда? Якби я був знав, що той лайдак дописує вам не взяті аванси, його духу давно б тут не було... Ізик, Ізик! Ізик просто-напросто свиня, і все! Ізика завтра може чорт забрати з фабрики, а ми з вами залишимося і будемо працювати на здоров'я, правду я кажу? Я знаю, що ви нарікаєте і на мене. Молоді вічно невдоволені з старих... так уже побудований світ. "Старий сякий", "старий такий", — чи як ти мене мастила, Кукурбівна? А за той час, що ви тут гармидер піднімали... за той час, ану вгадайте, що сталося? За той час, Марисю, прошу вас слухайте, за той час до Марисі поїхала фіра з картоплею, дровами, ну і ще там з усякими делікатесами. Я хотів би бачити другого господаря, щоб дбав про своїх людей так, як Гольдштром. Ти чуєш, Кукурба? Я хотів би, щоб ти поїхала у Львів, у Краків, у Лодзь і знайшла мені другого такого господаря... такого принципала, як ваш старий Гольдштром. Я дам тобі тисячу злотих, якщо знайдеш другого такого дивака. А ви тут підняли гармидер, не знати чого! Ну, ну, розходьтесь по верстатах, а Марися хай збігає додому, бо там поїхала фіра. Що-о? Вам ідеться про вчорашній день? Ха-ха-ха... Що ви ломитеся у відкриті двері? Вчорашній день давно вже зараховано! І тобі, Кукурбівна, і вам, Марисю, і навіть тобі, Вероніко, хоч з тебе така робітниця, як з клоччя батіг! А вам, Пйотркова, ось три злотих, і щоб більш я не чув тут про ваші геморої. Фе, літня жінка, а не має стиду! Ідіть, Пйотркова, вже ідіть і купуйте собі ту подушку, бо мені ваші геморої вже носом вилазять!

Він показав рухом, як йому носом лізуть геморої Пйотркової. Дівчата бризнули сміхом. І від цього сміху ніби що тріснуло в повітрі, що давило всіх, і всім відразу стало легко та весело.

Марися, нашвидкуруч заправивши поли блузки в спідницю, прожогом вискочила надвір. Треба ж розуміти: фіра з добром приїде, а двері замкнені на колодку, а ключі від колодки в неї.

Пйотркова, підшморгнувши носом (до сліз зворушили її оті три злоті), підморгнула дівчатам. Хазяїн, мовляв, прорахувався, гумова подушка коштує тільки два сорок. Отже, шістдесят грошів лишиться в неї в кишені.

Та найбільше за всіх була рада Стаха. Тепер, коли все так добре закінчилося, думала вона не про Марисю, не про Пйотркову, а тільки про те, як вона розповість про їхню перемогу Бронкові.

Чи й тепер здумає він ще протиставити їй, Стаху, тій глухій дівчині? Якщо любов його до Стахи почала слабнути від того, що вона недостатньо цікавилась його

справами, то тепер він повинен її на руках носити, а не інакше!

Сташка не могла діждатися кінця робочого дня, а дома тієї години, коли на поріг ступить Бронко. Не дала йому цим разом пополітикувати з батьком, а зразу ж просто за рукав вивела з хати і потягнула за собою в садок.

Пломенюючи щастям, вона уривчасто, часто перебиваючи власну мову вигуками захоплення, почала розповідати йому про випадок на фабриці Гольдштрома. Бажаючи ще вище піднятися в його очах, а тим самим ще тісніше прив'язати його до себе, вона почала в цій всій історії нескромно висувати на перше місце себе, як героїню. Похопилася, що задалеко зайшла, щойно тоді, коли Бронко спитав, як він це вмів, з убивчою іронією:

— І... це все діло твого розуму?

Сташку начеб хто холодною водою облив. Вона охнула з тихого переляку, — принишкла. Їхня перемога, ота фіра, вантажена дровами, і гумова подушка для Пйотркової були передані Бронкові вже підупалим, несміливим голосом.

Вислухавши історію до кінця, Бронко лайнувся:

— А шляк би це трафив! Слухай, Гольдштром купив вас, як телиць на ярмарку. А ти коли не знаєш, як братись за справу, то краще не починай, — зрозуміла? А потім, що це таке? Відколи це ти така розумна стала, що вже не потребуєш моєї поради? От, чорт, така була нагода! Спартачила таку нагоду, та ще й похвали жде від мене. Слухай, справа не в геморої якоїсь там вашої Пйотркової, а у великому пролетарському визвольному русі! Скільки я тобі про це говорив? Таж оці ваші нібито "успіхи" і "перемоги" — то ще гірше, ніж ніщо, бо це, розумієш, розклад, деморалізація робітничого класу. Слухай, ви ж на факті довели, що вас можна купити, розумієш, купити за мішок картоплі і якусь подушку. Іди, іди, не ластись до мене, бо я такий злий, як встеклий[197] пес. А вона ще хвалиться: я це, я он те. Негарно, Стахо, так, бігме, негарно. Треба, дівча, трохи скромніше і... розумніше.

Сташка розплакалась. Боролась з слізьми, доки могла, а врешті, мотнувши безнадійно головою, заревла вголос. І як же їй було не плакати, коли Бронко перестав її любити?

Напевно, коли б він любив її по-давньому, то спокійно і терпляче розтлумачив би їй оцю невдалу затію з Гольдштромом. Пробачив би, пояснив, а не гримав би на неї. Та що тут багато говорити? Сташка заздальгідь знає, що тепер, що б вона не сказала, що б не зробила, що не вдягла б на себе, все буде йому не в догоду. У цьому відношенні всі чоловіки без винятку однакові. Коли закохуються, то й дранка на тобі здаватиметься їм шовком, а коли перестають любити, то шовк видається їм дранкою.

— Як ти змінився, Бронку, як ти змінився...

— Чим я змінився? До тебе змінився? Ну, говори, чого мовчиш? До тебе, може, скажеш, став я іншим? Чим? Говори, чим?

Цього, власне, Стаха не вмів з'ясувати словами. Проте підозріння, що в нього хтось є, давно перейшло в болючу певність, яка не покидає Стахи ні на мить. Голову свою дає вона на відріз, що воно так, а не інакше.

Візьмем хоч би таке: сидять вони тепер обоє за хатою на сіні, а він навіть голови не хоче покласти їй на коліна і ще питає, чим змінився до неї. Всім! Всім, всім змінився!

— Ти, — вистогнала з болем і переляком, — ти... маєш когось.

— Я маю когось, крім тебе? — спитав Бронко таким непідробним тоном людини з чистою совістю, що міг би купити кого завгодно, але тільки не її. — Слухай, може, покажеш мені ту, що я її маю? — поглузував він, знаючи, що ні на кого Сташка не зможе вказати, бо нікого в нього не було так, як це розуміла вона.

Ольга Річинська, яка так неждано, проти його волі, проти всякого здорового глузду запала йому в серце, дійсно була для нього нічим більше, як фата морганою.

Ніхто б не повірив, а коли б повірив, то засміяв би його, що він лише двічі розмовляв з тією дівчиною і втратив голову. Дур напала його, ніби важка недуга. Він, комуніст, марить попівною, наче якийсь гімназистик! І хоч плач, хоч смійся над собою!

Ще хлопчаком бачив він колись на ярмарку лубочну картину, на якій монахові в келії ввижається нага жінка. Переляканий привидом, монах заслонює долонею очі, але вся його постать так тягнеться до солодкої мари. Під картиною був напис: "Спокуса".

Отакою спокусою для Бронка була панна Ольга Річинська. З тієї хвилини, коли він побачив на її очах сльози і відчув, що у своїй безпорадності вона шукає опору навіть у нього, щось буквально поробилося з Бронком. Відчував потяг до Ольги Річинської. Свідомість того, що він може бути їй потрібний, пробудила нову рису в його характері. Не хотів так, як у відношенні до Сташки, лише отримувати, але прагнув і дарувати себе, прагнув захищати і піклуватись. Це принесло не знану досі насолоду: насолоду опіки сильнішого над слабшим.

Спочатку Бронко дурих себе тим, що прагне через Ольгу пізнати той ворожий для нього світ. Умовляв себе, що хоче наблизитись до неї лише для того, щоб, вивчивши той світ, ще успішніше боротися з ним. Та почуття справедливості і чесності з самим собою примушувало його відмовитись від цієї брехні.

Зовсім не для того прагнув він Ольги. Хотів здобути її, аби мати право занурити своє обличчя в її пишні коси і вдихати їх запах, як аромат черемхи, взяти ніжну, чисту на руки і нести лісом поміж трав і квіток.

Дві честі, дві логіки, дві душі боролися в Бронкові Завадці. Один Завадка вважав Сташку своєю дружиною. Хай незаконною, однаково вже дружиною, з якою він, крім усього іншого, був зв'язаний і словом честі. Слово честі для Завадків — це закон, твердість якого вимірюється хіба що життям.

Що він міг закинути Сташці? Старалася і годила йому, як уміла, наскільки вистачало в неї розуму й вигадки.

Історія з Гольдштромом (хай і діяла тут Стаха не без власної замаскованої мети) свідчить все ж таки про її соціальне пробудження. Чому нагримав на неї замість похвалити? Чому, замість зрадіти з цього приводу, шукає, як то кажуть, кістки в молоці?

Єдина провина Сташки перед ним хіба та, що любить його більше, ніж він хотів би для нормальних відносин у подружжі.

Та хіба це гріх? Хіба це не притаманне жінкам? Як він все це чудово розумів і як же плутався в цих чудово зрозумілих справах!

Найбільшою мукою для Бронка було те, що він хотів поступати з Стахою, як людина честі, а відколи запала йому в голову Річинська, все по відношенню до його дружини стало брехнею.

Все. Все! Потиск руки, ласкаве слово, обійми — все.

Нечесними, не гідними справжнього чоловіка були тепер його викрутаси перед Стахою. І чим він боронився? "Покажи мені ту, що я її маю!" Чи не був подібний до злодія, який сховав украдену річ у безпечне місце, а сам нахабно домагається, щоб перетрусили йому кишені?

"Покажи"! Сташка давно показала б йому, коли б тільки могла натрапити на слід суперниці. Запідозривши Бронка, Стаха стала стежити за ним з усією майстерністю, що її перейняла від матері, яка стежила за батьком, відколи Стаха пам'ятає їх обох.

Не раз і не два тулилась в чужих брамах, вичікуючи, коли Бронко повертатиметься з роботи. Не так просто було Сташці вирватись перед шостою з фабрики. Коштувало це їй чимало хитрощів, включно до удаваного залицяння до Ізика (Стаха до Ізика!).

Нічого підозрілого не могла помітити Сташка. З друкарні виходив Бронко з кимсь з товаришів. Останнім часом бачила його з тим новим, Каминецьким. Ішли разом, іноді до ринкової площі, іноді Каминецький проводив Бронка під саму хату.

Бувало й таке, що Бронко попереджав, що сьогодні в нього термінова робота і він затримається в друкарні. Підозріваючи, що причиною затримки була та невідома, ненависна вона, Сташка іноді поза північ вичікувала Бронка в чужих брамах поблизу друкарні. Наражувалась на те, що чоловіки зачіпали її непристойними словами, приймаючи її за вуличну. Стаха звичайно відмовчувалась, але часом терпець уривався, і вона відрубувала їм так, що піднімали комір вище вух і тікали чимскоріше.

Коли нарешті Бронко, іноді ген за північ, виходив з друкарні, Сташка, ховаючись поміж тіннями, не довіряючи власним очам, вела його аж до брами садиби Завадків. Чекала, поки зникне за дверима, і тоді, заспокоєна, поверталась додому. Доходило до того, що частувала Бронкових співробітників пивом, щоб за кухлем хитрими питаннями витягти від них, що той Бронко взагалі думає про дівчат.

Тут зазнавала вона справжнього тріумфу!

Колеги Бронка сміялись над ним! Підп'ють собі і сміються (а що у тверезого на думці, то у п'яного на язиці), що Завадка оферма, файтепа, поламанец[198] який втріскався в одну Сташку і поза нею світа не бачить. Що то за кавалер? То не кавалер, а зараза серед чесного парубоцтва.

Практикувала Сташка і таке. У неділю, коли обоє вони були вільні, вона раптом прикидалась хворою. Коли ж Бронко, посидівши біля її постелі, виходив, вона, одягнена під ковдрою, вискакувала з ліжка і бігла за ним назирці. Перший раз зайшов Бронко до Каминецького. Другим разом звернув до читальні. У читальні могло всіляке бути. Причаївшись біля вікна, Стаха стежила, що буде далі. Бронко ввійшов усередину, минув зал, в якому танцювали, і зник у кімнатці з газетами та шахами.

А проте таки мав когось! Але кого? Кого?

Не був же він закоханий у мармурову фігуру в музеї або в образ богородиці. Любив живу жінку з крові і кості, а якщо любив, то мусив зустрічатись з нею. Не сидить же вона, замкнена, в замку, як середньовічна царівна, а ходить по вулицях Нашого; а якщо так, то не може бути, щоб Сташка не зустріла її. Напевно, не раз вже розминалась на вулиці з своєю ворожицею, лише не знала, що це саме вона.

Ох, попалася б вона Сташці в руки! Цілою не вирвалася б вона з них, це певно. Показала б вона тій тіпанці, як чіплятись до чужого чоловіка. Хай, хай скоїлося б збіговисько! Пхе! З того Сташка не журилася б! Хай обступив би їх народ колом і дивився б на них, як на цирк. Сташка не зважатиме ні на що! А коли б і це не допомогло і вона ще раз перехопила б її в парі з Бронком, то тоді не завагалася б навіть перед сірчаною кислотою. Слово честі, що так!

Спадало вже Сташці на думку, що, може, чорт його знає, він там на роботі має когось. Знайшла вона дорогу

і до Бронка на роботу, аж у складальний цех. Сталося так, що Гольдштромові треба було надрукувати якусь рекламну летючку, і Сташка на свій ризик, замість Вайнштока, віднесла роботу до Філіпчука. Дівчата, що їх побачила Сташка у друкарні Філіпчука, а їх було всього три, не могли бути її суперницями. Пробувала Сташка затримувати Бронка в своїх обіймах цілу ніч до світанку. Повертався додому, ледве тримаючись на ногах. Була певна, що після такої заправки відхочеться йому скакати в гречку, та скоро зреклася і цього способу.

— Йой, що я роблю? Та він так злягти може, — а тоді що? Тоді зненавидить мене, що й на очі не захоче бачити. Чого я, дурна, хочу від нього? Не приходить хіба до мене щовечора? Не сидить поза північ? Чого мені ще треба від нього?

Дурила сама себе, бо добре знала, чого їй ще треба було від Бронка. Серця треба було їй від нього, а цього не міг дати Бронко. Його моральні муки зростали ще й від того, що він добре усвідомлював, в чому його слабкість, але не робив нічого, щоб побороти хворобу. І виходило так, що все те, що він колись засуджував в інших, оті слабкі місця, брак послідовності, прояви нестійкості характеру, безвольність, пасивність, невимогливість до власних прогріхів — все це тепер обернулося проти нього.

Олекса Загайчик, якому Бронко не переставав допикати боягузством, міг тепер йому відповісти: "Лікар, вилікуй себе самого".

Правду, стократ правду говорить Сташка, що він змінився. В одному вона помиляється. Він змінився не тільки у відношенні до неї, він взагалі змінився. Де він, той давній Бронко Завадка? Де?

Скільки разів було у дискусії з товаришами Бронко не без деякої бундючності заявляв, що він, мовляв, не визнає мужчини, який не є абсолютним господарем своєї волі. Одного разу, коли він знову завів дискусію на цю тему, хтось з хлопців напівжартома зажадав, щоб свої слова Бронко довів фактами. Якщо у Завадки справді така сильна воля, то хай зразу перестане курити і закурить не раніше ніж через рік.

Бронко прийняв виклик. Тут же роздав товаришам цигарки і витримав рік посту, хоч перший день не міг собі місця знайти, бо навіть вночі снилося йому, що бігає з цигаркою в зубах і шукає, де б прикурити.

Колись вичитав чиясь думку про те, що фізичний біль завжди можна перенести, бо врешті він кінчається непритомністю або смертю, і це стало для нього аксіомою. Коли вперше потрапив у руки поліції, мав заледве двадцять один. Не подивились, гади, що молоді кості, і били так, що втрачав притомність. Відливали водою, обгортали у мокре простирано і знову били. А все ж таки не витягли з нього те, що хотілося їм знати. Тиждень не міг лягти навznak, так його пекли побої. Що ж, сам витримав, то й мав право вимагати від інших.

А чому тепер не знаходить в собі сили волі відмовитись від попівни? Адже це не спричинить йому того фізіологічного болю у всьому організмі, як тоді, коли перестав курити... Не буде втрачати притомність, як у поліцейському комісаріаті. Отже, в чому справа? Звідки таке безсилля?.. Безсилля? Не те слово. Бронко Завадка ще знайшов би в собі сили й тут сказати собі "ні". Зціпив би зуби, як це він уміє, стиснув би кулаки, й сила прийшла б сама собою; але справа в тому, що в цьому випадку він не хоче піти на цей подвиг.

Все інше у своєму житті, себе всього, за винятком цього одного куточка у серці, віддасть він для справи, а це одне хоче мати виключно для себе. Ось в чому цвяшок!

— А я таки все своє... Якби ти не мав когось, то ти був би іншим... І не пробуй викручуватись, ти... брехуне...

І заки Бронко отямився, вона наступала на нього з недобрим, таким спотвореним злобою обличчям:

— Плювати я хотіла на тебе й на твою любов! Потрібний ти мені дуже! Давно б уже вигнала тебе, коли б не те третє, що скоро знайдеться між нами.

Звістка про те ошелесила Бронка.

— Слухай, може, це ще не певно?

До Сташки повернувся її давній задерикуватий тон дівчини, що вибирала і покидала за своїм уподобанням:

— Ага, "не певно"! Я сама хотіла б, щоб так було, але дарма. На дідька треба було мені зв'язуватись з тобою! Якраз тепер, коли я гадала взимку підробити трохи, мусило це звалитись на мою голову.

Недобра думка майнула в Бронковій голові: "А може, Сташка натякне на аборт?" Вона не порушила цього питання, і йому стало не по собі від самої думки про подібну розв'язку.

Отже, мав перед собою не Стаху, а матір свого сина. Вся ласка й тепло, що ще збереглися у Бронка до Стахи, взяли тепер верх над ним.

Обійняв Стаху і поцілував сердечно в губи.

— А ти знаєш, що ти моя перша любов? — і тут же хтось злий шепнув йому на вухо: "Перша любов — не завжди справжня любов".

Та Бронко обірвав думку, ніби нитку. Блюзнірством видалася йому сама думка про

попадянку в таку хвилину.

— Якщо так, то скажи своїм, хай готуються до весілля. Мама моя буде трохи відказувати, що хата не відремонтована... Думали якраз цієї осені. Але якщо вже так, як ти кажеш...

Сташка відповідає розважливо:

— Хата може почекати, а воно чекати не буде. Я хочу, Броник, щоб ти сам сказав про це моїм старим. Розумієш, щоб вийшло якось по-людськи.

— Я поговорю, — надів кашкета, збираючись уже йти.

Сташка відчула інстинктом, що звістка, яку почув, приголомшила його і зараз йому не до пестоців. Тому навіть не намагалась затримати його.

— Поговорю з старими. Але слухай, Стахо, жодних дівчих вечорів, віночків, фат і інших там подібних комедій. Розумієш? Тепер бувай здорова, забіжу до Каминецького.

Це було нове у їх взаємовідносинах. Досі Бронко, не питаний ніколи, не звітував перед Сташкою, куди йде чи звідки прийшов. А навіть було на її настирливі (особливо останнім часом!) питання, як на злість, любив відповісти: "Іду в одне місце" чи "Був в одному місці".

Тепер сам відрепортував їй. Чого ж дивуватись? Батько Завадка, коли виходить з хати, теж завжди говорить матері, куди йде.

Зупинившись на розі Черешневої на містку, Бронко, замість Гарбарської вулиці, повільно побрів стежиною ліворуч на луки.

Було близько одинадцятої, коли Бронко вийшов від Сташки. Так рано ніколи ще не повертався від своєї дівчини.

Надворі ясна холодна ніч. У світлі місяця будівлі, дерева, земля здавались металевими. Великий місяць скоріше нагадував свою карикатуру у дитячих зошитах, ніж опоетизоване млинове коло.

Хоч приморозків у цьому році ще не було, трави під ногами уже хруптіли. У полі холод ночі став ще відчутнішим, ще виразнішим. Бронко зупинився. Навколо панувало велике мовчання. Не мертвотна тиша, а причаєне, у стані відпочинку, життя природи.

"Під моїми ногами, над моєю головою, поміж пальцями моїх рук пульсує життя".

Чиї у біса це слова? Вчора чи позавчора складав цей текст, і от вилетіло з голови прізвище автора. З нивок заносило свіжим угноєнням.

"Велика мати живиться", — подумав Бронко. Нахилився, вирвав жмут якогось зів'ялого зілля, розтер у пальцях, як любисток, занурив у нього носа. Запах ув'ядання — запах осені.

Глянув на небо. Які рухливі зірки! Їхнє мерехтіння чомусь пов'язалося в його уяві з рибою в неводі. Бронко вирішив твердо поговорити з самим собою. Розмова ця була коротка:

"Свинею я ніколи не був і не буду. Хлопець мусить мати не тільки прізвище, але й тата. Мій біль — виключно моя справа. Знаю, що довго буде боліти. Може, й ніколи не перестане, але стогону мого не почувеш, Ольго. Нічим не дам його відчутти і Сташці. А свинею, ще раз кажу, не був ніколи й не буду. Все! Можна спускати завісу. Кінець!"

Додому повернувся Бронко вдосвіта, зарошений по коліна. Мама Завадкова, яку сповістив син про те, що вона скоро стане бабунею (очевидно, не обійшлося без сліз і лементів при цій нагоді), інакше витлумачила собі ці мандри. У всякому разі, не сумнівалась, що були вони удвох. Приблизно в той час, коли Павлина Завадкова охкала над долею свого одинака, Мариня Річинських зняла крик, що цієї ночі на подвір'ї був злодій. Правда, нічого не вкрав, але що підготовляв собі ґрунт, то певно, як аміні в оченаші.

Зайшов з левади через сад, обійшов хату, постояв чогось під вікном дівочої і тією самою дорогою вийшов.

Боявся, очевидно, щоб не рипнула хвіртка в головній брамі. Пан доктор Гук свариться, чому не змастять завіси у хвіртці, а то, диви, нема зла, щоб на добро не вийшло.

— Я давно говорила, що треба пса завести. Або бодай сказати господареві, щоб паркан від левади обвів колючим дротом. Але все як до стінки! Хтось якраз прислухається до мого голосу в цьому домі!

— Моя Мариню, — сказала на те Олена, — як злодієві треба буде, то він і через десять колючих дротів перелізе. А собаку можна отруїти. Пригадую собі, був такий випадок у Лісках...

— То що їмосць вічно з своїми Лісками вилазять? — фиркнула Мариня. — Я їмосці одне, а їмосць мені друге...

— Бо я, — спромоглася на протест Олена, — скажу правду Марині, не вірю в жодного злодія! І так уже побила нас доля, то ще й злодії важилися б на нас? Та де ж би господь допустив до чогось подібного?! Напевно, хтось заблукався...

Смішна та Мариня! За життя Аркадія, коли опливали в достатках, не чути було ніколи про злодіїв, — то хто тепер мав би лакомитись на їх мізероту?

* * *

Вирішили згідно, що весілля, з огляду на траур у родині, відбудеться зовсім тихо: свідки й молоді.

Одним свідком мав бути доктор Гук, другим хотіла тітка Клавда. Священик просив, аби по можливості й другий свідок був чоловіком.

— Що за консерватизм! — вихопилося в доктора Безбородька, який, за порадою Катерини, потурав химерам тітки Клавди, бо то може оплатитись.

Священик, добродушний черевань, пояснив Безбородькові:

— Власне кажучи, нема закону, що забороняв би жінці бути за свідка. Сказано тільки, що й жінка може бути свідком при шлюбному акті, якщо — це виразно зазначено — є при здоровому розумі. Моя засада: з богом у небі і владою на землі краще не задиратись. З того виходить, мої любі, — додав ще, — церква нерадо допускає жінку за свідка. Так.

Потішав, що другого свідка він сам підшукає. Це звичайна формальність, і може її виконати хто-небудь, навіть піддячий. Є навіть забобон, який каже, що свідок з простолюдця приносить щастя молодим парам.

— Звичайно, церква відкидає забобони, — застерігся запобігливо отець парох, але Катерина з Безбородьком встигли вже перекинутись поглядом.

Річ ясна, що пояснення, яке дав отець парох, не можна було передати тітці Клавді. Легко було наразитись не тільки на смертельну образу, але ще й шкоду, бо Клавда належить до натур, що помсту вважають за справу честі. Катерина, яку поєднували з тіткою Клавдою якісь таємні інтереси, дістала навіть мігрень з цього приводу. Олена й собі зажурилась. Не говорила багато, зате поплакувала по кутках.

— Ще як і Клавда від нас відійде, тоді ми зовсім пропадемо.

— Що мама говорить? — хотіла якось заспокоїти її Ольга. — Хіба тепер допомагає нам тітка чим-небудь? Хай мама не робить з мухи вола, краще буде. Образиться тітка Клавда, то образиться... Що ми тут винні?

На таку балаканину Олена тільки махнула рукою: діти знають своє, а вона своє.

Справа була не в матеріальній допомозі, якої Олена і так ніколи не очікувала від Клавди. Ішлося — не вміла цього ясно сформулювати собі, а тим більше кому іншому — про саму прихильність такої міцної і безоглядної людини, якою була Клавда. Спілка з Клавдою була ніби змовою проти злих сил, якоюсь гарантією, що фортуна Клавди бодай тінню своєю захистить від злого й тих, що стоять поблизу обранки.

Такі були плутані міркування Олени, а всі вони походили від того, що вона ціле своє життя, немов плющ, підсвідомо, голим інстинктом, шукала для себе якоїсь міцної опори. Колись тією опорою був Аркадій, тепер роль його Олена перенесла, сама того не відаючи, на Клавду. Втратити Клавду — значить, знидіти, як плющ без опори. Тим-то Олена брала собі так близько до серця відмову пароха щодо Клавди.

І коли вже настрої в домі стали зовсім нестерпними, коли вже навіть така врівноважена людина, як Ольга, пройнялась ними, знічев'я і на превелике задоволення для всіх Безбородько винайшов чудовий, можна сказати, геніальний вихід.

Він попросив тітку Клавду заступити на весіллі його покійну матір.

— Я б ніколи не подумала, що він такий спритний, — з гордістю призналась Катерина Олені.

— Слава богу... слава богу... — заспокоїлась відразу Олена.

Виходило, що з чужих на обіді буде тільки доктор Гук, якщо його можна за чужого вважати. Другий свідок, піддячий, чи хто там мав бути само собою, не входить в рахунок. Тим часом до весільного столу сіло понад чотирнадцять осіб, крім домашніх, які почасти підсїдали до столу, почасти обслуговували гостей.

Почалося з того, що за чотири дні перед шлюбом Катерини стрийко Нестор привіз пшеницю на продаж.

Приїхав веселий, з смушковою шапкою набакир, радий, начеб на лотереї виграв. З його хаотичних слів ("пане добродію", "пане добродію") зрозуміла Олена, що йому вдався черговий золотий інтерес. Зрештою, трудно було його до ладу зрозуміти, бо бігав по кімнатах, потирив руки (жестом цим нагадував Олені Аркадія), щипав дівчат за підборіддя, і лише за кавою дійшло до Олени, в чому саме полягає той золотий інтерес.

Повітовий союз закупив по їх селах пшеницю по дуже вигідній для себе ціні. Нестор

з патріотичного обов'язку, пане добродію, цілі два дні агітував по селах, аби хлопи ні півкорця не продали приватникам. "Невже ж аж стільки пшениці вродило цього року?" — питає без особливої цікавості Олена. Аркадій ніколи не цікавився родючістю землі, тому й для неї залишились ці справи поза колом життєвих інтересів, але хотіла бути ввічливою до Нестора.

— Пшениця вродила в цьому році? — регочеться Нестор. — Саме тому, що не вродила, повітовий союз скуповує її. Хлоп теж не має пшениці, але тиснуть його податки, й змушений продати навіть те, що залишив для себе на паску. Але не в цьому перчик, пане добродію! Не в цьому, солодка Гельцю. Весь сук в тому, що Нестор (маємо голову не тільки для того, аби смушкові шапки носити, пане добродію!) свою власну пшеницю продав саме приватникові на два проценти вище того, що заплатив повітовий союз!

— Я не розумію, як стрийко може цим хвалитись! — вибухає Зоня. Вона останні дні невідомо чого ходить як наелектризована. — І після цього може стрийко... говорити про патріотизм!.. То селян стрийко примусив... продати пшеницю союзіві, а сам, заради мізерних якихось двох процентів... Ні, — струснула головою, — я не розумію!

Нестор дивився на неї поблажливими, спокійними очима, як на дитину, яка городить теревені.

— Ти дурненька, Зоню. Більш дурненька, ніж я припускав, пане добродію... Слухай, козо, тут, пане добродію, розлазиться не тільки про два проценти — з цим згоден з тобою... Але ти подумай своєю... ондульованою головою... По-перше, проявив я себе патріотом в очах хлопа тим, що їхав по селах і агітував за союз... Це, по-перше. По-друге, союз мені цього не забуде, і вже обіцяли весною підкинути центнер цукру для моїх бджілок... А по-третє, ну, по-третє? — затягнув він, наслідуючи манеру євреїв. — Пан Файгель теж не забуде, що отець Річинський підтримав його в засушливий рік тридцятьма трьома кірцями пшениці... А патріотизм, доньцю, в добрий час, — там, де бряжчить, — він всунув руку в кишеню ряс, і звідти роздався металевий брязкіт монет.

Зоня підняла голову і з зашнурованими вустами вийшла з кімнати.

— Слухай, Гелюню, — звернувся Нестор зі сміхом до Олени, — ти як не видаси її найближчим часом заміж, то до решти здичавіє дівчина... А як там з весіллям Катрусі?

Коли дізнався (хтось таки з домашніх, Неля чи Слава, необережно обмовився, що Катерина має брати шлюб), і чути не хотів про те, щоб вертатись на село. Відіслав фірмана з саньми й наказав передати їмосці, що єгомосця затримали в місті важливі справи.

Олена з ввічливості і родинного обов'язку просила Нестора зупинитись у них, хоч, правду сказати, в такій колотнечі гості не дуже бажані, але Нестор був настільки обачним, що від ночівлі відмовився.

— Дуже дякую, Гелю, але ви маєте тепер свої клопоти: кури різати... Індики скубати... торти гарнірувати... паштети готувати... Заздалегідь замовляю паштетик з гусячої печінки... І я ще вам на голову... ні... ні... ні... дуже тобі дякую...

— Не будеш нікому заважати. Весілля буде зовсім тихе. Нікого з чужих... от, молоді, свідки й ти.

Отець Нестор взяв братаву в обійми і по-батьківськи поплескав по щоці:

— А я тобі раджу про всяк випадок приготувитись на більше осіб. Кажу тобі, пане добродію, ніколи не довіряй занадто людям...

Олена, призвичаена зважати на пораду когось з Річинських, пішла з тим до Марині:

— Мариню, хай Мариня заб'є ще одного індика. Не треба його пекти. Хай лежить у холодному... Ану ж хтось несподівано з рідні появиться в день весілля...

— Та я ще вчора казала нашій паннунці, що м'ясива замало, коли ж вона знає одне тільки: "Ощадно". Ет, не люблю таких, що по два рази одне й те саме їли б!

— Мариню! Мариня мусить звикати до того, що панна Катруся буде за три дні панею докторовою і треба їй честь віддати, — лагідно скартала Мариню Олена.

І як же ж добре зробили, що послушали Нестора і зарізали ще одного індика! Отець Нестор, якому ще не вивітрилися з голови офіцерські витівки, позичив собі костюм у Мажарина, бо з Безбородька був для нього і закороткий та заширокий, перебрався у цивільну і взяв собі у готелі "Брістоль" номер під прізвищем Нестеровський.

Що там витворяв, не дійшло до Річинських, бо все те діялось "при замкнених дверях", як висловилась Зоня. Вона й найбільше обурювалась поведінкою стрийка.

Олена, ба навіть Катерина не брали надто до серця чергової витівки Нестора:

— Не наш віз, не наш перевіз, хай туркоче, куди хоче...

Зоня не могла байдуже поставитись до цієї справи.

Ішлося не так про особу Нестора, як про авторитет прізвища Річинських.

— Як то не мій віз? Один з Річинських паплюжить родове прізвище, а ми дивимось на те спокійно?

— То коли б хоч дивились, — відгукнулась Слава, яку часто смішили Зонині теорії про родову честь, — ціла наша кривда в тому, що ми нічого не можемо бачити...

Та щось з Несторових витівок побачили чи, точніше, відчули на власній шкурі й вони.

За день перед вінчанням заїхали на подвір'я сани з стрийком Михасем, тіткою Меланією, дівчатами та прив'язаними позаду кузова валізками. Закутаний у жіночу хустку під шапкою Онуфрій на передку саней доповнював картину.

Катерина перша угляділа ту балагулу. Але замість, як годиться, вийти назустріч гостям, бігала по кімнатах

і питала кожного, хто попав на очі:

— Хто давав їм знати? Може, ти? Може, ти?

Ніхто нічого не знав. Тим часом Меланія і без запрошення злізла з саней, пообтрушувала з себе солому і з дівчатами та валізками всунулась у хату. Стрийко Михась, ніби відчуваючи, що тут щось не все гаразд, навмисне затримався біля коней.

— Добрий день! Добрий день! Ви, може, й не чекали нас сьогодні, але моїм паннам потрібно ще ондуляцію[199] зробити та купити квітів до сукень. Дівчата не знали, які сукенки брати з собою... темніші, ніби з огляду на жалобу в домі, чи ясні, як годиться

на весілля... Онуфрію, занесіть валізки до покою... Я тобі дуже дякую, Гелюсю, за таке сердечне запрошення... Я все кажу, що свій як не заплаче, то бодай скривиться... Ще хто воно знає, як з тим женихом для Аврельці буде, але я тобі дуже вдячна, що ти і про мою дитину не забула. То товариш Філька, чи так? Уяви собі, то телеграма "експрес" ішла майже цілу добу... Чи той... нібито Аврельці... то тутешній чи приїжджий хто?

Олена не знала нічого ні про телеграму, ні про нареченого для Аврельці. Стомлена передвесільним клопотом (напередодні до другої ночі пекла пампухи), залякана потоком слів Меланії, відіслала її за в'ясненням до Безбородька.

Безбородько куштував вина з ванькирика з стрийком Нестором. Випили вже на брудершафт і тепер скріпляли цей знаменитий акт повторними чарками і повторними братерськими поцілунками, коли прискочила до них тітка Меланія. Перемерзла з дороги, з фіолетовим, як бриндуша[200] носом, у старомодній сукні з стальками під шиєю, з претензійним чубчиком на високому зморшкуватому лобі, вона виглядала так кумедно, що обидва чоловіки приснули сміхом. На щастя, тітка Меланія сприйняла цей вибух сміху за привітальний туш для себе.

Меланія простягла обидві руки до Безбородька, але стрийко Нестор не дав тому промовити й слова:

— Мелясю, інтерес, як золото... Мені саме розповідав, пане добродію, Філько про того жениха для Аврельці... Мовчи, шмаркачу, коли старші говорять, пане добродію! — гримнув він роблено на Безбородька, коли той розтулив уста, щоб запитати тітку Меланію чи Нестора, про якого жениха мова. — Зараз... зараз... як він називається, Фільку?

— Хто? — спитав зовсім по-дурному Філько, щоб виграти час.

— Таж той жених для Аврельці, про якого ти мені, пане добродію, хвилинку тому розказував. Не пам'ятаєш уже. От голова... випив чарку і вже.

Меланія, яку цікавило інше, перебила:

— Як звати, так звати. Найважливіше, хто він і скільки йому років?

— Він, — на мить завагався Нестор, а потім випалив навмання. — Він... лікар... товариш Філька...

— Ей, — засвітилися очі у Меланії, — чи не доктор Мажарин?

— Мажарин, бігме, Мажарин! — зрадів стрийко Нестор, що нарешті знайшлась якась конкретна особа для втілення його фантазії.

— Я вам дуже дякую, докторе... Я ще раз вам дякую, що не забули про мою дитину...

Тітка Меланія розчулилась. Очі їй зарожевіли підозріло, і вона мацнула хустинку за поясом, щоб якось приховати своє хвилювання. Безбородько торкнув Нестора ліктем і, маневруючи, подався за стіл, з остраху перед фамільярнішою подякою своєї майбутньої тіточки.

Коли залишились удвох, Безбородько присікався до Нестора:

— Чи ти, стрийку, сказився, чи вже до решти сцапів, чи що з тобою? Таж Мажарин крутить Славі юра...

— Чоловіче добрий, та чи то одній юра крутиться? Що ти, пане добродію, береш собі те все так дуже до серця?

Все ж таки Катерина умовила нареченого, аби той поговорив з Мажариним. Нехай хоч під час вечері удає зацікавленого Аврельцею, щоб не було kwasів у день весілля. Мала свої порахунки з Меланією ще за ту вишнівку, проте була забобонна, коли йшлося про особисте щастя. Мажарина не дуже захопила роль, яку накинув йому Безбородько.

— Коли б не те, що сьогодні твоє вінчання, то нізачо на світі я не дався б на це лайдацтво.

Того самого дня чекала молодих ще одна несподіванка. Перед вечором уже приїхала з села тітка Несторова.

Ім'я їй було Христина, але чомусь всі в родині, навіть сам Нестор, не називали її інакше, як по чоловікові — Несторова.

Була це колись гарна, а тепер бліда, з хворобливим виглядом, дуже нервова, малотовариська жінка. Єдине, що залишилось з колишньої її принади, це пишні темно-русі товсті коси. Через ті коси, як твердила, боліла їй завжди голова, але обтяти їх не хотіла. Очі, колись живі і блискучі, тепер були постійно у червоних обвідках, змучені й страдницькі. Жінка та ніколи, здається, не сміялась, і, мабуть, тому уста її набрали вигляд підкови, що вельми пристарювали тітку Несторову.

Казали чоловіки, що Нестор занедбує її. Ніде правди діти, зраджує дружину, тому що вона через свою нервовість і хворобливу ревнивість стала неможлива у співжитті. Жінки були тієї думки, що Несторова стала нервова і ревнива лише тоді, як переконалась, що Нестор зраджує її з ким попало.

Сам Нестор мало задумувався над тим, що там про нього говорить жіноча та чоловіча партія роду Річинських. Углядивши Несторову, він як стій вибіг надвір:

— А-а-а? Кого я бачу? Хто то приїхав, пане добродію! Мої дорогі, — звернувся до дверей веранди, звідки виглядали голови дівчат, — ви бачите, хто приїхав? Мій коханий янгол-хранитель! Тільки ти помилився, янголочку, бо молода Ілаковичка не приїхала, хоч я двічі телеграфував до неї, пане добродію. Ходи, янголику, ходи... Потіш мене, бо мені самому серце розривається на дві половини...

Несторова не хотіла навіть з саней вилізти. Виправдувалась перед Оленою, трохи наче ображена, що вона абсолютно не знала, що в Гелі весілля: якби була знала, то, непрошена, і в двір не показала би. Тут, у свою чергу, почала виправдовуватись перед нею і Олена.

Весілля з огляду на жалобу в домі мало бути зовсім тихе, от, свідки й молоді, і тільки по шлюбі молоді збирались повідомити родину.

Несторова могла вірити й не вірити щирості слів Олени. Сани Михасів на подвір'ї і Онуфрій, що порався біля них, свідчили про інше.

— Ні... ні, дякую щиро, — боронилась Несторова перед наполегливими проханнями Катерини й Олени залишитись на весілля, — не буду навіть з місця рухатись, бо час пізній, а я хотіла б ще до півночі бути дома.

І тільки аргумент фірмана, що він не виїде звідси, не підфутрувавши коней, змусив Несторову вилізти з саней і податись у хату.

Як тільки Несторова зняла з себе шубу й пальто, всі побачили, що вона зовсім не була вбрана для весілля. Виходило, що вона справді тільки випадково опинилась сьогодні у Річинських. Несторова ніби відгадала приховані міркування домашніх, бо виправдовувалась:

— Гаврило мені такого наплів, що я просто побоялась, чи не скоїлось яке лихо з Нестором... Тільки тому й приїхала.

Хоч як умовляли її Катерина, Олена, ба навіть Безбородько залишитись на весілля, Несторова рішуче відмовилась. Клавда офірувала їй навіть одну з своїх парадних сукень на той вечір. Несторова подякувала щиро, але не думала користатись з доброго настрою Клавди. Мусить додому.

Олена й Катерина просили Несторову справді щиро. Розрахунок був простий: коли вже приперли Михасі, то може бути й Несторова. Одна особа більше, одна особа менше в такому гурті не грає вже ролі. Слава богу, що додатковий індик шкварчить у печі.

Як тільки Гаврило пофутрував коні, Несторова закуталась у хустину, одягла при допомозі Нестора шубу поверх і, не даючи Гаврилові докінчити порцію голубців, почала істерично квапити до від'їзду.

І тут Гаврила, як на злість, покликала Катерина на секретну розмову у сусідню кімнату. Нестор догадувався, що вона читає йому оченаш за пужално, яке вайлуватий Гаврило так спритно заіванив. Нестор реготався, аж заходився.

— Ти чого в такому доброму настрої? — підозріло спитала Несторова і в ту ж мить задумала використати той добрий настрій. Шепнула лагідно чоловікові: — Прошу тебе, дай мені гроші за пшеницю.

— Ти здуріла, пане добродію? — розреготався він, як з доброго дотепу. — Ти гадаєш, що я Михась? Ні, пане добродію, грошики за пшеницю — то наші!

— То, значить, ти їх уже пустив? — з безпорадним смутком вимовила Несторова.

Нестор поклепав себе по грудях, де лежав бумажник:

— Ще не всі, пане добродію, ще не всі... Слухай, Несторова, якщо мене не буде в неділю до сьомої ранку, то нехай Гаврило поїде по Фіалковського, аби він хоч вечерню відправив для моєї отари.

— Гарний з тебе священик, нема що сказати, — не дорікала, але якось по-материнському умовляла Несторова. Була така виснажена останніми переживаннями, що не могла очима дивитись! Повіки кололи й від безсонної ночі, а ще та снігова білизна довкола викликала раз у раз сльози на хворі очі. Та щоб не створювати враження у тих, хто спостерігав цю сцену через шиби вікон, ніби вона плаче з приводу цього легкодуха, навіть не витирала очі хустиною.

Отець Нестор одразу якось не добрав змісту останніх слів. Розмірковував усоте, що могло статись, що молода Ілаковичка не приїхала. Вліпив їй таку захопливу телеграму за підписом Олени й Безбородька, що треба припустити якусь поважну причину, яка затримала Орису. "Бодай тебе, бодай мене, бодай нас обоє", — досадливо промугикав

він.

Наздогнавши думку Несторової, Нестор відразу зареготався.

— А ти знаєш, я сьогодні подумав, що добре зробив, пішовши у попи. Уяви собі, пане добродію, яка була б з тебе жінка офіцера, а на попадю — ти вимріяна.

— Тоді б ти розвівся зі мною й оженився б з Ілаковичкою! — вибухнула нарешті Несторова, яку буквально душив біль від ревнощів.

— О! З тої я зробив би справжню даму, — цмокнув отець Нестор. Коні, яким надокучило оте безглузде чекання у збруї, взяли це за сигнал для себе і рушили з місця.

Гаврило наздогнав коней уже у воротах. Ляснув батогом, і отець Нестор ледве встиг послати останнє "па" в спину своїй благовірній.

Хоч офіційно замовлено тільки одного священика, вінчали Катерину і Безбородька аж чотири попи, і само собою всі вони були на весільнім обіді, чи то пак вечері. Мав це бути з їх сторони доказ пошани пам'яті покійного товариша і свого роду відзнака для Безбородька, але честь ця потягла за собою нові витрати, так що й Безбородько, й Катерина дуже радо обійшлися б без неї. Саме світло у церкві коштувало їм понад тридцять злотих.

Лише Зоня снувала по церкві, як пава, одурманена блиском майстерних електричних павуків і пахощами кадила, майже непритомна від важливості, центром якої були вони, Річинські.

Річинські вчинили те, що тиха церковка перетворилась на ілюмінований храм. Річинські були причиною, що люди, передаючи один одному цю незвичайну вістку, поспішали до церкви, як по свячену воду на водохрещі. Катерина намагалась бути спокійною. У темно-блакитному, добре припасованому до її постаті костюмі з сріблястим лисом довкола шиї і в білому фетровому капелюсі, з поцяткованою імітованими пластанками снігу сіткою на очах, вона виглядала якщо не елегантно, то бездоганно пристойно.

Перед самим актом вінчання підійшла до неї жінка гімназійного катехита, теж товариша покійного Аркадія, і шепнула на вухо:

— Як будете ставати навколішки, то старайтесь спідницею прикрити полу костюма нареченого.

Катерина подякувала їй усміхом за доброзичливість...

Не потребувала хапатися за чари. Богу дякувати, Філько й без того привчається поволі йти за порадами, які вона йому розумно і дуже обережно підсуває.

Коли молоді вийшли з церкви, скоїлося маленьке замішання: машина, призначена для молодих, зникла. Як згодом вияснилося, Несторові в останню хвилину стрельнула ідея прикрасити машину зсередини білими хризантемами.

Затримка з машиною зіпсувала настрій молодим. Катерина подумала, що це — поганий омен для нового життя, а Безбородько кляв у душі пришелепуватого Нестора, через дурні вибрики мусить чепіти на сходах на прилюдне видовисько.

Для багатьох знайомих це була добра нагода скласти молодим свої поздоровлення,

бо через тисняву у церкві не кожному вдалося виконати цей приємний товариський обов'язок.

Незадоволений ситуацією, Безбородько автоматично тис простягнуті йому руки і так само автоматично розтягував губи у вимушену усмішку, не дуже приглядаючись, кому належать ті руки.

Наостанку підійшов до нього високий, хоч дещо згорблений чоловік у модному англійському осінньому пальті і кепці з того самого матеріалу.

Безбородько впізнав Сулімана щойно тоді, коли той зняв кепку. По шкірі пана молодого морозцем пробігло обурення, підсилене ще й тією обставиною, що машина не з'явилась, а Суліман, на біду, був останній з тих, що поздоровляли. Аж тепер він справді поверне до себе загальну увагу! Це не тільки нахабство, а й спроба скомпрометувати зятя Річинських в очах нашівської еліти.

Та, побачивши, з якою грацією Катерина наставляє маклерові руку для поцілунку, Безбородько трохи прийшов до тями. "Вифрантився, — подумав про Сулімана, — старий злодій так, що не відрізниш його від решти товариства". Напевно, мало хто з публіки й пізнав його, а більшість прийняла за приїжджого гостя.

До церковних сходів під'їхала машина з букетом хризантем біля руля.

Пізніше Безбородько не міг пояснити собі, як це сталося, що, власне, Суліман був тим, хто відчинив їм дверцята машини, коли молоді під'їхали до будинку по вулиці Куліша.

І тут він!

Допомагаючи дружині зібрати шлюбний серпанок, аби не зачепився де, Безбородько, наче в нагороду за шанобливу вірність маклера, шепнув йому довірливо:

— Отже, Суліман, я зможу нарешті спокійно спати...

Суліман плямкнув губами.

— Так пан доктор думають? — запитав співучим протяжним голосом, що видався Безбородькові підозрілим.

— Ви що?

Страх, що блискавичним зигзагом пробіг по обличчі Безбородька, справив видиму приємність маклерові, але тут же він пожалів молодого і додав:

— Ну, хто видів спокійно спати біля молодої дружини? Перепрошую, що так неfortunно висловився.

— Пішли, — енергійно взяла Катерина Безбородька під руку. — Зроби, прошу тебе, усміхнене лице — на нас дивляться.

В останню хвилину Безбородько наважився запросити на весілля і пані Бровко. Коли по містечку розійшлася чутка, що Річинські дали тисячу доларів відступного за нове мешкання, пані Бровко дозволила Безбородькові перепросити себе. Вона була трохи ображена пізніми запросинами, але, щоб не порушувати давніх непорозумінь, після деякого вагання обіцяла прийти.

В день вінчання надіслала молодій парі коштовну, хоч трошки вже надщерблену, оригінальну японську вазу і, правда, невеличкий, зате дуже гарно оздоблений торт.

Між домашніми навіть постала суперечка: дома печений чи замовлений у цукерні. Щодо шлюбних подарунків, то про них можна сказати одне: який гість, такий подарунок.

Отець Нестор встромив Катерині три сотні за пазуху і сказав:

— Сховай, щоб навіть чоловік не знав. Придадуться тобі, — потім подумав, нахилився до Катерини і докинув пошепки: — Двісті — шлюбний дарунок, а сотку — за пужално...

Доктор Гук формально не зробив подарунка, але оплатив таксі молодим і гостям, а це теж щось значить.

Тітка Клавда — мати пана молодого — подарувала молодій парі срібний сервіз на дванадцять осіб. Правда, сервіз вже трохи немодний, але срібло важке, багатопроцентове, і в цьому його вартість.

Отці духовні зробили подарунок тим, що нічого не взяли за шлюб. Мажарин, як це він має у звичці, ніяковіючи, бурмочучи щось під ніс, вручив Катерині книгу "Ідеальне подружжя" Ван де Вельде з відповідною присвятою.

Тітка Меланія подарувала молодим сувій льняного сільського полотна на простирала. Згодом, після вечері, коли придивилась добре до Мажарина, який, на її думку, мляво залицявся до Аврельці, підхопила молодого, покликала його набік і запитала поліційним тоном:

— Слухай, Фільку, а він напевне не жонатий? Щось не подобається мені його темперамент. Що то за кавалер, що поводить себе так мляво коло молодої, гарної дівчини? Я вже мислю собі, може, він жонатий до лиха?

— Та слово честі, що ні.

— А де ж він студював? — І, не чекаючи відповіді Безбородька, торохтіла далі: — Бо у Празі, то шкода гадання. Скільки таких випадків було, що повернувся хлопець із студії з Чехословачії, оженився в ріднім краю, а за якийсь час валиться на голову Пепічка з дитиною...

— Тіточко, таж мій колега з Відня...

— То уважай, бо я його не знаю... я знаю тільки тебе, докторе. Аврельця, тепер можу тобі сказати, мала вже раз неприємність...

— Та що ви, тіточко, то такий порядний чоловік, як я сам...

Безбородько був у доброму настрої. Півгодини тому, запиваючи брудершафт з жінчиною родиною, він з трепетним острахом в серці наблизився з чарою вина до Нелі. Серце так стукало в грудях, що навіть вино в чарці, яку тримав за ніжку, злегенька хвилювалось. Відчував на собі пильний погляд дружини, і це до краю позбавляло його впевненості. Не міг, хоч би й хотів, поминути Нелю, як жінчину сестру. З другого боку, хоч би й міг, нізащо не проминув би єдиної, може, на довгі роки нагоди поцілувати це омріяне, кохане створіння.

Безбородько догадувався, що Неля при всіх не відштовхне його від себе, але боявся, буквально тремтів з остраху перед гримасою огиди, яку вже раз мав нагоду бачити на її обличчі у подібному випадку на тризні. Проте він просто не міг отямитись від

несподіванки, що та чудова квітка сама впала йому на груди, підставляючи уста для братнього поцілунку.

І коли тримав її отак в обіймах, на мить, на блискавичний уламок часу, здавалось йому, що має нарешті те, чого ціле життя прагнув. Це п'янке щастя сповнило його серце такою не зноюю досі благородністю почувань, що він не пізнавав себе самого.

Міг тепер з приємністю романсувати навіть з тіткою Меланією. Пригадав собі ще, як говорила Катерина, що з Нелею від якогось часу щось твориться, — але звідки міг припускати, що та зміна буде така прихильна для нього?

Раптом тітка Меланія надумала щось:

— Ай, чекайте, та я чисто забула! Та я маю ще щось для вас! — і метнулась до кухні, де стала гукати Онуфрія.

За якийсь час на плечах Онуфрій уніс, може, п'ятнадцятилітрову бербеничку липового, як запевняла тітка, меду, бурмочучи п'яно під ніс, що на світі не любить, як роблять з тата вар'ята, бо раз їмосць наказали йому добре заховати мед під сидіння, аби родичі не вгляділи, що вони везуть його на продаж, а тепер знову кажуть йому цей же самий мед таскати аж у солонки. І не мають то порядного чоловіка чорти взяти?

— Онуфрій п'яний, як стодола, і сам не знає, що язиком обертає, — виправдовувала, червоніючи, тітка Меланія себе й Онуфрія посполу.

— Ти, — вже вдруге звернувся до Безбородька підпилий Нестор, показуючи в бік пані Бровко, яка сиділа біля отця пароха, в атласній сукні, струнка й елегантна, — що то за Марія Стюарт?

— То з моєї сторони, — невиразно відповів Безбородько.

Нестор, милуючись панею Бровко, підсвиснув:

— Порода! А бодай тебе, пане добродію, качка копнула! А мені все здавалось, що ти хлопський син!

Після вечері наблизилась Аврельця до Слави. Були однолітки і відчували приязнь одна до одної. Аврельця була розгублена, і видно було, що потребувала виговоритись перед кимсь.

— Мама така розпромінена, ніби той Мажарин уже освідчився мені... а мені... чомусь важко повірити... Маю враження, він говорить зі мною з чемності, а думає про інше... Я йому й не дивуюсь: чому якраз я мала йому подобатись? Тому, що моя мама собі бажає цього? — засміялась сумовито.

Слава взяла кухню тепло під руку:

— З нашими батьками завжди так: раз нас недооцінюють, то знов переоцінюють... Але добре, що ти не закрутила собі голови Севером... хочу сказати — доктором Мажариним.

— Правда? — оживилась Аврельця. — Я теж вважаю, що панночка може полюбити тільки того, хто перший з нею зайнявся... Вважаю, що то великий сором... любити без взаємності...

Мажарин, який виконував роль неофіційного дружки, минаючи їх з підносом напоїв, шепнув Славі на вухо:

— Розхмурся, мишко...

Повела за ним закоханим поглядом, бо на слова не стало вже нагоди. Стрийко Нестор загнав Олену в куток салону і тут наполягав дати дозвіл заграти танго на фортепіано. Був музикальним, як усі Річинські, і тепер доводив Олені, що різниця між похоронним маршем і танго єдино у побудові музичної фрази. Бідна Олена, мало що розуміючи з його слів, майже з плачем відмовлялась від нього:

— Таж у хаті жалоба, Несторе. Бійся бога!.. Таж тому бідному Аркадієві хоч тільки належиться...

— Власне, пане добродію, власне, з уваги на дорогого покійника треба завести музику... Ми тут, пане добродію, поїдаша і попиваша, а його душечка тільки слинку ковтає... Хай бодай музикою і танцями порадуємо його... А хіба сам Христос не був на весіллі в Кані Галілейській? Не був на пирі у багача? А що сказано у святім євангелії від Матфія V, 12? "Радуйтеся й веселіться, а більше сподобається йому!" Давай, Гельцю, давай...

Раптом хтось, невідомо хто перший, помітив відсутність молодої пари. Почались розшуки по кімнатах, заклики, одним словом, відразу зчинилась велика метушня. Стрийко Нестор, забувши про музику, загорівся новою ідеєю:

— Скоренько... скоренько... давайте електричний ліхтар. Панство, за мною, але тихенько, без галасу...

Жіноті стало неприємно. Неля, червона від обурення, шепнула Славі:

— Як же ж можна такою безсоромною бути? Фе! Фе! Зникати з ним під час весілля! Могла почекати ще трохи...

— За мною... за мною... — заохочував Нестор, — насамперед підкрадемося до возівні... Там затишно... сінця досить... ох... ох... ото панораму будемо зараз бачити... ох... ох...

Ніхто не хапався йти за Нестором.

Жінки демонстративно повиходили з салону до спочивальні або поховались у кухні, а отець парох, щоб заглушити якимось витівки п'яного Нестора, голосно розповідав священикам і докторові Гукові одну пригоду з своїм парафіянином, як той тричі помирав і тричі оживав, а вмер за четвертим разом, сидячи на коні.

За якийсь час повернувся спітнілий, обтиканий стеблами соломи, розчуханий, з павутинням у волоссі Нестор з возівні.

— Нема їх там. Заглядав і до дровітні. Теж нема.

— А де ж вони в такому разі? Де? Гей, а може, на поді, пане добродію? Напевно, на горищі! Тільки як вони могли дістатися на горище, коли двері замкнені на ключ, а ключі в Марині? А може, пане добродію, не в Марині? Може, Катруся вже заздалегідь зладила собі другі ключики? Де ж Мариня? Гей, Мариню! Ма-ри-ню!

Прилетіла Мариня. Ось вона. Наливала у комірчині свіжого борщу, бо хтось казав, що панству вже кислого закортіло.

Нестор притиснув Мариню до стіни:

— Ключ від поду в Марині?

Мариня дивилась на стрийка, розуміла, що він п'яний, лише не знала, чого хоче той п'яний від неї.

— Маю ключі! Або що?

Тоді стрийко ткнув їй великим пальцем у живіт:

— А Мариня, пане добродію, нікого там... не замикала?

Мариня вдарила отця Нестора по пальцях, але й далі не розуміла, чого від неї хочуть. Раптом зареготалась:

— Спізнали-сьте ся, стрийку, спізнали-сьте ся. Панство доктори щойно від'їхали на Джерельну.

— Як від'їхали? Коли від'їхали? Чому Мариня не сказала?

— А, — вдавала Мариня тупоумну, — паннунця казала не казати, то я й не сказала. Я слуга, і моя річ слухати...

— Нахабна дівка! — не стерпіла Зоня. — Аж руки сверблять.

Тепер усі кинулись до передпокою: де Катеринине пальто? Де докторове хутро? Єдиний слід по втікачах — брудна пляма біля вікна, на підлозі, що залишилась від Безбородькових калош. Мариня як єдиний свідок втечі молодих поважно й повільно розповідала, як паннунця насамперед винесли з хати одну валізку, потім якийсь клунок, гейби з постіллю чи убранням, потім вийшов доктор з двома валізками, а щойно за ним паннунця, рахувати, наша докторова. Мариня спеціально підкреслила, що Катерина двічі поверталась до хати.

— Аби як гірко було дома, а як солодко замужем, то що батьківський дім — то батьківський, і серце болить покидати його, — але останнє філософське зауваження мало кого цікавило.

Нестор, хоч і свій, але необізнаний в інтимних взаєминах Річинських, запропонував взяти фіакар і хоч під ранок налетіти на Джерельну.

— Тут було весілля, а там будуть поправини.

Але доктор Гук, у якого почало трохи світати в голові, взяв п'яного Нестора під руки і відмовив його від цього наміру:

— Я вважаю, отче, що тут не так справа амора, як... — зробив пальцями рух, наче рахував гроші.

— Ага... ага... — притакнув по-п'яному Нестор, хоч не міг зрозуміти, що спільного мають гроші з його пропозицією.

Поволі всім, крім, здавалося, однієї Олени, стало ясно, в чому справа. Вона ходила по кімнатах з палаючим від припливу крові лицем, наче шукала Катерину. Прикладаючи долоні до лица, з якого пашіло жаром, бубоніла про себе:

— Але ж навіщо це? Навіщо? Так негарно вийшло... Як вона не розуміє, що це не личить!.. Навіщо було?

Зоня, жовта від недоспаної ночі, якась аж зеленкувата, кинула Олені з злою, перекошеною усмішкою:

— Чи мама бодай розуміє, що означає ця втеча? Гарно віддячилась мамі мамцина дочка за те, що мама допомогла їй своїми клейнодами зловити чоловіка. — Не

діждавшись відповіді, Зоня піднесла голос і запитала вже з викликом: — Чи мама розуміє, що вона втекла, аби нас не брати до себе?

Олена для святого спокою притакнула головою. Вона, що на кожне зло як противагу знаходила щось добре, пригадала собі, як сердечно з нею прощалася Катерина, коли йшла слухати свою першу оповідь, усвідомила зміст тодішніх Катерининих слів, поданих у такому віродостойному тоні, і не повірила Зоні. Бідна дівчина просто заздрить щастю сестри. Наталя Ілаковичева, чи, як тепер говорилося в родині Річинських, Ілаковичева старша, щоб якось уладнати цю неприємну історію, почала розповідати аналогічний випадок, коли молоді теж викинули подібний фортель: встали з-за весільного столу, буцімто молодій забаглося свіжого повітря, сіли у задалегідь приготовлений фаєтон і драгнули просто на вокзал, а там за кордон у шлюбну подорож.

Врешті й до свідомості п'яного Нестора дійшла фактична причина Катеринино фортелю.

— Ловка-то ловка, але груба робота, пане добродію! Не сподівався такого від панни молоді.

Щоб не зірвалась забава, яка щойно починала набирати відповідного темпу, Нестор, галасуючи та широко жестикулюючи, став заганяти гостей до залу:

— Прошу, пане добродію, прошу, не псуймо собі забави! Я розумію, молоді... Сам таким був колись. Де поділася Несторова? Вона б могла посвідчити, пане добродію, що я сам на своєму весіллі не міг діждатись, поки гості розійдуться. Ха-ха-ха...

— Гм, брат забувається! — крикнула тітка Меланія, погрозивши пальцем Несторові.

Обидві її дочки зашарілися, встромили носи у тарілки та копирсали виделками у страві, не підносячи її до рота.

— А що я такого сказав, пане добродію, що братова картає мене при всім чеснім народі? Вони, хай братова подивиться, ревно зайняті їжею і нічого не чули. Правда, Аврельцю? Правда, Марусько, ти не чула, що стрийко тут говорив? Прошу гостей, прошу докупи, пане добродію! А ти, Гелюню, гнівайся не гнівайся, але зараз прийде сліпий Іцко з своєю капелюю.

— Бійся бога, Несторе, я ж тебе так просила!..

— Тільки один мазур, Гелюсю. Що ж то за весілля було б без білого мазура?

І, підібравши рясу, він пустився півколом, відбиваючи закаблуками: люля-лю-ля-люля-ля. По кількох підскоках захитався і був би повалився, коли б випадково не наткнувся на Ольгу.

— Що ж ти, пане добродію, ходиш-бродиш, як привид смерті?

Він хотів, за своєю звичкою, вщипнути Ольгу за підборіддя, але вона різко відсторонила його руку. Ганебна втеча Катерини буквально ошелешила Ольгу. Вона краще від усіх розуміла, що саме криється за цим грубим фортеlem сестри. Децjo отямившись, тобто повіривши нарешті, Ольга зразу ж побігла думками до Бронка Завадки.

Яка ганьба! Який пекучий сором за своїх! Катерина насправді проявила себе

гіршою, ніж уявляв собі її їхній "класовий" (Ольга й досі не могла повністю збагнути суті цього поняття) ворог. В останній розмові з Ольгою Завадка пророчив їй незавидне майбутнє з ласки швагра і лякав, що їй, Олі, доведеться жити там на правах попелюшки, а тим часом перед нею зовсім закрили двері.

Ольга, яка все ще була під враженням своєї поразки в редакції "Нова жінка", подивилась тепер на вчинок Катерини наче запозиченими у Бронка Завадки очима. А що далі? Вони пойдуть всі скупі запаси, що є в їх домі. Мариня випродасть рештки таткового одягу. Не стане таткового одягу, продаватимуть "не потрібні" речі з їх гардероба. Потім прийде черга на посуд. Потім на килими (цінніші з них Катерина перевезла на Джерельну!). Потім на меблі, — а що потім?

І Олі уявився їхній дім, отой, ще кілька місяців тому батьківський непорушний дім-твердиня, зачумленим, замкненим, до якого відрізано всі дороги довозу продуктів й палива, відтято водопровід й світло. А що далі? Ольга повела очима по весільних гостях, з яких хто шикувався до білого мазура, а хто куняв напідпитку: кому з них — чи розохоченому Несторові, чи кислому стрійку Михайлові, що з нудьги взявся ссати пальці, — кому з них в голові, що буде далі з дружиною і дітьми покійного Аркадія? А все ж таки: що далі? Нарешті Ольга усвідомила, що єдиною людиною, яка може допомогти їй розв'язати це темне, болюче питання, є не хто інший, як Броніслав Завадка. Тільки він, ворог і приятель в одній особі.

Та як Олі витримати колючі шпиги іронії в його очах, як знести бліки злого тріумфу на його обличчі, коли він виправдовуватиметься перед нею за свою помилку? Немає іншої ради Олі, як тільки знайти в собі силу не зустрічатись з ним більше. І хоч в ньому єдиний її порятунок або, в крайньому разі, розумна порада, проте вона спробує знайти в собі міць обійтись без його допомоги.

Ні, ні! Катерина своїм підлим вчинком надала Завадці стільки матеріалу для глуму і знущання з Ольги, що єдина дорога уникнути нових упокорень та принижень — це обірвати взагалі знайомство з тим "типом". Але в ту хвилину, коли Олі здавалося, що вона знайшла ключ до тих покладів своєї сили, вона відчула всю нещирість гри з самою собою.

Навіщо ця комедія? Адже зустріч і розмова поміж ними ще буде.

Ольга не знала, якими дорогами, коли і де дійде до цієї зустрічі, але навіть в цю хвилину відчула всю її неминучість. Це фатальне зближення між ними не може не прийти, так як не може не прийти смерть до людини. Це мусить статись хоч би тому, що сила, яка штовхає Ольгу до того "типа", дужча за ту, що відштовхує її від нього.

"Господи, — зітхнула розгублено, — не покидай мене у хвилині мого падіння". І тут же, згадавши свої гарячі молитви, політі сльозами під час хвороби татка, до яких не прислухався бог, продовжила у думках: "Якщо ти взагалі маєш серце для нас, людей".

КІНЕЦЬ ПЕРШОЇ КНИГИ

1

Твердий знак.

2

Син сестри.

3

Академіками в Галичині називали студентів.

4

Священика (нім.).

5

Зрадник (нім.).

6

Добро батьківщини — найвищий закон (латин.).

7

Наволоч, пане полковнику! (Нім.)

8

Звичайно (нім.).

9

Поздоровляю (пол.).

10

Розумна людина (нім.).

11

Третьої можливості немає (латин.).

12

Вічний Рим (латин.).

13

Мобілізація підвід для перевезень військових вантажів (нім.).

14

Військовий нижчий чин у австрійській армії (нім.).

15

Вправами виробляється майстерність (нім.).

16

Візником (з пол.).

17

В погребях і коморах (з пол.).

18

Шоста заповідь: "Не прелюбодій".

19

Заборону одружуватись (з латин.).

20

Титулом без грошей (нім.).

21

Виплату в розстрочку (з пол.).

22

Міщан, реакційних і обмежених елементів суспільності (від назви індійських

племен у Східній Бразилії).

23

Штанах.

24

Поминальне богослужіння.

25

Садибу священика.

26

Необхідною умовою (латин.).

27

В кошику (з пол.).

28

Дитина.

29

Взяти назад, вилучити (з пол.).

30

Перекладача (нім.).

31

Життєвий простір (нім.).

32

Таємних агентів (з пол.).

33

Пояснення реалій тексту див. у примітках в кінці твору (т. 3).

34

Божевільним (євр.).

35

Депутати парламенту.

36

Другий відділ дефензиви (таємної поліції в буржуазній Польщі), що займався справами денационалізації непольського населення.

37

Химера.

38

Частування (з пол.).

39

Постійно (з пол.).

40

Апоплексія розіб'є (крововилив у мозок).

41

Тут: міра рідини — від одного до півтора літра.

42

Урядові (з пол.).

43

Втихомирення населення каральними заходами (з латин.).

44

Урядовцем (з пол.).

45

Тут: коров'ячим кізяком.

46

За військові заслуги — польський військовий орден.

47

Громадська повинність.

48

Кінець, готово (нім.).

49

Не в угоду (з нім.).

50

Лагідний (з пол.).

51

Житель міста.

52

Дядько, брат батька.

53

Тут: траурне повідомлення.

54

Католицький соборний священик.

55

Приналежний до певного церковного округу.

56

Кілька об'єднаних парафій.

57

Сидіння (з нім.).

58

Поширена в Галичині приповідка про чоловіка, який проторгувався на милі.

59

Компанії (нім.).

60

Хлопчисько.

61

Не грає ніякої ролі (нім.).

62

Негідник, мерзотник (пол.).

63

В розумінні "ваше".

64

Звичайно (з пол.).

65

Члени Польської партії соціалістичної.

66

Шефів (з пол.).

67

Освіти (пол.).

68

Тут: комерційне підприємство.

69

Держава (пол.).

70

Місця (з нім.).

71

Скульптурне зображення святого.

72

Жінко (з пол.).

73

Крихти (пол.).

74

Уніатський парафіяльний священик.

75

Помічник священика.

76

З ересю (пол.).

77

Студента теології.

78

Спокій, мовчання (латин.).

79

Достовірності (з грецьк.).

80

Шибайголова (з пол.).

81

Адвокате (з пол.).

82

Піп, який прийняв безженство (з пол.).

83

Товариства, що ставить перед собою мету захищати інтереси якоїсь народності.

84

Українець.

85

Тут: той, що перебуває під каблуком своєї дружини.

86

Приміщення для воза.

87

Вона виглядає, наче мадонна (нім.).

88

Вашій милості (пол.).

89

Самшитові рослини, вазони.

90

Підморгнув.

91

Одержимий.

92

Провокатор.

93

Закусочної, пивниці (з пол.).

94

Поводитись.

95

Приблуда (з пол.).

96

Комедія (з пол.).

97

Згода, дружні відносини.

98

Халтура (з пол.).

99

Свиня; зрадник, перекинчик.

100

Здорово (з нім.).

101

Доля, лотерея (пол.); тут: у значенні "оракулів", написаних на папірцях, що їх витягали морські свинки.

102

З грубого домотканого полотна.

103

Агента поліції.	
104	
В учнях-практикантах у ремісника (з пол.).	
105	
По-школярськи.	
106	
Нагаром.	
107	
Звичка — друга натура (латин.).	
108	
Тут: рідня.	
109	
Підмайстер.	
110	
Земельну ділянку (з пол.).	
111	
Іноземців (з нім.).	
112	
Обмеження для молоді непольського походження при вступі до вузу (з латин.).	
113	
Цайга — рід бавовняної тканини.	
114	
З артистками, які виконують ролі дотепних і хитрих покоївок.	
115	
Ряднами.	
116	
Шматтям, ганчір'ям.	
117	
Вовняні.	
118	
Правду, правильно (з нім.).	
119	
Кінець (з нім.).	
120	
Нікчемнице, повіє.	
121	
З'їзд духовенства для релігійного повчання місцевого населення (служби з проповідями і масовими сповідями).	
122	
Повію.	
123	

Тут: шмаття для прання.

124

Ділити.

125

Хрещеної матері.

126

Донос (з пол.).

127

Хрест, поставлений в пам'ять про скасування панщини.

128

Віча влаштовувати (пол.).

129

Дотепно (пол.).

130

Ганчір'я (з пол.).

131

Заяву (пол.).

132

Скандал (пол.).

133

Роззяви (пол.).

134

Гра слів: "пшечуце" — передчуття; "псе чуце" — собаче чуття (пол.).

135

Дитина (пол.).

136

Не видав би.

137

Тут: закінчив навчання.

138

Не мати успіху на балу, образно: підпирати стіну.

139

Посередника у справах одруження (євр.).

140

Дрібниці (з пол.).

141

Правил доброї поведінки, хорошого тону (з фр.).

142

Теревенила з роботягою (пол.).

143

"Хорошим за гарне".

- 144
Краса (пол.).
- 145
Чернець католицького ордену кармелітів.
- 146
Туфля (пол.).
- 147
Клітки (пол.).
- 148
Повітряну інспекторку (з нім.).
- 149
Ти цілий мій світ,/Ти один серце вкрав — (пол.).
- 150
Популярна пісня (нім.).
- 151
Остання (з нім.).
- 152
Сліз (пол.).
- 153
Несосвітенна дурниця (з пол.).
- 154
Порода великих собак.
- 155
Дивись, дивись (євр.).
- 156
Запальна, неврівноважена людина (пол.).
- 157
Болото на місці висохлого солоного озера.
- 158
Знатна особа; іронічно: велике цабе (євр.).
- 159
Потрудяться (з пол.).
- 160
Тумбочці.
- 161
Тут: правовірний єврей (прихильник хуситизму — релігійно-містичної секти).
- 162
Священика чернечого ордену редемптористів (Спасителя), яких з метою ширення унії у 20 — 30-х рр. ХХ ст. засилали в Галичину і на Волинь з Бельгії.
- 163
Говіння — слухання богослужіння перед сповіддю та причастям.

164

Злий дух, уособлення користолюбства.

165

Підкори (з пол.).

166

Чітками.

167

Гарна (пол.).

168

Священик, що дотримується цілібату — безшлюбності, запровадженої для католицького духовництва.

169

Три німецькі іменники, що починаються на "К": Küche (кухня), Kinder (діти), Kirche (церква), які символізують замкнуте коло інтересів жінки в буржуазному суспільстві.

170

Паска.

171

Раболіпство, підлабузництво (латин.).

172

Вигук при звертанні у значенні "гей", "ой".

173

Автор у цій доповіді користувався фактичними матеріалами.

174

Йолопів (з пол.).

175

Сідай, маєш дуже добре! (Іронічно: як вчитель до учня — пол.)

176

Готового одягу (з пол.).

177

Дезорганізатор.

178

Шматок.

179

Дерев'яного тапчана.

180

Подвійна торба, яку носять на плечах.

181

Бійтесь данайців навіть тоді, коли вони приносять дарунки (латин.).

182

Репутація.

183

Монастирська (з пол.).
184
А що ви мені дасте? (Пол.)
185
Висміяти (з пол.).
186
Раз у житті мусиш бути висміяним (пол.).
187
На поворотах гальмувати (пол.).
188
Підрозділи (військові).
189
Оперативність (пол.).
190
Діячів (пол.).
191
Табір народного єднання (пол.).
192
Полотняних черевиках.
193
Приречена на смерть (латин.).
194
Ой лишенько (горе мені, горе мені — євр.).
195
Прикраса.
196
Зареєстровані як повії.
197
Скажений (з пол.).
198
Телепень, роззява, потвора (пол.).
199
Завивку (з пол.).
200
Квітка крокуса.